

वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्यै
प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य

श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका
रत्नाकरवतारिका

भा. २

श्रीराजशेखरसूरिकृतपञ्जिका-पण्डितज्ञानचन्द्रकृतटिप्पणकाभ्यां समन्विता ।

गूर्जरभाषानुवादकः

आचार्यश्रीविजयनीतिसूरिशिष्यो मुनिश्रीमलयविजयः ।

संपादक

पण्डित दलसुख मालवणिया

प्रकाशक

लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर

अमदावाद-९

संकेतसूची

क	हस्तप्रति, श्रीकीर्तिमुनिसंग्रह	प्रधाम०	} प्रमाणवार्तिकालंकार अथवा
का०	कारिका	प्रधा भा०	
का० वि० वि०	काशी विश्व विद्यालय	प्रवास्वो०	प्रमाणवार्तिकस्त्रोपज्ञवृत्ति, का
गा०	गाथा		वि. वि.
जैमि०	जैमिनीयदर्शन	मीश्लो० अभा०	मीमांसाश्लोकवार्तिकअभावपरि-
डे	हस्तप्रति, डेलाना जैन उपाश्रय		च्छेद
	ज्ञानभंडारगत	„ अर्था०	„ अर्थापत्तिपरिच्छेद
डे १-७	„	„ उप०	„ उपमानपरिच्छेद
तत्त्व०	तत्त्वसंग्रह	मु०	मुद्रित रत्नाकरावतारिका संपूर्ण
तत्त्वपं०	तत्त्वसंग्रह पञ्जिका		तथा केवल परिच्छेदद्वय,
तश्लो०	तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक		यशोविजय जैन ग्रन्थमाला
धर्मो०	धर्मोत्तरप्रदीप, के. पी.	मुटि०	मुद्रितगत टिप्पणी
	जायस्वाल इन्स्टीट्यूट	मुपा०	मुद्रितगत पाठान्तर
न्यायकन्दली	प्रशास्तपाद भाष्य टीका, वाराण-	ल०	हस्तप्रति, लवारनी पोल-जैन
	सेय संस्कृत विश्व-विद्यालय		उपाश्रय ज्ञानभंडार
न्याय कु०	न्यायकुमुदचन्द्र	वाक्य०	वाक्यपदीय
न्यायादि०	न्यायावतारवार्तिकवृत्तिगत टिप्पण	विशेषा०	विशेषावश्यकभाष्य-मलधारी
परि०	परिच्छेद		“हेमचन्द्रकृतटीका”
परीक्षा०	परीक्षामुख	वैशे०	वैशेषिकदर्शन
पु०	हस्तप्रति, मुनिराजश्रीपुण्य-	श्लो० प्रत्य०	मीमांसाश्लोकवार्तिक प्रत्यक्ष
	विजयजी संग्रह		परिच्छेद
पृ०	पृष्ठ	सू०	सूत्र
प्रमीभा०	प्रमाणमीमांसा, भाषाटिप्पण,	स्यार०	स्याद्वादरत्नाकर
	सिंघीसिरिज	हेतु०	हेतुबिन्दुटीका
प्र० वा०	प्रमाणवार्तिक-मनोरथनंदिटीका,	हेतुभा०	हेतुबिन्दुटीकालोक
	के. पी. जायस्वाल इन्स्टीट्यूट		

PRĒFACE

We have great pleasure in publishing the second part of Ratnaprabha Sūri's Ratnākarāvatārikā, a commentary on Vādi Devasūri's (A. D. 1086-1169) Pramāṇanayatattvāloka with two Sanskrit super-commentaries and Gujarati translation. This translation is lucid and will be very helpful to the students of Indian Logic to understand this tough text of Logic.

The description of the materials used in preparing this edition is fully given in the preface to the first part. Again, therein one finds a succinct account of Vādi Devasūri, Ratnaprabhasūri, Āc. Rājasēkhara and Pt. Jñānacandra—the authors of Pramāṇanayatattvāloka, Ratnākarāvatārikā, Pañjikā and Ṭippana respectively.

The study of Ratnākarāvatārikā is very useful to those who want to understand the problems of Indian Logic. It is a salient feature of the Jaina philosophical works that they give a faithful account of the doctrines of other schools. So, by studying them we can have the true picture of the different philosophical thought currents.

We are really grateful to Muni Shri Malayavijayaji who has lucidly translated the tough Sanskrit text into Gujarati. We acknowledge our indebtedness to Late Pt. Hargovindas and Pt. Bechardas whose excellent edition of Ratnākarāvatārikā is used by us as a model text. Our thanks are also due to the publishers of the Yashovijaya Jain Granthamālā, Varanasi as we have utilised their two editions of Ratnākarāvatārikā — one giving the complete text of Ratnākarāvatārikā and other giving only the two chapters with Pañjikā and Ṭippana.

The third part is in press and will be published very soon. With the end of the third part this work will be complete. In the introduction to the third part we intend to give a study and an estimate of the Ratnākarāvatārikā.

We hope that this publication will be of very great value for the students of Indian Logic.

L. D. Institute of Indology

Ahmedabad - 9

2-4-'68

Nagin J. Shah
Acting Director.

સંપાદકીય

પ્રમાણુનયતત્વાલોકની લઘુટીકા રત્નાકરાવતારિકાનો દ્વિતીય ભાગ વિદ્વાનો સમક્ષ રજૂ કરતાં આનંદ થાય છે. રત્નાકરાવતારિકાની સાથે સંસ્કૃત પંજિકા, ટિપ્પણી અને ગુજરાતી અનુવાદ પણ આપવામાં આવેલ છે. પહેલા ભાગમાં પ્રથમ બે પરિચ્છેદ થયા હોઈ આ ભાગમાં ત્રણથી છ પરિચ્છેદોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. બાકીના સાતમા અને આઠમા પરિચ્છેદો ત્રીજા ભાગમાં આવશે અને એમ આ ગ્રંથ પૂર્ણ થશે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં ઉપયોગમાં લીધેલ સામગ્રીનો સંપૂર્ણ પરિચય પ્રથમ ભાગમાં આપેલ છે અને પૂ. મલયવિજયજીએ આ અનુવાદનું કામ કેમ હાથ ધર્યું અને કયા ક્રમે અનુવાદ અંતિમ રૂપ પામ્યો તેની વાત પણ પ્રથમ ભાગમાં જણાવી છે. વળી, તેમાં પ્રમાણુનયતત્વાલોકના કર્તા આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ, તેમના શિષ્ય અને રત્નાકરાવતારિકાના કર્તા રત્નપ્રભસૂરિ, રત્નાકરાવતારિકાની પંજિકાના લેખક આચાર્ય રાજશેખર અને રત્નાકરાવતારિકાના ટિપ્પણના રચયિતા પં. જ્ઞાનચંદ્રનો ટૂંક પરિચય પણ આપેલ છે. એટલે આ બધા વિશે અહીં કશું કહેવાનું નથી.

ગુજરાતી અનુવાદ તૈયાર કરવામાં પૂ. મલયવિજયજીએ ઘણી જહેમત લીધી છે અને અનેક વાર મકાર્યો છે. અનુવાદ શબ્દરપર્શી નહિ પણ અર્થાનુસારી છે; અને તે કારણે તે સ્પષ્ટ અને વિશદ બન્યો છે. વળી, પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ તરત જ ખ્યાલમાં આવે એ હેતુથી તેઓશ્રીએ સંવાદશૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે. આમ આ અનુવાદ એ માત્ર અનુવાદ જ ન રહેતાં એક રીતે સમજૂતીલયો બને છે.

ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસીને રત્નાકરાવતારિકા ખૂબ ઉપયોગી છે. જૈન ન્યાયગ્રંથોની એ ખાસ વિશેષતા છે કે તેઓ પૂર્વપક્ષનું નિરૂપણ પૂરેપૂરું પ્રમાણિત કરે છે. એટલે તેઓનું અધ્યયન અનેક સિદ્ધાન્તો અને વિચારધારાઓનો યોગ્ય ખ્યાલ આપે છે. આવા એક ન્યાયગ્રંથનો સરળ-વિશદ અનુવાદ આપવા બદલ પૂ. મલયવિજયજીના આપણે ઋણી છીએ..

રત્નાકરાવતારિકાનો આંતર-બાહ્ય પરિચય અને તેનું મૂલ્યાંકન ત્રીજા ભાગમાં આપવાનો અમારો ઇરાદો છે.

આ પુસ્તકના પ્રુક સંશોધનમાં પં. શ્રી અંબાલાલભાઈએ સહાય કરી છે તે બદલ તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે. વિદ્યામંદિરના પ્રમુખ શ્રી કર્તુરભાઈ લાલભાઈએ મુનિશ્રી મલયવિજયજીનો અનુવાદ જોયો અને તે બાબતમાં યોગ્ય લલામણુ કરી તેથી આ કાર્યને વિશેષ વેગ મળ્યો. આ પ્રકારે તેઓશ્રી પણ આ પ્રકાશનમાં નિમિત્ત બન્યા છે તે બદલ તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

લા. દ. વિદ્યામંદિર

અમદાવાદ-૯

૨-૪-૬૮

નગીન જી. શાહ

કાર્યવાહક અધ્યક્ષ

विषयानुक्रमः

(१) स्मरण-प्रत्यभिज्ञान-तर्कानुमानस्वरूपनिर्णयो नाम तृतीयः परिच्छेदः । पृ० १-८०

(१) स्मृतिप्रामाण्यव्यवस्थापनम्	पृ० १	(१७) दृष्टान्तप्रयोगवैयर्थ्यम्	५१
(२) प्रत्यभिज्ञालक्षणम्	८	(१८) व्याप्तिनिरूपणम्	५२
(३) प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यस्थापनम्	९	(१९) उपनयनिगमनयोर्वैयर्थ्यम्	५३
(४) तर्कस्वरूपम्	२०	(२०) दृष्टान्तनिरूपणम्	५४
(५) तर्कप्रामाण्यम्	२१	(२१) उपनय-निगमननिरूपणम्	५५
(६) अनुमानप्रकारनिरूपणम्	२६	(२२) हेतुनिरूपणम्	५६
(७) अनुमानप्रामाण्यम्	२८	(२३) अभावनिरूपणम्	५७
(८) स्वार्थानुमानस्वरूपम्	३१	(२४) उपलब्धिहेतुनिरूपणम्	६०
(९) हेतुलक्षणम्	३१	(२५) कारणहेतुसमर्थनम्	६१
(१०) हेतुत्रैरूप्यनिरासः	३२	(२६) पूर्वचरोत्तरचरहेतुसमर्थनम्	६२
(११) निश्चितान्यथानुपपत्तिस्थापनम्	३९	(२७) कार्य-कारणव्यवस्था	६५
(१२) साध्यनिरूपणम्	४०	(२८) सहचरहेतुसमर्थनम्	६८
(१३) विकल्पसिद्धधर्मिनिरूपणम्	४३	(२९) पञ्चावयवप्रयोगप्रदर्शनम्	६९
(१४) परार्थानुमाननिरूपणम्	४५	(३०) उपलब्धिहेतु	७१
(१५) पक्षप्रयोगसमर्थनम्	४६	(३१) अनुपलब्धिहेतुनिरूपणम्	७५
(१६) परार्थप्रत्यक्षम्	४७		

(२) आगमस्वरूपनिर्णयो नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।

८१-१७६

(१) आगमस्वरूपम्	८१	(१२) अपोहवादः	१४२
(२) आगमप्रमाणस्य पार्थक्यम्	८३	(१३) अपोहनिराकरणम्	१४४
(३) आप्तस्वरूपम्	८७	(१४) शब्दस्य स्वरूपम्	१५०
(४) श्रुतेरपौरुषेयत्वनिराकरणम्	९०	(१५) सप्तभङ्गीनिरूपणम्	१५३
(५) शब्दनित्यत्वनिरासः	१०४	(१६) कालादिनिरूपणम्	१६९
(६) पद-वाक्यलक्षणम्	१२१	(१७) विकलादेशनिरूपणम्	१७२
(७) शब्दस्यार्थप्रतिपादकत्वम्	१२३	(१८) प्रमाणे योग्यता प्रतिनियतार्थव्यवस्था- कारणम्	१७३
(८) शक्तिविचारः	१२४	(१९) तदुत्पत्ति-तदाकारयोः प्रतिनियतार्थ- व्यवस्थाकारणत्वनिषेधः	१७४
(९) अभावस्याजनकत्वम्	१२८		
(१०) नैयायिककृतशक्तिनिरासः	१३८		
(११) शक्तिसमर्थनम्	१४०		

(३) प्रमेयस्वरूपनिर्णयो नाम पञ्चमः परिच्छेदः ।

पृ० १७७-२२५

(१) प्रमाणविषयनिरूपणम्	१७७	(६) विशेषे गुणनिरूपणम्	२११
(२) सामान्यविशेषात्मकमस्तुप्रदर्शनम्	१८५	(७) विशेषे पर्यायवर्णनम्	२१२
(३) सामान्यविचारः	१८७	(८) धर्मिधर्मयोर्भेदाभेदः	२१३
(४) क्षणभङ्गनिराकरणम्	१९३	(९) वस्तुन उत्पादादित्रैरूप्यम्	२१९
(५) विशेषनिरूपणम्	२१०	(१०) वस्तुनः सदसदात्मकत्वम्	२२१

(४) फलप्रमाण-स्वरूपाद्याभासनिर्णयो नाम षष्ठः परिच्छेदः ।

पृ० २२६-२४९

(१) प्रमाणफलम्	२२६	(७) दृष्टान्ताभासः	२९१
(२) क्रिया-क्रियावतीर्भेदाभेदः	२३३	(८) उपनय-निगमनाभासौ	२९८
(३) प्रमाणफलव्यवहारः	२३५	(९) आगमाभासः	२९९
(४) प्रमाणभासः	२३६	(१०) संख्या-विषयामासौ	३००
(५) पक्षभासः	२४१	(११) फलाभासः	३०१
(६) हेत्वाभासः	२९९		

(५) टिप्पणानि ।

पृ० ३०३-३०४

अहम्
वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्य
प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य
श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका
रत्नाकरावतारिका

तृतीयः परिच्छेदः ।

प्रत्यक्षानन्तरं परोक्षं लक्षयन्ति—

अस्पष्टं परोक्षम् ॥१॥

§ १ प्राक्सूत्रितस्पष्टत्वाभावभ्राजिष्णु यत् प्रमाणं तत् परोक्षं लक्षयितव्यम् ॥१॥

॥ मुनिराजश्रीमलयविजयकृतगूर्जरानुवादः ॥

प्रत्यक्ष पक्षी परोक्ष प्रमाणानुं लक्षण करे छे—

अस्पष्टज्ञान 'परोक्षप्रमाण' छे. १.

§१. आ पडैलां परिच्छेद जीवना सूत्र त्रीनमां कडैल स्पष्टतानो अलाव जे ज्ञानमां डोय ते 'परोक्षप्रमाण' लक्षणुं. सारांश अे छे के प्रमाणविशेषना स्वरूपमां प्रमाणसामान्यना स्वरूपनो अध्याहार छे, अटले परोक्षप्रमाणानुं स्वरूप आ प्रमाणे थशे.—जे ज्ञान स्व-परनुं निश्चायक डोय छतां अस्पष्ट डोय ते परोक्षप्रमाण लक्षणुं. १.

अथैतत् प्रकारतः प्रकटयन्ति—

स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदतस्तत् पञ्चप्रकारम् ॥२॥

स्पष्टम् ॥२॥

परोक्ष प्रमाणना लेह—

परोक्ष प्रमाण पांच प्रकारे छे— १ स्मरण, २ प्रत्यभिज्ञान, ३ तर्क, ४ अनुमान अने ५ आगम. २.

आ स्पष्ट छे. २.

अथैतेषु तावत् स्मरणं कारणगोचरस्वरूपैः प्ररूपयन्ति—

तत्र संस्कारप्रबोधसंभूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारं वेदनं

स्मरणम् ॥३॥

§ ૧ તત્રેતિ પ્રાક્તનેભ્યઃ સંસ્કારપ્રવોધસંભૂતત્વાદિના ગુણેન સ્મરણં નિર્દ્ધારયન્તિ । સંસ્કારસ્યાત્મશક્તિવિશેષસ્ય પ્રવોધાત્ ફલદાનાભિમુલ્યલક્ષણાત્ સંભૂતમુત્પન્નમિતિ કારણનિરૂપણમ્ । અનુભૂતઃ પ્રમાણમાત્રેણ પરિચ્છિન્નોઽર્થચેતનાચેતનરૂપો વિષયો યસ્યેતિ વિષયવ્યાવર્ણનમ્ । 'તત્' इत्याकारं 'तत्' इत्युल्लेखवत् । 'तत्' इत्युल्लेखवत्ता चास्य योग्यतापेक्षयाऽऽख्यायि । यावता स्मरसि चैत्र ! कश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्र द्राक्षा भोक्ष्या-महे' इत्यादिस्मरणे तच्छब्दोल्लेखो नोपलक्ष्यत एव, किन्त्विदं स्मरणं 'तेषु कश्मीरेषु' इति 'ता द्राक्षाः' इति तच्छब्दोल्लेखमर्हत्येव । न चैवं प्रत्यभिज्ञानेऽपि तत्प्रसङ्गः । तस्य 'स एवायम्' इत्युल्लेखशेखरत्वात् । इति स्वरूपप्रतिपादनम् ॥३॥

એ પાંચમાંના સ્મરણના કારણ, વિષય અને સ્વરૂપની પ્રરૂપણા—

પૂર્વોક્ત પરોક્ષ પ્રમાણના પાંચ ભેદોમાંનું જે સંસ્કાર (કારણ)ની જાગૃતિથી ઉત્પન્ન થનાર, અનુભૂત પદાર્થને વિષય કરનાર અને 'તે' એવા આકારવાળું જ્ઞાન તે સ્મરણ કહેવાય છે. ૩

§ ૧ આ સૂત્રમાં પૂર્વોક્ત પરોક્ષ પ્રમાણના પાંચ ભેદોમાંથી જે સંસ્કારની જાગૃતિથી ઉત્પન્ન થનાર ઇત્યાદિ ગુણ દ્વારા સ્મરણને નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં સંસ્કાર-આત્મનિષ્કલિતવિશેષની જાગૃતિ થવાથી અર્થાત્ સંસ્કાર જ્યારે ક્ષણ આપવા તત્પર થાય છે ત્યારે સ્મરણ ઉત્પન્ન થાય છે—આ છે સ્મરણના કારણનું નિરૂપણ. અનુભૂત—કેઈ પણ પ્રમાણથી જાણેલ જડ કે ચેતનાત્મક પદાર્થ તેનો વિષય બને છે—એમ કહી સ્મરણનો વિષય બતાવ્યો. અને 'તે' એવા આકારવાળું એટલે કે 'તે' એવા ઉલ્લેખવાળું—આ છે સ્મરણનું સ્વરૂપ. 'તે' એવા ઉલ્લેખવાળું—એનો અર્થ એમ નથી કે 'તે'નો ઉલ્લેખ અવશ્ય હોવો જોઈએ પણ તેવા ઉલ્લેખની યોગ્યતા તેમાં છે એમ સમજવો. જેમકે—હિ ચૈત્ર ! તને યાદ છે ને કે—આપણે 'કાશ્મીર' દેશમાં રહ્યા હતા, અને દ્રાક્ષ ખાતા હતા. સ્મરણના આ દૃષ્ટાન્તમાં 'તે'નો ઉલ્લેખ—શબ્દપ્રયોગ દેખાતો નથી છતાં પણ આ સ્મરણમાં 'તે' કાશ્મીરમાં રહ્યા હતા, અને 'તે' દ્રાક્ષ ખાતા હતા, એ પ્રકારે 'તે' શબ્દના ઉલ્લેખની યોગ્યતા તો છે જ.

શંકા—સ્મરણનું આવું લક્ષણ કરવાથી પ્રત્યભિજ્ઞાન પણ સ્મરણ બની જશે.

સમાધાન—નહિ બને, કારણ કે—પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં તો 'સ એવાયં' એવો શબ્દ-પ્રયોગ થાય છે. અર્થાત્ પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં 'સ એવ અયં'—તે જ આ છે આવો ઉલ્લેખ-શબ્દપ્રયોગ થાય છે અને સ્મરણમાં માત્ર 'તત્' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. આ પ્રકારે સ્મરણનું સ્વરૂપ જણાવ્યું. ૩.

ૐ નમઃ ।

॥ શ્રીરાજશેખરસૂરિકૃતા પંચિકા ॥

તૃતીયપરિચ્છેદઃ ।

(૫૦) ગોચરેતિ વિષયસ્યાસ્વા ।

(प०) प्राक्तनेभ्य इति पूर्वसूत्रोक्तेभ्यः । फलदानाभिमुख्यलक्षणादिति प्रबोधादित्यस्य पर्यायः । प्रमाणमात्रेण परिच्छिन्न इति मात्रार्थमुदाहरणं सूत्रे निर्णेष्यति सूत्रिः । तत्प्रसङ्ग इति तच्छब्दोल्लेखप्रसङ्गः ॥३॥

॥ पण्डितश्रीज्ञानचन्द्रकृतं टिप्पणम् ॥

तृतीयपरिच्छेदः ।

(टि०) न चैवं प्रत्यभिज्ञेत्यादि । तत्प्रसङ्ग इति स्मरणप्रसक्तिः—प्रत्यभिज्ञाज्ञानं नास्ति किन्तु स्मरणमेवेति न वाच्यम् ॥ तस्येति प्रत्यभिज्ञानस्य ॥३॥

अत्रोदाहरन्ति—

‘तत्तीर्थंकरविम्बम्’ इति यथा ॥४॥

§ १ तदिति यत् प्राक् प्रत्यक्षोक्तम्, स्मृतम्, प्रत्यभिज्ञातम्, वितर्कितम्, अनुमितम्, श्रुतं वा भगवतस्तीर्थकृतो विम्बं प्रतिकृतिः तस्य परामर्शः; इत्येवं प्रकारं तच्छब्दपरामृष्टं यद्विज्ञानं तत् सर्वं स्मरणमित्यर्थः ।

स्मरणेषु उदाहरणम्—

नेमके—‘ते तीर्थंकरनी प्रतिभा.’ ४.

§ १ आ सूत्रमां ‘ते’ शब्द प्रयोगात् प्रत्यक्ष, स्मरण, तर्क, अनुमान के आगम वगैरेमांथी के अर्थ पणु प्रमाण्यथी लक्षणे ल तीर्थंकर लगवाननी प्रतिमानो परामर्श थाय छे, आ प्रकारे ‘तत्’ शब्दथी परामृष्ट ने के अर्थ विज्ञान डेय ते स्मरण कडेवाय छे.

§ २ ये तु यौगाः स्मृतेरप्रामाण्यमध्यगीपत न ते साधु व्यधिषत । यतो यत्तावत् केचिदनर्थजत्वादस्याः तदाम्नासिपुः । तत्र हेतुः ‘अभूद् वृष्टिः’ ‘उद्देष्यति शकटम्’ इत्याद्यतीतानागतगोचरानुमानेन सव्यभिचार इत्यनुचित एवोच्चारयितुम् ।

§ २ ने यौगो—नैयायिको स्मृतिना प्रामाण्यने मानता नथी तेओ कं अर्थ योय्य करता नथी. कारण के तेमां ने के टटलाक अम कडे छे के स्मृति प्रमाण्य नथी, कारण के ते पोताना विषयभूत पदार्थथी उत्पन्न थती नथी. तेओनो हेतु—वृष्टि थर्थ, शोडिणी अगशे—आ प्रकारना अतीत (भूत) अने अनागत (लविष्य)ने विषय करनार अनुमानो वडे व्यलियारी थशे. माटे अ हेतुनो उच्यार करयो ते नराओ उचित नथी.

(प०) केचिदिति नैयायिकविशेषतः । अनर्थजन्यत्वादिति अर्थाजन्यत्वात् । अस्या इति स्मृतः । तदिति अप्रामाण्यम् । अभूद् वृष्टिरिति, तथाविधनदीपूरदर्शनात् । उद्देष्यति शकटमिति, कृत्तिकोदयाद् । तत्र हेतुः इत्यादि गद्ये हेतुः सव्यभिचारः इति योगः । अनुचित एवेति स हेतुरनर्थजत्वाख्यः ।

(टि०) अध्यनीपतेति अधिपूर्वं इह् अध्ययने । अद्यतनी अन्त “अद्यतनी क्रियाति-
पत्योर्वा गीरादेश इष्यते” [कात०३.४.८५] गी, अह् धात्वादि, सिच् “आत्मने चानकारात्”
[कात०३.५.३९ वृत्तौ] सिद्धम् । व्यधिपतेति ड्धाच् धा० (धारणे च), अद्यतनी अन्त ।
विपूर्वः । अड्धा०, सिच् “स्यादोरिरद्यतन्यामात्मने” [कात० ३.५.२९] आकारस्येत्वम् “आत्मने
च्चा०” [कात०३.५.३९] । अस्या इति स्मृतेः । ते इति यौगाः । आम्नासिपुरिति ।
म्ना अभ्यासे म्ना आपूर्वः । अद्यत० अन् । सिच “यमिरमिनम्यादन्तानां सिरन्तश्च” [कात०
३.७.१०] इडागमः सिरन्तश्च । “अन उम् सिजभ्यस्त०” [कात०३.४.३१] इति उस् “निमि-
त्तात्” [कात०३.८.२६] पत्वम् । तदिति [अ]प्रामाण्यम् । तत्रेति स्मृतेरप्रामाण्ये । हेतुरिति
अनर्थजन्वादिति हेतुरनैकान्तिकः । शकटमिति शकटाकारत्वात् रोहिणी ।

§ ३ परे तु मेनिरे न स्मृतिः प्रमाणम्, पूर्वानुभवविषयोपदर्शनेनार्थं निश्चि-
न्वत्याः । अथ-परिच्छेदे पूर्वानुभवपारतन्त्र्यात् । अनुमानज्ञानं तूत्पत्तौ परापेक्षं,
स्वविषये तु स्वतन्त्रमेव । स्मृतेरिव तस्मात् पूर्वानुभवानुसन्धानेनार्थप्रतीत्यभावात् ।

तदुक्तम्—

“पूर्वविज्ञानैविषयं विज्ञानं स्मृतिरिष्यते ।

पूर्वज्ञानाद् विना तस्याः प्रामाण्यं नावगम्यते ॥१॥

तत्र यत् पूर्वविज्ञानं तस्य प्रामाण्यमिष्यते ।

तदुपस्थानमात्रेण स्मृतेः स्याच्चरितार्थता” ॥२॥ इति ।

§३ ल्यारे षील डेटलाक यौगो माने छे डे स्मृति प्रमाण नथी, कारणके-
ते पूर्व अनुभवके पदार्थानुं उपदर्शन करावी अर्थनो निश्चय करावती डोवाथी
अर्थनिश्चयमां पूर्वानुभवने आधीन छे.

शंका : अनुमान पणु पराधीन डोवा छतां प्रमाणु केम छे ?

समाधान : अनुमान ज्ञान उत्पत्तिमां परनी अपेक्षावाणुं डोवा छतां पणु
स्वविषयमां तो स्वतंत्र छे—पराधीन नथी, कारणु डे—स्मृतिनी केम ते पूर्वानु-
भवनुं अनुसंधान करी पोताना विषयनो निर्णय करतुं नथी. कहुं पणु छे डे—

“पूर्वज्ञानना विषयने विषय करनारुं ज्ञान स्मृति कडेवाय छे, आथी पूर्वज्ञान
विना स्मृतिनुं प्रामाण्य अवगत थतुं नथी. तेमां पूर्वज्ञाननुं प्रामाण्य तो धष्ट छे,
अने स्मृति तो ते पूर्वानुभवनुं—पूर्वज्ञाननुं उपस्थापन करवामां न् चरितार्थ छे,
आथी ते प्रमाणुइप नथी.”

(प०) निश्चिन्वत्या इति अस्याः स्मृतेः । पूर्वानुभवपारतन्त्र्यादिति प्रमाणं हि
तदुच्यते यन् स्वतन्त्रं भवति । पूर्वानुभवेत्यादि । यथा स्मृतेः पूर्वानुभवानुसन्धानेनार्थप्रतीतिः,
एवं तस्मादनुमानादर्थप्रतीतिर्न, किन्तु स्वतन्त्रादेव ।

पूर्वविज्ञानविषयमिति पूर्वविज्ञान विषयो यस्य तत् तथा । तदुपस्थापनमात्रे-
णेति तत्पूर्वविज्ञानमुपस्थापयति आत्मसमीपे आनयति । स्मृतेः स्याच्चरितार्थतेति
एतावता स्मृतिः कृतार्था । एतावदेव स्मृतं प्रयोजनम्, न पुनः स्मृतिः प्रमाणान्तरम् ।

(टि०) परापेक्षमिति प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षम् । स्वविषये इति अग्न्यादौ । तस्मादिति अनुमानात् ।

^१पूर्वविज्ञानेत्यादि पूर्वपरिज्ञातपदार्थसार्थविषयम् ॥ तस्या इति स्मृतेः ।

तत्र यदित्यादि ॥ तत्रेति अर्थे । तस्येति पूर्वज्ञानस्य । तदुपस्थानेति अर्थनिश्चयोत्पादनमात्रेण ।

§ ४ तदपि न पेशलम् । स्मृतेरप्युत्पत्तिमात्रेऽनुभवसव्यपेक्षत्वात्, तदाहितसंस्कारात् तदुत्पत्तेः । स्वविषयपरिच्छेदे त्वस्याः स्वातन्त्र्यमेव । ननु नात्र स्वातन्त्र्यम्, अस्याः पूर्वानुभवभावितभावभासनायामेवाभ्युद्यतत्वात् । एवं तर्हि व्याप्तिप्रतिपादिप्रमाणप्रतिपन्नपदार्थोपस्थापनमात्रे प्रवृत्तेरनुमानस्यापि कुतस्त्या स्वातन्त्र्यसङ्गतिः ? अथ व्याप्तिग्राहकेणानैयत्येन प्रतिपन्नात् तनूनपातो नैयत्यविशेषेणानुमाने परिस्फुरणसंभवात् कुतो न स्वातन्त्र्यमिति चेत् ? तर्हि अनुभवे भूयो विशेषशालिनः, स्मरणे तु कतिपयैरेव विशेषैर्विशिष्टस्य वस्तुनो भानात् कुतो नास्यापि तत् स्यात् ? ननु तेऽपि विशेषास्तावदनुभूतौ प्रत्यभुरेव, अन्यथा स्मरणमेव तन्न स्यात् इति चेत् । नियतदेशोऽपि पावको व्याप्तिग्राहिणि प्रत्यभादेव, अन्यथाऽनुमानमेव तन्न स्यात्—इति किं न चेतयसे ? अथ तत्र सर्वे सार्वदिकाः सार्वत्रिकाश्च पावकाः पुस्फुरुः, अनुमाने तु स एवैकश्चकास्तीत्युक्तमिति चेत् । ननूत्तरमपि तत्रोक्तमेव मा विस्मार्षाः । ननु न सर्वत्रैव कतिपयविशेषावसायव्याकुलं स्मरणम् । क्वचिद्भावदनुभूतरूपादिविशेषमपि तस्योत्पत्तेस्ततस्तत्र का गतिरिति चेत् ? नैवम् । नहि रूपादय एव विशेषा वस्तुनः, किन्तु अनुभूयमानताऽपि । न चासौ स्मरणे क्वापि चकास्ति, तस्यापि प्राचीनानुभवस्वभावतापत्तेः । किन्त्वनुभूततैव भावस्य तत्र भाति । इति सिद्धमनुमानस्येव स्मरणस्यापि प्रामाण्यम् ।

§४ नैन—हे यौगो ! तमारुं उपरोक्त कथन युक्तिसिद्ध नथी, कारणके-स्मृति पणु मात्र पोतानी उत्पत्तिमां न अनुभवनी अपेक्षा राणे छे, कारण के-ते अनुभवथी पडेक्षा संस्कारथी उत्पन्न थाय छे. परंतु पोताना विषयना ज्ञानमां तो ते स्वतंत्र छे, अर्थात् स्मृति पणु अनुमाननी जेम प्रमाणुइप छे.

यौग—स्मृति स्वविषयमां स्वतंत्र नथी कारणके-ते पूर्वे अनुभववेद पदाथाने न जणुपामां तत्पर छे.

नैन—जे जेम डोय तो पछी व्याप्तिना प्रतिपादक प्रमाणुथी अटवे डे-तर्कथी जणुल पदार्थनुं उपस्थापन करनार अनुमाननी पणु स्वतंत्रता कर् रीते संगत थशे ?

યૌગઃ વ્યાસિને ગ્રહણ કરનાર પ્રમાણથી તે અનિયત-અચોક્કસ દેશમાં રહેલા અગ્નિની પ્રતીતિ થાય છે, અને અનુમાનથી તે નિયત દેશમાં રહેલ અગ્નિની પ્રતીતિ થાય છે, તે અનુમાનનું સ્વવિષયમાં સ્વાતન્ત્ર્ય કેમ નહિ કહેવાય ?

જ્ઞેનઃ તે પછી અનુભવમાં તે ઘણા વિશેષો (ધર્મો-પર્યાયો)થી યુક્ત પદાર્થનું ભાન હોય છે, અને સ્મરણમાં તે તેમાંના થોડા જ વિશેષોનાળી વસ્તુનું ભાન હોય છે, માટે સ્મૃતિનું પણ સ્વવિષયમાં સ્વાતન્ત્ર્ય કેમ નહિ કહેવાય ?

યૌગઃ જે વિશેષો સ્મૃતિમાં પ્રતીત થાય છે, તે વિશેષો અનુભવમાં અવશ્ય પ્રતીત થાય જ છે. કારણ કે-જે તે વિશેષોનો અનુભવ નહિ માનો તે તેમનું સ્મરણ જ નહિ થાય.

જ્ઞેનઃ તે જ રીતે નિયત દેશમાં રહેલ અગ્નિ પણ વ્યાસિગ્રહણ કરનાર પ્રમાણથી પ્રતીત થયેલ જ છે, અને જે એમ નહિ માનો તે તે અનુમાન પણ નહિ જ થાય- આ વસ્તુ કેમ વિચારતા નથી ?

યૌગઃ વ્યાસિ પ્રમાણમાં સર્વદેશ અને સર્વકાલને લગતા સર્વે અગ્નિઓનું ભાન થાય છે, પરંતુ અનુમાનમાં તે નિયત કાલદેશવૃત્તિ એટલેકે માત્ર પર્વતાદિ જેવા પક્ષમાં નિયત કાલમાં રહેલ એક જ અગ્નિનું ભાન થાય છે.

જ્ઞેનઃ તેનો ઉત્તર પણ અમોએ પૂર્વે આપી જ દીધો છે, એ ભૂલો નહિ. એટલે કે તે અગ્નિ પણ સર્વમાંનો જ એક છે, તે અજ્ઞાત ન હતો.

યૌગઃ અનુભવેલ સમસ્ત વિશેષોમાંથી કેટલાક વિશેષોને વિષય કરનાર સ્મરણ સર્વત્ર થતું નથી, પરંતુ કોઈ સ્થળે એવું પણ બને છે, કે જેટલાં રૂપાદિ વિશેષો અનુભવ્યાં હોય તે બધાં વિશેષોનું સ્મરણ થાય છે, તે તે વિષે શો ખુલાસો છે ?

જ્ઞેનઃ પદાર્થના માત્ર રૂપાદિ જ વિશેષો નથી, પણ અનુભૂયમાનતા એટલે કે અનુભવમાં આવવું તે પણ વિશેષ છે, અને તે અનુભૂયમાનતા સ્મરણમાં કદી પણ ભાસતી નથી. જે તેમ બને તે સ્મરણ પણ પૂર્વાનુભવરૂપ બની જાય, પરંતુ સ્મરણમાં તે અનુભૂયમાનતાને બદલે પદાર્થની અનુભૂતતા-એટલેકે-આ પદાર્થ પ્રથમ અનુભવનો વિષય બની ગયો છે, એવો ધર્મ સ્મરણમાં જ્ઞાત થાય છે. આ પ્રકારે અનુમાનની જેમ સ્મરણનું પણ સ્વાતન્ત્ર્ય સિદ્ધ થયું અને તેની જેમ સ્મરણ પણ પ્રમાણ સિદ્ધ થયું.

(૫૦) સ્મૃતેરણ્યુત્પત્તીતિ ગચ્છે કાવચા વ્યાખ્યા । નનુ નાત્રેત્યાદિ પરવાક્યમ્ । ઇવં તર્હી- ત્યાદિ સૂરિગીઃ । વ્યાપ્તિપ્રતિપાદિપ્રમાણેતિ ગચ્છે વ્યાપ્તિ પ્રતિપાદ્યતીત્યેવં શીલં યદ્ પ્રમાણં પ્રત્યક્ષં તેન પ્રતિષ્ઠનો જ્ઞાતો યઃ પદાર્થોઽગ્નિસ્તસ્યોપસ્થાપનં તન્માત્રેઽનુમાનં પ્રવર્ત્તે । અથ વ્યાપ્તીત્યાદિ પરવાક્યમ્ । વ્યાપ્તિગ્રાહકેગેતિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણેન । અનેયત્યે- નેતિ વ્યાપ્તિગ્રહણકાલે હિ પ્રમાતા ત્રિકાલદર્શી ભવતિ । નૈયત્યવિશેષેગેતિ અયં પર્વતો

वह्निमान्तिवत् । परिस्फुरणसम्भवादिति तस्यैव तनूनपातः । तर्ह्यनुभवे इत्यादि सूरि-
वाक्यम् । अनुभवे इति अनुभवकाले । अस्यापीति स्मरणस्यापि । तदिति स्वातन्त्र्यम् । ननु
तेऽपीत्यादि परवाक्यम् । प्रत्यभुरेवेति प्रतिभासन्ते स्मैव । अन्यथेति अनुभूतौ प्रतिभाना-
भावे । नियतदेशोऽपीत्यादि सूरिवाक्यम् । नियतदेशोऽपीति कोऽर्थः ? पर्वतादिनियत-
देशस्थः । व्याप्तित्नाहिणीति प्रत्यक्षप्रमाणे । अन्यथेति प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहणाभावे । किं
न चेतयसे इति किं न मनसा विचारयसि ? अथ तत्रेत्यादि परवाक्यम् । तत्रेति
व्याप्तिग्राहिणि प्रमाणे । सार्वदिका इति कालनिर्देशः सार्वत्रिका इति क्षेत्रभणनम् ।
इत्युक्तमिति चेदिति पूर्वं व्याप्तित्नाहकेणेत्यत्र यावन्तः केचित् पावकास्तार्णाः पार्णाश्च
तदादयः सर्वेऽपि निरीक्ष्यन्ते । ननूत्तरमपीत्यादि सूरिवाक्यम् । तत्रेति अनुभवे भूयो
विशेषेत्यत्र । उक्तमिति पूर्वमेव । ननु न सर्वत्रेत्यादि परवाक्यम् । क्वचिदिति पद-
प्रज्ञे । यावदनुभूतरूपादिविशेषमपीति यावन्तोऽनुभूता रूपादयो विशेषा यावदनुभूत-
रूपादिविशेषमित्यव्ययीभावः । तस्येति स्मरणस्य । तत्र का गतिरिति निर्विषयमेव स्मर-
णम् । असाविति अनुभूयमानता । तस्यापीत्यादि । अन्यथा यदि स्मरणेऽप्यनुभूयमानता
चकास्यात् तदा प्राचीनानुभवस्वभावतापत्तिः । प्राचीनानुभवस्वभावतापत्तौ च स्मरणमेव तन्न
भवतीति हृदयम् । तत्रेति स्मृतौ ।

(टि०) तदाहितेति अनुभवारोपितसंस्कारात् । तदुत्पत्तेरिति स्मृतेरुत्पत्तेः । स्वविषयेति
पूर्वपरिज्ञातपदार्थसार्थं । अस्या इति स्मृतेः । प्रमाणेति तर्कः । अथ व्याप्तीति व्याप्ति-
प्रतिपादिना तर्कप्रमाणेन निश्चितविवक्षितप्रदेशविषयो वीतिहोत्रो न प्रतीयते । अनुमानेन तु
निश्चित एवानुमीयते । अत एव स्वतन्त्रताऽनुमानस्य । अस्यापीति स्मरणस्यापि । तदिति
स्वातन्त्र्यम् । प्रत्यभुरिति भा दीप्तौ प्रतिपूर्वः । अद्यतनी अन् । “अद्भुतात्वादि०” [का० सू०
ति० सू० ४७] “अनुत्सिजभ्यस्त०” [का० सू० ति० १६६] इत्यादिना अनुस्थाने उस्
आलोपोऽसार्वधातुके इति सिद्धम्, प्रतिवभासिरे । अन्यथेति अनुभवे विशेषप्रतिभासनमन्तरेण ।
व्याप्तित्नाहिणीति तर्कप्रमाणे । अन्यथेति नियतपावकास्मरणे । सार्वदिका इति सर्वदा-
भवाः, सर्वत्रभवा वा ते । “नदीव्यति” इत्यादिना भवार्थे इकण् । स एवैक इति विवक्षितः
पर्वतादिप्रदेशस्थः पावकः । ननूत्तरमपीति अनुभवे भूयासो विशेषाः इत्यादि ॥ तत्रेति
पूर्ववाक्ये ॥ ननु [न] सर्वत्रेत्यादि । तस्येति स्मरणस्य । असाविति अनुभूयमानता ।
तस्यापीति स्मरणस्यापि । अनुभूतैवेति पदार्थस्य पूर्वानुभूतत्वम् । तत्रेति स्मरणे ।

§५ न च तस्याप्रामाण्येऽनुमानस्यापि प्रामाण्यमुपापादि, संबन्धस्याप्रमाणस्मरण-
संदर्शितस्यानुमानानङ्गत्वात्, संशयितलिङ्गवत् । न च ‘प्राक्प्रवृत्तसंबन्धग्राहिप्रमाण-
व्यापारोपस्थापनमात्रचरितार्थत्वान्नास्य तत्र प्रामाण्येन प्रयोजनम्’ इति वाच्यम् ।
अप्रमाणस्य तदुपस्थापनेऽपि सामर्थ्यासंभवात् ।

§ ६ किञ्च, अर्थोपलब्धिहेतुत्वं प्रमाणलक्षणं लक्ष्यांचकृद्भवे । तच्च धारावाहिप्रत्यक्ष-
स्येवास्याप्यक्षूणमीदृशत एवेति किमन्यैरसत्प्रलापैरिति ? ॥ ४ ॥

§५. अने स्मरणनुं. अप्राभाष्य माने तो अनुमानमां पण् प्रामाण्य-
घटी शकशे नदि, कारण् के-संशययुक्त हेतु नेम अनुमाननुं कारण् नथी तेम

व्याप्तिं पणुं ज्ञे अप्रमाणरूपं स्मरणयुधी ज्ञातं डोय तो ते पणुं अनुमाननुं
कारणं यर्धं शक्ये नहि.

यौग—सं'बंध(व्याप्ति)नुं ग्रहणं करवा माटे पूर्वे प्रवृत्त तर्कं प्रमाणना
व्यापारनुं उपस्थापनं करवाभां न स्मरणं यरितार्थं छे, माटे अनुमानभां
स्मरणना प्रामाण्यनी नराये नर नथी.

नैन—स्मरणं ज्ञे अप्रमाणं डोय तो ते पूर्वोक्त उपस्थापनभां पणुं
समर्थं नहि णने.

इदं वणी, अर्थज्ञानभां जे कारणं डोय ते प्रमाणं कडेवाय छे. प्रमाणनुं
आयुं लक्षणं तमोये कथुं छे, धारावाही-ज्ञाननी जेम स्मरणभां पणुं ते लक्षणं
सं'भूतया घटे छे न तो पछी व्यर्थं विवाहथी शुं ? ४.

(प०) न च तस्येत्यादि सूरिगद्यम् । संशयितलिङ्गवदिति यथा वाष्प-मशकवर्त्ति-सैन्य-
रेणु-गोपालघटीधूमादिना संदिह्यमानो धूमोऽनुमानाङ्गं न भवति । न च प्राक् प्रवृत्तेत्यादिगद्ये
प्रमाणशब्देन प्रत्यक्षं तस्य व्यापारः सम्बन्धग्रहणलक्षणः । अस्येति स्मरणस्य । वाच्यमि-
त्यस्य न चेत्यनेन यौगस्ततश्च न च वाच्यमिति सिद्धम् । सामर्थ्यासम्भवादिति न हि
मरीचिकानिचयचुम्बिज्ञानं किमपि कर्तुं शक्नोति ।

लक्ष्यांचकृद्देवे इति यूयम् । धारावाहिप्रत्यक्षस्येति द्वितीय-तृतीयादिक्षणवर्त्तिप्रत्य-
क्षस्य ॥४॥

(टि०) न च' तस्येति स्मरणस्य । अप्रमाणेति अप्रमाणेन । स्मरणसंदर्शितस्य प्रकटी-
कृतस्य । संबन्धग्राहीति ऊहः । अस्येति स्मरणस्य । तत्रेति अनुमाने । तदुपस्थापनेऽपीति
ऊहप्रमाणव्यापारोपस्थापने ।

किञ्चार्थोपलब्धीत्यादि । तच्चेति अर्थोपलब्धहेतुत्वं प्रमाणलक्षणम् । अस्यापीति
अनुमानस्यापि ॥४॥

अथ कारणादिभिः प्रत्यभिज्ञानं ज्ञापयन्ति—

अनुभवस्मृतिहेतुकं तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिगोचरं संकलनात्मकं ज्ञानं
प्रत्यभिज्ञानम् ॥ ५ ॥

इति अनुभवश्च प्रमाणापि ता प्रतीतिः, स्मृतिश्चानन्तरोक्तैव; ते हेतुर्यस्येति कारणो-
पदेशः । तिर्यक्सामान्यं च गवादिषु गोत्वादिस्वरूपसदृशपरिणामात्मकम् । ऊर्ध्वता-
सामान्यं च परापरविवर्त्तव्यापि मृत्स्नादिद्रव्यम्; एतदुभयमादिर्यस्य विसदृशपरिणामादेर्धर्म-
स्तोमस्य स तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिगोचरोय स्येति विषयाऽऽख्यानम् । संकलनं विव-
क्षितधर्मयुक्तत्वेन वस्तुनः प्रत्यवमर्शनमात्मा स्वभावो यस्येति स्वरूपनिरूपणम् ॥ ५ ॥

ગવય છે' એ પ્રમાણે જે ખીબું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે, તે નૈયાયિકોના કદાચહને દૂર કરવા માટે છે એટલે કે 'ગૌના જેવો ગવય છે' એ પ્રકારે સાદૃશ્યને વિષય કરનારું ઉપમાન નામનું પ્રમાણ છે, એવું જે નૈયાયિકને અભિમાન-આચહ— છે, તે તેમનું અયોગ્ય વિધાન છે, કારણ કે—'લેસો ગૌથી વિલક્ષણ છે'—એ પ્રમાણે વૈસદૃશ્યને વિષય કરનાર જ્ઞાનને નૈયાયિકે કોઈ ખીબ પ્રમાણ તરીકે માનવું પડશે.

નૈયાયિક - 'ગવય ગૌના જેવો હોય છે' આમાં ગવયમાં સાદૃશ્યજ્ઞાન પ્રત્યક્ષનું ફલ (કાર્ય) છે, તેપણ સંજ્ઞા અને સંજ્ઞીના સંબંધનું જ્ઞાન-અર્થાત્ 'આ ગવય પદવાચ્ય છે' એ પ્રકારે ગવય સંજ્ઞાની સંજ્ઞી સાથેની પ્રતીતિમાં અન્ય કોઈ પ્રમાણ નહિ પણ ઉપમાન સાધકતમ છે, માટે તે પૃથક્ પ્રમાણતાને પામે છે.

જૈન—તો પછી એ જ રીતે મહિષમાં ગોવૈસદૃશ્યનું જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષનું જ ફલ (કાર્ય) છે, તે પણ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી તે પ્રકારનું સંજ્ઞાસંજ્ઞીસંબંધનું જ્ઞાન તો અસાધ્ય હોવાથી તે માટેના સાધકતમ જ્ઞાનને પ્રમાણાન્તર માનવું પડે.

(પ૦) અથ ગવયે इत्यादि परवाक्यम् । संज्ञेति गवयसंज्ञा । संज्ञीति गवयपिण्डः । संज्ञा-संज्ञीत्यादि गवे प्रमाणान्तराऽप्रसाध्ये फले साधकतमत्वादिति योगः । तर्हि महिषेत्यादि सूरिवाक्यम् । गोविसदृशमहिषोपलक्षणमिति गोविसदृशमहिषज्ञानम् । तथाविधे फले इति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिरूपे ।

(ટિ૦) तस्य खल्वित्यादि ॥ तस्येति नैयायिकस्य । स चेति अभिमानः कर्तुमनुचितः । संज्ञासंज्ञीति गवय इति संज्ञा, पिण्डः संज्ञी । प्रमाणान्तरेति प्रत्यक्षव्यतिरिक्त-प्रमाणासाध्ये प्रत्यक्षेणैव साध्ये इत्यर्थः । तत्रैवेति संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिरूपे फले । तथाविधे इति प्रमाणान्तरासाध्ये ।

§ ૨ ન ચૈતદુપમાનેન્તર્ભાવયિતું શક્યમ્, ઉપમાનસ્ય સાદૃશ્યવિષયતયા વ્યવસ્થાનાત્, પ્રસ્તુતસ્ય તુ વૈસદૃશ્યવ્યવસાયકત્વાત્ । ન ચ વૈસદૃશ્યાવસાયસ્ય સંજ્ઞા-સંજ્ઞિસંબન્ધપ્રતિપત્તિ-સાધકતમત્વમસિદ્ધમ્ । યતઃ સમહિષમાહેયીમણ્ડલે ક્વાપિ વિપિનપ્રદેશેઽનચ્છાયાં છાયાયાં રોમન્થાયમાને નાલિકેરદ્વીપવાસી કશ્ચિત્ કેનચિત્પ્રેષિતઃ 'તદ્વિપિનપ્રતિષ્ઠગોષ્ટાત્ મહિષમાનય' इति; स च तज्ज्ञं तमेव पृष्ठवान् 'क्रीटग्ं महिषः' इति । तेन च 'गोविसदृशो महिषः' इत्युक्ते तद्विपिनगोष्ठं प्राप्त आत्तातिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकारी यमेव गोभ्यो विसदृशं पशुं पश्यति, तमेव महिषशब्दवाच्यतया प्रतिपद्यत इति कः प्रतिविशेषो द्वयोरपि सङ्केतप्रतिपत्तौ । तदुक्तम्—

“उपमानं प्रसिद्धार्थ-साधर्म्यात्साध्यसाधनम् ।

तद्वैधर्म्यात्प्रमाणं किं स्यात् संज्ञिप्रतिपादनम् ?” ॥ ૧ ॥ [લઘી૦ ૩. ૧૯]इति

૧ 'इत्य'—इत्यनन्तरं 'वाक्यम्'(पृ० ११)—इत्यन्तः पाठो नास्ति दे । २ 'वाक्यस्म' मु ।

§૨. વળી, 'ગોવિસદ્દશો મહિષઃ' આ જ્ઞાનનો ઉપમાનમાં સમાવેશ કરી શકશો નહિ, કારણ-કે ઉપમાન સાદૃશ્યને વિષય કરે છે, અને પ્રસ્તુત જ્ઞાન તો વૈસદૃશ્યનું નિશ્ચાયક છે.

વળી, વૈસદૃશ્યનો નિશ્ચય સંજ્ઞાસંજ્ઞિસંબંધજ્ઞાનમાં સાધકતમરૂપે અસિદ્ધ છે, એમ પણ નથી. કારણ કે-કોઈ પુરુષે કોઈ નાલિએરદ્વીપવાસી પુરુષને કોઈ ગાઠછાયાવાળા વનપ્રદેશમાં વાગોળતાં મહિષ-લેંસાઓ અને ગૌના ટોળામાં મોકલ્યો, અને કહ્યું કે 'જંગલના વાડાંમાંથી મહિષને લાવો'. તે નાલિએરદ્વીપવાસી પુરુષે મહિષને જાણનાર તે જ પુરુષને પૂછ્યું કે 'મહિષ કેવો હોય?' ત્યારે તેણે તેને કહ્યું કે-'મહિષ ગૌથી વિલક્ષણ હોય છે'. આ સાંભળીને તે નાલિએર દ્વીપવાસી પુરુષ પૂર્વોક્ત જંગલના ગાઠ પ્રદેશના વાડાંમાં ગયો અને ત્યાં તે આ પુરુષના ઉપદેશવાક્યના અર્થના સ્મરણની સહાયથી જે પશુને ગૌથી વિલક્ષણ જુએ છે, તેને જ મહિષ શબ્દના વાચ્ય તરીકે સ્વીકારે છે. તો આ રીતે 'ગોવિસદ્દશો ગવયઃ' અને 'ગોવિસદ્દશો મહિષઃ' આ બંનેથી ઉત્પન્ન થનાર સંકેત જ્ઞાનમાં કયા પ્રકારનો ભેદ પડે છે? અર્થાત્ કંઈ પણ ભેદ નથી, તો પછી સાદૃશ્યને કારણે જો ઉપમાન જુદું પ્રમાણ મનાતું હોય તો વૈસદૃશ્યને કારણે જુદું પ્રમાણ કેમ ન માનવું? કહ્યું પણ છે કે-

“જો પ્રસિદ્ધ અર્થના સાધર્મ્ય(સાદૃશ્ય)થી સાધ્ય સિદ્ધ કરનાર સાધન ઉપમાન પ્રમાણ હોય તો-પ્રસિદ્ધ અર્થના વૈધર્મ્ય (વૈલક્ષણ્ય)થી સંજ્ઞીનું પ્રતિપાદન કરનાર સાધનને કયું પ્રમાણ માનવું?”

(પ૦) અનચ્છાયામિતિ નિવિહાયામ્ । તદ્વિપિનેતિ તત્ત્વ તદ્વિપિનં ચ તત્તથા । આપ્તા-તિદેશવાક્યાર્થસ્મરણસહકારીતિ આપ્તાતિદેશવાક્યાર્થસ્મરણં સહકારિ યસ્યાસૌ ।

પ્રસિદ્ધાર્થસાધર્મ્યાદિતિ પ્રસિદ્ધોઽર્થો ગોલક્ષણઃ ।

(ટિ૦) ન ચૈતદિતિ 'ગોવિદ્દશો મહિષઃ' इत्येवंरूपं वाक्यम् । प्रस्तुतस्येति 'गोविसदृशः' इत्यादिवाक्यस्य । माहेयीति धेनुसमूहे । “गौः सौरभेयी माहेयी माहा सुरभिरर्जुनी” [अभिधानचि० भू० ४. श्लो० ३३१] इत्यभिधानात् तज्ज्ञामिति महिषज्ञम् । तमेवेति नियोजकमेव पुमांसम् । तेनेति नियोजकेन । तद्विपिनेति वनप्रतिष्ठितगोकुलम् । द्वयोरिति उपमानवैसदृश्ययोः ।

उपमानमित्यादि । साध्यसाधनमिति संज्ञासंज्ञिप्रतिबन्धप्रतिपत्तिलक्षणसाधनम् । तद्वैधर्म्यादिति साध्यवैधर्म्यात् ।

§૩ યદા વા 'યાદૃગ્ ગૌસ્તાદૃગ્ ગવયઃ' इति वाक्याहितसंस्कारः प्रतिपत्ता तुरङ्गं गोविलक्षणमीक्षमाणो गवयसंज्ञासंबन्धप्रतिषेधं विधत्ते, 'नायं गवयवाग्वाच्यः पिण्डः' इति; तदा गवयसंज्ञासंबन्धप्रतिषेधफलं किमेतत्प्रमाणं स्यात् ? तत एवंविधसंवेदनानां सङ्कलनात्मकतया प्रत्यभिज्ञानतैवोपपद्यते; अन्यथा तु प्रमाणेयत्ता प्रलीयेत । यदैव हि 'यादृग् गौस्तादृग् गवयः' इति तेन शुश्रुवे, तदैव सामान्यतश्चेतसि स्फुरति पिण्डे संबन्धप्रतिपत्तिरभूत्;

યથા 'પૃથુવુદ્ધનોદરાકારં વૃત્તકળ્પં ભાવં કુમ્ભં વિભાવયેઃ' ઇત્યાકર્ણનાત્ કુમ્ભે, તતઃ કાન્તા-
રવિહારિણોઽસ્ય ગવયસાક્ષાત્કારે પ્રાક્તનસામાન્યાકાર-સંબન્ધસ્મરણે ચ 'સ એવ ગવયશબ્દ-
વાચ્યઃ' ઇતિ સંકલનાજ્ઞાનરૂપં પ્રત્યભિજ્ઞાનમુન્મજ્જતિ । એવં 'ગોવિસદ્દશો મહિષઃ' ઇત્યા-
દ્યપિ તથારૂપત્વાત્ પ્રત્યભિજ્ઞાનમેવેતિ ।

§૩ અથવા જ્યારે 'જેવી ગાય હોય છે તેવો ગવય હોય છે' આ વાક્યના
સંસ્કારવાળો પુરુષ ગૌથી વિલક્ષણ થોડાને જોઈ 'આ પિંડ ગવય પદનો વાચ્ય
નથી' એ રીતે 'ગવય' શબ્દના સંબંધનો નિષેધ કરે છે, ત્યારે ગવય સંજ્ઞાના
સંબંધને નિષેધનાર એ જ્ઞાન કયું પ્રમાણ થશે ? માટે આવા પ્રકારના સમસ્ત
જ્ઞાનો સંકલનારૂપ હોવાથી પ્રત્યભિજ્ઞાન રૂપે જ યુક્તિસિદ્ધ છે, અન્યથા પ્રમા-
ણની સંખ્યાનો કોઈ નિયમ જ નહિ રહે.

પૃથુવુદ્ધનોદર-(વિસ્તૃત મૂળમાં ગોળ પેટરૂપ) આકારવાળા અને ગોળ કાંઠાવાળા
પદાર્થને કુંભ (ઘટ) બાણુજે-એ સાંભળવાથી જેમ તેમાં કુંભશબ્દના સંબંધનું
જ્ઞાન થાય છે, તેમ 'ગવય ગૌના જેવો હોય છે'-એ વાક્ય જ્યારે સાંભળ્યું
તે જ વખતે તેના ચિત્તમાં સામાન્યાકારે સ્ફુરાયમાન પિંડમાં સંબંધનું જ્ઞાન તો
થઈ જ ગયું હતું. ત્યાર બાદ વનમાં ફરતાં તે પુરુષને જ્યારે ગવયનો સાક્ષા-
ત્કાર થાય છે, ત્યારે પૂર્વે અનુભવેલ સામાન્યાકાર સાથેના ગવય શબ્દના
સંબંધનું સ્મરણ થવાથી 'આ તે ગવયશબ્દનો વાચ્ય છે'-એ પ્રમાણે સંકલના-
રૂપ પ્રત્યભિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ પ્રમાણે-'ગૌથી વિલક્ષણ લેંસો
છે' વિગેરે બાબતમાં પણ ઉપર મુજબ સંકલનાત્મક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોવાથી
તે પણ પ્રત્યભિજ્ઞાન જ છે.

(પ૦) તદૈવેતિ શ્રવણાનન્તરમ્ । સમ્બન્ધપ્રતિપત્તિરિતિ વાચ્યવાચકલક્ષણસમ્બન્ધ-
પરિગમઃ । પ્રાક્તનસામાન્યાકાર-સમ્બન્ધસ્મરણે ઇતિ પ્રાક્તનસ્ય સામાન્યાકારસ્ય સમ્બ-
ન્ધસ્ય ચ સ્મરણે સતિ ।

(ટિ.) અન્યથેતિ સંકલનરૂપપ્રત્યભિજ્ઞાનતાઽનઙ્ગીકારે । યદૈવ હીત્યાદિ । તેનેતિ પ્રમાત્રા ।
અસ્યેતિ પ્રમાતુઃ । તથારૂપત્વાદિતિ સંકલનાજ્ઞાનરૂપત્વાત્ ।

§૪ મીમાંસકોઽપિ 'અનેન સદ્દશઃ સ ગૌઃ' ઇત્યનધિગતં ગવિ સાદૃશ્યમવસ્યદુપમાનં
પ્રમાણમાચક્ષાણો 'અનેન મહિષેણ વિસદ્દશઃ સ ગૌઃ' ઇત્યનધિગતમહિષવૈસદ્દશ્યવ્યવસાય-
કસ્ય પ્રમાણાન્તરતાપ્રસજ્ઞેન પરાકરણીયઃ । સાદૃશ્યાભાવો વૈસદ્દશ્યમિત્યભાવપ્રમાણપરિચ્છે-
દ્યમેવૈતદિતિ ચેત્ ; વૈસદ્દશ્યાભાવઃ સાદૃશ્યમિતીદમપિ તત્પરિચ્છેદ્યમેવ કિં ન સ્યાત્ ? યદિ
વૈસદ્દશ્યાભાવઃ સાદૃશ્યં સ્યાત્, 'સ ગૌઃ સદ્દશો ગવયેન' ઇતિ વિધિમુખેન નોલ્લિખેદિતિ
ચેત્ ; તદિતરત્રાપિ તુલ્યમ્ ।

§૪. 'આના જેવો તે ગૌ છે' એ પ્રમાણે ગૌમાં પૂર્વે અજ્ઞાત સાદૃશ્યના યોધક પ્રમાણને ઉપમાન પ્રમાણ કહેનાર મીમાંસકને પણ 'આ મહિષથી તે ગૌ વિલક્ષણ છે' આ પ્રકારે ગૌમાં પૂર્વે અજ્ઞાત વૈસદૃશ્યના યોધકને અન્ય પ્રમાણ માનવાનો પ્રસંગ આવતો હોવાથી તે પણ ખંડન કરવા યોગ્ય છે.

મીમાંસક—સાદૃશ્યનો અભાવ એ જ વૈસદૃશ્ય છે, માટે તે તો અભાવ પ્રમાણથી જ જ્ઞાત થશે, અર્થાત્ તેનું જ્ઞાન કરવા અન્ય પ્રમાણની કંઈ આવશ્યકતા નથી.

જૈન—તો પછી વૈસદૃશ્યાભાવ એ જ સાદૃશ્ય છે, તો તે સાદૃશ્ય પણ અભાવ પ્રમાણથી જ્ઞાત કેમ નહિ થાય ?

મીમાંસક—જો વૈસદૃશ્યાભાવ એ જ સાદૃશ્ય હોત તો—તે ગૌ ગવયની સમાન છે—એમ વિધિમુખે શબ્દ પ્રયોગ થાત નહિ.

જૈન—આ વસ્તુ વૈસદૃશ્યમાં પણ તુલ્ય છે, અર્થાત્ તે અભાવ રૂપ હોત તો 'તે ગૌ મહિષથી વિલક્ષણ છે'—એ પ્રમાણે વિધિમુખે શબ્દ પ્રયોગ થાત નહિ.

(પ૦) અનધિગતમિતિ અનધિગતાર્થાધિગન્તુ પ્રમાણમિત્યાશયાત્ । અવસ્યદિતિ નિશ્ચિન્વત્ । તત્પરિચ્છેદ્યમિતિ અભાવપ્રમાણપરિચ્છેદ્યમ્ । સ ગૌઃ સદૃશો ગવયેનેતિ મૂલપાઠઃ । ગોસદૃશો ગવય इति पाठान्तरम् । વિધિમુખેનેતિ કિન્તુ 'સ ગૌરનેન વિસદૃશો ન' इति प्रतिषेधमुखेनेति पराशयः । તદિતરત્રાપિ તુલ્યમિતિ સાદૃશ્યાભાવો વૈસદૃશ્યમિતિ પક્ષેડપિ કથં વિધિમુખેન પ્રત્યયઃ ? इहापि अनेन [न] सदृशः स गौरिति प्रतिषेधमुखेनैव । અથ ચ વિધિમુખેનાપિ પ્રત્યયો દૃશ્યતે યથા અનેન મહિષેણ વિસદૃશઃ સ ગૌરિત્યર્થઃ ।

(ટિ૦) મીમાંસકોડપીત્યાદિ અવસ્યદિતિ નિશ્ચિન્વત્ । વ્યવસાયકસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય । તત્પરિચ્છેદ્યેતિ અભાવપ્રમાણજ્ઞેયમેવ ।

§૫ 'સ એવાયં જિનદત્તઃ' इति तूर्ध्वतासामान्योदाहरणम् । આદિશબ્દાત્ 'સ એવાયં વહિરનુમીયતે મયા,' 'સ એવાનેનાપ્યર્થઃ કથ્યતે' इत्यादि स्मरणसचिवानुमानाऽऽगमादिजन्यम्; तस्माद् दीर्घम् ह्रस्वम् अणु महद् नेदीयो दवीयो वेदम्, दूरादयं तिग्मस्तनूनात्, सुरभीदं चन्दनमित्यादि च सङ्कलनमात्रोदाहरणं मन्तव्यम् ।

§૫ 'આ તે જ જિનદત્ત છે'—આ દૃષ્ટાન્ત ઊર્ધ્વતાસામાન્યનું છે.

સૂત્રમાં કહેલ 'આદિ' શબ્દથી સૂચિત પ્રત્યભિજ્ઞાનનાં અન્ય ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે—'આ તે જ અગ્નિ છે જેનું હું અનુમાન કરું છું' આ સ્મરણ અને અનુમાનજન્ય પ્રત્યભિજ્ઞાન છે. 'આ પણ તે જ અર્થ કહે છે'—આ સ્મરણ અને આગમેજન્ય પ્રત્યભિજ્ઞાનનું દૃષ્ટાન્ત છે. આ ણન્નેમાં વિષય ઊર્ધ્વતા સામાન્ય જ છે. 'આ તેનાથી લાંબુ છે,' 'આ તેનાથી ટૂંકું છે,' 'આ તેનાથી હલકું છે,' 'આ તેનાથી ભારે છે,' 'આ તેનાથી નજીક છે,' 'આ તેનાથી દૂર છે,' 'દૂરથી પણ આ અગ્નિ તેજ છે,' 'આ ચન્દન સુરભિ છે' આ સઘળાં ઉદાહરણો કેવળ સંકલનરૂપ પ્રત્યભિજ્ઞાનનાં બાણુવાં.

(૫૦) તિગ્મસ્તનૂનપાદિતિ, સુરભીદં ચન્દનમિતિ તિગ્મત્વં સુરભિત્વં ચાડનનુભૂય-
માનત્વાત્ સ્મૃતિવિષયમ્ ।

§૬ અથ કથં પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રામાણ્યમશક્યન્તઃ શક્યાઃ શક્યાઃ શમયિતુમ્ । તે હિ
પ્રાહુઃ—દલિતકરરુહશિરોરુહશિખરાદિવત્ સર્વત્ર ભ્રાન્તૈવેયમિતિ । અહો ! તર્કતર્કણકા-
ર્કશ્યમમીષામ્ । એવં હિ વિહાયસ્તલાવલમ્બમાનમૃગાઙ્ગમણ્ડલયુગલાવલોકિપ્રત્યક્ષવત્ સકલ-
મપિ પ્રત્યક્ષં ભ્રાન્તિમત્ કિં ન ભવેત્ ?

§૭ અથ લક્ષણયુક્તે વાધાસમ્ભવે તલ્લક્ષણમેવ દૂષિતં ભવતિ । સંકલનં હિ પ્રત્યભિ-
જ્ઞાનચિહ્નમ્ । તદ્યુક્તમપિ ચ કરરુહાદૌ પ્રત્યભિજ્ઞાનમવાધ્યતેતિ તલ્લક્ષણમેવ વાધિતમ્ । પ્રત્ય-
ક્ષે તુ યત્ર વાધા, ન તત્ર તલ્લક્ષણમક્ષૂણમ્, ક્ષણદાપ્રિયદ્રવ્યાવલોકનાયામભ્રાન્તત્વાભાવાત્ ।
યત્ર તુ તદક્ષૂણં ન તત્ર વાધા, સ્તમ્માદિપ્રત્યક્ષવદિતિ ચેત્ । નૈવમ્ । ન સ્વલુ સંકલ-
નમાત્રમેવ પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રમાણલક્ષણમાચક્ષ્મહે, કિન્તુ સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનત્વરૂપપ્રમાણસામા-
ન્યલક્ષણસદ્ભાવે સતિ યત્સંકલનમ્ । ન ચ કરરુહાદિવેદને તદસ્તિ, વિશિષ્ટસ્ય વિપર્ય-
યશૂન્યસ્યાવસાયસ્યાભાવાદિતિ કથં લક્ષણયુક્તેડસ્મિન્નપિ વાધરોધઃ સ્યાત્ ?

§૬. શંકા—પ્રત્યભિજ્ઞાનનાં પ્રામાણ્યને સહુન નહિ કરનારા શાક્યો-બૌદ્ધો-ને
કઈ રીતે શાંત કરશો ? કારણ કે તેઓ કહે જ કે—પ્રત્યભિજ્ઞા તો સર્વત્ર ભ્રાન્ત
જ છે. કારણ કે કાપી નાંખ્યા પછી ફરીથી વધેલ નખ અને વાળ વિષે ‘આ તે જ
નખ છે’, ‘આ તે જ વાળ છે’, આ પ્રકારની પ્રત્યભિજ્ઞાની જેમ સર્વત્ર પ્રત્યભિજ્ઞા
ભ્રાન્તિરૂપ જ છે.

સમાધાન—અહો ! આશ્ચર્યની વાત છે, કે આ બૌદ્ધોની તર્કતર્કણા—(પદાર્થ
વિચારણા)માં કેવી કઈશતા છે ? કારણ કે—એકાદ પ્રત્યભિજ્ઞા ભ્રાન્ત હોય એટલે
બધી પ્રત્યભિજ્ઞાને ભ્રાન્ત માનવામાં આવે તો પછી આકાશમાં બે ચન્દ્રને વિષય
કરનાર ભ્રાન્ત પ્રત્યક્ષની જેમ બધા જ પ્રત્યક્ષે કેમ ભ્રાન્ત સિદ્ધ નહિ થાય ?

§૭. બૌદ્ધ—લક્ષણ યુક્ત પદાર્થમાં બાધા હોય તો તે લક્ષણ જ દૂષિત થાય
છે, એવો નિયમ છે. અને ‘સંકલન’ એ પ્રત્યભિજ્ઞાનનું લક્ષણ છે, અને તે લક્ષણથી
યુક્ત પ્રત્યભિજ્ઞાન નખ, કેશ વગેરેમાં બાધિત થાય છે, માટે પ્રત્યભિજ્ઞાનનું
લક્ષણ જ બાધિત છે. પરન્તુ પ્રત્યક્ષમાં તો—જ્યાં બાધા છે ત્યાં પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ
જ ઘટતું નથી કારણ કે—બે ચન્દ્રના દર્શનરૂપ પ્રત્યક્ષ અભ્રાન્ત નથી પણ ભ્રાંત
છે. જ્યાં લક્ષણ ઘટે છે ત્યાં બાધા હોતી જ નથી. જેમ કે—સ્તમ્ભાદિપ્રત્યક્ષમાં
લક્ષણ ઘટી શકે છે, માટે બાધ પણ નથી.

જૈન—તમારૂં એ કથન ઉચિત નથી, કારણ કે—અમે કેવળ ‘સંકલન’ને જ
પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણનું લક્ષણ કહેતા નથી, પરન્તુ સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણના
સામાન્ય લક્ષણ સહિત બે સંકલન છે, તેને અમે પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રમાણનું લક્ષણ કહીએ

छीम्ने. अने ते लक्षण पूर्वोक्त नभक्शेसादिना संकलनमां धटतुं नथी. कारणु के त्यां विशिष्ट-अर्थात् विपर्यासरहित अवसाय-निश्चय नथी. पणु अन्यत्र तो व्यवसाय छे तेथी लक्षण युक्त प्रत्यभिज्ञान प्रमाणमां आध कथं रीते सिद्ध थशे ?.

(प०) अशक्यन्त इति असृष्यन्तः । अहो तर्केति सूरिवाक्यम् । तर्कणेति ऊह-
स्याख्या ।

अथ लक्षणयुक्तेत्यादि यादृक्षं लक्षणमुक्तं तल्लक्षणयुक्तः पदार्थो दृश्यते । अथ च व्यभिचरति बाध्यते । ततो विज्ञायते तल्लक्षणं साधु न भवति । बाधासम्भवे इति बाधासम्भवे सति प्रकृते योजयति संकलनं हीत्यादिना । तद्युक्तमिति संकलनयुक्तम् । कर-
रुहादौ संकलनयुक्तमपि प्रत्यभिज्ञानमवाध्यतेति योगः । अक्षूणांमिति पुरः 'किमिति' इत्यध्याहार्यम् । किन्तु स्वपरेति गये स्वपरव्यवसायि ज्ञानस्वरूपं यत् प्रमाणस्य सामान्यलक्षणं तस्य सद्भावस्तस्मिन् । सामान्यग्रहणे हि विशेषग्रहणं सुलभम् । लक्षणयुक्ते इति स्वपरव्य-
वसायिलक्षणयुक्ते ।

(टि०) अथ कथमित्यादि । अशक्यन्त इति असहमानाः । ते हीति सौगताः । इयमिति प्रत्यभिज्ञा यथा लूना लूनाः कररुहाः पुनः पुनः प्ररोहन्तः 'त एवामी' इति प्रत्यभिज्ञानम्, तदलीकम्, नवनवोत्पादात् । अमीषामिति शाक्यानाम् ।

अथ लक्षणेति तस्मिन् प्रत्यभिज्ञाने । तल्लक्षणमिति प्रत्यभिज्ञानलक्षणम् ।

तद्युक्तमिति सकलतल्लक्षणचिह्नयुक्तम् । तल्लक्षणमिति प्रत्यक्षलक्षणम् । क्षणदाप्रि-
येति निशाकरः । तदिति प्रमाणलक्षणम् । किन्तु स्वपरेत्यादि । तदिति स्वपरव्यव-
सायिज्ञानत्वरूपप्रमाणसामान्यलक्षणम् । विपर्ययेति विपर्ययरहितस्य । अवसायस्येति ज्ञानस्य ।
अस्मिन्नपीति प्रत्यभिज्ञानेऽपि ।

§८ क्षणभङ्गुरत्वाद्भावानामैक्यगृहीतिभ्रान्तिरेवेति चेत् । अत्र तावत् क्षणभङ्गभङ्ग
एवाभङ्गुरमुत्तरम् । अस्तु वा क्षणभङ्गस्तथापि नेयतैव निःशेषप्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यमुत्पुं-
सयितुं शक्यम् । तथाहि-पदार्थेषु किमैक्यगृहीतिभ्रान्तिनिमित्तमिष्यते ? अपरापरोत्पादु-
कक्षणानां सादृश्यमिति चेत् । तत् किं सादृश्यमस्ति किञ्चित् ? तथा चेत् । क्वचित् 'तेन
सदृशोऽयम्' इति प्रत्यभिज्ञा भगवती भजतामभीलुका तर्हि प्रामाण्यम् । नास्त्येव
सादृश्यम्, विलक्षणत्वात् स्वलक्षणानामिति चेत् । इदानीमपि क पलायसे ? एवं तर्हि
'तस्माद् विलक्षणोऽयम्' इति प्रत्यभिज्ञा प्रामाण्यमास्तिध्नुवीत ।

वैलक्षण्यमपि नास्ति, परमाणुप्रचयमात्रत्वात् समस्तवस्तूनामिति चेत् । नन्वेवमपि
'तस्मादयं महान्, अल्पो वा प्रचयः' इत्यादिप्रत्यभिज्ञा भवतु प्रामाण्यशोभाभारभागिनी ।
प्रचयोऽपि न कश्चित्, नीलपीतादिपरमाणूनामेव तात्त्विकत्वादिति चेत् । अहो ! उत्तम-
र्णाकीर्णदुर्गताधमर्ण इवायं स्वयं तत्तदुक्तमपलप्यापलप्य निनङ्क्षुर्भिक्षुः ।

હુટ. બૌદ્ધ—પણ બધા પદાર્થો ક્ષણભંગુર (ક્ષણમાં નાશ પામવાના સ્વભાવવાળા) છે, માટે તેમાં એકચતુર જ્ઞાન તો બ્રાન્તિરૂપ જ છે.

જૈન—આ બાબતમાં ક્ષણભંગવાદનો ભંગ એ જ અભંગ ઉત્તર છે અને ક્ષણભંગવાદ ભલે હોય તો પણ—એટલા માત્રથી બધાં જ પ્રત્યભિજ્ઞાનોનાં પ્રામાણ્યને ખંડિત કરવું શક્ય નથી. કારણ કે—અમે પૂછીએ છીએ કે પદાર્થમાં જે એકતાનું બ્રાન્તજ્ઞાન થાય છે, તેમાં કયું કારણ છે ?

બૌદ્ધ—એક પછી એક, એમ ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થનાર ક્ષણો(પદાર્થો)નું સાદૃશ્ય એ બ્રાન્તિજનક છે.

જૈન—તો શું સાદૃશ્ય એ કોઈ પદાર્થ છે ? જો સાદૃશ્ય પણ કોઈ એક પદાર્થ હોય તો ક્યાંઈક ‘આ તેની સદૃશ છે’ એવી ભગવતી પ્રત્યભિજ્ઞા નિર્ભય-પણે પ્રમાણ સિદ્ધ થઈ જશે.

બૌદ્ધ—સ્વલક્ષણરૂપ બધા પદાર્થો વિલક્ષણરૂપ હોવાથી ‘સાદૃશ્ય’ નામનો કોઈ પદાર્થ છે જ નહિ.

જૈન—સાદૃશ્ય ભલે ન હોય આમ છતાં તમારો છૂટકારો નથી. કારણ કે ‘આ તેનાથી વિલક્ષણ છે’—આ પ્રકારનું પ્રત્યભિજ્ઞાન તો પ્રમાણરૂપ માનવું જ પડશે.

બૌદ્ધ—‘વિલક્ષણતા’ પણ કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી, કારણ કે—સમસ્ત વસ્તુ પરમાણુના પુંજ (સમૂહ) રૂપ છે.

જૈન—જો એમ હોય તો પણ ‘આ પ્રચય(સમૂહ) તેનાથી મોટો છે’, અથવા ‘તેનાથી નાનો છે’—ઇત્યાદિ આકારની પ્રત્યભિજ્ઞા તો પ્રામાણ્યરૂપ શોભાને વહુન કરશે જ.

બૌદ્ધ—નીલપીતાદિ પરમાણુઓ જ તાત્ત્વિક પદાર્થ હોવાથી તેમનો ‘પ્રચય’ (પુંજ) કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી.

જૈન આશ્ચર્યની વાત છે કે—જેમ દેવાદાર પુરુષ વાયદા કરી કરીને લેણુદાર સાહુકારથી નાસતો ભાગતો ફરે છે, તેમ આ બૌદ્ધ ભિક્ષુક પણ પોતે કહેલ પદાર્થનો વારંવાર અપલાપ કરીને છટકવા ચાહે છે.

(પ૦) અત્ર તાવદિતિ ગચ્ચે ઇયતૈવૈતિ ક્ષણમજ્ઞેન । નિઃશેષપ્રત્યભિજ્ઞાપ્રામાણ્યમિત્યાદિ એતાવતૈવ પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણં નાસ્તીતિ ન વક્તવ્યમ્ । તત્ કિં સાદૃશ્યમિતિ સૂરિવાક્યમ્ । તથા ચેદિતિ અસ્તિ ચેત્ । તેનેતિ પૂર્વક્ષણેન । સદૃશોઽયમિતિ ઉત્તરક્ષણઃ । નાસ્ત્યેવૈતિ વૌદ્ધવાક્યમ્ । ઇદાનીમપીતિ સૂરિવાક્યમ્ । તસ્માદ્વિલક્ષણોઽયમિતિ અન્યાપેક્ષ્યા હિ વૈલક્ષણ્યમ્ । વૈલક્ષણ્યમપીતિ શાક્યવાક્યમ્ । નન્વેવમપીતિ સૂરિવાક્યમ્ । તસ્માદિતિ સ્મરણોલ્લેખઃ ।

(ટિ૦) અત્ર તાવદિત્યાદિ । તાવદન્યેષુ શાસ્ત્રેષુ । અત્રૈવ વા ક્ષણમજ્ઞનિરાસઃ પ્રહુપિતઃ । પ્રસજ્ઞાયાતમત્રાપિ લેહતઃ પ્રન્પયે । ક્ષણમજ્ઞુરઃ પદાર્થઃ અર્થક્રિયાકારી અર્કિચિત્કરો વા ? તત્રોત્તરપક્ષોઽસત્કલ્પઃ ।

गगनाम्भोरुहादिवत्तस्याऽसत्त्वापत्तेः । अथार्थक्रियाकारी-स सन् असन् वा कार्यं कुर्यात् । उदीचीन-
स्तावद्दी(द्धी)नः वान्ध्येयवत्तस्य प्रमाणवन्ध्यत्वात् । प्राचीनः प्रमाणमुद्राहीनः । यतः सः क्षणभङ्गुरोऽर्थः
स्वोत्पत्तिक्षणे, पूर्वं, पश्चाद्वा कार्यव्यापारपरायणः संपद्यते । आद्यकल्पना अल्पीयसी तदानीमुत्पत्तिव्यग्रतया
तस्य परव्यापारपराङ्मुखत्वात् । द्वितीयस्त्वश्रद्धेयः । अनुद्गतस्य पादपस्य च्छाया ग्रीष्मे मासि खरतर-
दिनकरतापोपतप्तपथिकजनशरीरसंतापाऽपहारमातन्वाना प्रतीयेत । न च प्रतीतिस्तथा क्वापि प्रथते ।
तृतीयविकल्पः स्वल्पः, अस्तमितेऽपि मरीचिमालिनि भगवति तन्मरीचयोऽन्धकारमपसारयन्त्वेवं
मृतस्यापि वचनवैचित्र्योत्पत्तिर्भवेत् । एवमनल्पकल्पान्तेऽपि न कल्पते । ततो भावानां क्षणिकत्वं भाव-
रूपतां भजमानं भावयतां प्रतिभावतां भवतां न भद्राविर्भावो भावी, जिनमताभिमतस्य तात्त्विकस्य
नित्यानित्यस्यैव भावस्य भावात् ।

तथापि नेत्यादि । इयतैवेति क्षणिकत्वेनैव । तथा चेदिति सादृश्यमस्ति । तस्मा-
दिति गवयादेः । अयमिति महिषादिः । परमाण्विति समस्तवस्तूनि परमाणुप्रचयरूपाणि ।
विश्वं विश्वं परमाणुमयमिति सौगताः । अतस्तद्विलक्षणं किमपि नास्ति । तस्मादिति पूर्वदृष्ट-
प्रपञ्चात् उत्तमर्णेति ऋणग्राहकेणाकीर्णो धृतो दुर्गतो निःस्वो निर्द्रव्योऽधमर्णं ऋणदाता स इव ।
अयमिति भिक्षुः सौगतः । तत्तदुक्तमिति अपरापरोत्पादकेत्यादिकम् । निनङ्क्षुरिति
नङ्क्षुमिच्छुः ।

§९ यदि हि सादृश्यादिकं न किञ्चिदस्ति, कथं तर्हि त्वयैव उत्तरीचक्रे ? विकल्पो-
न्प्रेक्षालक्ष्यमस्ति, न तु बाह्यं प्राह्यमिति चेत् । नीलपीतादिविशेषोऽपि तथैवास्तु । बहि-
स्तदभावे कथं नैयत्येन विकल्पोल्लेख इति चेत् । सादृश्यादौ कथम् ? वासनातश्चेत् ।
अन्यत्रापि तत एवास्तु । वासनाया अपि नैयत्येन उद्बोधकं किञ्चित् बहिरेष्टव्यमिति
चेत् । को नामात्र परिपन्थी ? किन्तु सादृश्यादिकमपि स्वीकुरु । ततो नीलपीतादिवि-
शेषो वा बहिस्स्यज्यताम्, सादृश्यादिकमपि वा मन्यताम् । नान्यथा प्रमाणमुद्रा मृष्यते ।
सिद्धे चैवं सादृश्यादौ यत्र पूर्वाकारेण संकलनम्, तत्र प्रत्यभिज्ञा प्रमाणम् । अन्यत्र तु
प्रत्यक्षमेव । मा भूद् वा बहिः सादृश्यादि, तथाप्यनुमानवत् प्रमाणमेवेयम् । न ह्यनुमा-
नपरिच्छेद्यमपि अग्निवादिसामान्यं बहिरस्ति तथापि यथा प्रणालिकया तद्विकल्पस्या-
ग्न्यादिस्वलक्षणे प्रतिबन्धात् तत् प्रमाणम्, एवं सादृश्यादेरसत्त्वेऽपि सदृशादिस्वलक्षणे
तद्विकल्पस्य प्रतिबन्धात् किं नैयमपि तपस्विनी तथा स्यात् ?

§९ नैन—ने सादृश्यादि पदार्थं छे नडि तो तेने मानीने उत्तर केम हीधो ?

भौद्ध—सादृश्यादि कल्पनाथी आरोपित पदार्थं छे, परंतु आद्य ग्राह्यरूपे
नथी. अर्थात् ते केवण कल्पनिक छे.

नैन—तो नीलपीतादिइय स्वलक्षणो—विशेषेने पणु तेवा न—काल्पनिक मानो.

भौद्ध—नीलपीतादिइय आद्य पदार्थं न होय तो—नियतरूपे लेहने उल्लेख
कथं रीते थर् शके ? अर्थात् 'आ नील छे' 'आ पीत छे' एवेो लेह आद्य विना
केम थाय ?

नैन—तो—सादृश्यादि पणु न्ने आद्य न होय तो तेमां नियत विकल्पनो प्रयोग कर्त्तरीते थशे ? अथांत 'आ सादृश्य छे' अयेवो विकल्प कर्त्तरीते थशे ?

भौद्ध—सादृश्यादिकमां नियत विकल्पनो प्रयोग वासनाथी थर्त्त नशे.

नैन—तो पछी नीलपीतादिविशेषमां पणु नियत विकल्पनो प्रयोग वासनाथी न थाय तेमां शुं वांधे ?

भौद्ध—वासनामां पणु नियत विकल्पना उद्दमेरधक तरीडे कोर्त्त पदार्थने कारणु मानवुं लेर्त्त अे न.

नैन—अे वातानो कोणु विरोधी छे ? अथांत अेमां अभने कांर्त्त विरोध नथी, परंतु सादृश्यादिकने पणु आद्यरूपे मानो, अेटवे डे—कां तो नीलपीतादिविशेषोने न आद्य तात्त्विक पदार्थ तरीडे न मानो, अथवा सादृश्यादिकने पणु आद्य पदार्थ तरीडे स्वीकारो; आ भन्ने वातमांथी अेकेनो स्वीकार नडि करे तो तमे प्राभाणिक कडेवाशो नडि.

अने अे रीते सादृश्यादि सिद्ध थर्त्त नवाथी ने स्थणे पूर्वाकारनी साथे संकलन छे, त्यां प्रत्यलिज्ञानरूप प्रमाणु छे. पणु न्यां पूर्वाकार साथे वर्त्तमानुं संकलन नथी त्यां तो प्रत्यक्ष प्रमाणु न छे, अेम समनवुं. अथवा, सादृश्यादिक रूप पदार्थ लवे आद्यरूपे न होय तो पणु अनुमान प्रमाणुनी लेम आ प्रत्यलिज्ञा प्रमाणु तो छे न. तमारो मते अनुमाननो विषय 'अग्नि-त्वादिरूप सामान्य' अे कर्त्त आद्य पदार्थ नथी छतां पणु अग्नि विकल्पनो संभंध परंपराथी अग्निस्वलक्षणु (आद्य अग्निविशेष) साथे छे तेथी अनुमान प्रमाणु भने छे. अे न प्रक्षरे सादृश्यादि सामान्य पणु असत् होवा छतां तेना विकल्पनो संभंध अदृश अेवा स्वलक्षणु साथे छे न. तो अे गरीभ णिथारी प्रत्यलिज्ञा पणु प्रमाणुरूप केम नडि थाय ?

(प०) उत्तरीचक्र इति पूर्वम् । विकल्पोत्प्रेक्षेत्यादि परः । लक्ष्यमिति गोचरस्याख्या । नीलपीतादीति सूरिः । वह्निरित्यादि परः । तदभावे इति नीलावभावे । नैयत्येनेति 'इदं नीलम्' 'इदं पीतम्' इत्यादिना । सादृश्यादाचित्यादि सूरिः । वासनात इति परः । वासनात इति विकल्पवासनातः । अन्यत्राऽपीति सूरिः । अन्यत्रापीति सादृश्यादौ । तत् एवेति वासनातः । वासनाया अपीत्यादि परः । को नामेति सूरिः । स्वीकुर्विति हे शाक्य । ततो नीलेत्यादिना उपसंहारः । मृष्यते इति सहते । प्रणालिकयेति प्रवाहेण । तथा हि नार्थं विना तादान्म्यतदुपपत्तिरूपसम्बन्धप्रतिबद्धलिङ्गसद्भावः, न तद्विना तद्विषयं ज्ञानम्, न तज्ज्ञानमन्तरेण प्रागवधारितसम्बन्धस्मरणम्, तदस्मरणे नानुमानमित्यर्थाव्यभिचारित्वाद् भ्रान्तमपि [अनुमानं] प्रमाणमिति सौंगताद्यः । तद्विकल्पस्येति अग्निसामान्यस्य । प्रतिबन्धादिति पर्यवसानात् । तथा स्यादिति प्रमाणं स्यात् ।

(टि०) यदि हि सादृश्यादिकमित्यादि । बाह्यमिति घटपटकुट्टशकटादि । ग्राह्यमिति प्रत्यक्षेण साक्षाद् ग्रहीतुं न शक्यते किन्तु विकल्पेणैव तत् ज्ञायते ॥ तथैवेति विकल्पोत्प्रेक्षित एव ।

१ अत्र केनापि अभ्रान्तमिति संशोधितं कप्रतौ । तन्न युक्तम् ।

वहिस्तदभावे इति नीलपीतादिविशेषाऽभावे । विशेष एव बहिस्तावन्नास्ति । अन्यत्रापीति नीलपीतादिविशेषेऽपि । तत एवेति वासनात एव । उद्बोधकमिति निश्चयोत्पादकं ज्ञापकम् । किञ्चिदिति प्रमाणम् । बहिरिति घटपटादिभावराशौ । त्यज्यतामिति विशेषान् [अ]बहीरूपान् मन्यध्वमित्यर्थः । अन्यथेति विशेषाणामन्तस्त्वे सादृश्याद्यनङ्गीकारे । प्रमाणमुद्रा कर्त्री । सिद्धे चैवमित्यादि । इयमिति प्रत्यभिज्ञा । तद्विकल्पस्येति अग्नित्वादिसामान्यविकल्पस्य । तदिति अनुमानम् । प्रणालिकेयम्—तथाहि—नार्थं विना तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपसम्बन्धप्रतिबद्ध-
लिङ्गसद्भावः, न तद्विना तद्विषयं ज्ञानम्, न तज्ज्ञानमन्तरेण प्रागवधारितसंबन्धस्मरणम्, तदस्मरणे ना-
नुमानमिति अर्थाव्यभिचारित्वात् भ्रान्तमप्यनुमानं प्रमाणमिति सौगताशयः । तद्विकल्पस्येति प्रत्यभिज्ञानविकल्पस्य । इयमपीति प्रत्यभिज्ञापि । तथेति प्रमाणम् ।

§१० अथ 'अयमनेन सदृशः' इति प्रत्यभिज्ञा, प्रत्यक्षं वा ? क्वचित् किञ्चिदिति ब्रूमः । अनुभूततया परोक्षमप्येकं साक्षादिवाध्यवस्यतः पश्यतश्चापरं प्रत्यभिज्ञैवेयम् । भवति च परोक्षस्यापि साक्षादिवाऽध्यवसाये प्रत्यक्षसर्वनाम्ना परामर्शः 'एषोऽग्निरनुमीयते' 'अयमस्य वाक्यस्यार्थः' इति । उभयं तु प्रत्यक्षेण लक्षयतः प्रत्यक्षमेवैतदिति ॥६॥

§१० औद्ध—'आ आना सरणो छे'—आ ज्ञान प्रत्यभिज्ञा छे के प्रत्यक्ष ?

नैन-केऽर्ध स्थणे प्रत्यभिज्ञास्वरूप छे, तो केऽर्ध स्थणे प्रत्यक्षरूप छे. पूर्वे अनुभवेल ओक परेक्ष पदार्थने साक्षात्नी जेम जलानारतुं अने अन्यतुं दर्शन करनारतुं अे ज्ञान प्रत्यभिज्ञान न छे. परेक्ष पदार्थनेो पणु साक्षात्नी जेम निश्चय करवामां आवे त्तारे प्रत्यक्षयोधक सर्वनामथी योध थाय छे, जेमके— 'आ अशितुं अनुमान कराय छे' 'आ वाक्यनेो आ अर्थ छे' विगेरे, अर्थात् आवा स्थणोमां अशि आदि पदार्थो परेक्ष डोवा छतां तेमने विषे प्रत्यक्ष-योधके 'आ' जेवा सर्वनामनेो प्रयोग थयो छे.

अने जथां उलयतुं अेटले के 'आ आना सरणो छे' अेमां णन्नेतुं प्रत्यक्ष-द्वारा दर्शन पुरुषने थतुं डोय त्थां अे प्रत्यक्ष न छे ६.

(प०) अथ 'अयमनेन' इत्यादि परवाक्यम् । क्वचित् किञ्चिदिति ब्रूम इति सूरि-वाक्यम् । भवति चेत्यादिना पूर्वोक्तस्पष्टनम् । अयमस्य वाक्यस्यार्थ इति उच्चरितप्रध्वंसाद्वा-क्यस्य परोक्षत्वम् ॥६॥

(टि०) अध्यवस्यत इति जानतः स्मरत इत्यर्थः । अपरमिति पूर्वावगतार्थसमानं द्वितीयमर्थमवलोकयतः ॥६॥

तर्कमपि कारणगोचरस्वरूपैः प्ररूपयन्ति—

उपलम्भानुपलम्भसम्भवं त्रिकालीकलितसाध्यसाधनसंबन्धालम्बनं 'इद-

मस्मिन् सत्येव भवति' इत्याद्याकारं

संवेदनमूहापरनामा तर्कः ॥ ७ ॥

§૧ ઉપલભ્યાનુપલભ્યામ્યાં પ્રમાણમાત્રેણ ગ્રહણાગ્રહણામ્યાં સમ્ભવ ઉત્પત્તિર્યસ્યેતિ કારણકીર્તનમ્ । ત્રિકાલીકલિતયોઃ કાલત્રયીવર્તિનોઃ સાધ્યસાધનયોર્ગન્યગમકયોઃ સમ્બન્ધોઽવિનાભાવો વ્યાપ્તિરિત્યર્થઃ । સ આદિર્યસ્યાશંપદેશકાલત્રિવાચ્યવાચકસંબન્ધસ્યાલમ્બનં ગોચરઃ યસ્ય તત્ તથેતિ વિષયાવિષ્કરણમ્ 'ઇદમસ્મિન્ સત્યેવ ભવતિ' ઇત્યાદિશબ્દાદ્ 'ઇદમસ્મિન્નસતિ ન ભવત્યેવ' ઇત્યાકારમ્, સાધ્યસાધનસંબન્ધાલમ્બનમ્ 'એવં જાતીયઃ શબ્દ એવં જાતીયસ્યાર્થસ્ય વાચકઃ', 'સોઽપિ તથાભૂતસ્તસ્ય વાચ્યઃ' ઇત્યાકારં વાચ્યવાચકભાવાલમ્બનં ચ સંવેદનમિહોપાદીયતેતિ સ્વરૂપપ્રતિપાદનમ્ । એવં-રૂપં યદ્વેદનં સ તર્કઃ કીર્ત્યતે । ઝહ ઇતિ ચ સંજ્ઞાન્તરં લભતે ।

તર્કનાં કારણ, વિષય અને સ્વરૂપનું નિરૂપણ—

ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિથી ઉત્પન્ન થનાર, ત્રણે કાળના સાધ્ય અને સાધનના સંબંધ—વ્યાપ્તિને વિષય કરનાર, 'આ હોય તો જ આ હોય' એવા આકાર(સ્વરૂપ)વાળું જ્ઞાન તર્ક છે, જેનું ખીલું નામ ઊહ છે. ૭.

§૧ કોઈ પણ પ્રમાણથી પદાર્થનો ઉપલંબ-અહણ અને અનુપલંબ-અગ્રહણ જે થાય છે, તેનાથી જેનો સંભવ એટલે ઉત્પત્તિ છે, તે આથી ઊહના કારણનું કથન થયું. ત્રણે કાળમાં રહેલ સાધ્ય અને સાધન અર્થાત્ ગમ્ય અને ગમકનો જે સંબંધ છે તે અવિનાલાવ કે વ્યાપ્તિ છે, તે તથા ત્રિકાલવર્તી વાચ્યવાચકનો સંબંધ જેનો વિષય બને છે તે આ વિષયનું નિરૂપણ થયું. 'આ હોય ત્યારે જ આ હોય' અને સૂત્રગત આદિ પદ્ધતી 'આ ન હોય તો આ પણ ન હોય'—એવા આકારનું પણ અહણ થયું. એટલે કે એ બંને પ્રકારના આકારવાળું જે સાધ્ય અને સાધનના સંબંધને વિષય કરનારું છે તે તથા 'આવા પ્રકારનો શબ્દ આવા પદાર્થનો વાચક છે' અને 'આવા પ્રકારનો પદાર્થ આવા શબ્દનો વાચ્ય છે'—એવા આકારવાળું વાચ્યવાચકભાવને આલંબન કરનારું એટલે કે વાચ્યવાચકના સંબંધને વિષય કરનારું જે જ્ઞાન છે, તે અહીં સમજવાનું છે. આ પ્રકારના કથનથી તર્કના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કયું, એટલે કે—આવા પ્રકારનું જે જ્ઞાન હોય તે તર્ક કહેવાય છે. અને 'ઊહ' એ તેનું ખીલું નામ છે.

(૫૦) સોઽપિ તથાભૂતેત્યાદિ ગ્ઞે સોઽપીતિ અર્થઃ । તથાભૂત ઇતિ તચ્છબ્દવાચ્યતયા યોગ્યઃ ।

(ટિ.) ઉપલમ્બેત્યાદિ । પ્રમાણમાત્રેણેતિ પ્રત્યક્ષાદિના । સોઽપીતિ અર્થઃ । તથાભૂત ઇતિ એવંજાતીયઃ સન્ । તથાભૂતસ્યેતિ એવંજાતીયસ્ય શબ્દસ્ય ।

§૨ યે તુ તાથાગતાઃ પ્રામાણ્યમૂહસ્ય નોહાઞ્ચક્રિરે તેષામશેષશૂન્યત્વપાતકાપત્તિઃ । આઃ ! કિમિદમકાણ્ડકૂખ્માણ્ડાડમ્વરોહ્વામરમમિધીયતે ! કથં હિ તર્કપ્રામાણ્યાનુપગમ-માત્રેણેદ્દશમસમજ્ઞસમાપનીપથેત ? શૃણુ ! શ્રાવયામિ કિલ । તર્કપ્રામાણ્યે તાવન્નાનુ-

માનસ્ય પ્રાણાઃ, પ્રતિબન્ધપ્રતિપત્યુપાયાપાયાત્ । તદભાવે ન પ્રત્યક્ષસ્યાપિ । પ્રત્યક્ષેણ હિ પદાર્થાન્ પ્રતિપદ્ય પ્રમાતા પ્રવર્તમાનઃ ક્વચન સંવાદાદ્ ઇદં પ્રમાણમ્' ઇતિ, અન્યત્ર તુ વિસંવાદાદ્ 'ઇદમપ્રમાણમ્' ઇતિ વ્યવસ્થાગ્રન્થિમાવધીયાત્ । ન સ્વલ્પત્તિમાત્રેણેવ પ્રમાણપ્રમાણવિવેકઃ કર્તુમ્ શક્યઃ । તદશાયાં ઉભયોઃ સૌસદૃશ્યાત્ । સંવાદવિસંવાદાપે ક્ષાયાં ચ તન્નિશ્ચયે નિશ્ચિત્ત એવાનુમાનોપનિપાતઃ । ન ચેદં પ્રતિબન્ધપ્રતિપત્તૌ તર્કસ્વરૂપોપાયાપાયે । અનુમાનાધ્યક્ષપ્રમાણાભાવે ચ પ્રામાણિકમાનિનસ્તે કૌતસ્કુતી પ્રમેયવ્યવસ્થાપીત્યાયાતા ત્વદીયહૃદયસ્યેવ સર્વસ્ય શૂન્યતા । સાપિ વા ન પ્રાપ્નોતિ । પ્રમાણમન્તરેણ તસ્યા અપિ પ્રતિપત્તુમશક્યત્વાદિતિ અહો ! મહતિ પ્રકટકષ્ટસંક્રાંટે પ્રવિષ્ટોઽયં તપસ્વી કિં નામ કુર્યાત્ ?

૬૨. ખૌદ્દો કે જેઓ ઊહ એટલે તર્કને પ્રમાણરૂપે સ્વીકારતા નથી, તે તેઓને સર્વશૂન્યતારૂપ પાતક(દોષ)ની આપત્તિ આવશે.

ખૌદ્દ—અરે ! અકાલે-અવસર વિનાનો થોડીક ગરમીથી અહું કારપૂર્વક આટલો મોટો ઘોંઘાટ શો ? (અર્થાત્ સમયને ઓળખ્યા વિના જેમ આવે તેમ આ શું બોલો છો ?) તર્કરૂપ પ્રમાણ ન માનીએ એટલાથી આવું અસમજસપણું એટલે કે સર્વશૂન્યતારૂપ પાતક કઈ રીતે આવશે ?

જૈન : સાંભળો, અમે તે સંભળાવીએ છીએ. તર્કરૂપ પ્રમાણને નહિ માનવાથી પ્રથમ તો અનુમાનના પ્રાણ જ નહિ રહે-અર્થાત્ અનુમાન પ્રમાણ પણ સિદ્ધ નહિ થાય, કારણ કે-વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો ઉપાય જ નહિ મળે. અર્થાત્ તર્ક પ્રમાણની સિદ્ધિ દ્વારા વ્યાપ્તિજ્ઞાનની સિદ્ધિ થાય છે. એટલે તર્કને પ્રમાણરૂપ ન માનો તો વ્યાપ્તિજ્ઞાન કઈ રીતે થાય ? અને વ્યાપ્તિજ્ઞાન વિના અનુમાન પણ કઈ રીતે થાય ? અને અનુમાન પ્રમાણનો અભાવ થઈ જાય તો પ્રત્યક્ષના પણ પ્રાણ નહિ રહે. કારણ કે-પ્રમાતા પુરુષ પ્રત્યક્ષથી પદાર્થોને જાણીને તેમાં પ્રવર્તમાન થાય ત્યારે કોઈ સ્થળે સંવાદ-સફલ પ્રવૃત્તિથી આ પ્રમાણરૂપ છે, અને વિસંવાદ-મિષ્કલ પ્રવૃત્તિથી આ અપ્રમાણ રૂપ છે, એ પ્રમાણે વ્યવસ્થાની ગાંઠ વાળે છે. અર્થાત્ સંવાદ કે વિસંવાદથી પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરે છે. પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિ થાય એટલા માત્રથી કાંઈ પ્રત્યક્ષનો પ્રમાણ કે અપ્રમાણરૂપે વિવેક કરવો શક્ય નથી. કારણકે ઉત્પત્તિ કાળમાં તો પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન, તેના પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્યનો નિર્ણય ન થયો હોઈ, તે પ્રમાણ હોય કે અપ્રમાણ હોય બંને સમાન જ છે એટલે તેમના પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્યના નિર્ણયમાં સંવાદ કે વિસંવાદની અપેક્ષા રહે જ છે. અને તે માનો તો અવશ્ય અનુમાન માનવું જ પડે છે. અને તે અનુમાન, જે વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો ઉપાય તર્ક ન હોય તો થઈ શકતું નથી. એ પ્રમાણે અનુમાન અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો અભાવ થઈ જશે. અને આ રીતે અનુમાન અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો

अलाव यतां पोताने प्राभाण्डिक माननार डे औद्ध ! तभारा भतभां प्रमेयनी व्यवस्था (सिद्धि) पणु कर्ष रीते थशे ? अथात् तर्क न मानवाथी तभारा भतभां प्रभाणु डे प्रमेयनी कशी व्यवस्था थर्ष शकशे नडि. अेटडे ज्ञानशून्य तभारा हुडयनी जेभ सर्वनी शून्यता पणु प्राप्त थर्ष गर्ष. अथवा प्रभाणु विना जे सर्वशून्यतानो पणु निश्चय करी शकतो नथी. आ रीते तो आ अतिशय भोटा कष्टरूप संकटभां आवी पडला गरीण णियारा तभे शुं करशे ?

(प०) आः किमिदमित्यादि परवाक्यम् । श्रुण्विति सूत्रिवाक्यम् । प्रतिबन्धेत्यादिगद्ये उपायशब्देनात्र तर्कः । तदभावे इति अनुमानाभावे । न प्रत्यक्षस्यापीत्यत्रे प्राणा इति योज्यम् । आवधनीयादिति एतच्चानुमानादेवेत्याशयः । तदृशायामिति उत्पत्तिदशायाम् । उभयोरिति भ्रान्ताभ्रान्तयोः । तन्निश्चये इति प्रमाणाप्रमाणविवेकनिश्चये । न चेदमित्यादिगद्ये न चेदमनुमानं प्रवर्तते इति भावः । प्रतिबन्धप्रतिपत्तौ तर्कस्वरूपोपायापाये इति । अथोत्पत्तिमात्रेण प्रामाण्याप्रामाण्यविवेकाभावेऽपि संवादविसंवादाभ्यां तद्विवेको भविष्यति । आचार्यः— एवं चेत्, तन्निश्चयार्थमनुमानमवश्यमेव कार्यम् । यथा सत्यमिदं संवादात्; असत्यमिदं विसंवादात् । अनुमानं च तर्काभावे प्रतिबन्धप्रतिपत्तौ न समर्थमिति भावः । सापीति सर्वशून्यता । प्रमाणमन्तरेणेत्यादि । तर्काऽभावे नानुमानम् । अनुमानाभावे च न प्रत्यक्षमपि इति प्रमाणाभावः ।

(टि०) तेषामिति तथागतानाम् । कथं हि तर्केत्यादि । ईदृशमिति सर्वशून्यत्वपातकरूपम् । तदभावे इति अनुमानाऽभावे । प्रत्यक्षस्यापीति न प्राणा इति संबन्धः । तदृशायामिति उत्पत्त्यवस्थायाम् । उभयोरिति प्रमाणाऽप्रमाणयोः । सौसदृश्यादिति समानभावात् । तन्निश्चये इति प्रामाण्याऽप्रामाण्यनिर्णये । इदमिति अनुमानम् । सापि वेति अथवा सर्वशून्यतापि । तस्या अपीति सर्वशून्यताया अपि । अयमिति तथागतः । तपस्वीति वराकः ।

§ ३ अथ

“धूमाधीर्वह्निविज्ञानं धूमज्ञानमधीस्तयोः ।

प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामिति पञ्चभिरन्वयः” ॥१॥

निर्णेष्यते । अनुपलम्भोऽपि प्रत्यक्षविशेष एवेति प्रत्यक्षमेव व्याप्तितात्पर्यपर्यालोचनचातुर्यवर्यम्, किं तर्कोपक्रमेणेति चेत् । ननु प्रत्यक्षं तावन्नियतधूमाग्निगोचरतया प्राक् प्रावृत्तत् । तद्यदि व्याप्तिरपि तावन्भात्रे एव स्यात्तदाऽनुमानमपि तत्रैव प्रवर्ततेति कुतस्त्यं धूमान्महीधरकन्धराऽधिकरणाशुशुक्षणिलक्षणम् ?

§ ४ तद्वलाद् बभूवान् विकल्पः सार्वत्रिकीं व्याप्तिं पर्याप्नोति निर्णेतुमिति चेत् । को नामैवं नामंस्त, तर्कविकल्पस्योपलम्भानुपलम्भसम्भवत्वेन स्वीकारात् । किन्तु व्याप्तिप्रतिपत्तावयमेव प्रमाणं कक्षीकरणीयः । अथ तथाप्रवर्त्तमानोऽयं प्राक्प्रवृत्तप्रत्यक्षव्यापारमेवाभिमुखयतीति तदेव तत्र प्रमाणम् इति चेत् । तर्हि अनुमानमपि लिङ्गप्राहिप्रत्यक्षस्यैव व्यापारमामुखयतीति तदेव वैश्वानरवेदने प्रमाणम्, नानुमानम् इति किं न

સ્યાત્ ? અથ કથમેવં વક્તું શક્યમ્ ? લિङ्ગપ્રત્યક્ષં હિ લિङ્ગગોચરમેવ, અનુમાનં તુ સાધ્યગોચરમ્ ઇતિ કથં તત્ તદ્વ્યાપારમાસુખયેત્ ? તર્હિ પ્રત્યક્ષં પુરોવર્તિસ્વલ-ક્ષણેક્ષણક્ષુણ્ણમેવ, તર્કવિકલ્પસ્તુ સાધ્યસાધનસામાન્યાવર્મર્ષમનીષીતિ કથં સોઽપિ તદ્ વ્યાપારમુદીપયેત્ !

§૩ ઔદ્ધ—કાર્યકારણની અન્વયવ્યાપ્તિનું જ્ઞાન ઉપલંભ-પ્રત્યક્ષ અને અનુપલંભના પંચકથી થાય છે, તે આ પ્રમાણે-(૧) પહેલાં ધૂમનો અનુપલંભ. એટલે અગ્નિ અને ધૂમ બન્નેથી રહિત છતાં દૃશ્ય ભૂતલાદિ પદાર્થમાં ધૂમાભાવનું જ્ઞાન. ત્યાર બાદ કેમે (૨) વહ્નિવિજ્ઞાન અગ્નિનો ઉપલંભ, (૩) ધૂમજ્ઞાન-ધૂમનો ઉપલંભ. (૪) અગ્નિનો અનુપલંભ (૫) અને ધૂમનો અનુપલંભ

અહીં અનુપલંભ પણ પ્રત્યક્ષવિશેષ (પ્રત્યક્ષના ભેદરૂપ) જ છે, માટે પ્રત્યક્ષ જ વ્યાપ્તિજ્ઞાનના રહસ્યને વિચારવા સમર્થ છે. તો પછી તર્કને સ્વીકારવાનું શું પ્રયોજન છે ? અર્થાત્ આ રીતે પ્રત્યક્ષથી જ વ્યાપ્તિજ્ઞાન થઈ જાય છે, તો વ્યપ્તિજ્ઞાનમાં તર્કની કોઈ જાતની ઉપયોગિતા નથી

જૈન—પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તો નિયત ધૂમાગ્નિવિષયમાં પ્રવૃત્ત થયેલું છે અને જો વ્યાપ્તિ પણ એટલાની જ હોય-અર્થાત્ નિયત ધૂમ અને અગ્નિની જ હોય તો અનુમાન પણ ત્યાં જ એટલે કે નિયત ધૂમ-અગ્નિમાં જ થશે. તો પછી પર્વતની કંદરામાં રહેલ અગ્નિનું જ્ઞાન ધૂમથી કઈ રીતે થઈ શકશે ?

§૪ ઔદ્ધ—નિયતવિષયક પ્રત્યક્ષના બળથી ઉત્પન્ન થયેલ વિકલ્પ જ સર્વદેશકાલની વ્યાપ્તિનો નિર્ણય કરવાને સમર્થ છે.

જૈન—એવું કોણ નથી માનતું ? અર્થાત્ અમારું કથન પણ એ જ છે. એટલેકે-અમોએ પણ ઉપલંભ (પ્રત્યક્ષ) અને અનુપલંભ(પ્રત્યક્ષવિશેષ)થી ઉત્પન્ન થનાર તર્કરૂપ વિકલ્પ માનેલ છે. પણ સાથે સાથે અમારું એટલું જ કહેવું છે કે-વ્યાપ્તિજ્ઞાનમાં તો તે તર્કરૂપ વિકલ્પને જ પ્રમાણરૂપ માનવો જોઈએ.

ઔદ્ધ—પ્રત્યક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલ તર્કરૂપ વિકલ્પ પૂર્વે થઈ ગયેલ પ્રત્યક્ષના વ્યાપારને જ અભિમુખ કરે છે-માટે પ્રત્યક્ષને જ વ્યાપ્તિજ્ઞાનમાં પ્રમાણરૂપ માનવું જોઈએ, પણ તર્કરૂપ વિકલ્પને નહિ.

જૈન—જો એમ હોય તો અનુમાન પણ લિંગ-હેતુગ્રાહી પ્રત્યક્ષના વ્યાપારને જ અભિમુખ કરતું હોવાથી ત્યાં-વહ્નિવિજ્ઞાનમાં પણ પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ બનશે પરંતુ અનુમાન નહિ થાય, એવું કેમ ન કહી શકાય ?

ઔદ્ધ—એમ કેમ કહેવાય ? કારણકે-લિંગગ્રાહી પ્રત્યક્ષ તો લિંગવિષયક જ હોય છે, અને અનુમાન તો સાધ્યવિષયક હોય છે, માટે અનુમાન લિંગગ્રાહી પ્રત્યક્ષના વ્યાપારને અભિમુખ કઈ રીતે કરી શકે ?

જૈન—તો પછી પ્રત્યક્ષ પણ સન્મુખ રહેલ પોતાના વિષયને જ જાણવામાં સમર્થ છે, અને તર્કરૂપ વિકલ્પ તો-સાધ્યસાધનસામાન્યના-(સમસ્ત સાધ્ય

साधनना) ज्ञानमां समर्थं छे, भाटे ते पणु प्रत्यक्षना व्यापारने केम उदीपन (अलिभुभ) ङरी शके ?

(प०) अथ “धूमेत्यादि परवाक्यम् । प्रत्यक्षविशेष एवेत्यग्रे हेतोरिति शेषः । नन्विति सूरिः । नियतधूमाग्निगोचरतयेति महानसादिनियतदेशस्थितौ धूमाग्नी गोचरो यस्य स तथा तस्य भावस्तत्ता, तथा । तावन्मात्रे एवेति नियतधूमाग्निगोचरे एव । तत्रैवेति नियतदेशे एव । कुतस्त्यमित्यादौ लक्षणमिति ज्ञानम्, तत्र प्रत्यक्ष(क्षा)प्रवृत्तेरित्याशयः ।

तद्वलादिति प्रत्यक्षबलात् । निणेतुमिति काल्पनिकत्वाद्विकल्पस्य । को नामैवमित्यादि सूरिवाक्यम् । अयमेवेति तर्क एव । तथेति उपलम्भानुपलम्भसम्भवत्त्वेन । तदेवेति प्रत्यक्षम् । तत्रेति व्याप्तिप्रतिप्रतौ । तर्हीत्यादिनाचार्यः प्रसङ्गमुत्पादयति । तदेवेति लिङ्गग्राहि-प्रत्यक्षम् । अथ कथमित्यादि परवाक्यम् । तदिति अनुमानम् । तद्व्यापारमिति लिङ्गप्रत्यक्षस्य व्यापारम् । तर्हीत्यादि सूरिः । सोऽपीति तर्कः । तद्व्यापारमिति प्रत्यक्षव्यापारम् ।

(टि०) अथ “धूमाधीरित्यादि ॥ द्वौ उपलम्भौ, त्रयश्चानुपलम्भाः । उपलम्भः प्रत्यक्षमित्येकोर्यः । प्रत्यक्षं द्विमेदं वह्निविज्ञानधूमज्ञान-लक्षणम् । अनुपलम्भस्त्रिमेदः । तथा च पूर्वं धूमाधीः धूमेऽवुद्धिर्धूमादर्शनदेव । तयोरिति वह्निविज्ञानधूमज्ञानयोः अधीरनुपलब्धिरज्ञानमित्यर्थः । प्रत्यक्षं चानुपलम्भश्च प्रत्यक्षानुपलम्भौ ताभ्याम् ॥ ननु प्रत्यक्षमित्यादि । * कार्यहेतौ तावद् व्याप्तेः प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चक्राज्जायते । अग्निधूमव्यतिरिक्तेषु हि परिदृश्यमानेष्वपि भूतलादिषु प्रथमं धूमस्यानुपलम्भ एकः । तदनन्तरमग्नेरुपलम्भः, ततो धूमस्येत्युपलम्भद्वयम् । पश्चादग्नेरनुपलम्भोऽनन्तरं धूमस्यानुपलम्भ इति द्वावनुपलम्भौ । अनुपलम्भोपि प्रत्यक्षविशेष एव लक्षयितव्यः । इत्थं प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकेनैकस्यामपि व्यक्तौ कारणभावावगमो भवति ‘अग्नेः कार्यं धूमः’ इति । यश्च यत्कार्यः स तेन नियतः । यदि तेन नियतो न स्यात् तदा तन्निर-पेक्षत्वात् नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा तस्य स्यात् । ततश्चायमर्थः संपन्नः-यो यस्मादुत्पन्नः सकृद-प्युपलब्धः स तस्मादेव नान्यस्मादिति प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चक्रात्कार्यहेतौ सार्वत्रिकाऽविनाभावप्रती-तिरुपजायते इति धूमाधीरित्यादेर्व्याख्या स्याद्वाद्दरत्नाकरे* । तावन्मात्रे इति नियतधूमा-ग्निगोचर एव । तत्रैवेति नियतधूमाग्निगोचर एव । तद्वलादिति प्रत्यक्षबलात् । वभूवानिति संजात उत्पन्नः । सार्वत्रिकीमिति सर्वत्रभवां प्रत्यक्षाद्विकल्पो जायते विकल्पेन सार्वत्रिकी-व्याप्तिर्निर्णयते । तर्कविकल्पस्येति तर्करूपो विकल्पस्तर्कविकल्पस्तस्य । अयमेवेति तर्कविकल्प एव । अथ तथेत्यादि ॥ अयमिति तर्कविकल्पः । तदेवेति प्रत्यक्षम् । तत्रेति व्याप्तिप्रति-प्रतौ । तदेवेति लिङ्गग्राहिप्रत्यक्षम् । कथं तदिति अनुमानम् । तद्व्यापारेति लिङ्गग्राहिप्रत्यक्ष-व्यापारम् । सोऽपीति तर्कविकल्पः । तद्व्यापारमिति प्रत्यक्षव्यापारम् ।

§ ५ अथ सामान्यममान्यमेव, असत्त्वादिति कथं तत्र प्रवर्तमानस्तर्कः प्रमाणं स्याद् इति चेत् । अनुमानमपि कथं स्यात् ? तस्यापि सामान्यगोचरत्वाव्यभिचा-रात् “अन्यत् सामान्यलक्षणं सोऽनुमानस्य विषयः” [न्यायविन्दु १. १६, १७] इति धर्मकीर्तिना कीर्तनात् ।

* एतत्त्रिहान्तर्गतोऽशो नास्ति षेऽप्रतौ ।

§ ૬ તત્ત્વતોડપ્રમાણમેવૈતદ્, વ્યવહારેણૈવાસ્ય પ્રામાણ્યાત્, “સર્વં એવાયમનુ-
માનાનુમેયવ્યવહારો વુદ્ધચારુદેન ધર્મધર્મિન્યાયેન” ઇતિ વચનાદિતિ ચેત્ । તર્કોડપિ
તથાડસ્તુ । અથ નાયં વ્યવહારેણાપિ પ્રમાણમ્, સર્વથા વસ્તુસંસ્પર્શપરાડ્મુક્ત્વાત્
ઇતિ ચેત્ । અનુમાનમપિ તથાડસ્તુ । અવસ્તુનિર્માસમપિ પરમ્પરયા પદોર્થપ્રતિન્વધાત્
પ્રમાણમનુમાનમિતિ ચેત્, કિં ન તર્કોડપિ । અવસ્તુત્વં ચ સામાન્યસ્યાઘાપિ કેસરિ-
કિશોરવક્ત્રક્રોડદંપ્દ્રાહુરાકર્ષાયમાણમસ્તિ । સદૃશપરિણામરૂપસ્યાસ્ય પ્રત્યક્ષાદિપરિચ્છે-
ઘત્વાત્ ઇતિ તત્ત્વત એવાનુમાનમ્, તર્કશ્ચ પ્રમાણમ્ પ્રત્યક્ષવદિતિ પાષાણરેખા ॥૭॥

§૫ ઐદ્ધ—સામાન્ય તો અસત્ છે. માટે તે અમોને માન્ય નથી. તો સામાન્યમાં પ્રવર્તમાન તર્ક કઈ રીતે પ્રમાણરૂપ હોઈ શકે ?

જૈન—તો પછી અનુમાન પણ કઈ રીતે પ્રમાણરૂપ થઈ શકશે ? કારણકે-
અનુમાન પણ સામાન્યને જ વિષય કરે છે, કારણકે-ધર્મકીર્તિએ કહ્યું છે કે-
“સ્વલક્ષણથી ભિન્ન છે, તે સામાન્ય છે, અને તે અનુમાનનો વિષય છે.”

§૬ ઐદ્ધ—તે ખરાખર છે, પણ અનુમાન તાત્ત્વિક રીતે તો અપ્રમાણ જ છે.
માત્ર વ્યવહારથી જ તેનું પ્રામાણ્ય છે. કારણકે-કહ્યું છે કે—“અનુમાન અને
અનુમેયરૂપ આ સઘળો વ્યવહાર બુદ્ધિમાં આરૂઢ ધર્મ-ધર્મિના ન્યાયથી છે,
પરંતુ વાસ્તવિક નથી.”

જૈન—તો પછી તર્ક પણ એ જ રીતે વ્યવહારથી પ્રમાણ થાય.

ઐદ્ધ—તર્ક તો વ્યવહારથી પણ પ્રમાણ નથી. કારણકે તે વસ્તુની સાથે
સર્વથા સંબંધ રહિત છે.

જૈન—અનુમાન પણ વસ્તુ સાથે સંબંધ રહિત હોવાથી તે પણ વ્યવહાર-
થી પ્રમાણ નહિ થાય.

ઐદ્ધ—જો કે અનુમાન અવસ્તુરૂપ સામાન્યનું યોધક છે, તો પણ તેનો
પરંપરાએ વસ્તુ સાથે સંબંધ હોવાથી તે પ્રમાણરૂપ છે.

જૈન—તે જ રીતે તર્ક પણ પ્રમાણરૂપ કેમ નહિ થાય ? વળી, સામાન્યમાં
અવસ્તુતા સિદ્ધ કરવી એ તો કેસરી સિંહના ખચ્યાના મુખમાંથી દાઢા જેવવા
જેવું છે. અર્થાત્ કેસરીસિંહના ખચ્યાની દાઢા કાઢવી એ સરલ નથી તેમ સામા-
ન્યમાં અવસ્તુત્વની સિદ્ધિ કરવી સરલ નથી. કારણકે સદૃશ પરિણામરૂપ સામાન્ય
પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. માટે પ્રત્યક્ષની જેમ અનુમાન અને તર્ક એ બન્ને
તાત્ત્વિક પ્રમાણરૂપ છે. આ પાષાણમાં કોરેલી રેખા છે. અર્થાત્ કે.ઈ પણ
તેનું ખંડન કરવા સમર્થ નથી. ૭.

(૫૦) અથેન્યાદિ પરઃ । તન્નેતિ સામાન્યે । અન્યદિતિ સ્વલક્ષણાદમ્ । કીર્તનાદિતિ
ન્યાયવિન્દૌ તર્કશાસ્ત્રે ।

तत्त्वत इत्यादि परवाक्यम् । अस्येति अनुमानस्य । अथ नेत्यादि परवाक्यम् । अयमिति तर्कः । वस्त्विति स्वलक्षणस्याख्या । अनुमानमित्यादि सूरिः । अवस्त्वित्यादि परः । पदार्थप्रतिबन्धादिति स्वलक्षणपर्यवसानात् । अनुमानमिति भवद्बुच्या । तर्कश्च प्रमाणमिति अस्मद्बुच्या ॥७॥

टि०) तत्रेति सामान्ये । तस्यापीति अनुमानस्यापि । अन्यदिति वस्तु द्विधा स्वलक्षणलक्षणं सामान्यलक्षणं च । तत्र स्वलक्षणलक्षणं वस्तु प्रत्यक्षविषयः । अन्यत् सामान्यलक्षणमनुमानस्य विषयः । एतदिति अनुमानम् । अस्येति अनुमानस्य । तथेति व्यवहारेण प्रमाणं भवतु । अथ नायमिति तर्कः तथास्त्विति अप्रमाणं भवतु, सर्वथावस्तुसंस्पर्शपराद्भुखत्वात् । अवस्तुनिर्भासमपीति सामान्यनिर्भासमपि । केसरिकिशोरेति यदस्मत्सदसि सामान्यं निर्मूलमुन्मूलयितुमिच्छुस्त्वम्, तत् सिंह(हं) परिभूय तद्वक्त्रदंष्ट्रापकपणं चिकीर्षुः । तथा चोक्तम्—

“आस्वादितद्विरदशोणितशोणशोभां
सन्धारुणामिव कलां शशलाञ्छनस्य ।
जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात् स्फुरन्तीं
को हर्तुमिच्छति हरेः परिभूय दंष्ट्राम् ॥”

अस्येति सामान्यस्य ॥७॥

अत्रोदाहरन्ति—

यथा यावान् कश्चिद् धूमः स सर्वो वह्नौ सत्येव भवतीति,
तस्मिन्नसत्यसौ न भवत्येव ॥ ८ ॥

अत्राद्यमुदाहरणमन्वयव्याप्तौ, द्वितीयं तु व्यतिरेकव्याप्तौ ॥८॥

तर्कनुं उदाहरणु—

‘ने के ध धूम छे ते सर्वा अग्नि होय तो न होय छे’, ‘ते न होय तो होतो न थी.’ ८.

§१. आ सूत्रभां प्रथम दृष्टान्त अन्वयव्याप्तिनुं छे, अने भीष्मं दृष्टान्त व्यतिरेक व्याप्तिनुं छे. ८.

अथानुमानस्य लक्षणार्थं तावत् प्रकारौ प्रकाशयन्ति—

अनुमानं द्विप्रकारं स्वार्थं परार्थं च ॥९॥

§ १ नन्वनुमानस्याध्यक्षस्येव सामान्यलक्षणमनाख्यायैव कथमादित एव प्रकार-
कीर्तनमिति चेत् ? उच्यते । परमार्थतः स्वार्थस्यैवानुमानस्य भावात् । स्वार्थमेव ह्यनु-
मानं कारणे कार्योपचारात् परार्थं कथ्यते । यद्वदन्ति तत्रभवन्तः “पक्षहेतुवचना-
त्मकं परार्थमनुमानमुपचारात्” [३. २३] इति । नहि गोः, उपचरितगोत्वस्य च
वाहीकस्यैकं लक्षणमस्ति । यत्पुनः स्वार्थेन तुल्यकक्षतयाऽस्योपादानम्, तद्वादे शाले
चानेनैव व्यवहागत्, लोकेऽपि च प्रायेणास्योपयोगात् तद्वत् प्राधान्यख्यापनार्थम् ।

§ ૨ તત્ર અનુ હેતુગ્રહણસંબન્ધસ્મરણયોઃ પશ્ચાન્મીયતે પરિચ્છિદ્યતેऽર્થોઽનેનેત્યનુમાનમ્ ।
સ્વસ્મૈ પ્રમાતુરાત્મને ઇદમ્, સ્વસ્ય વાર્થોઽનેનેતિ સ્વાર્થમ્ । સ્વાવબોધનિબન્ધનમિત્યર્થઃ ।
એવં પરાર્થમપિ ।

અનુમાનના લક્ષણને જણાવવા માટે પ્રથમ તેના એ લેદનું નિરૂપણ—
અનુમાન એ પ્રકારે છે—સ્વાર્થાનુમાન અને પરાર્થાનુમાન. ૯.

§૨ શંકા—પ્રત્યક્ષની જેમ અનુમાનનું સામાન્ય લક્ષણ જણાવ્યા સિવાય
પ્રથમથી જ તેના લેદ કેમ કહ્યા ?

સમાધાન—પરમાર્થથી—વાસ્તવિક રીતે તો સ્વાર્થાનુમાનરૂપ એક જ અનુ-
માન છે. પણ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને સ્વાર્થાનુમાનને જ પરાર્થાનુમાન
કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે સૂત્રકાર પોતે જ ‘પક્ષહેતુવચનાત્મકં પરાર્થાનુમાનમુ-
પચારાત્’ (૩,૨૩) એ સૂત્રમાં કહેશે. ગૌ (૭૭૬) અને ઉપચારથી જેને ગૌ
કહેવામાં આવે છે એવા વાહીકમભુર)નું એક જ લક્ષણ હોતું નથી. પણ
સૂત્રમાં સ્વાર્થાનુમાનની તુલ્ય કક્ષાએ પરાર્થાનુમાન જે રીતે મૂકવામાં આવેલ
છે તેનું કારણ એ છે કે—વાદમાં અને શાસ્ત્રમાં પણ પરાર્થાનુમાનથી જ વ્યવ-
હાર થાય છે, અને લોકમાં પણ પ્રાયઃ પરાર્થાનુમાનનો ઉપયોગ છે, એટલે પરાર્થા-
નુમાનની પણ સ્વાર્થાનુમાનની જેમ પ્રધાનતા જણાવવી.

§૨. અનુ એટલે હેતુનું ગ્રહણ અને સંબંધનું સ્મરણ થયા પછી મીયતે-
જેનાથી પદાર્થનું જ્ઞાન થાય તે અનુમાન છે. સ્વ અર્થે જે અનુમાન એટલે કે
પ્રમાતાને પોતાને માટે જે અનુમાન અથવા સ્વનો અર્થ જેથી સરે તેનું અનુ-
માન એટલે કે જેથી સ્વયં પ્રમાતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તેનું અનુમાન તે
સ્વાર્થાનુમાન છે. સારાંશ એ છે કે પ્રમાતાના પોતાના જ્ઞાનમાં જે કારણ હોય
તે. પરાર્થાનુમાનની વ્યુત્પત્તિ પણ સ્વાર્થાનુમાનની જેમ સમજી લેવી.

(૫૦) યદ્ વક્ષ્યન્તીતિ ઇહૈવ પરિચ્છેદે । અનુમાનમુપચારાદિતિ પક્ષહેતુવચનસ્ય
જડરૂપતયા મુખ્યતઃ પ્રામાણ્યાયોગે સત્યુપચારાદિત્યુક્તમ્ । કારણે કાર્યોપચારાત્—પ્રતિપાદ્યગતં હિ
યત્ જ્ઞાનં તસ્ય કારણં પક્ષાદિવચનમ્ । કાર્યે કારણોપચારાદ્વા—પ્રતિપાદકગતં હિ યત્ સ્વાર્થાનુ-
માનં તસ્ય કાર્યં પક્ષાદિવચનમિતિ મર્મ । ન હિ ગોરિત્યાદિ । અત્રોપદેશઃ—યદિ હિ
પ્રથમમનુમાનસ્ય સામાન્યલક્ષણં કથ્યેત તદા દ્વયોરપ્યનુમાનયોરેકમેવ લક્ષ્યં સ્યાત્, અસ્તિ ચ
પૃથક્ । તદ્વદિતિ સ્વાર્થાનુમાનવત્ । તન્નેતિ ઉપપ્રદર્શને ।

(ટિ) સ્વાર્થમેવેત્યાદિ ॥ કારણે ઇતિ વચનરૂપાપન્ને । કાર્યોપચારાદિતિ કાર્યસ્ય
જ્ઞાનસ્ય ઉપચારાત્ । કારણે કાર્યોપચારાત્—કોઽર્થઃ ? પ્રતિપાદ્યગતં યજ્ઞજ્ઞાનં તસ્ય કારણં
પક્ષાદિવચનમ્, કાર્યે કારણોપચારાદ્વા—પ્રતિપાદકગતં હિ યત્ સ્વાર્થાનુમાનં તસ્ય કાર્યં પક્ષાદિ-
વચનમિત્યર્થઃ । ઉપચારાદિતિ પક્ષહેતુવચનસ્ય જડરૂપતયા મુખ્યતઃ પ્રામાણ્યાયોગે સતિ ઉપચા-

૧ “પ્રતિવન્ધાદિતિ સ્વલક્ષણપર્યવસાનાત્ પ્રમાણમિતિ યોજ્યં તસ્યાપિ તથારૂપત્વાત્ ।
પરમાર્થત ઇતિ । યદિ હિ અનુમાનસામાન્યલક્ષણં કથ્યેત તદા દ્વયોરપ્યનુમાનયોરેકમેવ લક્ષણં
સ્યાત્, અસ્તિ ચ પૃથક્” ઇત્યધિકં દેપ્રતૌ ।

રાદિત્યુક્તમ્ । વાહીકસ્યેતિ भारवाहकस्य, भारवाहकत्वाद् 'अयं गौः' इति केनाप्युक्तस्य । अस्येति परार्थस्यानुमानस्य । अनेनेति वचनरूपापन्नेन परार्थेन । 'अस्यैवेति परार्थस्यैव ॥ तद्वदिति स्वार्थानुमानवत् ॥

§ ૩ અત્ર ચાર્વાકશ્ચર્ચયતિ—નાનુમાનં પ્રમાણમ્, ગૌણત્વાત્ । ગૌણં હ્યનુમાનમ્, ઉપચરિતપક્ષાદિલક્ષણત્વાત્ । તથાહિ—

“જ્ઞાતવ્યે પક્ષધર્મત્વે પક્ષો ધર્મ્યભિધીયતે ।

વ્યાપ્તિકાલે ભવેદ્ધર્મઃ સાધ્યસિદ્ધૌ પુનર્દયમ્” ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

અગૌણં હિ પ્રમાણં પ્રસિદ્ધમ્, પ્રત્યક્ષવદિતિ ।

§ ૪ તત્રાયં વરાકશ્ચાર્વાકઃ સ્વારૂઢાં શાસ્ત્રાં સ્વપ્ત્યનિન્યતં મૌતમનુકરોતિ । ગૌણત્વાદિતિ હિ સાધનમભિદધાનો ધ્રુવં સ્વીકૃતવાનેવાયમનુમાનં પ્રમાણમિતિ કથં તદેવ દલયેત્ ? ન ચ પક્ષધર્મત્વં હેતુલક્ષણમાચક્મહે યેન તત્સિદ્ધયે સાધ્ય-ધર્મવિશિષ્ટે ધર્મિણિ પ્રસિદ્ધમપિ પક્ષત્વં ધર્મિણ્યુપચરેમ, અન્યથાડનુપપત્યેકલક્ષણત્વા-દ્વેતોઃ । નાપિ વ્યાપ્તિં પક્ષેણૈવ વ્રૂમહે, યેન તત્સિદ્ધયે ધર્મે તદારોપયેમહિ । સાધ્ય-ધર્મેણૈવ તદમિધાનાત્ ।

§૩. ચાર્વાક—અનુમાન પ્રમાણરૂપ નથી, કારણ કે તે ગૌણ છે. અનુમાન ગૌણ જ છે, કારણ કે તેના પક્ષાદિ ઔપચારિક છે. તે આ પ્રમાણે—હેતુની પક્ષધર્મતા બાણુવી હોય ત્યારે ધર્મીને પક્ષ કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ હેતુનું લક્ષણ છે કે તે પક્ષનો ધર્મ હોવો જોઈએ. આ પ્રસંગે પક્ષ શબ્દથી ધર્મી સમજવાનો છે. પણ વ્યાપ્તિ પ્રસંગમાં પક્ષ એટલે ધર્મ છે. અર્થાત્ જ્યારે વ્યાપ્તિનું શરૂણ કરવાનું હોય છે, ત્યારે પક્ષ શબ્દનો અર્થ ધર્મ છે. જેમકે જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે એવી વ્યાપ્તિ આપણે કરીએ છીએ ત્યારે પર્વતરૂપ ધર્મીનો અગ્નિરૂપ ધર્મ પક્ષ મનાયો છે પણ પર્વતરૂપ ધર્મી નહિ અને વળી સાધ્યસિદ્ધિમાં તો ધર્મ અને ધર્મી બંને પક્ષ શબ્દના વાચ્ય બને છે. અર્થાત્ ધૂમ હેતુથી માત્ર વહ્નિ નહિ પણ પર્વત અને વહ્નિનો સમુદાય સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારે પક્ષ શબ્દનો ત્રણેય પ્રસંગે જુદો જુદો અર્થ થાય છે. તેથી અનુમાન ગૌણ પ્રમાણરૂપે સિદ્ધ થાય છે, અને પ્રમાણ તો પ્રત્યક્ષની જેમ અગૌણ જ હોવું જોઈએ.

§૪ જૈન—આ ગરીબ બિચારો ચાર્વાક જે ડાળ ઉપર બેઠો છે તે જ ડાળને કાપનાર ભૂત(જડ)નું જ અનુકરણ કરી રહ્યો છે. કારણ કે—‘તે ગૌણ છે’ એવા હેતુનું કથન કરીને તેણે અનુમાનને પ્રમાણરૂપે અવશ્ય સ્વીકાર્યું જ છે. તો તેનું ખંડન કઈ રીતે કરી શકે? વળી, હેતુ પક્ષનો ધર્મ હોવો જોઈએ એવું અમે માનતા પણ નથી. અમારે મતે સાધ્યધર્મથી યુક્ત ધર્મી જ પક્ષ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેથી હેતુને પક્ષનો ધર્મ સિદ્ધ કરવા માટે કેવળ ધર્મીને ઉપચારથી પક્ષ કહેવો

पडतो नथी कारणु डे अभादे भते तो डेतुनुं लक्षणु ओकभात्र अन्यथानुपपात्त छे. तेभ न व्याप्तिने संभ'ध पणु अमे पक्ष साथे करता नथी, आथी व्याप्तिनी सिद्धि माटे अभादे धर्मने पक्ष कडेवो पडतो नथी. अमे तो डेतुनी व्याप्तिने संभ'ध साध्यधर्म साथे कडीये छीये.

(प०) उपचरितपक्षादिलक्षणत्वादिति उपकल्पितपक्षादिलक्षणत्वात् ।

पक्षधर्मत्वे इति हेतोः सत्के । धर्मीति पर्वतादिः । धर्म इति वह्निमत्त्वादिः । इहापि चेत् साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पक्ष उच्येत तदा यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र चित्रभानोरिव धरित्रीधरस्याप्यनुवृत्तिः प्राप्नुयादिति गर्भार्थः । साध्यसिद्धौ पुनर्द्वयमिति साध्यसिद्धौ पञ्चावयवप्रयोगावसरे पुनर्द्वयम् । कोऽर्थः ? साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पक्ष उच्यते ।

भौतमिति भूताविष्टम् । तदेवेति अनुमानमेव । उपचरेमेत्यतः पुरो वाक्यारम्भे अस्मन्मते इति गम्यम् । पक्षेणैवेति मुकुलितेनैव । येनेति कारणेन । तत्सिद्धये इति व्याप्तिसिद्धये । धर्मे इति वह्निमत्त्वादौ । तदिति पक्षत्वम् । आरोपयेमहीत्यस्य पुरः किन्त्विति शेषः । तदभिधानादिति व्याप्त्यभिधानादस्माकम् ।

ज्ञातव्ये इत्यादि । हेतुलक्षणे निश्चेतव्ये धर्मिमात्रे समुदायोपचारात् पक्षशब्दो वर्तते, मुख्यपक्षैकदेशत्वं चात्र समुदायोपचारनिमित्तमिति । न च साध्यधर्मिणोऽन्यत्र न पक्षत्वप्रसंगः । तथा व्याप्तिग्रहणकाले धर्मी पक्षो न भवति । यतो दृष्टान्ते धर्मिणाऽव्याप्तो हेतुर्न सिद्धः, अत एव धर्मधर्मिसमुदायोऽपि व्याप्तिग्रहणकाले न पक्षो धर्ममात्रं तु युक्तम् । धर्मेणैव दृष्टान्ते हेतुर्व्याप्तो यतः । साध्यप्रतीतिकालेऽपि धर्ममात्रं न पक्षोपि तु समुदायः, निराधारस्य धर्मस्याऽसिद्धेः । नापि धर्मिमात्रं पक्षो धर्मिणः पक्षत्वेन पक्षधर्मग्रहणकाल एव सिद्धत्वात् । ततः साध्यप्रतीतिकाले धर्मधर्मिसमुदाय एव पक्षो युक्तः ।

(टि०) येन तत्सिद्धये इत्यादि ॥ तत्सिद्धये इति पक्षधर्मत्वसिद्धये । धर्मिणीति केवल एव न साध्यधर्मविशिष्टे । तत्सिद्धये इति व्याप्तिसिद्धये । तदिति पक्षत्वम् । तदभिधानादिति व्याप्त्यभिधानात् ।

§ ५ नन्वानुमानिकप्रतीतौ धर्मविशिष्टो धर्मी, व्याप्तौ तु धर्मः साध्यमित्यभिधास्यत इत्येकत्र गौणमेव साध्यत्वमिति चेत् । मैवम् । उभयत्र मुख्यतल्लक्षणभावेन साध्यत्वस्य मुख्यत्वात् । तत्किमिह द्वयं साधनीयम् ? सत्यम् । नहि व्याप्तिरपि परस्य प्रतीता, ततस्तत्प्रतिपादनेन धर्मविशिष्टं धर्मिणमयं प्रत्यायनीय इत्यसिद्धं गौणत्वम् । अथ नोपादीयत एव तत्सिद्धौ कोऽपि हेतुस्तर्हि कथं अप्रमाणिका प्रामाणिकस्येष्टसिद्धिः स्यादिति नानुमानप्रामाण्यप्रतिषेधः साधीयस्तां दधाति ।

“नानुमानं प्रमेत्यत्र हेतुः स चेत्

क्वानुमामानताबाधनं स्यात् तदा ।

नानुमानं प्रमेत्यत्र हेतुर्न चेत्

क्वानुमामानताबाधनं स्यात्तदा ॥१॥” इति संग्रहश्लोकः

દુપ ચાર્વાક—આનુમાનિક પ્રતીતિમાં ધર્મવિશિષ્ટ ધર્મી સાધ્ય છે અને વ્યાપ્તિમાં ધર્મ સાધ્ય છે એમ (સૂત્ર ૩. ૨૦, ૧૮) સૂત્રકાર પોને જ કહેશે, એટલે ઉક્ત બન્નેમાંથી એક સ્થળે તો ‘સાધ્યત્વ’ ને ગૌણ માનવું જ પડશે

જૈન—એમ ન કહો કારણકે—ઉપરોક્ત બન્ને સ્થળે સાધ્યતારૂપ મુખ્ય લક્ષણ એક જ હોવાથી તે બન્ને મુખ્ય જ છે.

ચાર્વાક—તો શું અહીં વ્યાપ્તિ અને સાધ્યધર્મી એ બન્ને સાધનીય છે ?

જૈન—હા, એમ જ છે પરને વ્યાપ્તિ પણ પ્રસિદ્ધ નથી તેથી તેનું પ્રતિ-પાદન કરીને પછી ધર્મયુક્ત ધર્મી એને બતાવવો બંધ એ. માટે ‘ગૌણત્વ’ હેતુ અસિદ્ધ છે.

ચાર્વાક—અનુમાનના પ્રામાણ્યની સિદ્ધિ માટે અમે કોઈ પણ હેતુ નહિ સ્વીકારીએ.

જૈન—તો પ્રામાણિક પુરુષને પ્રમાણ વિના ઇષ્ટસિદ્ધિ કઈ રીતે થશે ? આ પ્રકારે અનુમાનના પ્રામાણ્યનો નિષેધ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. “અનુમાન પ્રમાણરૂપ નથી એ સિદ્ધ કરવાને ‘ગૌણત્વ’ હેતુ કહો તો અનુમાનનો બાધ કઈ રીતે થઈ શકશે ? અને જો અનુમાન પ્રમાણરૂપ નથી એ સિદ્ધ કરવાને કોઈ હેતુ જ ન હોય તો પણ અનુમાનનો બાધ કઈ રીતે થઈ શકશે ?”

(૫૦) નન્વાનુમાનિકૈત્યાદિ પરવાક્યમ્ । અભિધાસ્યત્ત્વમ્ ભવન્નિરેવ । તત્ કિમિદ્દ્યમિતિ ધર્મો ધર્મી ચ । પ્રામાણિકસ્યેતિ ભવતઃ ।

हेतुरिति गौणत्वम् । क्वानुमानतावाधनं स्यात् । तदेति गौणत्वहेतोरङ्गीकारात् ।

(ટિં) एकत्रेति व्याप्तौ साध्यत्वं गौणमेवेति संबन्धः । उभयत्रेति आनुमानिकप्रतीतौ व्याप्तौ च । तल्लक्षणेति अप्रतीतमनीराकृतमभीप्सितं साध्यमिति साध्यलक्षणभावेन । द्वयमिति साध्यं व्याप्तिश्च । तत्प्रतिपादनेनेति व्याप्तिप्रतिपादनेन । अयमिति परः शिष्यादिश्चार्वाको वा । तत्सिद्धाविति अनुमानप्रामाण्यसिद्धौ विषयसप्तमी ।

§૬ કથં વા પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રામાણ્યનિર્ણયઃ ? । યદિ પુનરર્થક્રિયાસંવાદાત્ તત્ર તન્નિર્ણ-યસ્તર્હિ કથં નાનુમાનપ્રામાણ્યમ્ ? । પ્રત્યપીપદામૈ ચ—

“પ્રત્યક્ષેપિ પરોક્ષલક્ષણમતેર્યેન પ્રમારૂપતા ।

પ્રત્યક્ષેડપિ કથં ભવિપ્યતિ મતે તસ્ય પ્રમારૂપતા ॥૧૧” ઇતિ ॥૧૧॥

§૬ વળી, પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ કઈ રીતે થશે ?

ચાર્વાક—અર્થક્રિયાના સંવાદથી પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્યનો નિર્ણય થાય છે.

જૈન— તો તે જ રીતે અનુમાનનું પ્રામાણ્ય પણ કેમ સિદ્ધ નહિ થાય ? અમે કહ્યું પણ છે કે—

“એણે પરોક્ષ-અનુમાનની પ્રમાણતાનું અંડન કર્યું છે તેને મતે પ્રત્યક્ષમાં પણ પ્રમાણતા કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ?” ૯

(प०) कथं वेत्यादिगद्ये अनुमानप्रामाण्यं विनेति गम्यम् । तत्रेति प्रत्यक्षे प्रत्यपीप'दामैवेति वयमेव प्रतिपादितवन्तः । प्रत्यक्षेपीति प्रतिक्षिप्ता । परोपलक्षणमतेरिति अनुमानादेः । येनेति नास्तिकेन । प्रत्यक्षेऽपीत्यादि अनुमानपूर्वकत्वात् प्रत्यक्षस्य ॥९॥

(टि०) यदि पुनरित्यादि । तत्रेति प्रत्यक्षे । तन्निरणय इति प्रामाण्यनिर्णयः ॥ नानुमानेति अनुमानं प्रमाणम्, अर्थक्रियासंवादादिति हेतुः । प्रत्यपीपदामेति वयं स्तुतौ कृतवन्तः काव्यार्द्धमेतत् । प्रत्यक्षेपीति प्रतिक्षिप्ता । परोक्षेति परोक्षरूपस्य ज्ञानस्य । येनेति चावर्किणः । तस्येति लोकायतस्य ॥९॥

तत्र स्वार्थं व्यवस्थापयन्ति—

तत्र हेतुग्रहणसंबन्धस्मरणकारणकं साध्यविज्ञानं स्वार्थम् ॥१०॥

§१ हिनोत्यन्तर्भावितणजर्थत्वाद् गमयति परोक्षमर्थमिति हेतुः, अनन्तरमेव निर्दे-
ह्यमाणलक्षणस्तस्य ग्रहणं च प्रमाणेन निर्णयः, संबन्धस्मरणं च यथैव संबन्धो व्याप्ति-
नामा प्राक् तर्केणाऽतर्कि, तथैव परामर्शस्ते कारणं यस्य तत्तथा । साध्यस्याख्यास्य-
मानस्य विशिष्टं संशयादिशून्यत्वेन ज्ञानं स्वार्थमनुमानं मन्तव्यम् ॥१०॥

स्वार्थानुमाननुं निरूपयन्ति—

हेतुनुं ज्ञानं अने अविनालाव संबंधनुं स्मरणे अे कारणाथी उत्पन्न
थनार ने साध्यनुं ज्ञान, ते स्वार्थानुमानं छे. १०.

§१ हिनोति-आभां प्रेरणार्थकं प्रत्ययं 'णिज्' ने। अर्थं अन्तर्गतं सम्-
बन्धानो छे तेथी ज्ञानावे छे अेवो अर्थं थाय छे. अेटले के परोक्ष पदार्थने ने
ज्ञानावे ते हेतु छे. तेनुं लक्षणं हुवे पथी तरत ज करवाभां आवशे. अे हेतुनुं
ग्रहणं अेटले प्रमाणथी निर्णय अने संबंधनुं स्मरणे-ने प्रकारे व्याप्तिनामने।
संबंध पडेलां तर्क प्रमाणथी ज्ञाने हुतो ते ज प्रकारे तेने। परामर्श अर्थात्
हेतुनुं ग्रहणं अने संबंधनुं स्मरणं ते अे नेनां कारणे छे तेनुं साध्य, नेनुं
लक्षणं आगण करवाभां आवशे, तेनुं विशिष्ट अेटले संशयादिरहित ज्ञान-ते
स्वार्थानुमानं छे. १०.

(प०) तत्रेति तत्र तयोर्द्वयोर्मध्ये ।

अतर्कीति कथितः ॥१०॥

हेतुस्वरूपं निरूपयन्ति—

निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः ॥११॥

§१ अन्यथा साध्यं विना, अनुपपत्तिरेव, न मनागप्युपपत्तिः । प्रयत्नानन्तरीयकत्वे
साध्ये विपक्षैकदेशवृत्तेरनित्यत्वस्यापि गमकत्वापत्तेः । ततो निश्चिता निर्णीताऽन्यथानुपप-
त्तिरेवैका लक्षणं यस्य स तादृशो हेतुर्ज्ञेयः । अन्यथाऽनुपपत्तिश्चात्र हेतुप्रक्रमात् साध्य-
धर्मणैव सार्धं ग्राह्या । तेन तदितरार्थाऽन्यथाऽनुपपन्नैः प्रत्यक्षादिज्ञानैर्नातिव्याप्तिः ॥११॥

तत्रैवेति नित्यत्वे एव । तत्रेति विपक्षे । लक्षणत्रयपञ्चकसद्भावादिति लक्षणत्रयं सौगते-
मते, लक्षणपञ्चकं यौगमते ॥१२॥

(टि०) त्रीणि पक्षेत्यादि ॥ तेनेति यौगेन । तल्लक्षणत्वेनेति हेतुलक्षणत्वेन । अतद्धर्म इति
न पक्षधर्मः । शब्देऽनित्ये साध्ये चाक्षुपत्वात्-अयं हेतुः पक्षधर्मो न भवेत् । तत् इति सपक्षात्
शब्दं विहाय श्रावणत्वस्यापरस्य सपक्षस्याभावात् । तत्रैवेति शब्दनित्यत्वे । तत्रैति विपक्षे
पयस्वति प्रदेशे । प्रत्यक्षेति नन्वनुमानेन यदि वाधा तदा प्रकरणसमः स्यात् । तद्धेदेवेति
जलवदेव । ताभ्यामिति प्रत्यक्षागमाभ्याम् । न चायमिति यौगसौगताभिप्रायः । निर-
पाय इति दुःखरहितो न ॥१२॥

एतदुपपादयन्ति—

तस्य हेत्वाभासस्यापि संभवात् ॥१३॥

११ अनेन अतिव्याप्तिं प्रागुक्तलक्षणस्याऽऽचरत्युः । स श्यामः तत्पुत्रत्वात् प्रेक्ष्यमाणे-
तरतत्पुत्रवदित्यत्र समप्रतलक्षणवीक्षणेऽपि हेतुत्वाभावात् ।

१२ अत्र विपक्षे असत्त्वं निश्चितं नास्ति, न हि श्यामत्वासत्त्वे तत्पुत्रत्वेन अवश्यं
निवर्तनीयमित्यत्र प्रमाणमस्तीति सौगतः । स एवं निश्चितान्यथानुपपत्तिमेव शब्दान्तरो-
पदेशेन शठः शरणीकरोतीति सैव भगवती लक्षणत्वेनास्तु ।

अेतुं समर्थन—

कारणके ते त्रिलक्षणत्वादेनो हेत्वाभासभां पणु संभव छे. १३.

११ आथी उक्त भौद्ध तथा यौग(नैयायिक)ना लक्षणभां अतिव्याप्ति
नृणां. ते आ प्रभाषे—ते श्याम छे, तत्पुत्र होवाथी. अेटलेके तेनो—भिन्नानो
पुत्र होवाथी, नेवा के तेना भील पुत्रो छे. आ हेतुभां भौद्ध अने नैयायिक
कथित लक्षणो संपूर्ण होवा छतां ते हेतु नथी.

१२ भौद्ध—उक्त हेतुभां त्रिलक्षण नथी कारणके तेनो विपक्षभां अलाव
निश्चित नथी. ते अेटला माटे के 'श्यामत्व न होय तो तत्पुत्रत्व पणु न होय'
आ व्याप्तिनी सिद्धिभां कोर्ध प्रभाषु नथी आथी ते हेत्वाभास न छे.

नैन—आ प्रभाषे कडीने शठ अेवा तमे भील शब्दोथी हेतुना लक्षण
तरीके निश्चितान्यथानुपपत्तिनुं न शरणु स्वीकार्युं छे. माटे ते न भगवती
'निश्चितान्यथानुपपत्ति' अेक मात्र हेतुनुं लक्षणु रडो.

(प०) अत्र विपक्षे इत्यादि परः । सागत इति सौगतो वदति ।

(टि०) अनेनातिव्याप्तिमित्यादि ॥ प्रागुक्तेति पूर्वं यौग-ताथागताभ्यां प्रतिपादि-
तस्य हेतोलक्षणत्रयस्य लक्षणपञ्चकस्य च । तल्लक्षणेति हेतुलक्षणविलोकनेपि । सैवेति
निश्चितान्यथानुपपत्तिः ।

१३ यौगस्तु गर्जति—अनौपाधिकरसम्बन्धो व्याप्तिः । न चायं तत्पुत्रत्वेऽस्ति ।
शाकावाहारपरिणामाद्युपाधिनिबन्धनत्वात् । साधनाऽव्यापकः साध्येन समव्याप्तिकः
क्लियोपाधिरभिधीयते । तथा चात्र शाकावाहारपरिणाम इति उपाधिसद्भावात् न तत्पुत्रत्वे

વિપક્ષાસત્ત્વસમ્ભવ इति । सोऽपि न निश्चितान्यथानुपपत्तेरतिरेकमुक्तवानिति सैव-
काऽस्तु । नहि अनौपाधिकसम्बन्धे सति किञ्चिदवशिष्यते, यदपोहाय शेषलक्षणप्रणयन-
मक्षૂणं स्यात् ।

§ ૪ પક્ષધર્મત્વાભાવે રસવતીધૂમોઽપિ પર્વતે સપ્તાર્ચિષં ગમયેત્ इत्यभिदधानो बौद्धो
ન વુદ્ધિમાન । યતઃ પક્ષધર્મત્વ(ત્વા)ભાવેઽપિ કિં નૈષ તત્ર તં ગમયેત્ ? નનુ કૌતુકમેતત્ ।
નનુ કથં હિ નામ પક્ષધર્મતૌપગમે રસવતીધર્મઃ સન્ ધૂમો મહીઘ્રકન્ધરાધિકરણં ધન-
જ્ઞયં જ્ઞાપયતુ इति चेत् । एवं तर्हि जलचन्द्रोऽपि नभश्चन्द्रं मा जिज्ञपत्, जलचन्द्रस्य
जलधर्मत्वात् । अथ जलनभश्चन्द्रान्तरालवर्तिनस्तावतो देशस्यैकस्य धर्मित्वेन जलचन्द्रस्य
तद्धर्मत्वनिश्चयात् कुतो न तज्ज्ञापकत्वमिति चेद् । एवं तर्हि रसवतीपर्वतान्तरालवर्ति-
वसुन्धराप्रदेशस्य धर्मित्वमस्तु । तथा च महानसधूमस्यापि पर्वतधर्मतानिर्णयात् जलच-
न्द्रवत् कथं न तत्र तद्रमकत्वं स्यात् ? । पक्षधर्मता खल्वभयत्राऽपि निमित्तम् । ततो
यथाऽसौ स्वसमीपदेशे धूमस्य धूमध्वजं गमयतोऽम्लानतनुरास्ते, तथा व्यवहितदेशेऽपि
પર્વતાદૌ તદવશ્ચૈવ । અન્યથા જલચન્દ્રેઽપિ નાસૌ સ્યાદ્ , દેશવ્યવધાનાત્ ।

§ ૩ યૌગ—અમારી ગર્જના છે કે ઉપાધિ રહિત જે સંબંધ તે વ્યાપ્તિ કહેવાય
છે. અને તે તત્પુત્રત્વ હેતુમાં તે શાકાદિ આહારના પરિણામાદિરૂપ ઉપાધિ
લાગેલી છે. સાધન(હેતુ)નો અવ્યાપક અને સાધ્યનો સમવ્યાપ્તિવાળો પદાર્થ
ઉપાધિ કહેવાય છે. અહીં પણ શાકાદિ આહારનો પરિણામ આવે જ છે. એટલે
ઉપાધિ હોવાથી તત્પુત્રત્વમાં વિપક્ષાસત્ત્વ લક્ષણનો સંભવ નથી. માટે પૂર્વોક્ત
હેતુલક્ષણમાં અતિવ્યાપ્તિ નથી.

જૈન—ઉપર મુજબ જોરશોરથી કથન કરીને તમે પણ 'નિશ્ચિતાન્યથાનુપ-
પત્તિ' થી ભિન્ન કોઈ લક્ષણ કહેતા નથી, તે પછી તે જ એક લક્ષણ રહો.
કારણ કે—સંબંધને અનૌપાધિક માનવામાં આવે તે એવું કંઈ બાકી નથી રહેતું
કે જેના નિરાકરણ માટે અન્ય લક્ષણ કરવું પડે.

§ ૪ બૌદ્ધ—પક્ષધર્મત્વરૂપ હેતુલક્ષણ જે માનવામાં ન આવે તે એટલે કે
હેતુને પક્ષનો ધર્મ માનવામાં ન આવે તે રસોડાનો ધૂમ પણ પર્વતમાં અગ્નિનો
બોધક થઈ જશે.

જૈન—તમારું આ કથન તમારી બુદ્ધિમત્તાને સૂચવતું નથી, કારણ કે—અમે
પૂછીએ છીએ કે—હેતુને પક્ષનો ધર્મ માનવામાં ન આવે તે પણ તે પક્ષમાં વહિનો
શા માટે બોધક ન થાય ?

બૌદ્ધ—ખરેખર તમારો આ પ્રશ્ન કૌતુક જેવો છે, કારણ કે—રસોડાનો ધૂમ
એ પક્ષરૂપ પર્વતનો ધર્મ ન હોવાથી પર્વતમાં કેવી રીતે વહિનો બોધક અને
એ તમે જ કહોને ?

હેતુનું લક્ષણ -

‘નિશ્ચિત એવી અન્યથાનુપપત્તિ’ એ એક જ હેતુનું લક્ષણ છે. ૧૧.

§૧ અન્યથા-સાધ્યવિના, અનુપપત્તિ-અઘટના અર્થાત્ સાધ્ય વિના અંશતઃ પણ ઉપપત્તિ ન હોવી જોઈએ. અન્યથા અંશતઃ ઉપપત્તિવાળો વિપક્ષૈકદેશવૃત્તિ ‘અનિત્યત્વ’ એ હેતુ પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વનો સાધક બની જશે. એટલે કે-શબ્દ પ્રયત્નાનન્તરીયક-પ્રયત્નજન્ય છે, કારણકે-તે અનિત્ય છે. આ હેતુની યદ્યપિ સાધ્યાભાવવાળા આકાશમાં વૃત્તિ નથી છતાં પણ સાધ્યાભાવવાળા વિદ્યદાદિ પદાર્થમાં વૃત્તિ છે જ, અર્થાત્ તે અંશતઃ સાધ્ય વિના ઉપપન્ન છે. પણ હેતુમાં અન્યથાનુપપત્તિ તો સર્વથા હોવી જોઈએ. આ જ વસ્તુને સૂચવવા નિશ્ચિત એવું વિશેષણ આપ્યું છે અને તેથી ‘નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ’ એ જ માત્ર હેતુનું લક્ષણ સમજવાનું છે. અહીં હેતુનું પ્રકરણ હોવાથી અન્યથાનુપપત્તિ સાધ્ય ધર્મના સંબંધે જ જાણવી. તેથી કરીને સાધ્યધર્મથી ભિન્ન ઘટાદિ પદાર્થો સંબંધી અન્યથાનુપપત્તિવાળાં પ્રત્યક્ષાદિજ્ઞાનમાં હેતુલક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ નથી. અર્થાત્ ઘડા વિના ઘટનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થતું જ નથી. છતાં ઘટનું અસ્તિત્વ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને હેતુ બનાવી અનુમાનથી સિદ્ધ કરાતું નથી, કારણ કે તે સાધ્યેતર છે. એટલે કે-પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પોતાના વિષય વિના અનુપપન્ન હોઈ અન્યથાનુપપન્ન છે છતાં પોતાના વિષયમાં તે હેતુ ન કહેવાય ૧૧.

(૫૦) તતો નિશ્ચિતેત્યાદિના તત્ત્વમાહ । તદિતરાર્થાન્યથાનુપપન્નૈરિતિ સાધ્યાદિતરે ચેડર્થા ઘટાદયસ્તૈરિત્યાદિસમાસઃ । પ્રત્યક્ષાદિજ્ઞાનૈર્નાતિવ્યાપ્તિરિતિ તેષામપિ અન્યથાનુપપત્તિમાત્રેણ હેતુત્વં ન ॥૧૧॥

(ટિ૦) પ્રયત્નાનન્તરીયેત્યાદિ ॥ પ્રયત્નચેતનાવતો વ્યાપારઃ । વિપક્ષૈકદેશેતિ અપ્રયત્નાનન્તરીયમાકાશવિદ્યુદાદિ । વિદ્યુદાદૌ વર્તતેઽનિત્યત્વં નાકાશાદૌ । વિદ્યુદાદૌ અનિત્યત્વં વિદ્યતે પરં પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વં નાસ્તિ ઇતિ અનિત્યત્વાદિતિ હેતુરગમકઃ । યદિ મનાગપિ ઉપપત્તિરહ્મીક્રિયતે તદા ગતિઃ ઇતિ યોગઃ । તદિતરો ઘટાદિરર્થઃ પદાર્થસાર્થઃ તત્ર નિશ્ચલૈઃ । સાધ્યાદિતરે ચેડર્થા ઘટાદયઃ, તેષામપ્યન્યથાનુપપત્તિમાત્રેણ હેતુત્વં ન ॥૧૧॥

एतद्वचंच्छेद्यं दर्शयन्ति--

न तु त्रिलक्षणकादिः ॥१२॥

§૧ ત્રીણિ પક્ષધર્મત્વ-સપક્ષસત્ત્વ-વિપક્ષાસત્ત્વાનિ લક્ષણાનિ યસ્ય સૌગતસમ્મતસ્ય હેતોઃ । આદિશબ્દાદ યૌગસજ્ઞીતપચ્ચલક્ષણકહેત્વવરોધઃ । તેનાઽવાધિતવિષયત્વાઽસત્પ્રતિપક્ષત્વયોરપિ તલ્લક્ષણત્વેન કથનાત્ । તથાહિ-વહ્નિમત્ત્વે સાધ્યે ધૂમવત્ત્વં પક્ષસ્ય પર્વતસ્ય ધર્મઃ, ન શબ્દે ચાક્ષુષત્વવદતદ્ધર્મઃ । સપક્ષે પાકસ્થાને સન્, ન તુ પ્રાભાકરેણ શબ્દનિત્યત્વે સાધ્યે શ્રાવણત્વવત્ તતો વ્યાવૃત્તમ્ । વિપક્ષે પયસ્વતિ પ્રદેશેઽસન્, ન તુ તત્રૈવ સાધ્યે પ્રમેયત્વવત્ તત્ર વર્તમાનમ્ । અવાધિતવિષયમ્, પ્રત્યક્ષાગમાભ્યાં અવાધ્યમાનસાધ્યત્વાદ, ન તુ અનુષ્ણસ્તેજોઽવયવો દ્રવ્યત્વાજ્ઞવત્, વિપ્રેણ સુરા પેયા દ્રવત્વાત્ તદ્દેવેતિવત્

તામ્યાં બાધિતવિષયમ્ । અસત્પ્રતિપક્ષમ્—સાધ્યવિપરીતાર્થોપસ્થાપકાનુમાનરહિતમ્, ન પુનર્નિત્યઃ શબ્દોઽનિત્યધર્માનુપલબ્ધેરિત્યનુમાનમિવ સત્પ્રતિપક્ષમ્, इति लक्षणत्रयपञ्चक-सद्भावाद् गमकम् । तत एतादृक्षलक्षणलक्षितमेवाक्षूणं लिङ्गम्—इति सौगत-यौगयोर-भिप्रायः । न चार्यं निरपायः ॥१२॥

હેતુલક્ષણના વ્યવચ્છેદનું નિરૂપણ —

પરંતુ હેતુ ત્રણ આદિ લક્ષણવાળો નથી. ૧૨.

§૧ પક્ષધર્મત્વ, સપક્ષસત્ત્વ અને વિપક્ષાસત્ત્વ લક્ષણવાળો હેતુ ખૌદ્રો માને છે, અને આદિ શબ્દથી અબાધિતવિષયત્વ તથા અસત્પ્રતિપક્ષત્વ એ બે મળીને પાંચ લક્ષણવાળો હેતુ યૌગો (નૈયાયિકો) માને છે. એ બંને હેતુલક્ષણોનો આથી વિરોધ થાય છે. તેઓ આ પ્રમાણે માને છે—

૧ પક્ષધર્મત્વ—‘વહ્નિમત્ત્વ’ સાધ્ય હોય ત્યારે ‘ધૂમત્વ’ એ પર્વતરૂપ પક્ષનો ધર્મ છે, પણ શબ્દરૂપ પક્ષમાં આક્ષુષત્વની જેમ તે પક્ષનો અધર્મ નથી.

૨. સપક્ષસત્ત્વ—ધૂમરૂપ હેતુ પાકશાલારૂપ સપક્ષ (દષ્ટાન્ત)માં વિદ્યમાન હોય, પણ પ્રાભાકરે (મીમાંસકે) શબ્દમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવાને કહેલ-શ્રાવણત્વ હેતુની જેમ સપક્ષથી વ્યાવૃત્ત-સપક્ષમા અવિદ્યમાન ન હોય અર્થાત્ સપક્ષમાં હેતુનો અભાવ ન હોય.

૩. વિપક્ષાસત્ત્વ—ધૂમરૂપ હેતુનો જલાશયરૂપ વિપક્ષમાં અભાવ હોય પણ અગ્નિને સિદ્ધ કરવાને કહેલ ‘પ્રમેયત્વ’ હેતુની જેમ વિપક્ષમાં સદ્ભાવ ન હોય.

૪. અબાધિતવિષયત્વ—પ્રત્યક્ષ અને આગમ પ્રમાણથી સાધ્ય અબાધિત હોય તો તે હેતુનું અબાધિતવિષયત્વ છે પરંતુ અગ્નિ ઠંડો છે, દ્રવ્ય હોવાથી, જલની જેમ-આમાં સાધ્ય પ્રત્યક્ષથી બાધિત છે અને બ્રાહ્મણે સુરા પીવી જોઈએ, દ્રવ છે માટે, પાણીની જેમ—આમાં સાધ્ય આગમથી બાધિત છે. માટે દ્રવ્યત્વ અને દ્રવત્વ એ બંને હેતુ બાધિતવિષય છે. હેતુ તો અબાધિત-વિષય હોવો જોઈએ.

૫. અસત્પ્રતિપક્ષત્વ સાધ્યથી વિપરીત અર્થ—અર્થાત્ સાધ્યાભાવને સિદ્ધ કરનાર અનુમાનથી રહિત હેતુ હોય પરંતુ શબ્દ નિત્ય છે, અનિત્ય ધર્મોનું જ્ઞાન થતું ન હોવાથી. આ અનુમાનની સાથે જ તેનું વિરોધી-શબ્દ અનિત્ય છે, નિત્યધર્મોનું જ્ઞાન થતું ન હોવાથી. આ અનુમાન છે. આ પ્રકારે હેતુ સત્પ્રતિ-પક્ષ-વિરુદ્ધઅનુમાનવાળો ન હોય.

આ રીતે હેતુ ખૌદ્રના મતે ત્રણ લક્ષણવાળો, અને નૈયાયિકોના મતે પાંચ લક્ષણવાળો હોવાથી હેતુ ગમક છે. માટે આવા લક્ષણવાળો હેતુ નિર્દોષ છે-આવો સૌગત અને નૈયાયિક, યૌગનો અભિપ્રાય છે. પણ તે નિર્દોષ નથી ૧૨.

(૫૦) તલ્લક્ષણત્વેનેતિ હેતુલક્ષણત્વેન । શબ્દે इति શબ્દેઽનિત્યે સાધ્યે । અતદ્ધર્મ इति न शब्दस्य धर्मः । ततो व्यावृत्तमिति ततः सपक्षाद्यावृत्तम् सपक्षोऽपि नास्तीति भावः ।

જૈન—જો એમ જ હોય, અર્થાત્ હેતુ પક્ષનો ધર્મ હોય તો જ યોગ્ય બને એવો નિયમ હોય તો જલચંદ્ર પણ નલચંદ્રનો જ્ઞાપક નહિ બની શકે. કારણ કે જલચંદ્ર એ જલનો ધર્મ છે, પરંતુ નલનો ધર્મ નથી તેથી પક્ષધર્મતાનો અભાવ ત્યાં પણ છે. એટલે તે ગમક ન બની શકે, પણ બને તો છે. તેથી પક્ષધર્મતા એ હેતુનું આવશ્યક લક્ષણ નથી.

બૌદ્ધ—જલચંદ્ર અને નલચંદ્રનો મધ્યભાગવતી સમગ્ર પ્રદેશ એક ધર્મીરૂપ હોવાથી જલચંદ્ર પણ તેનો ધર્મ છે એવો નિશ્ચય છે જ. તો જલચંદ્ર નલચંદ્રનો યોગ્ય કેમ નહિ થાય ?

જૈન—તો તે જ પ્રકારે રસોડા અને પર્વતનો મધ્યભાગવતી સમગ્ર પૃથ્વી પ્રદેશ પણ એક ધર્મી થાય અને તે રીતે રસોડાનો ધૂમ પણ પર્વતના ધર્મરૂપે નિશ્ચિત થશે. તો તે રસોડાનો ધૂમ પણ પર્વતમાં અગ્નિનું અનુમાન કેમ નહિ કરાવે ? કારણકે બંને સ્થળે (રસોડાના ધૂમમાં અને જલચંદ્રમાં) પક્ષધર્મતારૂપ નિમિત્ત તો છે. અને તે પક્ષધર્મતારૂપ નિમિત્ત, જેમ અગ્નિની સમીપે રહેલ ધૂમ અગ્નિને જણાવે તેમાં તત્પર છે, તેમ વ્યવહિત દેશમાં પણ તે અગ્નિને જણાવે એમાં તત્પર છે જ. અન્યથા જલચંદ્રની પક્ષધર્મતા પણ ગમકતાનું નિમિત્ત નહિ બને. કારણકે-ત્યાં પણ દેશનું વ્યવધાન તો છે જ.

(પ૦) અયમિતિ સમ્બન્ધો અનોપાધિકઃ । શાકાઘાહારે इत्यादि गद्ये शाकाघाहारो गर्भावस्थात्मकः । साध्येनेति श्यामत्वेन । तथा चात्रेति साधनाव्यापकः साध्येन समव्याप्तिकञ्च । न तत्पुत्रत्वे विपक्षासत्त्वसम्भवः इति यौगो वक्ति । सोऽपीति यौगः ।

પક્ષધર્મત્વાભાવે इत्यादि सूत्रिवाक्यम् । एष इति रसवतीधूमः । तत्रेति पर्वते । तमिति सप्तार्चिषं, गमयेदिति वक्ष्यमाणयुक्त्या । ननु कौतुकमित्यादि परः । एवं तर्हि इत्यादि सूत्रिः । जलधर्मत्वादिति नभःस्थितचन्द्रज्ञापनं न युक्तमिति भावः । अथ जलेत्यादि बौद्धः । एवं तर्हि रसवतीत्यादि सूत्रिः । तत्रेति पर्वते । तद्गमकत्वमिति वह्निगमकत्वम् । असाविति पक्षधर्मता । स्वसमीपदेशे महानसादौ । स्वसमीपदेशेऽम्लानं तनुरास्ते इति योगः ।

(ટિ૦) ન ચાયમિતિ સંબન્ધઃ । સાધનેતિ યો યસ્તત્પુત્રઃ સ સ શાકાઘાહારપરિણામવાન્ । સર્વત્ર ઉપાધિઃ સાધ્યં ક્રિયતે । અપ્રે તતો હેતુર્હેતુઃ ક્રિયતે । યથા ચ સ શ્યામઃ શાકાઘાહારપરિણામે સતિ તત્પુત્રત્વાત્ । સોપીતિ નૈયાયિકઃ । સૈવૈકેતિ નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિઃ ।

પક્ષધર્મત્વેત્યાદિ ॥ સપ્તાર્ચિષમિતિ અગ્નિં જ્ઞાપયેત્ । એષ ઇતિ ધૂમઃ । તત્રેતિ. પર્વતે । તમિતિ સપ્તાર્ચિષમ્ । તદ્ધર્મત્વેતિ । જલચન્દ્રનમ્ચન્દ્રાન્તરાલવર્તિતાવત્પ્રદેશધર્મત્વનિર્ણયાત્ । તજ્ઞાપકત્વમિતિ નમશ્ચન્દ્રાવગમકમ્ । તત્રેતિ પર્વતનિતમ્બૈ । તદ્ગમકત્વમિતિ વૈધેનરજ્ઞાપકત્વં ભવેત્ । ઉભયત્રાપીતિ રસવતી ધૂમે જલચન્દ્રે ચ । અસાવિતિ પક્ષધર્મતા । તદ્વસ્થૈવેતિ અમ્લાનતનુરાસ્તે કેનાપિ પ્રકારેણાનિરાકૃતેત્યર્થઃ । અન્યથેતિ યદિ સા પક્ષધર્મતા વ્યવહિતદેશત્વાન્ન સ્ફુટા પ્રતિભાસતે તદા । અસાવિતિ પક્ષધર્મતા ।

§૫ અથ નેયમેવાત્ર ગમકત્વાદ્વમ્, કિન્તુ કાર્યકારણભાવોઽપિ । કાર્યં ચ કિમપિ ક્ષીઢશમ્ । તદિહ કૃપીટજન્મા સ્વસમીપપ્રદેશમેવ ધૂમકાર્યમર્જયિતુમધીશાનઃ; નમ્ચન્દ્રસ્તુ

व्यवहितदेशमपीति न महानसधूमो महीधरकन्धराकोणचारिणमाशुशुक्षणिं गमयतीति चेत् । नन्वेवं धूमस्तदेशेनैव पावकेनान्यथानुपपन्नः, नीरचन्द्रमाः पुनरतदेशेनाऽपि नभश्चन्द्रेण, इत्यन्यथाऽनुपपत्तिनिर्णयमात्रसद्भावादेव साध्यसिद्धेः संभवात् किं नाम जलाकाशमृगाङ्गमण्डलान्तरालादेर्धर्मित्वकल्पनाकदर्थनमात्रनिमित्तेन पक्षधर्मतावर्णनेन ? । यौगस्याप्येवमेव च पक्षधर्मत्वानुपयोगो दर्शनीयः ।

§५ औद्ग—जलचन्द्रमां मात्र पक्षधर्मता ज गमकतानुं कारणु नथी परंतु कार्यकारणुभाव पणु छे. वणी, कार्यं पणु कोठिके डेवुं डोय छं ने कोठिके डेवुं डोय छे, तेथी अड्डी अग्नि स्वसमीप प्रदेशमां ज धूमरूप कार्यने उत्पन्न करवाने समर्थ छे, परंतु आकाशचन्द्र तो ह्रद्देशवतीं जलचन्द्ररूप कार्यने उत्पन्न करवाने समर्थ छे. आथी रसोडानो धूम पर्वतना अेक षूणामां रडेल व्यवहित अग्निनो ओधक बनतो नथी.

जैन—आ प्रकारे तो धूम स्वदेशमां रडेल अग्नि साथे अने जलचन्द्र ह्रद्देशवतीं आकाशचन्द्र साथे अनुपपन्न संबंध धरावे छे. अेटले डे रसोडामां अग्नि विना धूम नथी अने जलमां चन्द्र आकाशना चन्द्र विना नथी. आ प्रकारे 'अन्यथानुपपत्ति'ना निर्णय मात्रथी ज साध्य सिद्ध थर्ध जाय छे. तो जलचन्द्र अने आकाशचन्द्रना मध्यवतीं अेक प्रदेशने धर्मी तरीके कल्पवाना कष्टमां कारणुभूत पक्षधर्मताना वणुननुं शुं प्रयोजन छे ? अर्थात् कंठ पंणु प्रयोजन नथी. यौगने पणु आ ज प्रमाणे डेतुमां पक्षधर्मतानो अनुपयोग जणुवी हेवो.

(प०) अथ नेयमित्यादि ताथागतः । स्वसमीपप्रदेशमेवेति निकटोऽवस्थानप्रदेशो यस्येति विग्रहः । अधीशान इति समर्थः । सोऽपि धूमः स्वसमीपप्रदेशमेव वह्निं गमयितुं समर्थ इति भावः । व्यवहितदेशमपीति तत्र तादृक् कार्यम् । इतीति अतः कारणात् । नन्वेवमित्यादि सूरिः । नभश्चन्द्रेणेति नभश्चन्द्रेण सहान्यथानुपपन्नः ।

(टि०) इयमेवेति पक्षधर्मतैव । अत्रेति पावकानुमाने । तद्देशेनेति रसवत्यादिदेशस्थेनैव वह्निना । नीरचन्द्रमा इति जलचन्द्रः । अतद्देशेनापीति जलप्रदेशव्यतिरिक्तेनापि किंतु गगनप्रतिष्ठेन ।

§६ सपक्षसत्त्वमध्यनौपयिकम्, सत्त्वादेरगमकत्वापत्तेः । यस्तु पक्षाद् बहिष्कृत्य किमपि कुटादिकं दृष्टान्तयति तस्यापूर्वः पाण्डित्यप्रकारः कुटस्यापि पटादिवद् विवादास्पदत्वेन पक्षाद् बहिष्करणाऽनुपपत्तेः । तथा च कथमयं निदर्शनतयोपदर्श्यंत ? प्रमाणान्तरात्तत्रैव क्षणिकत्वं प्राक् प्रसाध्य निदर्शनतयोपादानमिति चेद् । ननु तत्रापि कः सपक्षीकरिष्यते ? यदि क्षणिकत्वप्रसाधनपूर्वं पदार्थान्तरमेव, तदा दुर्वारमनवस्थाकदर्थनम् । अन्यथा तु न सपक्षः कश्चित् । यत एव च प्रमाणात् क्षणिकत्वनिष्ठङ्गनं कुटे प्रकटयते तत एव पटादिपदार्थान्तरेष्वपि प्रकटयताम्, किमपरप्रमाणोपन्यासालीकप्रागल्भीप्रकाशनेन ? ।

૬૬ વાહીઓએ કહેલ 'સપક્ષસત્ત્વ'રૂપ હેતુલક્ષણ પણ કોઈ ઉપાયથી સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે હેતુનું આવું લક્ષણ કરવાથી સત્ત્વાદિ હેતુઓમાં અગમ-કતાની આપત્તિ આવશે, અર્થાત્ તે હેતુઓ સાધ્યસાધક થઈ શકશે નહિ. વળી જે ઘટાદિ કોઈ પણ પદાર્થને પક્ષમાંથી પૃથક્ કરીને તેને દૃષ્ટાન્ત કહે છે, અર્થાત્ તેમ કરી 'સત્ત્વાદિ'રૂપ હેતુની સપક્ષવૃત્તિની સ્થાપના કરે છે, તેનું પાંડિત્ય તો કોઈ અપૂર્વ છે. કારણ કે પટાદિની જેમ ઘટ પણ વિવાદાસ્પદ હોવાથી પક્ષથી પૃથક્ થઈ શકે તેમ નથી. તો પછી ઘટને દૃષ્ટાન્ત તરીકે કઈ રીતે કહી શકાય ?

ખૌદ્ર—ઘટમાં અન્ય અનુમાન પ્રમાણથી પ્રથમ ક્ષણિકત્વ સિદ્ધ કરીને પછી દૃષ્ટાન્ત તરીકે તેનું ગ્રહણ કરેલ છે.

જૈન—પરંતુ તે અનુમાનમાં પણ કેને સપક્ષ કરશો ? જે બીજા કોઈ પણ પદાર્થમાં ક્ષણિકત્વની સિદ્ધિ કરીને તેને દૃષ્ટાન્ત બનાવશો તો અનવસ્થા-રૂપ પીડા રોકવી મુશ્કેલ થશે. અન્યથા એટલે કે દૃષ્ટાન્ત વિના જ જે ઘટમાં ક્ષણિકતા સિદ્ધ કરશો તો 'સપક્ષ' જેવી કોઈ વસ્તુ જ નહિ રહે. અને વળી જે પ્રમાણથી ઘટમાં ક્ષણિકત્વને સિદ્ધ કરો છો, તે જ પ્રમાણથી પટાદિરૂપ બીજા પદાર્થોમાં પણ ક્ષણિકત્વને સિદ્ધ કરી લો, અને તો પછી એક જ ક્ષણિકતાને સિદ્ધ કરવા માટે બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રમાણનો પ્રયોગ કરી ખોટી બહાઈ હાંકવાથી શું વળશે ?

(પ૦) નિર્દર્શનતયેતિ દૃષ્ટાન્તતયા । તત્રાપીતિ કુટાદિસાધનેડપિ । અન્યથા ત્વિતિ કુટાદિકં ન દૃષ્ટાન્તયતિ ચેત્ । તત્ત ઇવેતિ તસ્માદેવ પ્રમાણાત્ । કિમપરપ્રમાણેતિ ગચે અપર-પ્રમાણં સત્ત્વાનુમાનમ્ ।

(ટિ૦) અનોપચિકમિતિ ન ઉપાયસાધ્યમ્—કેનાપ્યુપાયેન ન સિદ્ધચતીત્યર્થઃ ॥ સત્ત્વા-દેરિતિ ક્ષણિકત્વસાધનાય સૌગતપ્રયુક્તસ્ય હેતોઃ । સર્વ ક્ષણિકં સત્ત્વાદિત્યભિદધાનેન તથાગતેન સર્વ જગતોવસ્તુ પક્ષતયોપાદદે । અતસ્તદ્વચતિરિક્તસ્ય કસ્યાપિ સપક્ષસ્યાભાવાત્ । તથા ચેતિ-વિવાદાસ્પદત્વે સતિ । અયમિતિ કુટાદિઃ । નિર્દર્શનતયેતિ દૃષ્ટાન્તત્વેન । તત્રૈવેતિ ઘટાદાવેવ । ઘટાદાવપિ ક્ષણિકત્વં પ્રસાધ્ય સપક્ષીકરણાદનવસ્થા । નનુ તત્રાપીતિ ઘટસ્ય ક્ષણિકત્વસાધને । યદિ ક્ષણિકત્વેતિ ક્ષણિકત્વસ્ય પ્રસાધનં પૂર્વે યસ્ય પદાર્થાન્તરસ્ય શકટાદેઃ સમ્મતં-શકટાદાવપિ ક્ષણિકત્વં પ્રસાધ્ય સપક્ષીકરણાદનવસ્થા । અન્યથેતિ ક્ષણિકત્વાડપ્રસાધને । અસ્મત્સમતેન સર્વસ્ય નિત્યાનિત્યસ્યૈવ ભાવાત્ સપક્ષાભાવઃ । તત્ત ઇવેતિ પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણત ઇવ ।

૬૭ યસ્તુ 'સાધ્યધર્મવાન્ સપક્ષઃ' ઇતિ સપક્ષં લક્ષયિત્વા પક્ષમેવ સપક્ષમાચક્ષીત- 'સાધ્ય-ધર્મવત્તયા હિ સપક્ષત્વમ્, સાધ્યત્વેનેષ્ટતયા તુ પક્ષત્વમ્; ન ચ વિરોધઃ, વાસ્તવસ્ય સપક્ષ-ત્વસ્યેચ્છાવ્યવસ્થિતેન પક્ષત્વેન નિરાકર્તુમશક્યત્વાત્' ઇતિ સ-મહાત્મા નિશ્ચિતં નિર્વિવ્વળ્ણઃ, સત્ત્વાદેઃ ક્ષણિકત્વાદનુમાને સપક્ષસત્ત્વાવસાયવેલાયામેવ સાધ્યધર્મસ્યાવબોધેનાનુમા-નાનર્થકયાત્ । પક્ષો હિ સાધ્યધર્મવત્તયા સપક્ષથેત્ નિશ્ચિકયે, હેતોશ્ચ તત્ર સત્ત્વમ્, તદા કિં નામ પશ્ચાદ્ધેતુના સાધનીયમ્ ?

§ ૮ કિञ્ચ । એવમનેન સૈપક્ષં લક્ષયતા “સાધ્યધર્મસામાન્યેન સમાનોડર્થઃ સપક્ષઃ” इति दिग्नागस्य,

“अनुमेयेऽथ तत्तुल्ये सद्भावो नास्तित्ताऽसति”

इति धर्मकीर्तेश्च वचो निश्चितं वञ्चितमेव स्यात् ।

§ ૯ યૌગશ્ચ કેવલાન્વયવ્યતિરેકમનુમાનમનુમન્યમાનઃ કથં પञ્ચલક્ષણતાં લિङ્ગસ્ય સંવાહયેત્ ? इति निश्चितान्यथानुपपत्तिरेवैकं लिङ्गलक्षणमक्षूणम् ।

તત્ત્વમેતદેવ, પ્રપञ્ચઃ પુનરયમિતિ ચેત્, તર્હિ સૌગતેનાબાધિતવિષયત્વમસત્પ્રતિપક્ષત્વમ્, જ્ઞાતત્વં ચ; યૌગેનં ચ જ્ઞાતત્વં લક્ષણમાહ્યાનીયમ્ । અથ વિપક્ષાન્નિશ્ચિતવ્યાવૃત્તિમાત્રેણાબાધિતવિષયત્વમસત્પ્રતિપક્ષત્વં ચ, જ્ઞાપકહેત્વધિકારાત્ જ્ઞાતત્વં ચ લઘ્ધમેવેતિ ચેત્, તર્હિ ગમકહેત્વધિકારાદશેષમપિ લઘ્ધમેવેતિ કિં શેષેણાપિ પ્રપञ્ચે-નેતિ ॥૧૩॥

§૭ ખૌદ્ર—સપક્ષતુ' લક્ષણુ આણુ' કરીએ-એ સાધ્યધર્મવાળો હોય તે સપક્ષ. આ રીતે પક્ષ એ જ સપક્ષ થયો. પરંતુ સાધ્યધર્મ જેમાં હોય તે સપક્ષ, અને એ જ ધર્મને સાધ્યરૂપે સ્વીકારીએ તો તે પક્ષ. આ રીતે સપક્ષ માનવામાં કંઈ વિરોધ નથી. કારણ કે વસ્તુતઃ તે સપક્ષ છતાં તેને આપણે આપણી ઈચ્છાથી જો પક્ષ કહીએ તો તેથી તેની સપક્ષતાનું નિરાકરણ થઈ જતું નથી.

જૈન—આ પ્રમાણે સપક્ષતાનો ખુલાસો કરનાર આ મહાત્મા ખરેખર નિવેદને પામેલ છે. સત્ત્વ હેતુથી ક્ષણિકત્વસાધક અનુમાનમાં જ્યારે સપક્ષસત્ત્વનો નિર્ણય કરવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે જ સાધ્યધર્મનું જ્ઞાન એટલે કે ક્ષણિકતાની સિદ્ધિ થઈ જ નાંચ છે, તો પછી અનુમાન કરવું નિરર્થક જ થઈ પડશે. કારણ કે—તમે પક્ષ એ જ સાધ્યધર્મવાળો હોવાથી સપક્ષ છે એવો નિશ્ચય કર્યો છે; અને હેતુનું ત્યાં સત્ત્વ પણ નિશ્ચિત કર્યું છે. તો આ પછી કંઈ વસ્તુ બાકી રહી નાંચ છે, જેની સિદ્ધિ હેતુથી થશે ?

§૮ વળી સપક્ષતુ' આણુ' લક્ષણુ કરીને 'સાધ્યધર્મસામાન્યને કારણે જે પક્ષ સમાન હોય તે સપક્ષ' દિગ્નાગના આ વચનની તથા 'અનુમેય અને તત્તુલ્યમાં સદ્ભાવ અને વિપક્ષમાં અસદ્ભાવ' એ ધર્મકીર્તિના વચનની વાંચના જ કરી છે.

§૯ તે જ રીતે કેવલાન્વયી અને કેવલવ્યતિરેકી અનુમાનને માનનાર યૌગ (નૈય યિક) હેતુમાં પાંચ લક્ષણોનો નિર્વાહ કઈ રીતે કરી શકશે ? માટે 'નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ' એ એક જ હેતુનું નિર્દોષ લક્ષણ છે, એ સિદ્ધ થયું.

શંકા—પરમાર્થથી હેતુનું લક્ષણ તો આ એક જ છે, પરંતુ ત્રણ કે પાંચ લક્ષણુ એ તો એનો જ વિસ્તાર છે.

સમાધાન—એમ માનીએ તો—ખૌદ્રે અબાધિતવિષયત્વ, અસત્પ્રતિપક્ષત્વ અને જ્ઞાતત્વ એ ત્રણ તથા નૈયાયિકે જ્ઞાતત્વ લક્ષણુનું પણ કથન કરવું જોઈએ.

શંકા—વિપક્ષમાં નિશ્ચયપૂર્વક અભાવ છે એમ કહેવામાત્રથી અવાધિતવિ-
ષયત્વ અને અસત્પ્રતિપક્ષત્વ, અને એ જ્ઞાપક હોય છે. આ વાતથી જ્ઞાતત્વ પ્રાપ્ત
થઈ ગયેલ જ છે.

સમાધાન—જો એમ હોય તો—હેતુ ગમક છે, એટલું કહેવાથી તમારા કહેલાં
સઘળાં લક્ષણો પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે જ, તો ફરીથી એ લક્ષણો કહેવાની શી
આવશ્યકતા છે ? અર્થાત્ કંઈ આવશ્યકતા નથી. ૧૩.

(૫૦) યસ્તિત્વતિ ભવત્પક્ષીયઃ । પક્ષમેવેતિ તસ્યાપિ હેતદેવ લક્ષણમ્ । આચક્ષીતેત્યસ્માત્
પુરઃ ‘કથયતિ ચેત્થમ્’ ઇતિ ગમ્યમ્ । ન ચ વિરોધ ઇતિ કો ભાવઃ ? સાધ્યધર્મવત્તયા સપ-
ક્ષત્વં સાધ્યત્વેનેષ્ટતયા પક્ષત્વમ્ । વાસ્તવસ્યેતિ સહજસિદ્ધસ્ય । વાસ્તવત્વં ચ સાધ્યધર્મવત્તયા ।
ઇચ્છાવ્યવસ્થિતેનેતિ સાધયિતુમિષ્ટતયા । અશક્યત્વાદિત્યસ્ય પુરઃ ‘પ્રવદતિ’ ઇત્યુચિત્તવાદ્
ગમ્યમ્ । સ મહાત્મેતિ ઉપહાસવચનમ્ । સત્ત્વાદેરિતિ પુરઃ ‘કથમ્’ ઇતિ ગમ્યમ્ । સાધ્યધર્મસ્યેતિ
ક્ષણિકત્વસ્ય । અવવોધેનેતિ પક્ષસપક્ષયોરૈકયાત્ સપક્ષે યદા સાધ્યધર્માવવોધો જાતસ્તદા પક્ષેડપિ ।
અનુમાનાનર્થકયાદિતિ સપક્ષે સત્ત્વં નિશ્ચિત્યૈવ હિ હેતુઃ પ્રયોજ્યઃ । અત્ર ચ પક્ષસપક્ષયો-
રૈક્યં ત્વયા કૃતમ્ । તતઃ સપક્ષસત્ત્વનિશ્ચયે એવ સાધ્યધર્મનિશ્ચયાન્નિરર્થકમનુમાનમિત્યર્થઃ ।
એતદેવ સ્પષ્ટયતિ-પક્ષો હીત્યાદિના । હેતોરિતિ સત્ત્વાત્ ।

એવમિતિ અનયા રીત્યા । અનેનેતિ પૂર્વોક્તવાદિના । સપક્ષં લક્ષ્યતેતિ પક્ષ એવેતિ
જ્ઞેયમ્ । ઢિગ્નાગસ્યેતિ ન્યાયપ્રવેશકમૂત્રકર્તુઃ । તત્તુલ્યે ઇતિ સપક્ષે । અસતીતિ વિપક્ષે ।
તત્ત્વમેતદેવેત્યાદિના યૌગસૌગતોક્તિઃ । જ્ઞાતત્વં ચેતિ પ્રતીતત્વં ચ । જ્ઞાપક-
હેત્વધિકારાદિતિ કારકહેતુસ્તુ પ્રમાણે નોપયુજ્યતે ॥૧૩॥

(ટિ૦) યસ્તિત્વતિ અર્ષ્ટશ્ચર્ચચતુરઃ । વિરોધ ઇતિ પક્ષસપક્ષયોઃ । વાસ્તવસ્યેતિ
મુખ્યસ્ય । સાધ્યધર્મસ્યેતિ ‘પક્ષ એવ સપક્ષઃ’ ઇત્યજ્ઞીક્રિયામાણે ક્ષણિકત્વસ્ય પૂર્વમેવ સિદ્ધ-
ત્વાદન્યથા સપક્ષ એવ ન સ્યાત્ । અતો વૈયર્થ્યં પ્રાગપિ પક્ષસપક્ષસિદ્ધેઃ । પક્ષો હીતિ પક્ષ
એવ સપક્ષો નિશ્ચિતો યદિ તત્ર પક્ષે સત્ત્વં ચ હેતોર્નિર્ણીતમ્ ।

એવમિતિ સાધ્યધર્મવાન્ સપક્ષ ઇતિ પ્રકારેણ ।

અનેનેતિ ઢુર્ઘટાર્ષ્ટમતાનુયાયિના ધીમતાન્તેવાસિના । સાધ્યધર્મેતિ અનિત્યત્વાદિના ।
ઢિગ્નાગસ્યેતિ ન્યાયપ્રવેશકમૂત્રકારસ્ય । અનુમેયે ઇતિ પક્ષે । તત્તુલ્યે ઇતિ પક્ષસમાને
સપક્ષે ઇત્યર્થઃ । સદ્ભાવ ઇતિ હેતોરિતિ શેષઃ । નનુ સાધ્યધર્મવાન્ સપક્ષઃ । અસતીતિ વિપક્ષે ।
નિશ્ચિતાન્યથેત્યાદિ ।

અ્યમિતિ પચ્ચલક્ષણઃ ।

તહિ સૌગતેનેતિ વૌદ્ધેન ત્રિલક્ષણહેત્વજ્ઞીકારાત્ । શેષલક્ષણત્રયમ્-દ્વયં નૈયાયિક-
પ્રતિપન્નં તૃતીયં જ્ઞાતત્વં ચાજ્ઞીકરણીયમ્ । નૈયાયિકેન તુ પચ્ચલક્ષણસાધનસ્વીકારાત્, ષષ્ઠં જ્ઞાત-
ત્વલક્ષણમાશ્રયિતવ્યં ષલ્લક્ષણત્વાદ્દેતોઃ । અશેષમપીતિ પચ્ચલક્ષણત્વમપિ ॥૧૩॥

સાધ્યવિજ્ઞાનમિત્યુક્તમિતિ સાધ્યમભિદધતિ—

અપ્રતીતમનિરાકૃતમભીપ્સિતં સાધ્યમ્ ॥૧૪॥

§૧. અપ્રતીતમનિશ્ચિતમ્, અનિરાકૃતં પ્રત્યક્ષાઘવાધિતમ્, અભીપ્સિતં સાધ્યત્વે-
નેષ્ટમ્ ॥૧૪॥

‘સાધ્યવિજ્ઞાન’ એમ ૧૦ માં સૂત્રમાં કહેલ છે. માટે સાધ્યલક્ષણનું નિરૂપણ—
અપ્રતીત, અનિરાકૃત અને અભીષિત હોય તે સાધ્ય છે. ૧૪.

§૧. અપ્રતીત એટલે અનિશ્ચિત, અનિરાકૃત એટલે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી
અબાધિત અને અભીષિત એટલે સાધ્ય તરીકે ઇષ્ટ સમજવું. ૧૪.

અપ્રતીતત્વં સમર્થયન્તે—

શક્તિવિપરીતાનધ્યવસિતવસ્તૂનાં સાધ્યતાપ્રતિપત્યર્થમપ્રતીતવચનમ્ ॥૧૫॥

§૧. एवंविधमेव हि साध्यम्, अन्यथा साधनवैफल्यात् ॥૧૫॥

સાધ્યના અપ્રતીત વિશેષણનું સમર્થન—

જેમને વિષે શંકા, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય હોય એ સાધ્ય અને
છે, તે જણાવવા માટે ‘અપ્રતીત’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૫.

§૧ આવા લક્ષણથી યુક્ત જ ‘સાધ્ય’ હોય છે. અન્યથા હોય તો તેની
સિદ્ધિ કરવી એ વ્યર્થ બની જાય છે. ૧૫.

અનિરાકૃતત્વં સફલયન્તિ—

પ્રત્યક્ષાદિવિરુદ્ધસ્ય સાધ્યત્વં મા પ્રસજ્યતામિત્યનિરાકૃતગ્રહણમ્ ॥૧૬॥

§૧. પ્રત્યક્ષાદિવિરુદ્ધસ્ય ધનજ્ઞયાદૌ શંત્યાદેઃ ॥૧૬॥

સાધ્યના અનિરાકૃત વિશેષણની સફલતા—

પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી બાધિત પદાર્થ સાધ્ય થઈ ન જાય, તે માટે ‘અનિ-
રાકૃત’ એ વિશેષણનું ગ્રહણ કરેલ છે. ૧૬.

§૧ અગ્નિ આદિમાં શૈત્ય આદિની સિદ્ધિ કરવી એ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમા-
ણથી વિરુદ્ધ—બાધિત છે. ૧૬

અભીષિતત્વં વ્યજ્ઞયન્તિ—

અનભિમતસ્યાસાધ્યત્વપ્રતિપત્તયેઽભીષિતપદોપાદાનમ્ ॥૧૭॥

§૧. અનભિમતસ્ય સાધયિતુમનિષ્ઠસ્ય ॥૧૭॥

સાધ્યના ‘અભીષિત’ પદની સાર્થકતા—

જે પદાર્થ સાધવાને—સિદ્ધ કરવાને અનભિમત હોય તે પદાર્થ સાધ્ય
બનતો નથી એ જણાવવા માટે અભીષિત વિશેષણ ગ્રહણ કરેલ છે. ૧૭.

અનભિમત એટલે સાધવાને અનિષ્ટ. ૧૭.

સાધ્યત્વં સૂત્રત્રયેણ વિષયવિભાગેન સજ્જિરન્તે—

વ્યાપ્તિગ્રહણસમયાઽપેક્ષયા સાધ્યં ધર્મ એવાન્યથા તદનુપપત્તેઃ ॥૧૮॥

§૧ ધર્મો વહ્નિમત્વાદિઃ, તસ્યા વ્યાપ્તેરનુપપત્તેઃ ॥૧૮॥

વિષયનો વિલાગ કરી ત્રણ સૂત્ર દ્વારા સાધ્યનું નિયમન કરી બતાવે—

વ્યાપ્તિ ગ્રહણ કરવાના સમયે ધર્મ જ સાધ્ય હોય છે, અન્ય પ્રકારે
વ્યાપ્તિ ઘટી શકતી નથી. ૧૮.

§૧ ધર્મ એટલે વહ્નિમત્વાદિ, તદ્દનુપપત્તિ-એટલે વ્યાપ્તિની અનુપપત્તિ. ૧૮.
(૫૦) વ્યાપ્તિગ્રહણેતિ સૂત્રે ધર્મ એવેતિ ન તુ ધર્મી ॥૧૮॥

एतदेव भावयन्ति-

न हि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र चित्रभानोरिव धरित्रीधरस्याप्यनुवृत्ति-
रस्ति ॥१९॥

व्यक्तमेतत् ॥ ૧९ ॥

ઉપરોક્ત સૂત્રનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ—

જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિની જેમ પર્વતની પણ અનુવૃત્તિ નથી. ૧૯.

આ સૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે. તે આ પ્રમાણે—જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે ત્યાં ત્યાં પર્વત અગ્નિવાળો છે—આ પ્રમાણે વ્યાપ્તિ બનતી નથી. ૧૯.

आनुमानिकप्रतिपत्त्यवसरापेक्षया तु पक्षाऽपरपर्यायस्तद्विशिष्टः
प्रसिद्धो धर्मी ॥૨૦॥

§૧. આનુમાનિકી પ્રતિપત્તિરનુમાનોદ્ભવા પ્રમિતિઃ, તદ્વિશિષ્ટો વ્યાપ્તિકાલાપેક્ષયા સાધ્યત્વાભિમતેન ધર્મેણ વિશિષ્ટઃ ॥૨૦॥

આનુમાનિક પ્રતિપત્તિ સમયે તો તેથી યુક્ત ધર્મી સાધ્ય છે. તેનું ખીજું નામ પક્ષ છે. ૨૦

§૧ આનુમાનિક પ્રતિપત્તિ એટલે અનુમાનજન્ય પ્રમિતિ. તેથી યુક્ત એટલે વ્યાપ્તિકાલની અપેક્ષાએ સાધ્ય તરીકે જે ધર્મ ઈષ્ટ હોય તેથી યુક્ત જે ધર્મી તે સાધ્ય છે. ૨૦.

प्रसिद्धो धर्मीत्युक्तम् । अथ यतोऽस्य प्रसिद्धिस्तदभिदधति-

धर्मिणः प्रसिद्धिः कचिद्विकल्पतः कुत्रचित्प्रमाणतः कापि विकल्प-
प्रमाणाभ्याम् ॥૨૧॥

§૧. વિકલ્પોઽધ્યવસાયમાત્રમ્ ॥૨૧॥

ધર્મી પ્રસિદ્ધ છે એમ કહેલ છે. તો—ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ શાથી થાય છે, તેનું નિરૂપણ—

ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ ક્યાંઈક વિકલ્પથી, ક્યાંઈક પ્રમાણથી, તો ક્યાંઈક વળી વિકલ્પ અને પ્રમાણ બન્નેથી થાય છે. ૨૧.

§૧ માત્ર અધ્યવસાય તે વિકલ્પ છે. ૨૧.

अथात्र क्रमेणोदाहरन्ति-

यथा समस्ति समस्तवस्तुवेदी, क्षितिधरकन्धरेयं धूमध्वजवती,
ध्वनिः परिणतिमान् ॥૨૨॥

§૧. અત્રાદ્યોદાહરણે ધર્મિણો વિકલ્પેન સિદ્ધિઃ । ન હિ હેતુપ્રયોગાત્ પૂર્વ વિકલ્પં વિહાય વિશ્વવિત્ કુતોઽપિ પ્રાસિદ્ધ્યત્ । દ્વિતીયે પ્રમાણેન પ્રત્યક્ષાદિના, ક્ષિતિધર-કન્ધરાયાસ્તદાનીં સંવેદનાત્ । તૃતીયે તૂમાભ્યામ્ । ન હિ શ્રૂયમાણાદન્યેષાં દેશકાલ-સ્વભાવવ્યવહિતધ્વનીનાં ગ્રાહકં કિચ્ચિત્ તદાનીં પ્રમાણં પ્રવર્તત્ इति વિકલ્પાદેવ તેષાં સિદ્ધિઃ ।

કંમથી ઉદાહરણો—

સમસ્ત વસ્તુને જાણનાર (સર્વજ્ઞ) છે, પર્વતની ટોચ અગ્નિવાળી છે, શબ્દ પરિણુતિવાળો (અનિત્ય) છે. ૨૨

§૧ અહીં પહેલા ઉદાહરણમાં ધર્મીની સિદ્ધિ વિકલ્પથી છે. કારણ કે હેતુનો પ્રયોગ કર્યો પહેલાં વિકલ્પ વિના ખીજ કોઈ પ્રમાણથી સર્વજ્ઞરૂપધર્મી સિદ્ધ નથી. ખીજું ઉદાહરણ પ્રમાણસિદ્ધધર્મીનું જાણવું. કારણ કે પર્વતની ટોચરૂપ ધર્મી તે વખતે પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. જ્યારે ત્રીજું ઉદાહરણ તે વિકલ્પ અને પ્રમાણ બંનેથી સિદ્ધ થયેલા ધર્મીનું જાણવું. વર્તમાન કાળે સાંભળવામાં આવતા શબ્દ સિવાયના દેશ કાળ કે સ્વભાવથી વ્યવધાનવાળા શબ્દોનું ગ્રાહક કોઈ પણ પ્રમાણ તે વખતે નથી તેથી તેવા શબ્દોની સિદ્ધિ વિકલ્પથી જ છે. અર્થાત્ અહીં શબ્દથી ત્રણેકાળના અને સર્વ દેશના શબ્દો અભિપ્રેત છે. તેથી શબ્દરૂપ ધર્મી અંશતઃ વિકલ્પથી અને અંશતઃ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે.

(પ૦) અત્રાદ્યોદાહરણે इत्यादि गद्ये, कुतोऽपीति प्रमाणात् । अन्येषामिति एतावता श्रूयमाणो ध्वनिः प्रमाणसिद्धोऽन्ये विकल्पसिद्धाः ।

(ટિ૦) તૃતીયે તૂમાભ્યામિત્યાદિ ॥ તેષામિતિ ધ્વનીનામ્ ।

§ ૨ નનુ નાસ્તિ વિકલ્પસિદ્ધો ધર્મી, તન્માત્રેણ સિદ્ધેઃ કસ્યાપ્યસંભવાત્ । અન્યથાઽહંપ્રથમિકયા પ્રમાણપર્યેષણપ્રયાસઃ પરીક્ષકાણામકક્ષીકરણીય એવ ભવેત્ । પ્રમાણમૂલતાયાં પુનરેતસ્ય પ્રમાણસિદ્ધપ્રકારેણૈવ ગતાર્થત્વાદિતિ । સોઽયં સ્વયં વિકલ્પસિદ્ધં ધર્મિણમાચક્ષાણઃ પરોક્તં પ્રત્યાચક્ષાણશ્ચ નિયતમુસ્ત્વપ્નાયતે । યદિ હિ વિકલ્પસિદ્ધો ધર્મી નાસ્ત્યેવ, તદા 'નાસ્તિ વિકલ્પસિદ્ધો ધર્મી, તન્માત્રેણ સિદ્ધેઃ કસ્યાપ્યસંભવાત્' इत्यत्र कथं तमेवावोचथाः ! परोपगमादयमस्त्येवेति चेत् ।

“यदि परोपगमः प्रमित्तिस्तदा कथमयं प्रतिषेधविधिर्भवेत् ।

अथ तथा न तदापि बतोच्यतां कथमयं प्रतिषेधविधिर्भवेत्” ॥૧॥

તસ્માત્ પ્રમાણાત્ પૃથગ્ભૂતાદપિ વિકલ્પાદસ્તિ કાચિત્તથાવિધા સિદ્ધિઃ યામનાશ્રયતા તાર્કિકેણ ન ક્ષેમેણાસિતું શક્યત્ इति ॥૨૨॥

§૨ શબ્દા વિકલ્પ માત્રથી કોઈની પણ સિદ્ધિ થતી નથી. માટે વિકલ્પ સિદ્ધ ધર્મી છે જ નહિ. જે કદાચ વિકલ્પથી પણ પદાર્થની સિદ્ધિ માનવામાં

આવે તો—અમે પ્રથમ પ્રમાણિક થઈએ અર્થાત્ અમે પ્રમાણને પ્રથમ જાણી લઈએ એવો જે પરીક્ષક પુરુષોનો પ્રયત્ન છે તે વ્યર્થ થઈ જશે. અને જે વિકલ્પને પ્રમાણમૂલક કહી તો ધર્મી પ્રમાણસિદ્ધ થયો. એટલે કે—પ્રમાણસિદ્ધ ધર્મીના પ્રકારથી જ ગતાર્થ હોઈ અન્ય પ્રકાર અનાવશ્યક છે.

સમાધાન—આવું કથન કરનાર પોતે જ વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી સ્વીકારે છે. અને વળી બીજાએ કહેલ વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીનું ખંડન પણ કરે છે માટે અવશ્ય તે ઉદ્ધમાં જ બકવાદ કરી રહેલ છે એમ માનવું. કારણ કે—જે વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી નથી તો પછી તમે એમ કેમ કહ્યું કે ‘વિકલ્પ માત્રથી કોઈની પણ સિદ્ધિ થતી નથી માટે વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી છે નહિ’. એટલે કે આ અનુમાનમાં તમે પોતે વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીને પક્ષ તરીકે કેમ કહ્યો ?

શંકા—અમે લલેને ન માન્યો પણ બીજાઓએ તો વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી માનેલ છે માટે તેનો સ્વીકાર કરીને અમે અહીં એમ કહ્યું છે.

સમાધાન—‘પણ બીજાઓની માન્યતા પ્રમાણસિદ્ધ હોય તો તેનો નિષેધ કેમ કરી શકાય ? અથવા બીજાઓની માન્યતા પ્રમાણસિદ્ધ ન હોય તો પણ ધર્મી અસત્ હોવાથી તેનો નિષેધ કઈ રીતે થઈ શકે ? અર્થાત્ ન થઈ શકે’ માટે પ્રમાણથી ભિન્ન એવા વિકલ્પથી પણ કોઈ એક એવી પદાર્થની સિદ્ધિ છે, કે જેને માન્યા સિવાય તાકિંકને સુખ ઉપજતું નથી સારાંશ છે કે (૧) જે પક્ષ-ધર્મીનું અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ પ્રમાણથી સિદ્ધ ન હોય, પરંતુ અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાને માટે જેનો પક્ષ તરીકે નિર્દેશ કરવામાં આવે તે વિકલ્પથી સિદ્ધ કહેવાય. જેમકે—સર્વજ્ઞ. સર્વજ્ઞનું અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ હજુ સુધી સિદ્ધ નથી માટે સર્વજ્ઞ વિકલ્પસિદ્ધધર્મી છે, (૨) પ્રત્યક્ષ કે બીજા કોઈ પ્રમાણથી જેના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય હોય તે પ્રમાણસિદ્ધધર્મી કહેવાય છે, જેમ કે—પર્વત. ‘પર્વત’ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધ છે. (૩) શબ્દ અનિત્ય છે, આ અનુમાનનો ધર્મી શબ્દ ઉચ્ચસિદ્ધ છે, કારણ કે વર્તમાનકાલીન શબ્દ પ્રત્યક્ષથી અને ભૂતલવિષ્ય કાલીન શબ્દ વિકલ્પથી સિદ્ધ છે. ૨૨.

(૫૦) નનુ નાસ્તીતિ સૌગતગબ્ધમ્ । સ્વોડયં સ્વયમિત્યાદિ સ્ત્રિવાક્યમ્ । ધર્મિ-
ગમાચક્ષાણ ઇતિ ધર્મી હિ પ્રતીતઃ કર્તવ્યઃ । તસ્ય નાસ્તિત્વં સાચ્યો ધર્મઃ ।

પ્રમિતિરિતિ પ્રમાણમ્ । અથ તથા નેતિ પરોપગમો ન પ્રમાણમ્ । તાર્કિકેણેતિ
ભવતા સોપહાસં વાક્યમ્ ॥૨૨॥

(ટિ) તન્માત્રેણેતિ વિકલ્પમાત્રેણ । કસ્યાપીતિ પદાર્થસ્ય । અન્યથેતિ વિકલ્પમાત્રેણ
સિદ્ધાવપિ । અહંપ્રથમીતિ અહમહમિકયા । પત્તસ્યેતિ વિકલ્પસ્ય । તમેવેતિ વિકલ્પ-
સિદ્ધધર્મિણમ્ । પરોપગમાદિતિ જૈનેનાજ્ઞીકારાત્ । અયમિતિ વિકલ્પદ્વિધો ધર્મી ।

યદિ પરેત્યાદિ ॥ પરોપગમ ઇતિ જૈનેનાજ્ઞીકૃતપક્ષઃ પ્રમાણં ચેત્ । અયમિતિ ભવત્પ્રયુક્તઃ ।
પ્રતિપેદ્ધેતિ વિકલ્પસિદ્ધધર્મિનિષેધકો વિધિઃ ॥ તથા નેતિ પરોપગમો ન પ્રમાણં ચેત્ ॥૨૨॥

અથુના પરાર્થાનુમાનં પ્રરૂપયન્તિ—

પક્ષહેતુવચનાત્મકં પરાર્થમનુમાનમુપચારાત્ ॥૨૩॥

§૧ પક્ષહેતુવચનાત્મકત્વં ચ પરાર્થાનુમાનસ્ય વ્યુત્પન્નમતિપ્રતિપાઘાપેક્ષયાઽત્રોક્તમ્ । અતિવ્યુત્પન્નમતિપ્રતિપાઘાપેક્ષયા તુ ધૂમોઽત્ર દૃશ્યતેત્યાદિ હેતુવચનમાત્રાત્મકમપિ તદ્ભવતિ । વાહુલ્યેન તત્પ્રયોગાભાવાત્તુ નૈતત્સાક્ષાત્સૂત્રે સૂત્રિતમ્, ઉપલક્ષિતં તુ દ્રષ્ટવ્યમ્ ।

§૨ મન્દમતિપ્રતિપાઘાપેક્ષયા તુ દૃષ્ટાન્તાદિવચનાત્મકમપિ તદ્ભવતિ । યદ્વક્ષ્યન્તિ “મન્દમતીસ્તુ વ્યુત્પાદયિતું દૃષ્ટાન્તોપનયનિગમનાન્યપિ પ્રયોજ્યાનિ” (૩. ૪૨.) ઇતિ ।

§૩ પક્ષહેતુવચનસ્ય ચ જડરૂપતયા મુલ્યતઃ પ્રામાણ્યાઽયોગે સતિ ઉપચારાદિત્યુક્તમ્ । કારણે કાર્યોપચારાદિત્યર્થઃ । પ્રતિપાઘગતં હિ યજ્ઞજ્ઞાનં તસ્ય કારણં પક્ષાદિવચનમ્ । કાર્યે કારણોપચારાદ્વા । પ્રતિપાદકગતં હિ યત્ સ્વાર્થાનુમાનં તસ્ય કાર્યં તદ્વચનમિતિ ॥૨૩॥

પરાર્થાનુમાનનું લક્ષણ—

પક્ષ અને હેતુના વચનરૂપ પરાર્થાનુમાન ઉપચારથી છે. ૨૩.

§૧ પક્ષ અને હેતુના વચનરૂપ પરાર્થાનુમાન છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે વ્યુત્પન્ન બુદ્ધિવાળા શિષ્ય (જિજ્ઞાસુ શ્રોતા) ની અપેક્ષાથી કહેલ છે, અને અતિવ્યુત્પન્નબુદ્ધિવાળા શિષ્યની અપેક્ષાએ તો ‘અહીં ધૂમાડો દેખાય છે’ એ પ્રમાણે માત્ર હેતુવચનાત્મક પણ પરાર્થાનુમાન હોય છે. પરંતુ માત્ર હેતુવચનાત્મક પરાર્થાનુમાનનો પ્રયોગ બહુધા થતો નથી, માટે સૂત્રમાં તેનું સાક્ષાત્ ઉપાદાન કરેલ નથી, પરંતુ ઉપલક્ષણ દ્વારા તે પણ સમજી લેવું.

§૨ વળી, મંદમતિવાળા શિષ્યાદિની અપેક્ષાએ તો દૃષ્ટાન્તાદિવચનરૂપ પણ પરાર્થાનુમાન થાય છે. આ બાબત સૂત્રકાર પોતે જ ‘મંદમતિને બોધ કરાવવા માટે દૃષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમનનો પણ પ્રયોગ કરવો’ એમ કહે છે. (બુચ્ચો ૩. ૪૨.).

§૩ પક્ષ અને હેતુ વચન જરૂર હોવાથી મુખ્યપણે તેમાં પ્રામાણ્યનો યોગ નથી માટે સૂત્રકારે તેને ઉપચારથી અનુમાન કહેલ છે. કારણમાં કાર્યનો, અથવા કાર્યમાં કારણનો એમ ઉપચાર બે પ્રકારે થાય છે તે આ પ્રમાણે— શિષ્યાદિગત જ્ઞાનનું કારણ પક્ષાદિ વચન છે તેથી તેમાં જ્ઞાનરૂપ કાર્યનો ઉપચાર છે. તેવી જ રીતે પ્રતિપાદક (આચાર્ય)ગત સ્વાર્થાનુમાનજ્ઞાનનું કાર્ય પક્ષાદિ વચન છે આથી કાર્યમાં કારણનો પણ ઉપચાર સિદ્ધ થયો. ૨૩.

(પ૦) પ્રતિપાદકગતં હીત્યાદિગદ્ધે સ્વાર્થાનુમાનમિતિ કારણભૂતમ્ ॥૨૩॥

(ટિ૦) પક્ષહેત્વિત્યાદિ ॥ તદિતિ પરાર્થાનુમાનમ્ । તત્પ્રયોગેતિ હેતુપ્રયોગાભાવાત્ । જડરૂપતયેતિ યતઃ સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણં તતઃ પક્ષહેતુવચનં જડસ્કભાવમેષ । તસ્યેતિ સ્વાર્થાનુમાનસ્ય । તદ્વચનમિતિ પરાર્થાનુમાનવચનમ્ ॥૨૩॥

સંપ્રતિ વ્યાપ્તિપુરસ્સરં પક્ષધર્મતોપસંહારં તત્પૂર્વિકાં વા વ્યાપ્તિમાચક્ષાણાન્ મિક્ષૂન્ પક્ષપ્રયોગમજ્ઞીકારયિતુમાહુઃ—

साध्यस्य प्रतिनियतधर्मिसंबन्धिताप्रसिद्धये हेतोरुपसंहारवचनवत्
पक्षप्रयोगोऽप्यवश्यमाश्रयितव्यः ॥२४॥

§१ यथा यत्र धूमस्तत्र धूमध्वज इति हेतोः सामान्येनाधारप्रतिपत्तावपि
पर्वतादिविशिष्टधर्मिधर्मताधिगतये 'धूमश्चात्र' इत्येवंरूपमुपसंहारवचनमवश्यमाश्रीयते
सौगतैः, तथा साध्यधर्मस्य नियतधर्मिधर्मतासिद्धये पक्षप्रयोगोऽप्यवश्यमाश्रयितव्य
इति ॥२४॥

व्याप्तिपूर्वक पक्षधर्मतानो उपसंहार, अथवा पक्षधर्मताना उपसंहार.
पूर्वक व्याप्तिनो प्रयोग करना लिखु-बौद्ध पक्ष प्रयोग स्वीकारे ते भाटेनुं
कथन—

साध्य नियतधर्मी साथे संबद्ध छे ते सिद्ध करवा भाटे हेतुना उपसंहार
वचननी जेम पक्षनो प्रयोग पक्ष अवश्य करवो जेधये २४.

§१ ज्यां धूम डोय त्यां अग्नि डोय जे व्याप्तिना प्रयोगथी सामान्य
रूपे हेतुना आधारनुं ज्ञान थर्ध ज्ञय छतां धूमाडो पर्वतादि रूप विशेष धर्मीनो
धर्म छे जे प्रकारे पक्षधर्मतानुं ज्ञान करवा 'अहीं धूम छे,' जे प्रमाणे हेतुनुं
उपसंहार वचन जेम बौद्धो जे मानेल छे, तेम साध्यने पक्ष नियतधर्मीनो धर्म
सिद्ध करवाने तेजो जे पक्ष प्रयोग पक्ष अवश्य स्वीकारवो जेधये. सारांश डे
बौद्ध पक्षनो प्रयोग करवानुं आवश्यक मानता नथी. जे मान्यतानुं निराकरण
अहीं छे. जे पक्षनो प्रयोग करवाभां न आवे तो साध्य कथां सिद्ध करवानुं छे
जे जणुवाभां नहि आवे, भाटे साध्यधर्मनो नियतधर्मी साथे संबद्ध
जणुवाभां भाटे पक्षनुं कथन करवुं आवश्यक छे. २४.

(टि०) संप्रतीत्यादि । उपसंहारमिति यत्सत्तत्क्षणिकं सन्तश्च भावाः । तत्पूर्विकामिति
पक्षधर्मतोपसंहारपूर्विकाम्-शब्दः कृतको दृश्यते यच्च कृतकं तदनित्यम् ॥२४॥

अमुमेवार्थं सोपालम्भं समर्थयन्ते—

त्रिविधं साधनमभिधायैव तत्समर्थनं विदधानः कः खलु न पक्ष-
प्रयोगमङ्गीकुरुते ॥२५॥

§१ त्रिविधं कार्यस्वभावानुपलम्भभेदात् । तस्य साधनस्य समर्थनम्—असिद्ध-
तादिव्युदासेन स्वसाध्यसाधनसामर्थ्योपदर्शनम् । न हि असमर्थितो हेतुः साध्यसिद्धय-
ङ्गम्, अतिप्रसङ्गात् । ततः पक्षप्रयोगमनङ्गीकुर्वता तत्समर्थनरूपं हेतुमभिधायैव
तत्समर्थनं विधेयम् ।

§२ "हन्त हेतुरिह जल्प्यने न चेत्, अस्तु कुत्र स समर्थनाविधिः ।

तर्हि पक्ष इह जल्प्यते न चेत्, अस्तु कुत्र स समर्थनाविधिः ॥१॥

प्राप्यते ननु विवादतः स्फुटं पक्ष एष किमतस्तदाख्यया ।

तर्हि हेतुरपि लभ्यते ततोऽनुक्त एव तदसौ समर्थ्यताम् ॥२॥

મન્દમતિપ્રતિપત્તિનિમિત્તં સૌગત ! હેતુમથામિદધીથાઃ ।

મન્દમતિપ્રતિપત્તિનિમિત્તં તર્હિં ન કિં પરિજલ્પસિ પક્ષમ્ ॥૩૧॥ ॥૨૫॥

પક્ષપ્રયોગની આવશ્યકતાનું ઉપાલંબ (ઠપકો) આપીને સમર્થન—
ત્રણ પ્રકારનાં હેતુનું કથન કરીને તેનું સમર્થન કરનાર એવો કોણ હશે
કે જે પક્ષનો પ્રયોગ કરવાનો સ્વીકાર ન કરે ? ૨૫.

§૧. કાર્ય, સ્વભાવ અને અનુપલબ્ધિ એમ ત્રણ પ્રકારે હેતુ છે. તે હેતુનું
સમર્થન—એટલે તેમાં અસિદ્ધતા આદિ દોષ દૂર કરીને પોતાના સાધ્યને
સિદ્ધ કરવાનું સમર્થન દેખાડવું તે. કારણ કે સમર્થન વિનાનો હેતુ અતિપ્રસંગ
દોષને કારણે સાધ્યસિદ્ધિનું કારણ થઈ શકતો નથી. એટલે કે પક્ષપ્રયોગ
નહિ સ્વીકારનાર ઔઠ્ઠ હેતુના સમર્થનરૂપ અંગની પૂર્તિ પણ હેતુના કથન
વિના જ કરવી જોઈએ, અર્થાત્ હેતુના પ્રયોગ વિના જ તેનું સમર્થન કરો !

§ ૨ શંકા—“ જો અહીં હેતુ ન કહેવાય તો સમર્થન વિધિ ક્યાં થાય ?
સમાધાન—એમ હોય તો—અનુમાનમાં પક્ષ ન કહેવાય તો સમર્થન વિધિ
ક્યાં થશે ? એ તમે જ કહો.

શંકા—વિવાદથી આ પક્ષ છે એમ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે, તો પછી તેનું
કથન કરવાની શી આવશ્યકતા છે ?

સમાધાન—જો એમ હોય તો એ જ રીતે હેતુ પણ વિવાદથી જ્ઞાત થઈ
જશે માટે હેતુના કથન વિના જ તેનું સમર્થન કરવું જોઈએ.

શંકા—મંદબુદ્ધિવાળા પુરુષને માટે હેતુનું કથન કરવું જોઈએ.

સમાધાન—તો પછી મંદબુદ્ધિવાળા પુરુષને માટે પક્ષનું કથન કેમ
કરતા નથી ?” ૨૫.

(૫૦) કાર્યસ્વભાવાનુપલમ્ભમેદાદિતિ યત્ર ધૂમસ્તત્ર વહ્નિઃ ઇતિ કાર્યહેતુઃ । યત્ સત્
તત્કષણિકં ઇતિ સ્વભાવહેતુઃ । યદુપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તં સન્નોપલમ્બ્યતે તન્નાસ્તિ ઇત્યનુપલબ્ધિહેતુઃ ।

હન્ત હેતુરિત્યાદિ પરઃ । સ ઇતિ અસિદ્ધતાદિવ્યુદાસરૂપઃ । તર્હિં પક્ષ ઇતિ સ્વરિઃ ।
સ સમર્થનાવિધિરિતિ હેતુરૂપઃ । પ્રાપ્યતે ઇતિ પરઃ । તર્હિં હેતુરિત્યાદિ સ્વરિઃ ॥૨૫॥

(ટિ૦) તતઃ પક્ષપ્રયોગેત્યાદિ । તત્સમર્થનેતિ પરવાદિના પક્ષદૂષણે ઉદ્ભાવિતે
પક્ષસમર્થનલક્ષણમ્ । પક્ષસમર્થન—મદીયોડયં હેતુરસિદ્ધો ન ભવતીત્યભિધાને પક્ષઃ સમર્થત એવ,
યતોડયમપિ પક્ષ એવ ॥ તત્સમર્થનમિતિ પક્ષસમર્થનમ્ ॥૨૫॥

અથ પ્રત્યક્ષસ્યાપિ પારાર્થ્ય સમર્થયન્તે—

પ્રત્યક્ષપરિચ્છિન્નાર્થાભિધાયિ વચનં પારાર્થ્ય પ્રત્યક્ષમ્, પરપ્રત્યક્ષ-
હેતુત્વાત્ ॥૨૬॥

§૧ યથાડનુમાનપ્રતીતોડયઃ પરસ્મૈ પ્રતિપાદ્યમાનો વચનરૂપાપન્નઃ પારાર્થ્યમનુ-
માનમુચ્યતે, તથા પ્રત્યક્ષપ્રતીતોડયિ તથૈવ પારાર્થ્ય પ્રત્યક્ષમિત્યુચ્યતામ્, પરપ્રત્યાયનસ્યો-
ભયત્રાપ્યવિશિષ્ટત્વાદિતિ ॥૨૬॥

પ્રત્યક્ષ પણ પરાર્થ છે—એવું સમર્થન—

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જાણેલ પદાર્થનું કથન કરનારું વચન પરાર્થ પ્રત્યક્ષ છે, કારણ કે-તે પરના પ્રત્યક્ષમાં કારણ છે. ૨૬.

§ ૧. અનુમાનથી જાણેલ પદાર્થનો ખીજા પુરુષને યોધ કરાવવા માટે કરાતું કથન જેમ પરાર્થાનુમાન કહેવાય છે, તેમ પ્રત્યક્ષથી જાણેલ પદાર્થનો પર પુરુષને પ્રત્યક્ષ યોધ કરાવવા માટે કરાતા કથનને પરાર્થ પ્રત્યક્ષ કહેવું જોઈએ, કારણ પરને યોધ કરાવવો એ બંને સ્થળે સમાન જ છે. ૨૬.

(૫૦) તથૈવેતિ પરસ્મૈ પ્રતિપાદ્યમાનઃ ॥૨૬॥

एतदुल्लिखन्ति—

यथा पश्य पुरः स्फुरत्किरणमणिखण्डमण्डिताभरणभारिणीं जिनपति-
प्रतिमाम् ॥२७॥

§૧ વ્યક્તમદઃ । एवं स्मरणादेरपि यथासम्भवं पारार्थ्यं प्रतिपत्तव्यम् । तथा च वदन्ति—

“स्मरत्यदो दाशरथिर्भवन् भवानमुं वनान्ताद् वनिताऽपहारिणम् ।

पयोधिमावद्धचलज्जलाविलं विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ॥૧॥” [શિશુ૦ ૧.૬૮.]

“परिभावय स एवाऽयं मुनिः पूर्वं नमस्कृतः” इत्यादि ॥२७॥

પરાર્થ પ્રત્યક્ષનું ઉદાહરણ—

જેમ કે કિરણો પ્રસારતી મણિઓના કણો જડેલ આભૂષણોને ધારણ કરનારી આ સામેની જિનેશ્વર ભગવંતની પ્રતિમા જો. ૨૭.

§ ૧ આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. એ જ રીતે યથાસંભવ પરાર્થ સ્મરણાદિ પણ જાણી લેવું જોઈએ. કહ્યું છે કે—“આપ રામ હતા ત્યારે બાંધેલ અને ચલાયમાન જલચુકત સમુદ્રને ઓળંગી આપે વનમાંથી સ્ત્રીનું અપહરણ કરનાર આને (રાવણને) લંકા પાસે હણ્યો તે યાદ છે ? ” આ પરાર્થ સ્મરણનું દષ્ટાન્ત છે.

‘બુઝો આ તે જ મુનિ છે, કે જેને આપણે પહલાં નમસ્કાર કર્યા હતા’. આ પરાર્થ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનું દષ્ટાન્ત છે. ૨૭.

प्रासङ्गिकमभिधाय पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमिति प्रागुक्तं समर्थयन्ते—
पक्षहेतुवचनलक्षणमवयवद्वयमेव परप्रतिपत्तेरङ्गम्, न दृष्टान्तादि-
वचनम् ॥२८॥

§૧. આદિશબ્દેનોપનયનિગમનાદિગ્રહઃ । एवं च यद् व्याप्त्युपेतं पक्षधर्मतोपसंहा-
ररूपं सौगतैः, पक्षहेतुदृष्टान्तस्वरूपं भाट्टप्राभाकरकापिलैः, पक्षहेतुदृष्टान्तोपनयनિगमન-
લક્ષણં નૈયાયિકવૈશેષિકામ્યામનુમાનમામ્નાયિ, તદપાસ્તમ્, વ્યુત્પન્નમતીન્ પ્રતિ પક્ષ-
હેતુવચસોરેવોપયોગાત્ ॥૨૮॥

પ્રાસંગિકની ચર્ચા કરીને હવે પૂર્વે કહેલ પક્ષ અને હેતુના વચનરૂપ પરર્થાનુમાનનું સમર્થન કરે છે—

પક્ષ અને હેતુનો પ્રયોગ એમ બે જ અવયવો પરને બોધ કરાવવામાં કારણ છે, પરંતુ દષ્ટાન્ત આદિનો પ્રયોગ કારણ નથી. ૨૮.

§ ૧ સૂત્રમાં કહેલ 'આદિ' પદથી ઉપનય અને નિગમનાદિતું ગ્રહણ કરવું. આ પ્રમાણે કહેવાથી—બૌદ્ધ સંમત વ્યાપ્તિયુક્ત પક્ષધર્મતાના ઉપસંહારરૂપ; ભાટ્ટ, પ્રાભાકર (બન્ને મીમાંસક) તથા કાપિલ (સાંખ્ય)ને માન્ય પક્ષ, હેતુ અને દષ્ટાન્તરૂપ, તથા નૈયાયિક અને વૈશેષિકને સંમત-પક્ષ, હેતુ, દષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમનરૂપ અનુમાનનું નિરસન થયું જાણવું. કારણ કે—વ્યુત્પન્નમતિ પ્રમાતાને પક્ષ અને હેતુ વચનનો જ ઉપયોગ છે. ૨૮.

પક્ષપ્રયોગં પ્રતિષ્ઠાપ્ય હેતુપ્રયોગપ્રકારં દર્શયન્તિ—

हेतुप्रयोगस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां द्विप्रकारः ॥२९॥

§ ૧. તથૈવ સાધ્યસંભવપ્રકારૈર્ણૈવોપપત્તિસ્તથોપપત્તિઃ । અન્યથા સાધ્યાભાવપ્રકારૈણાનુપપત્તિરેવાન્યથાનુપપત્તિઃ ॥૨૯॥

પક્ષપ્રયોગની પ્રતિષ્ઠા કરીને હેતુપ્રયોગના પ્રકારોનું કથન—

હેતુપ્રયોગ-૧ તથોપપત્તિ અને ૨ અન્યથાનુપપત્તિ-એમ બે પ્રકારે છે. ૨૮.

§ ૧ તથૈવ-એટલે કે-સાધ્યનો સંભવ(સત્તા) હોય તો જ હેતુની ઉપપત્તિ થાય તે તથોપપત્તિ છે. અન્યથા એટલે સાધ્યનો અભાવ હોય ત્યારે હેતુની અનુપપત્તિ જ હોય તે અન્યથાનુપપત્તિ છે. ૨૯.

અમૂ એવ સ્વરૂપતો નિરૂપયન્તિ—

सत्येव साध्ये हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिः, असति साध्ये हेतोरनुपपत्तिरेवान्यथानुपपत्तिः ॥३०॥

નિગદવ્યાંત્યાનમ્ ॥૩૦॥

હેતુના એ બન્ને પ્રકારનું સ્વરૂપ—

સાધ્ય હોય તો જ હેતુનું હોવું તે તથોપપત્તિ છે, અને સાધ્ય ન હોય તો હેતુનું પણ ન જ હોવું તે અન્યથાનુપપત્તિ છે. ૩૦.

વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ છે. ૩૦

પ્રયોગતોડપિ પ્રકટયન્તિ—

यथा कृशानुमानयं पाकप्रदेशः, सत्येव कृशानुमत्त्वे धूमवत्त्वस्योपपत्तेः, असत्यनुपपत्तेर्वा ॥३१॥

एतदपि तथैव ॥३१॥

હેતુના બન્ને પ્રકારોના પ્રયોગનું પ્રદર્શન—

જેમ કે-આ પાકશાલા-રસોડું અગ્નિવાળું છે, કારણ કે-અગ્નિ હોય તો જ ધૂમ હોય છે, અથવા અગ્નિ ન હોય તો ધૂમ પણ હોતો નથી. ૩૧.

આ સૂત્રની વ્યાખ્યા પણ સ્પષ્ટ જ છે. ૩૧.

(૫૦) एतदपि तथैवेति निगदव्याख्यातमेव ॥३१॥

(ટિ૦) एतदपि तथैवेति निगदव्याख्यातमेव ॥३१॥

અમુયોઃ પ્રયોગૌ નિયમયન્તિ—

अनयोरन्यतरप्रयोगेणैव साध्यप्रतिपत्तौ द्वितीयप्रयोगस्यैकत्रानु-
पयोगः ॥३२॥

§ ૧ અયમર્થઃ—પ્રયોગયુગ્મેઽપિ વાક્યવિન્યાસ एव विशिष्यते, नार्थः । स चान्यतरप्रयोगेणैव प्रकटीवभूवेति किमपरप्रयोगेण ? इति ॥३२॥

હેતુના આ બંને પ્રકારના પ્રયોગ વિષે નિયમન—

આ બેમાંથી કોઈ એકનો પ્રયોગ કરવાથી સાધ્યનું જ્ઞાન થતું હોવાથી એક જ સ્થળે બીજાનો પ્રયોગ વ્યર્થ છે. ૩૨.

§ ૧ હેતુના આ બંને પ્રકારના પ્રયોગમાં 'વાક્યરચના'ની જ વિશેષતા છે પરંતુ અર્થની નથી. અને તે અર્થ તો કોઈ પણ એક પ્રકારના પ્રયોગથી પ્રકટ થઈ જાય છે, તો પછી બીજા પ્રયોગની શી જરૂર છે ? ૩૨.

§ ૧ अथ यदुक्तं 'न दृष्टान्तादिवचनं परप्रतिपत्तेरङ्गम्' (३. २८) इति । तत्र दृष्टान्तवचनं तावन्निराचिकीर्षवः—तद्धि किं परप्रतिपत्त्यर्थं परैरङ्गीक्रियते ?, किंवा हेतोरन्यथानुपपत्तिनिर्णीतये ?, यद्वाऽविनाभावस्मृतये ?—इति विकल्पेषु प्रथमं विकल्पं तावद् दूषयन्ति—

न दृष्टान्तवचनं परप्रतिपत्तये प्रभवति, तस्यां पक्षहेतुवचनयोरेव व्यापारोपलब्धेः ॥३३॥

§ ૨ પ્રતિપન્નાઽવિસ્મૃતસમ્બન્ધસ્ય હિ પ્રમાતુરગ્નિમાનયં દેશો ધૂમવત્વાન્યથાનુપપ-
ત્તેરિત્યેતાવતૈવ ભવત્યેવ સાધ્યપ્રતીતિરિતિ ॥૩૩॥

§ ૧ 'દૃષ્ટાન્તાદિનેા પ્રયોગ પરને ઓધનું કારણ નથી' એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેમાંથી પ્રથમ દૃષ્ટાન્તવચનનું નિરાકરણ કરવાની ઇચ્છાથી સૂત્ર-
કાર, દૃષ્ટાન્ત વચનનો અંગીકાર પરપ્રતિપત્તિ (બીજાના જ્ઞાન) માટે છે, હેતુની અન્યથાનુપપત્તિના નિર્ણય માટે છે કે અવિનાભાવ'સંબંધ-વ્યાપ્તિ)ના સ્મરણ માટે છે ?—આ ત્રણ વિકલ્પમાંથી પહેલા વિકલ્પના દૂષણનું કથન કરે છે—
દૃષ્ટાન્તવચન પરને ઓધ કરાવવાને સમર્થ નથી, કારણ કે—બીજાના ઓધમાં પક્ષ અને હેતુવચનનો જ વ્યાપાર જોવામાં આવે છે. ૩૩.

§ ૧ જોણે સંબંધને પ્રથમ જાણ્યો હોય અને તેને ભૂલ્યો પણ ન હોય, એવા પ્રમાતાને તો 'આ પ્રદેશ અગ્નિવાળો છે, કારણ કે અગ્નિ ન હોત તો ધૂમ ન હોત' માત્ર આટલું કહેવાથી જ, અર્થાત્ પક્ષ અને હેતુવચનથી જ સાધ્યનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. ૩૩.

(૫૦) प्रतिपन्नाविस्मृतसम्बन्धस्येति पूर्वज्ञाताऽविस्मृतसम्बन्धस्य ॥३३॥

(ટિ૦) तद्धीति दृष्टान्तवचनम् ।

न दृष्टान्तेत्यादि । तस्यामिति परप्रतिपत्तौ ॥३३॥

द्वितीयं विकल्पं परास्यन्ति—

न च हेतोर्न्यथानुपपत्तिनिर्णीतये, यथोक्ततर्कप्रमाणादेव तदुपपत्तेः ॥३४॥

§१ दृष्टान्तवचनं प्रभवतीति योगः ॥३४॥

णील विकल्पं अंशं—

हेतुनी अन्यथानुपपत्तिनो निश्चयं करवाभां पणु नथी, कारणु के-हेतुना अविनाभावना निश्चयं तो पूर्वोक्त तर्क प्रमाणुथी न थाय छे. ३४.

§१ सूत्र ३३ भांथी 'दृष्टान्तवचनं समर्थ' आ अंशनी अनुवृत्ति 'नथी' पहेदां करवी. ३४.

अत्रैवोपपत्त्यन्तरमुपवर्णयन्ति—

नियतैकविशेषस्वभावे च दृष्टान्ते साकल्येन व्याप्तेरयोगतो विप्रति-
पत्तौ तदन्तरापेक्षायामनवस्थितेर्दुर्निवारः समवतारः ॥३५॥

§१ प्रतिनियतव्यक्तौ हि व्याप्तिनिश्चयः कर्तुमशक्यः । ततो व्यक्त्यन्तरेषु
व्याप्त्यर्थं पुनर्दृष्टान्तान्तरं मृग्यम् । तस्यापि व्यक्तिरूपत्वेनापरदृष्टान्तापेक्षायामनवस्था
स्यात् ॥३५॥

आभां न भील युक्तिनुं प्रदर्शन—

दृष्टान्त नियत ऐक स्वभाववाणुं होय छे, भाटे तेभां संपूर्णुं व्याप्ति घटी
शकती नथी. अटले न्यारे दृष्टान्तभां व्याप्ति स'अ'धी विवाह उपस्थित थाय
त्यारे भीलुं दृष्टान्त शोधवुं पडे अने तेथी अनवस्था दोष अनिवार्य
थर्ध पडशे. ३५.

§ १ कोर्ध ऐक नियत व्यक्तित्वां व्याप्तिनो निश्चय थर्ध शकतो नथी. तेथी-
भील व्यक्तित्वां व्याप्तिना निश्चय भाटे भीलुं दृष्टान्त शोधवुं पडे, अने अे पणु
ऐक व्यक्तित्वविशेष होवार्थी तेभां पणु व्याप्तिना निश्चय भाटे नवुं दृष्टान्त
शोधवुं पडे. अे रीते अनवस्था दोष आवे छे. ३५.

(प०) नियतैकविशेषस्वभावे इति नियत एको विशेषः कृतकत्वादिः । तदन्तरा-
पेक्षायामिति दृष्टान्तान्तरापेक्षायाम् । प्रतिनियतव्यक्ताविति महानसादौ व्याप्ति-
निश्चयः कर्तुमशक्य इति । को भावः ? सामान्यमात्रव्यापिका हि सा ॥३५॥

तृतीयविकल्पं पराकुर्वन्ति—

नाप्यविनाभावस्मृतये, प्रतिपन्नप्रतिबन्धस्य व्युत्पन्नमतेः पक्षहेतुप्रद-
र्शनेनैव तत्प्रसिद्धेः ॥३६॥

§१ दृष्टान्तवचनं प्रभवतीति योगः ॥३६॥

અવિનાભાવતું સ્મરણ કરાવવામાં પણ નથી. કારણ કે-જે બુદ્ધિમાન પુરુષે પૂર્વે વ્યાપ્તિ જાણી છે, તેને માત્ર પક્ષ અને હેતુ જણાવવા માત્રથી જ અવિનાભાવતું સ્મરણ થઈ જાય છે, ૩૬.

સૂત્ર ૩૩ માંથી 'દૃષ્ટાન્તવચન સમર્થ' આ અંશની અનુવૃત્તિ કરવી. ૩૬.
અમુમેવાર્થ સમર્થયન્તે—

અન્તર્વ્યાપ્ત્યા હેતોઃ સાધ્યપ્રત્યાયને શક્તાવશક્તૌ ચ વહિર્વ્યાપ્તે-
રૂઢ્ભાવનં વ્યર્થમ્ ॥૩૭॥

§૧ અયમર્થઃ—

“અન્તર્વ્યાપ્તેઃ સાધ્યસંસિદ્ધિશક્તૌ વાહ્યવ્યાપ્તેર્વર્ણનં વન્ધ્યમેવ ।

અન્તર્વ્યાપ્તેઃ સાધ્યસંસિદ્ધિશક્તૌ વાહ્યવ્યાપ્તેર્વર્ણનં વન્ધ્યમેવ ॥૧॥”

મત્પુત્રોડયં વહિર્વક્તિ, એવંરૂપસ્વરાન્યથાનુપપત્તેઃ, इत्यत्र वहिव्याप्यभावेऽपि गमकत्वस्य; स श्यामः, तत्पुत्रत्वात्, इतरतत्पुत्रवत्—इत्यत्र तु तद्भावेऽप्यगमकत्व-
સ્યોપલઘ્વેરિતિ ॥૩૭॥

એ જ બાબતનું સમર્થન—

હેતુ અન્તર્વ્યાપ્તિ દ્વારા સાધ્ય જણાવવાને સમર્થ હોય તો બહિર્વ્યાપ્તિનું કથન કરવું વ્યર્થ છે, અને અન્તર્વ્યાપ્તિદ્વારા હેતુ જો સાધ્યને જણાવવાને અસમર્થ હોય તો પણ બહિર્વ્યાપ્તિનું ઉદ્ઘાવન વ્યર્થ છે, ૩૭.

§ ૧ આ પ્રમાણે અર્થ છે—“અન્તર્વ્યાપ્તિ સાધ્યસિદ્ધિમાં સમર્થ હોય તો- બહિર્વ્યાપ્તિનું વર્ણન વ્યર્થ છે. અને અન્તર્વ્યાપ્તિ સાધ્યસિદ્ધિમાં અસમર્થ હોય તો પણ બહિર્વ્યાપ્તિનું વર્ણન વ્યર્થ છે. ”

‘આ મારો પુત્ર બહાર બોલે છે, નહિતર આવો સ્વર હોય નહિ’—આ સ્થળે દૃષ્ટાન્ત નથી તો પણ હેતુની ગમકતા જણાય છે. અને ‘તે શ્યામ છે, તેના (મિત્રાને) પુત્ર હોવાથી, તેના બીજા પુત્રની જેમ.’ અહીં બહિર્વ્યાપ્તિ તો છે પણ અન્તર્વ્યાપ્તિ ન હોવાથી હેતુની ગમકતા જણાતી નથી. ૩૭.

अश्रैतयोः स्वरूपमाहुः—

पक्षीकृत एव विषये साधनस्य साध्येन व्याप्तिरन्तर्व्याप्तिः, अन्यत्र तु
वहिव्याप्तिः ॥३८॥

यथाऽनेकान्तात्मकं वस्तु, सत्त्वस्य तथैवोपपत्तेरिति, अग्निमानयं
देशः धूमवत्त्वात्, य एवं स एवम्, यथा पाकस्थानमिति च ॥३९॥

અન્તર્વ્યાપ્તિ અને બહિર્વ્યાપ્તિનું સ્વરૂપ—

પક્ષ તરીકે સ્વીકારેલ પદાર્થમાં જ સાધ્ય સાથે સાધનની વ્યાપ્તિ હોય તો તે અન્તર્વ્યાપ્તિ છે, અન્યત્ર હોય તો તે બહિર્વ્યાપ્તિ છે. ૩૮.

જેમ કે-વસ્તુ અનેકાન્ત સ્વરૂપ છે. કારણ કે તેનું સર્વ અનેકાન્ત
પ્રાય તો જ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રદેશ અગ્નિવાણો છે, જેમ કે-પાકસ્થાન રસોડું. ૩૯.
(૫૦) પક્ષીકૃત એવ વિષયે इति અનેકાન્તાત્મકવસ્તુલક્ષણે । અન્યત્ર ત્વિતિ
ન્યત્રાપિ દૃષ્ટાન્તાદૌ ॥૩૮॥

अग्निमानयमिति वहिर्व्याप्तिः ॥૩૯॥

ઉપનય-નિગમનયોરપિ પરપ્રતિપત્તૌ સામર્થ્ય કદર્થ્યન્તે—

નોપનયનિગમનયોરપિ પરપ્રતિપત્તૌ સામર્થ્ય પક્ષહેતુપ્રયોગાદેવ તસ્યાઃ
સદ્ભાવાત્ ॥૪૦॥

§૧ ન કેવલં દૃષ્ટાન્તસ્યેત્યપેરર્થઃ ॥૪૦॥

ઉપનય અને નિગમન પણ પરપ્રબોધમાં સમર્થ નથી—

પરને પ્રબોધમાં ઉપનય અને નિગમનનું પણ સામર્થ્ય નથી. કારણ કે- પક્ષ
અને હેતુવચનના ઉપયોગથી જ પરને બોધ થાય છે. ૪૦.

§ ૧. માત્ર દૃષ્ટાન્તનું જ સામર્થ્ય નથી એમ નહિ પણ ઉપનય અને
નિગમનનું પણ સામર્થ્ય નથી એ જણાવવાને સૂત્રમાં 'પણ' શબ્દનું ગ્રહણ છે. ૪૦.

एतदेवाहुः—

સમર્થનમેવ પરં પરપ્રતિપત્યજ્ઞમાસ્તાં તદન્તરેણ દૃષ્ટાન્તાદિપ્રયોગેऽપિ
તદસંભવાત્ ॥૪૧॥

§૧ પ્રયુજ્યાપિ હિ દૃષ્ટાન્તાદિકમ્, સમર્થનં હેતોરવશ્યં વક્તવ્યમ્, इतरथा
साध्यसिद्धचसंभवादिति तदेवाभिधीयताम्, किं दृषटान्तादिवचनेन ? इति ॥૪૧॥

એ જ બાબતને સ્પષ્ટ કરે છે—

સમર્થનને જ પરપ્રતિપત્તિનું પરમ કારણ માનવું જોઈએ. કારણ કે-દૃષ્ટાન્ત
આદિનો પ્રયોગ કરવા છતાં પણ જો સમર્થન ન હોય તો પરને બોધ થતો નથી. ૪૧.

§ ૧. દૃષ્ટાન્તાદિકને પ્રયોગ કરીને પણ હેતુનું સમર્થન તો અવશ્ય કરવું
જોઈએ. અન્યથા સાધ્યની સિદ્ધિ ઘટ શકશે નહિ. માટે હેતુનું સમર્થન કરે
પરંતુ દૃષ્ટાન્તાદિ પ્રયોગની શી આવશ્યકતા છે ? ૪૧.

व्युत्पन्नानाश्रित्य परार्थानुमानमभिधाय मन्दमतीःनुद्दिश्य तत् प्रपञ्चयन्ति—

મન્દમતીસ્તુ વ્યુત્પાદયિતું દૃષ્ટાન્તોપનયનિગમનાન્યપિ પ્રયોજ્યાનિ ॥૪૨॥

§૧ અપિશબ્દાત્ પક્ષહેતૂ, પક્ષાદિશુદ્ધયશ્ચ પञ्च ग्राह्याः । तत उत्कृष्टं दशा-
वयवं परार्थानुमानमित्युक्तं भवति । मध्यमं तु नवावयवादारभ्य यावत् द्वचवयवम् ।
जघन्यं पुनः साधनमात्रोपन्यासस्वरूपम् । प्रतिपाद्यानां मन्दव्युत्पन्नातिव्युत्पन्नत्वात् ।
तदुक्तम्—

“अन्यथाऽनुपपत्त्येकलक्षणं लिङ्गमिष्यते ।

प्रयोगपरिपाटी तु प्रतिपाद्यानुसारतः ॥१॥” इति ॥૪૨॥

વ્યુત્પન્નબુદ્ધિની અપેક્ષાએ પરાર્થાનુમાન કહ્યું. હવે મંદમતિની અપેક્ષાએ પરાર્થાનુમાનનો વિસ્તાર કરે છે—

મન્દબુદ્ધિવાળાને ઓધ કરાવવાને દૃષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમનનો પણ પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ૪૨.

§ ૧ સૂત્રગત 'પણુ' શબ્દથી પક્ષ, હેતુ અને પક્ષાદિની પાંચ શુદ્ધિનું ગ્રહણ કરવું. અર્થાત્ દૃષ્ટાન્તાદિ ઉપરાંત તેનું પણ કથન કરવું જોઈએ એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ પરાર્થાનુમાન દશ અવયવોના પ્રયોગવાળું થાય છે, મધ્યમ પરાર્થાનુમાન નવ અવયવથી લઈને એ અવયવ સુધી થાય છે, અને જઘન્ય પરાર્થાનુમાન માત્ર હેતુના કથનરૂપ એક અવયવવાળું જ હોય છે. આવો ભેદ થવાનું કારણ પ્રતિ-પાદ્ય-શિષ્ય-શ્રોતા વિગેરેમાં કોઈ મંદબુદ્ધિ હોય છે, તો કોઈ અતિવ્યુત્પન્ન હોય છે, એ છે. માટે પરાર્થાનુમાનમાં કોઈ એક પ્રકાર નથી. કહ્યું છે કે “અન્યથાનુ-પપત્તિરૂપ એક લક્ષણવાળો જ હેતુ ઇષ્ટ છે. પરંતુ પ્રયોગપરિપાટી તો પ્રતિ-પાદ્ય-શિષ્યાદિ શ્રોતા પુરુષને અનુસરીને જ થાય છે.” ૪૨.

(૫૦) સાધનમાત્રોપન્યાસસ્વરૂપમિતિ ધૂમોઽન્ન દ્વયતે ઇત્યાકારઃ । પ્રતિપાદ્યાના-મિતિ શિષ્યાણામ્ ॥૪૨॥

અથ દૃષ્ટાન્તં પ્રકટયન્તિ—

પ્રતિબન્ધપ્રતિપત્તેરાસ્પદં દૃષ્ટાન્તઃ ॥૪૩॥

§ ૧ પ્રતિબન્ધો વ્યાપ્તિરવિનાભાવઃ । તત્સ્મરણસ્થાનં મહાનસાદિદૃષ્ટાન્તો જ્ઞેયઃ ॥૪૩॥

દૃષ્ટાન્તનું વિવરણ—

પ્રતિબંધના જ્ઞાનનું સ્થાન દૃષ્ટાન્ત છે. ૪૩.

§ ૧ પ્રતિબંધ એટલે વ્યાપ્તિ કે અવિનાભાવ. તેના સ્મરણનું જે સ્થાન તે પાકશાલાદિ દૃષ્ટાન્ત છે. ૪૩.

ભેદતોઽમૂન્ દર્શયન્તિ—

સ દ્વેષા-સાધર્મ્યતો વૈધર્મ્યતશ્ચ ॥૪૪॥

§ ૧ સમાનો ધર્મો યસ્યાઽસૌ સધર્મા । વિસદૃશો ધર્મો યસ્યાઽસૌ વિધર્મા, તયોર્માવઃ સાધર્મ્યં વૈધર્મ્યં ચ, તતઃ ॥૪૪॥

દૃષ્ટાન્તના ભેદો—

તેના બે ભેદ છે—સાધર્મ્યથી અને વૈધર્મ્યથી. ૪૪.

§ ૧ સમાન ધર્મવાળો સધર્મા અને વિસદૃશ-અસમાન ધર્મવાળો વિધર્મા કહેવાય છે. તેનો ભાવ-એટલે તેવા હોવું તે-સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય છે. તે કારણે દૃષ્ટાન્ત બે પ્રકારે છે. ૪૪.

(૫૦) તત્ત ઇતિ સાધર્મ્યં વૈધર્મ્યં ચાશ્રિત્ય દૃષ્ટાન્તો દ્વેષા ભવતિ ॥૪૪॥

આદ્યં પ્રકારમાહુઃ—

યત્ર સાધનધર્મસત્તાધામવશ્યં સાધ્યધર્મસત્તા પ્રકાશ્યતે, સ સાધર્મ્ય-
દૃષ્ટાન્તઃ ॥૪૫॥

યથા યત્ર યત્ર ધૂમસ્તત્ર તત્ર વહ્નિર્યથા મહાનસઃ ॥૪૬॥
દૃષ્ટાન્તનો પ્રથમ પ્રકાર—

જ્યાં સાધનધર્મ (હેતુ) હોવાથી અવશ્ય સાધ્ય ધર્મની સત્તા બતાવવામાં આવે તે સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે. ૪૫.

જેમકે—જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે. જેમકે—૨સોડું. ૪૬

દ્વિતીયભેદં દર્શયન્તિ—

યત્ર તુ સાધ્યાભાવે સાધનસ્યાવશ્યમભાવઃ પ્રદર્શ્યતે, સ વૈધર્મ્ય-
દૃષ્ટાન્તઃ ॥૪૭॥

યથાઽગ્ન્યભાવે ન ભવત્યેવ ધૂમઃ, યથા જલાશયે ॥૪૮॥
દૃષ્ટાન્તનો બીજો ભેદ—

જ્યાં સાધ્યના અભાવથી અવશ્ય સાધનનો અભાવ દેખાડાય તે વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે. ૪૭.

જેમકે—અગ્નિ નહિ હોવાથી ધૂમ પણ છે જ નહિ, જેમકે—જલાશયમાં. ૪૮.

ઉપનયં વર્ણયન્તિ—

હેતોઃ સાધ્યધર્મિણ્યુપસંહરણમુપનયઃ ॥૪૯॥

યથા ધૂમશ્ચાત્ર પ્રદેશે ॥૫૦॥

ઉપનયનું વર્ણન —

સાધ્યધર્મી (પક્ષ)માં હેતુનો ઉપસંહાર કરવો—(અર્થાત્ પક્ષમાં હેતુનું પુનઃ કથન કરવું) તે ઉપનય કહેવાય છે. ૪૯.

જેમકે—આ પ્રદેશમાં ધૂમ છે. ૫૦

નિગમનં લક્ષયન્તિ—

સાધ્યધર્મસ્ય પુનર્નિગમનમ્ ॥૫૧॥

§૧ સાધ્યધર્મિણ્યુપસંહરણમિતિ યોગઃ ॥૫૧॥

યથા તસ્માદગ્નિરત્ર ॥૫૨॥

નિગમનનું લક્ષણ અને ઉદાહરણ—

પણ સાધ્યધર્મનો, તે નિગમન કહેવાય છે. ૫૧.

આ સૂત્રમાં ઉપરના સૂત્ર ૪૯ માંથી 'સાધ્યધર્મી'માં ઉપસંહાર' એ અંશનો સંબંધ કરી લેવો. ૫૧

જેમકે—માટે અહીં અગ્નિ છે. ૫૨.

પક્ષવચનાદીનાં પૂર્વાચાર્યપ્રવર્તિતાં સંજ્ઞાં કથયન્તિ—

एते पक्षप्रयोगादयः पञ्चाप्यवयवसंज्ञया कीर्त्यन्ते ॥५३॥

§ ૧ અપિશબ્દાત્ તચ્છુદ્ધીનામપ્યવયવસંજ્ઞા વિજ્ઞેયા ॥૫૩॥

પક્ષવચનાદિની પૂર્વાચાર્યોએ કહેલ સંજ્ઞાનું કથન—

એ પક્ષપ્રયોગાદિ પાંચ પણ 'અવયવ' નામથી ઓળખાય છે. ૫૩.

સૂત્રગત 'પણ' શબ્દથી પક્ષાદિની પાંચ શુદ્ધિની પણ અવયવ સંજ્ઞા બાણવી. ૫૩.

प्रागुक्तमेव हेतुं प्रकारतो दर्शयन्ति—

उक्तलक्षणो हेतुर्द्विप्रकारः—उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां भिद्यमानत्वात्॥५४॥

पूर्वे कहेल હેતુના લેહ—

पूर्वे कहेल હેતુના બે પ્રકાર છે—ઉપલબ્ધિરૂપ, અને અનુપલબ્ધિરૂપ. ૫૪.

अथैतयोः साध्यमाहुः—

उपलब्धिर्विधिनिषेधयोः सिद्धिनिवन्धनम् , अनुपलब्धिश्च ॥५५॥

यथा चैतदेवं तथा वक्ष्यते ॥५५॥

બન્ને પ્રકારના હેતુના સાધ્યનું કથન—

ઉપલબ્ધિ હેતુથી વિધિ અને નિષેધ બન્ને સિદ્ધ થાય છે, અને અનુપલબ્ધિ હેતુથી પણ. ૫૫.

આ કેવી રીતે છે તે વિષે કહેવાશે. ૫૫.

विधिमभिदधति—

विधिः सदंशः ॥५६॥

§ ૧ सदसदंशात्मनो वस्तुनो योऽयं सदंशो भावरूपः, स विधिरित्यभिधीयते ॥५६॥

વિધિનું લક્ષણ—

સત્ અંશ વિધિ છે. ૫૬.

§ ૧ સત્ અને અસત્ ઉભય સ્વરૂપ પદાર્થનો ભાવરૂપ જે સત્ અંશ છે, તે વિધિ કહેવાય છે. ૫૬.

प्रतिषेधं प्रकटयन्ति—

प्रतिषेधोऽसदंशः ॥५७॥

§ ૧ तादृशस्यैव वस्तुनो योऽयमसदंशोऽभावस्वभावः, स प्रतिषेध इति गीयते ॥५७॥

પ્રતિષેધનું લક્ષણ—

અસત્ અંશ પ્રતિષેધ છે. ૫૭.

§ ૧ સત્ અને અસત્ ઉભય સ્વરૂપ પદાર્થનો અભાવરૂપ જે અસત્ અંશ છે તે પ્રતિષેધ કહેવાય છે. ૫૭.

(૫૦) તાદૃશસ્યૈવેતિ સદસદંશાત્મનઃ ॥૫૭॥

અસ્યૈવ પ્રકારાનાહુઃ—

સ ચતુર્દ્વા પ્રાગભાવઃ પ્રધ્વંસાભાવ ઇતરેતરાભાવોઽત્યન્તાભાવશ્ચ ॥૫૮॥

§૧ પ્રાક્ પૂર્વ વસ્તૂત્પત્તેરભાવઃ, પ્રધ્વંસસ્વાભાવશ્ચ, ઇતરસ્યેતરસ્મિન્નભાવઃ, અત્યન્તં સર્વદાઽભાવઃ । વિધિપ્રકારાસ્તુ પ્રાક્તનૈનોચિરે । અતઃ સૂત્રકૃદ્ધિરપિ નાભિ-
દધિરે ॥૫૮॥

પ્રતિષેધના પ્રકારો—

તે ચાર પ્રકારે છે— ૧ પ્રાગભાવ, ૨ પ્રધ્વંસાભાવ, ૩ ઇતરેતરાભાવ,
૪ અત્યન્તાભાવ. ૫૮.

§ ૧ વસ્તુની ઉત્પત્તિની પૂર્વે જે અભાવ તે પ્રાગભાવ છે. પ્રધ્વંસ (નાશ) રૂપ અભાવ તે પ્રધ્વંસાભાવ છે. ઇતરનો ઇતરમાં અભાવ એટલે કે એક વસ્તુનો બીજી વસ્તુમાં અભાવ તે ઇતરેતરાભાવ છે અને અત્યન્ત એટલે સર્વદા અભાવ તે અત્યન્તાભાવ છે. પૂર્વાચાર્યોએ વિધિના ભેદ કહ્યા નથી, માટે સૂત્રકારે પણ કહ્યા નથી. ૫૮.

તत्र પ્રાગભાવમાવિર્ભાવયન્તિ—

યન્નિવૃત્તાવેષ્ઠ કાર્યસ્ય સમુત્પત્તિઃ સોઽસ્ય પ્રાગભાવઃ ॥૫૯॥

§૧ યસ્ય પદાર્થસ્ય નિવૃત્તાવેષ્ઠ સત્યામ્, ન પુનરનિવૃત્તાવપિ; અતિવ્યાપ્તિ-
પ્રસક્તેઃ; અન્ધકારસ્યાપિ નિવૃત્તૌ ક્વચિજ્ઞાનોત્પત્તિર્દર્શનાદન્ધકારસ્યાપિ જ્ઞાનપ્રાગભાવ-
ત્વપ્રસજ્ઞાત્ । ન ચૈવમપિ રૂપજ્ઞાનં તન્નિવૃત્તાવેષ્ઠોત્પદ્યત ઇતિ તત્પ્રતિ તસ્ય તત્ત્વપ્રસક્તિ-
રિતિ વાચ્યમ્, અતીન્દ્રિયદર્શિનિ નક્તચ્ચરાદૌ ચ તદ્ભાવેઽપિ તદ્ભાવાત્ । સ ઇતિ પદાર્થઃ,
અસ્યેતિ કાર્યસ્ય ॥૫૯॥

પ્રાગભાવતુ' લક્ષણુ—

જે પદાર્થની નિવૃત્તિ-નાશ થવાથી જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય તે તેનો પ્રાગભાવ છે. ૫૯.

અહીં સૂત્રમાં “જે પદાર્થની નિવૃત્તિ થવાથી જ” એમ કહી એ જણાવ્યું છે, કે—જે પ્રાગભાવ હોય તેની નિવૃત્તિ કાર્યોત્પત્તિ માટે આવશ્યક છે. એટલે કે તે નિવૃત્તિ ન હોય તો કાર્ય ઉત્પન્ન ન જ થાય. આ પ્રકારે તેની નિવૃત્તિને આવશ્યક ન. માનવામાં આવે તો જે પ્રાગભાવ ન હોય તે પણ પ્રાગભાવ થઈ જશે, અને તેથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવશે. જેમ કે—અન્ધકારની નિવૃત્તિ થયે ક્વચિત રૂપજ્ઞાન થાય છે, માટે તે પણ રૂપજ્ઞાનનો પ્રાગભાવ થઈ જાય. પરંતુ રૂપજ્ઞાન અન્ધકારની નિવૃત્તિથી જ થાય છે એમ નથી. અન્ધકાર હોય છતાં પણ અતીન્દ્રિય દર્શિઓને તથા નકતંચરોને રૂપજ્ઞાન થાય છે. માટે અન્ધકારને પ્રાગભાવ કહેવાય નહિ, કારણ કે—તેની રૂપજ્ઞાન માટે નિવૃત્તિ આવશ્યક નથી. સૂત્રમાં ‘તે’ એટલે પદાર્થ અને ‘તેનો’ એટલે ‘કાર્યનો’ સમજવું. ૫૯.

(૫૦) તત્પ્રતીતિ જ્ઞાનં પ્રતિ । તસ્યેતિ અન્વકારસ્ય । તત્ત્વપ્રસક્તિરિતિ પ્રાગભાવ-
ત્વપ્રસક્તઃ । વાચ્યમિતિ ન ચૈવમપિ વાચ્યમિતિ યોગઃ । નક્તશ્ચરાદાવિતિ ઉલ્કકમાર્જારાદૌ ।
તદ્ભાવેઽપીતિ અન્વકારભાવેઽપિ । તદ્ભાવાદિતિ રૂપજ્ઞાનભાવાત્ ॥૫૯॥

(ટિ૦) યસ્ય પદાર્થસ્ય નિવૃત્તાવિત્યાદિ । ક્વચ્ચિદિતિ નિશાચરાદૌ ॥
તન્નિવૃત્તાવિતિ અન્વકારનિવૃત્તાવેવ । ન હ્યન્વકારપૂરપરિપ્લાવિતાપવરકક્રૂણકે રુપિષ્ટાદિજ્ઞાનં
કસ્યાપ્યુન્મજ્જેત ॥ તત્પ્રતીતિ રુપિજ્ઞાનં પ્રતિ । તસ્યેતિ અન્વકારસ્ય । તત્ત્વપ્રસક્તિરિતિ
પ્રાગભાવત્વપ્રસંગઃ । તદ્ભાવેપીતિ અન્વકારસદ્ભાવેઽપિ । તદ્ભાવાદિતિ જ્ઞાનસંભવાત્ ॥૫૯॥

અત્રોદાહરન્તિ—

યથા મૃત્પિપ્પ્ણનિવૃત્તાવેવ સમુત્પદ્યમાનસ્ય ઘટસ્ય મૃત્પિપ્પ્ણઃ ॥૬૦॥

પ્રાગભાવતુ' ઉદાહરણુ—

જેમકે-માટીના પિંડની નિવૃત્તિ થવાથી જ ઉત્પન્ન થનાર ઘડાનો, માટીનો
પિંડ એ પ્રાગભાવ છે. ૬૦.

પ્રધ્વંસાભાવં પ્રાહુઃ—

યદુત્પત્તૌ કાર્યસ્યાવશ્યં વિપત્તિઃ સોઽસ્ય પ્રધ્વંસાભાવઃ ॥૬૧॥

§૧ યસ્ય પદાર્થસ્યોત્પત્તૌ સત્યાં પ્રાગુત્પન્નકાર્યસ્યાવશ્યં નિયમેન, અન્યથાતિ-
પ્રસજ્ઞાદ્ વિપત્તિર્વિઘટનમ્, સોઽસ્ય કાર્યસ્ય પ્રધ્વંસાઽભાવોઽભિધીયતે ॥૬૧॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા કપાલકદમ્બકોત્પત્તૌ નિયમતો વિપદ્યમાનસ્ય કલશસ્ય કપાલ-
કદમ્બકમ્ ॥૬૨॥

પ્રધ્વંસાભાવતુ' લક્ષણુ—

જેની ઉત્પત્તિથી કાર્યનો અવશ્ય નાશ થઈ જાય તે તેનો પ્રધ્વંસાભાવ છે. ૬૧.

§૧ જે પદાર્થની ઉત્પત્તિ થવાથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ કાર્યનો અવશ્ય
નાશ થાય, તે પદાર્થ તે કાર્યનો પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય છે. કાર્યની વિપત્તિ—
(નાશ) અવશ્ય માનવી જોઈએ. અન્યથા અતિપ્રસંગ છે. અર્થાત્ કાર્યની અવશ્ય
વિપત્તિ ન સ્વીકારવામાં આવે તો-અધિકારની ઉત્પત્તિ થવાથી રૂપજ્ઞાનનો ક્વ-
ચિત્ નાશ થાય છે, તો અધિકાર પણ રૂપજ્ઞાનનો પ્રધ્વંસાભાવ થઈ જાય. આમ
અતિવ્યાપ્તિ થાય. પણ સર્વદા એમ નથી બનતું કે-અધિકાર થવાથી રૂપજ્ઞાનનો
નાશ જ થાય. માટે સૂત્રમાં કહ્યું છે કે-કાર્યની વિપત્તિ આવશ્યક છે. સૂત્રગત
'તે' એટલે પદાર્થ અને 'તેનો' એટલે કાર્યનો, એમ અર્થ સમજવો. ૬૧.

પ્રધ્વંસાભાવતુ' ઉદાહરણુ—

જેમકે-કપાલસમૂહ-(ડીકરાં-ટુકડા) ઉત્પન્ન થવાથી અવશ્ય નાશ પામનાર
ઘટનો કપાલસમૂહ (ડીકરાં) એ પ્રધ્વંસાભાવ છે. ૬૨.

ઇતરેતરાભાવં વર્ણયન્તિ—

સ્વરૂપાન્તરાત્ સ્વરૂપવ્યાવૃત્તિરિતરેતરાભાવઃ ॥૬૩॥

§૧ સ્વભાવાન્તરાન્ન પુનઃ સ્વસ્વરૂપાદેવ, તસ્યાભાવપ્રસક્તેઃ, સ્વરૂપગ્યાવૃત્તિઃ સ્વસ્વભાવવ્યવચ્છેદ ઇતરેતરાભાવોઽન્યાપોહનામા નિગદ્યતે ॥૬૩॥

उदाहरणमाहुः—

यथा स्तम्भस्वभावात् कुम्भस्वभावव्यावृत्तिः ॥६४॥

ઇતરેતરાભાવનું લક્ષણ—

કોઈ એક સ્વરૂપનો ખીબના સ્વરૂપથી ભેદ તે ઇતરેતરાભાવ છે. ૬૩.

§૧ અહીં ભેદ ખીબના સ્વભાવથી સમજવાનો છે, પરંતુ સ્વસ્વરૂપથી નહિ. જે સ્વસ્વરૂપથી પણ ભેદ હોય તે પોતાનો જ અભાવ થઈ જાય. સ્વરૂપવ્યાવૃત્તિ એટલે અન્યથી સ્વસ્વભાવનો વ્યવચ્છેદ તે ઇતરેતરાભાવ કહેવાય છે. ‘અન્યા-પોહ’ એ તેની ખીબ સંજ્ઞા છે. ૬૩.

ઇતરેતરાભાવનું ઉદાહરણ—

જેમકે-સ્તમ્ભસ્વરૂપથી કુમ્ભસ્વરૂપની જે વ્યાવૃત્તિ-ભેદ છે, તે ઇતરેતરા-ભાવ છે. ૬૪.

अत्यन्ताभावमुपदिशन्ति—

કાલત્રયાઽપેક્ષિણી હિ તાદાત્મ્યપરિણામનિવૃત્તિરત્યન્તાભાવઃ ॥૬૫॥

§૧ અતીતાઽનાગતવર્તમાનરૂપકાલત્રયેઽપિ યાઽસૌ તાદાત્મ્યપરિણામનિવૃત્તિરે-કત્વપરિણતિવ્યાવૃત્તિઃ, સોઽત્યન્તાભાવોઽમિધીયતે ॥૬૫॥

निदर्शयन्ति—

यथा चेतनाऽचेतनयोः ॥६६॥

§૧ ન સ્વભાવ ચેતનમાત્મતત્ત્વમચેતનપુદ્ગલાત્મકતામચકલત્, કલયતિ, કલયિષ્યતિ વા, તત્ત્વચેતન્યવિરોધાત્ । નાપ્યચેતનં પુદ્ગલતત્ત્વં ચેતનસ્વરૂપતામ્, અચેતનત્ત્વ-વિરોધાત્ ॥૬૬॥

अत्यन्ताभावमु' लक्षणु—

ત્રણે કાલમાં જે તાદાત્મ્ય—તદ્રૂપપરિણામની નિવૃત્તિ છે, તે અત્યન્તાભાવ છે. ૬૫.

§૧ અતીત, અનાગત અને વર્તમાન રૂપ ત્રણે કાલમાં જે તાદાત્મ્ય પરિ-ણામ—એકત્વ પરિણામની વ્યાવૃત્તિ (અર્થાત એક સ્વરૂપે ન થવું) તે અત્યન્તા-ભાવ કહેવાય છે. ૬૫.

अत्यन्ताभावमु' ઉદાહરણુ—

જેમકે-ચેતન અને અચેતનમાં અત્યન્તાભાવ છે. ૬૬.

§૧ આત્મતત્ત્વરૂપચેતન કદી પણ અચેતન—પુદ્ગલરૂપે થયું નથી, થતું નથી અને થશે પણ નહિ, કારણ કે-ચેતનમાં રહેલ ચેતન્ય સ્વભાવનો અચેતન સાથે વિરોધ છે. તે જ રીતે અચેતનત્ત્વનો ચેતન્ય સાથે વિરોધ હોવાથી અચેતન-પુદ્ગલતત્ત્વ પણ ચેતનસ્વરૂપને પામ્યું નથી, પામતું નથી અને પામશે પણ નહિ. ૬૬.

અથોપલઘ્વિ પ્રકારતો દર્શયન્તિ—

ઉપલઘ્વેરપિ દ્વૈવિધ્યમવિરુદ્ધોપલઘ્વિર્વિરુદ્ધોપલઘ્વિશ્ચ ॥૬૭॥

§૧ ન કેવલસુપલઘ્વ્યનુપલઘ્વિભ્યાં મિથ્યમાનત્વેન હેતોર્દ્વૈવિધ્યમિત્યપેરર્થઃ ।

અવિરુદ્ધો વિરુદ્ધસ્ચાત્ર સાધ્યેન સાર્દ્ધં દ્રષ્ટવ્યઃ । તતસ્તસ્યોપલઘ્વિરિતિ ॥૬૭॥

ઉપલઘ્વિના લેહો—

ઉપલઘ્વિહેતુ પણ્ યે પ્રકારે છે—અવિરુદ્ધોપલઘ્વિ અને વિરુદ્ધોપલઘ્વિ ૬૭.

§૧ માત્ર ઉપલઘ્વિ અને અનુપલઘ્વિ રૂપ લેહથી, હેતુના યે લેહ નથી. પરંતુ ઉપલઘ્વિના પણ્ યે લેહ છે, એ સૂત્રમાં કહેલ 'પણ્' શબ્દનો અર્થ છે. અહીં હેતુનો અવિરોધ કે વિરોધ સાધ્ય સાથે બાણ્યો. તેવા હેતુની ઉપલઘ્વિ તે—અવિરુદ્ધોપલઘ્વિ અને વિરુદ્ધોપલઘ્વિ કહેવાય છે. ૬૭

આઘ્યાય મેદાનાહુઃ—

તત્રાવિરુદ્ધોપલઘ્વિર્વિધિસિદ્ધૌ પોઠા ॥૬૮॥

પહેલી અવિરુદ્ધોપલઘ્વિના લેહો—

તે બન્નેમાંથી અવિરુદ્ધોપલઘ્વિ વિધિરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિમાં છ પ્રકારે છે. ૬૮.

(ટિ) વિધિસિદ્ધાવિત્યાદિ ॥૬૮॥

તાનેવ વ્યાખ્યાન્તિ—

સાધ્યેનાવિરુદ્ધાનાં વ્યાપ્યકાર્યકારણપૂર્વચરોત્તરચરસહચરાણામુપ-
લઘ્વિઃ ॥૬૯॥

§૧ તતો વ્યાપ્યાઽવિરુદ્ધોપલઘ્વિઃ, કાર્યાઽવિરુદ્ધોપલઘ્વિઃ, કારણાઽવિરુદ્ધોપ-
લઘ્વિઃ, પૂર્વચરાવિરુદ્ધોપલઘ્વિઃ, ઉત્તરચરાવિરુદ્ધોપલઘ્વિઃ, સહચરાવિરુદ્ધોપલઘ્વિરિતિ
ષ્ટ પ્રકારા ભવન્તિ । અત્ર હિ સાધ્યં શબ્દસ્ય પરિણામિત્વાદિ, તસ્યાઽવિરુદ્ધં વ્યાપ્યાદિ
પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાદિ વક્ત્ર્યમાણં તદુપલઘ્વિરિતિ ॥૬૯॥

વિધિસાધક અવિરુદ્ધોપલઘ્વિના છ લેહોનું વર્ણન—

સાધ્યની સાથે અવિરુદ્ધ એવા વ્યાપ્ય, કાર્ય, કારણ, પૂર્વચર, ઉત્તરચર
અને સહચરરૂપ હેતુઓની ઉપલઘ્વિ છે. ૬૯.

§૧. તેથી ૧ વ્યાપ્યાવિરુદ્ધોપલઘ્વિ, ૨ કાર્યાવિરુદ્ધોપલઘ્વિ, ૩ કારણા-
વિરુદ્ધોપલઘ્વિ, ૪ પૂર્વચરાવિરુદ્ધોપલઘ્વિ, ૫ ઉત્તરચરાવિરુદ્ધોપલઘ્વિ અને
૬ સહચરાવિરુદ્ધોપલઘ્વિ—આ પ્રમાણે અવિરુદ્ધોપલઘ્વિ હેતુના છ પ્રકાર
થાય છે.

અહીં શબ્દનું પરિણામિત્વ સાધ્ય છે, તેથી અવિરુદ્ધ પ્રયત્નાનન્ત-
રીયકત્વાદિ રૂપ વ્યાપ્યાદિ હેતુઓની ઉપલઘ્વિ સમજવી. એ બધા વિષે આગળ
કહેવામાં આવશે. ૬૯

§૧ અત્ર મિશ્રુર્ભાષતે-વિધિસિદ્ધૌ સ્વભાવકાર્યે એવ સાધને સાધીયસી, ન કારણમ્ । તસ્યાવશ્યંતયા કાર્યોત્પાદકત્વાભાવાત્, પ્રતિવદ્વાવસ્થસ્ય મુર્મુરાવસ્થસ્ય ચાધૂમસ્યાપિ ધૂમધ્વજસ્ય દર્શનાત્ । અપ્રતિવદ્વસામર્થ્યમ્, ઉગ્રસામગ્રીકં ચ તદ્ ગમક-મિતિ ચેત્ । એવમેતત્, કિન્તુ નૈતાદ્દશમર્વાગ્દશાઽવસાતું શક્યમિતિ । તન્નિરાકર્તું કીર્તયન્તિ-

તમસ્વિન્યામાસ્વાઘમાનાદાન્નાદિફલરસાદેકસામગ્ર્યનુમિત્યા રૂપાઘનુમિ-
તિમભિમન્યમાનૈરભિમતમેવ કિમપિ કારણં હેતુતયા યત્ર શક્તેર-
પ્રતિસ્વલનમપરકારણસાકલ્યં ચ ॥ ૭૦ ॥

§૨ તમસ્વિન્યામિતિ રૂપાપ્રત્યક્ષત્વસૂચનાય । શક્તેરપ્રતિસ્વલનં સામર્થ્યસ્યાઽપ્રતિ-
વન્ધઃ । અપરકારણસાકલ્યં શેપનિઃશેપસહકારિસમ્પર્કઃ । રજન્યાં રસ્યમાનાત્કિલ
રસાત્ તજ્જનકસામગ્ર્યનુમાનમ્, તતોઽપિ રૂપાનુમાનં ભવતિ ।

§૩ પ્રાક્તનો હિ રૂપક્ષણઃ સજાતીયરૂપાન્તરક્ષણલક્ષણં કાર્યં કુર્વન્નેવ વિજાતીયં
રસલક્ષણં કાર્યં કરોતીતિ પ્રાક્તનરૂપક્ષણાત્સજાતીયોત્પાઘરૂપક્ષણાન્તરાનુમાનં મન્ય-
માનૈઃ સૌગતૈરનુમતમેવ કિચ્ચિત્કારણં હેતુઃ, યસ્મિન્ સામર્થ્યાઽપ્રતિવન્ધઃ, કારણાન્તર-
સાકલ્યં ચ નિશ્ચેતું શક્યતે ।

§૧. અહીં ધૌદ્ર લિશ્તુનું કહેવું છે કે વિદિશ્ચ સાધ્યની સિદ્ધિમાં સ્વ-
ભાવ હેતુ અને કાર્ય હેતુ એ બે જ ઉત્તમ હેતુઓ છે પરંતુ કારણ હેતુ નથી.
કારણ કે કારણ અવશ્ય કાર્યોત્પાદક હોતું નથી. જેમકે-ઠાંકેલો અને અંગારા
શ્ચ અગ્નિ ધૂમ વિનાનો પણ અનુભવાય છે. જે કે જેના સામર્થ્યનો પ્રતિબંધ
ન થયો હોય અને જે ઉગ્ર સામગ્રીવાળું કારણ હોય તે કાર્યનું યોગ્યક હોય
છે પરંતુ અર્વાગ્દષ્ટિ(બાહ્યદષ્ટિ-અર્થશ્ચ)વાળો પુરુષ એવા કારણનો નિશ્ચય
કરી શકતો નથી. માટે કારણને હેતુ માની શકાય નહિ ધૌદ્રની એ માન્યતાનું
નિરાકરણ આગ્યાર્થ આ પ્રમાણે કરે છે-

અધારી રાતે આસ્વાઘમાન-ચૂસવામાં આવતી કેરી આદિના રસથી તે
રસને ઉત્પન્ન કરનાર કારણસમગ્રીનું અનુમાન, અને તે સામગ્રીથી રૂપાદિ(કાર્ય)-
નું અનુમાન માનનારે કોઈ પણ પ્રકારના કારણને હેતુરૂપે સ્વીકારેલ જ છે,
જે તે કારણની શક્તિનું અસ્ખલન હોય અને બીજાં સહકારી કારણોની પૂર્ણતા
હોય. ૭૦.

§૨ સૂત્રમાં 'અધારી રાતે' એમ કહ્યું તે રૂપનું પ્રત્યક્ષ નથી એમ સૂચવ-
વાને છે. શક્તિનું અસ્ખલન એટલે સામર્થ્યનો અપ્રતિબંધ, એટલે શક્તિમાં
રુકાવટ ન હોય. બીજાં સહકારી કારણોની પૂર્ણતા એટલે શેષ સમગ્ર કારણોની
ઉપસ્થિતિ. અધારી રાતે આખવામાં આવતા રસથી તે રસ એ કાર્ય હોઈ તે
તે તેના પૂર્વના રસ, રૂપ, ગન્ધ અને સ્પર્શની સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થયો છે એવું

અનુમાન કરાય છે ત્યાર પછી તે રસોત્પાદક સામગ્રીથી જેમ રસ ઉત્પન્ન થયે તેમ તેથી જ રૂપ પણ ઉત્પન્ન થયું છે—એવું અનુમાન થાય છે.

૬૩ તો આ રીતે—પૂર્વકાલીન રૂપ ક્ષણ, સ્નતીય રૂપાન્તર ક્ષણરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરતી વખતે જ, વિન્નતીય રસ રૂપ કાર્યને પણ ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી જે રસતું પ્રત્યક્ષ હોય તો—તેની ઉત્પાદક સામગ્રીમાં રહેલ પૂર્વકાલીન રૂપક્ષણથી સ્નતીય કાર્યરૂપ બીજા રૂપક્ષણનું અનુમાન માનનાર બૌદ્ધોએ કોઈ પણ એક કારણને હેતુ તરીકે માનેલ જ છે, કે-જે કારણના સામર્થ્ય-શક્તિનો નાશ ન થયે હોય અને જેનાં અન્ય સમસ્ત સહકારી કારણોની ઉપસ્થિતિનો પણ નિશ્ચય થઈ શકતા હોય.

(૫૦) રજન્યાં રસ્યમાનાત્ કિલ રસાત્તજ્જનકસામગ્ર્યનુમાનમિતિ અત્રાસ્તિ તથાવિધરસજનિકા સામગ્રી તથાવિધરસાન્યથાનુપપત્તેઃ । તત્તોડવીતિ તજ્જનકસામગ્ર્યનુમાનાત્ રૂપાનુમાનમિતિ—અસ્ત્યત્ર તથાવિધં રૂપમ્, આસ્વાદ્યમાનરસેન રૂપસ્યૈકસામગ્રીકત્વાત્ ।

રસલક્ષણમિતિ સહકારિત્વેન । કારણાન્તરસાકલ્યમિતિ સહકારિકારણાન્તર-સામગ્ર્યમ્ ।

(ટિ૦) તસ્યેતિ કારણસ્ય । પ્રતિવદ્ધેતિ મન્ત્રાદ્યવષ્ટધસ્ય । તદિતિ કારણમ્ । અર્વાગ્દ્દ્દેતિ સામાન્યેન ભવાદ્દેન । અવસાતુમિતિ જ્ઞાતુમ્ ।

રસ્યમાનાદિતિ આસ્વાદ્યમાનાત્ । તજ્જનકેતિ રસોત્પાદકસામગ્ર્યનુમાનમ્ । તત્તો-ડવીતિ રસોત્પાદકસામગ્ર્યનુમાનતઃ ।

યસ્મિન્નિતિ હેતૌ ।

૬૪ અથ નૈતત્ કારણાત્ કાર્યાનુમાનમ્, કિન્તુ સ્વભાવાનુમાનમદઃ । ઈદ્દ-શરૂપાન્તરોત્પાદસમર્થમિદં રૂપમ્, ઈદ્દશરસજનકત્વાદિત્યેવં તત્સ્વભાવમૂતસ્યૈવ તજ્જનન-સામર્થ્યસ્યાનુમાનાદિતિ ચેત્ । નન્વેતદપિ પ્રતિબંધાભાવ-કારણાન્તરસાકલ્યનિર્ણયમન્ત-રેણ નોપપદ્યત એવ । તન્નિશ્ચયે તુ યદિ કારણાદેવ તસ્માત્ કાર્યમનુમાસ્યતે, તદા કિં નામ દુશ્ચરિતં ચેતસ્વી વિચારયેત્ ? । એવમ્—અસ્ત્યત્ર ઞ્છાયા, ઞ્છત્રાદિત્યાદીન્યવ્યભિ-ચારનિશ્ચયાદનુમાનાન્યેવેત્યુક્તં ભવતિ ॥૭૦॥

૬૪ બૌદ્ધઃ આ અનુમાન કારણથી કાર્યાનુમાન રૂપ નથી પરંતુ સ્વભાવાનુમાન છે. જેમ કે—આ રૂપ આવા બીજા રૂપને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે, કારણ કે તે આ પ્રકારે રસોત્પાદનમાં સમર્થ છે. અર્થાત્ એ પ્રમાણે રૂપથી રૂપતું અનુમાન નહિ પણ રૂપના અન્ય રૂપને ઉત્પન્ન કરવાના સામર્થ્યનું અનુમાન થાય છે. અને સામર્થ્ય એ તો રૂપનો સ્વભાવ છે, તેથી તે સ્વભાવાનુમાન કહેવાય.

જૈનઃ રૂપના એ સ્વભાવનું અનુમાન પણ પ્રતિબંધાભાવનો અને સમસ્ત સહકારી કારણોનો નિશ્ચય એ બે વિના થઈ શકતું જ નથી, એટલે પ્રતિબંધા-ભાવનો અને સમસ્ત સહકારી કારણોનો નિશ્ચય થઈ ગયેા હોય ત્યારે કારણ હેતુથી કાર્યનું અનુમાન કરાય તેમાં બુદ્ધિમાન્ એવા તમોને શું અઘટિત થયાતું જણાય છે ?

એ રીતે-અહીં છાયા છે, કારણ કે છત્ર છે વગેરે પ્રયોગો પણ અનુમાન જ છે. કારણ કે તેમાં અવ્યભિચારનો નિશ્ચય છે, માટે કારણરૂપ હેતુથી કાર્ય-રૂપ અનુમાન થાય છે, એ સિદ્ધ થયું.

સારાંશ છે કે ખૌદ્ધ ઉપલબ્ધિ હેતુના સ્વભાવ અને કાર્ય એ બે ભેદ જ માને છે. પરંતુ કારણાદિ ભેદો માનતા નથી સ્વમતની સિદ્ધિ માટે તેઓ કહે છે કે—કાર્યનો કારણ સાથે અવિનાભાવ છે પણ કારણનો કાર્ય સાથે અવિનાભાવ નથી, કારણ કે-કારણ વિના કાર્ય હોતું નથી પણ કાર્ય વિનાનું કારણ તો હોય છે. માટે કારણને હેતુ તરીકે મનાય નહિ. ખૌદ્ધોની આ માન્યતાનું નિરાકરણ કરવાને બે વાત કહેવામાં આવી છે—

(૧) દરેક કારણ હેતુરૂપ હોતું નથી પણ જે કારણનું કાર્યોત્પાદક સામર્થ્ય મણિમન્ત્રઔષધિ વિગેરે પ્રતિબંધક દ્વારા રોકાયું ન હોય અને જેના સમસ્ત સહકારી કારણ વિદ્યમાન હોય. એવું વિશિષ્ટ કારણ જ હેતુ તરીકે માનવામાં આવેલ છે, કારણ કે-આવું કારણ હોય તો અવશ્ય કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે.

(૨) ખૌદ્ધ પોતે પણ કારણને હેતુ તરીકે માને છે, એ પણ દ્ષાન્ત દ્વારા સમજાવ્યું છે. અંધારી રાત્રે કોઈ કેરી ખાતો હોય છે ત્યારે તેને રૂપનું પ્રત્યક્ષ નથી પણ રસનું પ્રત્યક્ષ છે એટલે તે કેરીના રસથી તે રસને ઉત્પન્ન કરનારી સામગ્રી (પૂર્વકાલીન રસ-રૂપ વિગેરે)નું અનુમાન કરે છે, અહીં આખવામાં આવતો રસ કાર્યરૂપ છે. અને પૂર્વકાલીન રસ-રૂપ વિગેરે કારણરૂપ છે આ કાર્યથી કારણનું અનુમાન થયું. ત્યાર પછી કેરી ખાનાર તે કારણભૂત રૂપાદિ સામગ્રીથી વર્તમાનકાલીન રૂપનું અનુમાન કરે છે. આ કારણથી કાર્યનું અનુમાન છે. આ રીતે ખૌદ્ધ સ્વયં કારણથી કાર્યનું અનુમાન કરે છે તો પછી કારણને હેતુ કેમ ન માને ? આ પ્રકારને ખૌદ્ધો સ્વભાવાનુમાનાન્તર્ગત માને છે પણ તેમ કરવું અનાવશ્યક છે, એમ ઉપર જણાવ્યું છે. ૭૦.

(૫૦) અથ નૈતદિત્યાદિ પરવાક્યમ્ । નૈત્કારણાત્ કાર્યાનુમાનમિતિ । કો ભાવઃ ? વૌદ્ધા હિ કાર્યાત્ કારણાનુમાનં મન્યન્તે, ન તુ કારણાત્ કાર્યાનુમાનમ્ । નન્વેતદપીત્યાદિ ગથે પ્રતિવન્ધશબ્દેન સ્વલનમ્ । છાયેતિ કાર્યમ્ભૂતા ॥૭૦॥

(ટિ૦) તત્સ્વભાવેતિ [ઈદ્દશરૂપાન્તરોત્પાદસ્વભાવસ્યૈવ । તત્ત્વજનનેતિ ઈદ્દશરસોત્પાદન-સામર્થ્યસ્ય । એતદપીતિ સ્વભાવાનુમાનમપિ ॥૭૦॥

અથ પૂર્વચરોત્તરચરયોઃ સ્વભાવ-કાર્ય-કારણહેત્વનન્તર્ભાવાદ્દેવાન્તરત્વં સમર્થયન્તે—
પૂર્વચરોત્તરચરયોર્ન સ્વભાવ-કાર્યકારણભાવૌ, તયોઃ કાલવ્યવહિતાવનુપ-
લમ્ભાત્ ॥૭૧॥

§૧ સાધ્યસાધનયોસ્તાદાત્મ્યે સતિ સ્વભાવહેતૌ, તદુત્પતૌ તુ કાર્યે કારણે વાડન્તર્ભાવો વિભાવ્યેત । ન ચૈતે સ્તઃ । તાદાત્મ્યં હિ સમસમયસ્ય પ્રયત્નાનન્તરી-
યકત્વ-પરિણામિત્વાદેરુપપન્નમ્ । તદુત્પત્તિશ્ચાન્યોડન્યમવ્યવહિતસ્યૈવ ધૂમ-ધૂમધ્વજાદેઃ
સમધિગતા, ન તુ વ્યવહિતકાલસ્ય, અતિપ્રસક્તેઃ ॥૭૧॥

સ્વભાવ, કાર્ય કે કારણ હેતુમાં અન્તર્ભાવ થતો ન હોવાથી પૂર્વચર અને ઉત્તરચર સ્વતંત્ર હેતુઓ છે એનું સમર્થન—

પૂર્વચર અને ઉત્તરચર હેતુઓ સાધ્યના સ્વભાવ કે કાર્યકારણભાવરૂપે નથી, કારણ કે-સ્વભાવ અને કાર્યકારણભાવ કાલનું વ્યવધાન હોય ત્યાં હોતા નથી. ૭૧.

§૧ સાધ્ય અને સાધનમાં જ્યારે તાદાત્મ્ય સંબંધ હોય ત્યારે હેતુનો સમાવેશ સ્વભાવ હેતુમાં થાય છે. પરંતુ જો સાધ્ય અને સાધનમાં તદુત્પત્તિ સંબંધ હોય તો હેતુનો સમાવેશ કાર્ય હેતુ કે કારણ હેતુમાં થઈ શકે છે. પરંતુ આ પૂર્વચર અને ઉત્તરચરમાં તાદાત્મ્ય કે તદુત્પત્તિ સંબંધ નથી. કારણ કે—તાદાત્મ્ય તો સમસમયે-એકકાલે વિદ્યમાન પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વ અને પરિણામિત્વાદિ રૂપ સાધ્ય-સાધનમાં હોય છે; અને તદુત્પત્તિ તો—અન્યોન્ય કાલ વ્યવધાન રહિત અગ્નિ અને ધૂમમાં હોય છે. પરંતુ કાલના વ્યવધાનવાળા પદાર્થોમાં અતિપ્રસંગ હોવાથી તદુત્પત્તિ હોતી નથી, અર્થાત્ કાલનું વ્યવધાન હોય ત્યાં કાર્યકારણભાવ ઘટે નહિ આ પ્રકારે પૂર્વચર અને ઉત્તરચરની કાલાન્તરમાં ઉપલબ્ધિ હોવાથી તેનો સ્વભાવ, કાર્ય કે કારણમાં અન્તર્ભાવ થતો નથી.

સારાંશ કે તાદાત્મ્ય સંબંધ હોય ત્યાં સ્વભાવ હેતુ હોય છે અને તદુત્પત્તિ સંબંધ હોય ત્યાં કાર્યહેતુ કે કારણહેતુ હોય છે. તાદાત્મ્ય સંબંધ સમકાલીન વસ્તુઓમાં હોય છે અને તદુત્પત્તિ-કાર્યકારણભાવ સંબંધ અવ્યવહિત પૂર્વોત્તર ક્ષણવર્તી અગ્નિ અને ધૂમ આદિમાં હોય છે. આ રીતે કાલનું વ્યવધાન તાદાત્મ્ય અને તદુત્પત્તિ બન્નેમાં નથી. જ્યારે પૂર્વચર અને ઉત્તરચરમાં કાલનું વ્યવધાન હોય છે. માટે એ બન્નેનો સ્વભાવ, કાર્ય કે કારણ હેતુમાં સમાવેશ થઈ શકતો નથી. ૭૧.

(પ૦) ત્યોરિતિ સ્વભાવ-કાર્યકારણભાવયોઃ ॥૭૧॥

(ટિ૦) સાધ્યસાધનયોરિત્યાદિ ॥ ઘટે इति तादात्म्यतदुત્पत्તौ । प्रयत्नानन्तरीयेति शब्दादौ धर्मिणि ॥૭૧॥

§૧ નનુ કાલવ્યવધાનેડપિ કાર્યકારણભાવો ભવત્યેવ, જાગ્રદ્બોધપ્રવોધયોર્મર-
નારિષ્ટયોશ્ચ તથાદર્શનાદિતિ પ્રતિજાનાનં પ્રજ્ઞાકરં પ્રતિક્ષિપન્તિ—

ન ચાતિક્રાન્તાનાગતયોર્જાગ્રદ્દશાસંવેદન-મરણયોઃ પ્રવોધોત્પાતૌ પ્રતિ કાર-
ણત્વં, વ્યવહિતત્ત્વેન નિર્વ્યાપારત્વાત્ ॥૭૨॥

§૨ અયમર્થઃ । જાગ્રદ્દશાસંવેદનમતીતં સુષાવસ્થોત્તરકાલભાવિજ્ઞાનં વર્તમાનં પ્રતિ; મરણં ચાનાગતં ધ્રુવાવીક્ષણાદિકમરિષ્ટં સામ્પ્રતિકં પ્રતિ વ્યવહિતત્ત્વેન વ્યા-
પારપરાહ્મુસ્વમ્—इति कथं तत्तत्र कारणत्वमवलम्बेत ? । निर्व्यापारस्यापि तत्कल्पने सर्वं सर्वस्य कारणं स्यात् ॥૭૨॥

§૧ કાલનું વ્યવધાન હોય તો પણ કાર્યકારણભાવ હોય છે જેમકે—જાગ્રત અવસ્થાનો બોધ અને પ્રબોધ(સૂઈને ઊઠ્યાપછીના જ્ઞાન)માં તથા મરણ અને

અરિષ્ટમાં. આ પ્રકારે કાલનું વ્યવધાન હોવા છતાં કાર્યકારણભાવ છે, એવું માનનાર પ્રજ્ઞાકરનું નિરાકરણ—

અતીતકાલીન જાત દશાનું સંવેદન અને અનાગતકાલીન મરણ અનુક્રમે વર્તમાનકાલીન પ્રબોધનું અને અરિષ્ટનું કારણ નથી, કારણ કે-કાલનું વ્યવધાન હોવાથી વ્યાપાર ઘટી શકતો નથી. ૭૨.

ફર જાત અવસ્થાનું સંવેદન અતીત છે, તેથી તે સુભાવસ્થા પછીના વર્તમાન જ્ઞાનમાં, અને જે જ રીતે મરણ એ અનાગત-ભવિષ્યત્ છે, તે વર્તમાનમાં ધ્રુવના અદર્શન રૂપ અરિષ્ટ-અમંગળ-માં, કાલનું અંતર હોવાથી વ્યાપાર રહિત છે. અર્થાત્ તે તે કાર્ય પદાર્થની ઉત્પત્તિકાલે તે તે કારણ પદાર્થ છે જ નહિ, તો તેની ઉત્પત્તિ માટેનો વ્યાપાર કેવી રીતે કરે? માટે જાતઅવસ્થાનો ઓધ પ્રબોધ-માં અને મરણ અમંગળમાં કારણ રૂપ કઈ રીતે થઈ શકે? વ્યાપાર રહિત પદાર્થને પણ કારણ તરીકે કલ્પવામાં આવે તો-સર્વ પદાર્થો સર્વનાં કારણું બની જશે. ૭૨.

(૫૦) પ્રજ્ઞાકરમિતિ સૌગતવિશેષમ્ ।

વર્તમાનં પ્રતીત્યતઃ પુરઃ વ્યાપારપરાઙ્મુખમિતિ ગમ્યમ્ । તદિતિ જાગ્રદ્-શાસંવેદનં મરણં ચ । તન્નેતિ પ્રવોધે અરિષ્ટે ચ । કથં તત્તત્ર કારણત્વમાલમ્બેતેતિ જાગ્રદ્-શાસંવેદનં ન પ્રવોધસ્ય કારણં કિન્તુ ક્ષયોપશમઃ, મરણં ચોત્પાતસ્ય કારણં ન, કિન્તુ ધાતુચિ-ત્તાદિવિપર્યય ઇતિ મર્મ ॥૭૨॥

(ટિ૦) નનુ કાલેત્યાદિ ॥ તથેતિ કાલવ્યવધાનેઽપિ કાર્યકારણભાવાવીક્ષણાત્ । પ્રતિજા-નાનમિતિ પ્રજ્ઞાકરં મન્યમાનમ્ । કથં તદિતિ જાગ્રદ્શાસંવેદનમતીતં, મરણાગતં ચ ॥ તન્નેતિ વર્તમાનજ્ઞાને અરિષ્ટવીક્ષણાદૌ સાંપ્રતિકે । તત્કલ્પને ઇતિ કારણત્વકલ્પને. ॥૭૨॥

ઇદમેવ ભાવયન્તિ—

સ્વવ્યાપારાપેક્ષિણી હિ કાર્યં પ્રતિ પદાર્થસ્ય કારણત્વવ્યવસ્થા, કુલા-લસ્યેવ કલસં પ્રતિ ॥૭૩॥

૬૧ અન્વય-વ્યતિરેકાવસેયો હિ સર્વત્ર કાર્યકારણભાવઃ । તૌ ચ કાર્યસ્ય કારણવ્યાપારસવ્યપેક્ષાવેવ યુજ્યેતે । કુમ્ભસ્યેવ કુમ્ભકારવ્યાપારસવ્યપેક્ષાવિતિ ॥૭૩॥

ઉપરોક્ત કથનનું સમર્થન—

પોતાના વ્યાપારની અપેક્ષાએ જ પદાર્થને કાર્ય પ્રત્યે કારણતા છે. અર્થાત્ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં વ્યાપારવાળો પદાર્થ જ કારણરૂપ મનાય છે. જેમ કે-કુંભાર પોતાના વ્યાપારની અપેક્ષાએ જ ઘટમાં કારણ છે. ૭૩.

૬૧ કાર્યકારણભાવનો નિશ્ચય સર્વત્ર અન્વય અને વ્યતિરેકથી જ થાય છે. અને કાર્યનો તે અન્વય-વ્યતિરેક કારણના વ્યાપારને જ આધીન છે. જેમકે—કુંભનો અન્વય-વ્યતિરેક કુંભારના વ્યાપારને જ આધીન છે. ૭૩.

(૫૦) તાવિતિ અન્વયવ્યતિરેકૌ ॥૭૩॥

(ટિ૦) અન્વયેત્યાદિ । તાવિતિ અન્વયવ્યતિરેકૌ ॥૭૩॥

નનુ ચાતિક્રાન્તાઽનાગતયોર્વ્યવહિતત્વેઽપિ વ્યાપારઃ કથં ન સ્યાદિત્યારેકા-
મધરયન્તિ—

ન ચ વ્યવહિતયોસ્તયોર્વ્યાપારપરિકલ્પનં ન્યાય્યમતિપ્રસક્તેઃ ॥૭૪॥

§૧ તયોરતિક્રાન્તાઽનાગતયોર્જાગ્રદશાસંવેદન-મરણયોઃ ॥૭૪॥

વ્યવધાનયુક્ત હોવા છતાં અતીત અને અનાગત પદાર્થોનો વ્યાપાર કેમ
નહિ થાય ? એ શંકાનો પરિહાર—

વ્યવધાનવાળા તે બંનેમાં પણ વ્યાપારની કલ્પના કરવી એ ન્યાયયુક્ત નથી.
કારણ કે—એવું માનવાથી અતિપ્રસક્તિ દોષ આવશે. ૭૪.

§૧. 'બંનેમાં' એટલે અતીતકાલીન જાગ્રદશા સંવેદન અને અનાગત-
કાલીન મરણ એ બંનેમાં. ૭૪.

અતિપ્રસક્તિમેવ માવયન્તિ—

પરમ્પરાધ્યવહિતાનાં પરેપામપિ તત્કલ્પનસ્ય નિવારયિતુમશક્યત્વાત્ ॥૭૫॥

§૧ પરેપામપિ રાવણ-શઙ્ખચક્રવર્ત્યાદીનામ્ । તત્કલ્પનસ્ય વ્યાપારકલ્પનસ્ય ।

§૨ અથાન્વય-વ્યતિરેકસમધિગમ્યઃ કાર્યકારણભાવઃ । તતો વ્યવધાનાવિશે-
ષેઽપિ યસ્યૈવ કાર્યમન્વય-વ્યતિરેકાવનુકરોતિ, તદેવ તત્કારણમ્ । અન્યથાઽવ્યવધા-
નાવિશેષેઽપિ કિં ન કાષ્ટકૃશાનુવત્તત્ર સ્થિત એવ શર્કરાકણનિકરોઽપિ ધૂમકારણં
સ્યાત્ ? તતો નાતિપ્રસક્ત્વ ઇતિ ચેત્ ।

નન્વન્વયસ્તદ્ભાવે ભાવઃ, સ ચાત્ર તાવત્ નાસ્ત્યેવ । જાગ્રદશાસંવેદન-મરણ-
યોરભાવ એવ સર્વદા તત્કાર્યોત્પાદાત્ । અથ સ્વકાલે સતોરેવ તયોસ્તત્કાર્યોત્પ-
ત્તેરન્વયઃ કથં ન સ્યાદિતિ ચેત્; તર્હાદિશોઽયં રાવણાદિમિરપ્યસ્યાસ્ત્યેવ । સત્યમ્,
અસ્ત્યેવ વ્યતિરેકસ્તુ રિક્ત ઇતિ ચેત્ ।

અતિપ્રસક્તિ દોષનું સ્પષ્ટીકરણ—

કારણ કે—પરંપરાથી વ્યવધાનવાળા અન્ય પદાર્થો વિષે પણ તેની કલ્પનાનું
નિવારણ થઈ શકશે નહિ. ૭૫.

§૧. 'અન્ય પદાર્થો' એટલે રાવણ-શંખચક્રવર્તી આદિ. 'તેની કલ્પનાનું'
એટલે વ્યાપારની કલ્પનાનું.

§૨ શંકા—કાર્યકારણભાવનું જ્ઞાન અન્વય-વ્યક્તિરેકથી થાય છે, એટલે
જે પદાર્થોમાં વ્યવધાનને કારણે કશી વિશેષતા ન હોય છતાં પણ જેની સાથે
કાર્યનો અન્વય-વ્યતિરેક હોય તે જ કારણ છે, એમ માનવું જોઈએ. અન્યથા
અવ્યવધાનની સમાનતા છતાં લાકડાના અગ્નિની જેમ ત્યાં જ અવ્યવહિતરૂપે
રહેલ રેતીનો કણસમૂહ પણ ધૂમનું કારણ કેમ ન બને ? માટે વ્યવધાન-
અવ્યવધાન ગૌણ બાબત છે. તેથી ઉપરોક્ત અતિપ્રસંગ દોષ આવશે નહિ.

સમાધાન—તમારી વાત ખરી છે. અન્વય એટલે 'તે(કારણ)ની સત્તા હોય તો તે(કાર્ય)ની સત્તા હોય' તે. અને આ અન્વય પ્રસ્તુતમાં છે જ નહિ. કારણ કે—જાગ્રદશાસંવેદન અને મરણનો અભાવ હોય ત્યારે જ તેના કાર્યોની (પ્રબોધ અને અમંગળની) ઉત્પત્તિ થાય છે. નહિ કે તેમનું સત્ત્વ હોય ત્યારે.

શંકા—જાગ્રદશાસંવેદન અને મરણ સ્વકાલમાં વિદ્યમાન છે, તેથી જ તેમનાં ઉપરોક્ત કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે, તો અન્વય કેમ નહિ ?

સમાધાન—આ પ્રકારનો અન્વય તો રાવણુ આદિ સાથે પણ છે. એટલે કે તેમને કારણ કેમ ન માનવાં ?

ખૌદ્ધ—ખરીવાત. રાવણુઆદિ સાથે અન્વય તો છે, પરંતુ વ્યતિરેક તો નથી, માટે કારણ ન બને.

(૫૦) તત્કલ્પનસ્યેતિ વ્યાપારકલ્પનાયાઃ ।

અથાન્વયેત્યાદિ પરવાક્યમ્ । કાર્યમિતિ કાર્યં કર્તૃ ।

તત્કાર્યોત્પાદાદિતિ પ્રવોધારિષ્ટકાર્યોત્પત્તેઃ । ईदृशोऽयमिति अयमन्वयः ।
અસ્યેતિ કાર્યસ્ય ।

(ટિ૦) અથાન્વયેત્યાદિ । તદ્ભાવે इति ધૂમસદ્ભાવે ભાવોઽગ્નિમત્ત્વસ્ય । સ ચેતિ ભાવો વોધારિષ્ટવીક્ષણલક્ષણઃ । અત્રેતિ ભવદુક્તજાગ્રદશાસંવેદને મરણે ચ ॥ તત્કાર્યોત્પાદાદિતિ તયોર્જાગ્રદશાસંવેદનમરણયોઃ કાર્યવોધોત્પાતયોરુત્પત્તિસંભવાત્ ॥ તયોરિતિ જાગ્રદશાસંવેદનમરણયોઃ । તત્કાર્યોત્પત્તેરિતિ તયોઃ કાર્યં વોધોત્પાતલક્ષણં તત્કાર્યં તસ્યોત્પત્તિઃ । અયમિતિ અન્વયઃ । અસ્યેતિ વ્યાપારસ્ય કાર્યસ્ય ।

§૩ નનુ કોઽયં વ્યતિરેકો નામ ? તદભાવેઽભાવ इति ચેત્ । સ તર્હિ જાગ્રદશાસંવેદનાદેઃ કથં સ્યાત્ । તદભાવ एव सर्वदा प्रवोधादेर्भावात् । स्वकाले त्वभावस्तस्य नास्त्येवेति कथं व्यतिरेकः सिद्धिमधिवसेत् ? इति न व्यवहितयोः कार्यकारणभावः संभवति ॥ ૭૫ ॥

§૩ જૈન—જે એમ જ હોય તો તમે વ્યતિરેક કેને કહો છે ?

ખૌદ્ધ—'કારણના અભાવમાં કાર્યનો અભાવ' એ—વ્યતિરેક છે.

જૈન—તો જાગ્રદશાસંવેદનાદિનો પોતાના કાર્ય સાથે આવો વ્યતિરેક કઈ રીતે થઈ શકશે ? કારણ કે—જાગ્રદશાસંવેદનાદિના અભાવકાલમાં જ પ્રબોધાદિ-કાર્યોનો સદા સદ્ભાવ છે અને જાગ્રદશાસંવેદનાદિનો સ્વકાલમાં અભાવ તો છે જ નહિ. માટે વ્યતિરેક કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? આ પ્રકારે વ્યવધાનવાળા પદ્ધત્યોનો કાર્યકારણભાવ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. ૭૫.

(૫૦) તસ્યેતિ જાગ્રદશાસંવેદનાદેઃ ॥૭૫॥

(ટિ૦) તદ્ભાવે इति ધર્માભાવે । અભાવ इति હૈતોરસત્ત્વમ્ । સ इति વ્યતિરેકઃ । તદ્ભાવ इति તસ્ય જાગ્રદશાસંવેદનસ્યાઽસત્ત્વે । તસ્યેતિ જાગ્રદશાસંવેદનસ્ય મરણસ્ય વા ॥૭૫॥

सहचरहेतोरपि स्वभाव-कार्य-कारणेषु नान्तर्भाव इति दर्शयन्ति—

सहचारिणोः परस्परस्वरूपपरित्यागेन तादात्म्यानुपपत्तेः, सहोत्पादेन तदुत्पत्तिविपत्तेश्च सहचरहेतोरपि प्रोक्तेषु नानुप्रवेशः ॥ ७६ ॥

§ १ यदि हि सहसंचरणशीलयोर्वस्तुनोस्तादात्म्यं स्यात्, तदा परस्परपरिहारेण स्वरूपोपलम्भो न भवेत् । अथ तदुत्पत्तिः; तदा पौर्वापर्येणोत्पादप्रसङ्गात् सहोत्पादो न स्यात् । न चैवम् । ततो नास्य प्रोक्तेषु स्वभाव-कार्य-कारणेष्वन्तर्भावः ॥७६॥

सहचर हेतुनोऽप्यु स्वभाव, कार्यं के कारणे हेतुमां समावेशे यतो नथी. अेतुं समर्थन—

सहचरहेतुं परस्पर स्वरूपे लिन्न लिन्न होवाथी तेमां तादात्म्य संभंध घटी शकतो नथी. वणी तेमो अेक साथे न उत्पन्न यता होवाथी तदुत्पत्ति पणु घटती नथी. माटे सहचर हेतुनोऽस्वभाव, कार्यं के कारणे हेतुमां समावेशे यतो नथी. ७६.

§१ सहचर-साथे रडेनार पदार्थोनेो परस्पर तादात्म्य संभंध होय तो तेमो अेक भीनथी बुदा नणाय नडि. तेवी न रीते तेमोनेो तदुत्पत्ति संभंध होय तो आगण पाछण उत्पत्तिनेो प्रसंग होवाथी सडोपत्ति न थाय. परंतु अे प्रभाणु नथी. अर्थात् सहचर पदार्थो परस्पर लिन्न रूपवाणा छे अने साथे उत्पन्न थाय छे. माटे पूवे कडेला स्वभाव, कार्यं के कारणे हेतुमां तेनो समावेशे यतो नथी. ७६.

(५०) सहसंचरणशीलयोरिति अश्विनीकुमारयोरिव । पौर्वापर्येणोत्पादप्रसङ्गादिति नियतप्राक्कालभावि कारणं नियतोत्तरकालभावि कार्यम् ॥७६॥

इदानीं मन्दमतिव्युत्पत्तिनिमित्तं साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां पञ्चावयवां व्याप्याविरुद्धोपलब्धिमुदाहरन्ति—

ध्वनिः परिणतिमान्, प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्, यः प्रयत्नानन्तरीयकः स परिणतिमान्, यथा स्तम्भः, यो वा न परिणतिमान् स न प्रयत्नानन्तरीयकः, यथा चान्धेयः, प्रयत्नानन्तरीयकश्च ध्वनिः, तस्मात् परिणतिमानिति व्याप्यस्य साध्येनाऽविरुद्धस्योपलब्धिः साधर्म्येण वैधर्म्येण च ॥ ७७ ॥

अत्र ध्वनिः परिणतिमानिति साध्यधर्मविशिष्टधर्म्यभिधानरूपा प्रतिज्ञा । प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति हेतुः । यः प्रयत्नानन्तरीयक इत्यादी तु व्याप्तिप्रदर्शनपूर्वो साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां स्तम्भ-चान्धेयरूपौ दृष्टान्तौ । प्रयत्नानन्तरीयकश्च ध्वनिश्चित्युपनयः । तस्मात् परिणतिमानिति निगमनम् ।

§ २ यद्यपि व्याप्यत्वं कार्यादिहेतूनामप्यस्ति, साध्येन व्याप्यत्वात् । तथापि तन्नेह विवक्षितम्, किन्तु साध्येन तदात्मीभूतस्याकार्यादिरूपस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वादेः स्वरूपमित्यदोषः ॥ ७७ ॥

હવે મંદમતિ શ્રોતાને સમજાવવા સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય દ્વારા પાંચ અવયવ-
વાળી વ્યાખ્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

શબ્દ પરિણુતિમાન-અનિત્ય છે, પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી. જે પ્રયત્ન
દ્વારા ઉત્પન્ન થાય તે પરિણુતિમાન હોય છે, જેમકે-થાંભલો. વળી જે પરિણુતિ-
માન-અનિત્ય ન હોય તે પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થતો નથી. જેમકે-વંધ્યાપુત્ર, શબ્દ
પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પરિણુતિમાન છે-આ પ્રમાણે આ સાધ્યની
સાથે અવિરુદ્ધ એવા વ્યાખ્યા હેતુની ઉપલબ્ધિ સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય (અવય-
વ-વ્યતિરેક) દ્વારા છે. ૭૭.

§૧ આ સૂત્રમાં 'શબ્દ પરિણુતિમાન છે' એ અંશ સાધ્યધર્મથી વિશિષ્ટ
ધર્મીના કથનરૂપ પ્રતિજ્ઞા છે અને 'પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી' એ હેતુ છે.
તથા 'જે પ્રયત્ન દ્વારા' ઇત્યાદિ કહ્યું છે તેમાં અન્વયવ્યાપ્તિ પ્રદર્શન કરી સ્તં-
ભરૂપ સાધર્મ્ય દર્શાવે અને 'જે પરિણુતિમાન ન હોય' ઇત્યાદિ કહ્યું છે તેમાં
વ્યતિરેકવ્યાપ્તિનું પ્રદર્શન કરી વૈધર્મ્ય દર્શાવે બતાવ્યું છે. 'શબ્દ પ્રયત્નથી
ઉત્પન્ન થાય છે' એ ઉપનય છે અને 'માટે પરિણુતિમાન છે' એ નિગમન છે.

§૨ યદ્યપિ કાર્યાદિ હેતુઓમાં પણ વ્યાપ્યત્વ છે, કારણ કે-તેઓ પણ
સાધ્યના વ્યાપ્ય છે, તો પણ તે વ્યાપ્યત્વ અહીં વિવક્ષિત નથી પરંતુ જે સાધ્ય-
ની સાથે કથચિત્ તાદાત્મ્યપરિણામને પામેલ હોય પણ કાર્યકારણાદિ રૂપ ન
હોય એવું પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાદિ હેતુનું વ્યાપ્યસ્વરૂપ જ અહીં વિવક્ષિત છે.
તેથી કોઈ દોષ નથી. ૭૭

(ટિ૦) ધ્વનિઃ પરિણતિમાનિત્યાદિ । શબ્દોઽનિત્યઃ । યદા શબ્દમુદ્દિશ્ય પ્રયત્નાનન્તરી-
કત્વહેતુવશાદનિત્યત્વં સાધ્યતે તદા વિશિષ્ટં શબ્દં પક્ષીકૃત્ય પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વં સાધનમુપન્ય-
સનીયમ્ । અન્યથા હિ શબ્દમાત્રપરિગ્રહે પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વમવ્યાપકાઽસિદ્ધં સ્યાત્ । નહિ પ્રયત્ના-
નન્તરં સર્વશબ્દાનાં જન્માઽસ્તિ । ઘણ્ટાવેણ્વાદૌ વાતાદપિ શબ્દપ્રાદુર્ભાવાત્ । યદ્યપીત્યાદિ ॥
વ્યાપ્યત્વમિતિ હેતુત્વમ્ । કાર્યાદિહેતૂનામિતિ કૃતકત્વાદીનામપિ । તદિતિ કૃતકત્વ-
હેતુત્વમ્ । રૂઢિતિ શબ્દાનિત્યત્વે સાધ્યે ॥ તદાત્મીભૂતસ્યેતિ વ્યાપ્યરૂપસંજાતસ્ય કૃતકત્વાદિ-
વ્યતિરિક્તસ્ય । સ્વરૂપમિતિ વિવક્ષિતમ્ ॥૭૮॥

અથ કાર્યાઽવિરુદ્ધોપલબ્ધ્યાદીનુદાહરન્તિ—

અસ્ત્યત્ર ગિરિનિકુઞ્જે ધનઞ્જયો ધૂમસમુપલમ્ભાદિતિ કાર્યસ્ય ॥૭૮॥

§ ૧ સાધ્યેનાઽવિરુદ્ધોસ્યોપલબ્ધિરિતિ પૂર્વસૂત્રાદિહોત્તરત્ર ચાનુવર્તનીયમ્ ॥ ૭૮ ॥

ભવિષ્યતિ વર્ષ તથાવિધવારિવાહત્રિલોકનાદિતિ કારણસ્ય ॥ ૭૯ ॥

§ ૧ તથાવિધેતિ સાતિશયોન્નતત્વાદિધર્મોપેતત્ત્વં ગૃહ્યતે ॥ ૭૯ ॥

ઉદેષ્યતિ મુહૂર્ત્તાન્તે તિષ્યતારકાઃ પુનર્વસુદયદર્શનાદિતિ પૂર્વચરસ્ય ॥ ૮૦ ॥

§ ૧ તિષ્યતારકેતિ પુષ્યનક્ષત્રમ્ ॥ ૮૦ ॥

ઉદગુર્મુહૂર્ત્તાત્પૂર્વે પૂર્વફલગુન્ય ઉત્તરફલગુનીનામુદ્ગમોપલબ્ધેરિત્યુત્તરચરસ્ય ॥ ૮૧ ॥

અસ્તીહ સહકારફલે રૂપવિશેષઃ સમાસ્વાદ્યમાનરસવિશેષાદિતિ સંદ્ધચરસ્ય ॥૮૨॥

§ ૧ इयं च साक्षात् षोढाऽविरुद्धोपलघ्धिः । परम्परया पुनः संभवन्तीयमत्रै-
वान्तर्भावनीया । तद्यथा, कार्यकार्याऽविरुद्धोपलघ्धिः कार्याविरुद्धोपलघ्धौ । अभूदत्र
कोशः कलशोपलम्भात् इति । कोशस्य हि कार्यं कुशूलस्तस्य चाविरुद्धं कार्यं कुम्भ
इत्येवमन्या अप्यत्रैवान्तर्भावनीयाः ॥ ८२ ॥

કાર્યાવિરુદ્ધોપલઘ્ધ્યાદિનાં ઉદાહરણો—

આ પર્યાતના નિકુંજમાં અગ્નિ છે, કારણ કે-ધૂમ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે
છે—આ કાર્યની. ૭૮.

§૧ 'સાધ્યની સાથે અવિરુદ્ધ...ઉપલઘ્ધિ છે' એ પ્રમાણે પૂર્વસૂત્રમાંથી અહીં
અને હવે પછીના સૂત્રમાં અનુવૃત્તિ કરી લેવી. ૭૮.

વરસાદ થશે. કારણ કે-તથાવિધ વાદળાં જોવામાં આવે છે—આ કારણની. ૭૯.

§૧ પ્રસ્તુતમાં તથાવિધ એટલે અતિશય ઊંચા વગેરે વાદળાં સમજવાં.
અર્થાત્ એવાં વાદળાં જે અવશ્ય વરસે. ૭૯.

એક મુહૂર્ત પછી તિપ્પતારકાનો ઉદય થશે. કારણ કે-અત્યારે પુનર્વસુ-
નક્ષત્રનો ઉદય જોવામાં આવે છે—આ પૂર્વચરની. ૮૦

§૧ તિપ્પતારા એટલે પુષ્ય નક્ષત્ર સમજવું. ૮૦.

એક મુહૂર્ત પહેલાં પૂર્વકુદ્યુની નક્ષત્રનો ઉદય થઈ ગયો છે— આ ઉત્તર-
ચરની. ૮૧.

આ કેરીમાં રૂપ વિશેષ છે. કારણ કે ચાખવામાં આવતો રસ વિશેષ છે,
આ સહચરની. ૮૨.

§૧ આ પ્રમાણે છ પ્રકારની સાક્ષાત્ અવિરુદ્ધોપલઘ્ધિ કહેવામાં આવી. અને
પરંપરાએ તે જે અવિરુદ્ધોપલઘ્ધિઓ થાય છે, તેમનો આમાં જ અન્તર્ભાવ
કરવો. તે આ પ્રમાણે—કાર્યકાર્યાવિરુદ્ધોપલઘ્ધિનો કાર્યવિરુદ્ધોપલઘ્ધિમાં અન્તર્ભાવ
છે. જેમકે-અહીં કોશ હોતો, કારણ કે-કલશની ઉપલઘ્ધિ થાય છે. અહીં કોશનું
કાર્ય કુશૂલ છે અને તેનું અવિરુદ્ધ કાર્ય કલશ છે. આ પ્રમાણે અન્ય
જે પરંપરાએ અવિરુદ્ધોપલઘ્ધિઓ હોય તેમનો ઉપરોક્ત અવિરુદ્ધોપલઘ્ધિઓમાં
અન્તર્ભાવ કરી લેવો. ૮૨.

અધુના વિરુદ્ધોપલઘ્ધિમેદાનાહુઃ—

વિરુદ્ધોપલઘ્ધિસ્તુ પ્રતિષેધપ્રતિપત્તૌ સપ્તપ્રકારા ॥૮૩॥

હવે વિરુદ્ધોપલઘ્ધિના લેદો-જણાવે છે —

પ્રતિષેધને સિદ્ધ કરનારી વિરુદ્ધોપલઘ્ધિ સાત પ્રકારે છે. ૮૩.

પ્રથમપ્રકારં પ્રાક્ પ્રકાશયન્તિ—

તत्राद्या स्वभावविरुद्धोपलघ्धिः ॥૮૪॥

§ ૧ પ્રતિષેધ્યસ્યાર્થસ્ય યઃ સ્વભાવઃ સ્વરૂપમ્ , તેન સહ યત્ સાક્ષાદ્ વિરુદ્ધમ્ , તસ્યોપલબ્ધિઃ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ ॥૮૪॥

एतामुदाहरन्ति—

यथा नास्त्येव सर्वथैकान्तोऽनेकान्तस्योपलम्भात् ॥८५॥

§ ૧ સ્પષ્ટો હિ સર્વથૈકાન્તાનેકાન્તયોઃ સાક્ષાદ્વિરોધો ભાવાઽભાવયોરિવ ।

§ ૨ નન્વયમનુપલબ્ધિહેતુરેવ યુક્તઃ ‘યાવાન્ કશ્ચિત્ પ્રતિષેધઃ સ સર્વોઽનુપલબ્ધેઃ’ इति वचनादिति चेत् । तन्मलीमसम् । उपलम्भाभावस्यात्र हेतुत्वेनानुपन्यासात् । अथ विरुद्धयोः सर्वथैकान्तानेकान्तयोर्वह्निशीतस्पर्शयोरिव प्रथमं विरोधः स्वभावानुपलब्ध्या प्रतिपन्न इत्यनुपलब्धिमूलत्वात्स्वभावविरुद्धोपलब्धेरनुपलब्धिरूपत्वं युक्तमेवेति चेत् । तर्हि साध्यधर्मिणि भूधरादौ, साधने च धूमादावध्यक्षीकृते सती-दमप्यनुमानं प्रवर्तत इति प्रत्यक्षमूलत्वादिदमपि प्रत्यक्षं किं न स्यात् ? इति ॥८५॥

પ્રથમ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિનો પહેલો પ્રકાર પ્રકટ કરે છે—

તેમાંનો પહેલો ભેદ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે. ૮૪.

§૧ પ્રતિષેધ્ય પદાર્થના સ્વભાવ—સ્વરૂપની સાથે જેનો સાક્ષાત્ વિરોધ હોય તેની ઉપલબ્ધિ તે સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે. ૮૪.

તેનું ઉદાહરણ—

જેમકે—સર્વથા એકાન્ત નથી, કારણ કે અનેકાન્તની ઉપલબ્ધિ થાય છે. ૮૫.

§૧ ભાવ અને અભાવની જેમ એકાન્ત અને અનેકાન્તનો સાક્ષાત્ વિરોધ સ્પષ્ટ જ છે.

§૨ શંકા : પ્રસ્તુત વિરોદ્ધોપલબ્ધિરૂપ હેતુને અનુપલબ્ધિહેતુરૂપ જ માનવો જોઈએ કારણકે કહેવામાં આવ્યું છે કે—“જે કોઈ પ્રતિષેધ છે તે સૌ અનુપલબ્ધિથી જ સિદ્ધ થાય છે.”

સમાધાન : આમ કહેવું યુક્તિહીન છે. કારણ કે—અહીં ઉપલબ્ધિના અભાવને હેતુ તરીકે કહેલ નથી. તો તે અનુપલબ્ધિ કેમ કહેવાય ?

શંકા : અગ્નિ અને શીત સ્પર્શની જેમ સર્વથા વિરુદ્ધ એવા એકાન્ત અને અનેકાન્તનો વિરોધ સર્વ પ્રથમ સ્વભાવાનુપલબ્ધિથી જ જાણ્યો છે માટે અનુપલબ્ધિમૂલક હોવાથી સ્વભાવવિરુદ્ધઉપલબ્ધિને પણ અનુપલબ્ધિરૂપ જ માનવી તે યુક્તિસિદ્ધ કહેવાય.

સમાધાન : તો પછી સાધ્ય ધર્મી પર્વતાદિનું અને ધૂમાદિ હેતુઓનું પ્રત્યક્ષ થયા પછી જ અનુમાન પ્રવૃત્ત થાય છે, તેથી પ્રત્યક્ષમૂલક હોવાથી એ અનુમાન પણ પ્રત્યક્ષરૂપ કેમ ન માનવું ? ૮૫.

(પ૦) નન્વયમનુપલબ્ધિહેતુરિતિ પરવાક્યમ્ । અથ વિરુદ્ધયોરિત્યાદિ પરવાક્યમ્ ॥૮૫॥

(ટિ૦) નાસ્તિ સર્વથૈકાન્ત ઇત્યાદિ ।

ઉપલમ્ભાભાવસ્યેતિ નાત્ર પ્રસજ્યપ્રતિષેધમાત્રં કિન્તુ પર્યુદાસઃ । સ ચ વસ્ત્વન્તરવિધિ-રૂપઃ । અત્રેતિ સર્વથૈકાન્તનિષેધાનુમાને ॥૮૫॥

વિરુદ્ધોપલબ્ધેરાઘપ્રકારં પ્રદર્શ્ય શેપાનાહ્યાન્તિ—

પ્રતિષેધ્યવિરુદ્ધવ્યાપ્તાદીનામુપલબ્ધયઃ પર ॥૮૬॥

§ ૧ પ્રતિષેધ્યેનાર્થેન સહ યે સાક્ષાદ્વિરુદ્ધાસ્તેષાં યે વ્યાપ્તાદયો વ્યાપ્ય-કાર્ય-કારણ-પૂર્વચરોત્તરચર-સહચરાસ્તેપામુપલબ્ધયઃ ષડ્ ભવન્તિ । વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધપૂર્વચરોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધોત્તરચરોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધસહચરોપલબ્ધિશ્ચેતિ ॥૮૬॥

વિરુદ્ધોપલબ્ધિનો પ્રથમ પ્રકાર જણાવ્યો. હવે બીજા વિષે જણાવે છે— પ્રતિષેધ્ય(નેનો પ્રતિષેધ કરવાનો છે)થી વિરુદ્ધ પદાર્થના વ્યાપ્તાદિની ઉપલબ્ધિઓ છ પ્રકારની છે. ૮૬

§૧ પ્રતિષેધ્ય પદાર્થની સાથે નેનો સાક્ષાત્ વિરોધ છે તેવા વિરુદ્ધ પદાર્થોના જે વ્યાપ્તાદિ—એટલે કે વ્યાપ્ય-કાર્ય-કારણ-પૂર્વચર-ઉત્તરચર અને સહચર છે તેની ઉપલબ્ધિઓ છ થાય છે. તે આ પ્રમાણે—૧ વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિ, ૨ વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ, ૩ વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિ, ૪ વિરુદ્ધપૂર્વચરોપલબ્ધિ, ૫ વિરુદ્ધોત્તરચરોપલબ્ધિ, અને ૬ વિરુદ્ધસહચરોપલબ્ધિ. ૮૬.

ક્રમેણાસામુદાહરણાન્યાહુઃ—

વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિર્યથા નાસ્ત્યસ્ય પુંસસ્તત્ત્વેષુ નિશ્ચયસ્તત્ર સન્દેહાત્ ॥૮૭॥

§ ૧ અત્ર જીવાદિતત્ત્વગોચરો નિશ્ચયઃ પ્રતિષેધ્યઃ, તદ્વિરુદ્ધશ્ચાનિશ્ચયઃ, તેન વ્યાપ્તસ્ય સન્દેહસ્યોપલબ્ધિઃ ॥૮૭॥

છ પ્રકારની વિરુદ્ધોપલબ્ધિનાં અનુક્રમે ઉદાહરણો—

આ પુરુષને તત્ત્વોમાં નિશ્ચય નથી. કારણ કે-તેને તેમાં સંદેહ છે—આ વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિ છે. ૮૭.

§૧ અહીં જીવાદિતત્ત્વોનો નિશ્ચય પ્રતિષેધ્ય છે, તેથી સાક્ષાત્ વિરુદ્ધ 'અનિશ્ચય' છે, તેનાથી વ્યાપ્ત સંદેહ છે. તે સંદેહની ઉપલબ્ધિ છે તેથી નિશ્ચય સંભવે નહિ. સારાંશ કે વ્યાપ્ત એટલે વ્યાપ્ય છે. તેની ઉપલબ્ધિ અહીં સમજવાની છે. એટલે જ્યાં વ્યાપ્ય-વ્યાપ્ત હોય ત્યાં વ્યાપક હોય જ તેથી સંદેહ હોઈ અનિશ્ચય હોય જ. ૮૭.

વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિર્યથા ન વિદ્યતેઽસ્ય ક્રોધાદ્યુપશન્તિર્વદનવિકારાદેઃ ॥૮૮॥

§૧ વદનવિકારસ્તામ્રતાદિઃ, આદિશબ્દાદધરસ્ફુરણાદિપરિગ્રહઃ । અત્ર ચ પ્રતિષેધ્યઃ ક્રોધાદ્યુપશમઃ, તદ્વિરુદ્ધસ્તદનુપશમઃ, તત્કાર્યસ્ય વદનવિકારાદેરુપલબ્ધિઃ ॥૮૮॥

આ પુરુષમાં ક્રોધાદિની શાન્તિ નથી. કારણ કે-તેના મુખ ઉપર વિકારવગેરે જોવામાં આવે છે—આ વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ છે. ૮૮.

§૧ વદન વિકાર-એટલે મુખની લાલાશ વિગેરે જાણવાં અને આંદિ શબ્દથી હોઠનું સ્કુરાયમાન થવું—હોઠનું ફરકવું, બ્રહ્મુટિ વાંકી થવી, આંખ લાલ થવી વિગેરેનું ગ્રહણ જાણવું. આ અનુમાનમાં પ્રતિષેધ્ય છે ક્રોધાદિનો ઉપશમ, તેથી સાક્ષાત્ વિરુદ્ધ છે ક્રોધાદિનો અનુપશમ. અને તેનાં કાર્ય વદન વિકારાદિની ઉપલબ્ધિ છે, તેથી ક્રોધના ઉપશમનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે. ૮૮.

વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિર્યથા નાસ્ય મહર્ષેરસત્યં વચઃ સમસ્તિ રાગદ્વેષ-
કાલુષ્યાઽકલઙ્કિતજ્ઞાનસંપન્નત્વાત્ ॥૮૯॥

§ ૧ પ્રતિષેધ્યેન હ્યસત્યેન સહ વિરુદ્ધં સત્યમ્, તસ્ય કારણં રાગદ્વેષકાલુષ્યા-
કલઙ્કિતજ્ઞાનમ્ । તત્ કુતશ્ચિત્સૂક્ષ્માભિધાનાદેઃ સિદ્ધચત્ સત્યં સાધયતિ । તચ્ચ
સિદ્ધચદસત્યં પ્રતિષેધતિ ॥૮૯॥

આ મહર્ષિ અસત્ય વચન બોલતા નથી, કારણ કે તે રાગદ્વેષરૂપ કાલુષ્યના કલંકરહિત જ્ઞાનવાળા છે. આ વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિ છે. ૮૯.

§૧ અહીં પ્રતિષેધ્ય 'અસત્ય' છે તેનાથી સાક્ષાત્ વિરુદ્ધ સત્ય છે અને સત્યનું કારણ રાગદ્વેષરૂપ કલિમાથી રહિત જ્ઞાન છે. એવા જ્ઞાનની સિદ્ધિ કોઈ પ્રકારની સૂક્ષ્મતાથી થાય છે. તેહું જ્ઞાન સત્યને સિદ્ધ કરે છે અને સિદ્ધ થતું સત્ય અસત્યનો નિષેધ કરે છે. ૮૯.

(૫૦) પ્રતિષેધ્યેન હીત્યાદિગચે સિદ્ધચદિતિ જ્ઞાનં સિદ્ધચત્ ॥૮૯॥

વિરુદ્ધપૂર્વચરોપલબ્ધિર્યથા નોદ્ગમિષ્યતિ મુહૂર્તાન્તે પુણ્યતારા રોહિ-
ષ્યુદ્ગમાત્ ॥૯૦॥

§ ૧ પ્રતિષેધ્યોઽત્ર પુણ્યતારોદ્ગમઃ, તદ્વિરુદ્ધો મૃગશીર્ષોદયઃ, તદનન્તરં પુનર્વસૂદ-
યસ્યૈવ ભાવાત્ । તત્પૂર્વચરો રોહિષ્યુદયસ્તસ્યોપલબ્ધિઃ ॥૯૦॥

એક મુહૂર્ત પછી પુણ્યતારા નક્ષત્રનો ઉદય નહિ થાય, કારણ કે-અત્યારે રોહિણી નક્ષત્રનો ઉદય છે. આ વિરુદ્ધપૂર્વચરોપલબ્ધિ છે. ૯૦.

§૧ અહીં પુણ્યતારાનો ઉદય પ્રતિષેધ્ય છે. તેનાથી વિરુદ્ધ મૃગશીર્ષનો ઉદય છે. કારણ કે-પુણ્યતારાની પહેલાં પુનર્વસુ નક્ષત્રનો જ ઉદય થાય છે પણ અહીં તે મૃગશીર્ષના પણ પૂર્વચર રોહિણીના ઉદયની ઉપલબ્ધિ છે. ૯૦.

વિરુદ્ધોત્તરચરોપલબ્ધિર્યથા નોદગાન્મુહૂર્તાત્પૂર્વ મૃગશિરઃ પૂર્વફલ્ગુન્યુદયાત્ ॥૯૧॥

§ ૧ પ્રતિષેધ્યોઽત્ર મૃગશીર્ષોદયઃ, તદ્વિરુદ્ધો મઘોદયઃ, અનન્તરમાર્દ્રોદયાદેરેવ
ભાવાત્ । તદુત્તરચરઃ પૂર્વફલ્ગુન્યુદયસ્તસ્યોપલબ્ધિઃ ॥૯૧॥

એક મુહૂર્ત પહેલાં મૃગશિર નક્ષત્રનો ઉદય થયો નથી. કારણ કે-અત્યારે પૂર્વફલ્ગુની નક્ષત્રનો ઉદય છે, આ વિરુદ્ધોત્તરચરોપલબ્ધિ છે. ૯૧.

§૧ અહીં મૃગશીર્ષનો ઉદય પ્રતિષેધ્ય છે, તેનાથી વિરુદ્ધ મઘાનો ઉદય છે. અને મૃગશીર્ષના ઉદય પછી આર્દ્રાનો જ ઉદય થાય છે પણ અહીં તે મઘાન. ઉત્તરચર પૂર્વ ફલ્ગુનીના ઉદયની ઉપલબ્ધિ છે. ૯૧.

વિરુદ્ધસહચરોપલબ્ધિર્યથા નાસ્ત્યસ્ય મિથ્યાજ્ઞાનં સમ્યગ્દર્શનાત્ ॥૧૨॥

§ ૧ પ્રતિષેધેન હિ મિથ્યાજ્ઞાનેન સહ વિરુદ્ધં સમ્યગ્જ્ઞાનમ્, તત્સહચરં સમ્યગ્-
દર્શનમ્ । તચ્ચ પ્રાણ્યનુક્રમ્પાદેઃ કુતશ્ચિત્ લિજ્ઞાત્પ્રસિદ્ધચત્સહચરં સમ્યગ્જ્ઞાનં
સાધયતિ ।

§ ૨ इयं च सप्तप्रकाराऽपि विरुद्धोपलब्धिः प्रतिषेधेनार्थेन साक्षाद्विरोधमा-
श्रित्योक्ता, परम्परया विरोधाश्रयणेन त्वनेकप्रकारा विरुद्धोपलब्धिः संभवन्त्यत्रैवाभियु-
क्तैरन्तर्भावनीया । तद्यथा कार्यविरुद्धोपलब्धिर्व्यापकविरुद्धोपलब्धिः कारणविरुद्धोपलब्धिरिति
त्रयं स्वभावविरुद्धोपलब्धौ । तत्र कार्यविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नात्र देहिनि दुःखकारणमस्ति,
सुखोपलम्भादिति । साक्षादत्र सुखदुःखयोर्विरोधः । प्रतिषेध्यस्वभावेन तु दुःख-
कारणेन परम्परया । व्यापकविरुद्धोपलब्धिर्यथा—न सन्निकर्षादिः प्रमाणम्, अज्ञान-
त्वादिति । साक्षादत्र ज्ञानत्वाज्ञानत्वयोर्विरोधः, प्रतिषेध्यस्वभावेन तु ज्ञानत्वव्याप्येन
प्रामाण्येन व्यवहितः । कारणविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नासौ रोमहर्षादिविशेषवान्,
समीपवर्तिपावकविशेषादिति । अत्र पावकः साक्षाद्विरुद्धः शीतेन । प्रतिषेध्यस्वभावेन
तु रोमहर्षादिना शीतकार्येण पारम्पर्येण ।

§ ૩ ये तु— नास्त्यस्य हिमजनितरोमहर्षादिविशेषो धूमात्; प्रतिषेध्यस्य हि
रोमहर्षादिविशेषस्य कारणं हिमं तद्विरुद्धोऽग्निस्तत्कार्यं धूम इत्यादयः कारणविरुद्धकार्यो-
पलब्ध्यादयो विरुद्धोपलब्धेर्भेदाः—ते यथासंभवं विरुद्धकार्योपलब्ध्यादिष्वन्तर्भाव-
नीयाः ॥१२॥

આ પુરુષને મિથ્યાજ્ઞાન નથી, કારણ કે-તેને સમ્યગ્દર્શન છે. આ વિરુદ્ધ
સહચરોપલબ્ધિ છે. ૯૨.

§૧ અહીં પ્રતિષેધ્ય મિથ્યાજ્ઞાન છે તેનાથી વિરુદ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાન છે, અને
તેનું સહચર સમ્યગ્દર્શન છે અને પ્રાણી ઉપર અનુક્રમ્પાદિ કોઈ પણ હેતુથી
સધાતું તે સમ્યગ્દર્શન પોતાના સહચર સમ્યગ્જ્ઞાનને સિદ્ધ કરે છે.

§૨ આ સાત પ્રકારની વિરુદ્ધોપલબ્ધિ પ્રતિષેધ્ય પદાર્થ સાથે સાક્ષાત્ વિરોધને
આધારે કહી છે. પરંતુ પરંપરાએ વિરોધનો આશ્રય કરવામાં આવે તો જે
અનેક પ્રકારની વિરુદ્ધોપલબ્ધિઓ થાય છે, તેનો ખુદ્ધિમાનોએ આમાં જ અન્ત-
ર્ભાવ કરી લેવો, તે આ પ્રમાણે-કાર્યવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, વ્યાપકવિરુદ્ધોપલબ્ધિ,
કારણવિરુદ્ધોપલબ્ધિ-આ ત્રણનો સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિમાં અન્તર્ભાવ કરવો.
તેમાં કાર્યવિરુદ્ધોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—આ આત્માને વિષે દુઃખનું કારણ નથી,
કારણ કે-સુખની પ્રતીતિ થાય છે. સુખ અને દુઃખનો પરસ્પર સાક્ષાત્ વિરોધ
છે, પણ પ્રસ્તુતમાં પ્રતિષેધ્ય સ્વભાવ દુઃખના કારણ સાથે સુખનો વિરોધ પર-
પરાથી છે. વ્યાપકવિરુદ્ધોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણરૂપ નથી,

કારણ કે-તે અજ્ઞાનરૂપ છે. અહીં જ્ઞાનત્વ અને અજ્ઞાનત્વનો સાક્ષાત્ વિરોધ છે, પરંતુ પ્રતિષેધ્ય સ્વભાવ જ્ઞાનત્વના વ્યાપ્ય પ્રામાણ્ય સાથે અજ્ઞાનને પરંપરાએ વિરોધ છે. કારણવિરુદ્ધોપલઘ્ધિનું ઉદાહરણ—આ પુરુષ રોમહર્ષાદિરૂપ વિશેષ-વાળો નથી, કારણ કે-નજીકમાં અગ્નિવિશેષ છે. અહીં અગ્નિ અને શીતનો પરસ્પર સાક્ષાત્ વિરોધ છે, પરંતુ પ્રતિષેધ્ય સ્વભાવ શીતના કાર્યરૂપ રોમ-હર્ષાદિ સાથે અગ્નિનો પરંપરાએ વિરોધ છે.

§૩ વળી, આ પુરુષને હિમ(ખરફ)જનિત રોમહર્ષાદિવિશેષ નથી. કારણ કે-અહીં ધૂમ છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રતિષેધ્ય રોમહર્ષાદિવિશેષ છે, તેનું કારણ હિમ છે. તેનાથી સાક્ષાત્ વિરુદ્ધ અગ્નિ છે, અને તેનું કાર્ય ધૂમ છે—આ પ્રમાણે કારણવિરુદ્ધકાર્યોપલઘ્ધિ વિગેરે જે વિરુદ્ધોપલઘ્ધિઓ છે :તેનો યથાસંભવ વિરુદ્ધકાર્યોપલઘ્ધિ આદિમાં અન્તર્ભાવ કરવો. ૯૨.

(પ૦) તત્ર કાર્યવિરુદ્ધોપલઘ્ધિરિતિ તત્ર તાસાં મધ્યે । જ્ઞાનત્વવ્યાપ્યેનેતિ જ્ઞાનત્વં સાધકત્વં યસ્યેતિ વિગ્રહઃ । યે ત્વિતિ ધર્મોત્તરાદયઃ (?) ॥૧૨॥

(ટિ૦) કાર્યવિરુદ્ધોપલઘ્ધિરિત્યાદિ દુઃખકારણં વિષાદિ, કાર્યં દુઃખમ્ ॥૧૨॥

इति श्री साधुपूर्णमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्यपं०ज्ञानचन्द्र-
विरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पनके तृतीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥ श्री ॥

सम्प्रत्यनुपलघ्धि प्रकारतः प्राहुः—

अनुपलघ्धेरपि द्वैरूप्यम्, अविरुद्धानुपलघ्धिर्विरुद्धानुपलघ्धिश्च ॥१३॥

§ १ अविरुद्धस्य प्रतिषेधेनार्थेन सह विरोधमप्राप्तस्यानुपलघ्धिरविरुद्धाऽनुप-
लघ्धिः । एवं विरुद्धानुपलघ्धिरपि ॥१३॥

અનુપલઘ્ધિના ભેદ—

અનુપલઘ્ધિના પણ બે ભેદ છે— અવિરુદ્ધાનુપલઘ્ધિ અને વિરુદ્ધાનુપલઘ્ધિ. ૯૩.

§૨ અવિરુદ્ધ-અટલે પ્રતિષેધ્ય પદાર્થ સાથે જેને વિરોધ ન હોય, તેની જે અનુપલઘ્ધિ, તે અવિરુદ્ધાનુપલઘ્ધિ છે. એ જ રીતે વિરુદ્ધ-અટલે પ્રતિષેધ્ય પદાર્થ સાથે જેને વિરોધ હોય તેની અનુપલઘ્ધિ, તે વિરુદ્ધાનુપલઘ્ધિ છે. ૯૩.

(પ૦) અવિરુદ્ધાનુપલઘ્ધિરિતિ નિષેધસાધયિત્રી । વિરુદ્ધાનુપલઘ્ધિરિતિ વિધિ-
સાધયિત્રી ॥૧૩॥

• सम्प्रत्यविरुद्धानुपलघ्धेर्निषेधसिद्धौ प्रकारसङ्ख्यामाख्यान्ति—

तत्राविरुद्धानुपलघ्धिः प्रतिषेधावबोधे सप्तप्रकारा ॥१४॥

अमूनेव प्रकारान् प्रकटयन्ति—

प्रतिषेधेनाविरुद्धानां स्वभावव्यापककार्यकारणपूर्वचरोत्तरचर-
सहचराणामनुपलघ्धिः ॥१५॥

૧ एवं च स्वभावानुपलघ्विः, व्यापकानुपलघ्विः, कार्यानुपलघ्विः, कारणानु-
पलघ्विः, पूर्वचरानुपलघ्विः, उत्तरचरानुपलघ्विः, सहचरानुपलघ्विश्चेति ॥१५॥

પ્રતિષેધસાધક અવિરુદ્ધાનુપલઘ્વિના લેદોની સંખ્યા જણાવે છે—
પ્રતિષેધને સિદ્ધ કરનારી અવિરુદ્ધાનુપલઘ્વિ સાત પ્રકારે છે. ૯૪.
તે પ્રકારોનું પ્રકાશન—

પ્રતિષેધ્ય પદાર્થની સાથે અવિરુદ્ધ એવાં સ્વભાવ-વ્યાપક-કાર્ય-કારણ-
પૂર્વચર-ઉત્તરચર અને સહચરની અનુપલઘ્વિ છે. ૯૫.

§૧ એ રીતે ૧ સ્વભાવાનુપલઘ્વિ, ૨ વ્યાપકાનુપલઘ્વિ, ૩ કાર્યાનુપલઘ્વિ,
૪ કારણાનુપલઘ્વિ, ૫ પૂર્વચરાનુપલઘ્વિ, ૬ ઉત્તરચરાનુપલઘ્વિ અને ૭ સહ-
ચરાનુપલઘ્વિ—આ સાત લેદ અવિરુદ્ધાનુપલઘ્વિનાં છે. ૯૫.

क्रमेणामूनुदाहरन्ति—

स्वभावानुपलघ्वर्यथा नास्त्यत्र भूतले कुम्भ उपलघ्वलक्षणप्राप्तस्य
तत्स्वभावस्यानुपलम्भात् ॥१६॥

§ ૧ उपलघ्वलक्षणप्राप्तस्येति उपलघ्विज्ञानम्, तस्य लक्षणानि कारणानि चक्षु-
रादीनि, तैर्ह्युपलघ्वलक्ष्यते जन्यत इति यावत् तानि प्राप्तः; जनकत्वेनोपलघ्विकारणा-
न्तर्भावात् स तथा दृश्य इत्यर्थस्तस्यानुपलम्भात् ॥१६॥

સાત પ્રકારની અવિરુદ્ધાનુપલઘ્વિનાં અનુક્રમે ઉદાહરણો—

આ ભૂતલમાં કુંભ નથી, કારણ કે—ઉપલઘ્વિલક્ષણપ્રાપ્ત તેના સ્વભાવનો
અનુપલંભ છે. આ સ્વભાવાનુપલઘ્વિ છે. ૯૬.

§૨. 'ઉપલઘ્વિલક્ષણપ્રાપ્ત'—આનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—ઉપલઘ્વિ—
એટલે જ્ઞાન. લક્ષણ એટલે કારણો—ચક્ષુ ઈન્દ્રિય વગેરે. કારણ કે ચક્ષુ આદિ કાર-
ણોથી જ્ઞાન લક્ષિત થાય છે. અર્થાત્ ઉત્પન્ન થાય છે. ચક્ષુ આદિ કારણોને પ્રાપ્ત
થયેલ—એટલે કે જ્ઞાનનો જનક હોવાથી સ્વયં ઘટનો પણ જ્ઞાનના કારણોમાં
અન્તર્ભાવ થાય છે. અર્થાત્ તે પણ પોતાના દર્શનનું કારણ બનતો હોઈ ઉપ-
લઘ્વિ કારણને પ્રાપ્ત કહેવાય. એટલે કે તે દૃશ્ય છે. આમ કુંભ દૃશ્ય સ્વભાવ
છતાં તેની અનુપલઘ્વિ છે. ૯૬.

(૫૦) स तथा दृश्य इति द्रष्टुं योग्यः ॥१६॥

व्यापकानुपलघ्वर्यथा नास्त्यत्र प्रदेशे पनसः पादपानुपलघ्वेः ॥१७॥
कार्यानुपलघ्वर्यथा नास्त्यत्राप्रतिहतशक्तिकं बीजमङ्कुरानवलोकनात् ॥१८॥

§ ૧ અપ્રતિહતશક્તિકત્વં હિ કાર્યં પ્રત્યપ્રતિબદ્ધસામર્થ્યત્વં કથ્યતે । તેન વીજ-
માત્રેણ ન વ્યભિચારઃ ॥૧૮॥

कारणाऽनुपलघ्वर्यथा न सन्त्यस्य प्रथमप्रभृतयो भावास्तत्त्वार्थ-
श्रद्धानाभावात् ॥१९॥

§૧ પ્રશમપ્રમૃતયો ભાવા इति प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पास्तित्वयलक्षणजीवपरिणामविशेषाः । तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तस्याऽभावः कुतोऽपि देवद्रव्यभक्षणादेः पापकर्मणः सकाशात्सिद्धचंस्तत्त्वार्थश्रद्धानकार्यभूतानां प्रशमादीनामभावं गमयति ॥९९॥

આ પ્રદેશમાં પનસ નથી કારણ કે-અહીં વૃક્ષ નથી. આ વ્યાપકાનુપલબ્ધિ છે. ૯૭.

અહીં અપ્રતિહત શક્તિવાળું બીજ નથી. કારણ કે અંકુર દેખાતા નથી. આ કાર્યાનુપલબ્ધિ છે. ૯૮.

§૧ કાર્યનિષ્પત્તિની દૃષ્ટિએ જે કારણનું સામર્થ્ય પ્રતિબંધ રહિત હોય તે કારણને અપ્રતિહતશક્તિક-એટલે કાર્યોત્પત્તિ માટે અવિકલ કહેવાય છે. આથી સામાન્ય બીજ વડે વ્યભિચાર થશે નહિ અર્થાત્ અહીં વિશિષ્ટ પ્રકારનું બીજ વિવક્ષિત છે, છે હોય તો અંકુર થાય જ. ૯૮.

આ પુરુષમાં પ્રશમ આદિ ભાવો નથી કારણકે-તેને તત્ત્વાર્થમાં શ્રદ્ધાનો અભાવ છે-આ કારણાનુપલબ્ધિ છે. ૯૯.

§૧ 'પ્રશમ આદિ'નું વિવરણ છે કે, પ્રશમ-સંવેગ-નિવેદ-અનુકમ્પા અને આસ્તિક્ય. એ જીવના પરિણામવિશેષો છે. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન એટલે સમ્યગ્ દર્શન. તેનો અભાવ કોઈ દેવદ્રવ્યના ભક્ષણાદિ પાપકર્મથી સિદ્ધ થાય છે અને તેથી તે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનના કાર્યરૂપ પ્રશમાદિ ભાવોના અભાવનો ઓધ કરાવે છે, ૯૯.

पूर्वचरानुपलब्धिर्यथा नोद्गमिष्यति मुहूर्त्तान्ते स्वातिनक्षत्रं चित्रो-
दयादर्शनात् ॥१००॥

उत्तरचरानुपलब्धिर्यथा नोद्गमत् पूर्वभद्रपदा मुहूर्त्तपूर्वमुत्तरभद्रपदोद्-
गमानवगमात् ॥१०१॥

सहचरानुपलब्धिर्यथा नास्त्यस्य सम्यग्ज्ञानं सम्यग्दर्शनानुप-
लब्धेः ॥१०२॥

§૧ इयं च सप्तधाऽप्यनुपलब्धिः साक्षादनुपलम्भद्वारेण, परम्परया पुनरेषा सम्भवन्त्यत्रैवाऽन्तर्भावनीया । तथाहि-नास्ति एकान्तनिरन्वयं तत्त्वम्, तत्र क्रमाक्रमानुपलब्धेरिति या कार्यव्यापकानुपलब्धिः, निरन्वयतत्त्वकार्यस्यार्थक्रियारूपस्य यद्व्यापकं क्रमाक्रमरूपं तस्यानुपलम्भसद्भावात् । सा व्यापकानुपलब्धावेव प्रवेशनीया । एवमन्या अपि यथासम्भवमास्वेव विशन्ति ॥१०२॥

એક મુહૂર્ત પછી સ્વાતિ નક્ષત્રનો ઉદય નહિ થાય કારણ કે-ચિત્રાનો ઉદય જોવાતો નથી-આ પૂર્વચરાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૦.

સારાંશ છે કે ચિત્રાના ઉદય પછી સ્વાતિનો ઉદય થાય છે. અહીં સ્વાતિનો ઉદય પ્રતિષેધ્ય છે તેનાથી અવિરુદ્ધ પૂર્વચર ચિત્રાના ઉદયની અનુપલબ્ધિ છે, માટે આ અવિરુદ્ધ પૂર્વચરાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૦.

એક મુહૂર્ત પહેલાં પૂર્વભદ્રપદા નક્ષત્રનો ઉદય થયો નથી. કારણ કે ઉત્તર ભદ્રપદાનો ઉદય જણાતો નથી. આ અવિરુદ્ધોત્તરચરાનુપલઘ્નિ છે. ૧૦૧.
સારાંશ કે અહીં પ્રતિષેધ્ય પૂર્વભદ્રપદાનો ઉદય છે. તેનાથી અવિરુદ્ધ ઉત્તરચર ઉત્તરભદ્રપદાના ઉદયની અનુપલઘ્નિ છે. ૧૦૧.

આ પુરુષને સમ્યગ્જ્ઞાન નથી કારણ કે-તેમાં સમ્યગ્દર્શનની અનુપલઘ્નિ છે. આ સહચરાનુપલઘ્નિ છે. ૧૦૨.

§૧ આ સાત પ્રકારની અનુપલઘ્નિ સાક્ષાત્ અનુપલંભ-અનુપલઘ્નિ દ્વારા કહી છે. પરંપરાએ તો તેના જે અનેક ભેદ થાય છે તેમનો આમાં જ અન્તર્ભાવ કરવો તે આ પ્રમાણે-તત્ત્વ એકાન્તે નિરન્વય (ઉચ્છિન્ન) નથી, કારણ કે-તેમાં ક્રમાક્રમની અનુપલઘ્નિ છે-આમાં નિરન્વય તત્ત્વનું કાર્ય અર્થક્રિયા છે અને તેના વ્યાપક ક્રમ-અક્રમ છે. એટલે એ કાર્યવ્યાપકાનુપલઘ્નિ કહેવાય. તેનો વ્યાપકાનુપલઘ્નિમાં અન્તર્ભાવ કરવો. આ રીતે પરંપરાથી થતી ખીલ અનુપલઘ્નિ-ઓનો પણ યથાસંભવ ઉક્ત અનુપલઘ્નિઓમાં જ અન્તર્ભાવ થાય છે. ૧૦૨.

(૫૦) इयं च सप्तधाऽप्यनुपलघ्निरिति इयमुक्तरूपा । तत्रेति एकान्तानरन्वये तत्त्वे । कार्यव्यापकानुपलघ्निरित्यतः पुरः कथमिति योज्यम् ॥१०२॥

વિરુદ્ધાનુપલઘ્નિ વિધિસિદ્ધૌ ભેદતો ભાષન્તે-

વિરુદ્ધાનુપલઘ્નિસ્તુ વિધિપ્રતીતૌ પઞ્ચધા ॥૧૦૩॥

તાનેવ ભેદાનાહુઃ-

વિરુદ્ધકાર્યકારણસ્વભાવવ્યાપકસહચરાનુપલમ્ભભેદાત્ ॥૧૦૪॥

§૧ વિધેયનાર્થેન વિરુદ્ધાનાં કાર્યકારણસ્વભાવવ્યાપકસહચરાણામનુપલમ્ભા અનુપલઘ્ન્યસ્તૈર્ભેદો વિશેષસ્તસ્માત્ । તત્થ વિરુદ્ધકાર્યાનુપલઘ્નિઃ, વિરુદ્ધકારણાનુપલઘ્નિઃ, વિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલઘ્નિઃ, વિરુદ્ધવ્યાપકાનુપલઘ્નિઃ, વિરુદ્ધસહચરાનુપલઘ્નિ-થેતિ ॥૧૦૪॥

વિધિસાધક વિરુદ્ધાનુપલઘ્નિના ભેદોની સંખ્યા-

વિધિને સિદ્ધ કરનારી વિરુદ્ધાનુપલઘ્નિ પાંચ પ્રકારે છે. ૧૦૩.

વિરુદ્ધાનુપલઘ્નિના ભેદો-

વિરુદ્ધ એવાં કાર્ય-કારણ-સ્વભાવ-વ્યાપક અને સહચરના ભેદથી વિરુદ્ધાનુપલઘ્નિ પાંચ પ્રકારની છે. ૧૦૪.

§૧ વિધેય પદાર્થથી વિરુદ્ધ કાર્ય-કારણ-સ્વભાવ-વ્યાપક અને સહચરની અનુપલઘ્નિના વિશેષથી વિરુદ્ધાનુપલઘ્નિના પાંચ ભેદ થાય છે. તે આ પ્રમાણે- ૧ વિરુદ્ધકાર્યાનુપલઘ્નિ, ૨ વિરુદ્ધકારણાનુપલઘ્નિ, ૩ વિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલઘ્નિ, ૪ વિરુદ્ધવ્યાપકાનુપલઘ્નિ અને ૫ વિરુદ્ધસહચરાનુપલઘ્નિ. ૧૦૪.

ક્રમેણૈતાસામુદાહરણાન્યાહુઃ-

વિરુદ્ધકાર્યાનુપલઘ્નિર્યથાઽત્ર શરીરિણિ રોગાતિશયઃ સમસ્તિ, નીરોગ-વ્યાપારાનુપલઘ્નિઃ ॥૧૦૫॥

§૧ વિધેયસ્ય હિ રોગાતિશયસ્ય વિરુદ્ધમારોગ્યમ્, તસ્ય કાર્યં વિશિષ્ટો વ્યાપારઃ, તસ્યાનુપલલ્લિધરિયમ્ ॥૧૦૫॥

અનુક્રમે એ બધીનાં ઉદાહરણો—

આ પ્રાણીમાં રોગનો અતિશય-છે, કારણ કે-નીરોગ વ્યાપાર જણાતો નથી. આ વિરુદ્ધકાર્યાનુપલલ્લિધ છે. ૧૦૫.

§૧ અહીં વિધેય-સાધ્ય રોગાતિશય છે. તેનાથી વિરુદ્ધ આરોગ્ય છે. તે આરોગ્યનું વિશિષ્ટ કાર્ય અનુપલલ્લિધ છે. ૧૦૫.

વિરુદ્ધકાર્યાનુપલલ્લિધરિયથા વિદ્યતેઽત્ર પ્રાણિનિ કષ્ટમ્, ઇષ્ટસંયોગાભાવાત્ ॥૧૦૬॥

§૧ અત્ર વિધેયં કષ્ટમ્, તદ્વિરુદ્ધં સુખમ્, તસ્ય કારણં ઇષ્ટસંયોગઃ, તસ્યાનુપલલ્લિધરેષા ॥૧૦૬॥

આ પ્રાણીને કષ્ટ છે, કારણ કે-(તેને) ઇષ્ટ સંયોગનો અભાવ છે. આ વિરુદ્ધકાર્યાનુપલલ્લિધ છે. ૧૦૬.

§૧ અહીં વિધેય કષ્ટ છે, તેનાથી વિરુદ્ધ સુખ છે, તેનું કારણ ઇષ્ટ સંયોગની અનુપલલ્લિધ છે. ૧૦૬.

વિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલલ્લિધરિયથા વસ્તુજાતમનેકાન્તાત્મકમેકાન્તસ્વભાવાનુપલમ્ભાત્ ॥૧૦૭॥

§૧ વસ્તુજાતમન્તરજ્ઞો બહિરજ્ઞશ્ચ વિશ્વવર્તી પદાર્થસાર્થઃ । અમ્યતે ગમ્યતે નિશ્ચાયત ઇત્યન્તો ધર્મઃ, ન ઈકોઽનેકઃ, અનેકશ્ચાસાવન્તશ્ચાનેકાન્તઃ । સ આત્મા સ્વભાવો યસ્ય વસ્તુજાતસ્ય તદનેકાન્તાત્મકં સદસદાદ્યનેકધર્માત્મકમિત્યર્થઃ । અત્ર હેતુઃ ઈકાન્તસ્વભાવસ્ય સદસદાદ્યન્યતરધર્માવધારણસ્વરૂપસ્યાનુપલમ્ભાદિત્તિ । અત્ર વિધેયેનાનેકાન્તાત્મકત્વેન સહ વિરુદ્ધઃ સદાદ્યેકાન્તસ્વભાવઃ, તસ્યાનુપલલ્લિધરસૌ ॥૧૦૭॥

સમસ્ત વસ્તુ અનેકાન્ત સ્વરૂપ છે, કારણ કે એકાન્ત સ્વભાવ પ્રતીત નથી-આ વિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલલ્લિધ છે. ૧૦૭.

§૧ સમસ્ત વસ્તુ-એટલે જગત્માં રહેલ અંતરંગ અને બાહ્ય એ બંને પ્રકારનો અર્થ સમૂહ. અમ્યતે-એટલે બોધ કરાય, નિશ્ચય કરાય, તે 'અન્ત'-એટલે ધર્મ. એક ન હોય તે અનેક. આ અનેક અને અન્ત બંને શબ્દોનો કર્મ-ધારય સમાસ કરવાથી એટલે કે અનેક એવાં જે અન્ત તે "અનેકાન્ત". એ અનેકાન્ત સ્વભાવ છે જેનો તે અનેકાન્તાત્મક. એટલે કે બધી વસ્તુઓ સત-અસત્ આદિ અનેકધર્મસ્વરૂપ છે-આ પ્રમાણે અર્થ થયો. આ અનુમાનમાં સત-અસત્ વગેરે ધર્મમાંથી કોઈ પણ એક ધર્મના નિશ્ચયરૂપ એકાન્તસ્વભાવની અનુપલલ્લિધ, એ હેતુ છે. અહીં વિધેય અનેકાન્તાત્મકત્વ-અનેકાન્ત સ્વભાવ છે, તેની વિરુદ્ધ સદાદિ એકાન્ત સ્વભાવ છે. તેની અનુપલલ્લિધ છે માટે આ વિરુદ્ધ-સ્વભાવાનુપલલ્લિધ છે. ૧૦૭.

(૫૦) અન્તરજ્ઞ ઇતિ આત્મકર્માદિઃ । વહિરજ્ઞ ઇતિ ઘટાદિઃ ॥૧૦૭॥

વિરુદ્ધવ્યાપકાનુપલઘ્વિર્યથા અસ્ત્યત્ર છાયા, ઔણ્યાનુપલઘ્વેઃ ॥૧૦૮॥

§૧ વિધેયયા છાયયા વિરુદ્ધસ્તાપઃ, તદ્વ્યાપકમૌળ્યમ્, તસ્યાનુપલઘ્વિરિ-
યમ્ ॥૧૦૮॥

અહીં છાયા છે, કારણ કે-ઉણ્ણતાની અનુપલઘ્વિ છે. આ વિરુદ્ધવ્યાપકા-
નુપલઘ્વિ છે. ૧૦૮.

§૧ અહીં વિધેય છાયા છે, તેની વિરુદ્ધ તાપ છે. અને તાપની વ્યાપક
ઉણ્ણતાની અનુપલઘ્વિ છે. ૧૦૮.

વિરુદ્ધસહચરાનુપલઘ્વિર્યથા અસ્ત્યસ્ય મિથ્યાજ્ઞાનમ્, સમ્યગ્દર્શનાનુપ-
લઘ્વેઃ ॥૧૦૯॥

§૧ વિધેયેન મિથ્યાજ્ઞાનેન વિરુદ્ધં સમ્યગ્જ્ઞાનમ્, તત્સહચરં સમ્યગ્દર્શનમ્,
તસ્યાનુપલઘ્વિરેષા ॥૧૦૯॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोके' श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां

रत्नाकरावतारिकारख्यलघुटीकायां स्मरणप्रत्यभिज्ञान-

तर्कानुमानस्वरूपनिर्णयस्तृतीयः परिच्छेदः ॥

આ પુરુષમાં મિથ્યાજ્ઞાન છે, કારણ કે-તેનામાં સમ્યગ્દર્શન દેખાતું નથી.
—આ વિરુદ્ધસહચરાનુપલઘ્વિ છે. ૧૦૯.

§૧ અહીં વિધેય-સાધ્ય મિથ્યાજ્ઞાન છે, તેથી વિરુદ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાન છે, અને
તેના સહચર સમ્યગ્દર્શનની અનુપલઘ્વિ છે. ૧૦૯.

એ પ્રમાણે 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' નામના ગ્રંથમાં શ્રી. રત્નપ્રભાચાર્ય વિર-
ચિત 'રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુટીકામાં 'સ્મરણ-પ્રત્યભિજ્ઞાન-તર્ક-અનુ-
માનસ્વરૂપનિર્ણય' નામના ત્રીજા પરિચ્છેદને શ્રી રૈવતાચલચિત્રકૂટાદિ પ્રાચીન-
(જીર્ણ)તીર્થોદ્ધારક શ્રીવિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મહાયવિજયજીએ
સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ ગુર્જર ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(૫૦) સ્મૃતેઃ પ્રામાણ્યસ્થાપનં ૧, નૈયાયિકમીમાંસકાભિપ્રેતપ્રામાણ્યસ્યોપમાનસ્ય પ્રત્યભિજ્ઞાયામન્ત-
ર્ભાવઃ ૨, વૌદ્ધાપ્રામાણ્યસ્થાપનં ૩, વૌદ્ધાપ્રમાણીકૃતતર્કપ્રામાણ્યસ્થાપનં ૪, નાસ્તિકાપ્રમાણિતાનુમા-
નપ્રામાણ્યસ્થાપનં ૫, વૌદ્ધાભિમતત્રિલક્ષણકયૌગાભિપ્રેતપન્ચલક્ષણહેતુનિરાકરણેન નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્ત્યે
ક્લક્ષણહેતુસ્થાપનં ૬, વિકલ્પસિદ્ધધર્મિસ્થાપનં ૭, વૌદ્ધાનામપિ પક્ષાઙ્ગીકારણં ૮, દૃષ્ટાન્તોપનયનિ-
ગમનાનાં પરપ્રતિપ્રત્યજ્ઞતાનિરાસઃ ૯, અત એવ વ્યાપ્તિપક્ષધર્મતારૂપસ્ય સૌગતાનાં, પક્ષહેતુદૃષ્ટાન્ત-
સ્વરૂપસ્ય માટ્ટપ્રામાકરકાપિલાનાં, પક્ષહેતુદૃષ્ટાન્તોપનયનિગમનાત્મકસ્ય યૌગવૈશેષિકાણાં અનુમાનસ્ય
નિરાસઃ ૧૦, કારણાત્ કાર્યાનુમાનસ્ય વૌદ્ધાનભિપ્રેતસ્ય સ્થાપનં ૧૧, પૂર્વચરોત્તરચરસહચરાણાં
સ્વભાવકાર્યકારણતાનિરાસઃ ૧૨, પ્રજ્ઞાકરાભિપ્રેતજાગ્રદ્દશાસંવેદનમરણયોઃ પ્રવૌધારિષ્ઠે પ્રતિ કારણ-
ત્વનિરાસઃ ૧૩ ॥ છ ॥

॥ इति तृतीयपरिच्छेदवाद्संग्रहः ॥

अहम् ।
अथ चतुर्थः परिच्छेदः ।

संप्रति परोक्षस्य पञ्चमप्रकारमागमाख्यं बहुवक्तव्यत्वात् परिच्छेदान्तरेणो-
पदिशन्ति—

आप्तवचनादाविर्भूतमर्थसंवेदनमागमः ॥१॥

§१ आप्तः प्रतिपादयिष्यमाणस्वरूपः, तद्वचनाज्जातमर्थज्ञानमागमः । आग-
म्यन्ते मर्यादयाऽवबुध्यन्तेऽर्था अनेनेत्यागमः ॥१॥

परोक्षप्रमाणना आगमनामना पांथमा लेदमां विशेष कडेवानुं डोवाथी
अथकार तेनुं लुदा परिच्छेदमां वलुंन करे छे—

आप्तपुरुषना वयनथी उत्पन्न थयेलुं अर्थज्ञान आगम छे. १.

§२ जेना स्वरूपनुं प्रतिपादन करशे तेवा आप्तपुरुषना वयनथी उत्पन्न
थयेलुं अर्थज्ञान ते आगम प्रमाण छे. मर्यादापूर्वक जेना वडे पदार्थ लुण्णाय
ते आगम छे. १.

(प०) ॥१॥ ॐ नमः॥ चतुर्थपरिच्छेदे प्रतिपादयिष्यमाणस्वरूप इति । अभिषेयं
वस्तु यथावस्थितं यो जानीते यथाज्ञातं चाभिधत्ते स आप्तः ॥१॥

ननु यद्यर्थसंवेदनमागमः, तर्हि कथमाप्तवचनात्मकोऽसौ सिद्धान्तविदां प्रसिद्ध
इत्याशङ्क्याऽऽहुः—

उपचारादाप्तवचनं च ॥२॥

§१ प्रतिपाद्यज्ञानस्य ह्याप्तवचनं कारणमिति कारणे कार्योपचारात् तदप्यागम
इत्युच्यते, अनन्योपायताख्यापनार्थम् ।

§२ अत्रैवं वदन्ति काणादाः—शब्दोऽनुमानम्, व्याप्तिग्रहणबलेनार्थप्रतिपादक-
त्वाद्, धूमवत्, इति । तत्र हेतोरामुखे कूटाकूटकार्षापणनिरूपणप्रवणप्रत्यक्षेण व्यभि-
चारः, तथाभूतस्यापि तत्प्रत्यक्षस्यानुमानरूपताऽपायात् । आः ! कथं प्रत्यक्षं नाम
भूत्वा व्याप्तिग्रहणपुरस्सरं पदार्थं परिच्छिन्धात् ? उन्मीलितं हि चेल्लोचनम्, जात-
मेव परीक्षकाणां कूटाकूटविवेकेन प्रत्यक्षमिति क्व व्याप्तिग्रहणावसर इति चेत् ।
एतदेवान्यत्रापि प्रतीहि । तथाहि—समुच्चारितश्चेद् ध्वनिः; जातमेव जनस्य शब्दा-
र्थसंवेदनमिति क्व व्याप्तिग्रहणावसर इति ? एवं तर्हि नालिकेरद्वीपवासिनोऽपि पनस-

શબ્દાત્ તદર્થસંવિત્તિઃ સ્યાદિતિ ચત્ । કિં નાપરીક્ષકસ્યાપિ કાર્પાપણે કૂટાકૂટવિવે-
કેન પ્રત્યક્ષોત્પત્તિઃ ? ।

જે આગમપ્રમાણુ અર્થના જ્ઞાનરૂપ છે, તેા સિદ્ધાન્તવેત્તાઓમાં આપ્તના
વચનરૂપ આગમ પ્રમાણુ કઈ રીતે પ્રસિદ્ધ છે ? એ શંકાનું નિવારણુ—

ઉપચારથી આપ્તનું વચન પણ આગમ છે. ૨

૬૧ શિષ્ય(શ્રોતા)ના જ્ઞાનનું કારણ આપ્તવચન છે માટે કારણમાં કાર્યનો
ઉપચાર કરી આપ્તવચન પણ આગમ કહેવાય છે. આ ઉપચાર એટલા માટે
જરૂરી છે કે આગમ પ્રમાણુમાં વચન સિવાય બીજું કોઈ કારણ નથી.

૬૨ વૈશેષિક—શબ્દ અર્થાત્ આગમ અનુમાન છે, કારણુ કે-ધૂમની જેમ
વ્યાપ્તિજ્ઞાનના બળથી અર્થનો યોગ્ય છે.

જૈન—પ્રસ્તુત અનુમાનના પ્રારંભમાં જ સિદ્ધાઓમાંથી ખરાખોટાનો
વિવેક કરનાર પ્રત્યક્ષથી હેતુનો વ્યભિચાર છે. કારણુ કે એવું પ્રત્યક્ષ વ્યાપ્તિજ્ઞા-
નના બળથી પરીક્ષા કરે છે, છતાં તે અનુમાન નથી.

વૈશેષિક—અરે ! પ્રત્યક્ષ છતાં તે વ્યાપ્તિગ્રહણુપૂર્વક પદાર્થયોગ્ય કઈ
રીતે હોઈ શકે ? આપણો અનુભવ છે કે આંખ ઉઘાડતાંની સાથે જ પરીક્ષક
પુરુષોને ખરા-ખોટાનો વિવેક કરનાર પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એટલે તેમાં
વ્યાપ્તિનું ગ્રહણુ કરવાનો અવસર જ કયાં છે ?

જૈન—એ જ પ્રમાણુ શબ્દ વિષે પણ સમજી લો. તે આ પ્રમાણુ-શબ્દો-
ચાર થતાં જ પુરુષને શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન થઈ જ જાય છે તેા તેમાં પણ વ્યાપ્તિનું
ગ્રહણુ કરવાનો અવકાશ કયાં છે ?

વૈશેષિક—શબ્દોચાર માત્રથી જ નો યોગ્ય થઈ જતો હોય તેા નાલિયેર
હીપમાં વસનાર પુરુષને પણ 'પનસ' શબ્દના શ્રવણુથી તેના વાચ્ય અર્થનું
જ્ઞાન થવું જોઈ એ.

જૈન—તો પછી અપરીક્ષક પુરુષને સિદ્ધા જ્ઞેતાંવેંત જ ખરા-ખોટા સિદ્ધાનો
લેહ કરનાર પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિ કેમ થતી નથી, તે તમે જ કહોને ?

(૫૦) પ્રતિપાદ્યજ્ઞાનસ્યેતિ શિષ્યજ્ઞાનસ્ય । અનન્યોપાયતાચ્યાપનાર્થમિતિ આપ્ત-
વચનં વિનાડર્થસંવેદનં ન ભવત્યેવ ।

આમુખે इति आदावेव । व्यभिचार इति व्याप्तिग्रहणवलेनार्थप्रतिपादकमपि भवि-
ष्यति, अनुमानमपि न भविष्यति, यथा कूटाकूटकार्पापणनिरूपणप्रगुणं प्रत्यक्षम् । तथाभूतस्या-
पीति व्याप्तिग्रहणवलेनार्थप्रतिपादकस्यापि । तत्प्रत्यक्षस्येति कूटाकूटकार्पापणनिरूपणप्रवणप्रत्य-
क्षस्य । आ इत्यादि कणादः । परिच्छिन्द्यादित्यतः पुरः किमितीति गम्यम् । एतदेवेत्यादि
सूरिवाक्यम् । अन्यत्रापीति आगमेऽपि । प्रतीहीत्यतः पुरः कथमिति गम्यम् । एवं तर्ही-
त्यादि परः । किं नेत्यादि सूरिः ।

(ટિ૦) ॥चतुर्थपरिच्छेदः॥ तर्हि कथमित्यादि । असाविति आगमः । सिद्धान्त-
विदामिति जैनागमप्रवीणानामित्युपहासः ।

तदपीति आप्तवचनमपि । अनन्योपायेति । आप्तवचनप्रकारं परित्यज्य केनाप्यपरेणोपायेनागमो न सिद्धयतीत्यर्थः ।

तत्रेति शब्दस्यानुमानसाधकेऽनुमाने । हेतोरिति व्याप्तिग्रहणेनेत्यादिकस्य । 'आमुखे इति अनुमानप्रारम्भे । तथाभूतस्येति व्याप्तिग्रहणवलेनार्थप्रतिपादकस्य । तत्प्रत्यक्षस्येति कूटाकूटकार्षापणप्रत्यक्षस्य । अन्यत्रापीति शब्देऽपि जानीहि । एवं तर्हीत्यादि । तदर्थसंवित्तिरिति पनसशब्दवाच्यपदार्थज्ञानम् ।

§३ अथ याचानेतादृशविशेषसमाकलितकलेवरः कार्षापणः, तावानशेषः कूटो-कूटो वा निष्टङ्गनीयस्त्वया-इत्युपदेशसाहायकापेक्षं चक्षुरादि तद्विवेके^३ कौशलं कलयति, न चापरीक्षकस्थायं प्राक् प्रावर्त्तिष्येति चेत् । तर्हि शब्दोऽपि यावान् पनसशब्दस्तावान् पनसार्थवाचक इति संवित्तिसहायः तत्प्रतिपदने पटीयान् । न च नालिकेरद्वीपवासिनः प्रागियं प्रादुरासीदिति कथं तस्य तत्प्रतीतिः स्यात् ? । अथैतादृशसंवेदनं व्याप्तिसंवेदनरूपमेव । तदपेक्षायां च शब्दार्थज्ञानमनुमानमेव भवेदिति चेत् । कूटाकूटकार्षापणविवेकप्रत्यक्षमपि किं न तथा, तत्रापि तथाविधोपदेशस्य व्याप्त्युल्लेखस्वरूपत्वात् ? ।

§४ अथ व्याप्तेः प्राक् प्रवृत्तावपि तदानीमभ्यासदशापन्नत्वेनानर्पेक्षणात् प्रत्यक्षमेवैतत्, तदपेक्षायां तु भवत्येवैतदनुमानम्-कूटोऽयं कार्षापणः, तथाविधविशेषसमन्वितत्वात्, प्राक्प्रेक्षितकार्षापणवत्-इति चेत् । एतदेव समस्तमन्यत्रापि तुल्यं विदाङ्करोतु भवान् ।

§५ न खल्वभ्यासदशायां कोऽपि व्याप्ति शब्देऽप्यपेक्षते, सहसैव तज्ज्ञानोत्पत्तेः । अनभ्यासे तु को नाम नानुमानतां मन्यते ? यथा कस्यचिद्विस्मृतसङ्केतस्य कालान्तरे पनसशब्दश्रवणे-यः पनसशब्दः स आमूलफलेग्रहिविटपिविशेषवाचकः, यथा यज्ञदत्तोक्तः प्राक्तनः, तथा चायमपि देवदत्तोक्त इति । एवं च पक्षैकदेशे सिद्धसाध्यता, शब्दोऽनुमानमित्यत्र सकलवाचकानां पक्षीकृतानामेकदेशस्यानुमानरूपतया स्वीकृतत्वात् । यस्त्वागमरूपतया स्वीकृतः शब्दः, तत्राभ्यासदशापन्नत्वेन व्याप्तिग्रहणापेक्षैव नास्ति, अन्यथा कूटाकूटकार्षापणप्रत्यक्षेण व्यभिचारात्पत्तेः । तथा च हेतोरसिद्धिः । एवं च शब्दत्वस्य व्याप्तिग्रहणानपेक्षत्वे सिद्धे विवादास्पदः^३ शब्दो नानुमानम्, तद्विभिन्नसामग्रीकत्वात्, कूटाकूटकार्षापणविवेकप्रत्यक्षवत्, इति सिद्धम् ।

§३ वैशेषिक-आवा आवा विशेषेथी युक्त स्वऽपवाणा सिद्धाने भरे-जोटे ङणुवे अवा उपदेशनी सहाय डाय तो आंभ आदि भरा-भोटाना विवेकभां कुशण भने छे. पणु आ प्रकारने उपदेश अपरीक्षक पुरुषने पडिलां भणुथे नथी भाटे तेनुं ज्ञान तेनुं थतुं नथी.

१ आमुख्ये-डे-३। २ डे-३-टिप्पणसंमतः 'तद्विवेककौ' इति पाठः । ३ स्पदं-इति टिप्पणे पाठः ।

જૈન—તે જ પ્રમાણે જ ‘પનસ’ શબ્દ છે તે પનસરૂપ અર્થનો વાચક છે એવા જ્ઞાનની સહાયતા હોય તો જ શબ્દ અર્થનું પ્રતિપાદન કરી શકે છે. પણ તેવું જ્ઞાન નાલિયેર દ્વીપવાસી પુરુષને પહેલાં થયું ન હતું, માટે પનસ શબ્દ સાંભળવાથી ‘પનસ’ અર્થનો યોગ્ય તે પુરુષને કઈ રીતે થઈ શકે ?

વૈશેષિક—પણ આવું જ્ઞાન તો વ્યાપ્તિ જ્ઞાનરૂપ જ છે અને તેવા જ્ઞાનની શબ્દના અર્થજ્ઞાનમાં જો અપેક્ષા હોય તો શબ્દાર્થજ્ઞાન અનુમાન જ થશે.

જૈન—તે જ ન્યાયે ખરા-ખોટા સિદ્ધાંતો વિવેક કરનાર પ્રત્યક્ષ પણ અનુમાનરૂપ કેમ નહિ થાય ? કારણ કે—ત્યાં પણ પૂર્વોક્ત ઉપદેશ વ્યાપ્તિના પ્રયોગરૂપ જ છે.

૬૪ વૈશેષિક—વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન પ્રથમ થઈ ગયું છે. છતાં પણ જ્યારે પરીક્ષક ખરા-ખોટાનો વિવેક કરે છે ત્યારે અભ્યાસને કારણે વ્યાપ્તિની અપેક્ષા નથી માટે તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષસ્વરૂપ જ છે. પરંતુ જો વ્યાપ્તિની અપેક્ષા રાખે તો તે જ્ઞાન અનુમાનરૂપ જ થાય. જેમકે—આ સિદ્ધો ખોટો છે, કારણ કે—ખોટા સિદ્ધાંતમાં રહેલ વિશેષોથી યુક્ત છે, પૂર્વે જોયેલ ખોટા કાર્ષાપણુ-સિકકાની જેમ.

જૈન—આ બધુંય શબ્દમાં પણ સમાન જ છે, એમ જાણો.

૬૫ અભ્યાસ દશામાં શબ્દજ્ઞાન વખતે કોઈ પણ પુરુષ વ્યાપ્તિની અપેક્ષા રાખતો નથી કારણ કે—શબ્દોચ્ચારની સાથે જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. અને અનભ્યાસ દશામાં તો વળી શબ્દમાં કોણુ તેની અનુમાનતા નથી માનતું ? જેમકે—સંકેત ભૂલી જનાર પુરુષને કાલાન્તરમાં ‘પનસ’ શબ્દ સાંભળવાથી એવું થાય છે કે—આ ‘પનસ’ શબ્દ મૂળ સુધી ડૂળવાળા વૃક્ષ વિશેષનો વાચક છે. જેમકે—પહેલાં યજ્ઞદત્તે કહેલ પનસની જેમ દેવદત્તે કહેલ આ પનસ શબ્દ પણ તેવો જ છે. અને આ રીતે શબ્દમાં અનુમાનરૂપતા સિદ્ધ કરવાને તમોએ જે અનુમાન કહેલ છે તેમાં પક્ષકદેશમાં સિદ્ધસાધ્યતા રૂપ દોષ પણ છે. કારણ કે—તમે જ્યારે એમ કહો છો કે ‘શબ્દ એ અનુમાન છે’ ત્યારે પક્ષરૂપ બનાવેલ જેટલા શબ્દો છે તેમાંથી એક દેશ—એટલે અનભ્યસ્ત શબ્દોની બાબતમાં અમોએ પણ અનુમાનરૂપતા સ્વીકારી છે. પણ આગમ તરીકે જે શબ્દ અમે સ્વીકાર્યો છે તે અભ્યસ્ત હોવાથી તેમાં તો વ્યાપ્તિગ્રહણની અપેક્ષા જ નથી. તેમ ન માનવામાં તો સિદ્ધાંતમાં ખરા-ખોટાનો વિવેક કરનાર પ્રત્યક્ષથી વ્યલિચાર આવશે. એ અમે કહ્યું જ છે. માટે તમારો હેતુ અસિદ્ધ થયો અને એ રીતે શબ્દમાં વ્યાપ્તિ ગ્રહણની અપેક્ષા સિદ્ધ નથી માટે વિવાદાસ્પદ—(અભ્યાસદશાપન્ન) શબ્દ પણ અનુમાનથી લિન્ન સામગ્રીવાળો હોવાથી ટૂંટાટૂંટ કાર્ષાપણુના વિવેચક પ્રત્યક્ષની જેમ અનુમાન નથી એ સિદ્ધ થયું.

(૫૦) અર્થેત્યાદિ પર: । एतादृशविशेषेति तथाविधमुद्रोपलक्षणम् । तद्विवेके इति कूटचिवेके अयमिति उपदेश: । तर्हि शब्दोऽपीत्यादि सूरिणी: । तत्प्रतिपादने इति पनसार्थपरि-

ज्ञापने । इयमिति संवित्तिः । तस्येति नालिकेरद्वीपवासिनः । तत्प्रतीतिरिति पनसार्थपरिज्ञानम् । अथेति परवाक्यम् । एतादृशसंवेदनमिति पूर्वसंवित्तिसहायम् । यदपेक्षायामिति व्याप्त्यपेक्षायाम् । कूटेत्यादि सूरिः । किं न तथेति किं नानुमानमित्यर्थः । किं न तथेत्यग्रे किमितीति गम्यम् । तत्राऽपीति कूटाकूटविवेकप्रत्यक्षेऽपि । व्याप्त्युल्लेखस्वरूपत्वादिति अनुमानत्वं प्राप्नोतीति भावः

अथ व्याप्तेरित्यादि परः । तदपेक्षायामिति व्याप्त्यपेक्षायाम् । एतदिति प्रत्यक्षम् । अनुमानमिति अनुमानरूपत्वमेव दर्शयति । तथाविधविशेषेत्यादि प्राक्संकेतितं ज्ञेयम् । एतदेवेत्यादि सूरिः । अन्यत्रापीति आगमेऽपि ।

शब्देऽपीति प्रत्यक्षे इव तथाविधे शब्दे व्याप्त्यपेक्षा नास्तीत्यर्थः । शब्दश्रवणे इति शब्दश्रवणे सति । अयमपीति अनुभूयमानः । एवं चेत्यादिना आचार्य एव प्रपन्नयति । सिद्धसाध्यतेत्यग्रे कथमिति गम्यम् । अनुमानरूपतयेति अनभ्यासदशायाम् । अन्यथेति तत्रापि व्याप्तिग्रहणापेक्षायाम् । हेतोरिति भवदीयस्य ।

टि०) तद्विवेके इति कूटाकूटकार्पापणविचारदक्षताम् । अपरीक्षकस्येति परीक्षानभिज्ञस्य । अयमिति उपदेशः । तत्प्रतिपादके इति पनसशब्दवाच्यार्थप्रतिपादने । पटीयानिति प्रकृष्टः पट्टः पटीयान् । “गुणादिष्टेयन्सौ वा” [कातन्त्रे नाग्नि च० २।६।४० वृत्तौ पृ० १३५] इयन्सप्रत्ययः । “तद्वदिष्टेमेयस्य बहुलम्” [कातन्त्रे आख्याते ३।२।१२ वृत्तौ पृ० १७३] उकारलोपः । इयमिति संवित्तिः । तस्येति नालिकेरद्वीपवासिनः । तत्प्रतीतिरिति पनसवाच्यार्थप्रतीतिः । तदपेक्षायामिति व्याप्त्यपेक्षायाम् । तथेति कथं नानुमानम् । तत्रापीति कूटाकूटकार्पापणप्रत्यक्षेऽपि । तथाविधेति शब्दस्यार्थमभिव्यञ्जयतो यादृश उपदेशस्तादृश उपदेशः कूटकार्पापणप्रत्यक्षेऽपि समस्तीति भावः ।

एतदिति कूटाकूटकार्पापणप्रत्यक्षम् । तदपेक्षायामिति व्याप्त्यपेक्षायाम् ॥ अन्यत्रापीति शब्देऽपि ।

एवं च पक्षेत्यादि ॥ वाचकानामिति शब्दानाम् । विवादास्पदमिति^२ अभ्यासदशापन्नः ॥ तद्विभिन्नेति अनुमानव्यतिरिक्तसामग्रीकत्वात् ।

१६ किंच । वाचामनुमानमानतामातन्वानोऽसौ कथं पक्षधर्मतादिकमादर्शयेत् ? । चैत्रः ककुदादिमदर्थविवक्षावान्, गोशब्दोच्चारणकर्तृत्वात्, अहमिव—इतीत्यमिति चेत् । नन्वतो विवक्षामात्रस्यैव प्रतीतिः स्यात् । तथा च कथमर्थे प्रवृत्तिर्भवेत् ? । विवक्षातोऽर्थसिद्धिरिति चेत् । भवम् । अस्यास्तद्व्यभिचारात्, अनाप्तानां अन्यथाऽपि तदुपलब्धेः । अथ यथातोक्ताच्छब्दात् तथाऽऽप्तविवक्षातोऽक्षुण्णैवार्थसिद्धिर्भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । किन्त्वप्रतीतिपराहृतैवेयं परम्परा, शब्दश्रुतौ सत्यां प्रतीत्यन्तराव्यवहितस्यैव अर्थस्य संवेदनात्, यथा लोचनव्यापारे सति रूपस्य । अपि च, अप्रातीतिक्रैतादृक्कल्पनामहापातकं क्रियतां नाम, यदि नान्या गतिः स्यात् । अस्ति चेयम्, शब्दस्य स्वाभाविकवाच्यवाचकभावसंबन्धद्वारेण अर्थप्रत्यायकत्वोपपत्तेः । एतच्च “स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्यां—” [४. ११] इत्यादि सूत्रे निर्णेष्यते ॥२॥

१ तद्विवेककौशलमिति— डे३ । २ मूले ‘स्पदः—इति पाठः । ३ यथा प्रोक्तां मु ।

૬૬ વળી શબ્દને અનુમાન માનનાર આ વૈશેષિક પક્ષધર્મતા વગેરે હેતુ-લક્ષણો કઈ રીતે જણાવશે ?

વૈશેષિક—ચૈત્ર ખુંધવાળા પદાર્થની વિવક્ષાવાળો છે, ગો શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતો હોવાથી, મારી જેમ, આ પ્રમાણે પક્ષધર્મોદિ છે.

જૈન—આ અનુમાનથી તો કેવળ વિવક્ષાની જ સિદ્ધિ થશે, તો એ રીતે અર્થમાં પ્રવૃત્તિ કઈ રીતે થશે? વળી, વિવક્ષાથી અર્થસિદ્ધિ થાય છે એમ પણ નથી, કારણ કે—વિવક્ષાનો અર્થ સાથે વ્યભિચાર પણ છે, કારણ કે—અનામ પુરુષોની વિવક્ષા વિપરીત પણ જોવામાં આવે છે.

વૈશેષિક—જેમ આમના કહેલ શબ્દથી અર્થસિદ્ધિ થાય છે, તેવી જ રીતે આમ પુરુષની વિવક્ષાથી પણ અર્થસિદ્ધિ થશે.

જૈન—તે વાત ઠીક છે પરંતુ આ પરંપરા (પ્રથમ શબ્દનું સાંભળવું, પછી વિવક્ષાની પ્રતીતિ, પછી અર્થની પ્રતીતિ એવી પરંપરા)ની પ્રતીતિ થતી જ નથી તેથી તે નિરાકૃત છે, કારણ કે—નેત્રનો વ્યાપાર થતાં જ જેમ રૂપનું જ્ઞાન થાય છે, તેવી જ રીતે શબ્દ સાંભળતાંવેંત જ અન્ય કોઈ વિવક્ષાની પ્રતીતિના વ્યવધાન વિના જ અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. વળી, બીજો કોઈ માર્ગ ન હોય તો આવી પ્રતીતિથી વિરુદ્ધ કલ્પના કરવાનું મહાપાતક વહોરી લેવું યોગ્ય બને છે, પરંતુ અહીં બીજો માર્ગ તો છે જ. કારણ કે— શબ્દમાં સ્વાભાવિક વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ છે અને તેથી તે અર્થનો યોગ્ય બની શકે છે. એ વાત 'સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયાભ્યામ્' ઈત્યાદિ સૂત્રમાં અંધકાર પોતે જ કહેશે. ૨.

(૫૦) અસાવિતિ કાણાદઃ । તથા ચેતિ વિવક્ષામાત્રપ્રતીતૌ સત્યામ્ । તથા ચ કથ-મિતિ અનુમાનાદિ અનુમેયેડર્થે પ્રવૃત્તિર્ભવત્યેવ । અસ્યા ઇતિ વિવક્ષાતઃ । તદ્વ્યભિચારાદિતિ અર્થસિદ્ધેર્વ્યભિચારાત્ । અન્યથાપીતિ અર્થસિદ્ધિં વિનાડપિ । તદુપલબ્ધેરિતિ વિવક્ષોપલબ્ધઃ । અથ યથેત્યાદિ પરઃ । ઇયં પરમ્પરેતિ આદૌ વિવક્ષા, તતઃ શબ્દોચ્ચારણં, તતોડર્થે પ્રતીતિઃ । પ્રતીત્યન્તરાવ્યવહિતસ્યૈવેતિ વિવક્ષારૂપપ્રતીત્યન્તરાવ્યવહિતસ્યૈવ । ઇયમિતિ ગતિઃ । સમ્બન્ધદ્વારેણેતિ સદ્ધેતદ્વારેણ । અર્થપ્રત્યાયકત્વોપપત્તેરિતિ 'શબ્દસ્યાર્થપ્રત્યાયકત્વોપ-ત્તેરિતિ યોગઃ ॥૨॥

(ટિ૦) અસાવિતિ કળમ્ભઃ । પક્ષધર્મતાદિકમિતિ નહિ ઘટાદિકે દ્રવ્યે શબ્દઃ સમસ્તિ કિન્તુ વક્ત્ર્યેવ । નન્વત ઇતિ અનુમાનાત્ । અસ્યા ઇતિ વિવક્ષાયાઃ । તદ્વ્યભિચારાદિતિ તેનાર્થેન સહ વ્યભિચારાત્ । અન્યથાપીતિ અર્થાડભાવે અપિ । તદુપલબ્ધેરિતિ વિવક્ષોપલબ્ધેઃ । પરંપરેતિ પ્રથમં શબ્દાકર્ણનં તતો વિવક્ષાવિચારણમ્, તત આત્માડનામ્પરીક્ષા ઇતિ પરિપાટી અપ્રતીતૈવ । પ્રતીત્યન્તરેતિ વિવક્ષાયા અન્તરેણાન્તરિતસ્ય શબ્દશ્રવણાદેવાભ્યાસદશાપન્નત્વેન વિવક્ષાવિચારાદ્દેડર્થજ્ઞાનોત્પાદાત્ ॥ અપિ ચેત્યાદિ । ઇયમિતિ ગતિઃ ॥૨॥

ઉદાહરન્તિ—

સમસ્ત્યત્ર પ્રદેશે રત્નનિધાનમ્, સન્તિ રત્નસાનુપ્રભૃતયઃ ॥૩॥

૬૧ વક્ત્ર્યમાણલૌકિકજનકાદિલોકોત્તરતીર્થકરાચપેક્ષયા ક્રમેણોદાહરણોભયી ॥ ૩॥

આગમતુ' ઉદાહરણ—

આ પ્રદેશમાં રત્નોનો ખલનો છે, રત્નનાં શિખરવાળો પર્વત (મેરુ) આદિ છે. ૩

§૧ હવે પછીના સૂત્રમાં આગમના લેદ કહેવાશે એક તો લૌકિક, પિતા આદિ અને ખીજે લોકોત્તર, તીર્થકરાદિ, આ ખન્નેની અપેક્ષાએ સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં ક્રમશઃ બે ઉદાહરણ કહ્યાં છે. ૩.

આત્તસ્વરૂપં પ્રરૂપયન્તિ—

અભિધેયં વસ્તુ યથાવસ્થિતં યો જાનીતે યથાજ્ઞાનં ચાભિધત્તે

સ આત્તઃ ॥૪॥

§૧ આપ્યતે પ્રોક્તોઽર્થોઽસ્માદિત્યાત્તઃ । યદ્વા, આપ્તી રાગાદિદોષક્ષયઃ, સા વિદ્યતે યસ્યેત્યર્શઆદિત્વાદતિ આત્તઃ । જાનન્નપિ હિ રાગાદિમાન્ પુમાનન્યથાઽપિ પદાર્થાન્ કથયેત્, તદ્વ્યુચ્છિત્તયે યથાજ્ઞાનમિતિ । તદુક્તમ્—

“આગમો હ્યાત્તવચનમાર્પિતિ દોષક્ષયં વિદુઃ ।

ક્ષીણદોષોઽનૃતં વાક્યં ન બ્રૂયાદ્દેત્વસમ્ભવાત્” ॥૧॥ ઇતિ ।

§૨ અભિધાનં ચ ધ્વનેઃ પરમ્પરયાઽપ્યત્ર દ્રષ્ટવ્યમ્ । તેનાક્ષરવિલેખનદ્વારેણ, અઙ્કોપદર્શનમુલેન, કરપલ્લવ્યાદિચેષ્ટાવિશેષવશેન વા શબ્દસ્મરણાદ્ઃ પરોક્ષાર્થવિષયં વિજ્ઞાનં પરસ્યોત્પાદયતિ, સોઽપ્યાત્ત ઇત્યુક્તં ભવતિ । સ ચ સ્મર્યમાણઃ શબ્દ આગમ ઇતિ ॥૪॥

આત્તનુ' સ્વરૂપ—

જે અભિધેય વસ્તુને યથાર્થરૂપે જાણુ અને જે પ્રમાણુ જાણુતો હોય તે પ્રમાણુ જ કહે, તે આત્ત છે. ૪.

§૧ જેના કહેવાથી પદાર્થનો યથાર્થ બોધ પ્રાપ્ત થાય તે આત્ત છે, અથવા આત્તિ-એટલે રાગાદિ દોષનો ક્ષય, તે આત્તિવાળો હોય તે આત્ત. અહીં આ શબ્દ વ્યાકરણપ્રસિદ્ધ અર્શાદિ ગણુનો હોવાથી મત્વર્થીય અત્ પ્રત્યય થવાથી 'આત્ત' રૂપ સિદ્ધ થયેલ છે. રાગાદિ દોષવાળો પુરુષ પદાર્થને જાણુતો હોવા છતાં કોઈ વખતે અન્યથા-(અયથાર્થ રૂપે) પણ કથન કરે માટે તેનું નિરાકરણ કરવા સૂત્રમાં 'યથાજ્ઞાનં' વિશેષણુ કહેલ છે, આ જ વાત પુષ્ટ કરવાને કહ્યું છે છે કે—“આત્ત પુરુષનુ' વચન એ આગમ છે, અને દોષના ક્ષયને આત્તિ કહે છે. ક્ષીણુ દોષવાળો પુરુષ જૂઠું વાક્ય બોલતો નથી કારણુ કે—તેમાં અસત્ય બોલવાનું કોઈ કારણુ નથી.”

§૨. અહીં શબ્દમાં અર્થાભિધાનતા પરંપરાથી પણ છે એમ જાણુવું. માટે અક્ષર વિલેખનથી અથવા અંકના ઉપદર્શનાદિથી, કરપલ્લવી આદિ ચેષ્ટા વિશેષથી શબ્દસ્મરણુ કરાવી પરોક્ષ પદાર્થ વિષયક જ્ઞાન ખીજને ઉત્પન્ન કરાવે તે

પણુ આપ્ત કહેવાય છે, અને અક્ષર વિલેખનાદિ દ્વારા જે શબ્દનું સ્મરણ થયું તે શબ્દ આગમ કહેવાય છે. ૪.

(૫૦) આપ્યતે इति श्रोतृभिः । प्रोक्त इति तेनैव वक्त्रा । यथाज्ञानमिति यथाज्ञानं चाभिधत्ते ।

અભિધાનમિતિ અર્થસ્ય મળનમ્ । ધ્વનેરિતિ શબ્દસ્ય ॥૪૧॥

(ટિ૦) આગમો હીત્યાદિ ॥ હેત્વસંભવાદિતિ અનુત્તવાક્યસ્ય કારણાભાવાત્ । રાગદ્વેષ-મોહાદ્યશેષદોષાન્ વિહાયાનુત્તભાપણે નાન્યન્નિદાનમ્ ।

અભિધાનમિત્યાદિ ॥ ધ્વનેરિતિ ધ્વનેસ્પલક્ષણં શબ્દસ્ય પ્રસિદ્ધત્વાત્ કરપલ્લ-વીપ્રમૃતયોઽષ્ટાદશલિપયો મૂલદેવ્યાદયઃ કપાલિલાટમુચ્ચ્યા દેશભાષા ઉપચારાદાક્ષિપ્તા જ્ઞાતવ્યાઃ ॥૪૧॥

કસ્માદમૂઢશસ્યૈવાત્ત્વમિત્યાહુઃ—

તસ્ય हि वचनमविसंवादि भवति ॥५॥

§૧ યો હિ યથાવસ્થિતામિધેયવેદી; પરિજ્ઞાનાનુસારેણ તદુપદેશકુશલશ્ચ ભવતિ તસ્યૈવ યસ્માદ્વચનં વિસંવાદશૂન્યં સંજાયતે । મૂઢવચ્ચકવચને વિસંવાદસંદર્શનાત્ । તતો યો યસ્યાવચ્ચકઃ, સ તસ્યાન્ત ઈતિ ઋષ્યાર્યમ્લેચ્છસાધારણં વૃદ્ધાનામાપ્તલક્ષણમનૂ-દિતં ભવતિ ॥૫॥

ઉપર જણાવેલ પુરુષને જ આપ્ત કહેવાતું કારણ—

કારણ કે—તેનું વચન અવિસંવાદી હોય છે. ૫

§૧ જે પુરુષ પદાર્થને જેવા સ્વરૂપે હોય તેવા સ્વરૂપે જાણનાર છે, અને વળી પોતાના જ્ઞાનને અનુસારે પદાર્થના ઉપદેશમાં કુશલ છે, તેવા પુરુષનું જ વચન વિસંવાદથી રહિત છે માટે તે આપ્ત છે. કેમકે મૂઢ અને વચ્ચક પુરુષના વચનમાં વિસંવાદ જોવાય છે. તેથી જે જેનો અવચ્ચક હોય તે તેનો આપ્ત છે, આ પ્રકારે ઋષિ, આર્ય અને સ્લેચ્છમાં સાધારણ એવા આ વૃદ્ધોએ કરેલ આપ્ત લક્ષણનો અનુવાદ કર્યો છે. ૫.

(૫૦) મૂઢવચ્ચકવચને इति मूढो न जानाति, वचकस्तु जानन्नप्यन्यथा वक्ति ॥५॥

(ટિ૦) યો યસ્યાવચ્ચક इति अत्राप्तशब्देन केवलज्ञानशाली नम्रामरासुरनरेश्वरनिकुरम्ब-मौलिमौलिमणिप्रभाजालोत्तेजितचरणनखकान्तिस्तीर्थकरः केवल एव नाभ्युपगम्यते जैनैः, किन्तु म्ले-च्छादिरपि यो यं न वच्चयेत्स तं प्रति आप्तः । मगधाधिपश्रेणिकं प्रति अभयकुमारमहामा[त्य]-बुद्धिवद्धोप्यविकलविद्याद्वयदायी मातङ्गो यथा ॥५॥

આપ્તભેદો દર્શયન્તિ—

स च द्वेषा लौकिको, लोकोत्तरश्च ॥६॥

૧ લોકે સામાન્યજનરૂપે ભવો લૌકિકઃ । લોકાદુત્તરઃ પ્રધાનં મોક્ષમાર્ગો-પદેશકત્વાલ્લોકોત્તરઃ ॥૬॥

આપ્ત પુરુષના ભેદ—

આપ્ત જે પ્રકારના છે—લૌકિક અને લોકોત્તર. ૬.

તાવેવ વદન્તિ—

લૌકિકો જનકાદિલોકોત્તરસ્તુ તીર્થકરાદિઃ ॥૭॥

§૧ પ્રથમાદિશબ્દેન જનન્યાદિગ્રહઃ । દ્વિતીયાદિશબ્દેન તુ ગણધરાદિગ્રહણમ્ ।

§૨ યે તુ શ્રોત્રિયાઃ શ્રુતેરપૌરુષેયત્વે પૌરુષં સ્ફોરયાંચક્રુઃ, તે કીદૃશીં શ્રુતિ-મમૂમાસ્થાય—કિં વર્ણરૂપામ્, આનુપૂર્વીરૂપાં વા ? યદિ પ્રાચિકીમ્, તદસ્પષ્ટમ્, ઉપરિ-ષ્ટાત્ “અકારાદિઃ પૌદ્ગલિકો વર્ણઃ” (૪. ૯) ઇત્યત્ર વિત્રાસ્યમાનત્વાદસ્યાઃ । અથો-દીચીનામ્, તર્હિં તત્ર તત્પ્રતીતૌ પ્રત્યક્ષમ્. અનુમાનમ્, અર્થાપત્તિઃ, આગમો વા પ્રમાણં પ્રણિગદ્ધેત । ન પ્રત્યક્ષમ્, અસ્ય તાદાત્વિકભાવસ્વભાવાવભાસમાત્રચરિત્રપવિત્રત્વાત્, “સમ્બદ્ધં વર્તમાનં ચ ગૃહ્યતે ચક્ષુરાદિના” [મી૦ શ્લો૦ પ્ર૦ ૮૪] ઇતિ વચનાત્ ।

યૈવ શ્રુતિર્મયા પ્રાગધ્યગાયિ, સૈવેદાનીમપીતિ પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રત્યક્ષમક્ષૂણં લક્ષ્યત ઇવાસ્યાઃ સદાત્વમવદ્યોતયદિતિ ચેત્, નન્વસૌ “સમુદયમાત્રમિદં કલેવરમ્” ઇત્યાદિલોકાયતાગમેષ્વપ્યેકરસૈવાસ્તીતિ તેડપિ તથા સ્યુઃ । તથા ચ તત્પઠિતાનુષ્ઠાન-નિષ્ઠા પટિષ્ઠતા વિપ્રાણામપિ પ્રાપ્નોતિ, અન્યથા પ્રત્યવાયસંભવાત્ । અથાત્રેયમભિ-ધાનાનન્તરાનુપલમ્બેન વાધ્યતે, કિં ન શ્રુતાવપિ ? । અભિવ્યક્ત્યભાવસંભવી તદાની-મનુપલમ્બઃ શ્રુતૌ, નાભાવનિવન્ધન ઇતિ ચેત્ । કિં ન નાસ્તિકસિદ્ધાન્તેડપ્યેવમ્, ઇતિ સકલં સમાનમ્ ।

§૧ લોક-સામાન્ય જનમાં જે હોય, તે લૌકિક અને મોક્ષમાર્ગને ઉપદેશ કરવાથી લોકથી ઉત્તર-પ્રધાન તે લોકોત્તર છે. ૬.

તે બંને વિષે કહે છે—

જનક—પિતા આદિ લૌકિક અને તીર્થકર આદિ લોકોત્તર આપ્ત છે. ૭.

§૧ સૂત્રમાં ‘જનક’ શબ્દ સાથે રહેલ આદિ પદથી માતા આદિનું અને તીર્થકર શબ્દ સાથે રહેલ ‘આદિ’ પદથી ગણધર આદિનું ગ્રહણ બાણુવું.

§૨ જે મીમાંસકો વેદમાં અપૌરુષેયત્વ-નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવાને પુરુષાર્થ ક્ષેરવી રહેલ છે, તેમને અમે પૂછીએ છીએ કે-શ્રુતિ-વેદને કેવા પ્રકારે તેઓ માને છે-વર્ણરૂપ કે આનુપૂર્વીરૂપ ? જો શ્રુતિને વર્ણરૂપ માનવામાં આવે તો તે યોગ્ય નથી, કારણ કે-આગળ “અકારાદિઃ પૌદ્ગલિકો વર્ણઃ” ૪. ૯. એ સૂત્રમાં આ વર્ણરૂપ વેદની અપૌરુષેયતાનું નિરાકરણ કરવામાં આવશે. શ્રુતિને આનુ-પૂર્વીરૂપ માનીને અપૌરુષેય કહો તો-તે આનુપૂર્વીરૂપ અપૌરુષેયત્વ-નિત્યત્વને સિદ્ધ કરનારું પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ છે, અનુમાન છે, અર્થાપત્તિ છે કે આગમ છે ? પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તો કહી શકશો નહિ. કારણ કે-“સમ્બદ્ધ અને વર્તમાન

વસ્તુનું ચક્ષુ વિગેરે ઇન્દ્રિયેથી ગ્રહણ થાય છે.” એ વચનથી પ્રત્યક્ષ તત્કાલિક-
(વર્તમાન) પદાર્થને જ જણાવવામાં ચરિતાર્થ છે.

મીમાંસક—જે શ્રુતિનું મેં પહેલાં ગાન કરેલું તે જ અત્યારે પણ ગાઈ, એ પ્રમાણે શ્રુતિના નિત્યત્વને સિદ્ધ કરનાર પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન રૂપ પ્રત્યક્ષ સમર્થ છે.

જૈન—તો ‘સમુદયમાત્રમિદં કલ્હેવરમ્’—ભૂતોના સમુદાય માત્રરૂપ આ શરીર છે, અર્થાત્ કોઈ આત્મા સિદ્ધ નથી—આદિ નાસ્તિકના આગમને વિષે પણ તેવી પ્રત્યક્ષિજ્ઞા સમાન જ છે, માટે નાસ્તિકોના આગમો પણ નિત્ય થશે. અને એમ થતાં નાસ્તિકોના આગમોમાં પઠિત-જણાવેલ આચરણની પટુતા વેદપાઠી બ્રાહ્મણોએ પણ પ્રાપ્ત કરવી પડશે અને તેમ નહિ કરે તો આપત્તિ આવી પડશે.

મીમાંસક—લોકાયતના આગમ વિષેની પ્રત્યક્ષિજ્ઞા બાધિત છે; કારણ, તેના અભિધાન પછી તરત જ તે આગમની અનુપલબ્ધિ છે.

જૈન—તે જ પ્રમાણે વેદમાં પ્રત્યક્ષિજ્ઞા કેમ બાધિત નહિ થાય ?

મીમાંસક—અભિધાન પછી વેદનો જે અનુપલંબ છે, તે અભિવ્યક્તિના અભાવને કારણે છે, પરંતુ વેદના અભાવના કારણે નથી.

જૈન—નાસ્તિકોના સિદ્ધાન્ત વિષે પણ એમ કેમ નહિ બને ? આ રીતે તો વેદ અને નાસ્તિક આગમમાં બધી વાતો સમાન છે.

(૫૦) પ્રથમાદિશબ્દેનેતિ જનકાદિરિતિ સૂત્રસ્થેન । દ્વિતીયાદિશબ્દેનેતિ તીર્થ-
કરાદિરિતિ સૂત્રસ્થેન ।

અકારાદિરિત્યાદિ । પુરુષપ્રેરિતભાષાદ્રવ્યવર્ગનાભિર્નિષ્પાદ્યતે એતા વર્ણરૂપા શ્રુતિ-
ર્નાપૌરુષેયી । અસ્યા इति वर्णरूपायाः । तत्रेति आनुपूर्वीरूपश्रुतौ । तत्प्रतीताविति अपૌરુષે-
યત્વપ્રતીતૌ । તાદાત્વિકેત્યાદિગથે તાદાત્વિકાઃ પુરોવર્ત્તિનઃ ।

ચૈવેત્યાદિપરઃ । અસ્યા इति श्रुतेः । एकरसैवेति परिपूर्णा । तथा स्युरिति
सनातना स्युः । अथेत्यादि परः । अत्रेति लोकायतागमे । इयमिति प्रत्यभिज्ञा । किं न श्रुता-
वपीति सूरिः । अभिव्यक्तीत्यादि परः । तदानीमिति अभिधानानन्तरम् । अभावनि-
वन्धन इति अभिव्यक्त्यभावहेतुकः । किं नेत्यादि सूरिः । एवमिति अभिव्यक्त्यभावसम्भवी
अनुपलम्भः ।

(ટિ૦) એ તુ શ્રોત્રિયા इत्यादि ॥ ते इति श्रोत्रियाः । आस्थायेति अङ्गीकृत्य ।
अस्या इति वर्णरूपायाः श्रुतेर्निराचिकीर्षया प्रचिक्रंसितत्वात् । तर्हि तत्रेति श्रुतौ । तत्प्रती-
ताविति तस्याऽपौरुषेयत्वस्य प्रतीतिस्तत्प्रतीतिस्तस्याम् । अस्येति प्रत्यक्षस्य । तादात्विक-
भावेति वर्तमानकालभावपदार्थप्रकटनकृतार्थत्वात् ।

संचद्धमिति स्वयोग्यतया गोचरीभूतं, न च वैशेषिकादिवद्रश्मिचक्रवशान्नेत्रसंलग्नं, तस्य
प्रागेव प्राप्यकारिवादे व्यपास्तत्वात् ।

अध्यगायोति कै रै रै शब्दे ॥ “संध्यक्षरान्तानामा०” [कातन्त्र ३।४।२०। पृ० २०६]
अद्यतनीत “भावकर्मणोश्च” [कातन्त्र ३।२।३०। पृ० १८०] इच् । “आयिरिचियादन्तानाम्
[कातन्त्र ३।६।२०। पृ० २४८] “इचस्तलोपः” [कातन्त्र ३।४।३। पृ० २११] अस्या इति
श्रुतेः । सदात्वमिति सनातनत्वम् । नन्वसाविति प्रतिज्ञा ॥ लोकायतेति । नास्ति-

કસિદ્ધાન્તેષ્વપિ । ઇકરસૈત્રેતિ સમાનૈવ । તેઽપીતિ લોકાયતાગમાઃ । તથા સ્યુરિતિ અયૌરુષેયા નિત્યાદ્ચ ભવેયુ ॥ તત્પઠિતેતિ તેપાં લોકાયતાગમાનાં પઠનાચરણપદ્ધતા । અન્યથેતિ તદ્પઠનેઽનાચરણે ચ । પ્રત્યવાયેતિ અપવાદોત્પત્તેઃ । અથાત્રેતિ લોકાયતાગમે । ઇયમિતિ પ્રત્યભિજ્ઞા । અનુપલભ્નેતિ તદૈવ વિનષ્ટત્વાત્ । અભિવ્યક્ત્યભાવેતિ ચૈઃ કારણૈઃ શબ્દો- ઽભિવ્યજ્યતે તદભાવે સંભવતીત્યેવંશીલઃ । તદ્દાનીમિતિ અભિવ્યજ્જકારણાસાકલ્યે પ્રત્યભિજ્ઞા નુપલભ્વેર્વેદનાઽભાવહેતુઃ ॥

§૩ કિંચ । અનુભવાનુચરણચતુરં પ્રત્યભિજ્ઞાનમ્, અનુભવશ્ચ પ્રાયેણ પ્રત્યભિજ્ઞાં તાદ્ભવિકીમ્, જાતિસ્મૃત્યાદિમતઃ કસ્યાપિ કતિપયભવવિષયાં ચ પ્રભાવયિતું પ્રમુઃ— ઇતિ કથમનાદૌ કાલે કેનાપિ નેયં શ્રુતિઃ સૂત્રિતા—ઇતિ પ્રકટયિતું પટીયસીયં સ્યાત્ ? । તન્ન તંત્ર પ્રત્યક્ષં ક્ષમતે ।

નાપ્યનુમાનમ્, તદ્દિ કર્ત્રસ્મરણમ્, વેદાધ્યયનવાચ્યત્વમ્, કાલત્વં વા । તત્રૈતેષુ સર્વેષ્વપિ પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમવધિતત્વં તાવત્પક્ષદોષઃ । તત્ર પ્રત્યક્ષબાધઃ તાવત્— તથાવિધમઠપીઠિકાપ્રતિષ્ઠાશઠવઠરાધ્વર્યૂદ્ગાતૃહોતૃપ્રાયપ્રચુરખણિકેષુ યજુઃસામર્ચ્ચ ઉચ્ચૈ- સ્તરાં યુગપત્ પૂર્કુર્વત્સુ કોલાહલમમી કુર્વન્તીતિ પ્રત્યક્ષં પ્રાદુરસ્તિ, તેન ચાપૌરુષેય- ત્વપક્ષો વાધ્યતે । અભિવ્યક્તિસદ્ભાવાદેવેયં પ્રતીતિરિતિ ચેત્ । તર્હિં હંસપક્ષાદિહસ્તકે- વ્શ્વપિ કિં નેયં તથા ?—ઇતિ તેઽપિ નિત્યાઃ સ્યુઃ । વર્ણયિષ્યમાણવર્ણવ્યક્તિવ્યપાકરણં ચેહાપ્યનુસન્ધાનીયમ્ ।

§ ૩ વળી, પ્રત્યભિજ્ઞાન અનુભવનું અનુસરણ કરવામાં ચતુર છે. અર્થાત્ જોવો અનુભવ હોય તેવું પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે. અને અનુભવ સામાન્યરીતે તે જ ભવ (જન્મ)માં પ્રત્યભિજ્ઞાને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે અને ક્યારેક વળી બલિસ્મરણ (પૂર્વજન્મના સ્મરણ) વાલા પુરુષને કેટલાક પૂર્વભવવિષયક પ્રત્યભિ- જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે. પરંતુ અનાદિ કાળમાં કોઈએ આ શ્રુતિ (વેદ)- ની રચના કરી નથી એ વાત પ્રકટ-(સિદ્ધ) કરવાને આ પ્રત્યભિજ્ઞા કઈ રીતે સમર્થ થશે ? આ પ્રત્યક્ષ શ્રુતિ—વેદના અપૌરુષેયત્વ (નિત્યત્વ) ને સિદ્ધ કરવા સમર્થ પ્રકારે નથી.

અનુમાન પ્રમાણ પણ શ્રુતિમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવા સમર્થ નથી, કારણકે- અનુમાનમાં ક્યો હેતુ છે ? શું કર્ત્રસ્મરણ અર્થાત્ કર્તાનું સ્મરણ નથી તે, કે વેદાધ્યયનવાચ્યત્વ કે કાલત્વ છે ? આ બધા અનુમાનોમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમથી બાધ હોઈ પક્ષદોષ છે. તેમાં પ્રત્યક્ષથી બાધ આ પ્રમાણે છે— મઠની પીઠિકામાં બઠેલા શઠ-વચ્ચક અને બઠર-જડ એવા અધ્વર્યુ, ઉદ્ગાતૃ, હોતૃ અને તેમના અનેક શિષ્યો જ્યારે યજુઃ (યજુર્વેદ) સામ-(સામવેદ) ઋગ્ (ઋગ્વેદ) ઉચ્ચ સ્વરે એકીસાથે પોકારતા હોય છે ત્યારે તેમને વિષે આ લોકો કોલાહલ કરી રહ્યા છે એ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી અપૌરુષેયત્વ- નો બાધ થાય છે.

भीमांसक—तमे ऋषावी ते डोलाहुद विषेनी प्रत्यक्ष प्रतीति श्रुतिनी अलिव्यङ्कित-प्राहुर्भाव छे अने नहि के श्रुतिनी उत्पत्ति विषे.

नैन—तो हंसपक्षादि हस्तमुद्रा विषे पण अलिव्यङ्कितने कारणे आवी प्रतीति केम नहि थाय ? माटे ते पण नित्य थशे. अने वणी, आगण एमा सूत्रमां) वण्णी अलिव्यङ्कितनुं षंडन करशे ते पणुं अही' समञ्जलेपुं.

(प०) अनुभवानुचरणचतुरमिति अनुभवानुगमनदक्षम् । कतिपयभवविषयामिति परिगणीतभवविषयाम् । तत्रेति श्रुतेरपौरुषेयत्वे ।

एतेष्विति हेतुषु । हंसपक्षादिहस्तकेष्वपीति भरतशास्त्रप्रसिद्धेषु चतुःषष्टि-संख्येषु । इयमिति प्रतीतिः । तथेति अभिव्यक्तिसद्भावादेव ।

(टि०) अनुभवेत्यादि ॥ प्रत्यक्षानुसरणनिगुणम् । ताङ्गविकीमिति तस्मिन्नेव भवे जन्मनि भावात्ताङ्गविकी भवार्थे इकण् । सूत्रितेति न रचिता ॥ तन्न तत्रेति आनुपूर्वीरूपविकल्पतः श्रुतेरपौरुषेयत्वसिद्धौ ॥

नाप्यनुमानमित्यादि । तद्धीति अनुमानम् । खण्डिकेष्विति शिष्येषु । यजुःसामाच्च इति अध्वर्यवो यजुर्वेदाध्यायिनः । उद्गातारः सामपाठप्रवीणाः, होतार ऋग्वेदोच्चारतत्पराः । तेन चेति प्रत्यक्षेण । इयं प्रतीतिरिति । कोलाहलकरणरूपा । हंसपक्षादीति भरतशास्त्र-प्रसिद्धा हंसपक्षादयो हस्तकास्तेष्विति । इयमिति प्रतीतिः । कोलाहलकरणरूपा । तथेतीति अभिव्यक्तिसद्भावादेव ॥ तेऽपीति हस्तका अपि ॥ वर्णव्यक्तीति वर्णाभिव्यञ्जकनिराकरणम् ।

§ ४ श्रुतिः पौरुषेयी, वर्णाद्यात्मकत्वात्, कुमारसंभवादिवत्—इत्यनुमानबाधः । पुरुषो हि परिभाष्याभिधेयभावस्वभावं तदनुगुणां ग्रन्थवीथीं ग्रथ्नाति, तदभावे कौत-स्कुतीयं संभवेत् ? । यदि हि शङ्खसमुद्रमेघादिभ्योऽपूरुषेभ्योऽपि कदाचित् तदात्मकं वाक्यमुपलभ्येत, तदाऽत्रापि संभाव्येत । न चैवम् ।

§ ५ अथ वर्णाद्यात्मकत्वमात्रं हेतूचिकीर्षितं चेत्, तदानीमप्रयोजकम्, वल्मीकस्य कुलालपूर्वकत्वे साध्ये मृद्विकारत्ववत् । अथ लौकिकश्लोकादिविलक्षणं तत् । तर्हि विरुद्धम्, साधनशून्यं च कुमारसंभवादिनिदर्शनम्, तत्रैव साध्ये विशिष्टमृद्विकारत्व-वत्, कूटदृष्टान्तवच्चेति चेत् । नैतच्चतुरस्रम् । यतस्तन्मात्रमेव हेतुः, न चाप्रयोजकम् विशिष्टवर्णाद्यात्मकत्वस्यैव काप्यसंभवाद् । दुःश्रव-दुर्मणत्वादेस्तु श्रुतिविशेषस्य—

“नांष्ट्रास्त्वाष्ट्रारिराष्ट्रे न भ्राष्ट्रे नादंष्ट्रिणो जनाः ।

धार्तराष्ट्राः सुराष्ट्रे न महाराष्ट्रे तु नोष्ट्रिणः ॥ १ ॥”

इत्यादौ लौकिकश्लोके सविशेषस्य सद्भावात् । अभ्यधिष्महि च—

“यत् कौमारकुमारसंभवमवाद् वाक्यान्न किञ्चित् क्वचित् ।

वैशिष्ट्यं श्रुतिषु स्थितं तत इमाः स्युः कर्तृशून्याः कथम् ॥” इति ।

“प्रजापतिर्वेदमेकमासीत्, नाहरासीत्, न रात्रिरासीत्, स तपोऽतप्यत, तस्मात्तपनः, तपनाच्चत्वारो वेदा अजायन्त” इति स्वकर्तृप्रतिपादकागमबाधः ।

નનુ નાયમાગમઃ પ્રમાણમ્, મૂતાર્થાભિધાયકત્વાત્ । કાર્ય એવ હ્યર્થે વાચાં પ્રામાણ્યમ્, અન્વય-વ્યતિરેકામ્યાં લોકે કાર્યાન્વિતેષુ પદાર્થેષુ પદાનાં શક્યવગમાદિતિ ચેત્ । તદશ્લી-લમ્ । કુશલોદર્કસમ્પર્કકર્કશઃ સાધૂપાસ્યાપ્રસન્ન इत्यादेर्भूतार्थस्यापि शब्दस्य लोके प्रयोगोपलम्भात् । अथात्रापि कार्यार्थितैव, तस्मादत्र प्रवर्तितव्यम् इत्यवगमादिति चेत । स तर्ह्यवगम औपदेशिकः, औपदेशिकार्थकृतो वा भवेत् । न तावदाद्यः, तथाविधो-पदेशाश्रवणात् । द्वितीयस्तु स्यात् । न पुनस्तत्रोपदेशस्य प्रामाण्यम्, अस्य स्वार्थ-प्रथामात्रचरितार्थत्वात् । प्रतिपादकत्वेनैव प्रमाणानां प्रामाण्यात् । अन्यथा प्रवृत्ताविव तत्साध्यार्थेऽपि प्रामाण्यप्रसङ्गात् । प्रत्यङ्गस्य च त्रिवक्षितार्थवत् तत्साध्यार्थक्रियाऽपि प्रमेया भवेत् । तस्मात् पुरुषेच्छाप्रतिबद्धवृत्तिः प्रवृत्तिरस्तु । मा वा भूत्, प्रमाणेन पदार्थपरिच्छेदश्चेत् चक्राणः, तावतैव प्रेक्षावतोऽपेक्षाबुद्धेः पर्यवसानात् पुण्यं प्रामा-ण्यमस्यावसेयम् ।

यद्वा, अस्तु 'तस्मादत्र प्रवर्तितव्यम्' इत्यवगमात् कुशलोदર્केत्यादिवाक्यानां प्रामाण्यम् । किंतु तद्देव वेदे कर्तृप्रतिपादकागमस्यापि प्रामाण्यं प्रासाह्वीदेवेति सिद्ध आगमवाधोऽपि ।

§ ૪ વળી, શ્રુતિ પૌરુષેયી છે, વર્ણોદિસ્વરૂપ હોવાથી, કુમારસંભવની જેમ. આ રીતે અપૌરુષેયત્વરૂપ સાધ્યમાં અનુમાનથી પણ પક્ષનો આધ છે, કારણ કે પુરુષ જ અભિધેય પદાર્થના સ્વરૂપને બાણીને તેને અનુસરતી અંથ રચના કરે છે, તે પુરુષના અભાવમાં આ વેદરૂપ અન્થરચના કઈ રીતે થઈ શકે ? વળી, અપુરુષ એવા શંખ, સમુદ્ર, મેઘ વિગેરે પદાર્થથી કોઈ પણ વખતે વર્ણો-ત્મક વાક્યની ઉપલબ્ધિ થતી હોય તે વેદવાક્યમાં અપૌરુષેયત્વની સંભાવના માની શકાય, પરંતુ એવું વાક્ય જોવામાં આવતું નથી.

§ ૫ મીમાંસક—શ્રુતિના નિત્યત્વ આધક અનુમાનમાં 'વર્ણોદિસ્વરૂપ હોવાથી' માત્ર એટલો જ હેતુ કહો તે તે રાક્ષામાં કુંભારની કારણતા સિદ્ધ કરવાને કહેલ માત્ર 'મૃદ્ધિકારત્વ' હેતુની જેમ અપ્રયોજક છે. તથા જે 'લૌકિક શ્લોકથી વિલક્ષણ વર્ણોદિ સ્વરૂપ હોવાથી' જેમ વિશેષણયુક્ત હેતુ કહો તે તે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ થશે, અને કુમારસંભવાદિ દષ્ટાન્ત સાધન—હેતુ રહિત થશે, જેમકે—રાક્ષામાં કુંભારની કારણતા સિદ્ધ કરવાને કહેલ વિશિષ્ટમૃદ્ધિકારત્વરૂપ હેતુ વિરુદ્ધ છે અને તેમાં ઘટરૂપ દષ્ટાન્ત સાધનહીન છે.

જૈન—તમારી આ વાત યુક્તિયુક્ત નથી કારણ કે—અમે 'વર્ણોદિસ્વરૂપ હોવાથી' માત્ર એટલો જ હેતુ કહીએ છીએ, છતાં પણ તે અપ્રયોજક નથી, કેમકે—'વિશિષ્ટવર્ણોદિ સ્વરૂપ' તે કયાંય પણ અનુભવાતું નથી.

અને કોઈ શ્રુતિ દુઃશ્રવ (કર્ણકટ્ટ) અને દુર્ભાણુ હોય તેથી કરી તેને વિશિ-ષ્ટવર્ણોદિ સ્વરૂપ માનવામાં આવે તે નાંદ્રાસ્ત્વાઞ્ઞારિરાણ્ઞે—ઇત્યાદિ લૌકિક

શ્લોકમાં સવિશેષરૂપે તેવું જોવામાં આવે છે તો તે પણ નિત્ય માનવો પડશે. એ શ્લોકનો અર્થ આવો છે—“કુરુ દેશમાં લંકા લોકો નથી, બ્રાહ્મદેશમાં લોકો લાંબી દાઢવાળા છે, સુરાષ્ટ્ર દેશમાં હંસો નથી અને મહારાષ્ટ્રમાં ઊંટવાળા નથી.” અને અમે પણ કહ્યું છે કે—“જો કુમારસંભવના વાક્યથી શ્રુતિમાં કંઈ પણ વિશેષ નથી તો તે શ્રુતિ કર્તૃશૂન્યા (નિત્ય) કઈ રીતે હોઈ શકે?” માટે તમારું સાધ્ય ‘અપૌરુષેયત્વ’ અનુમાનથી પણ બાધિત છે.

વળી, “બ્રહ્મપતિ (બ્રહ્મા) એ એક જ હતા, દિવસ ન હતો, રાત્રિ ન હતી, તેમણે તપ કર્યું”, તેનાથી સૂચ્ય થયો, તેનાથી ચાર વેદો થયા આ” રીતે વેદના કર્તાનું પ્રતિપાદન કરનાર આગમથી વેદનું અપૌરુષેયત્વ બાધિત થાય છે.

મીમાંસક— આ આગમ ભૂત-અતીત (સિદ્ધ) અર્થને કહેનાર હોવાથી પ્રમાણરૂપ નથી. કારણ કે-કાર્યરૂપ અર્થમાં જ વ્યવસ્થા પ્રમાણ્ય છે, લોકોમાં પણ અન્વયવ્યતિરેક દ્વારા કાર્યાન્વિત પદાર્થમાં પદોની શક્તિનો બોધ થાય છે.

જૈન—તમારું આ કથન અયોગ્ય છે. કારણ કે-સાધુપુરુષની ઉપાસનાનો અપ્રસંગ હોય અર્થાત્ સાધુપુરુષની ઉપાસના ન કરી હોય તો કુશલનો સંપર્ક કઠણ છે. એટલેકે સત્સંગનો અભાવ હોય તો કુશલનો સંપર્ક થતો નથી આદિ ભૂતાર્થક શબ્દોનો લોકમાં પ્રયોગ જોવામાં આવે છે.

મીમાંસક—પ્રસ્તુતમાં પણ કાર્યાર્થ જ અભિપ્રેત છે, કારણ કે એથી પણ તેથી કરી આમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ એવો બોધ થાય છે.

જૈન—તો તે બોધ માત્ર ઔપદેશિક-ઉપદેશજન્ય છે, કે ઉપદેશજન્ય અર્થથી જન્ય છે? પહેલો પક્ષ તો કહી શકશે નહિ કારણકે તેવા પ્રકારનો ઉપદેશ સંભળાતો નથી. બીજો પક્ષ ભલે હોય પરંતુ તેમાં ઉપદેશ પ્રમાણ નથી કારણ કે-ઉપદેશ વાક્ય તો માત્ર પોતાનો જ અર્થ બતાવવામાં ચરિતાર્થ છે. કેમકે પ્રમાણોનું પ્રમાણ્ય તો તેની પ્રતિપાદકતાને કારણે છે. અન્યથા-પ્રવૃત્તિની જેમ પ્રવૃત્તિથી સાધ્ય અર્થમાં પણ પ્રમાણ્યનો પ્રસંગ આવશે અને વળી પ્રત્યક્ષનો વિવક્ષિત અર્થ પ્રમેય છે તેમ પ્રમેયસાધ્ય અર્થક્રિયા પણ પ્રત્યક્ષની પ્રમેય થઈ જશે. માટે પ્રવૃત્તિને તો પુરુષની ઇચ્છાને જ અધીન માનવી જોઈએ. અને પ્રવૃત્તિ ન થાય તો પણ પ્રમાણ વડે જ્યારે પદાર્થજ્ઞાન કર્યું, તે જ વખતે બુદ્ધિમાન પુરુષની અપેક્ષાબુદ્ધિ સમાપ્ત થાય છે. તેથી તેટલામાત્રથી પ્રમાણનું પુણ્ય પ્રમાણ્ય સમજી લેવું જોઈએ.

અથવા ‘તેથી કરી અહીં પ્રવૃત્તિ કરવી’ એવો બોધ થતો હોવાથી ‘કુશલનો સંપર્ક કઠણ છે’ ઇત્યાદિ લૌકિક વાક્યમાં પ્રમાણ્ય ભલે મનાય. પરંતુ એ જ રીતે વેદના કર્તાનું પ્રતિપાદન કરનાર આગમમાં પણ પ્રમાણ્ય અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે અને એ રીતે વેદના અપૌરુષેયત્વમાં આગમબાધ પણ સિદ્ધ થયો.

(૫૦) તદ્ભાવે इति अभिधेयस्वभावपरिभावनाऽभावे इयमिति ग्रन्थवीथी । तदात्मकमिति वर्णात्मकम् । अत्रापीति श्रुतावपि ।

अर्थेत्यादि मीमांसको जैन प्रति-कथमनेन हेतुना पौरुषेयत्वं साधयति भवान्? अप्रयोजकमिति अनेन हि हेतुना पौरुषेयत्वमपि साध्यतेऽपौरुषेयत्वमपि । मृद्विकारत्वव-

दिति यथा मृद्धिकारत्वमप्रयोजकमित्यर्थः । लौकिकश्लोकादिविलक्षणमिति विशिष्टवर्णाद्यात्म-
कमित्यर्थः । विरुद्धमिति अपौरुषेयत्वसाधनात् । साधनशून्यमिति साधनेन लौकिकश्लोका-
दिविलक्षणविशिष्टवर्णपदवाक्यप्रकरणात्मकत्वाख्यहेतुना शून्यं कुमारसम्भवादिनिदर्शनम्, विशि-
ष्टवर्णाद्यात्मकत्वाभावात् तस्येति भावः । तत्रैव साध्ये इति कुलालपूर्वकत्वे साध्ये । विशिष्ट-
मृद्धिकारत्ववदिति विशिष्टमृद्धिकारत्वविरुद्धकुट्टदृष्टान्तवदिति विशिष्टमृद्धिकारत्वं तत्र नास्त्यतः
साधनशून्यम् । नैतच्चतुरस्रमिति जैनो वक्ति । तन्मात्रमेवेति वर्णाद्यात्मकत्वमात्रम् । विशि-
ष्टवर्णाद्यात्मकस्यैवेति विशिष्टवर्णाद्यात्मकत्वं श्रुतौ नास्तीत्यर्थः ।

नाण्ड्रा इति राक्षसाः । त्वाण्ड्रारिराष्ट्रे इति इन्द्रराष्ट्रे स्वर्गे । धार्तराष्ट्रा
इति काकाः । नोण्ड्रिण इति तत्रोण्ड्राभावात् । सविशेषस्येति दुःश्रवदुर्भणत्वादेः । क्वचि-
द्वैशिष्ट्यमिति अस्मत्कृतस्तुतावपि दुःश्रवदुर्भणत्वादयो विशेषा विद्यन्ते, एतावतैव नापौरुषे-
यत्वमिति ।

प्रजापतिर्वेति प्रजापतिरेव । इदमेकमासीदिति इदं जगत्प्रजापतिरेवासीदेकमिति
वाक्यार्थः । तपस्तपनादिति पाठान्तरम् । स्वशब्देन वेदः । ननु नायमित्यादि मीमांसकः ।
भूतार्थामिधायकत्वादिति अधिगतार्थामिधायकत्वात् । कार्य एव ह्यर्थे वाचां प्रामाण्य-
मिति । मीमांसकानां हि अनधिगतार्थमिधायकत्वप्रमाणमस्तेषां विधिरेव वाक्यार्थः, अप्रवृत्तप्रवर्तनस्व-
भावत्वात् तस्य, भूतार्थानां त्वनुवादमात्रतया प्रामाण्यम् । कार्यान्वितेष्विति विधेयान्वितेषु ।
शक्त्यवगमादिति सामर्थ्यज्ञानात् । तदश्लीलमिति सूरिः । भूतार्थस्यापीति वारतवार्थ-
स्यापि । अत्रापीति भूतार्थेऽपि । स तर्हीत्यादि सूरिः । तथाविधोपदेशाश्रवणादिति
'तस्मादत्र प्रवर्तितव्यम्' इत्यादिरूप उपदेशः । तत्रेति औपदेशिकार्थकृतपक्षे । अस्येति उपदेशस्य ।
अन्यथाप्रवृत्ताविवेति यथा भवन्मते प्रवृत्तौ प्रमाणानां प्रामाण्यं एवं तत्साध्यार्थेऽपि प्रामाण्यं
स्यात् । न चैतदिष्यते इति पराभिप्रायेण दृष्टान्तः । तत्साध्यार्थेऽपीति क्रियादावपीत्यर्थः ।
अपेक्षानुद्धेरिति 'इदं मदीयं ज्ञानं तदैव प्रमाणं यदार्थं परिच्छिनत्ति' इत्यपेक्षा । इयं चापेक्षार्थ-
परिच्छेदे परिपूर्णा भवति ।

यद्वाऽस्त्विति अहो मीमांसकः । वेदे कर्तृप्रतिपादकागमस्यापीति तत्रापि
तत् इमां पौरुषेयीं विजानीया इत्यवगमस्य प्रतिभानात् ।

(टि०) तदनुगुणमिति अभिधेयभावस्वभावानुरूपाम् । तदभावे इति पुरुषाभावे ।
इयमिति ग्रन्थवीथी कुतः कुतो भवा । तदात्मकमिति अभिधेयभावस्वभावम् । अत्रापीति
पौरुषे वेदेपि ॥

अथ वर्णेत्यादि । जैन एव दृष्टान्तवच्चेतिपर्यन्तं परमाशङ्कते । चिकीर्षित-
मिति हेतुश्रुतं पूर्वापदिष्टत्वात् । विलक्षणमिति विशिष्टमित्यर्थः । तदिति वर्णाद्यात्मकत्वम् ।
विरुद्धमिति साधनं विरुद्धमित्यर्थः । साधनशून्यमिति हेतुविकल्पश्च दृष्टान्तः । तत्रैवेति वल्मी-
कस्य कुलालपूर्वकत्वे साध्ये ॥ तन्मात्रमेवेति वर्णाद्यात्मकत्वमात्रमेव । नाण्ड्रा इति । त्वण्ड्रा सूर्य-
स्तस्यापत्यं त्वाण्ड्रः कर्णः । तस्यारिरर्जुनः, तस्य राष्ट्रे हस्तिनापुरप्रतिवद्धे कुरुदेशे नाण्ड्रा गिरि-
कन्दरानिवासिनो लोकलुण्टाका लोके 'नाण्ड' इति प्रसिद्धा न विद्यन्ते । भाण्ड्राभिधानविषयः । जना
न अदंष्ट्रिणः, अपि तु प्रलम्बदंष्ट्रायुक्ताः । तत्र सर्वेपि जना दंष्ट्रला एव स्युरिति देशस्वभावः ।

ધાર્તરાષ્ટ્રા હંસાઃ સુરાષ્ટ્રમળ્હે ન । અત્ર ધાર્તરાષ્ટ્રશબ્દેનૌચિત્યેન હંસા એવ, ન તુ ધૃતરાષ્ટ્રભૂપતિ-
તનયાઃ ॥ ઉવર્તં ચ—

“મલ્લિકાસ્તુ મલિનૈર્ધાર્તરાષ્ટ્રા સિતેતરૈઃ ।

કાદમ્વાસ્તુ કલહંસાઃ પક્ષૈઃ સ્યુરિતિ ધૃસરૈઃ ॥ ૧ ॥”

મહારાષ્ટ્રે ઉષ્ટ્રિણઃ દૌવારિકા ન તન્નોષ્ટ્રાણામભાવાત્ । યત્કૌમારેતિ કૌમારઃ કલાપકઃ ।

નનુ નાયમિત્યાદિ ॥ ભૂતાર્થેતિ અતીતપદાર્થપ્રરૂપકત્વાત્ । કાર્ય એવેતિ વાર્તમાનિકે કરણીયે
એવ । અર્થોપલબ્ધિહેતુઃ પ્રમાણમિત્યક્તીકારાત્ । અથાત્રાપીતિ સાધૂપાસ્યાપ્રસન્નરૂપે શબ્દે ।
તસ્માદ્વિતિ કારણાત્ । અત્રેતિ શબ્દે । અવગમાદ્વિતિ સ્વાભિપ્રાયેણ પરિજ્ઞાનાત્ । ન પુન-
સ્તત્રેતિ ઔપદેશકાર્યક્રુતેઽવગમે । તસ્યેતિ ઉપદેશસ્ય । અન્યથેતિ પ્રતિપાદકત્વાભાવે ।
તત્સાધ્યાર્થેઽપીતિ પ્રવૃત્તિસાધ્યપદાર્થેઽપિ । તત્સાધ્યાર્થક્રિયાપીતિ પ્રત્યક્ષસાધ્યા યા અર્થક્રિયા
સાપિ । અસ્યેતિ પ્રત્યક્ષસ્ય ।

તદ્દેવેતિ વાક્યવદેવ પ્રાસાંક્ષીદિતિ પ્રસજ્યતે સ્મ ।

§ યત્ કર્ત્રસ્મરણં સાધનમ્, તદવિશેષણં સવિશેષણં વા વર્ણયંત ? પ્રાક્તનં તાવત્
પુરાણકૂપપ્રાસાદારામવિહારાદિભિર્વ્યભિચારિ, તેપાં કર્ત્રસ્મરણેઽપિ પૌરુષેયત્વાત્ । દ્વિતીયં
તુ સમ્પ્રદાયાવ્યચ્છેદે સતિ કર્ત્રસ્મરણાદિતિ વ્યધિકરણાસિદ્ધમ્, કર્ત્રસ્મરણસ્ય શ્રુતેઃ
અન્યત્રાશ્રયે પુંસિ વર્તનાત્ ।

અથાપૌરુષેયી શ્રુતિઃ, સમ્પ્રદાયાવ્યવચ્છેદે સત્યસ્મર્યમાણકર્તૃકત્વાત્, આકાશવત્
ઇત્યનુમાનરચનાયામનવકાશા વ્યધિકરણાસિદ્ધિઃ । મૈવમ્, એવમપિ વિશેષણે સન્દિગ્ધા-
સિદ્ધતાપત્તેઃ । તથાહિ આદિમતામપિ પ્રાસાદાદીનાં સમ્પ્રદાયો વ્યવચ્છિદ્યમાનો વિલો-
ક્યતે । અનાદેસ્તુ શ્રુતેરવ્યવચ્છેદી સમ્પ્રદાયોઽઘાપિ વિદ્યત ઇતિ મૃતકમુષ્ટિબન્ધમન્વકા-
ર્પીત્ । તથા ચ કથં ન સન્દિગ્ધસિદ્ધં વિશેષણમ્ ? વિશેષ્યમપ્યુભયાસિદ્ધમ્, વાદિપ્રતિ-
વાદિમ્યાં તત્ર કર્તુઃ સ્મરણાત્ ।

નનુ શ્રોત્રિયાઃ શ્રુતૌ કર્તારં સ્મરન્તીતિ મૃષોઘમ્, શ્રોત્રિયાપસદાઃ સ્વલ્વમી ઇતિ
ચેત્ । નનુ યૂયમાન્નાયમાન્નાસિષ્ટ તાવત્, તતો “યો વૈ વેદાંશ્ચ પ્રહિણોતિ” ઇતિ
“પ્રજાપતિઃ સોમં રાજાનમન્વસૃજત્ તતલ્લયો વેદા અન્વસૃજન્ત” ઇતિ ચ સ્વયમેવ સ્વસ્ય
કર્તારં સ્મરન્તી શ્રુતિં વિશ્રુતામશ્રુતામિવ ગણયન્તો યૂયમેવ શ્રોત્રિયાપસદાઃ કિં ન સ્યાત ?

§૬ વેદના અપૌરુષેયત્વને સિદ્ધ કરવાને જે કર્તાનું અસ્મરણ એવો હેતુ છે,
તે વિશેષણ રહિત છે કે વિશેષણ સહિત ? વિશેષણ રહિત કહેા તો—એ હેતુ
પ્રાચીન કૃવા, પ્રાસાદ, આરામ, વિહાર આદિથી વ્યભિચારી છે. કારણ કે તે
પ્રાચીન કૃવા આદિના કર્તાનું સ્મરણ નથી તો પણ તે પૌરુષેય-અનિત્ય છે. બીજા
પક્ષે એટલે કે હેતુમાં સંપ્રદાયનો અવિચ્છેદ છતાં એવું વિશેષણ જોડે તો તે
વ્યધિકરણાસિદ્ધ છે. કારણ કે—કર્તાનું અસ્મરણ તો શ્રુતિથી ભિન્ન પુરુષરૂપ
આશ્રયમાં રહે છે.

મીમાંસક—શ્રુતિ અપૌરુષેયી છે, કારણ કે સંપ્રદાયનો અવ્યવચ્છેદ છતાં જેના કર્તાનું સ્મરણ નથી એવી તે શ્રુતિ છે, આકાશની જેમ, આ પ્રમાણે અનુમાનની રચના કરવાથી ઉપરોક્ત વ્યધિકરણાસિદ્ધિરૂપ દોષ નહિ આવે.

જૈન—એમ ન કહો. કારણ કે એવું વિશેષણ કરવાથી પણ સંદિગ્ધાસિદ્ધ દોષની આપત્તિ આવશે. કારણ કે આદિવાળાં પ્રાસાદ વગેરેના સંપ્રદાયનો વિચ્છેદ જેવાય છે, તે અનાદિ કાળથી સિદ્ધ શ્રુતિના સંપ્રદાયનો અવિચ્છેદ અત્યારસુધી કેમ હોય ? એટલે એમ માનવું એ તો મડાગાંઠ જેવું છે. એટલે તે વિશેષણ સંદિગ્ધાસિદ્ધ કેમ ન કહેવાય ? વિશેષ્ય પણ ઉભયાસિદ્ધ છે, કારણ કે વાદી પ્રતિવાદી બન્નેને વેદમાં કર્તાનું સ્મરણ છે.

મીમાંસક—શ્રોત્રિય લોકો (વેદપાઠી બ્રાહ્મણો) શ્રુતિમાં કર્તાનું સ્મરણ કરે છે, એમ જે તમે કહો છો તે ખૂટું છે. જે શ્રોત્રિયો કર્તાનું સ્મરણ કરે છે તેમને શ્રોત્રિયાપશદ (નીચશ્રોત્રિય) સમજવા.

જૈન—તમે તો વેદ લખ્યા છો તો “જેણે વેદો મોકલ્યા” એ પ્રમાણે, અને “પ્રજાપતિ-બ્રહ્માએ સોમને રાજા બનાવ્યો, તેનાથી ત્રણ વેદો ઉત્પન્ન થયા”-આ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ શ્રુતિ પોતે જ પોતાના કર્તાને સંભારે છે, તેવી શ્રુતિને અશ્રુતિ-અણુસંભળેલ ગણો તો તમે પોતે જ શ્રોત્રિયાપશદ (નીચશ્રોત્રિય) કેમ નહિ બનો ?

(૫૦) પ્રાક્તનમિતિ કર્ત્રસ્મરણમાત્રમ્ । વ્યધિકરણાસિદ્ધમિતિ ધવલઃ પ્રાસાદઃ કાકસ્ય કાર્ણ્યાદિતિવત્ ।

અથેત્યાદિ મીમાંસકઃ । મૈવમિતિ સૂરિઃ । વિશેષણે इति सम्प्रदायाव्यवच्छेदे सति इत्येवंરूपे । અન્વકાર્પાદિતિ ભવદ્વચનં કર્તૃ । વિશેષ્યમિતિ અસ્મર્યમાણકર્તૃકત્વાદિ-ત્યેવંરૂપમ્ । વાદિ-પ્રતિવાદિભ્યામિતિ વાદિના મયા, પ્રતિવાદિના ભવતા । તન્નેતિ શ્રુતૌ ।

નન્વિત્યાદિ મીમાંસકઃ । અમી इति ये श्रुतौ कर्तारं स्मरन्ति । ननु यूयमिति सूरिः । આસ્નાસિષ્ટેતિ અમ્યસ્તવન્તઃ ।

(ટિ૦) તેષામિતિ કૃષ-પ્રાસાદાદીનામ્ । શ્રુતેરિતિ શ્રુતેઃ સકાશાત્ । તથાહિ-આદિમતા-મિત્યાદિ । વિશેષણમિતિ સંપ્રદાયાવ્યવચ્છેદ્યત્વમ્ । વિશેષ્યમપીતિ-કર્ત્રસ્મરણાદિતિ હેતુઃ ।

આસ્નાસિષ્ટેતિ અમ્યસ્તવન્તઃ । વિશ્રુતામિતિ વિશેષેણ શ્રુતાં વિશિષ્ટામાર્કર્ણિતામ્ વા ।

કિંચ, કળ્પ-માધ્યંદિન-તિત્તિરિપ્રમૃતિમુનિનામાઙ્કિતાઃ કાશ્ચન શાસ્ત્રાઃ, તત્કૃ-તત્વાદેવ, મન્વાદિસ્મૃત્યાદિવત્ । ઉત્સન્નાનાં તાસાં કલ્પાદૌ તૈર્દૃષ્ટ્વાત્, પ્રકાશિતત્વાદ્વા તન્નામચિહે અનાદૌ કાલેઽનન્તમુનિનામાઙ્કિતત્વં તાસાં સ્યાત્ । જૈનાશ્ચ કાલાસુરમેત-ત્કર્તારં સ્મરન્તિ । કર્તૃવિશેષે વિપ્રતિપત્તેરપ્રમાણમેવૈત્સ્મરણમિતિ ચેત્, નૈવમ્, યત્તો યત્રૈવ વિપ્રતિપત્તિઃ, તદેવાઽપ્રમાણમસ્તુ, ન પુનઃ કર્તૃમાત્રસ્મરણમપિ ।

“વેદસ્યાધ્યયનં સર્વં ગુર્વધ્યયનપૂર્વકમ્ ।

વેદાધ્યયનવાચ્યત્વાદધુનાઽધ્યયનં યથા” ॥૧૧॥

[શ્લોક૦ વાક્યા૦ ૩૬૬]

“અતીતાઽનાગતૌ કાલૌ વેદકારવિવર્જિતૌ
કાલત્વાત્, તથથા કાલો વર્તમાનઃ સમીક્ષ્યતે ॥૨૧॥”

इति कारिकोक्ते वेदाध्ययनवाच्यत्व-कालत्वे अपि हेतू, 'कुरङ्गशृङ्गभङ्गुरं कुरङ्गा-
क्षीणां चेतः' इति वाक्याध्ययनं गुर्वध्ययनपूर्वकम्, एतद्वाक्याध्ययनवाच्यत्वात्, अधु-
नातनाध्ययनवत्; अतीताऽनागतौ कालौ प्रक्रान्तवाक्यकर्तृवर्जितौ, कालत्वात्, वर्तमान-
कालवत्, इतिवदप्रयोजकत्वात् अनाकर्णनीयौ सकर्णानाम् ।

વળી, કણ્વ, માધ્યંદિન, તિત્તિરિ આદિ મુનિઓના નામથી અંકિત દેટલીક
વેદની શાખાઓ છે. તે બધી તે તે ઋષિઓએ જ કરેલી છે એમ માનવું જોઈએ.
જેમકે—મનુ આદિના નામથી અંકિત સ્મૃતિ ગ્રન્થો મનુ આદિએ બનાવ્યા છે.

મીમાંસક—નષ્ઠ થયેલી તે તે શાખાઓને કલ્પની આદિમાં તે તે ઋષિઓએ
જોઈ તેથી અથવા તેમનો પ્રકાશ તેમના દ્વારા થવાથી તેઓના નામથી તે તે
શાખા અંકિત છે.

જૈન—એમ હોય તો અનાદિ એવા કાળમાં અનન્ત કલ્પો હોવાથી અનન્ત
મુનિઓના નામથી તે શાખાઓ અંકિત થવી જોઈએ અને વળી જૈનો વેદના
કર્તા તરીકે કાલાસુરનું સ્મરણ કરે છે.

મીમાંસક—કર્તા વિશેષમાં વિવાદ હોવાથી જૈનોનું તેવું સ્મરણ પ્રમાણ
નથી એટલે કે—કર્તા તરીકે કોઈ એક નિશ્ચિત વ્યક્તિનું સ્મરણ નથી માટે કર્તાનું
સ્મરણ પ્રમાણરૂપ નથી.

જૈન—એમ ન કહેવું, કારણ કે જે અંશમાં વિવાદ છે તે ભલે અપ્રમાણ-
રૂપ હોય એટલે કે કર્તા કોણ છે તે વિષે ભલે વિવાદ રહે પણ વેદનો કોઈ ને
કોઈ કર્તા છે—એવા સ્મરણમાં તો કોઈ વિવાદ નથી જ.

મીમાંસક—‘વેદનું’ બધું અધ્યયન ગુરુદ્વારા અધ્યયન પૂર્વક છે. કારણ કે તે
વેદાધ્યયન કહેવાય છે, જે જે વેદાધ્યયન હોય તે સમસ્ત ગુર્વધ્યયનપૂર્વક જ
હોય છે. જેમકે ‘અત્યારનું વેદાધ્યયન ગુર્વધ્યયનપૂર્વકનું છે’ આ હેતુથી અને
‘અતીત અને અનાગત કાલ વેદકાર (વેદના કર્તા)થી રહિત છે. કારણ તે કાલ
છે. જેમકે—વર્તમાન કાલ.’ આ હેતુથી વેદ નિત્ય સિદ્ધ થાય છે.

જૈન—‘સ્ત્રીઓનું ચિત્ત હરણના શિંગરાની જેમ ભંજુર-વક છે’—આ વાક્યનું
અધ્યયન ગુર્વધ્યયનપૂર્વક છે, તેવું અધ્યયન કહેવાય છે માટે, અત્યારના એ
અધ્યયનની જેમ. અતીત અને અનાગત કાલ પ્રસ્તુત વાક્યકારથી વર્જિત છે,
કાલ છે માટે, વર્તમાન કાલની જેમ—આ બંને હેતુઓની જેમ તમારા બંને
હેતુઓ અપ્રયોજક હોવાથી બુદ્ધિમાન પુરુષો માટે સાંભળવાયોગ્ય નથી.

(૫૦) किञ्चेत्यादि सूरिः । तत्कृतत्वादेवेति तन्नामाङ्कित इत्यर्थः । कालासुर-
मिति कालासुरद्वारेण पर्वतकं क्षीरकदम्बकाख्यचिप्राङ्गम् । कर्तृविशेषे विप्रतिपत्तेरिति वयं

कालासुरं तत्कर्तारं न मन्यामहे इति ब्रूते । स्मरणमिति भवदीयम् । नैवमिति सूरिः । यत्रैवेति कालासुरादौ । न पुनः कर्तुमात्रस्मरणमपीति कालासुरः कर्ता मा भवतु, तथापि केनचित् कर्त्रा भाव्यमेव ।

(प०) गुर्वध्ययनपूर्वकमिति गुरोः पार्श्वे यदध्ययनं तत्पूर्वकम् । वेदाध्ययनवाच्यत्वादिति वेदाध्ययनमिति यः शब्दस्तेन वाच्यत्वात् ।

(टि०) तत्कृतत्वादेवेति कण्व-माध्यंदिनादिमुनिवृत्तत्वादेव यथा मनुकृता मानवी स्मृतिः । उत्सन्नानामिति विच्छेदप्राप्तानाम् । तासामिति शाखानाम् । कल्पादाविति सृष्टिरचनासमये । तैरिति कण्व-माध्यंदिनादिभिः । तन्नामेति कण्वाद्यभिधानलक्षणेन । अनादाविति आदिवर्जिते । यद्यनादिकालिना श्रुतिश्चेत्तैः कण्वादिभिरनेकवारं प्रकाशितत्वादानेककर्तृकत्वप्रसङ्गः तन्नामचिहेन तादृक्प्रतीतिसद्भावात् । तासामिति शाखानाम् । एतत्कर्तारमिति वेदकर्तारं कालासुरनामानं दैत्यमामनन्ति ।

वेदस्याध्ययनेत्यादि । उत्तरविकल्पोभयीं पराचिकीर्षुः कारिकोक्तश्लोकबलात्परपरिभावितं पक्षद्वितयं सूरिः प्रादुर्भावयति । अधुनाध्ययनमिति इदानींतनवेदपठनवत् । हेतू इति हेतू कारिकोक्तावपि । प्रक्रान्तेति 'कुरङ्गशृङ्गभङ्गुरं कुरङ्गाक्षीणां चेतः' इति । सकर्णानां विदुषाम् अनाकर्णनीयौ न श्रोतव्याविति संबन्धः ॥

§६. अथ अर्थापत्तेरपौरुषेयत्वनिर्णयो वेदस्य । तथाहि-संवाद-विसंवाददर्शना-
ऽदर्शनाभ्यां तावदेष निःशेषपूरुषैः प्रामाण्येन निरणायि । तन्निर्णयश्चास्य पौरुषेयत्वे
दुरापः । यतः—

“शब्दे दोषोद्भवस्तावद् वक्त्रधीन इति स्थितिः ।

तदभावः क्वचित्तावद् गुणवद्वक्तृकत्वतः ॥” [श्लो० चो० ६२]

तद्गुणैरपकृष्टानां शब्दे संक्रान्त्यसंभवात् ।

वेदे तु गुणवान् वक्ता निर्णेतुं नैव शक्यते ॥

ततश्च दोषामावोऽपि निर्णेतुं शक्यतां कथम् ? ।

वक्त्रभावे तु सुज्ञानो दोषामावो विभाव्यते ॥

यस्माद्वक्तुरभावेन न स्युर्दोषा निराश्रयाः ॥”

ततः प्रामाण्यनिर्णयान्यथानुपपत्तेरपौरुषेयोऽयमिति ।

अस्तु तावदत्र कृपणपशुपरम्पराप्राणव्यपरोपणप्रगुणप्रचुरोपदेशापवित्रत्वादप्रमाणमेवैष इत्यनुत्तरोत्तरप्रकारः । प्रामाण्यनिर्णयेऽप्यस्य न साध्यसिद्धिः, विरुद्धत्वाद्, गुणवद्वक्तृकतायामेव वाक्येषु प्रामाण्यनिर्णयोपपत्तेः । पुरुषो हि यथा रागादिमान् मृषावादी, तथा सत्य-शौचादिमानवितथवचनः समुपलब्धः । श्रुतौ तु तदुभयाभावे नैरर्थक्यमेव भवेत् । कथं वक्तुर्गुणित्वनिश्चयश्छन्दसीति चेत्, कथं पितृ-पितामह-प्रपितामहादेरप्यसौ ते स्यात् येन तद्भस्तन्यस्ताक्षरश्रेणेः, पारम्पर्योपदेशस्य वाऽनुसारेण ग्राह्य-

દેય-નિધાનાદૌ નિઃશંકં પ્રવર્તેથાઃ ? ક્વચિત્ સંવાદાચ્ચેત્ । અત एवान्यत्रापि प्रतीहि, कारी-
र्यादौ संवाददर्शनान् । कादाचित्कविसंवादस्तु सामग्रीवैगुण्यात् त्वयाऽपि प्रतीयत एव,
प्रतीताप्तत्वोपदिष्टमन्त्रवत् । प्रतिपादितश्च प्राक् राग-द्वेषाऽज्ञानशून्यपुरुषविशेषनिर्णयः ।

૬૬ મી માંસક—વેદના અપૌરુષેયત્વનો નિર્ણય અર્થાપત્તિ પ્રમાણ દ્વારા થાય છે. તે આ પ્રમાણે—સંવાદ જોવાથી અને વિસંવાદ ન જોવાથી સર્વ-
લોકોએ વેદમાં પ્રામાણ્યનો નિર્ણય કરેલ છે. અને વેદને પૌરુષેય માનવાથી તેવો નિર્ણય થઈ શકતો નથી, કારણ કે—“શબ્દમાં દોષોત્પત્તિ વક્તાને આધીન છે—એવો નિર્ણય છે. અને ક્વચિત્ શબ્દમાં જે દોષનો અભાવ જણાય છે તે ગુણવાન્ વક્તાને કારણે છે. કારણ કે—વક્તાના ગુણોથી દોષો દૂર થઈ જાય છે. તેથી દોષોનું સંક્રમણ શબ્દમાં થઈ શકતું નથી. પરંતુ વેદમાં ગુણવાન્ વક્તાનો નિર્ણય કરવો શક્ય નથી એટલે તે કારણે દોષોના અભાવનો પણ નિશ્ચય કઈ રીતે કરી શકાય ? પરંતુ જે વેદનો કોઈ વક્તા (ક્તા) જ ન હોય તો દોષનો અભાવ જણવો સરલ થઈ પડે છે. કારણ કે—વક્તા ન હોવાથી દોષો પણ આશ્રય-
ને અભાવે રહી શકતા નથી.” અને વેદના હપચુક્ર પ્રામાણ્યનો નિર્ણય અપૌ-
રુષેય ન માનવામાં આવે તો થઈ શકતો નથી, માટે તે અપૌરુષેય છે.

જૈન—આનો ઉત્તમ ઉત્તર તો એ છે કે—બિચારા પશુઓની પરંપરા-
(સમૂહ)ના પ્રાણોના નાશમાં તત્પર અનેક પ્રકારનો ઉપદેશ વેદમાં છે માટે તે અપવિત્ર હોવાથી અપ્રમાણ જ છે. અથવા અર્થાપત્તિ પ્રમાણ દ્વારા વેદને પ્રમાણ માનવા છતાં વિરોધ આવતો હોવાથી તમારા સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી, કારણ કે ગુણવાન્ વક્તા હોય તો જ વાક્યમાં પ્રામાણ્યનો નિર્ણય થાય છે. કારણ કે જેમ રાગાદિમાન્ પુરુષ જૂઠું ઓલનાર હોય છે તેમ સત્ય શૌચાદિ યુક્ત પુરુષ સત્યવચનવાળો અનુભવાય છે, અને વેદમાં તો બંને પ્રકારના વક્તા પુરુષ ન હોવાથી નિરર્થકતા જ છે.

મીમાંસક—પણ વેદના વક્તામાં ગુણો છે તેનો નિશ્ચય કઈ રીતે થઈ શકે ?

જૈન—પિતા, પિતામહ (દાદા), પ્રપિતામહ (વડદાદા) વગેરે પુરુષોમાં ગુણોનો નિશ્ચય તમે કઈ રીતે કરો છો, કે જેથી કરીને તેઓએ લખેલ અક્ષરો કે ઉપ-
દેશની પરંપરાને અનુસારે ધનની લેવડ-દેવડમાં અને થાપણ વગેરેમાં નિઃશંક થઈ તમે પ્રવૃત્તિ કરી રહેલ છો ?

મીમાંસક—કોઈ વળતે કોઈ ઠેકાણે સંવાદ અનુભવવાથી પિતા-પિતામહ વગેરેના ગુણિત્વનો નિશ્ચય થાય છે.

જૈન—એ જ રીતે વેદના કતાં વિષે પણ ગુણનો નિશ્ચય જાણીલો, કારણ કે—
કારીરી વગેરે યાગમાં સંવાદ જોવામાં આવે છે. અને પ્રસિદ્ધ આસ પુરુષે જણા-
વેલ મન્ત્રની જેમ સામગ્રીની વૈગુણ્યતા-વિકલતાને લઈને કોઈ વખત વિસંવાદ પણ તમોએ માનેલ છે. અને રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાનથી રહિત ગુણવાન્ પુરુષ-
વિશેષનો નિર્ણય પૂર્વે (૨. ૨૪.) અમે જણાવી ચૂક્યા છીએ.

(प०) अस्येति वेदस्य ।

अपकृष्टानामिति निराकृतानां दोषाणाम् । शक्यतां कथमित्यतोऽग्रे तत्चेति गम्यम् । अयमिति वेदः ।

(प०) विरुद्धत्वादिति पौरुषेयत्वसाधनात् । कथमित्यादि भीमांसकः । कथं पितृ-पिते-त्यादि सूरिः । असाविति ववतुर्गुणित्वनिश्चयः । अन्यत्रापीति श्रुतावपि । प्रतीहीत्यतोऽग्रे कथमिति गम्यम् । मन्त्रवदित्यग्रे 'प्रतीताप्तत्वञ्च कः' इति परमाशङ्क्याह । प्रतिपादितश्च प्रागिति द्वितीयपरिच्छेदे । रागद्वेषेत्यादि स एव चाप्तः ।

(टि०) अथ अर्थापत्तेरित्यादि ॥ एष इति वेदः । तन्निर्णय इति प्रामाण्यनिश्चयः । अस्येति वेदस्य ।

शब्दे दोषोद्भव इत्यादि । तदभाव इति दोषाभावः । तद्गुणैरिति गुणवद्वक्तृकत्व-गुणैः । अपकृष्टानामिति निष्काशितानां दोषाणाम् । संक्रान्त्यसंभवादिति संक्रमणाऽभावात् अयमितीति वेदः ।

एष इति वेदः । अनुत्तरोत्तरेति प्रधानमेवोत्तरं तस्य भेदः । अस्येति वेदस्य । साध्य-सिद्धिरिति अपौरुषेयत्वसिद्धिर्न । विरुद्धत्वादिति श्रुतिरपौरुषेयी प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेरिति हेतोर्विरुद्धत्वम् । तदुभयाभावे इति गुणवद्वक्तृकत्व-रागादिमद्वक्तृकत्वपुरुषाभावे । छन्दसीति वेदे । असाविति गुणित्वनिश्चयः । येनेति गुणित्वनिश्चयेन । तद्धस्तन्यस्तेति तस्य पिता-मह-प्रपितामहादेः करलिखितवर्णपद्धतेः । पारम्पर्येति पूर्वजपरम्परायाः श्रुतस्य वा । अत एवेति संवादादेव । अन्यत्रापीति वेदेऽपि । कारीर्यादाविति ग्रन्थविशेषे वृष्टिनिमित्तम् इष्टिः कारीरी, कारणे कार्योपचारात् कारीरीनामग्रन्थविशेषोपदिष्टमन्त्रनिवर्त्यत्वात् कारीरी । प्रतीताप्तत्वेति प्रतीतमवगतमाप्तत्वं यस्य स तेन कथितमन्त्रवत् ।

§७ किञ्च, अस्य व्याख्यानं तावत् पौरुषेयमेव, अपौरुषेयत्वे भावना-नियोगादिविरुद्ध-व्याख्याभेदाभावप्रसङ्गात्, तथा च को नामात्र विश्रम्भो भवेत् ? कथं चैतद्ध्वनीनाम-र्थनिर्णीतिः ? लौकिकध्वन्यनुसारेणेति चेत्, किं न पौरुषेयत्वनिर्णीतिरपि तत्रोभयस्यापि विभावनात् ? अन्यथा त्वर्द्धजरतीयम् । न च 'लौकिकार्थानुसारेण मदीयोऽर्थः स्थापनीयः' इति श्रुतिरेव स्वयं वक्ति । न च जैमिन्यादावपि तथाकथयति प्रत्यय इत्यपौरुषेयववसा-मर्थोऽप्यन्य एव कोऽपि संभाव्येत । पौरुषेयीणामपि म्लेच्छाऽऽर्यवाचामैकार्थ्यं नास्ति, किं पुनरपौरुषेयवाचाम् ? ततः 'परमकृपापीयूषलावितान्तःकरणः कोऽपि पुमान् निर्दोषः प्रसि-द्धार्थैर्ध्वनिभिः स्वाध्यायं विधाय व्याख्याति, इदानींतनग्रन्थकारवत्' इति युक्तं पश्यामः ।

अवोचाम च—

“छन्दः स्वीकुरुषे प्रमाणमथ चैतद्वाच्यनिश्चायकम् ।

कञ्चिद्विश्वविदं न जल्पसि ततो जातोऽस्यमूल्यकयी ॥” इति ।

§૭. વળી, તમોને માન્ય અપૌરુષેય વેદનું વ્યાખ્યાન તો પૌરુષેય જ છે. કારણ કે જો વ્યાખ્યા અપૌરુષેય હોય તો ભાવના-નિયોગાદિરૂપ નાના પ્રકારની વિરુદ્ધ વ્યાખ્યાનો અભાવ થઈ જશે. અને એમ થતાં વેદમાં વિશ્વાસ કેવી રીતે થશે ? વળી, વેદના શબ્દોના અર્થનો નિર્ણય કઈ રીતે થાય છે ? લૌકિક શબ્દોની જેમ વેદના શબ્દોના અર્થનો નિર્ણય થતો હોય તો વેદમાં પૌરુષેય-ત્વનો નિર્ણય પણ લૌકિક શબ્દની જેમ કેમ નહિ થાય ? કારણ કે લૌકિક શબ્દમાં અર્થ અને પૌરુષેયત્વ બંનેની પ્રતીતિ થાય છે. તો વેદમાં લૌકિક શબ્દને અનુસારે અર્થના નિર્ણયનો તો સ્વીકાર કરવો પણ પૌરુષેયત્વનો પરિહાર કરવો—એમાં તો ‘અર્ધજરતી’ ન્યાયનો પ્રસંગ આવશે. વળી, ‘લૌકિક અર્થને અનુસારે મારો અર્થ કરવો’ એવું શ્રુતિ પોતે જ કહેતી નથી અને જૈમિનિ વગેરે મુનિએ ‘શ્રુતિનો અર્થ લૌકિક શબ્દોના અર્થને અનુસરી કરવો’ એમ કહ્યું છે, તેમાં પણ અમને વિશ્વાસ નથી. એટલે અપૌરુષેય વચનોનો અર્થ પણ કોઈ અન્ય જ હોય એમ કેમ ન બને ? કારણ કે મ્લેચ્છ અને આર્યોના શબ્દો પૌરુષેય હોવા છતાં તેનો અર્થ એક નથી. તો પછી અપૌરુષેય શબ્દોનું તો કહેવું જ શું ? માટે વર્તમાનકાલીન ગ્રંથકાર ગ્રંથની રચના કરીને વ્યાખ્યા કરે છે, તેમ પરમ કૃપરૂપ અમૃતથી આર્દ્રહૃદયવાદો કોઈ પણ દોષરહિત પુરુષ, પ્રસિદ્ધ અર્થવાળા શબ્દોથી સ્વાધ્યાય-વેદ-નું નિર્માણ કરીને તેની-વેદની વ્યાખ્યા કરે છે, એમ માનવું એ યુક્ત છે. અમે પણ કહ્યું છે કે—“હું મીમાંસક ! વેદને પ્રમાણરૂપ માનો છો. પરંતુ એના અર્થના નિશ્ચાયક કોઈ સર્વજ્ઞને માનતા નથી તેથી તમે વિના મૂલ્યે ખરીદનાર જેવા થયા છો.”

(પ૦) પૌરુષેયમેવેત્યગ્રે ભવતાઽપ્યમ્બુષગમ્યતે ઇતિ ગમ્યમ્ । ભાવના-નિયોગાદીત્યાદિ । યદિ હિ સૂત્રવદ્ વ્યાખ્યાનમપ્યપૌરુષેયં સ્યાત્ તદા ભાવના-નિયોગાદયો વ્યાખ્યાભેદાસ્તત્તદ્વાદિવિ-પ્રતિપત્તિજન્યાઃ કથં ઘટેરન્ ? તથા હે-વાક્યરૂપઃ શબ્દ એવ પ્રવર્તેન્કવાદિધિરિત્યેકે । તદ્વાપારો ભાવનાઽપરપર્યાયો વિધિરિત્યન્યે । નિયોગ ઇત્યપરે । પ્રૈષાદય ઇત્યન્યે । તિરસ્કૃતતદુપાધિપ્રવર્ત-નામાત્રમિતિ ચાપરે । એવં ફલમ્ તદમિ ગ્રાષકર્માદયોઽપિ વાચ્યાઃ । તેઽમી વ્યાખ્યાભેદા અપૌરુષેયત્વે વ્યાખ્યાનસ્ય કથં ઘટન્તે ? । ન હિ સૂત્રેઽપૌરુષેયે કાચિદ્ વિપ્રતિપત્તિર્ભવદ્યૂથ્યાનામ્ । વિરુદ્ધ-વ્યાખ્યાભેદાભાવપ્રસજ્ઞાદિતિ પરસ્પરવિરુદ્ધવ્યાખ્યાભેદાભાવપ્રસજ્ઞાત્ । કો નામાત્ર વિશ્વમ્મો ભવેદિતિ “અગ્નિહોત્રં જુહુયાત્ સ્વર્ગકામઃ” ઇત્યસ્ય “શ્વાનં મક્ષયેત્ સ્વર્ગકામઃ” ઇત્ય-પ્યર્થઃ કિં ન સ્યાત્ નિયામકાભાવાત્ ? કથમિત્યાદિ જૈનોક્તિઃ । એતદ્ધ્વનીનામિતિ અપૌ-રુષેયશ્રુતિવાક્યાનામ્ । ઉભયસ્યાપીતિ અર્થનિર્ણાતિઃ પૌરુષેયત્વં ચ । તથાકથયતીતિ લૌકિકશબ્દનુસારેણ શ્રતેરર્થં કથયતિ સતિ । પ્રત્યય ઇતિ વિશ્વાસઃ । સમ્ભાવ્યેત્તેત્યતોઽગ્રે યત ઇતિ ગમ્યમ્ । વિધાયેતિ પઠિત્વા પ્રસિદ્ધાર્થૈર્ધ્વનિભિર્વ્યાખ્યાતિ ઇતિ યોગઃ ।

(ટિ૦) કિંચ, અસ્યેતિ વેદસ્ય । ભાવના-નિયોગેતિ નિષ્કર્મ-સકર્મયોર્ભેદદર્શનાત્ । તથા-ચ્ચેતિ વ્યાખ્યાનભેદે સતિ । અગ્રેતિ વેદે । કથં ચૈતદિત્યાદિ ॥ એતદ્ધ્વનીનામિતિ વૈદિક-શબ્દાનામ્ । તન્નેતિ લૌકિકશબ્દેષુ । ઉભયસ્યેતિ અર્થનિર્ણયસ્ય પૌરુષેયત્વસ્ય ચાઽવિશેષેણ વર્તનાત્ । અન્યથેતિ લૌકિકશબ્દાનુસારેણાર્થનિશ્ચયાક્ષીકારે, પૌરુષેયત્વપરિહારે ચ । અર્ધજરતીયમિતિ

પુરન્ધ્રી ઝરાતુરા તારુણ્યરમણીયા ચ યથા મત્તેન પ્રોચ્યેત તદ્વદ્ ભવદ્વાવયમ્ । તથાકથયતીતિ
લૌકિકાર્થાનુસારેણ પૌરુષેવ્યાઃ અપિ ધુતેરર્થઃ સમર્થનીય ઇતિ નિવેદયતિ સતિ ।

અવોચામ ચેત્યાદિ । ઝુન્દ્ ઇતિ વેદં પ્રમાણં મન્યસે । एतद्वाच्येति વેદાર્થનિશ્ચાય-
કમ્ । વિશ્વચિદ્મિતિ સર્વદમ્ । અસ્યેતિ વેદસ્ય । યથા ચતુષ્પથે વેતનગૃહીતપશુત્તસ્ય સહકારણં
કુર્વિદાદિનાવગમ્યતે, તથા વેદસ્યાપિ ।

§ ૮ આગમોઽપિ નાઽપૌરુષેયત્વમાહ્યાતિ । પૌરુષેયત્વાવિષ્કારિણ એવાસ્યોક્ત-
વત્સદ્ભાવાત્ ।

§ ૯ અપિ ચ, ઇયમાનુપૂર્વા પિપીલિકાદીનામિવ દેશકૃતા, અહુર-પત્ર-કન્દલ-કાળ્હા-
દીનામિવ કાલકૃતા વા વર્ણાનાં વેદે ન સંભવતિ, તેષાં નિત્યવ્યાપકત્વાત્ । ક્રમેણાભિવ્યક્તેઃ
સા સંભવતીતિ ચેત્, તર્હિં કથમિયમપૌરુષેયી ભવેત્, અભિવ્યક્તેઃ પૌરુષેયત્વાત્? ઇતિ
સિદ્ધા પૌરુષેયી શ્રુતિઃ ॥૭ ॥

§ ૮ વળી, આગમ પણ અપૌરુષેય ત્વને કહેતો નથી. પરંતુ પૌરુષેયત્વને
જ જણાવનાર આગમનો સહાવ છે. એ આગળ કહેવાઈ ગયું છે.

§ ૯ વળી, વેદમાં વર્ણોની આ આનુપૂર્વી^૯ ક્રીડી વગેરેની જેમ દેશકૃત,
અથવા અંકુર-પત્ર-કંદ-કાંડ વગેરેની જેમ કાલકૃત ઘટી શકતી જ નથી.
કારણ કે તમારા મતે વર્ણો નિત્ય અને વ્યાપક છે.

મીમાંસક - અભિવ્યક્તિ ક્રમપૂર્વક થતી હોવાથી દેશકૃત અથવા કાલકૃત
અનુપૂર્વી^૯ ઘટી શકશે.

જેન—અભિવ્યક્તિ જે પૌરુષેયી હોય તો આ આનુપૂર્વી^૯ અપૌરુષેયી કઈ
રીતે થઈ શકશે ? આ પ્રમાણે શ્રુતિ પૌરુષેયી (અનિત્ય) સિદ્ધ થઈ. ૭.

(૫૦) અસ્યેતિ આગમસ્ય । ઉક્તવત્ સદ્ભાવાદિતિ ઉક્તરીત્યેત્યર્થઃ ।

નિત્યવ્યાપકત્વાદિતિ ભવન્મતે વ્યાપકસ્ય દેશકૃતાનુપૂર્વી ન ઘટતે, નિત્યસ્ય ચ
કાલકૃતા ન ઘટતે । સેતિ આનુપૂર્વી ॥૭॥

(ટિ૦) આગમોઽપીતિ વેદોઽપિ । અસ્યેતિ વેદસ્ય । ઉક્તવદિતિ “પ્રજાપતિવેદમાસીત્”
ઇતિવત્ ।

તેપ્રામિતિ નિત્યત્વાત્ કાલકૃતા, વ્યાપકત્વાત્ દેશકૃતા વર્ણાનામાનુપૂર્વી ન સંભવતિ । તન્મતે
વર્ણા નિત્યા અપૌરુષેયત્વાચ્ચ વ્યાપકાઃ । સેતિ આનુપૂર્વી । ઇયમિતિ આનુપૂર્વી ॥૭॥

આપ્તં પ્રરૂપ્ય તદ્વચનં પ્રરૂપયન્તિ —

વર્ણ-પદ-ત્રાક્યાત્મકં વચનમ્ ॥૮॥

§ ૧ ઉપલક્ષણં ચૈતત્ પ્રકરણ-પરિચ્છેદાદીનામપિ ॥ ૮ ॥

આમ પુરુષની પ્રશ્નણા કરી. હવે તેના વચનની પ્રશ્નણા —
વર્ણ, પદ અને વાક્યરૂપ વચન છે. ૮.

§ ૧ ઉપલક્ષણથી પ્રકરણ અને પરિચ્છેદ આદિને પણ વચન જાણવું. ૮.

જૈન—તો પછી કુટ-ઘડો, કટ-ચટાઈ, કટાહ-કડાઈ, કટાક્ષ વગેરેમાં પણ અલિવ્યક્તિના ભાવ કે અભાવને કારણે જ તેવી પ્રતીતિ કેમ ન થાય ? તે બધાને પણ ઉત્પન્ન શા માટે માનવા ?

મીમાંસક—કુંભાર આદિના વ્યાપારથી ઘટાદિની ઉત્પત્તિ અને મુદ્દગરાદિના વ્યાપારના કારણે ઘટાદિ પદાર્થોનો નાશ દેખાય છે. માટે તેમાં અલિવ્યક્તિ-આવિર્ભાવ નહિ પણ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ સ્વીકારીએ છીએ.

જૈન—તો પછી અક્ષર-વર્ણની ઉત્પત્તિમાં પણ તાલુ આદિ હેતુઓનો વ્યાપાર અને વિપત્તિમાં વાયુ આદિ હેતુઓનો વ્યાપાર દેખાય છે. તેથી તેમાં પણ તેમ જ માનવું જોઈએ.

મીમાંસક—તાલુ-વાતાદિ માત્ર શબ્દની અલિવ્યક્તિ કે અનલિવ્યક્તિમાં જ હેતુરૂપ છે.

જૈન—તો પછી કુંભારાદિને પણ તેમ જ માનો. વળી, અલિવ્યક્તિના ભાવ કે અભાવથી ઘટાદિમાં ઉત્પત્તિ અને નાશની પ્રતીતિ યુક્તિથી ઘટી શકતી નથી. કારણ કે-સૂર્યપ્રકાશથી ઘટાદિ અલિવ્યક્ત થાય છે ત્યારે તેઓ ઉત્પન્ન થયા એવી અને જ્યારે ગાઠ અંધકારથી ઠંકાઈ જાય છે ત્યારે ઘટાદિ નષ્ટ થઈ ગયા —એવી પ્રતીતિ તો થતી નથી.

મીમાંસક—ગાઠ અંધકારથી ઠંકાઈ ગયા હોય ત્યારે પણ સ્પર્શન પ્રત્યક્ષથી તે ઘટાદિ પદાર્થની ઉપલબ્ધિ થાય છે, તેથી તેમાં ઉત્પત્તિ કે વિનાશની પ્રતીતિ થતી નથી.

જૈન—પણ જ્યારે સ્પર્શન પ્રત્યક્ષથી પણ ઘટાદિની ઉપલબ્ધિ ન થતી હોય ત્યારે શું કહેશે ?

મીમાંસક—કોઈક સ્થળે તિમિરાદિનો ઘટાદિ પદાર્થની સત્તા સાથે અવિરોધ નિશ્ચિત છે એટલે કે અંધારામાં પણ ઘડાની સત્તા ટકી રહે છે એવો નિશ્ચય હોવાથી સર્વત્ર અનલિવ્યક્તદશામાં ઘટાદિપદાર્થની સત્તાનો નિશ્ચય થાય છે.

જૈન—તો શું આવૃતાવસ્થામાં શબ્દની સત્તાનો નિર્ણય કરનારું કોઈ પણ પ્રમાણુ નથી ?

મીમાંસક—હા, કોઈ પણ પ્રમાણુ નથી.

જૈન—તો પછી સાધક પ્રમાણુ ન હોવાથી ત્યારે શબ્દનું અસત્ત્વ જ માનવું જોઈએ.

મીમાંસક—ના, કારણ કે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પ્રમાણુ તો છે જ.

જૈન—ના, એ પ્રત્યક્ષથી બાધિત હોવાથી પ્રમાણુ તરીકે ઉપસ્થિત થવા અશક્ત છે. છતાં પણ જો કદાચ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પ્રમાણુ તરીકે ઉપસ્થિત થાય, તો પછી અલિવ્યક્તિના ભાવ કે અભાવમાં કુંભારાદિ પદાર્થની જેમ શબ્દમાં ઉત્પત્તિ અને નાશનો અધ્યવસાય-નિશ્ચય થવો ન જોઈએ, પણ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો, વિનષ્ટ થયો—એવો અધ્યવસાય થાય તો છે. માટે તે અધ્યવસાય તે વિના ન ઘનાર પ્રત્યક્ષથી જ થયો છે એમ નિશ્ચય થાય છે.

(प०) आभेजानमिति प्राप्तम् । कथमित्यादि याज्ञिकः । तद्रूपेऽपीति एकान्तैकरूपे नित्ये इत्यर्थः । तदशस्यमिति जैनः । तस्यापीति आत्मनोऽपि । कथञ्चिदिति पर्यायार्थतया ।

अस्येति प्रत्यक्षस्य ।

इयं प्रतीतिरिति उत्पत्ति-विपत्तिप्रतीतिर्यथासंख्यम् । इयमिति प्रतीतिः । तदुत्पत्ति-विपत्तिस्वीकृताविति कुटादेः उत्पत्ति-विपत्तिस्वीकृतौ । तालु-वातादिहेतुव्यापारप्रेक्षणादिति तात्वादय उत्पत्तिहेतवः, वातादयो विपत्तिहेतवः । तत्स्वीकार इति उत्पत्ति-विपत्तिस्वीकारः । तद्वस्त्विति अभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिकृते एव उत्पत्ति-विपत्ती इत्यस्तु । न चेत्यादि सूरिः । तथाप्रतीतिरिति उत्पत्ति-विपत्तिप्रतीतिः । उपापादीत्यतोऽप्रे कथमिति गम्यम् । दिनकरेत्यादिगद्ये उद्पादि व्यपादीति पदद्वयं सह यथासंख्यम् । अस्येति कुम्भादेः । तथेयमिति विपत्तिप्रतीतिः । नोपलम्भ इति पर्वतादेः । अथ क्वापीत्यादिगद्ये अहो याज्ञिक ! अथैवं वक्ष्यसि । तत्सत्त्वाविरोधित्वादिति कुम्भादिपदार्थसत्त्वाविरोधित्वात् । निश्चीयते इत्यप्रे अतो न तत्र विपत्तिप्रतीतिरिति गम्यम् । प्रमाणमस्तीत्यप्रे येन दृष्टान्तदर्शनेनास्मान् बोधयसि इति गम्यम् । ओमिति चेदिति नास्ति प्रमाणमित्यर्थः । साधकेत्यादि सूरिः । असत्त्वमस्त्विति तथा चानभिव्यक्तिभाषणं मृषा । अस्त्येवेति याज्ञिकः । व्यक्ति-भावाभावयोरिति सूर्य-तिमिरकृतयोः । अत्रापीति शब्देऽपि । उदय-व्ययाध्यवसाय इति व्यक्तिभावाभावकृतः । न स्यादिति न प्राप्नोति । अनन्यथासिद्धप्रत्यक्षप्रतिबद्ध एवेति उत्पेदे विपेदे च चागिति अमुं प्रकारं विनापि सिध्यत्युदय-व्ययाध्यवसायः ।

कथञ्चिदिति तादात्म्येन नित्यानित्यत्वेनेत्यर्थः । एकान्तैकरूपतायां ध्वनेः 'स एवेति पूर्वानुभूतार्थस्वरूपम्, अयमिति वार्त्तमानिकस्वरूपमिति स्वभावद्वयं न स्यात्, नित्यत्वेनैकस्व-भावत्वात्तस्य ।

(टि०) तद्रूपेऽपीति एकान्तनित्येऽपि । तस्यापीति आत्मनः । अयमिति स एवायं गकार एवंप्रकारः । अस्येति प्रत्यक्षस्य । अनन्यथासिद्धत्वादिति शब्दस्याऽनित्यत्वमन्तरेण उत्पत्ति-विपत्तिलक्षणं प्रत्यक्षं शब्दे न सिध्यतीत्यर्थः ।

इयमिति प्रत्यक्षरूपा प्रतीतिः । इयमिति प्रतीतिः । तथेति स एवायं कट इत्यादिलक्षणा । तदुत्पत्तीति घटाद्युत्पत्ति-विनाशौ स्वीक्रियेते चेत् । तत्स्वीकार इति उत्पत्ति-विपत्त्यङ्गीकारः । तद्वस्त्विति अभिव्यक्त्यनभिव्यक्तितमात्रत्वं भवेत् । तथेति उत्पत्ति-विपत्तिरूपा । तिमिरावरणेत्यादि ॥ अस्येति घटादिपदार्थसार्थस्य । तथेति उत्पत्ति-विपत्तिरूपा । इयमिति प्रतीतिः । नोपलम्भ इति । इच्छाद्यभावे सति । तत्सत्त्वेति घटादिसत्त्वस्य । तत्सत्त्वमिति घटादिसत्त्वम् । ओमितीति तथेति नास्त्येव प्रमाणमिति "ओम् आं परमं मते" [अभिधानचिन्ता० क० ६ श्लो० १७६] इति वचनात् । तद्वितीति प्रमाणम् । अस्येति प्रत्यभिज्ञादिकस्य । अत्रापीति शब्देऽपि । उदयेति प्रत्यभिज्ञादिज्ञानवलेन व्यक्तिभावस्योदयः, व्यक्त्यभावस्य व्ययः, तयोरध्यवसायः । अयमिति उदय-व्ययाध्यवसायः ।

§३ अनित्यः शब्दः, तीव्र-मन्दतादिधर्मोपेतत्वात्, सुख-दुःखादिवदित्यनुमानवाधः ।

व्यञ्जकाश्रितास्तीव्रतादयः तत्राभान्तीति चेत्, किं तत्र व्यञ्जकम् ? कौष्ठवायुविशेषा

તત્ર વર્ણ વર્ણયન્તિ—

અકારાદિઃ પૌદ્ગલિકો વર્ણઃ ॥૯॥

§૧ પુદ્ગલૈર્ભાષાવર્ગણાપરમાણુભિરાવ્ધઃ પૌદ્ગલિકઃ ।

અત્ર યાજ્ઞિકાઃ પ્રજ્ઞાપયન્તિ—વર્ણસ્યાઽનિત્યત્વમેવ તાવદ્ દુરુપપાદમ્, કુત-
સ્તરાં પુદ્ગલાર્વધત્વમસ્ય સ્યાત્ ? તથાહિ—સ એવાયં ગકાર ઇતિ પ્રત્યભિજ્ઞા, શબ્દો
નિત્યઃ શ્રાવણત્વાચ્છવ્દત્વવદિત્યનુમાનમ્, શબ્દો નિત્યઃ, પરાર્થ તદુચ્ચારણાન્યથાનુપ
પત્તેરિત્યર્થાપત્તિશ્ચેતિ પ્રમાણાનિ દિનકરકરનિકરનિરન્તરપ્રસરપરામર્શોપજાતજૃમ્ભાઽઽરમ્ભા-
મ્મોજાનીવ મનઃપ્રસાદમસ્ય નિત્યત્વમેવ દ્યોતયન્તિ ।

વર્ણુનું વર્ણુન—

‘અ’ આદિ વર્ણુ પૌદ્ગલિક છે ૯.

પુદ્ગલોથી અર્થાત્ ભાષાવર્ગણાનાં પરમાણુઓથી અનેક હોય તે પૌદ્ગલિક કહેવાય છે.

§૨ મીમાંસક - પ્રથમ તો વર્ણુમાં અનિત્યતા જ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી તો પછી વર્ણુની પુદ્ગલજન્યતા કઈ રીતે હોઈ શકે ? વર્ણુની નિત્યતા આ પ્રમાણે—‘આ તે જ ગકાર છે’ આવી પ્રત્યભિજ્ઞા, ‘શબ્દ નિત્ય છે, શ્રોત્ર જન્યજ્ઞાનનો વિષય હોવાથી શબ્દત્વની જેમ.’ આ અનુમાન; અને ‘બીજા પુરુષ માટે શબ્દોચ્ચારણુ અન્યથા-
ળીજી રીતે-સંગત થતું ન હોવાથી શબ્દ નિત્ય છે’ આ અર્થાપત્તિ—આ બંધાં પ્રમાણો સૂર્યના કિરણ સમૂહના સતત દ્રેલાવાથી ખીલેલા કમળો જેમ મનની પ્રસન્નતાને પ્રકટ કરે છે, તેમ શબ્દના નિત્યત્વને જ જણાવે છે.

(પ૦) સ એવાયમિતિ મયા યઃ પૂર્વમુપલબ્ધઃ । શબ્દો નિત્યઃ, પરાર્થ તદુચ્ચાર-
ણાન્યથાનુપપત્તેરિતિ અનુમાનમપિ હિ ‘સ્વાર્થત્વેન વ્યવસ્થિતં સત્ પરાર્થમુચ્ચાર્યતે એવં શબ્દોઽ-
પિ નિત્ય એવ સન્ પરાર્થમુચ્ચાર્યતે ।

(ટિ૦) વર્ણસ્યાઽનિત્યત્વમિત્યાદિ ॥ અસ્યેતિ વર્ણસ્ય । તદુચ્ચારણેતિ શબ્દોચ્ચાર-
ણમ્ । અસ્ય નિત્યત્વમેવેતિ શબ્દસ્ય સનાતનત્વમેવ ।

§૨ તદવધ્યમ્ । યતઃ પ્રત્યભિજ્ઞાનં તાવત્ કથञ્ચિદનિત્યત્વેનૈવાઽવિનાભાવમાભેજ્ઞા-
નમ્, એકાન્તૈકરૂપતાયાં ધ્વનેઃ ‘સ એવાયમ્’ ઇત્યાકારોભયગોચરત્વવિરોધાત્ । કથમા-
ત્મનિ તદરૂપેઽપિ ‘સ એવાહમ્’ ઇતિ પ્રત્યભિજ્ઞેતિ ચેત્, તદશસ્યમ્ । તસ્યાપિ કથञ્ચિ-
દનિત્યસ્યૈવ સ્વીકારાત્ ।

પ્રત્યભિજ્ઞાભાસશ્ચાયમ્, પ્રત્યક્ષાઽનુમાનાભ્યાં વાધ્યમાનત્વાત્, પ્રદીપપ્રત્યભિજ્ઞા-
વત્ । પ્રત્યક્ષં હિ તાવત્ ‘ઉત્પેદે વિપેદે ચ વાગિયમ્’ ઇતિ પ્રવર્તેતે । ન ચ પ્રત્યભિજ્ઞા-
નેનૈવેદં પ્રત્યક્ષં વાધિષ્યત ઇત્યભિધાનીયમ્, અસ્યાનન્યથાસિદ્ધત્વાત્ ।

અભિવ્યક્તિભાવાઽભાવાભ્યામેવેયં પ્રતીતિરિતિ ચેત્, કુટ-કટ-કટાહ-કટાક્ષાદાવપિ
 કિં નેયં તથા ? કુમ્ભકારમુદ્ગરાદિકારણકલાપવ્યાપારોપલમ્ભાત્ તદુત્પત્તિ-વિપત્તિ-
 સ્વીકૃતૌ, તાહ-વાતાદિહેતુવ્યાપારપ્રેક્ષણાદક્ષેરેષ્વપિ તત્સ્વીકારોઽસ્તુ । તાહ-વાતાદેરભિ-
 વ્યક્ત્યનભિવ્યક્તિમાત્રહેતુત્વે, કુલાલાદેરપિ તદસ્તુ । ન ચાભિવ્યક્તિભાવાઽભાવાભ્યાં
 તથાપ્રતીતિરુપાપાદિ, દિનકરમરીચિરાજીવ્યજ્યમાને ઘનતરતિમિરનિકરાકીર્યમાણે ચ
 કુમ્ભાદૌ 'ઉદપાદિ વ્યપાદિ ચાયમ્' ઇતિ પ્રતીત્યનુત્પત્તેઃ । તિમિરાવરણવેલાયામપિ સ્પર્શન-
 પ્રત્યક્ષેણાસ્યોપલમ્ભાન્ન તથેયમિતિ ચેત્, યદા તર્હિ નોપલમ્ભઃ તદા કિં વદ્યસિ ?
 અથ ક્વાપિ તિમિરાદેઃ તત્સત્ત્વાવિરોધિત્વાવધારણાત્ સર્વત્રાનભિવ્યક્તિદશાયાં તત્સત્ત્વં
 નિશ્ચીયત ઇતિ ચેત્, તત્કિમાવૃતાવસ્થાયાં શબ્દસ્ય સત્ત્વનિર્ણાયકં ન કિંચિત્ પ્રમાણ-
 મસ્તિ ? ઓમિતિ ચેત્, તર્હિ સાધકપ્રમાણાભાવાદસત્ત્વમસ્તુ । અસ્ત્યેવ પ્રત્યભિજ્ઞા-
 દિકં તદિતિ ચેત્, ન, અસ્ય પ્રત્યક્ષબાધિતત્વેનોન્મહ્કુમ્ભશક્તેઃ । ઉન્મજ્જનેઽપિ વ્યક્તિભા-
 વાભાવયોઃ કુમ્ભાદાવિવાત્રાપ્યુદય-વ્યયાધ્યવસાયો ન સ્યાત્ । અસ્તિ ચાયમ્, તસ્માદ-
 નન્યથાસિદ્ધપ્રત્યક્ષપ્રતિવદ્ધ એવેતિ નિશ્ચીયતે ।

૬૨ જૈન—તમોએ શબ્દમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવાને જે ત્રણ પ્રમાણો કહ્યાં તે
 અયોગ્ય છે. કારણ કે—પ્રત્યભિજ્ઞાની વ્યાપ્તિ કથંચિત્ અનિત્યત્વ સાથે જ છે.
 શબ્દને એકાન્ત એકરૂપ (નિત્ય) માનવાથી તેમાં 'આ તે જ છે' એટલે કે—જે
 આ વર્તમાનકાલીન દેખાય છે તે જ પૂર્વકાલીન હતો એમ ઉભયાકારે શબ્દ
 વિષય અને એમાં વિરોધ છે.

મીમાંસક—તો એકાન્ત નિત્યસ્વરૂપ આત્માને વિષે 'હું તે જ છું' એ
 પ્રમાણે પ્રત્યભિજ્ઞા કેમ થશે ?

જૈન—તમારો આ પ્રશ્ન પણ પ્રશંસનીય નથી. કારણ કે—અમોએ આત્માને
 પણ કથંચિત્ અનિત્ય જ માનેલ છે.

વળી, તમોએ જે 'આ તે જ ગકાર છે' એમ પ્રત્યભિજ્ઞા જણાવી છે તે
 પ્રત્યભિજ્ઞાભાસ છે. કારણ કે તે પ્રદીપ વિષેની પ્રત્યભિજ્ઞાની જેમ પ્રત્યક્ષ અને
 અનુમાનથી બાધિત છે. વાક્ય (વાણી-શબ્દ) ઉપન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે—
 આબું બાધક પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે.

મીમાંસક—પણ આ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યભિજ્ઞાનથી બાધિત છે.

જૈન—એમ ન કહી શકાય, કારણ કે જે શબ્દમાં અનિત્યત્વ ન હોય તો
 ઉત્પત્તિ-વિનાશ વિષયક તે થઈ શકતું નથી.

મીમાંસક—શબ્દની ઉત્પત્તિ નહિ પણ અભિવ્યક્તિનો સહ્યાવ હોય તો
 તેનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને અસહ્યાવ હોય તો તેનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી.

ધ્વનય इति चेत्, कथं तर्हि तद्धर्माणां तेषां श्रावणप्रत्यक्षे प्रतिभासः स्यात् ध्वनीना-
मश्रावणत्वेन तद्धर्माणामप्यश्रावणत्वात् ? न खलु मृदुसमीरलहरीतरङ्गचमाणनिष्पङ्कपयो-
भाजनादौ प्रतिबिम्बितमुखादिगतत्वेन तरलत्वमिव माधुर्यमप्यचाक्षुषं चक्षुःप्रत्यक्षेण
प्रेक्ष्यते । श्रोत्रग्राह्य एव कश्चिदर्थः शब्दस्य व्यञ्जकः, तीव्रत्वादिधर्मवान्, अनित्यश्चे-
प्यत इति चेत्, न, तस्यैव शब्दत्वात् । श्रोत्रग्राह्यत्वं हि शब्दलक्षणम् । तल्लक्षण-
युक्तस्य च तस्य ततोऽर्थान्तरत्वमयुक्तम् ।

૬૩ શબ્દ અનિત્ય છે, તીવ્રમન્દતાદિધર્મવાળો હોવાથી, સુખદુઃખાદિની
જેમ, આ અનુમાનથી પણ ઉપરોક્ત પ્રત્યક્ષિણા બાધિત છે.

મીમાંસક—વ્યંજકમાં રહેલા તે તીવ્રતાદિ ધર્મો શબ્દમાં જણાય છે. અર્થાત્
તે ધર્મો શબ્દમાં નથી પણ વ્યંજકમાં છે.

જૈન—શબ્દમાં વ્યંજક શું છે ?

મીમાંસક—કોષવાયુવિશેષરૂપ ધ્વનિઓ વ્યંજક છે.

જૈન—તો પછી ધ્વનિના ધર્મોનો શ્રાવણ પ્રત્યક્ષમાં કઈ રીતે પ્રતિભાસ
થાય, કારણ કે ધ્વનિઓ સ્વયં શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય નથી ? જેમકે મન્દવાયુની
લહેરોથી તરલ-ચલનશીલ બનેલ-નિર્મળ પાણીના ભાજનમાં પ્રતિબિંબિત સુખા-
દિમાં તરલતા તો દેખાય છે પણ જલનું માધુર્ય જે અચાક્ષુષ છે, તે દેખાતું
નથી.

મીમાંસક—તીવ્રતાદિધર્મવાળા અને અનિત્ય એવા કોઈ શ્રોત્રગ્રાહ્ય પદાર્થને
જ શબ્દના વ્યંજક તરીકે અમે સ્વીકારીએ છીએ.

જૈન—એમ ન કહેવું, કારણ કે-તે જ તો શબ્દ છે. કારણ કે-શ્રોત્રગ્રાહ્યત્વ
એ જ તો શબ્દનું લક્ષણ છે, અને તેથી શબ્દના લક્ષણયુક્ત પદાર્થને
શબ્દથી ભિન્ન માનવો તે અયોગ્ય છે.

(૫૦) અનિત્ય इत्यादि स्मरिरेवानित्यत्वसाधनायानुमानं प्रयुक्ते । व्यञ्जकाश्रिता इत्यादि
परः । तत्रेति शब्दे । किं तत्र व्यञ्जकमिति तत्र शब्दे किं व्यञ्जनं ध्वनयन्ति इति व्यञ्जकाः ।
तद्धर्माणामिति कोष्ठवायुविशेषधर्माणाम् । ध्वनीनामिति वायुविशेषध्वनीनाम् । तद्धर्माणा-
मिति तीव्रतादीनाम् । माधुर्यमिति पयोगतम् । श्रोत्रेत्यादि याज्ञिकः । नेत्यादि स्मरिः ।
तस्येति भवत्परिकल्पितस्यार्थस्य । तत इति शब्दात् ।

(ટિ૦) વ્યજ્જકાશ્રિતા इत्यादि । तत्रेति शब्दे । तत्रेति ध्वनी । तद्धर्माणामिति
कोष्ठवायुविशेषध्वनिधर्माणाम् । तेषामिति शब्दानाम् । ध्वनीनामिति वायुविशेषाणाम् ।
तद्धर्माणामिति वायुविशेषधर्माणाम् । तस्यैवेति श्रोत्रग्राह्यपदार्थस्यैव । तल्लक्षणेति शब्द-
लक्षणगतिरिति । तस्येति पदार्थस्य । तत इति वादपदाधिरूढशब्दात् ।

किंच, कस्य किं कुर्वन्तोऽर्मा व्यञ्जका ध्वनयो भवेयुः ? । शब्दस्य, श्रोत्रस्य,
उमदस्य वा संस्कारमिति चेत्, कोऽयं संस्कारोऽत्र-रूपान्तरोत्पत्तिः, आवरणविप-
निर्वा ? आपधेन, कथं न शब्द-श्रोत्रयोरनित्यत्वं स्यात् स्वभावान्यत्वरूपत्वात्तस्य ? ।

અથ રૂપં ધર્મઃ; ધર્મધર્મિણોશ્ચ ભેદાત્, તદુત્પત્તાવપિ ન ભાવસ્વભાવાન્યત્વમિતિ ચેત્, નનુ ધર્માન્તરોત્પાદેઽપિ ભાવસ્વભાવોઽજનયદ્ધરૂપસ્વરૂપસ્તાદ્દેવ ચેત્, તદા પટાદિનેવ શ્રોત્રેણ ઘટાદેરિવ ધ્વનેનોપલ્મ્ભઃ સંભવેત્ । તત્સંબન્ધિનસ્તસ્ય કરુણાદદોષ ઇતિ ચેત્, સ તાવત્ સંબન્ધો ન સંયોગઃ, તસ્યાઽદ્રવ્યત્વાત્ । સમવાયસ્તુ કથન્નિદવિ-
ષ્વગ્ભાવાન્નાન્યો ભવિતુમર્હતીતિ તદાત્મકધર્મોત્પત્તૌ ધર્મિણોઽપિ કથન્નિદુત્પત્તિરનિ-
વાર્યા । આવરણાપગમઃ સંસ્કારઃ ક્ષેમકાર ઇતિ ચેત્, સ તર્હિ શબ્દસ્યૈવ સંભાવ્યતે,
તતશ્ચૈકત્રાવરણવિગમે સમગ્રવર્ણાઽઽકર્ણનં સ્યાત્ । પ્રતિવર્ણં પૃથગાવરણમિતિ યસ્યૈવા-
વરણવિરમણમ્ તસ્યૈવોપલધિરિતિ, ચેત્ તન્નાવિતથમ્ । અપૃથગ્દેશવર્તમાનૈકેન્દ્રિય-
ગ્રાહ્યાણાં પ્રતિનિયતાઽઽવરણાઽઽવાર્થત્વવિરોધાત્ । યત્ સ્વલુ પ્રતિનિયતાવરણાવાર્યમ્,
તત્પૃથગ્દેશે વર્તમાનમ્, અનેકેન્દ્રિયગ્રાહ્યં ચ દૃષ્ટમ્, યથા ઘટ-પટૌ, યથા વા રૂપ-રસા-
વિતિ । અપૃથગ્દેશવર્તમાનૈકેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વાદેવ ચ નાસ્ય પ્રતિનિયતવ્યજ્જકવ્યજ્જત્વમપિ ।

વળી, આ ધ્વનિઓ કેને શું કરે છે તેથી તે વ્યંજક કહેવાય છે ?

મીમાંસક—શબ્દમાં, શ્રોત્રમાં કે શબ્દ અને શ્રોત્ર ઉભયમાં સંસ્કાર કરે છે, તેથી તે વ્યંજક કહેવાય છે,

જૈન—અહીં શબ્દાદિમાં સંસ્કાર એ શું છે ? શું રૂપાન્તરની ઉત્પત્તિ છે કે આવરણનો નાશ છે ? રૂપાન્તરની ઉત્પત્તિ રૂપ સંસ્કાર હોય તો—શબ્દ અને શ્રોત્ર અનિત્ય કેમ નહિ થાય ? કારણ કે 'સ્વભાવાન્યત્વ' એ જ અનિત્ય-ત્વનું લક્ષણ છે.

મીમાંસક—'રૂપ' એ ધર્મ છે અને ધર્મ તથા ધર્મીનો ભેદ છે. માટે રૂપાન્તરની ઉત્પત્તિ થવા છતાં પદાર્થમાં સ્વભાવાન્યત્વ થતું નથી.

જૈન—તો પછી ધર્માન્તરની ઉત્પત્તિ થવા છતાં ભાવસ્વભાવનું તો રૂપાન્તર થતું નથી, તેથી તે તેવો જ છે, જે એમ તમે માનતા હો તો—જેમ પટાદિથી ઘટાદિની ઉપલબ્ધિ(જ્ઞાન) થતી નથી તેમ શ્રોત્રથી ધ્વનિ-શબ્દની પણ ઉપલબ્ધિ નહિ થાય.

મીમાંસક—શબ્દ અને શ્રોત્રનો સંસ્કાર-રૂપાન્તરોત્પત્તિ તે અનેથી ભિન્ન છતાં તેમના સંબંધી તો તે સંસ્કાર છે જ. તેથી ઉક્ત દોષ—ઉપલબ્ધિ ન થવી તે, છે નહિ.

જૈન—શ્રોત્ર અને શબ્દ સાથે સંસ્કારનો સંયોગ સંબંધ તો નથી. કારણ કે—તે સંસ્કાર એ દ્રવ્ય નથી અને સંયોગ તો એ દ્રવ્યોનો થતો હોવાથી અહીં તે ઘટે નહિ. અને સમવાય તો કથંચિત્ તાદાત્મ્યરૂપ સિવાય અન્ય રૂપે ઘટી શકતો નથી એટલે સંસ્કારની ઉત્પત્તિ હોય તો તેની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ ધરાવતા શબ્દ અને શ્રોત્રરૂપ ધર્મોની પણ કથંચિત્ ઉત્પત્તિ માનવી જ ભેદએ.

મીમાંસક—તો પછી સંસ્કાર એટલે આવરણનો નાશ એ ખીજે પક્ષ ક્ષેમ-કર છે. અર્થાત્ એ ખીજે પક્ષ જ અમે સ્વીકારીશું.

જૈન—તો તે આવરણપગમ-આવરણનો નાશ-શબ્દનો જ સંભવી શકે છે. અને તેથી એક સ્થળે આવરણનો નાશ થતાં સમસ્ત વર્ણો સંભળાવા જોઈએ.

મીમાંસક—દરેક વર્ણનું સિન્ન સિન્ન આવરણ છે. તેથી જે વર્ણના આવરણનો નાશ થયો હોય તેનો જ ધોધ થાય છે.

જૈન—તે યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે એક દેશ-અંશ-માં રહેલ અને એક ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય એવા વર્ણોમાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં આવરણો વડે આવૃત થવાનું સંભવે નહિ. એમાં વિરોધ છે. કારણ કે-જે પ્રતિનિયત આવરણથી આવૃત હોય છે તે બુદ્ધા બુદ્ધા દેશ-અંશ-માં રહેનાર અને અનેક ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય હોય છે, જેમ કે-બુદ્ધા બુદ્ધા દેશમાં રહેનાર ઘટ અને પટ, અથવા તો બુદ્ધા બુદ્ધા ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય થનાર રૂપ અને રસ. વળી એક દેશમાં રહેનાર તથા એક ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય હોવાથી શબ્દ પ્રતિનિયત વ્યંજકથી વ્યંજ્ય પણ નથી.

(૫૦) કિંચેત્યાદિના આચાર્યો યાજ્ઞિકં પ્રશ્નયતિ । તસ્યેતિ અનિત્યત્વસ્ય । અથ રૂપમિત્યાદિ યાજ્ઞિકઃ । તદુત્પત્તાવપીતિ ધર્મોત્પત્તાવપિ । નન્વિત્યાદિ સૂરિઃ । તદેત્યાદિગથે યથા પટ્ટાદિના ઘટ્ટાદેર્નોપલમ્ભઃ તથા શ્રોત્રેણાપિ ધ્વનેર્નોપલમ્ભઃ સ્યાત્ । તત્સમ્બન્ધિન ઇતિ તે ધ્વનયો વ્યજ્ઞકાસ્તં ધર્મ શબ્દસમ્બન્ધિનં શ્રોત્રસમ્બન્ધિનં ચ કુર્વન્તિ । તસ્યેતિ ધર્મસ્ય । ઇક-ત્રેતિ વર્ણે । અપૃથગ્દેશવર્ત્તમાનૈકેન્દ્રિયગ્રાહ્યાણામિતિ એકં યદિન્દ્રિયં તેન ગ્રાહ્યા એકેન્દ્રિયગ્રાહ્યા અપૃથગ્દેશવર્ત્તમાનાશ્ચ તે એકેન્દ્રિયગ્રાહ્યાશ્ચ^૧ અપૃથગ્દેશવર્ત્તમાનૈકેન્દ્રિયગ્રાહ્યાસ્તેપામ્ ।

(ટિ.) આદ્યશ્ચૈદિત્યાદિ । તસ્યેતિ અનિત્યત્વસ્ય । તદુત્પત્તાવિતિ રૂપાન્તરોત્પાદેડપિ । ભાવસ્વભાવ ઇતિ સ્વભાવસ્તાદૃગેવ પૂર્વાવસ્થારૂપ એવ ઇતિ સંબન્ધઃ । કૌદ્દશઃ ? અજનયદ્ અનુત્પન્નમાનં રૂપસ્વરૂપં સ્વભાવો યસ્ય । પટ્ટાદિનેવેતિ કરણે તૃતીયા । તત્સંવન્ધિના ઇતિ ધર્મિસંબન્ધયુક્તસ્ય । તસ્યેતિ શબ્દસ્ય આકાશગુણત્વેન દ્રવ્યતાપાયાત્ । રૂપાન્તરસ્ય ગુણત્વેન ગુણા દ્રવ્યાશ્રયાઃ ન ચ ગુણાશ્રયા ઇતિ । કથંચિદ્પીતિ તાદાત્મ્યસ્વરૂપાત્, નિત્યાડનિત્યપક્ષાદિતરઃ અન્યો નિત્યત્વાદિધર્મા । તદ્દાત્મકેતિ નિત્યાડનિત્યાત્મકધર્મોત્પાદે । આવરણેત્યાદિ । સ ઇતિ આવરણાપગમઃ । ઇકત્રેતિ વર્ણે । યસ્યૈવેતિ વર્ણસ્ય । પ્રતિનિયતેતિ એકમેકં પ્રતિ નિયતં નિશ્ચિતં પ્રતિનિયતં ચ તત્ તદાવરણં ચ તેનાડ્ઞ્વાર્યત્વમાવરણીયત્વં તસ્ય । અસ્યેતિ શબ્દસ્ય ।

અસ્તુ વૈતત્તથાડ્યયમભિવ્યજ્યમાનઃ સામસ્ત્યેન, પ્રદેશતો વા વ્યજ્યેત ? નાથઃ પક્ષઃ ક્ષેમંકરઃ । સકલશરીરિણાં યુગપત્તદુપલમ્ભાપત્તેઃ । દ્વિતીયવિકલ્પે તુ કથં સકર્ણસ્યાપિ સંપૂર્ણવર્ણાકર્ણનં ભવેત્ ? । ન સ્વલ્લ નિસ્વિલાઘ્વતાઙ્ગરાજાઙ્ગનાનામપદુપવનાપનીયમાનવસનાશ્ચલત્વેન ચલનાઙ્ગલિકોટિપ્રકટતાયાં વિકસ્વરશિરીષકુસુમસુકુમારસમપ્રવિગ્રહયષ્ટિનિષ્ક્રાન્તં વિશિષ્ટેક્ષણાનામપોદ્યતે । પ્રદેશાભિવ્યક્તૌ ચાસ્ય સપ્રદેશત્વં પ્રસજ્યતે । તતો વ્યજ્ઞકસ્ય કસ્યચિચ્છવ્દે સંભવાભાવાત્, તદ્ગતા એવ તીવ્રતાદય ઇતિ નાસિદ્ધો હેતુઃ ।

અથવા શબ્દ, પ્રતિનિયત વ્યંજકથી વ્યંજ્ય ભલે હોય તો પણ વ્યક્ત થનાર આ શબ્દ સંપૂર્ણરૂપે વ્યક્ત થાય છે કે અંશથી ? સંપૂર્ણરૂપે વ્યક્ત માનો તો

પક્ષ કલ્યાણકારી છે જ નહિ. કારણ કે એમ માનવાથી સમસ્ત દેહધારી જીવોને તે વ્યક્ત થયેલો શબ્દ એક સાથે ઉપલબ્ધ થઈ જશે. તેમ થતું તો નથી. અને બે શબ્દ એક અંશથી વ્યક્ત થાય છે એ ખીલે પક્ષ કહો તો સકર્ણ પુરુષ-(સાંભળવામાં અતિ સાવધાન પુરુષ) પણ સંપૂર્ણ તથા કોઈ પણ વર્ણ કઈ રીતે સાંભળી શકશે ? કારણ કે સંપૂર્ણ ઠાંકેલા અંગવાળી રાજસ્રીઓના આવરણ ભૂત વસ્ત્રને છેડે મંદપવન દ્વારા ખસી જવાથી તે સ્રીઓના પગની આંગળીને અગ્રભાગ ખુલ્લો થઈ જાય છે ત્યારે પણ ખીલેલા શિરીષ પુષ્પની જેવા સુકોમળ સંપૂર્ણ દેહને બોધ તીવ્ર નજરવાળા બુદ્ધિમાન પુરુષને પણ થતો નથી. અર્થાત્ એક અંશ પ્રકટ થવાથી સમગ્રને બોધ થતો નથી. વળી, શબ્દને એક અંશથી વ્યક્ત માનવામાં તો શબ્દ પ્રદેશવાળો બની જશે. આ પ્રકારે શબ્દમાં કોઈ પણ વ્યંજકને સંભવ નથી, તેથી તીવ્રતાદિ ધર્મો શબ્દમાં જ યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ છે, આથી અમારો પૂર્વોક્ત ઉતુ—તીવ્રમન્દતાદિ ધર્મવાળો હોવાથી—અસિદ્ધ નથી અર્થાત્ આ રીતે તમારી પ્રત્યક્ષિણા અનુમાનથી પણ બાધિત થઈ

(૫૦) અયમિતિ શબ્દઃ । અસ્ય સપ્રદેશત્વં પ્રસજ્યત્તિતિ તથા ચ નિત્યત્વવ્યાઘાતઃ । તત્ત ઇત્યાદિના તત્ત્વમાહ ।

નાસિદ્ધ ઇતિ નાસિદ્ધો જૈનાનામ્ ।

(ટિ૦) અયમિતિ શબ્દઃ । તદુપલમ્ભેતિ શબ્દશ્રવણપત્તેઃ, નિત્યત્વાત્, વ્યાપક્ત્વાચ્ચ શબ્દસ્ય । અસ્યેતિ વર્ણસ્ય । સપ્રદેશત્વમિતિ સાંશત્વમ્ । વર્ણો હિ નિરંજો માપાવર્ગણપુદ્ગલૈરનારમ્યમાણત્વાત્ ત્વદાગમાભિપ્રાયેણ । તદ્વતા પવેતિ શબ્દગતા એવ ।

યદપિ શ્રાવણત્વાદિત્યનુમાનમ્, તદપિ—

“ક્રાન્તકીર્ત્તિપ્રથાકામઃ કામયેત સ્વમાતરમ્ ।

બ્રહ્મહત્યાં ચ કુર્વીત સ્વર્ગકામઃ સુરાં પિવેત્ ” ॥૧॥

હ્યાવાનુપૂર્વ્યા સવ્યભિચારમ્ । નિત્યૈવેયમિતિ ચેત્ । તર્હિ પ્રેરણાવત્ પ્રામાણ્યપ્રસક્તઃ, તદર્થાનુષ્ઠાનાશ્રદ્ધાને ચ પ્રત્યવાયાપત્તિઃ । ઉદાત્ત-સ્વરિત-તીવ્ર-મન્દ-સુસ્વર-વિસ્વરત્વાદિ-ધર્મૈશ્ચ વ્યભિચારઃ, તેષાં નિત્યત્વે સદાગ્યેકાકારપ્રત્યયપ્રસક્તેઃ । નિત્યત્વેઽપ્યમીષામિ-વ્યક્તિઃ કાદાચિત્કીર્તિ ચેત્, તદચારુ, પરસ્પરવિરુદ્ધાનામેકત્ર સમાવેશાસંભવાત્ । પ્રમાકરેણ શબ્દત્વાસ્વીકારાદુભયવિકલશ્ચ તં પ્રત્યત્ર દષ્ટાન્તઃ ।

અથ મદ્દ એવેત્યમનુમાનયતિ । પ્રમાકરસ્તુ દેશકાલમિન્ના ગોશબ્દવ્યક્તિવુદ્ધય એકગોશબ્દગોચરાઃ, ગૌરિત્યુત્પદ્યમાનત્વાત્, અઘોચ્ચારિતગોશબ્દવ્યક્તિવુદ્ધિવદિતિ વદ-તીતિ ચેત્, તદગ્નવદાતમ્, અત્ર પ્રતિબન્ધાઽભવાત્, તદિત્તન્તુનિત્યત્વસિદ્ધાવપ્યેવં-વિધાનુમાનસ્ય કર્તુ શક્યત્વાત્ ।

વળી, શબ્દમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવાને કરેલ અનુમાનને ‘શ્રાવણત્વ’ ઉતુ “સારી કીર્ત્તિની ઇચ્છાવાળો પુરુષ સ્વમાતાની કામના કરે અને બ્રહ્મહત્યા કરે તથા સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળો મદિરા પાન કરે” ઇત્યાદિની આનુપૂર્વીથી વ્યભિચારી છે.

એ આનુપૂર્વી^૧ નિત્ય છે એમ કહેશે તો પ્રેરણા (વેદવાક્ય)ની જેમ તેમાં પણ પ્રામાણ્યનો પ્રસંગ આવશે. અને તેથી તે વાક્યમાં કહેલ અર્થમાં અશ્રદ્ધા કરવાથી પ્રત્યવાય (ખાધા)નો પ્રસંગ આવશે.

વળી, ઉદાત્ત, સ્વરિત, તીવ્ર, મન્દ, સુસ્વર (કર્ણપ્રિય સ્વર) દુઃસ્વર (કર્ણકટુ સ્વર) વગેરે ધર્મોથી પણ શ્રાવણત્વ હેતુનો વ્યભિચાર છે. કારણ કે ઉદાત્તાદિધર્મો નિત્ય હોય તો હુ મેશાં તેમનું એકાકારે જ જ્ઞાન થવું જોઈ એ, થતું નથી એથી તેમને અનિત્ય જ માનવા જોઈ એ.

મીમાંસક—નિત્ય હોવા છતાં આ ઉદાત્તાદિ ધર્મોની અભિવ્યક્તિ કોઈક કોઈક વેળા થાય છે. તેથી તે તે વેળાએ તેનો તેવો યોગ થાય છે.

જૈન—તે યોગ્ય નથી. કારણ કે પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોનો એક જ આશ્રયમાં સમાવેશ થઈ શકતો નથી. વળી, પ્રભાકરે તો શબ્દત્વ માનેલ નથી. માટે તેની અપેક્ષાએ શબ્દમાં નિત્યત્વસાધક અનુમાનમાં દૃષ્ટાન્ત (શબ્દત્વ) સાધ્ય અને હેતુ એ ઉભયથી રહિત છે.

મીમાંસક—આવું અનુમાન તો કુમારિલ ભટ્ટ કરે છે. પરંતુ પ્રભાકર તો આ પ્રમાણે કરે છે.—દેશ અને કાલથી ભિન્ન એવી ગોશબ્દરૂપ વ્યક્તિ વિષેની બુદ્ધિએ એક જ ગોશબ્દને વિષય કરે છે, કારણ કે તે 'ગો' એવા જ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમ ઉચ્ચારેલ ગોશબ્દરૂપ વ્યક્તિની બુદ્ધિની જેમ.

જૈન—તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે આ અનુમાનમાં વ્યાપ્તિનો અભાવ છે. આવું અનુમાન તો વીજળીના ઝબકારામાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવા માટે પણ કરી શકાય છે, સારાંશ એ છે કે શબ્દમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવાને અનુમાન પ્રમાણ સમર્થ નથી.

(૫૦) સવ્યભિચારમિતિ ઇહાપિ શ્રાવણત્વં વર્તતે । નિત્યૈવેત્યાદિ પરઃ । તર્હોત્યાદિ સૂરિઃ । પ્રેરણાવદીતિ નિયોગવત્ વિધિવાક્યવદિત્યર્થઃ । પ્રત્યવાયાપત્તિરિતિ ઉપદ્રવાપત્તિઃ । ઉદાત્તેત્યાદિગથે વ્યભિચાર ઇતિ—તેડપિ શ્રાવણા વિચ્યન્તે પરં ન નિત્યાઃ । સદ્વાપ્યે-કાકારપ્રત્યયપ્રસક્તેરિતિ ય ઉદાત્તસ્તેનોદાત્તૈવ ભવિતવ્યમ્ । યથ સ્વરિતસ્તેન સ્વરિતૈવ ભાવ્યમ્ । ન ચ તથા ઉદાત્તો ભૂત્વા સ્વરિતો ભવતિ સ્વરિતથ્ચ ભૂત્વા ઉદાત્તો ભવતિ । પરસ્પરવિરુદ્ધાનામિતિ ઉદાત્ત-સ્વરિતાદીનામ્ । ઇકત્રેતિ શબ્દે । ઉભયવિકલશ્ચેતિ સાધ્યસાધનવિકલશ્ચ । તં પ્રતીતિ પ્રમાકરં પ્રતિ ।

અથ મદ્દેત્યાદિ શિષ્યપૃચ્છાવાક્યમ્ । ઇત્યમિતિ નિત્યઃ શબ્દઃ શ્રાવણત્વાચ્છબ્દત્વવ-દિત્યેવંરૂપેણ । અનુમાનયતીત્યતઃ પુરઃ 'પૂર્વોક્તમેવ સમાધાનમ્' ઇતિ શેષઃ । ગૌરિતીતિ ગૌરિત્યુત્ત્લેખેન । ઇતિ વદતીતિ શબ્દનિત્યત્વવ્યવસ્થાપનાયેતિ ગમ્યમ્ । પ્રતિવન્ધાભાવાદિતિ નિશ્ચયાભાવાત્ । ઇવંવિધાનુમાનસ્યેત્યાદિ । દેશકાલમિત્ત્તાસ્તદિદ્યક્તિબુદ્ધયઃ એકતદિદ્ગોચરાઃ 'તદિત્'ઇત્યુત્પદ્યમાનત્વાત્ અયોત્પન્નતદિદ્યક્તિબુદ્ધિવત્ ।

(ટિ૦) ઇયમિતીતિ 'કાન્તકીર્તી'ત્યાદિરૂપાનુપૂર્વ્વી । પ્રેરણાવદિતિ પ્રેર્યતે સાદરો વિધી-યતે સકર્મમીમાંસામેદેન યજ્ઞાદિકર્મણિ, નૈકર્મ્યમીમાંસામેદેન વ્રહ્મકર્મ્મણિ વાડનયા સા પ્રેરણા વેદસ્તદ્વત્ । મદ્-પ્રમાકરાભ્યાં મેદેન મીમાંસાકરણાદ્વેદસ્યાપિ દ્વૈવિધ્યમ્ ॥ તદર્થાનુષ્ઠાનેતિ કાન્તકીર્તીત્યાદ્યાનુપૂર્વ્યુપદિદ્યાર્થાચરણાડસ્વીકારે । પ્રત્યવાયેતિ અપવાદપ્રસજ્ઞાત્ । તેપા-

મિતિ ઉદાત્તાદીનામ્ । **एकाकारेति** यः स्वर उदात्तः स उदात्त एव न कदाचिदप्यनुदात्तः । तथा सप्तमस्वराचरणचतुरा न मन्दभाषिणो भवेयुः, तत्स्वरस्य तत्त्वभावभावनित्यत्वात् । **अमीपामिति** उदात्तादीनाम् । **एकत्रेति** शब्दे । **प्रभाकरेणेत्यादि** ॥ **त्तं** प्रतीति प्रभाकरं प्रति । **अत्रेति** शब्दनित्यसाधकानुमाने । **दृष्टान्त** इति शब्दत्वरूपः ।

अत्रेति अनुमाने । **प्रतिबन्धेति** अविनाभावाभावात् ।

૬૪ યાડપ્યર્થાપત્તિઃ પ્રત્યપાદિ, તત્રાયમર્થઃ—અનિત્યત્વે સતિ યો ગૃહીતસંબન્ધઃ શબ્દઃ, સ તદૈવ દધ્વંસે इति व्यवहारकालेऽन्य एवागृहीतसंबन्धः कथमुच्चार्येत ? उच्चार्यते च । तस्मान्नित्य एवायमिति । तदयुक्तम् । अनेन न्यायेनार्थस्यापि नित्यतैकतापत्तेः । अन्यथा बाहुलेये गृहीतसंबन्धोऽपि गोशब्दः शावलेयादिष्वगृहीतसंबन्धः कथं प्रतिपत्तिं कुर्यात् ?

સામાન્યસ્યૈવ શબ્દાર્થત્વાદદોષ इति चेत् । न, लम्बकम्बलः ककुद्मान्, वृत्तशृङ्गश्चायं गौरिति सामानाधिकरण्याभावप्रसक्तेः । ततः सामान्यविशेषात्सैव शब्दार्थः । स च नैकान्तेनाऽन्वेतीति न नित्यैकरूपोऽभ्युपेयः स्यात् । कथं च धूमन्यक्तिः पर्वते पावकं गमयेत् ? धूमत्वसामान्यमेव गमकमिति चेत् । वाचकमपि सामान्यमेवास्तु ।

भीमांसक—અર્થાપત્તિ પ્રમાણ જે આપવામાં આન્યું છે તેનો અર્થ આ છે—ગૃહીતસંબંધવાળો જે શબ્દ છે તે જો અનિત્ય હોય તો તે જ વખતે નાશ પામી જાય માટે વ્યવહારકાળમાં અગૃહીતસંબંધવાળો ખીલે શબ્દ કઈ રીતે ખોલી શકાય ? પરંતુ ખોલાય તો છે માટે શબ્દ નિત્ય છે.

જૈન—તે અયોગ્ય છે. કારણ કે—એ જ ન્યાયથી અર્થમાં પણ નિત્યત્વ અને એકત્વની આપત્તિ આવશે. જો તેમ માનવામાં ન આવે તો જો શબ્દનો સંબંધ બાહુલ્યે—શ્યામગોમાં ગૃહીત હોય છતાં તે, જેમાં સંબંધનું ગ્રહણ થયું જ નથી એવી શાબ્દીય-કાળરચિતરી ગોમાં કઈ રીતે જ્ઞાન કરાવી શકશે ?

भीमांसक—શબ્દનો અર્થ સામાન્ય જ છે, માટે ઉપયુક્ત દોષ નથી.

જૈન—એમ નથી. કારણ કે—સામાન્ય જ શબ્દનો અર્થ હોય તો આ જો વિશેષ લક્ષ્યકમ્બલ કકુદ્માન્ અને ગોળ શીંગડાવાળો છે એ પ્રમાણે સામાનાધિકરણ્ય થઈ શકશે નહિ. (અર્થાત્ આ બળદ લાંબી ગોઠડીવાળો મોટી બુંધવાળો અને ગોળ શીંગડાવાળો છે, એ પ્રમાણે સામાન્ય અને વિશેષનું સામાનાધિકરણ્ય વિશેષણવિશેષ્યભાવ બની શકશે નહિ.—બન્નેની એક જ વિભક્તિ થઈ શકશે નહિ. માટે શબ્દનો અર્થ સામાન્ય વિશેષ ઉભયાત્મક જ છે. અને તે એકાન્ત સાથે અન્વિત નથી, અર્થાત્ નિત્ય એકાંત કે અનિત્ય એકાંત સાથે સમ્બંધ નથી. માટે તેને નિત્ય એકરૂપ માની શકાય નહિ.

वणी, पर्वतमां धूमव्यङ्कित अग्निने। मोध ऊर्ध्वरीते उरावशे ? अर्थात् ने शब्दमां संभ'धनुं अङ्गु थयुं हुतुं ते शब्द तो ते न् कालमां नाश पाभ्ये। अटले व्यवहारकालमां नेमां संभ'धनुं अङ्गु थयुं न् नथी अये। भीजे शब्द ऊर्ध्वरीते भोली शक्य ? विगेरे कडेल छे. अ न् न्याये ने धूममां संभ'धनुं अङ्गु थयेल ते तो पर्वतमां नथी तो पर्वतमां रडेल धूम पर्वतगत अग्निने। मोधऊ ऊर्ध्वरीते थशे ?

भीमांसक—धूमत्व३प सामान्य न् भोधक छे.

जैन—तो वाचकने पाणु सामान्य न् माने।

(प०) अनित्यत्वे इति शब्दस्यानित्यत्वेऽङ्गीक्रियमाणे । तदैवेति उच्चारणानन्तरम् । अन्यत्वेति शब्दः । नित्यतैकतापत्तेरिति नित्यतैकतयोरपत्तिः । अन्यथेति नित्यतैकते विना । गृहीतसम्बन्ध इति यदि हि पदार्थस्यैक्यं न स्यात् तदा बाहुल्ये गृहीतसम्बन्धः शब्दः शाबल्ये कथं प्रवर्तते विलक्षणत्वात् तयोः ? अथ च प्रवर्तते । तस्मादैक्यं नित्यत्वं चाङ्गीकर्तव्यम् । अनित्यत्वेऽङ्गीक्रियमाणे बाहुल्ये गृहीतसम्बन्धः शब्दो बाहुल्ये विनश्यति सति विनष्ट एव । ततः शाबल्ये कथमगृहीतसम्बन्धः प्रतिपत्तिं कुरुते । तस्मान्नित्योऽर्थः ।

सामान्यस्यैवेत्यादि प्रभाकरः । शब्दार्थत्वादिति वाच्यत्वात् । न लभ्येत्यादि जैनः । सामानाधिकरण्याभावप्रसक्तेरिति । यदि हि सामान्यं शब्दार्थः स्यात् तदा नपुंसकत्वं प्राप्नोतीति भावः । एतानि हि विशेषस्य विशेषणानि । विशेषेण सह सामानाधिकरण्याभावप्रसक्तेरिति ज्ञेयम् । तत् इत्यादि जैनः । स इति शब्दार्थः । अन्वेतीति सामान्यविशेषरूपत्वात् तस्य । स्यादिति कथञ्चित् । कथमित्यादि जैनः । धूमत्वेत्यादि प्रभाकरः । वाचकमपीत्यादि जैनः ।

(टि०) याप्यर्थापत्तिरित्यादि ॥ तत्रेति अर्थापत्तौ । स तदैवेति शब्दस्तत्कालमेव विनष्टः, अनित्यत्वान् । अयमिति शब्दः । अर्थस्यापीति बाहुल्येयादिपदार्थस्य । अन्यथेति पदार्थस्यानित्यत्वे । शाबल्येयादिष्विति पूर्वमदृष्टेषु तत्कालोत्पन्नेषु वा । सामानाधिकरण्येति उभयोः पदयोर्विशेषणविशेष्यभावः सामानाधिकरण्यम् । स चेति शब्दार्थः । एका-न्तेन [न] नित्यत्वेनाऽन्वितो भवतीति नित्य एवाङ्गीकरणीयो न स्यात् ।

अथ शब्दत्वम्, गोशब्दत्वम्, क्रमाभिव्यज्यमानगत्वौत्वादिकं वा तद्भवेत् । आद्यपक्षे प्रतिनियतार्थप्रतिपत्तिर्न स्यात्, सर्वत्र शब्दत्वस्याविशेषात् । गोशब्दत्वं तु नास्त्येव, गोशब्दव्यक्तेरकस्याः कस्याश्चित्तदाधारभूताया असंभवात् । क्रमेण व्यज्यमानं हि वर्णद्वयमेवैतत् । क्रमाभिव्यज्यमानेत्यादिपक्षोऽप्यसंभवी, गत्वदिसामान्यस्याविद्यमानत्वात्, सर्वत्र गकारादेरेकत्वात् ।

अत्रोच्यते । अस्तु तार्तीयकः कल्पः । न च गकारादेरेक्यम्, गर्गभर्गवर्ग-त्वगादौ भूयांसोऽभी गकार इति तद्भेदोपलम्भात् । व्यञ्जकभेदादयमिति चेत्, अकाराद्यदोपशेषवर्णेष्वप्येपोऽस्त्वित्येक एव वर्णः स्यात् । अथ यथा अयमपि गकारः, अयमपि गकारः—इत्येकाकार प्रतीतिः, तथा नाकाराद्यशेषवर्णेष्वपीति चेत् । नैवम् ।

અયમપિ વર્ણઃ, અયમપિ વર્ણઃ, इत्येकप्रत्ययमर्शोत्पत्तेः । सामान्यनिमित्तक एवायमिति चेत् । तर्हि गकारादावपि तथास्तु । अथाकारेकारादौ विशेषोऽनुभूयते, न तु गर्गादि-गकारेषु, तेषां तुल्यस्थानास्यप्रयत्नादित्वादिति चेत् । एवं तर्हि—

“सहर्षं हेपन्ते हरिहरिति हम्मीरहरयः”

इत्यादिहकारात् कण्ठ्याद्वह्निजिह्वादिहकारस्य

“ह उरस्यो वह्निजिह्वादौ वर्गपञ्चमसंयुतः”

इति वचनादुरस्यत्वेन स्थानभेदप्रतीतेः, ततो भिन्नोऽयं वर्णो भवेत् । न च गकारे नास्ति विशेषावभासः, तीव्रोऽयं मन्दोऽयं गकार इति तीव्रतादिविशेषस्फुरणात् । व्यञ्जक-गतांस्तीव्रतादयः तत्र स्फुरन्तीति चेत् । कृतोत्तरमेतत् । अकारेकारादावप्यनुभूय-मानः स स विशेषः तद्वत् एवाऽस्तु, तथाचैक एव वर्णः किं न भवेत् ? मा भूद् वा विशेषावभासो गकारेषु भेदावभासस्तु विद्यत एव, ‘वहवोऽमी गकाराः’ इति प्रतीतेः । भवति च विशेषावभासं विनापि भेदस्फूर्तिः, सर्षपराशौ गुरुलाघवादिविशेषावभासं विनापि तद्भेदप्रतिभासवत् । इति सिद्धो गकारभेदः । तथा च तदादिवर्णवर्तिसामान्या-नामेव वाचकत्वमस्तु तत्त्वतस्तु गोशब्दत्वमेव सदृशपरिणामात्मकं वाचकम् । क्रमाभि-व्यज्यमानं वर्णद्वयमेवैतत्, नैका गोशब्दव्यक्तिरिति च न वाच्यम्, नित्यत्वाऽप्रसिद्धा-वद्याप्यस्योत्तरस्य कूर्परकोटिसंटङ्कितगुडायमानत्वात् । तस्मात् क्रमोत्पदिष्णुतत्तद्गकारा-दिपर्यायोपहितभाषाद्रव्यात्मको गोशब्द एव सदृशपरिणामात्मा वाचकोऽस्तु । तथा च क्षीणाऽर्थापत्तिः ।

भीभांसક—વાચક સામાન્યરૂપ છે એમ માનીએ પણ તે સામાન્ય શુ' શબ્દત્વ છે, ગોશબ્દત્વ છે કે અનુક્રમે વ્યક્ત થનાર ગત્વ-ઓત્વાદિક છે ?

પહેલો પક્ષ એટલે કે શબ્દત્વરૂપ સામાન્ય માનવામાં પ્રતિનિયત પદાર્થનું જ્ઞાન થશે નહિ. કારણ કે બધા શબ્દોમાં શબ્દત્વ તો સમાન જ છે તેથી તે પ્રતિનિયતનો ખોધ કેવી રીતે કરાવી શકે ?

બીજો પક્ષ એટલે કે ગોશબ્દત્વને સામાન્ય કહો તો—તે છે જ નહિ, કારણ કે ગોશબ્દત્વની આધારભૂત કોઈ એક ગોશબ્દ વ્યક્તિ જ નથી પરંતુ અનુક્રમે વ્યક્ત થનાર ગકાર અને ઓકાર એવા બે વર્ણ માત્ર છે. ત્રીજો પક્ષ એટલે કે અનુક્રમે વ્યક્ત થનાર ગત્વ-ઓત્વાદિ એ સામાન્ય છે, એ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે—સર્વત્ર ગકારાદિ એક હોવાથી ગત્વાદિ સામાન્ય છે જ નહિ.

જૈન—ઉપરના વિકલ્પોમાંથી ત્રીજો વિકલ્પ જ માનવા યોગ્ય છે. પણ તમે કહ્યું તેમ સર્વત્ર ગકારાદિ એક નથી. કારણ કે—ગર્ગ, લર્ગ, વર્ગ, સ્વર્ગ વિગેરેમાં એક નહિ પણ અનેક ગકારો દેખાય છે, તેથી ગકારના ભેદો પ્રતીયમાન છે જ.

भीभांसક—ગકાર તો એક જ છે પણ વ્યંજકના ભેદને કારણે તે ભિન્ન જણાય છે અર્થાત્ ભેદ વાસ્તવિક નથી.

જૈન—તો પછી અકારાદિ સમસ્ત વર્ણોમાં પણ વ્યંજકના લેદથી જ લેદ માનો અને એમ થતાં જગતમાં એક જ વર્ણ રહેશે, અર્થાત્ વર્ણલેદ અનાવશ્યક બની જશે.

મીમાંસક—‘આ પણ ગકાર છે,’ ‘આ પણ ગકાર છે’ એવી એકસરખી પ્રતીતિ જેમ ગકારમાં થાય છે તેમ અકારાદિ સમસ્ત વર્ણોમાં એકસરખી પ્રતીતિ થતી નથી પણ ‘આ અકાર છે’ ‘આ ગકાર છે’ એવી લિન્ન લિન્ન પ્રતીતિ થાય છે માટે એક વર્ણ માની શકાય નહિ.

જૈન—એમ ન કહેવું, કારણ કે—‘આ પણ વર્ણ છે’ ‘આ પણ વર્ણ છે’ એ રીતે એકાકાર યોધ થાય જ છે.

મીમાંસક—આ એકાકાર યોધ સામાન્યનિમિત્તક છે.

જૈન—તો ગકારાદિમાં પણ તે એકાકાર યોધ સામાન્ય નિમિત્તક જ થશે. અર્થાત્ બધા ગકારમાં ગત્વ સામાન્ય માનવું પડશે.

મીમાંસક—અકાર ઇકારાદિમાં તો લેદ બેવાય છે, પરંતુ ગર્ગાદિના ગકારોમાં સ્થાન અને આસ્યપ્રયત્ન તુલ્ય હોવાથી લેદ દેખાતો નથી.

જૈન—‘સહર્ષ હેપન્તે हरिहरिति हम्मरीहरयः’ આ વાક્યમાં રહેલ હકાર કંઠ્ય હકાર છે. પણ ‘વહ્નિ’ અને ‘વિહ્ન’ આદિ શબ્દગત હકાર ઉરસ્ય છે. તેમાં “વહ્નિ વિહ્નાદિમાં વર્ગના પંચમ અક્ષરથી સંયુક્ત હકાર છે તે ઉરસ્ય છે” એ વચન પ્રમાણ છે. તેથી ઉરઃસ્થાનવાળો હોવાથી ‘વહ્નિ’ આદિનો હકાર લિન્ન સ્થાનવાળો પ્રતીત થાય છે. તેથી તે લિન્ન વર્ણ થઈ જશે.

વળી, ગકારમાં પણ લેદાવલાસ છે જ, કારણ, કે આ ગકાર તીવ્ર છે, આ ગકાર મન્દ છે એ પ્રમાણે તેમાં પણ લેદની પ્રતીતિ છે.

મીમાંસક—એ તીવ્રતાદિ ધર્મો વ્યંજકગત છે પણ ગકારમાં જણાય છે.

જૈન—આનો ઉત્તર તો અમે આપી ચૂક્યા છીએ (૪. ૯. ૬૩) વળી, એમ જ હોય તો અકાર ઇકારાદિમાં અનુલવાતા તે તે લેદો પણ વ્યંજકગત જ થશે, અને તેમ થતાં જગતમાં એક જ વર્ણ કેમ ન થાય ?

અથવા ગકારમાં લેદે વિશેષાવલાસ-વિશેષતાનો યોધ ન થતો હોય, પણ લેદનો-અનેકતાનો અવલાસ તો થાય છે જ, કારણ કે—આ ઘણા ગકાર છે, એવી પ્રતીતિ થાય છે અને વિશેષાવલાસ વિના પણ લેદ જ્ઞાન તો સંભવે છે, જેમ કે—સરસવના ઢગલામાં રહેલા સરસવમાં પરસ્પર નાના મોટાનો વિશેષ જણાતો નહિ હોવા છતાં પણ તેઓનો લેદ(અનેકતા) તો જણાય છે, આ પ્રકારે ગકારમાં લેદ(અનેકતા) સિદ્ધ થયો અને એ લેદ સિદ્ધ થવાથી ગકારાદિ વર્ણોમાં રહેલ સામાન્ય જ વાચક થશે. વસ્તુતઃ સદશ પરિણામવાળું ગોશબ્દત્વ જ વાચક છે.

મીમાંસક—આ ગોશબ્દત્વ એટલે અનુક્રમે વ્યક્ત થનાર ફક્ત બે વર્ણ જ છે, પરંતુ કોઈ એક ગોશબ્દરૂપ વ્યક્તિ નથી.

જૈન—એમ ન કહેવું. કારણ કે હળુ સુધી શબ્દનું નિત્યત્વ સિદ્ધ થયું નથી, તેથી તમારો આ ઉત્તર કોણીએ લાગેલા ગોળના જેવો છે અર્થાત્ નકામો

छे. माटे कुमथी उत्पन्न थनार ते ते गकारादि पर्यायथी संपन्न भाषा द्रव्यरूप गोशब्द न सदृश परिष्णामवाणे छे तेने वाचक मानवे ज्येष्ठे. आ प्रमाणे शब्द परिष्णामी (अनित्य) सिद्ध थवाथी शब्दमां नित्यत्वसाधक अर्थापत्ति प्रमाणे पणु व्यर्थ थर्ध गयुं जाणुपुं.

(प०) अथ शब्दत्वमित्यादि प्रभाकर एव जैनं प्रश्नयति । तद् भवेदिति किं सामान्यं वाचकं भवेदित्यर्थः । प्रभाकर १ एवोपन्यस्तानां क्रमेण वाचकत्वं निरस्यति आद्यपक्षे इत्यादिना । एकस्या इति एकाकिन्याः । असम्भवादित्यतोऽत्रे 'किं पुनरस्ति' इति गम्यम् ।

अत्रोच्यते इति जैनेन । अयमिति तद्भेदोपलम्भः । एष इति अकारादिवर्णानामपि वस्तुत एवमेव । परं व्यञ्जकभेदादेव भेदोपलम्भ इत्यपि प्राप्नोति । अथ यथेत्यादि परः । प्रतीतिरिति प्रत्यवमर्शः । एकप्रत्यवमर्शोत्पत्तेरिति अकारादिष्वप्येकप्रत्यवमर्शोत्पत्तेः । सामान्यनिमित्तक एवेति वर्णत्वनिमित्तक एव । तथाऽस्त्विति सामान्यनिमित्तक एवास्तु । अकारेकारादाविति परस्परमिति ज्ञेयम् । विशेष इति भेदो वैसदृश्यमित्यर्थः । एवं तर्हीत्यादि सूरिः ।

सहर्षमित्यादि पद्यांशः । पवं त्विदम्—

कथाशेषः कर्णोऽजनि धनकृशा काशिनगरी

सहर्ष हेषन्ते हरिहरिति हम्मीरहरयः

सरस्वत्याः छेषप्रवणलवणोदप्रणयिनि ।

प्रभासस्य क्षेत्रे मम हृदयमुत्कण्ठितमदः ॥११॥”

तत इति कण्ठ्यहकारात् । भिन्नोऽयमिति उरस्यहकारः । न चेत्यादि जैनः । तत्रेति गकारे । कृतोत्तरमिति 'कस्य किं कुर्वतोऽमी' इत्यत्र । अकारेकारादावपीत्यादिना जैनः प्रसङ्गमुत्पादयति । स स विशेष इति परस्परवैसदृश्यलक्षणः । तद्गत एवेति व्यञ्जकगत एव । अस्त्विति परमार्थेन पुनरैक्यमेव । भेदावभास इति पार्थक्यावभासः । विनापीति परस्परं भेदावभासं विनापि । तद्भेदप्रतिभासवदिति सर्षपभेदप्रतिभासवत् । तदादीति गकारादि । नित्यत्वाप्रसिद्धाविति शब्दस्य । तस्मादिति यत् तत्त्वं तद्वच्चिम् । क्रमोत्पदिष्णिवत्यनेन अभिव्यज्यमानत्वाभावेन^२ कार्यत्वमाह ।

(टि०) अथ शब्दत्वमित्यादि ॥ तदिति सामान्यम् । आद्यपक्षे इति शब्दत्वे सामान्ये वस्तुवाचके सति । प्रतिनियतेति त्रिभुवनभुवनान्तर्वर्तिसमस्तपदार्थप्रथनं युगपदेव जायते, शब्दत्वस्य सर्वत्र समानत्वात् । तदाधारेति तस्य १ गोशब्दत्वसामान्यस्याश्रयसंपन्नायाः ॥ एतदिति गत्वौत्वादिकम्, न त्वपरं गोशब्दत्वमस्ति ।

(टि०) अस्तु तार्तीयिक इत्यादि । तद्भेदेति गकारभेददर्शनात् । अयमिति भेदोपलम्भः । एष इति व्यञ्जकभेदाद् भेदोपलम्भः । अयमितीति एकप्रत्यवमर्शः । तथाऽस्त्विति । सामान्यनिमित्तक एव प्रत्यवमर्शो भवतु । तेषामिति सर्वेषां गकाराणाम् । तुल्यस्थानेति कण्ठ्यत्वात् । “अवर्णकवर्णा हविसर्जनीयाः कण्ठ्याः” [कातन्त्रसंधौ प्रथमे] इति वचनात् । वह्नि-जिह्वेति उरस्य-सामान्यकण्ठ्यहकारात् अनुनासिकान्तस्थासंयोगवतो हकारस्य भेदेन प्रतीतेः । तस्य उरस्यत्वात् ॥ यदुक्तम्—

१ एवेति न्यस्तानां—ल । २ न्यस्तं कं—क । ३ भावे कां ल । ३ गोशब्दत्वस्य सामान्यसाश्र० डे ३ ।

“हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् ।
उरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥१॥

उरस्यत्वेनेति उरःस्थानोद्भूतत्वेन । तत इति तस्मात् कारणात्, कण्ठ्यहकाराद्वा । अयमिति जिह्वदिहकारः । तत्रेति स्वर्ग-भर्ग-संग-रङ्ग-भङ्गादिगकारेषु । स स इति 'स स' भेदः । तद्गत एत्रेति व्यञ्जकायत्त एव । तथा चेति भेदस्य व्यञ्जकगतत्वे । तद्भेदप्रतीति सर्पभेदावभासवत् । तथा चेति भेदसिद्धौ । तदादि इति गकारादि ।

§५ अस्त्वनित्यो ध्वनिः, किन्तु नायं पौद्गलिकः संगच्छत इति यौगाः सङ्गिर-
माणाः सप्रणयप्रणयिनीनामेव गौरवार्हाः । यतः कोऽत्र हेतुः; स्पर्शशून्याश्रयत्वम्,
अतिनिविडप्रदेशं प्रवेशनिर्गमयोरप्रतिघातः, पूर्व-पश्चाच्चाऽवयवानुपलब्धिः, सूक्ष्ममूर्त्त-
द्रव्यान्तराऽप्रेरकत्वं, गगनगुणत्वं वा ?

§५. यौग-नैयायिक-शब्द अनित्य लले डो (अर्थात् अत्रे शब्दने अनित्य
भानीये छीये) परंतु ते पौद्गलिक (अथेतन इपादिवाणुं द्रव्य) छे ये वात तो
युक्तिसंगत नथी.

नैन-आ प्रमाणे कथन करनार नैयायिके प्रेमवती स्त्रीयो पासो न गौरवने
लायक छे. कारणे के-शब्दमां पौद्गलिकत्वना निषेधनी सिद्धिमां कथे डेतु छे ? शुं
ते १. स्पर्शशून्याश्रयत्व, २. अतिगाढ प्रदेशमां प्रवेश के निर्गमनमां अप्रति-
घातक, ३ पडेलीं के पछी तेना अवयवोनी अनुपलब्धि, ४. सूक्ष्म अने भूर्त्त
स्वरूप भीन द्रव्यनी अप्रेरकता, के ५. आकाशगुणत्व छे ?

(प०) अत्रेति अपौद्गलिकत्वे ।

(टि०) यतः क इत्यादि ॥ १ अत्रेति वर्णानामपौद्गलिकत्वे ।

नाद्यः पक्षः । यतः शब्दपर्यायस्याश्रये भाषावर्गणारूपे स्पर्शाऽभावो न तावद-
नुपलब्धिमात्रात् प्रसिद्धयति, तस्य सव्यभिचारत्वात् । योग्यानुपलब्धिस्त्वसिद्धा, तत्र
स्पर्शस्यानुद्भूतत्वेनोपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वाऽभावात्, उपलभ्यमानगन्धाधारद्रव्यवत् । अथ
घनसारगन्धसारदौ गन्धस्य स्पर्शाव्यभिचारनिश्चयादत्रापि तन्निर्णयेऽप्यनुपलम्भादनुद्-
भूतत्वं युक्तम्, नेतरत्र, तन्निर्णायकाभावात् इति चेत् । मा भूत्तावत्तन्निर्णायकं किञ्चित् ।
किन्तु पुद्गलानामुद्भूतानुद्भूतस्पर्शानामुपलब्धेः शब्देऽपि पौद्गलिकत्वेन परैः प्रणिगद्य-
माने, बाधकाभावे च सति सन्देह एव स्यात्, न त्वभावनिश्चयः । तथा च सन्दिग्धा-
सिद्धौ हेतुः । न च नास्ति तन्निर्णायकम् । तथाहि-शब्दाश्रयः स्पर्शवान्, अनुवात-
प्रतिवातयोर्विप्रकृतशरीरिणोपलभ्यमानाऽनुपलभ्यमानेन्द्रियार्थत्वात्, तथाविधगन्धा-
धारद्रव्यवत् इति ।

(१) पडेली पक्ष स्पर्शशून्याश्रयत्वरूप डेतु अटले के शब्दना आश्रय
लापावर्गणां स्पर्श नथी भाटे ते पौद्गलिक नथी. ते योग्य नथी कारणे के-शब्द
पर्यायना लापावर्गणां रूप आश्रयमां स्पर्शना अलाव मात्र अनुपलब्धि डेतुथी

सिद्धं यद्य शक्यते नथी कारणं के मात्र अनुपलब्धि हेतु तो पिशाचादिथी व्यलि-
यारी छे, कारणं के पिशाचादि होय छातां तेनी अनुपलब्धि तो छे.य छे. अने
योग्यानुपलब्धिइय हेतु अहीं असिद्ध छे, कारणं के-जेम उपलब्धमान
गंधना आधारइय पुष्य रज आदि द्रव्योमां स्पर्श अनुद्भूत होवाथी पुष्परजनुं
अन्द्रिय प्रत्यक्ष थतुं नथी, तेम शब्दमां स्पर्श अनुद्भूत होवाथी तेनुं पणु
अन्द्रिय प्रत्यक्ष थतुं नथी. अर्थात् ते अयोग्य होवाथी अनुपलब्ध छे. तेथी ते
विषे योग्यानुपलब्धि घटे नहि.

नैयायिक—कपूर, अंजन विगेरे द्रव्योमां गंधना स्पर्श साथेना अव्यलि-
यारने निश्चय होवाथी अहीं-गंधरजद्रव्यमां पणु स्पर्शना अस्तित्वने
निश्चय थर्ष जय छे, छातां पणु तेनी उपलब्धि थती न होवाथी तेने अनुद्भूत
मानवे योग्य छे. परंतु शब्दमां तेम मानवुं योग्य नथी. कारणं के-शब्दमां
स्पर्शनुं निर्णायक कोर्ष प्रमाणु नथी.

जैन—शब्दमां स्पर्शनुं निर्णायक प्रमाणु लवे न होय परंतु पुद्गलो जे
प्रकारनां छे, १-उद्भूत स्पर्शवाणां अने-अनुद्भूत स्पर्शवाणां. हुवे ज्यारे
अन्य प्रतिपक्षी पुद्गल होवाने कारणे शब्दमां अनुद्भूत स्पर्श कहे अने जे
तेमां आधक न होय तो ते अनुद्भूत स्पर्श विषे संदेह न थाय पणु अनुद्भूत
स्पर्शना अभावने निश्चय तो थाय न नहि. आम होवाथी शब्दमां पौद्गलिक-
त्वना निषेधनी सिद्धि माटे तस्ये कहेल स्पर्शशून्याश्रयत्व जे हेतु स द्विधा-
सिद्ध छे. वणी, 'शब्दमां स्पर्शनुं निर्णायक कोर्ष प्रमाणु नथी' जेम पणु तमे
कही शक्यो नहि. कारणं के शब्दमां स्पर्शनुं निर्णायक प्रमाणु आ प्रमाणु
छे-शब्दनेना आश्रयभूत भाषावर्गणाना पुद्गलो स्पर्शवान छे, कारणं के अनुद्भूत
वायुने कारणे ते हर देशमांथी पणु अन्द्रियजन्य प्रत्यक्षने विषय जने छे, अने
जे प्रतिक्रम वायु होय तो नजकना देशमांथी पणु अन्द्रियजन्य प्रत्यक्षने विषय
थतो नथी, तथाविध गंधाधार द्रव्यनी जेम.

सव्यभिचारत्वादिति पिशाचादिना । तत्रेति आश्रये । गन्धाधारद्रव्यवदिति यथा
तत्र स्पर्शवत्त्वमनुद्भूतम् । अथेत्यादि परः । अत्रापीति दूरादुपलभ्यमाने गन्धे । तन्नि
र्णयेऽपीति स्पर्शनिर्णयेऽपि । इतरत्रेति शब्दपर्यायस्याश्रये । तन्निर्णायकाभावादिति
स्पर्शनिर्णायकाभावात् । किञ्चिदिति प्रमाणम् । उद्भूतानुद्भूतस्पर्शानामुपलब्धेरिति
भस्मच्छन्नाग्न्यादयोऽनुद्भूतस्पर्शाः । परैरिति जैनैः । शब्दाश्रय इति भाषावर्णारूपः ।
अनुवासेत्यादिगद्ये अनुवासे समीरणे विप्रकृष्टेनापि शरीरिणोपलभ्यते शब्दः, प्रतिवासे निकट-
शरीरिणापि नोपलभ्यते इति योगः ।

(टि०) आश्रये इति द्रव्ये । तस्येति अनुपलब्धिमात्रस्य । 'सव्यभिचारत्वादिति
पिशाचादिना-पिशाचो हि मनुष्यादिभिरदृश्यत्वादनुपलभ्यमानोऽपि भवत्येव । योग्यानुपल-
ब्धिरिति अस्तु अयोग्यपिशाचादेः स्पर्शः । योग्यस्य शब्दस्य स्पर्शानुपलब्धिः ॥ तत्रेति शब्दे ।
अनुद्भूतत्वेनेति स्पर्शस्वल्पत्वेन । अथ घनसारेति घनसारः कर्पूरः, गन्धसारश्चन्दनम् ।
अत्रापीति गन्धाधारद्रव्ये । तन्निर्णयेपीति स्पर्शस्य शब्दाधारद्रव्ये तावत्तन्निर्णायकमिति

દ્રવ્યનિશ્ચાયકમ્ । પરૈરિતિ નૈયાયિકૈઃ । હેતુરિતિ સ્પર્શશૂન્યાશ્રયત્વાત્કયઃ । ન ચ નાસ્તિ તન્નિ-
ર્ણાયકમિતિ સ્પર્શપ્રતિપાદકમ્ । ઇન્દ્રિયાર્થત્વાદિતિ ઇન્દ્રિયવિપયત્વાત્ ।

દ્વિતીયકલ્પેઽપિ ગન્ધદ્રવ્યેણ વ્યભિચારઃ । વર્તમાનજાત્યકસ્તૂગ્નિકાકર્પૂરકર્મીર-
જાદિગન્ધદ્રવ્યં હિ પિહિતકપાટસંપુટાઽપવરકસ્યાન્તર્વિંશતિ, વહિશ્ચ નિસ્સરતિ, ન ચા-
ઽપૌદ્ગલિકમ્ । અથ તત્ર સૂક્ષ્મરન્ધ્રસંભવેનાતિનિવિઙ્ઠત્વાભાવાત્ તત્પ્રવેશનિષ્કાશી ।
અત એવ તદલ્પીયસ્તા, ન ત્વપાવૃતદ્વારદશાયમિવ તદેકાર્ણવત્વમ્ । સર્વથા નીરન્ધ્રે તુ પ્રદેશે
નૈતૌ સમ્ભવત્ इति चेत् । एवं तर्हि शब्देऽपि सर्वस्य तुल्ययोगक्षेमत्वादसिद्धता हेतो-
रस्तु ।

पूर्वं पश्चाच्चावयवानुपलब्धिः, सौदामिनीदामोल्कादिभिरनैकान्तिकी ।

સૂક્ષ્મમૂર્ત્તદ્રવ્યાન્તરાપ્રેરકત્વમપિ ગન્ધદ્રવ્યવિશેષસૂક્ષ્મરજોધૂમાદિભિર્વ્યભિચારી ।
ન હિ ગન્ધદ્રવ્યાદિકમપિ નસિ નિવિશમાનં તદ્વિવરદ્વારદેશેદ્ભિન્નરન્ધ્રપ્રેરકં પ્રેક્ષ્યતે ।

गगनगुणत्वं त्वसिद्धम् । तथाहि न गगनगुणः शब्दः, अस्मदादिप्रत्यक्षत्वात्,
रूपादिवदिति । पौद्गलिकत्वसिद्धिः पुनरस्य—शब्दः पौद्गलिकः, इन्द्रियार्थत्वात्, रूपादि-
वदेवेति ॥९॥

(૨) અતિગાઠ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કે નિર્ગમનમાં અપ્રતિઘાત થતો હોવાથી
એ હેતુ કહો તો તે ગંધ દ્રવ્યથી વ્યભિચારી છે. કારણ કે વિદ્યમાન જાતિવંત
કસ્તૂરી, કપૂર, કેસર વિગેરે ગન્ધ દ્રવ્ય બંધ ખારણાવાળા ઓરડામાં પ્રવેશ કરે
છે અને બહાર પણ નીકળે છે, પરંતુ તે અપૌદ્ગલિક નથી.

નૈયાયિક—તેમાં (બંધ ખારણામાં) સૂક્ષ્મ છિદ્રનો સંલવ હોવાથી ગાઠ
નિષ્ક્રિયાનો અભાવ છે તેથી ગંધનો પ્રવેશ અને નિર્ગમ થઈ શકે છે, એટલા
જ માટે તે ગંધ અલ્પ હોય છે, પરંતુ ખુલ્લા ખારણાની જેમ સર્વત્ર પરિભલને
પ્રસાર થતો નથી. અર્થાત્ છિદ્રરહિત ઉપર્યુક્ત પ્રદેશ (ખારણા)માં ગંધનો
પ્રવેશ અને નિર્ગમ થતો હોય તો ખુલ્લા દરવાજામાંથી જેવો ગંધનો
પ્રવેશ અને નિર્ગમ થાય તેવો જ ત્યાં થવો જોઈ એ પણ તેવો થતો નથી.
માટે અવશ્ય સૂક્ષ્મ છિદ્ર છે, પરંતુ સર્વથા છિદ્ર રહિત પ્રદેશમાં તો ગંધનો
પ્રવેશ કે નિર્ગમ થઈ શકતો જ નથી.

જૈન—શબ્દને વિષે પણ યોગક્ષેમ સરળો જ છે, માટે તમારો આ હેતુ
અસિદ્ધ જ થશે.

(૩) પહેલાં અને પછી અવયવની અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુકહો તો તે હેતુ
વિજ્ઞાની ઉલ્કાદિથી વ્યભિચારી છે.

(૪) સૂક્ષ્મ અને મૂર્ત્ત એવા અન્ય દ્રવ્યનો અપ્રેરક હોવાથી એ હેતુ કહો તો તે
ગંધ દ્રવ્ય વિશેષની સૂક્ષ્મ રજ તથા ધૂમાદિથી વ્યભિચારી છે. કારણ કે—ગંધ
દ્રવ્ય વિગેરે પદાર્થ નાકમાં જ્યારે પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે નાકના છિદ્રના દ્વાર
પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા મૂછના વાળને પ્રેરણા કરતો દેખાતો નથી.

(प) आकाशगुणत्वरूप हेतु कृडा तो—ते असिद्धे छे. ते आ प्रभाषे-
शब्द आकाशनेो गुणु नथी, आपणा प्रत्यक्षनेो विषय डोवाथी, रूपनी जेम.
अर्थात् रूप आपणा प्रत्यक्षनेो विषय डोवाथी जेम आकाशनेो गुणु नथी तेम
शब्द पणु आपणा प्रत्यक्षनेो विषय डोवाथी आकाशनेो गुणु नथी. शब्दमां
पौद्गलिकत्वनी सिद्धि तो आ प्रभाषे छे,—शब्द पौद्गलिक छे, छन्द्रियनेो विषय
डोवाथी, रूपादिनी जेम. (अर्थात् अन्द्रिय प्रत्यक्षनेो विषय डोवाथी पौद्गलिक
छे, अे सिद्ध थयुं.) ८.

(प०) व्यभिचार इत्यतोऽग्रे 'कथम्' ति गम्यम् । अपौद्गलिकमिति भवन्मतेऽपि ।
अथ तत्रेत्यादि परः । एताविति प्रवेश-निष्काशौ ॥९॥

(टि०) अथ तत्रेति पिहितकपाटसंपुटापवरके । तत्प्रवेशेति गन्धप्रवेश-निःसारौ ।
तदल्पीयस्तेति गन्धाल्पत्वम् । न त्वपावृतेति उद्घाटितद्वारावस्थावत् । तदेकार्णावत्व-
मिति सर्वत्र परिमलैक्यम् । एताविति प्रवेश-निष्काशौ । तुल्ययोगक्षेमत्वादिति समानव-
चनीयत्वात् ।

पूर्व पश्चादित्यादि ॥ सौदामिनीति तत्कालं चपलाविलासे उत्कापाते च संवृत्ते
पूर्व पश्चाच्च अवयवा नोपलभ्यन्ते, ते नाऽपौद्गलिकाः चक्षुषः प्रत्यक्षेणानुभूयमानत्वात् ।

सूक्ष्ममूर्त्तैत्यादि ॥ धूमादिभिरिति न तैः किमपि प्रेर्यते । नसीति नासिकायाम् ।
तद्विवरद्वारेति नासिकारन्ध्रमुखोत्पन्नकूर्चबालकं दृश्यते ।

पुनरस्येति शब्दस्य ॥९॥

पदवाक्ये व्याकुर्वन्ति—

वर्णानामन्योन्यापेक्षाणां निरपेक्षा संहतिः पदम्, पदानां तु वाक्यम् ॥१०॥

§१ वर्णौ च वर्णाश्रित्येकशेषात्; ब्रह्मसंबोधने क इत्यादौ द्वयोः, गौरित्यादौ
बहूनां च वर्णानाम् । अन्योन्यापेक्षाणाम्—पदार्थे प्रतिपत्तौ कर्तव्यायां परस्परं
सहकारितया स्थितानाम् । निरपेक्षा—पदान्तरवर्तिवर्णनिर्वर्तितोपकारपराङ्मुखी संह-
तिर्मेलकः पदमभिधीयते, पद्यते गम्यते स्वयोग्योऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्तेः ।

§२ प्रायिकत्वाच्च वर्णद्वयादेरेव पदत्वं लक्षितम् । यावता विष्णुवाचकैकाक्षरा-
कारादिकमपि पदान्तरवर्तिवर्णनिर्वर्तितोपकारपराङ्मुखस्वरूपेण निरपेक्षत्वलक्षणेन पदत्वेन
लक्षितं द्रष्टव्यम् ।

§३ पदानां पुनः स्वोचितवाक्यार्थप्रत्यायने विधेयेऽन्योन्यनिर्मितोपकारमनुसरतां
वाक्यान्तरस्थपदापेक्षारहिता संहतिर्वाक्यमभिधीयते, उच्यते स्वसमुचितोऽर्थोऽनेनेति
व्युत्पत्तेः ॥१०॥

१ 'तत्र' इति टिप्पणसंमतः पाठः । २ सव्यभिचारि० टिप्पणसंमतः पाठः ।

પદ અને વાક્યનું લક્ષણ—

પરસ્પર અપેક્ષા રાખનાર વર્ણોનો નિરપેક્ષ સમૂહ પદ અને પરસ્પર અપેક્ષા રાખનાર પદોનો નિરપેક્ષ સમૂહ તે વાક્ય છે. ૧૦.

§૧ પ્રહ્નવાચી 'ક' શબ્દના સંબોધન 'ક' માં બે વર્ણ છે અને 'ઙીઃ' વિગેરે શબ્દોમાં અનેક વર્ણો છે, એટલે 'વર્ણોં ચ વર્ણાંશ્ચ' એ પ્રમાણે એકશોષ પ્રમાસ થવાથી વર્ણાઃ, તેષામ્=વર્ણાનામ્-વર્ણોની. પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરનારી વર્ણોની સંહિતિ એ પદ છે કારણ કે પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે જે અર્થનો ઓધ કરાવે તે પદ કહેવાય છે. પરંતુ એવી સંહિતિ સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ છે. એક પદગત વર્ણો પરસ્પર સાપેક્ષ હોય છે પણ તેઓ પદાન્તરના વર્ણોની અપેક્ષા રાખતા નથી તેથી નિરપેક્ષ પણ છે.

ઉપર પદમાં બે કે તેથી વધારે વર્ણો હોવાનું જે જણાવ્યું છે તે નિયમતઃ નથી સમજવાનું પણ પ્રાય કરી તેમ હોય એમ સમજવાનું છે, તેથી વિષ્ણુવાચક માત્ર 'અ'કાર પણ પદ કહેવાય. કારણ, તે અકાર પદાન્તરગત વર્ણોની અપેક્ષા રાખતો ન હોવાથી નિરપેક્ષ તો છે જ, જે કે તેમાં સંહિતિ ન હોવાથી પરસ્પર સાપેક્ષતાનો પ્રશ્ન જ ઊઠતો નથી.

§૩. એ જ રીતે વાક્યના સ્વયોગ્ય અર્થના ઓધમાં જે પદો પરસ્પરનો ઉપકાર કરે છે તેથી સાપેક્ષ છે પણ જે અન્ય વાક્યમાં રહેલા પદોના ઉપકારની અપેક્ષા રાખતા નથી, તે પદોની સંહિતિ એ વાક્ય છે. કારણ કે તેની વ્યુત્પત્તિ આવી છે—પોતાને ઉચિત અર્થ જેનાથી કહેવાય તે વાક્ય છે. ૧૦.

§૧ અથ સંકેતમાત્રેણૈવ શબ્દોઽર્થ પ્રતિપાદયતિ, ન તુ સ્વાભાવિકસંબન્ધવશાદિતિ ગદતો નૈયાયિકાન્ સમયાદપિ નાઽયં વસ્તુ વદતીતિ વદતઃ સૌગતાંશ્ચ પરાકુર્વન્તિ—

સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયાભ્યામર્થવોધનિવન્ધનં શબ્દઃ ॥૧૧॥

§૨ સ્વાભાવિકમ્-સહજમ્, સામર્થ્યમ્-શબ્દરચાઽર્થપ્રતિપાદનશક્તિઃ યોગ્યતા-નામ્ની । સમયશ્ચ સંકેતઃ । તાભ્યામર્થપ્રતિપત્તિકારણં શબ્દ ઇતિ ।

§૩ તત્ર નૈયાયિકાન્ પ્રત્યેવં વિધેયાનુવાદ્યભાવઃ-યોઽયમર્થવોધનિવન્ધનં શબ્દોઽભ્યુપગતોઽસ્તિ, સ સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયાભ્યાં દ્વાભ્યામપિ, ન પુનઃ સમયાદેવ કેવલાત્ । સમયો હિ પુરુષાયત્તવૃત્તિઃ । ન ચ પુરુષેચ્છયા વસ્તુનિયમો યુજ્યતે । અન્યથા તદિચ્છાયા અવ્યાહતપ્રસરત્વાદર્થોઽપિ વાચકઃ, શબ્દોઽપિ વાચ્યઃ સ્યાત્ ।

§૪ અથ ગત્વૌત્વાદિસામાન્યસંબન્ધો યસ્ય ભવતિ, સ વાચકત્વે યોગ્યઃ, ઇતરસ્તુ વાચ્યત્વે, યથા દ્રવ્યત્વાવિશેષેઽપ્યગ્નિત્વાદિસામાન્યવિશેષવત એવ દાહજનકત્વમ્, ન જલત્વાદિસામાન્યવિશેષવત ઇતિ ચેત્ । તદયુક્તમ્ । અતીન્દ્રિયાં શક્તિં વિનાઽગ્નિત્વા-દેરપિ કાર્યકારણમાવનિયામકત્વાનુપપત્તેઃ । અગ્નિત્વં હિ દાહવદ્વિજાતીયકારણજન્યકા-

યૈવપિ તુલ્યરૂપમ્, ન હિ દાહં પ્રત્યેવાગ્નેરગ્નિત્વમ્, યથા પુત્રાપેક્ષં પિતુઃ પિતૃત્વમ્ । તતશ્ચાગ્નિર્દાહવત્પિપાસાપનોદમપિ વિદ્ય્યાદિતિ નાતીન્દ્રિયાં શક્તિમન્તરેણાગ્નિત્વાદીનાં કાર્યકારણભાવવ્યવસ્થાહેતુત્વમ્ । તદ્વદેવ ચ ગત્વૌત્વાદિસામાન્યાનામપિ ન વાચ્યવાચક-ભાવનિયમહેતુત્વમિતિ નિયામિકા શક્તિઃ સ્વીકર્તવ્યૈવ ।

§૧ માત્ર સંકેતથી જ શબ્દ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે, પરંતુ સ્વાભાવિક સંબંધને કારણે નથી કરતો એમ કહેનાર નૈયાયિક, તથા સંકેતથી પણ શબ્દ અર્થને કહી શકતો નથી એવું ખોલનાર ખૌદ્રતું નિરસન—

શબ્દ સ્વાભાવિક સામર્થ્ય અને સમય (સંકેત) એ બંને દ્વારા અર્થ-બોધનું કારણ છે. ૧૧.

§૨. સ્વાભાવિક એટલે સહજ-નૈસર્ગિક અને સામર્થ્ય એટલે શબ્દની અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાની શક્તિ જેને યોગ્યતા પણ કહેવાય. સમય એટલે સંકેત. નૈસર્ગિક શક્તિ અને સંકેત એ બંને દ્વારા અર્થના જ્ઞાનનું કારણ શબ્દ છે.

§૩. નૈયાયિકની અપેક્ષાએ આ સૂત્રમાં વિધેયાનુવાદભાવ-લક્ષ્યલક્ષણભાવ આવે છે. અર્થજ્ઞાનમાં કારણમૂલ જે શબ્દ માનેલ છે તે સ્વાભાવિક સામર્થ્ય અને સંકેત એ બંને દ્વારા કારણ છે. પરંતુ કેવલ સંકેતથી જ શબ્દ કારણ નથી. કારણ કે સંકેત કરવાનું પુરુષને આધીન છે, અને પુરુષની ઇચ્છા માત્રથી વસ્તુનું નિયમન થાય તે યુક્તિયુક્ત નથી. અન્યથા એટલે કે પુરુષની ઇચ્છા માત્રથી વસ્તુનું નિયમન હોય તો પુરુષની ઇચ્છા સર્વત્ર પ્રતિબંધ રહિત હોવાથી શબ્દને વાચ્ય અને અર્થને વાચક બનાવશે.

§૪. નૈયાયિક—ગત્વ તથા ઓત્વ આદિ સામાન્યનો જેમાં સંબંધ હોય તે વાચક બનવાયોગ્ય છે, અને તેનાથી ભિન્ન હોય તે વાચ્ય બનવાયોગ્ય છે. જેમ કે દ્રવ્યત્વરૂપ સામાન્યની તુલ્યતા હોવા છતાં અગ્નિત્વાદિરૂપ સામાન્ય વિશેષવાળું દ્રવ્ય જ દાહજનક છે, પરંતુ જલત્વાદિ સામાન્યવિશેષથી યુક્ત દ્રવ્ય દાહજનક નથી.

જૈન—તે કથન અયોગ્ય છે, કારણ કે અતીન્દ્રિય શક્તિ વિના અગ્નિત્વાદિકમાં પણ કાર્યકારણભાવની નિયામકતા ઘટી શકશે નહિ. કારણ કે અગ્નિત્વ તો દાહની જેમ વિભ્રતીય કારણોથી ઉત્પન્ન થનારાં કાર્યો પ્રત્યે પણ સમાન જ છે. જેમ પુત્રની અપેક્ષાએ પિતાનું પિતૃત્વ છે, તેમ દાહ પ્રત્યે અગ્નિનું અગ્નિત્વ નથી. માટે અગ્નિ દાહની જેમ તરસને પણ દૂર કરે. માટે અતીન્દ્રિય શક્તિ ન હોય તો અગ્નિત્વાદિ પણ કાર્યકારણભાવની વ્યવસ્થામાં હેતુ નથી. તેમ ગત્વ ઓત્વ વિગેરે સામાન્ય પણ વાચ્યવાચકભાવના નિયમનમાં હેતુ નથી. માટે નિયમન કરનારી અતીન્દ્રિય શક્તિ અવશ્ય માનવી જોઈએ.

(૫) તાભ્યામર્થપ્રતિપત્તિકારણમિતિ । તાભ્યામિતિ મિલિતાભ્યાં પ્રતિપત્તિકારણમ્ । ન તુ સદ્દેહતાત્રેણ । एवं विधेयानुवाद्यभाव इति वक्ष्यमाणरीत्या । अभ्युपगत इति भवद्भिरप्यभ्युपगतः । केवलादित्यतोऽग्रे 'किम्' इति गम्यम् ।

अथेत्यादि परः । योग्य इति शब्द इत्यर्थः । न हि दाहमित्यादि । एतदेवाचष्टे तद्देवेति अग्नित्वसामान्यवत् । वाच्यवाचकेत्यादि अतीन्द्रियां शक्तिं विना । इतीति अतः कारणात् । स्वीकर्त्तव्यैवेति भवता ।

(टि०) अथ संकेतमात्रेणेत्यादि ॥ समयादपीति संकेतादपि । अयमिति शब्दः । वस्त्विति स्वलक्षणम् । तत्र नैयायिकानित्यादि । अन्यथेति पुरुषेच्छाया वस्तुनियमे सति । तदिच्छाया इति पुरुषेच्छायाः ।

इतरस्त्विति गत्वौत्वादिसामान्यसंबन्धवर्जितः । अग्नित्वं हि दाहवदिति दाहे इव । विजातीयकारणेति जगद्युत्पाद्येषु कार्येषु क्लेदादिषु ॥ तुल्यरूपमिति समानम् । पिपासापनोदमिति तृषापहारमपि कुर्यात् ॥ तद्देवेति अग्नित्वादिवदेव ।

§५ अथ किमनेनातीन्द्रियशक्तिकल्पनाङ्गेशेन ? करतलानलसंयोगादिसहकारि-
कारणनिकरपरिकरितं कृपीटयोनिस्वरूपं हि स्फोटघटनपाटवं प्रकटयिष्यति, किमव-
शिष्टं यदनया करिष्यते ? । तथा च जयन्तः—

“स्वरूपादुद्भवत्कार्यं सहकार्युपवृंहितात् ।

नहि कल्पयितुं शक्तं शक्तिमन्यामतीन्द्रियाम्” ॥१॥ [न्यायमं० पृ० २८]

यत्तूक्तम्—अग्निर्दाहवत्पिपासापनोदमपि विदध्यादिति । तन्न सत् । न हि वय-
मद्य कञ्चिदभिनवं भावानां कार्यकारणभावमुत्थापयितुं शक्नुमः, किन्तु यथाप्रवृत्तमनु-
सरन्तो व्यवहरामः । न ह्यस्मदिच्छया आपः शीतं शमयन्ति, कृशानुर्वा पिपासाम्,
किन्तु तत्र दाहादावन्वयव्यतिरेकाभ्यां वा, वृद्धव्यवहाराद्वा ज्वलनादेरेव कारणत्वम-
वगच्छाम इति तदेव तदर्थिन उपादद्महे, न जलादि ।

नैयायिक—अतीन्द्रिय शक्तिनी कल्पना करवाना क्लेशनी शुं नरु छे ?
कारणु के करतल (हुथेली) अने अग्निना संयोग आदि रुप सहुकारी कारणु
मल्ये अग्निनुं स्वरुप पोते न र्क्षेड (क्षेडला)ने उत्पन्न करवानी पोतानी कुश-
लता प्रकट करशे. अर्थात् अग्निना स्वरुपथी न क्षेडले उत्पन्न थथ नशे तो
पछी शुं भाडी रहुं के ने अने अतीन्द्रिय शक्तिथी थशे ? नयंत नामना
आचार्ये पणु कथुं छे के—

“सहुकारी कारणुथी पुष्ट थथेल वस्तुस्वरुपथी कार्य उत्पन्न थथ नय छे,
माटे तेनाथी सिन्न कोथ णील अतीन्द्रिय शक्ति कल्पनी शक्य नथी.” वणी
तमोअने ने कथुं के-हाडनी नेम तरस छीपाववानुं कार्य पणु अग्नि करे ते योग्य
नथी. कारणु के-पदार्थानो कोथ नवीन कार्यकारणुलाव जिलो करवाने अमे
शक्तिमान् नथी, परंतु घटना ने रीते घटे छे तेनुं अनुसरणु करीने अमे
व्यवहार करीअने छीअने. अमारी छिछाथी कांथ नल शीतनुं शमन करतुं नथी अने
अग्नि तृषाने हर करती नथी, परंतु हाहादि कार्योनी अन्वयव्यतिरेकथी अथवा
पृथक् व्यवहारथी अग्न्यादिमां न कारणुतानो निश्चय करीअने छीअने, माटे अमे
अग्निने न अहुणु करीअने छीअने, परंतु नलादि अहुणु करता नथी.

(प०) अथेत्यादि परः । क्लेशेनेत्यतोऽप्रे 'यतः' इति गम्यम् । संयोगादीति आदि शब्दार्थोऽप्रे पूर्वपक्षे निर्वहियति । हीति 'हि'शब्द एवार्थः । अनयेति शक्त्या । जयन्त इति जयन्तमञ्जयाम् ।

स्वरूपादिति । केवलात् कार्यमिति दाहादि । सहकार्युपवृंहितादिति करतलसंयोगा-
द्युपवृंहितात् । अन्यामिति स्वरूपमात्राद् व्यतिरिक्ताम् ।

यत् तूक्तमिति जैनेन । पिपासामित्यतोऽप्रे 'किन्तु' इति गम्यम् । दाहादाविति विषये ।

(टि०) यदनयेति शक्तिकल्पनया ।

स्वरूपादिति करतलानलसंयोगादिसहकारिकारणकलापरिकरितात्मस्वरूपात् कृपीटयोनेः स्वभावात् कार्यम्-दाहादि उत्पद्यमानं अन्याम् स्वरूपाद्व्यतिरिक्ताम् शक्तिम् अदृश्यसाम-
र्थ्यसमर्थनसमर्थतां नाश्रयति । न हि द्रव्यमित्यादि ॥ यथाप्रवृत्तमिति प्रवृत्त्यनतिक्रमेण लोक-
व्यवहारेणेत्यर्थः । तदेवेति अग्नित्वादि । तदर्थिन इति दाहाभिलाषिणः ।

§६ तदेतदतध्यम् । यतो यथाभूतादेव विभावसोर्दाहोत्पत्तिः प्रतीयते, तथाभू-
तादेव मणिमन्त्रयन्त्रतन्त्रौषधादिसन्निधाने सति न प्रतीयते । यदि हि दृष्टमेव रूपं
स्फुटं स्फोटं घटयेत्, तदा तदानीं तस्य समस्तस्य सद्भावात्तदनुत्पादो न स्यात् ।
अस्ति चासौ ततो दृष्टरूपस्य व्यभिचारं प्रपञ्चयन्नतीन्द्रियायाः शक्तेः सत्त्वं समर्प-
यति । तथा च-

“स्वरूपात् क्वाप्यनुद्यत्तत् सहकार्युपवृंहितात् ।

किं न कल्पयितुं शक्तं शक्तिमन्यामतीन्द्रियाम् ?” ॥१॥

§७ यत्तूक्तम्-दाहादावन्वयव्यतिरेकाभ्यां वा, वृद्धव्यवहाराद्वा ज्वलनादेरेव कार-
णत्वमवगच्छाम इति । तदुक्तमात्रमेव । यत एव हि दाहदहनयोः कार्यकारणभावनियमः
प्रसिद्धिप्रद्विप्रतिवद्ध एव, तत एव प्रसङ्गः प्रवर्त्यते । यदि कृशानुः स्वरूपमात्रा-
देव दाहमुत्पादयेत्, तर्हि तदविशेषादुद्वान्याऽपनोदमपि विदध्यादिति । अथ न मणि-
मन्त्रादिप्रतिबन्धकनैकदृष्टे स्फोटानुत्पत्तिरदृष्टं रूपमाक्षिपति । यथा ह्यन्वयव्यतिरेका-
भ्यामवधृतसामर्थ्यो दहनो दाहहेतुः, तथा प्रतिबन्धकाभावोऽपि । स च प्रतिबन्धक-
योगे विनिवृत्त इति सामग्रीवैगुण्यादेव दाहस्यानुत्पत्तिः, न तु शक्तिवैकल्यादिति
चेत् । तदयुक्तम् । यतः प्रतिबन्धकाभावो भावादेकान्तव्यतिरिक्तः कथं किञ्चित्कार्यं
कुर्यात्, कूर्मरोमराजीवत् ? ।

नैन-अेभ डडेपुं योज्य नथी. डारषु डे ने प्रडारनी अशिथी दाडादिं
डार्थनी डरुपत्ति थती नेवाय छे, ते ड प्रडारनी अशिथी न्यारे भषुि (अं'द्रडांत

१ पञ्जिकाकारेण 'किन्तु' इति मूले नोपलब्धमिति गम्यत्वेन निर्देशः कृतः ।

મણિ), મંત્ર, યંત્ર, તંત્ર કે ઔષધિ વિગેરે તેની સમીપમાં હોય છે ત્યારે દાહાદિ કાર્યની ઉત્પત્તિ જોવાતી નથી. વળી, જો અગ્નિનું દૃષ્ટ સ્વરૂપ જ સ્પષ્ટ રીતે ક્ષેત્લાને ઉત્પન્ન કરતું હોય તો, તે વખતે એટલે કે જ્યારે મણિ-મન્ત્ર-યન્ત્ર તંત્ર કે ઔષધિ તેની સમીપમાં હોય ત્યારે, તે સંપૂર્ણ સ્વરૂપે હોવા છતાં ક્ષેત્લો ઉત્પન્ન ન કરે એવું ન બને. પણ એવું બને તો છે. માટે આ ક્ષેત્લાની અનુત્પત્તિ અગ્નિના દૃષ્ટ સ્વરૂપમાં વ્યક્તિયારને વિસ્તારતી હોઈ અતીન્દ્રિય શક્તિને સત્તા સમર્પિત કરે છે એટલે કે અગ્નિ સ્વરૂપે વિદ્યમાન છતાં તેવે પ્રસંગે દાહજનક તે બનતી નથી, તેથી તે સિવાય અદૃષ્ટ કોઈ શક્તિનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. અને કહ્યું-પણ છે “સહકારી કારણોનો સહકાર છતાં સ્વરૂપથી કોઈક સ્થળે કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી માટે દૃષ્ટરૂપથી ભિન્ન એવી અતીન્દ્રિય શક્તિ કેમ નહિ કલંપી શકાય ?

કુ૭. વળી, અન્વય વ્યતિરેક અથવા વૃદ્ધ વ્યવહારથી દાહાદિકાર્યમાં અગ્નિ આદિની કારણતાનો નિશ્ચય કરીએ છીએ—એમ તમોએ જે કહ્યું તે તો કથન માત્ર છે અર્થાત્ તેમાં યુક્તિ નથી, કારણ કે જે કારણે દાહ અને દહન (અગ્નિ)-માં કાર્યકારણભાવનો નિયમ સિદ્ધ નથી થતો તે જ કારણે પ્રસંગ દોષ આવે છે. તે આ પ્રમાણે—જો અગ્નિ સ્વરૂપથી જ દાહ ઉત્પન્ન કરતો હોય તો-તે સ્વરૂપમાં અવિશેષ-અલેદ હોવાથી તરસની પીડાનો નાશ પણ કરે. અર્થાત્ સ્વરૂપથી ભિન્ન એવી દાહ શક્તિ માનવી જોઈએ.

નૈયાયિક—મણિ-મન્ત્રાદિરૂપ પ્રતિબંધકની નિકટતાથી ક્ષેત્લાની અનુત્પત્તિ અદૃષ્ટરૂપ-અતીન્દ્રિય શક્તિની સિદ્ધિ કરી શકતી નથી, કારણ કે જેમ અન્વય વ્યતિરેકથી અગ્નિ દાહમાં સમર્થ છે એવો નિશ્ચય હોઈ તે દાહનું કારણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેમ પ્રતિબંધકાભાવ પણ દાહનું કારણ સિદ્ધ થાય છે. અને પ્રતિબંધકાભાવ પ્રતિબંધકનો યોગ હોય ત્યારે નથી. માટે સામગ્રીની વિકલતાથી દાહની અનુત્પત્તિ છે, અને નહિ કે શક્તિના અભાવથી.

જૈન—તે અયોગ્ય છે. કારણ કે ભાવ-પદાર્થથી એકાન્ત ભિન્ન એવો કાય-ખાના રોમની જેવો પ્રતિબંધકાભાવ કઈ રીતે કોઈ પણ કાર્ય કરશે ? અર્થાત્ પ્રતિબંધકાભાવ તુચ્છ હોઈ કોઈ પણ કાર્ય નહિ કરે.

(૫૦) તદેતદિત્યાદિ સૂરિઃ । યથાભૂતાદિતિ જ્વલદ્રૂપાત્ । તદાનીમિતિ મણિમન્ત્રયન્ત્ર-તન્ત્રૌપધાદિસન્નિધાને । તદનુત્પાદો ન સ્યાદિતિ સ્ફોટાનુત્પાદઃ કરતલસંયોગેડપિ । અસાવિતિ સ્ફોટાનુત્પાદઃ ।

સ્વરૂપેત્યાદિપથે તદિતિ દાહાદિ ।

યત્ તૂક્તમિતિ યૌગેન । પ્રસન્નમ્મિતિ અનિષ્ટાપાદનપ્રસન્નઃ । તદવિશેષાદિતિ સ્વરૂ-પાવિશેષાત્ । અથેત્યાદિ પરઃ । નૈકદ્રૂયે ઇતિ નૈકદ્રૂયે સતિ । અદૃષ્ટમિતિ શક્તિલક્ષણમ્ । પ્રતિબંધકયોગે ઇતિ સંયોગે સતિ । તદયુક્તમિતિ જૈનઃ । ભાવાદેકાન્તવ્યતિરિક્ત ઇતિ ભવન્મતે ।

(ટિ०) પ્રતીયત્તે इति अस्माभिरिति शेषः । तदेति मणि-मन्त्र-यन्त्र-तन्त्रौषधादिसन्नि-
यानेऽपि । तस्येति रूपस्य । समस्तस्येति प्रत्यक्षलक्षणस्य न परोक्षादिपिहितस्य । तदनु-
त्पाद इति स्फोटानुत्पादः । असाविति स्फोटानुत्पादः ।

स्वरूपादिति । तदिति कार्यम् ।

तद्विशेषादिति स्वरूपमात्रविशेषवैमुख्यात् । उदन्यापनोદમિતિ તૃષાર્તિનાશમપિ ।
અદૃષ્ટં રૂપમિતિ શક્તિલક્ષણમ્ । સ ચેતિ પ્રતિબંધકાભાવઃ । કૂર્મરોમરાજીવદિતિ યથા
અસત્કલ્પા કૂર્મરોમરાજી ક્વિમપિ કાર્યં નાર્જયતિ તથા અભાવોઽપિ ભાવાદત્યન્તવ્યતિરિક્તતયા-
ઽસત્કલ્પત્વાદકિચ્ચિત્કરઃ સન્ , ભાવઃ ક્રિયાસાધક इति ભાવઃ ।

§૮ નનુ નિત્યાનાં કર્મણામકરણાત્પ્રાગભાવસ્વભાવાત્ પ્રત્યવાય ઉત્પદ્યતે, અન્યથા
નિત્યાકરણે પ્રાયશ્ચિત્તાનુષ્ઠાનં ન સ્યાદ્, વૈયર્થ્યાત્ । તન્ન તદ્યમ્ । નિત્યાકરણસ્વ-
ભાવાત્ ક્રિયાન્તરકરણાદેવ પ્રત્યવાયોત્પત્તેરભ્યુપગમાત્, ત્વન્મતસ્ય તસ્ય તદ્વેતુત્વાસિદ્ધેઃ ।

§૯ યદપ્યુચ્યતે—

“સુખદુઃખસમુત્પત્તિરભાવે શત્રુમિત્રયોઃ ।

કળ્પકાભાવમાલક્ષ્ય પાદઃ પથિ નિઘીયતે” ॥૧॥

તત્રાપ્યમિત્રમિત્રકળ્પકાભાવજ્ઞાનાનામેવ સુખદુઃખાદ્ગ્રિનિધાનવાર્યકારિત્વમ્, ન ત્વ-
ભાવાનામ્ । તજ્ઞાનમપ્યમિત્રમિત્રકળ્પકવિવિક્તપ્રતિયોગિવસ્ત્વન્તરસમ્પાદિતમેવ, નતુ ત્વદ-
ભિમતાભાવકૃતમ્ ।

§૮ નૈયાયિક—અભાવ પણ કાર્યકારી છે. જેમકે—નિત્ય કર્મનું અકરણ એ
તેનો પ્રાગભાવ છે. અને તે પ્રાગભાવથી પ્રત્યવાય (બાધા-પીડા-પાપરૂપ ભાવ)
ઉત્પન્ન થાય છે. અન્યથા એટલે કે પ્રત્યવાયનો અનુત્પાદ માનો તો નિત્ય કર્મના
અકરણમાં પ્રાયશ્ચિત્તનું અનુષ્ઠાન ન કરવું જોઈએ, કારણ કે પ્રત્યવાયના અભા-
વમાં તે વ્યર્થ છે. સારાંશ એ છે કે નિત્યકર્મનું અનાચરણ એ પ્રાયશ્ચિત્તનું
કારણ છે. જો અનાચરણ પ્રત્યવાય પેદા ન કરે તો પછી પ્રાયશ્ચિત્ત શા માટે ?

જૈન—તે તથ્ય નથી. કારણ કે નિત્યકર્મને ન કરવાથી પ્રત્યવાયની ઉત્પત્તિ
નથી પરંતુ નિત્યકર્મના અકરણરૂપ જે અન્ય ક્રિયાનું કરણ છે તેથી જ પ્રત્ય-
વાયની ઉત્પત્તિ સ્વીકારાયેલી છે, એટલે તમોને ઇષ્ટ પ્રાગભાવ પ્રત્યવાયરૂપ
કાર્યના ઉત્તરરૂપે અસિદ્ધ છે.

§૯ વળી “શત્રુના અભાવથી સુખ અને મિત્રના અભાવથી દુઃખની ઉત્પત્તિ
થાય છે અને બુદ્ધિમાન પુરુષ કંટકનો અભાવ જોઈને જ પગ મૂકે છે.”
એવું જે કહેવાય છે તેમાં પણ શત્રુ-મિત્ર અને કંટકનો અભાવ કારણ નથી પણ
તેનું જ્ઞાન અનુક્રમે સુખ દુઃખ અને પગ મૂકવામાં કારણ છે, અને તે અભાવનું
જ્ઞાન પણ શત્રુ-મિત્ર અને કંટકથી ભિન્ન એવી તેમની પ્રતિયોગિરૂપ અન્યવસ્તુથી
ઉત્પન્ન થયેલ છે, પરંતુ તમોને માન્ય અભાવથી અભાવનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલ નથી.

(૫૦) નન્વિતિ પરઃ । નિત્યાનામિતિ સ્નાનાદીનામ્ । પ્રત્યવાય ઇતિ દોષઃ । અન્ય-
થેતિ દોષાભાવે । ન તથ્યમિતિ આચાર્યઃ । ક્રિયાન્તરકરણાદિતિ નિત્યં ન કૃતં કિમપિ
ક્રિયાન્તરકૃતમિતિ ગર્ભઃ । તસ્યેતિ નિત્યાકરણસ્ય । તદ્દેતુત્વાસિદ્ધેરિતિ પ્રત્યવાયહેતુત્વા-
સિદ્ધેઃ ।

ઉચ્યત ઇતિ ભવતા વક્ષ્યમાણમ્ ।

આલક્ષ્યેતિ જ્ઞાત્વા । નિધીયત ઇતિ અભાવાદપિ કાર્યોત્પત્તિર્જાતેતિ પરાવાયઃ ।
તત્રાપીત્યાદિ સૂરિઃ । તજ્ઞાનમપીતિ નજુ જ્ઞાનં તાવદભાવાદુપન્નમેતાવતા ચ જ્ઞાનલક્ષણં કાર્ય-
મુત્પાદિતમભાવેનેતિ પરામિપ્રાયઃ । અમિત્રે ઇત્યાદિગથે વિવિક્તશબ્દેન રહિત ઇતિ જ્ઞેયમ્ ।
વસ્તવન્તરસમ્પાદિતમિતિ ગ્રામસ્થાનાદિ ।

(ટિ૦) પ્રત્યવાય ઇતિ અપવાદઃ । અન્યથેતિ અપવાદાનુત્પાદે । ત્વન્મતસ્યેતિ તવામી-
ષ્ટસ્ય । તસ્યેતિ અભાવસ્ય । તદ્દેતુત્વાસિદ્ધેરિતિ કાર્યહેતુત્વાસિદ્ધેઃ ।

તજ્ઞાનમપીતિ અભાવાદુત્પન્નજ્ઞાનમ્ । ત્વદભિમતેતિ તવામીષ્ટેન નિઃસ્વભા-
વેનાઽભાવેન વિહિતમ્ ।

§૧૦ અથ ભાવવદભાવોઽપિ ભાવજનનસમર્થોઽસ્તુ । કો દોષઃ ? । ન હિ નિઃશે-
ષસામર્થ્યરહિતત્વમભાવલક્ષણમ્, અપિ તુ નાસ્તીતિજ્ઞાનગમ્યત્વમ્ । સત્પ્રત્યયગમ્યો હિ
ભાવ ઉચ્યતે, અસત્પ્રત્યયગમ્યસ્ત્વભાવ ઇતિ ચેત્ । તદયુક્તમ્ । ત્વદમ્યુપગતાભાવસ્ય
ભાવાત્સર્વથા પાર્થક્યેન સ્થિતસ્ય ભાવોત્પાદકત્વવિરોધાત્ । તથાહિ—વિવાદાસ્પદીભૂતો-
ઽભાવો ભાવોત્પાદકો ન ભવતિ, ભાવાદેકાન્તવ્યતિરિક્તત્વાત્, યદેવં તદેવં યથા
તુરંગશૃંગમ્, તથા ચાર્યં, તસ્માત્ તથા । પ્રાગભાવપ્રધ્વંસાભાવપરસ્પરાભાવસ્વભાવો
હ્યભાવો વસ્તુનો વ્યતિરિક્તમૂર્તિર્ભાવોત્પાદકઃ પરૈરિષ્ટઃ, સોઽત્ર વિવાદપદશબ્દિતઃ ।
અન્યથા જૈનસ્ય 'ભાવાવિપ્લવભૂતાભાવૈર્ભાવોત્પાદકત્વેનાઙ્ગીકૃતૈર્વાધા સ્યાત્ । યૌગસ્ય
ચાત્યન્તાભાવેન ભાવાનુત્પાદકેન સિદ્ધસાધ્યતા ભવેત્ ।

§૧૦ નૈયાયિક—ભાવની જેમ અભાવ પણ ભલે ભાવને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ
હો, તેમાં શું દોષ છે ? કારણ કે સર્વથા સામર્થ્યરહિતપણું અભાવનું લક્ષણ
નથી, પરંતુ 'નથી' એવા જ્ઞાનનો વિષય બનવો—એ અભાવનું લક્ષણ છે, કારણ
કે ભાવ તે છે, જે 'સત્' એવા જ્ઞાનથી ગમ્ય છે અને અભાવ તે છે જે 'અસત્'
એવા જ્ઞાનથી ગમ્ય છે.

જૈન—તે અયોગ્ય છે કારણ કે તમે માનેલ ભાવથી સર્વથા ભિન્ન એવા
અભાવમાં ભાવોત્પાદકતાનો વિરોધ છે. તે આ પ્રમાણે—વિવાદાસ્પદ અભાવ
ભાવનો ઉત્પાદક નથી, ભાવથી એકાન્ત ભિન્ન હોવાથી, જે ભાવથી એકાન્ત
ભિન્ન હોય તે ભાવોત્પાદક ન હોય, જેમકે—ઘોડાનું શિંગડું, આ અભાવ પણ
ભાવથી એકાન્ત ભિન્ન છે, માટે તે ભાવોત્પાદક નથી. વસ્તુથી ભિન્ન છે, માટે તે
ભાવોત્પાદક નથી. વસ્તુથી ભિન્ન સ્વભાવવાળા પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ, પરસ્પરા-
ભાવ—ઇતરેતરાભાવરૂપ અભાવોને તમે નૈયાયિકોએ ભાવોત્પાદક માનેલ છે,
અને તે અભાવો જ અહીં વિવાદાસ્પદ સમજવાના છે. તેમને વિવાદાસ્પદ ન.

ગણીએ તો જ્ઞેનો જ્ઞેને ભાવોત્પાદક માને છે અને જે ભાવથી કથંચિત્ અભિન્ન છે તેવા અભાવોથી, તેઓ પણ અભાવ હોઈ, યાદા(પક્ષ દોષ) આવશે, અને વળી નૈયાયિકસંમત અત્યંતાભાવ તો તેમને મતે પણ ભાવનો અનુત્પાદક હોવાથી તેને લઈને અનુમાનમાં સિદ્ધસાધ્યતા (સિદ્ધસાધન) દોષ આવશે.

(૫૦, અથેત્યાદિ પર: । સત્પ્રત્યયગમ્ય इत्यादि पर एतदेव व्याचष्टे । तदयुक्तमिति जैनः भावाविष्वग्भूताभावैरिति भावाविष्वग्भूताश्च तेऽभावाश्च तैरिति विग्रहः । बाधेति जैनस्य बाधा स्यादित्यर्थः । सिद्धसाध्यतेति जैन(योग)स्य अत्यन्ताभावं भावाजुत्पादकं सोऽपि मन्यते एव ।

(ટિ૦) ચિવાદ્રાસ્પદીતિ ભવદીપ્સિતો નિઃસ્વાભાવોઽભાવઃ । પ્રાગભાવેત્યાદિ ॥ પરૈરિતિ નૈયાયિકાદિભિઃ । સ્વ ઇતિ પરામ્નુપગતાભાવઃ ॥ અન્યથેતિ સર્વાભાવગ્રહણે ॥ ભાવાવિષ્વગિતિ ભાવેન સહ કથંચિત્તાદામ્યમાપન્નૈરભાવૈઃ ।

§૧૧ નન્વયં ધર્મિત્વેનોપાત્તોઽભાવો ભવદ્ભિઃ પ્રતિપન્નો ન વા । યદિ પ્રતિપન્નઃ, કિં પ્રત્યક્ષાદ્, અનુમાનાદ્, વિકલ્પાદ્ વા, ઉપમાનાદેરત્રાનુચિત્ત્વાત્ । યદિ પ્રત્યક્ષાત્, તદા કથમભાવસ્ય ભાવોત્પાદનાપવાદઃ સૂપપાદઃ સ્યાત્ ? પ્રત્યક્ષસ્યૈવોત્પાદિત્ત્વાત્ । અનુમાનાત્તુ તત્પ્રતિપત્તૌ, તત્રાપ્યભાવધર્મિણઃ પ્રતીતિરનુમાનાન્તરાદેવ, इत्यत्रानवस्थादौ-સ્થ્યસ્થેમા । વિકલ્પાદપિ તત્પ્રતીતિઃ, પ્રમાણમૂલાત્, તન્માત્રાદેવ વા ? ન પ્રથમાત્, પ્રમાણપ્રવૃત્તેસ્તત્ર તિરસ્કૃત્ત્વાત્ । વિકલ્પમાત્રાત્તુ તત્પ્રતીતિરસત્કલ્પા, તતઃ કસ્યાપિ પ્રતિપત્તેરનુપપત્તેઃ । અન્યથા પ્રામાણિકાનાં પ્રમાણપર્યેષણમરમણીયં સ્યાત્ । તથા ચાશ્રયાસિદ્ધો હેતુઃ । અથાપ્રતિપન્નઃ । તર્હિ કથં ધર્મિતયોપાદાયિ ? ઉપાત્તે ચાસ્મિન્ હેતુરાશ્રયાસિદ્ધિ એવ ।

§૧૧ નૈયાયિક—ઉપરોક્ત અનુમાનમાં તમે અભાવને ધર્મી (પક્ષ) તરીકે કહેલ છે, તો-તે ધર્મી તમને જ્ઞાત છે કે નહીં ? જ્ઞાત હોય તો-પ્રત્યક્ષથી, અનુમાનથી કે વિકલ્પથી છે ? કારણ કે ઉપમાનાદિ પ્રમાણે તો અહીં ઉચિત નથી. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જ્ઞાત હોય તો-અભાવ ભાવનો ઉત્પાદક નથી એવો-અભાવ વિષેનો અપવાદ યુક્તિસંગત કઈ રીતે થશે ? કારણ કે-અભાવે પ્રત્યક્ષ રૂપ ભાવને તો ઉત્પન્ન કર્યો છે. અનુમાન પ્રમાણથી અભાવરૂપ ધર્મી જ્ઞાત હોય તો-તે અનુમાનમાં પણ અભાવરૂપ ધર્મીની પ્રતીતિ વળી વળી અનુમાનથી થશે એમ અનવસ્થા દોષ આવશે. વિકલ્પ માત્રથી અભાવરૂપ ધર્મીની સિદ્ધિ થતી હોય તો તે-પ્રમાણમૂલક વિકલ્પથી કે કેવલ વિકલ્પ-થી થાય છે ? અભાવરૂપ ધર્મીમાં પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિનું ખંડન કરી ચૂક્યા છીએ માટે પ્રમાણમૂલક વિકલ્પથી અભાવરૂપ ધર્મીની સિદ્ધિ કહો તો-તે સિદ્ધિ અસત્ રૂપ છે, કારણ કે વિકલ્પ માત્રથી કોઈ પણ પદાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. અન્યથા પ્રામાણિક પુરુષોત્ત્વ પ્રમાણુત્ત્વ શોધવું વ્યર્થ થઈ જશે. એ રીતે અભાવરૂપ

(टि०) विकल्पमात्रादित्यादि ॥ तत्प्रतिपत्तिमिति धर्मितयोपात्ताभावप्रतिपत्तिम् । अवस्तुनीति वान्ध्येयादौ विषये । अन्यथेति विकल्पसिद्धयस्वीकारे । अयमिति वान्ध्येयादिशब्दः । तूष्णीमिति मौनमाश्रयतः । अस्येति नैयायिकस्य । अप्रतिपत्तिसतमिति प्रतिपत्तुमनिष्टं किञ्चिज्जल्पतः । तथाविधेति अप्रतिपत्तिसतवाक्योद्गारे । एतदिति वाक्यम् । प्रमाणगवेषणे इति प्रमाणान्वेषणे । उभयाभाव इति विधिनिषेधाभावः । अस्तु वोभयेत्यादि । तत्रेति उभयप्रतिषेधप्रतिज्ञायाम् ।

तत्र चेति तुरङ्गशृङ्गे । 'अस्येति तुरङ्गविषाणदृष्टान्तस्य ।

§१३ ननु जैनैर्भावादभिन्नस्याभावस्याभ्युपगमाद्, वाद्यसिद्धो हेतुरिति चेत् तदसत् । पराभ्युपगताभावस्य धर्मीकृतत्वात्, तस्य च भावादेकान्तेन पृथग्भूततया जैनैरपि स्वीकारात् । न खल्ववस्तु वस्तुभूताद्भावादभिन्नमिति मन्यन्ते जैनाः । ततो नाभावो भावोत्पादकस्तवास्तीति सिद्धम् ।

§१३ नैयायिक—जैनोऽप्ये अलावने लावथी अलिन्न स्वीकारेण डोवाथी 'लावथी अकान्त लिन्न डोवाथी' अये हेतु वाही जैनने असिद्ध छे.

जैन—ते असंगत छे. कारणे डे-अये नैयायिकोऽप्ये स्वीकारेण अलावने न धर्मी कडेण छे, अने तेने तो जैनो पणु लावथी अकान्त लिन्न स्वीकारे छे. कारणे डे-जैनो अवस्तुने वस्तुभूत लावथी अलिन्न मानता नथी. भाटे तमोने मान्य अलाव लावोत्पादक नथी अये सिद्ध थयुं.

(प०) नन्विति परः पृच्छति । वाद्यसिद्ध इति वादिनो भवतोऽसिद्धः । तदसदित्यादि जैनः । पराभ्युपगताऽभावस्येति यौगाभ्युपगताऽभावस्य । तस्येति पराभ्युपगताभावस्य स्वीकारादित्यग्रे 'यतः' इति गम्यम् । अवस्तित्वेति पराभ्युपगताभावरूपम् ।

(टि०) पराभ्युपगतेति नैयायिकाङ्गीकृताभावस्य । तस्येति पराभ्युपगताभावस्य ।

§१४ किञ्च । यदा प्रतिबन्धकाभावो विभावसुस्वरूपादेकान्तभिन्नोऽभ्युपागामि, तदा विभावसुः प्रतिबन्धकस्वभावः स्वीकृतः स्यात्, प्रतिबन्धकाभावाद् व्यावर्तमानत्वात्, मणिमन्त्रादिप्रतिबन्धकस्वरूपवत् । तथा च कथं कदाचिदाहादिकार्योत्पादो भवेत् ? विभावसोरेव प्रतिबन्धकत्वात् । अथ कथं विभावसुः प्रतिबन्धकः स्यात् ?, तत्र प्रतिबन्धकप्रागभावस्य विद्यमानत्वात् । तदनवदातम् । एतावता हि तत्र वर्तमानः प्रतिबन्धकप्रागभाव एव प्रतिबन्धकस्वभावो मा भूत्, विभावसुस्वरूपं तु तदभावाद् व्यावर्तमानं प्रतिबन्धकतां कथं न कलयेत् ? । यथा हि प्रतिबन्धकः स्व(स्वा)भावाद् व्यावर्तमानः प्रतिबन्धकतां दधाति, तथा तनूनपादपि प्रतिबन्धकाभावाद् व्यावर्तमानमूर्तिः कथं न प्रतिबन्धकरूपतां प्रतिपद्येत् ? । स्याद्वादिनां तु भावाभावोभयात्मकं वस्त्विति प्रतिबन्धकाभावात्मनः कृष्णवर्त्मनो न प्रतिबन्धकरूपता ।

§૧૪ વળી, તમે પ્રતિબંધકાભાવને અગ્નિથી એકાંત લિન્ન માનતા હો તો મણિમન્ત્રાદિ પ્રતિબંધકના સ્વરૂપની જેમ અગ્નિ પણ પ્રતિબંધકાભાવથી લિન્ન હોવાથી તમારે તેને પ્રતિબંધક રૂપે માનવો પડશે, અને તેમ થતાં અગ્નિથી ક્યારેય પણ દાહાદિકાર્યની ઉત્પત્તિ થશે નહિ, કારણ કે અગ્નિ પોતે પ્રતિબંધક છે.

નૈયાયિક—અગ્નિ પ્રતિબંધકરૂપે કઈ રીતે હોઈ શકે ? કારણ કે તેમાં તો પ્રતિબંધકનો પ્રાગભાવ છે.

જૈન—તમારું આ કથન દૂષિત છે. કારણ કે એથી તો એમ કહી શકાય કે અગ્નિમાં રહેલ પ્રતિબંધકપ્રાગભાવ જ પ્રતિબંધક સ્વભાવ નથી, પરંતુ સ્વયં અગ્નિ જે પ્રતિબંધક પ્રાગભાવથી લિન્ન છે તે પ્રતિબંધકરૂપ કેમ નહિ બને ? જેમ પ્રતિબંધક પોતાના અભાવથી બુદ્ધો હોઈ પ્રતિબંધક બને છે, તેમ અગ્નિ પણ પ્રતિબંધકાભાવથી લિન્ન સ્વરૂપવાળો હોવાથી પ્રતિબંધક સ્વભાવ કેમ નહિ બને ? અને અમો સ્યાદ્વાદીઓના (અનેકાંતવાદીઓના) મતમાં તો વસ્તુમાત્ર ભાવાભાવ ઉભયસ્વરૂપ હોવાથી પ્રતિબંધકાભાવ સ્વરૂપ અગ્નિ પ્રતિબંધકસ્વરૂપ નથી.

(૫૦) અથેત્યાદિ પરઃ । તન્નેતિ વિભાવસૌ પ્રતિવન્ધકપ્રાગભાવસ્યેતિ અઘાપિ પ્રતિવન્ધસ્યાનુત્પન્નત્વાત્ ।

(ટિ૦) અથ કથમિત્યાદિ ॥ તન્નેતિ વિભાવસૌ । તન્નેતિ કૃપીટ્યોનો । તદ્ભાવાદિ-તિ પ્રતિવન્ધકાભાવાત્ । સ્યાદ્વાદિનામિતિ જૈનાનામ્ ।

§૧૫ કિન્ન । પ્રતિવન્ધકાભાવસ્ય કારણત્વે, પ્રતિવન્ધકસ્ય કસ્યચિન્નૈકટચ્ચે-ડપિ પ્રતિવન્ધકાભાવાન્તરાણામનેકેષાં ભાવાત્ કથં ન કાર્યોત્પાદઃ ? । ન હિ કુમ્ભકાર-કારણઃ કુમ્ભઃ કુમ્ભકારસ્યૈકસ્યાભાવેડપિ કુમ્ભકારાન્તરગ્યાપારાન્ન ભવતિ । ન ચૈક એવ કશ્ચિત્પ્રતિવન્ધકાભાવઃ કારણમ્, યદ્ભાવાત્ તદાનીં ન કાર્યં જાયતે, તદ્દેવ, ત્વન્મતેન સર્વેષામવઘૃતસામર્થ્યત્વાત્ ।

§૧૬ અથ સર્વે પ્રતિવન્ધકાભાવાઃ સમુદિતા એવ કારણમ્; ન પુનરેકૈકશઃ કુમ્ભકારવત્, તર્હિ કદાચિદપિ દાહાદિકાર્યોત્પત્તિર્ન સ્યાત્, તેષાં સર્વેષાં [ન] કદા-ચિદ્ભાવાદ્, ભુવને મણિમન્ત્રતન્ત્રાદિપ્રતિવન્ધકાનાં ભૂયસાં સંભવાત્ ।

§૧૭ અથ યે પ્રતિવન્ધકાસ્તં તનૂનપાતં પ્રતિબહું પ્રસિદ્ધસામર્થ્યાઃ, તેષામેવા-ભાવાઃ સર્વે કારણમ્, ન તુ સર્વેષામ્, સર્વશબ્દસ્ય પ્રકારકાત્સર્વ્યે વર્તમાનસ્ય સ્વીકારાત્—ઈતિ ચેત્ ।

નનુ પ્રસિદ્ધસામર્થ્યા ઇતિ સામર્થ્યશબ્દસ્યાતીન્દ્રિયા શક્તિઃ, સ્વરૂપં વા પ્રતિ-વન્ધકાનાં વાચ્યં સ્યાત્ । પ્રાચ્યપક્ષકક્ષીકારે; ક્ષીણઃ ક્ષણેનાવયોઃ કણ્ઠશોપઃ; અતીન્દ્રિય-શક્તિસ્વીકારાત્ । દ્વિતીયપક્ષે તુ ત એવ તં પ્રતિ પ્રતિવન્ધકાઃ; નાપરે, ઇતિ કૌત-

धर्मीनी सिद्धिं यती नथी. तेथी पूर्वोक्त उेतु आश्रयासिद्धिं छे. अने पूर्वोक्त अलावर्षु धर्मी ज्ञात न डोय तो धर्मी तरीके तेतु' उपादान डेभ कथु' ? अज्ञात छतां उपादान कथु' तो उेतु आश्रयासिद्धिं न थयो.

(प०) नन्वयमित्यादि यौगः प्रश्नयति । प्रतिपन्न इति । भावोत्पादकत्वेन । उपमानादेरिति उमानावभावात् । तत्प्रतिपत्ताविति अभावप्रतिपत्तौ । तत्रापीति अनुमानेऽपि । तत्प्रतीतिरिति अभावप्रतीतिः । तत्रेति अभावे । तिरस्कृतत्वादिति पूर्वमेव । तत् इति विकल्पमात्रात् । कस्यापीति पदार्थस्य । अन्यथेति विकल्पादेव साध्यसिद्धौ । आश्रयासिद्ध इति विकल्पादेवाभावाऽसिद्धिः । धर्मितयेति प्रतीतो हि धर्मो क्रियते ।

(दि०) अत्रेति अभावप्रतिपत्तौ । तत्प्रतिपत्ताविति अभावप्रतिपत्तौ । तत्रापीति अभावप्रतिपत्तिसाधकानुमाने । तत्प्रतीतिरिति अभावप्रतीतिः । तन्मात्रादिति विकल्पमात्रादेव । तत्रेति अभावे धर्मिणि । तत् इति विकल्पमात्रात् । अन्यथेति विकल्पमात्रादेव प्रतिपत्तिसिद्धौ । तथा चेति अभावप्रतीतौ साधकप्रमाणाभावे ॥ उपादायीति उपात्तः । उपात्ते इति अप्रतिपन्नेऽभावे धर्मितया गृहीते सति ।

११२ अत्रोच्यते । विकल्पमात्रादेव तत्प्रतिपत्तिं ब्रूमहे । न चाश्रयासिद्धिः, अवस्तुनि विकल्पात् प्रसिद्धैरवश्याश्रयणीयत्वात् । अन्यथा वन्ध्यास्तनन्ध्यादिशब्दानुच्चारणप्रसङ्गात् । न च नोच्चार्यत एवायं मयेति वाच्यम् । वान्ध्येयोऽस्ति, नास्ति वेति पर्यनुयोगे पृथ्वीपत्तिपरिषद्वश्यं विधिनिषेधान्यतराभिधायिवचनस्यावकाशात् । तूष्णीं पुष्णतोऽस्याऽप्रतिपत्तिस्तं, किञ्चिदुच्चारयतो वा पिशाचक्रित्वप्रसङ्गात् । तथाविधवचनोच्चारणे च कथमेतदिति प्रमाणगवेषणेऽनुमानमुच्चार्यमाणमाश्रयसिद्धिप्रस्तम् । समस्तं निष्प्रमाणकं वचनमात्रं प्रेक्षावता प्रश्नकृताऽनपेक्षितमेव । न चोभयाभावोऽभिधातुं शक्यः । विधिनिषेधयोर्भावाभावस्वभावत्वात्, एकनिषेधेनापरविधानात् । विधिप्रतिषेधो हि निषेधः, निषेधप्रतिषेधश्च विधिः । अस्तु बोभयप्रतिषेधप्रतिज्ञा, हेतोस्तु तत्रोपादीयमानस्य नाश्रयासिद्धिपरिहारः । तदुक्तम्—

“धर्मस्य कस्यचिदवस्तुनि मानसिद्धा

वाधाविधिव्यवहतिः किमिहास्ति नो वा ।

अस्त्येव चेत् कथमियन्ति न दूषणानि ?

नास्त्येव चेत् स्ववचनप्रतिरोधसिद्धिः” ॥१॥

अवस्तुनि वाधाविधिव्यवहारो नास्तीत्येतदनेनैव स्ववचनेन प्रतिरुध्यते; नास्तीतिप्रतिषेधस्य स्वयंकृतत्वात्, इत्यन्त्यपादस्यार्थः । तुरङ्गशृङ्गदृष्टान्तोऽपि विकल्पादेव प्रसिद्धः स्वीकर्तव्यः । तत्र च वस्त्वेकान्तव्यतिरेके सति भावानुत्पादकत्वमपि प्रतीतम्, इति नास्य साध्यसाधनोभयवैकल्यम् ।

§૧૨ જૈન—ઉક્ત અનુમાનમાં ધર્મી તરીકે ગ્રહણ કરેલ અભાવની સિદ્ધિ વિકલ્પમાત્રથી જ છે—એમ કહીએ છીએ અને છતાં હેતુમાં આશ્રયાસિદ્ધિ દોષ નથી. કારણ કે અવસ્તુ(અભાવ)રૂપ વાન્ધ્યેયાદિ પદાર્થની સિદ્ધિ વિકલ્પથી જ માનવી જોઈએ અન્યથા વન્ધ્યાપુત્રાદિ શબ્દોનો ઉચ્ચાર જ તમારાથી થઈ શકશે નહિ. અને અમે વન્ધ્યાપુત્રાદિ શબ્દો કદી પણ બોલતા જ નથી એવું પણ તમે કહી શકશો નહિ. કારણ કે જગત્માં વન્ધ્યાપુત્ર છે કે નથી? એ પ્રમાણે જ્યારે કોઈએ રાજની સભામાં આવીને પૂછ્યું હોય ત્યારે વન્ધ્યાપુત્ર અંગે તમારે વિધાયક કે નિષેધક એ બે પ્રકારમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારનો ઉત્તર આપવો જ પડશે. કારણ કે—કંઈ પણ ન બોલતાં મૌન રહેશો અથવા જે વિષે કશું જ જાણવાની ઈચ્છા નથી એ વિષે કાંઈક બોલશો તો ગાંરામાં ખપશો. અને જો વન્ધ્યાપુત્ર વિષે વિધાયક કે નિષેધક ઉત્તર કરશો તો એ કંઈ રીતે સિદ્ધ છે એમ પ્રશ્ન થતાં પ્રમાણ શોધવાની આવશ્યકતા ઉપસ્થિત થતાં તમે જો અનુમાન પ્રમાણનું ઉચ્ચારણ કરશો તો તે તો આશ્રયાસિદ્ધિ દોષથી ગ્રસ્ત હશે. અને બધું જ પ્રમાણરહિત વચનમાત્ર તો બુદ્ધિમાન પ્રશ્નકર્તાને માટે અનપેક્ષિત થશે. અર્થાત્ અસંગત વચન બની જશે. વળી વન્ધ્યાપુત્રમાં અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ ઉભયનો અભાવ છે, એમ પણ તમે કહી શકશો નહિ, કારણ કે—વિધિ ભાવસ્વરૂપ છે. અને નિષેધ અભાવસ્વરૂપ છે. માટે એકના નિષેધથી બીજાનો વિધિ થઈ જ જાય છે. કેમકે—વિધિનો પ્રતિષેધ એ નિષેધ છે અને નિષેધનો પ્રતિષેધ એ વિધિ છે. અથવા તમારી ઉભયાભાવની પ્રતિજ્ઞા ભલે રહે. પરંતુ તેમાં જે હેતુ કહેશે તેના આશ્રયાસિદ્ધિદોષનો પરિહાર તો થશે નહિ. કહ્યું છે કે—

“આ જગત્માં અવસ્તુ(વાન્ધ્યેયાદિ)માં (અસ્તિત્વાદિ) કોઈ ધર્મની બાધા કે વિધિનો વ્યવહાર પ્રમાણ સિદ્ધ છે કે નથી? બાધા કે વિધિ વ્યવહાર પ્રમાણ સિદ્ધ છે એમ કહો તો—પૂર્વોક્ત આશ્રયાસિદ્ધ્યાદિ દોષો કેમ નહિ આવે? યદિ કહો કે—અવસ્તુમાં બાધાવિધિ વ્યવહાર પ્રમાણસિદ્ધ નથી, તો સ્વવચનના વિરોધની સિદ્ધિ થઈ.”

“અવસ્તુમાં બાધાવિધિ વ્યવહાર નથી” આ વચનનો વિરોધ એ જ વચનથી છે, અર્થાત્ સ્વવચનનો સ્વવચનથી જ વિરોધ છે, કારણ કે—જો વ્યવહાર ન થતો હોય તો—‘વ્યવહાર નથી’ એમ કહેવું તે પણ વિરુદ્ધ છે. શ્લોકના અંતિમ પાદનો આ અર્થ જાણવો. અનુમાનમાં કહેલ ‘ઘોડાના શિંગડારૂપ’ દધાન્તને પણ વિકલ્પથી પ્રસિદ્ધ સ્વીકારવું જોઈએ, અને વસ્તુ—ભાવથી એકાન્ત ભિન્ન હોવાથી ઘોડાના શિંગડામાં ભાવની અનુત્પાદકતા પણ પ્રસિદ્ધ જ છે. માટે આ દધાન્ત સાધ્ય અને સાધનથી રહિત નથી.

(૫૦) શબ્દાનુચ્ચરણપ્રસન્નાદિતિ ભવતોડપિ । અસ્યેતિ ભવતઃ । નિષ્પ્રમાણકમિતિ અનુમાનાભાવે । તન્નેતિ વાન્ધ્યેયાદૌ ।

કસ્યચ્ચિદિતિ અસ્તિત્વાદેઃ । માનસિદ્ધેતિ પ્રમાણસિદ્ધા । વાધાવિધિવ્યવહારિતિ નિષેધવિધિવ્યવહારઃ । ઇચ્છન્તીતિ પૂર્વોપન્યસ્તાનિ । ન દૂષણાત્નીતિ ભવન્મતેડપિ ।

સ્વયમિતિ ત્વયૈવ । તન્નેતિ તુરજ્જગૃહ્ણદધાન્તે । અસ્યેતિ તુરજ્જગૃહ્ણદધાન્તસ્ય ।

કુતી નીતિઃ ? સ્વરૂપસ્યોભયેષામપિ ભાવાત્ । ન સ્વલુ મણિમન્ત્રાદેઃ કશ્ચિદેવ જાત-
વદસમાશ્રિત્ય તત્સ્વરૂપમ્ , ન પુનર્જાતવેદોઽન્તરમિતિ ।

૬૧૫ વળી, કાર્યોત્પત્તિમાં પ્રતિબંધકાભાવને પણ તમે કારણ માને છે તો
ઈ પણ એક પ્રતિબંધક સમીપમાં હોવા છતાં બીજા અનેક પ્રતિબંધકાભાવની
વ્યભાનતા હોવાથી દાહાદિ કાર્યની ઉત્પત્તિ કેમ થતી નથી ? લોકમાં પણ
'ભારતુ' કાર્ય ઘટ છે તો તે ઘટ કેઈ એક કુંભાર ન હોય તો બીજા કુંભારના
આપારથી શું નિબંધન નથી થતો ? કેઈ એક જ પ્રતિબંધકને અભાવ તો
કારણ નથી, જેથી તે એકના અભાવને કારણે તે વળતે કાર્ય ન થાય. તે જ
માણે તમારા મતમાં તે અને બીજા સર્વ પ્રતિબંધકાભાવો કાર્યોત્પાદમાં સમર્થ
પે નિશ્ચિત હોઈ તેમાંનાં કેઈના પણ સહાવમાં કાર્યોત્પત્તિ થવી જોઈએ.

૬૧૬ નૈયાયિક—અથા પ્રતિબંધકાભાવો સમુદ્ધિતરૂપે જ કારણ છે, પરંતુ
કુંભારની જેમ પ્રત્યેક કારણરૂપ નથી.

જૈન—તો પછી કદી પણ દાહાદિ કાર્યની ઉત્પત્તિ નહિ થાય, કારણ કે-
મસ્ત પ્રતિબંધકાભાવોનો કદી પણ સંભવ નથી. કારણ કે-જગત્માં મણિમન્ત્ર
મન્ત્ર વિગેરે અનેક પ્રતિબંધકો વિદ્યમાન હોય જ છે.

૬૧૭ નૈયાયિક—જે પ્રતિબંધકોનું તે અગ્નિનો પ્રતિબંધ કરવાનું સામર્થ્ય
પ્રસિદ્ધ છે, તેઓના જ અભાવો કારણ છે પરંતુ સઘળા પ્રતિબંધકોના સમુ-
દ્ધેત અભાવો કારણ નથી, કારણ કે અમે અહીં સર્વશબ્દને તે તે પ્રકારની સમ-
પ્રતા એ અર્થમાં સ્વીકારેલ છે,

જૈન—અહીં તમે 'સામર્થ્ય પ્રસિદ્ધ છે' એમ જે કહ્યું તેમાં સામર્થ્ય
શબ્દનો અર્થ અતીન્દ્રિય શક્તિ છે કે પ્રતિબંધકોનું સ્વરૂપ છે ? પ્રથમ પક્ષ-
એટલે કે 'અતીન્દ્રિયશક્તિ' સ્વીકારો તો-આપણો અઘડો પતી ગયો. કારણ કે-
તમે જ અતીન્દ્રિયશક્તિનો સ્વીકાર કરી લીધો. અને જો સ્વરૂપ પક્ષ સ્વીકારો
તો તે પદાર્થો જ તે કાર્ય પ્રત્યે પ્રતિબંધકો છે, અને બીજા નથી એ નીતિ શા
માટે ? કારણ કે-સ્વરૂપ તો પ્રતિબંધ કરવાને સમર્થ અને અસમર્થ બન્ને પ્રકાર-
ના પ્રતિબંધક પદાર્થમાં છે જ. વળી મણિમન્ત્રાદિનું જે પ્રતિબંધક સ્વરૂપ
છે તે કેઈ એક અગ્નિની અપેક્ષાએ જ છે, અને બીજા અગ્નિની અપેક્ષાએ
નથી એમ તો નથી.

(૫૦) કિञ्चेत्याદિ જૈનો યૌગં પૃચ્છતિ । કારણત્વે इति दाहादेः । પ્રતિબંધકસ્યેતિ
મળ્યાદેઃ । કસ્યચ્ચિદિતિ एकस्य । कश्चिदिति विवक्षितः कश्चिन्मण्यभावादिः । तद्वद्विव
विवक्षितः कश्चिदिव । कदाचिदभावादिति देशकालान्तरिताः सर्वेऽपि प्राप्यन्ते इति नास्ति ।
प्रसिद्धसामर्थ्या इति प्रसिद्धसामर्थ्या अत एव ये निकट भवन्ति न पुनर्देशान्तरिता
योजनान्तरिताश्च । प्रकारकात्स्न्ये इति अवधृतासमर्थ्यप्रकारः ।

નન્વિત જૈનઃ પૃચ્છતિ । સ્વીકારાદિતિ ત્વયાऽपि । द्वितीयपक्षे इति स्वरूपपक्षे ।
कौतुकुस्ती नीतिरिति अत्रे 'किम्' इति गम्यम् । उभयेषामिति निकटस्थानां दूरस्थानां
चेति दावत् । जातवेदसमिति अग्निम् ।

(टि०) कस्यचिदिति मणि-मन्त्रसद्भावेपि । प्रतिबन्धकैति औषधमन्त्राद्यभावानां बहूनां यद्भावादिति यस्य एकस्य प्रतिबन्धकस्याभावात् । तद्वदेवेति एकप्रतिबन्धकवत् । 'त्वन्मतेनेति यौगाभिप्रायेण । सर्वेषामिति प्रतिबन्धकाभावादीनाम् । अवधृतेति गृहीतसावल्यात् ।

समुदिता एवेति मिलिता एव दाहादिकार्यस्य कारणतां त्रजेयुः पञ्चकुलवत् । तेषामिति प्रतिबन्धकाभावानाम् ।

अथ ये इत्यादि ॥ तन्नूपातमिति वैश्वानरम् । प्रतिबन्धुम् इति कार्योत्पादसामर्थ्यविकलं विधातुं प्रत्यलम् । तेषामिति प्रतिबन्धकाभावानाम् ।

द्वितीयेति-स्वरूपमात्रपक्षकक्षीकारे त एवेति प्रसिद्धसामर्थ्या एव तं प्रतीति तन्नूपातं प्रति । अपरे इति असमर्थाः । उभयेषामिति प्रतिबन्धुं समर्थानामसमर्थानां च स्वरूपमात्रे सामर्थ्याऽसामर्थ्यभेदस्यासंभवात् । तत्स्वरूपमिति प्रतिबन्धकस्वरूपम् ।

§१८ तथा न प्रतिबन्धकस्यात्यन्ताभावस्तावत् कारणतया वक्तुं युक्तः, तास्य सत्त्वात् अन्यथा जगति प्रतिबन्धककथां प्रत्यस्तमयप्रसङ्गात् । अपरे पुनः प्रतिबन्धकाभावा एकैकशः सहकारितां दधीरन्, द्वित्रा वा । प्रथमपक्षे प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः, परस्पराभावः, यः कश्चिद्वा सहकारी स्यात् । न प्रथमः, प्रतिबन्धकप्रध्वंसेऽपि पावकस्य प्लोषकार्योपलम्भात् । न द्वितीयः, प्रतिबन्धकप्रागभावेऽपि दहनस्य दाहोत्पादकत्वात् । न तृतीयः, प्रतिबन्धकसंबन्धवन्धोरपि धनञ्जयस्य स्फोटघटनप्रसङ्गात्, तस्य तदानीमपि भावात् । न चतुर्थः, प्ररूपयिष्यमाणानियतहेतुकत्वदोषानुषङ्गात् । द्वित्रप्रतिबन्धकाभावभेदे तु किं प्रागभावप्रध्वंसाभावौ, प्रागभावपरस्पराभावौ, प्रध्वंसाभावपरस्पराभावौ, त्रयोऽपि वा हेतवो भवेयुः । नाद्यः पक्षः, उत्तम्भकनैकटये तावन्तरेणापि पावकस्य प्लोषकार्यार्जनदर्शनात् । न द्वितीयतृतीयतुरीयाः, प्रतिबन्धकपरस्पराभावस्य प्राक् तदकारणत्वेन वर्णितत्वात्, भेदत्रयस्यापि चास्य परस्पराभावसंबलितत्वात् ।

§१८ वणी, प्रतिबन्धकना अत्यन्ताभावने तो कारण तुरीके कही शकशो न नहि. कारण के-तेनो अत्यन्ताभाव छे न नहि. अन्यथा न गत्मां प्रतिबन्धकनी कथा रडेशे न नहि. अने प्रतिबन्धकना प्रागलावादि अन्य अलावो अेकला न सहकारी अने छे के ये के त्रण मणीने सहकारी अने छे ? अेकदो न अलाव-सहकारी अनतो डोय तो ते-प्रागलाव, प्रध्वंसालाव, परस्परालाव, के गमे ते कोर्ह सहकारी छे ? प्रतिबन्धकना प्रागलावने सहकारी कारण कही शकशो नहि. कारण के-प्रतिबन्धकना प्रध्वंस कालमां पणु अर्थात् ते वभते पणु प्रागलाव नथी छतां पणु अग्निनुं दाहादि कार्य जेवामां आवे छे. प्रतिबन्धकना प्रध्वंसालाव पणु सहकारी कारण नथी कारण के-प्रतिबन्धकना प्रागलाव कालमां पणु अेटले के ते वभते प्रध्वंसालाव नथी छनां पणु अग्निनुं दाहादि कार्य जेवाय छे. अे न रीते तृतीय-अन्योन्यालावने पणु सहकारी कारण कही शकय नहि कारण के-प्रति-

અંધકનો સંબંધ હોય ત્યારે પણ અગ્નિથી સ્ફોટ (ફાટલા)ની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે કારણ કે-અન્યોન્યાભાવ તો પ્રતિબંધક કાલમાં પણ વિદ્યમાન છે જ, ગમે તે કોઈ સહકારી માનવો એ ચોથો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે તેમ માનવામાં નિયત હેતુનું નિરૂપણ થતું ન હોવાથી અનિયત હેતુકતા રૂપ દોષ આવશે. એને વિષે આગળ કહેવાશે. આ પ્રકારે કોઈ એક અભાવ સહકારી કારણ બને છે એ પક્ષ સંગત નથી અને જો એ કે ત્રણ પ્રતિબંધકાભાવ મળીને સહકારી કારણ છે-એ પક્ષ સ્વીકારો તો-પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવ, પ્રાગભાવ અને પરસ્પરાભાવ કે પ્રધ્વંસાભાવ અને પરસ્પરાભાવ સહકારી કારણ છે કે પછી ત્રણે સમુદિત સહકારી કારણ છે ? પહેલાં પક્ષ યોગ્ય નથી કારણ કે-અગ્નિ પાસે પ્રતિબંધક હોય ત્યારે તેનો પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવ નથી. છતાં પણ જો ઉત્તેજક (સૂર્યકાન્તમણિ) સમીપમાં હોય તો અગ્નિનું કાર્ય જોવાય છે. અર્થાત્ ઉક્ત બંને અભાવ કારણ હોય તો-ઉત્તેજકના સદ્ભાવમાં કાર્ય નિષ્પત્તિ થવી ન જોઈએ. અને ખીજે, ત્રીજે અને ચોથો પક્ષ પણ કહી શકશો નહિ, કારણ કે-પ્રતિબંધકના પરસ્પરાભાવને પહેલાં દાહાદિ કાર્યના અહેતુ તરીકે જણાવેલ છે અને આ ત્રણે પક્ષો પરસ્પરાભાવથી યુક્ત છે.

તથા નેત્યાદિના સૂરિરેવ ચર્ચયતિ । તસ્યેતિ અત્યન્તાભાવસ્ય । અસત્ત્વાદિતિ અત્યન્ત-મભાવસ્ય કદાચિદપ્યવિદ્યમાનત્વાત્ । યઃ કશ્ચિદિતિ એતેપામન્યતમઃ કશ્ચિત્ । પ્રતિવન્ધક-પ્રધ્વંસેऽપીતિ ન કેવલં પ્રતિવન્ધકપ્રાગભાવે એવ । પ્રતિવન્ધકપ્રાગભાવેऽપીતિ પ્રધ્વંસાભાવેऽપિ । તસ્યેતિ પરસ્પરાભાવસ્ય । ત્રયોऽપીતિ મિલિતા ઇત્યર્થઃ । તાવિતિ મિલિતૌ । પ્લોષ-કાર્યાર્જનદર્શનાદિતિ કેવલાદેવ પ્રાગભાવાત્ । તદ્કારણત્વેનેતિ દાહાદિકારણત્વેન ।

(ટિ.) તસ્યેતિ અત્યન્તાભાવસ્યાભાવાત્ । અન્યથેતિ અત્યન્તાભાવસંભવે પ્રતિવન્ધકાના-મત્યન્તાભાવસ્વીકારે રાસમશ્ચદ્ભવત્તેપામસત્ત્વાપત્તેઃ । અપરે ઇતિ પ્રાગભાવાદયસ્ત્રયઃ । ન ચતુર્થ ઇતિ યઃ કશ્ચિત્પક્ષઃ । ઉત્તમ્ભકેતિ પ્રતિવન્ધકમન્ત્રસામર્થ્યહન્તા ઉત્તમ્ભકો નિગદ્યતે ॥ તાવિતિ પ્રાગભાવપ્રધ્વંસાભાવૌ વિના-યતઃ—પ્રતિવન્ધકાનાં પ્રાગભાવો નાસ્તિ મળેઃ સદ્ભાવાત્, પ્રધ્વંસાભાવોઽપિ નાસ્તિ મળેરેવ સદ્ભાવાત્ । પ્લોષકાર્યેતિ દાહકાર્યજનનવિલોકનાત્ । તદ્કારણત્વેનેતિ દાહાદિકાર્યહેતુત્વેદ કથનાત્ ।

§૧૯ અથ પ્રાગભાવપ્રધ્વંસાભાવોત્તમ્ભકમણિમન્ત્રતન્ત્રાદયો યથાયોગં કારણમિતિ ચેત્ । તદસ્ફુટમ્ । સ્ફોટાદિકાર્યસ્યૈવમનિયતહેતુકત્વપ્રસજ્ઞાત્ । અનિયતહેતુકં ચાહે-તુકમેવ । તથાહિ—અન્વયવ્યતિરેકાવધાર્યઃ કાર્યકારણભાવો ભાવાનામ્, ધૂમધૂમધ્વ-જયોરિવ । પ્રસ્તુતે તુ પ્લોષાદિ યદેકદૈકસ્માદુત્પદ્યમાનમીક્ષામાસે, તદન્યદા યદન્ય-તોઽપિ સ્યાત્, તર્હિ તત્કારણકમેવ તન્ન ભવેદિતિ કથં નાહેતુકં સ્યાત્ ?

§૨૦ અથ ગોમયાદ્, વૃશ્ચિકાચ્ચ વૃશ્ચિકોત્પાદઃ પ્રેક્ષ્યતે । ન ચ તન્નાનિયતહેતુ-કત્વં સ્વીકૃતં ત્વયાઽપીતિ ચેત્ । તદપિ ત્રપાપાત્રમ્ । સર્વત્ર હિ શાલ્કગોમયાદૌ વૃશ્ચિક-

હિમ્માઽઽરમ્શક્તિરેકાસ્તિ—इति यानि तच्छक्तियुक्तानि, तानि तत्कार्योत्पादकानि—इति नार्य नः कलङ्कः संक्रामति । भवतां पुनरत्राप्ययं प्रादुर्भवन् दुष्प्रतिषेधः, येषां वृश्चिक-गोमयसाधारणमेकं किञ्चिन्नास्ति । न च प्रागभावप्रध्वंसाभावोत्तम्भकादीनामप्येकं किञ्चित्तुल्यं रूपं वर्तते । इति नानियतहेतुकत्वेन दुर्विधदैवेनेवामी मुच्यन्ते ।

- §૨૧ एतेन भावस्वभावोऽप्यभाव एवास्तु हेतुर्न त्वतीन्द्रियशक्तिस्वीकारः सुन्दरः-इत्यप्युच्यमानमपास्तम्, उक्ताभावविकल्पानामत्राप्यविशेषात् ।

§૧૯ નૈયાયિક—પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ, ઉત્તેજકમણિ, મન્ત્ર, તન્ત્ર વિગેરે-માંથી જ્યાં જેની યોગ્યતા હોય ત્યાં તે કારણ છે.

જૈન—એમ કહો તો તે અસ્પષ્ટ હોવાથી યોગ્ય નથી. કારણ કે—સ્ફોટાદિ (સ્ફોટાદિ) કાર્યમાં અનિયતહેતુકતા એટલે કે તેના કોઈ નિયત હેતુનો અભાવ છે એવા દોષની આપત્તિ આવશે, કારણ કે જે અનિયતહેતુક હોય છે, તે હેતુ રહિત જ છે. તે આ પ્રમાણે—પદાર્થોના કાર્યકારણભાવનો નિશ્ચય અન્વય-વ્યતિરેક દ્વારા થાય છે. જેમકે—ધૂમ અને અગ્નિનો કાર્યકારણભાવ અન્વય વ્યતિરેકથી છે. અહીં પ્રકૃતમાં તો દાહાદિ કાર્ય એક સમયે કોઈ એક પ્રતિ-ખંધકાભાવથી ઉત્પન્ન થતું જોવાય છે, તો બીજે સમયે વળી અન્ય ઉત્તેજકથી ઉત્પન્ન થતું જોવાય છે. એટલે તે દાહાદિકાર્યનું તે જ કારણ છે, એવો નિશ્ચય થશે નહિ. આ રીતે તે અનિયત હેતુવાળું કાર્ય ‘અહેતુક’ કેમ નહિ થાય ?

§૨૦ નૈયાયિક—ગોમય(છાણ)થી અને વીંછીથી વીંછીની ઉત્પત્તિ જોવાય છે, છતાં પણ તમોએ ત્યાં અનિયતહેતુકતા સ્વીકારી નથી, તો પ્રકૃત પ્રકરણ-માં પણ એ રીતે દોષ માનવો ન જોઈએ.

જૈન - તમારી આ વાત લગભગસ્પષ્ટ છે. કારણ કે—વીંછી અને છાણ આદિ દરેક સ્થળે વીંછીનાં ગચ્ચાને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ એક જ છે. માટે જે જે તેવી શક્તિવાળું હોય તે તે કાર્યજનક હોય છે. માટે અમને તે દોષ લાગતો નથી, પણ તમે તો તે દોષને અહીં પણ રોકી શકશો નહિ; કારણ કે તમારા મતમાં વીંછી અને છાણમાં કોઈ એક સાધારણ ધર્મ નથી, અને પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ અને ઉત્તેજક વિગેરેમાં પણ કોઈ એક સાધારણ ધર્મ નથી. માટે આ અનિયતહેતુકતારૂપ દુર્ભાગ્યથી તમારો છૂટકારો નથી.

§૨૧ અમારી આ દલીલોથી—ભાવસ્વરૂપ અભાવ જ ભલે કારણ અને પરંતુ અતીન્દ્રિય શક્તિનો સ્વીકાર તો યોગ્ય નથી—એ કથનનું પણ ખંડન થઈ ગયું કારણ કે—પૂર્વોક્ત અભાવ વિષેના વિકલ્પો અહીં પણ સમાન જ છે.

(૯૦) अथेत्यादि परः । तदस्फुटमिति सूरिः । एवमिति अनेन प्रकारेण ।

અથ ગોમયાદિત્યાદિના યૌગઃ પૃચ્છતિ । ત્વયાઽપીતિ જૈનેનાપિ । સર્વત્ર હીત્યાદિ-ખયે શાલ્કશબ્દેન વૃશ્ચિકાશ્લ્યા । ન इति अस्माकम् । अयमिति अनियतहेतुकत्वदोषः । एकमिति शक्तिलक्षणम् । तुल्यमिति शाल्ककादीनां तु वर्तते तुल्यं रूपं शक्तिलक्षणम् ।

उच्यमानमिति यौगैः ।

(टि०) प्रस्तुते इति प्रःगभाव-प्रध्वंसाभावकारणत्वे तत्कारणकमिति प्रागभावादिकारण-
कम् । तदिति पूर्वविदितं दाहादि ।

अथ गोमयादित्यादि ॥ तत्रेति वृश्चिकोत्पादे । तच्छक्तियुक्तानीति वृश्चिकडिम्भारम्भक-
शक्तियुक्तानि । तत्कार्येति वृश्चिकडिम्भोत्पादकानि । अयमिति अनियतहेतुकलक्षणः । न इति
अस्माकम् । अत्रापीति वृश्चिकोत्पादेऽपि । अयमिति अनियतहेतुकत्वकलङ्कः प्रकटीभवन्
दुर्निवारः ॥ अमी इति यौगाः ।

§२२ अथ शक्तिपक्षप्रतिक्षेपदीक्षिता आक्षपादा एवं साक्षेपमाचक्षते—ननु भवत्पक्षे
प्रतिबन्धकोऽकिञ्चित्करः, किञ्चित्करो वा भवेत् । अकिञ्चित्करप्रकारे, अतिप्रसङ्गः, शृङ्ग-
भृङ्गभृङ्गारादेरप्यकिञ्चित्करस्य प्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गात् । किञ्चित्करस्तु किञ्चिदुपचिन्वन्,
अपचिन्वन् वा स्यात् । प्राचि पक्षे, किं दाहशक्तिप्रतिकूलां शक्तिं जनयेत्, तस्या एव
धर्मान्तरं वा । न प्रथमः, प्रमाणाभावात् । दाहाभावस्तु, प्रतिबन्धकसन्निधिमात्रेणैव
चरितार्थ इति न तामुपपादयितुमीश्वरः । धर्मान्तरजनने तदभावे सत्येव दाहोत्पाद
इत्यभावस्य कारणत्वस्वीकारः, त्वदुक्ताशेषप्रागभावादिविकल्पावकाशश्च । अपचयपक्षे
तु प्रतिबन्धकस्तां शक्तिं विकुट्टयेत्, तद्धर्मं वा । प्रथमप्रकारे, कुतस्त्यं कृपीटयोनेः
पुनः स्फोटघटनपादवम् । तदानीमन्यैव शक्तिः संजातेति चेत् । ननु सा संजायमाना
किमुत्तम्भकात्, प्रतिबन्धकाभावाद्, देशकालादिकारकचक्राद्, अतीन्द्रियार्थान्तराद्वा
जायते । आद्यभिदायाम्, उत्तम्भकाभावेऽपि प्रतिबन्धकाभावमात्रात् कौतस्कुतं कार्या-
र्जनं जातवेदसः । द्वितीये भेदे, तत एव स्फोटोत्पत्तिसिद्धेः शक्तिकल्पनावैयर्थ्यम् ।
तृतीये, देशकालादिकारकचक्रस्य प्रतिबन्धककालेऽपि सद्भावेन शक्त्यन्तरप्रादुर्भाव-
प्रसङ्गः । चतुर्थे, अतीन्द्रियार्थान्तरनिमित्तकल्पने तत एव स्फोटः स्फुटं भविष्यति,
किमनया कार्यम् ? । तत्र शक्तिनाशः श्रायसः, तद्देव तद्धर्मनाशपक्षोऽपि प्रतिक्षे-
पणीयः ।

§२२ नैयायिक—शक्ति पक्षतुं अंजन करवाने अमे आक्षपादो-नैयायिके
प्रतिज्ञायद्ध छीये. अमारो आक्षेप छे के - छे शक्तिवादीये। मणि-भं-त्र-तं-त्रादि
ने प्रतिबन्धक छे ते तभारा भतमां अकिञ्चित्कर छे के किञ्चित्कर- (कंठं पंणु
करनार) ? अकिञ्चित्कर छेय तो-अतिप्रसंगदोष आवशे धारणुके-अकिञ्चित्कर अेवा
शृंग-भृंग भृंगारादिने प्रतिबन्धकतानी प्राप्ति थये. किञ्चित्कर छेय तो शुं कांछिक
उत्पन्न करे छे भाटे के केधने नाश करे छे तेथी प्रतिबन्धक कडेवाय छे ? कांछिक
उत्पन्न करवाथी ते किञ्चित्कर छेय तो-ते दाह शक्तिथी प्रतिकूण शक्तिने उत्पन्न
करे छे के शक्तिना केधं धर्मान्तरने उत्पन्न करे छे ? प्रतिकूण शक्तिनी उत्पत्ति
तो मानी शकशे नछि, धारणु के तेमां केधं प्रमाणु नथी. दाहाभावेने प्रतिकूल
शक्तिनी उत्पत्तिमां प्रमाणुत्पे उपस्थित करी शकशे नछि, अर्थात् प्रतिकूल

શક્તિ ન હોત તો દાહાભાવ ન થયો હોત એમ કહી શકશો નહિ. કારણ કે- દાહાભાવ તો પ્રતિબંધકના સાન્નિધ્યથી જ ચરિતાર્થ છે, એટલે દાહાભાવ પ્રતિ- ફલ શક્તિનો સાધક થઈ શકે નહિ. પ્રતિબંધક ધર્માન્તર ઉત્પન્ન કરે છે એ ખીજો પક્ષ કહો તો-તેથી એમ ક્લિત થાય છે કે-તે ધર્માન્તરનો અભાવ હોય ત્યારે જ દાહ થાય. આ રીતે તો તમે અભાવની કારણતા માની. એટલે તમોએ કહેલા પ્રાગભાવાદિ વિષેના સમગ્ર વિકલ્પોને પણ અવકાશ આપ્યો. પ્રતિબંધક અપચય (નાશ) કરે છે, એ પક્ષ માનો તો-પ્રશ્ન છે કે પ્રતિબંધક દાહકશક્તિનો નાશ કરે છે કે તે શક્તિના ધર્મનો ? દાહકશક્તિનો જ નાશ કરે છે એમ કહો તો-અગ્નિમાં ફેલવાદિ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય (શક્તિ) પુનઃ ક્યાંથી આવશે ? અર્થાત્ એક વખત શક્તિનો નાશ થયા પછી પ્રતિબંધક દૂર કર્યા પછીના કાલમાં તે શક્તિ ક્યાંથી આવશે ? તે કાળમાં એટલે કે પ્રતિબંધકાભાવ સમયે ખીજો જ શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, એમ કહો તો પુનઃ ઉત્પન્ન થનારી આ શક્તિ કેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે ? શુ' ૧-ઉત્તેજકમણિથી, ૨-પ્રતિબંધકના અભાવથી, ૩-દેશકાલાદિ કારક સમૂહથી, કે ૪-અતીન્દ્રિય પદાર્થથી ઉત્પન્ન થાય છે ? પહેલો પક્ષ કહો તો-ઉત્તેજકમણિનો અભાવ હોય છતાં પણ પ્રતિબંધકના અભાવ માત્રને લીધે અગ્નિથી દાહાદિ કાર્યો કેમ થાય છે ? અર્થાત્ ઉત્તેજક નથી માટે કાર્યોત્પત્તિ ન થવી જોઈએ. ખીજો પક્ષ કહો તો-પ્રતિબંધકાભાવથી જ ફેલવાની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થઈ જવાથી શક્તિની કલ્પના કરવી વ્યર્થ છે, ત્રીજો પક્ષ કહો તો-દેશકાલાદિ કારકસમૂહ તો પ્રતિબંધક હોય ત્યારે પણ વિદ્યમાન હોય છે. એટલે ખીજો શક્તિનો ઉત્પાદક થવાનો પ્રસંગ આવશે. એથો પક્ષ કહો તો અતીન્દ્રિય પદાર્થથી જ ફેલવાદિ કાર્ય થઈ જશે. તો પછી શક્તિની શી આવ- શ્યકતા છે ? અર્થાત્ અન્ય અતીન્દ્રિય પદાર્થને શક્તિનું કારણ અને શક્તિને ફેલવાનું કારણ માનો છો તેના કરતાં તે અતીન્દ્રિય પદાર્થને જ ફેલવાદિ કાર્યનું કારણ માની લો, તો પછી શક્તિને માનવાની જરૂર રહેશે નહિ. આ રીતે પ્રતિ- બંધક શક્તિનો નાશ કરે છે એ પક્ષ શ્રેયસ્કર નથી અને તે જ રીતે શક્તિના ધર્મના નાશ પક્ષનું પણ બુદ્ધિમાન્ પુરુષે સ્વયં ખંડન કરી લેવું.

(૫૦) દાહોત્પાદ્ इति यावद्धर्मान्तरं नोत्पद्यते तावद्दहति दहनः एतावता प्रागभावः कारणम् ।
 અભાવસ્યેતિ પ્રાગભાવસ્ય । પુનઃ સ્ફોટઘટનમિતિ શક્તૌ એકદા કુદ્ધિતાયાં સત્યામિતિ ભાવઃ ।
 આદ્યભિદાયામિતિ એતાવતાઽઽદાવપ્યુત્તમ્ભકાદેવ શક્તિરુત્પન્નેતિ પરાશયઃ । જાતવેદસ્ इत्यમે
 અથ ચ પ્રતિબન્ધકાભાવમાત્રેઽપિ કાર્યમુત્પદ્યત એવેતિ । શક્તિકરુપનાવૈયર્થ્યમિતિ અસ્મન્મતા-
 જ્ઞીકારશ્ચ । તત્ એવેતિ અતીન્દ્રિયાર્થાન્તરાદેવ । શક્તિનાશ इति પ્રતિબન્ધકક્રુતઃ ।

(ટિ૦) પ્રાચિ પક્ષે इत्यादि ॥ तस्या इति शक्तेरेव । प्रतिबन्धकेति प्रतिबन्धक-
 सामीप्यवशादेव कृतार्थः । तामिति प्रतिकूलशक्तिम् । तद्भावे इति धर्मान्तराभावे । विकुङ्ठ-
 येदिति विनाशयेच्चूर्णीकुर्यात् ॥ तद्धर्ममिति शक्तिधर्मम् ॥ कुतस्त्यमिति चूर्णीकृतत्वेन
 तस्याः पुनरुद्भवाभावात् । तदानीमिति दाहोत्पत्तिकाले उत्तम्भकादिसद्भावे । सेति शक्तिः ।
 यावद् धर्मान्तरं नोपपद्यते तावद् दहति एतावता प्रागभावः कारणम् । उत्तम्भकेति उत्तम्भक-
 सकाशाच्छक्युत्पत्तौ उत्तम्भकं विनापि वह्निजन्यदाहादिकार्यं प्रतिबन्धकाभावे न स्यात् । दृश्यते-

ચ પ્રતિબંધકાભાવે તં વિનાપિ કાર્યાત્પત્તિઃ ॥ તત્ત એવેતિ પ્રતિબંધકાભાવાદેવ ॥ તૃતીય
 इति प्रतिबन्धकसद्भावेपि देशकालादिसामग्री विद्यते, ततः शक्त्यन्तरदाहजनकं प्रादुर्भवति । तत
 एवेति अतीन्द्रियार्थान्तरनिमित्तत एव । अनयेति शक्तिकल्पनया, तद्विति तस्मात्कारणात् प्रति-
 बन्धकसद्भावे । न श्रायस इति नोत्तमः । तद्देवेति शक्तिनाशवदेव । तद्धर्मिति शक्तिधर्म-
 नाशः ।

§૨૩ અત્રાભિદ્ધમહે । એતપુ શક્તિનાશપક્ષ એવ કક્ષોક્રિયત ઇત્યપરવિકલ્પશિલ્પ-
 कल्पनाजल्पाकता कण्ठशोपायैव वः संबभूव । यत्तूक्तम्—कुतः पुनरसावुत्पद्येतेति ।
 तत्र शक्त्यन्तरसहकृतात् कृपीटयोनेरवेति ब्रूमः ।

§૨૪ નનુ પ્રતિબંધકદશાયાં સા શક્તિરસ્તિ નવા । નાસ્તિ ચેત્, કુતઃ પુનરુત્પ-
 द्येत । शक्त्यन्तरसहकृतादग्नेरवेति चेत्, तर्हि साऽपि शक्त्यन्तरसन्नीचस्तस्मादेवोन्म-
 ज्जेदित्यनवस्था । अथास्ति, तदानीमपि स्फोटोत्पादिकां शक्तिं संपादयेत्, ततोऽपि
 स्फोटः स्फुटं स्यादेवेति ।

§૨૫ અત્રોચ્યતે । પ્રવિન્ધકાવસ્થાયામપ્યસ્ત્યેવ શક્ત્યન્તરમ્, ઘટયતિ ચ સ્ફોટ-
 घटनलम्पटां शक्तिं तदाऽपि । यस्तु तदा स्फोटानुत्पादः, स प्रतिबन्धकेनोत्पन्नोत्पन्ना-
 यास्तस्याः प्रध्वंसात् । प्रतिबन्धकापगमे तु स्फोटः स्फुटीभवत्येवेत्यતીન્દ્રિયશક્તિસિદ્ધિઃ ।
 અત્રાઽઽશક્ત્યાન્તરપરીહારપ્રકારમૌક્તિકકળપ્રચયાવચાયઃ સ્યાદ્વાદરત્નાકરાત્ તાર્કિકૈઃ
 कर्तव्यः । एवं च स्वाभाविकशक्तिमान् शब्दोऽर्थं बोधयतीति सिद्धम् ।

अथ तदङ्गीकारे तत एवार्थसिद्धेः सङ्केतकल्पनाऽनर्थिकैव स्यादिति चेत् ।
 नैवम् । अस्य सहकारितया स्वीकारात्; अङ्कुरोत्पत्तौ पयःपृथिव्यादिवत् । अथ स्वाभा-
 विकसंबन्धाभ्युपगमे देशभेदेन शब्दानामर्थभेदो न भवेद्, भवति चायम्, चौर-
 शब्दस्य दाक्षिणात्यैरोदने प्रयोगादिति चेत् । तदशक्यम् । सर्वशब्दानां सर्वार्थप्रत्यायन-
 शक्तियुक्तत्वात् । यत्र च देशे यदर्थप्रतिपादनशक्तिसहकारी संकेतः, स तमर्थं तत्र
 प्रतिपादयतीति सर्वमवदातम् ।

§૨૩. नैन—हे नैयायिको ! तमोऽप्ये शक्तिना विषयमां उपर ने विकल्पो
 કર્યા તેમાંથી ફક્ત શક્તિનાશ પક્ષનો જ અમે સ્વીકાર કરીએ છીએ. તેથી
 બાકીના બીજા વિકલ્પો કરવા એ નિષ્ફળ છે. અને તમે જે કહ્યું હતું કે શક્તિ
 પુનઃ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, તે શક્તિ અન્ય
 શક્તિના સહકારવાળા અગ્નિથી ઉત્પન્ન થાય છે.

§૨૪ નૈયાયિક—પ્રતિબંધક દશામાં તે અન્ય શક્તિ છે કે નથી? જો નથી એમ
 કહો તો—એ શક્તિ વળી કેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે? કદાચ તેથી અન્ય શક્તિના
 સહકારવાળા અગ્નિથી તે શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે—એમ કહો તો—તે શક્તિ પણ

તેથી અન્ય શક્તિના સહકારવાળા અગ્નિથી ઉત્પન્ન થશે. એ રીતે અનવસ્થા આવશે. પ્રતિબંધક દશામાં તે અન્ય શક્તિ છે, એમ કહો. તો તે પ્રતિબંધક દશામાં પણ ક્ષોભલાને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિને ઉત્પન્ન કરે, અને તેથી સ્પષ્ટરૂપે ક્ષોભાદિ કાર્ય થવું જોઈએ.

૬૨૫ જૈન—આનો ઉત્તર એ છે કે—પ્રતિબંધક દશામાં પણ અન્ય શક્તિ વિધમાન છે જ, અને તે પ્રતિબંધક કાલમાં પણ દાહજનિકા શક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે. છતાં પણ તે વખતે શક્તિનું કાર્ય ક્ષોભકો ઉત્પન્ન થતો નથી તેનું કારણ એ છે પ્રતિબંધક દ્વારા પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થતી દાહજનિકા શક્તિનો નાશ કરવામાં આવે છે. અને જ્યારે પ્રતિબંધક દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે ક્ષોભકો સ્પષ્ટ થઈ જ જાય છે. આ રીતે અતીન્દ્રિય શક્તિની સિદ્ધિ થઈ. આ સ્થળે ધીજી અનેક શંકાઓ અને તેનું સમાધાનરૂપ મોતીના દાણાનો સંગ્રહ અને વિસ્તરણ સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાંથી તાર્કિક પુરુષોએ જાણી લેવું. આ પ્રમાણે શક્તિ સિદ્ધ થવાથી સ્વાભાવિક શક્તિવાળો શબ્દ અર્થનો ઘોષ કરાવે છે—એ સિદ્ધ થયું.

શંકા—જો શબ્દમાં શક્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે તો તે શક્તિથી જ અર્થ સિદ્ધ થઈ જશે, તો સંકેતની કલ્પના નિરર્થક જ થશે.

સમાધાન—એમ નથી. અંકુરની ઉત્પત્તિમાં પાણી અને પૃથ્વી આદિ જેમ સહકારી છે તેમ શબ્દથી અર્થજ્ઞાનમાં સંકેત પણ સહકારી છે.

શંકા—સ્વાભાવિક સંબંધ હોય તો દેશભેદથી શબ્દોનો અર્થભેદ થવો ન જોઈએ, પરંતુ અર્થભેદ થાય તો છે, જેમકે—દક્ષિણ દેશના લોકો ચૌર શબ્દનો પ્રયોગ ઓહન-ભાત અર્થમાં કરે છે.

સમાધાન—આ કથન ખરાખર નથી, કારણ કે સર્વ શબ્દોમાં સર્વ અર્થનો ઘોષ કરાવવાની શક્તિ છે. પરંતુ જે દેશમાં જે અર્થને પ્રતિપાદન કરનારી શક્તિનો સહકારી સંકેત હોય છે, તે શબ્દ તે દેશમાં તે અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. આ રીતે સર્વ નિર્દોષ છે.

(૫૦) શક્ત્યન્તરસહકૃતાદિતિ શક્ત્યન્તરં પ્રકાશકત્વાદિ ।

નન્વિતિ નૈયાયિકઃ । પુનરુત્પદ્યેત્તેતિ પ્રતિબન્ધકે ગતે સતિ । શક્ત્યન્તરસહકૃતાદિઃ શક્ત્યન્તરં પ્રકાશકત્વાદિ । અથાસ્તીત્યાદિગચ્છે । તદ્દાનીમપીતિ પ્રતિબન્ધકદશાયामપિ ।

સ્યાદ્વાદરત્નાકરાદિતિ તત્રાયં શ્લોકઃ—

“જયન્ત ! હન્ત કા તત્ર ગણના ત્વયિ કીટકે ।

યત્રાસ્યાં શક્તિસંસિદ્ધૌ મજ્જત્યુદયનદ્વિપઃ ॥૧૧॥”

દાક્ષિણાત્યૈરિતિ દ્રાવિઢૈઃ ।

(ટિ૦) પ્રતિબન્ધકેત્યાદિ ॥ ઉત્પન્નોત્પન્નાયા ઇતિ સંજાતાયાઃ સંજાતાયાઃ । તસ્યા ઇતિ શક્તેઃ ॥ અથ તદ્ગ્નીકારે ઇતિ શક્તિસ્વીકારે ॥ તત્ત પ્વેતિ શક્તેરેવ । અસ્યેતિ સંકે- તસ્ય । અયમિતિ અર્થભેદઃ । સ્ત ઇતિ શબ્દઃ । તત્રેતિ દેશે ।

§૨૬ સૌગતાંસ્તુ પ્રત્યેવં વિધેયાનુવાદ્યભાવઃ—યોઽયં શબ્દો વર્ણાત્માઽઽવયોઃ પ્રસિદ્ધઃ, સ સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયામ્યાં કૃત્વાઽર્થવોધનિવન્ધનમેવેતિ ।

§૨૭ અથ સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયામ્યાં શબ્દસ્યાર્થે સામાન્યરૂપે, વિશેષલક્ષણે, તદુ-મયસ્વભાવે વા વાચકત્વં વ્યાક્રિયેત । ન પ્રથમે, સામાન્યસ્યાર્થક્રિયાકાર્ત્વાભાવેન નમો-ઽમ્બોજસન્નિભત્વાત્ । ન દ્વૈતીયીકે, વિશેષસ્ય સ્વલક્ષણલક્ષણસ્ય વૈકલ્પિકત્રિજ્ઞાના-ગોચરત્વેન સંકેતાસ્પદત્વાસંભવાત્ । તત્સમ્ભવેઽપિ વિશેષસ્ય વ્યવહારકાલાનનુયાયિત્વેન સંકેતનૈર્યક્યાત્ । તાર્તાયીકે તુ સ્વતન્ત્રયોઃ, તાદાત્મ્યાપન્નયોર્વા સામાન્ય-વિશેષયો-સ્તદ્ગોચરતા સંગીર્યેત । નાદ્યઃ પક્ષઃ, પ્રાચિકવિકરૂપોપદર્શિતદોષાનુષઙ્ગાત્ । ન દ્વિતીયઃ । સામાન્યવિશેષયોર્વિરુદ્ધધર્માધ્યાસિતત્વેન તાદાત્મ્યાયોગાદિતિ નાર્યો વાચ્યો વાચામ્, અપિ તુ પરમાર્થતઃ સર્વતો વ્યાવૃત્તસ્વરૂપેષુ સ્વલક્ષણેષ્વેકાર્થકારિત્વેન, એકકારણત્વેન ચોપજાયમાનૈઃ પ્રત્યેવમર્શરૂપવિકરૂપસ્યાકારો વાહ્યત્વેનાભિમન્યમાનો બુદ્ધિપ્રતિવિમ્બ-વ્યપદેશભાગપોહઃ; શબ્દશ્રુતૌ સત્યાં તાદૃશોલ્લેખશેખરસ્યૈવ વેદનસ્યોત્પાદાત્ । અપો-હત્વં ચાસ્ય સ્વાકારવિપરીતાકારોન્મૂલકત્વેનાવસેયમ્ । અપોહ્યતે સ્વાકારાદ્વિપરીત આકારોઽનેનેત્યપોહ ઇતિ વ્યુત્પત્તેઃ । તત્ત્વતસ્તુ ન કિચ્ચિદ્વાચ્યં વાચકં વા વિદ્યતે, શબ્દા-ર્થતયા કથિતે બુદ્ધિપ્રતિવિમ્બાત્મન્યપોહે કાર્યકારણભાવસ્યૈવ વાચ્યવાચકતયા વ્યવ-સ્થાપિતત્વાત્ ।

§૨૬ સૌગતો(ખૌદ્ધો)ની અપેક્ષાએ અનુવાદ્ય-વિધેયભાવ આ પ્રમાણે છે— આપણુ ખન્નેને વર્ણુસ્વરૂપ જે શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે(અનુવાદ્ય) તે સ્વાભાવિક સામર્થ્ય અને સંકેત દ્વારા પદાર્થ બોધમાં કારણુ છે જ (વિધેય). આ પ્રમાણે અનુવાદ્ય-વિધેયભાવ થયેા.

§૨૭ ખૌદ્ધ—સ્વાભાવિક સામર્થ્ય અને સંકેત દ્વારા શબ્દ વાચક છે, તે તે શુ સામાન્ય અર્થનો, વિશેષ અર્થનો કે સામાન્યવિશેષ ઉભયસ્વરૂપઅર્થનો વાચક છે? પહેલો પક્ષ તે યોગ્ય નથી, કારણુ કે સામાન્ય અર્થ ક્રિયાકારી ન હોવાથી આકાશ કમલની તુલ્ય છે, અર્થાત્ સામાન્ય અસત્રૂપ હોવાથી છે જ નહિ. ખીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણુ કે—સ્વલક્ષણુ સ્વરૂપ વિશેષ વિકરૂપ જ્ઞાનનો વિષય નથી. માટે સંકેતને વિષય ખની શકતો નથી. અને જે સંકેતનો વિષય કોઈ પણ રીતે માનવામાં આવે તે પણ વ્યવહાર કાલ સુધી વિશેષ રહેતો ન હોવાથી તેમાં સંકેત કર્યો એ નિર્રર્થક છે. ત્રીજા પક્ષમાં તે પ્રશ્ન છે કે—સ્વતન્ત્ર સામાન્ય અને વિશેષ સંકેતનો વિષય છે કે તાદાત્મ્યને પ્રાપ્ત થયેલ સામાન્યવિશેષ સંકેતનો વિષય છે? આદ્ય પક્ષ તે યોગ્ય નથી કારણુ કે—એમ માનવાથી ઉપરના બે

વિકલ્પમાં કહેલ દોષોની પ્રાપ્તિ થશે. બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ-કે સામાન્ય અને વિશેષ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય હે.વાથી તે બન્નેમાં તાદાત્મ્ય (એક રૂપતા)નો સંભવ જ નથી માટે શબ્દોનો વાચ્ય અર્થ નથી. પરંતુ પરમાર્થથી તો સર્વથી વ્યાવૃત્ત સ્વરૂપવાલા-ભિન્ન સ્વરૂપવાલા સ્વલક્ષણોમાં એકાર્થકારી હે.વાથી અને એક કારણથી થતા હે.વાથી એક પ્રત્યવમર્શ(બોધ) રૂપ વિકલ્પનો આકાર જે બાહ્યરૂપે મનાય છે અને જે બુદ્ધિ પ્રતિબિંબ નામે ઓળખાય છે તે અપોહ જ વાચ્ય છે. કારણ કે-શબ્દ સાંભળ્યા પછી તે પ્રકારના ઉદ્દેશ્યવાલા જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે વિકલ્પ જ્ઞાન અપોહ એટલા માટે કહેવાય છે કે તે પોતાના આકારથી વિપરીત આકારનું ઉન્મૂલન કરે છે, કારણ કે-પોતાના આકારથી વિપરીત આકાર જેનાથી દૂર કરાય તે અપોહ-એવી વ્યુત્પત્તિ અપોહ શબ્દની છે. તત્ત્વથી વિચારીએ તો-ન કોઈ વાચ્ય છે, કે ન કોઈ વાચક છે, પરંતુ શબ્દ અને અર્થરૂપે કહેલ બુદ્ધિના પ્રતિબિંબ સ્વરૂપ અપોહમાં જ કાર્યકારણભાવ છે, તેની જ વાચ્યવાચક તરીકે વ્યવસ્થા છે.

(૫૦) અથ સ્વાભાવિક્કેત્યાદિના સૌગતઃ પૂર્વપક્ષયતિ । સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયાભ્યામિતિ ભવત્પરિકલ્પિતાભ્યામ્ । તદુભયસ્વભાવે इति सामान्यविशेषात्मके । सर्वतो व्यावृत्तेत्यादिगच्छे । स्वलक्षणेऽपि इतरेतरविशकलितपरमाणुषु । एकार्थकारित्वे इति एकार्थकारित्वं जलाहरणलक्षणम् । एककारणत्वेनेति एकस्य विकल्पस्य कारणानि एकविकल्पकारणानि तेषां भावस्तत्त्वं तेन । कार्यकारणभावस्यैवेत्यादि । अत्र श्लोकः—

“विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः शब्दयोनयः ।

कार्यकारणता तेषां नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यपि ॥૧॥”

(ટિ૦) વિશેષસ્યેત્યાદિ । તત્સંભવેऽપીતિ સંકેતસંભવેऽપિ યો વિશેષઃ સ્વલક્ષણલક્ષણઃ સંકેતગોચરમનાયિ તસ્ય ક્ષણિકત્વેન તદાનીમેવ વિનષ્ટત્વાદ્યવહારસમયે સંકેતો નિરર્થક એવ ભવેત્ । અપિ ચ, તત્કાલમુત્પન્ને સ્વલક્ષણે આકાશાત્પતિત ઇવ નવીનઃ સંકેતઃ કલ્પનીયઃ । પૂર્વ-સંકેતાનામપિ વિનષ્ટત્વાત્ । પૂર્વમર્નાક્ષિતે વસ્તુનિ નવીનસંકેતકલ્પનાપ્યલ્પીયસી । તદ્ગોચરત્તેતિ શબ્દવિપયતાઽઽચક્ષીત । નાર્થો વાચ્ય इति વાચાં શબ્દાનામર્થઃ સ્વલક્ષણરૂપો ન વાચ્યઃ કિન્તુ તત્ત્વતોऽપોહ એવેતિ સંબન્ધઃ ॥ સર્વત इति સામાન્યતો ઘટાદેવ્યાવૃત્તેપુ વિશેષત્વાદ્વિશકલિતત્વાદ્વા । એકાર્થેતિ એકમર્થ ઘટાદિકં કરોતીતિ તદ્વાવસ્તત્ત્વમ્ તેન । એકસ્ય એવ પદાર્થસ્ય કારણં તદ્વાવસ્તત્ત્વં તેન 'સંજાયમાન ઉત્પદ્યમાનઃ 'એકોઽયં ઘટઃ' इत्याद्येककारो यः प्रत्यवमर्शो विचारस्तद्रूपस्य । વાહ્યત્વેનેતિ અન્તર્મુખોઽપિ સર્વ વાહ્યમિતિ જાનાનઃ । શબ્દશ્રુતાવિતિ શબ્દાકર્ણને સતિ । તાદશોલ્લેખેતિ અપોહોલ્લેખશેખરસ્ય । 'સંવેદનસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય । અસ્યેતિ વિકલ્પાકારસ્ય ।

§૨૮ અથ શ્રીમદનેકાન્તસમુદ્દોષપિપાસિતઃ ।

અપોહમાપિવામિ દ્રાગ્ વીક્ષન્તાં ભિક્ષવઃ ક્ષણમ્ ॥૧॥

૧ મૂલે 'ઉપજાયમાન' इति पाठः । ૨ વેદનસ્ય—इति मूले ।

इह तावद्विकल्पानां तथाप्रतीतिपरिहृतविरुद्धधर्माध्यासकथञ्चित्तादात्म्यापन्नसा-
मान्यविशेषस्वरूपवस्तुलक्षणाक्षूणदीक्षादीक्षितत्वं प्राक् प्राकट्यत । ततस्तत्त्वतः शब्दा-
नामपि तत्प्रसिद्धमेव । यतोऽजल्प युष्मदीयैः “स एव शब्दानां विषयो यो विकल्पा-
नाम्” इति कथमपोहः शब्दार्थः स्यात् । अस्तु वा तथाऽप्यनुमानवत् किं न शब्दः
प्रमाणमुच्यते । अपोहगोचरत्वेऽपि परम्परया पदार्थे प्रतिबन्धात् प्रमाणमनुमानमिति
चेत्, तत एव शब्दोऽपि प्रमाणमस्तु । अतीतानागताम्बरसरोजादिष्वसत्स्वपि शब्दो-
पलम्भान्नात्रार्थप्रतिबन्ध इति चेत् । तर्हिभूद् वृष्टिः, गिरिन्दीविगोपलम्भाद्, भावी भ्र-
ण्युदयः; रेवत्युदयात्, नास्ति रासभशृङ्गम्; समग्रप्रमाणैरनुपलम्भात् इत्यादेरर्थाभा-
वेऽपि प्रवृत्तेऽनुमानेऽपि नार्थप्रतिबन्धः स्यात् । यदि वचोवाच्यापोहोऽपि पारम्पर्येण
पदार्थप्रतिष्ठः स्यात्, तदानीमलावृन्नि मज्जन्तीत्यादिविप्रतारकवाक्यापोहोऽपि तथा
भवेदिति चेत्, अनुमेयापोहेऽपि तुल्यमेतत्, प्रमेयत्वादिहेत्वनुमेयापोहेऽपि पदार्थप्रति-
ष्ठताप्रसक्तेः । प्रमेयत्वं हेतुरेव न भवति, विपक्षासत्त्वतल्लक्षणाभावादिति कुतस्त्या तद-
पोहस्य तन्निष्ठतेति चेत् । तर्हि विप्रतारकवाक्यमप्यागम एव न भवति, आतोक्तत्व-
तल्लक्षणाभावादित्यादि समस्तं समानम् ।

इति न—“श्रीमान् अनेकान्तवाहनी ઉદ્દ્યોષણા કરવાથી પિપાસુ (તૃષ્ણાવાન્) થયેલો હું અપોહનું શીઘ્ર પાન કરી બહુ છું તે હે બૌદ્ધો! તમે ક્ષણમાત્ર બુઝો.”

પ્રથમ તો અહીં તથાપ્રકારની પ્રતીતિ હોવાથી વિરુદ્ધધર્માધ્યાસનો પરિહાર થઈ જતો હોઈ કથંચિત્ ઐક્યલાવને પામેલ સામાન્યવિશેષાત્મક વસ્તુલક્ષણની નિર્દોષ દીક્ષામાં વિકલ્પો દીક્ષિત છે. આ બાબત પહેલાં જ પ્રકટ થઈ ચૂકી છે. અર્થાત્ વિકલ્પો સામાન્ય વિશેષરૂપ વસ્તુને વિષય કરે છે એ કહેવાઈ ગયું છે. તેથી તત્ત્વતઃ શબ્દો પણ ઉભયાત્મક વસ્તુને વિષય કરનારા સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે—તમારા જ આચાર્યોએ કહ્યું છે કે—“જે વિકલ્પોનો વિષય છે તે જ શબ્દોનો વિષય છે.” તો પછી શબ્દનો અર્થ અપોહ કઈ રીતે થઈ શકશે? તાત્પર્ય કે—જે વિકલ્પનો વિષય હોય તે જ શબ્દનો વિષય બનતો હોય તો વિકલ્પનો વિષય સામાન્યવિશેષા-ભયાત્મક વસ્તુ હોઈ શબ્દનો પણ વિષય તેવી જ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે, પણ અપોહ તો બને જ નહિ. અથવા અપોહને શબ્દનો અર્થ (વચ્ય) માની લેવામાં આવે તો પણ અનુમાનની જેમ શબ્દ કેમ પ્રમાણ નહિ કહેવાય ?

બૌદ્ધ—અનુમાન અપોહને વિષય કરતું હોવા છતાં પરંપરાએ પદાર્થમાં સંબંધ હોવાથી પ્રમાણરૂપ છે.

જૈન—શબ્દ પણ તે જ રીતે પ્રમાણ હો.

બૌદ્ધ—અતીત અને અનાગત તથા આકાશકમલ વિગેરે અસત્ પદાર્થો વિષે પણ શબ્દ ઉપલબ્ધ હોવાથી શબ્દનો અર્થ સાથે સંબંધ નથી.

જૈન—તો પછી વરસાદ થયો હોવો જોઈએ, કારણ કે પર્વતમાંથી આવતી-નદીમાં પાણીનો વેગ જોવાય છે, રેવતી નક્ષત્રનો ઉદય થયો છે માટે ભરણીનો ઉદય હવે પછી થશે, ગધેડાનું શીંગડું જગત્માં નથી, કારણ કે—સમસ્ત પ્રમાણથી પણ તેની ઉપલબ્ધિ થતી નથી—વિગેરે સ્થળે પદાર્થ નથી છતાં અનુમાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે, માટે અનુમાનનો પણ પદાર્થ સાથે સંબંધ ન હોવો જોઈએ.

ખૌદ્ર—જો શબ્દનો વાચ્ય અપોહ પણ પરંપરાથી પદાર્થ સાથે સંબંધ હોય તો ‘તુંબડું ડૂબે છે’ ઇત્યાદિ છેતરપીંડી કરનાર ઠગ પુરુષના વાક્યોનો વિષય અપોહ પણ પરંપરાએ સંબંધવાળો થવો જોઈએ.

જૈન—તે જ પ્રમાણે અનુમેયાપોહમાં પણ બનશે, કારણ કે પ્રમેયત્વાદિ હેતુના અનુમેયાપોહમાં પણ પરંપરાએ પદાર્થનો સંબંધ માનવો પડશે.

ખૌદ્ર—પ્રમેયત્વ હેતુ જ થઈ શકતો નથી, કારણ કે—વિપક્ષાસત્ત્વરૂપ હેતુનું લક્ષણ તેમાં નથી, એટલે પ્રમેયત્વના અનુમેયાપોહના અર્થમાં પરંપરાએ સંબંધ કઈ રીતે હોઈ શકે ?

જૈન—તો પછી આત્મોક્તત્વરૂપ લક્ષણ છેતરપીંડી કરનાર પુરુષના વાક્યમાં ન હોવાથી તે આગમરૂપ પ્રમાણ પણ બની શકતું નથી, માટે એ સમસ્ત બાબત પરસ્પર સમાન જ છે.

(૫૦) અપોહમિતિ અપઃ કમંતાપન્નાઃ અહમ્ ।

इह तावदित्यादिगद्ये लक्षणशब्देन परिज्ञानम् । अस्तु चेत्यादि अस्तु वाऽपोहः शब्दार्थः । पदार्थे इति स्वलक्षणे । अत्रेति शब्दे । यदि चच इत्यादि सौगतः । तथा भवेदिति पदार्थ-प्रतिष्ठः । अनुमेयाऽपोहेऽपीत्यादि सूरिः । प्रमेयत्वमित्यादि सागतः । तदपोहस्य प्रमेयापोहस्य तन्निष्ठतेति पदार्थनिष्ठता । तर्हीत्यादि सूरिः । आप्तोक्तत्वतल्लक्षणाभावादिति आप्तोक्तत्वाख्यागमलक्षणाभावात् ।

(ટિ૦) इह तावदित्यादि । तथाप्रतीतीति तथाविधा विरुद्धधर्माध्यासरहिता या प्रतीतिस्तया परिहृतो विरुद्धधर्माध्यासो येन तत् तथा कथंचित्तादात्म्यापन्नौ भविष्वगभावसमाश्रितौ यौ सामान्य-विशेषौ तत्स्वरूपं तदात्मकं यद् वस्तुलक्षणं स्वलक्षणरूपं तस्य या अक्षूणा दीक्षा तथा दीक्षितत्वम् विकल्पानां स्वलक्षणान्तःप्रवेशः प्राग्भावित इति भावः । तदिति उभयात्मकवस्तुविषयत्वम् । तत् एत्रेति परंपरया पदार्थप्रतिबन्धाभावादेव । अतीतानागतेत्यादि । अत्रेति शब्दे ॥ अलावूनीति तुम्बकादीनि जलतलगतान्यपि न मज्जन्ति ॥ तथा चोक्तम्—“तुम्बकं तृणकाष्ठं च तैलं जलसमागतम् । पुनः स्वस्थानमायाति.....” ॥ इत्यादि ॥

अत एव विप्रतारकः ॥ तथेति पारंपर्येण पदार्थप्रतिष्ठः स्यात् । अनुमेयेति अनुमेयथासावपोहश्चेति कर्मधारयः ॥ प्रमेयत्वेति प्रमेयत्वादिहेतुभिः कृत्वा प्रमेयत्वादिहेतुभिरनुमेयापोहे पदार्थप्रतिष्ठा न स्यात् हेतोरालीक्यात् । प्रमेयत्वमित्यादि ॥ विपक्षासत्त्वेति-विपक्षासत्त्वं तल्लक्षणं हेतुलक्षणं तस्यासत्त्वात् ॥ तदपोहस्येति अनुमेयापोहस्य । तन्निष्ठतेति पदार्थनिष्ठता । तल्लक्षणेति आगमलक्षणासत्त्वात् ।

§२९ यस्तु नातोक्तत्वं वचसि विवेचयितुं शक्यमिति शाक्यो वक्ति, स पर्यनुयोज्यः । किमाप्तस्यैव कस्याप्यभावादेवमभिधीयेत, भावेऽप्यस्य निश्चयाभावात्, निश्चयेऽपि मौन-
प्रतिकत्वाद्, वक्तृत्वेऽप्यनाप्तवचनात् तद्वचसो विवेकावधारणाभावाद्वा । सर्वमप्येतच्चा-
र्वाकादिवाचां प्रपञ्चात् मातापितृपुत्रभ्रातृगुरुसुगतादिवचसां विशेषमातिष्ठमानैरप्रकटनी-
यमेव । न च नास्ति विशेषस्वीकारः, तत्पठितानुष्ठानघटनायामेव प्रवृत्तेर्निर्विन्ध्यन-
त्वापत्तेः ।

§२९. औद्ध—आ वयन आप्तुं छे के अनाप्तुं एवे। विवेक थर् शकतो
नथी तेनुं शुं ?

जैन—अहीं तमने पूछपुं जेथं ए के 'विवेकनो संलव नथी' ए तमारा
कथननुं कारण शुं ? केथं आप्त पुरुष तो छे पणु निश्चय नथी. (ते आप्त न
छे एवे। निश्चय नथी) भाटे, आप्त पुरुष छे एवे। निश्चय होवा छतां ते शुं
मौनप्रती (सदा मौन रहेवानी प्रतिज्ञावाणा) छे भाटे, के ओले छे परंतु अना-
प्तना वयनथी तेमना वयनमां शुं लेह छे तेनो निश्चय नथी भाटे ? आर्वा-
कहि-नास्तिकहि लोकेनी वाणीना प्रपञ्चथी माता, पिता, पुत्र लार्थ, गुरु, सुगत
विगेदेनी वाणी-शब्दमां विशेषता छे एम भाननारा औद्धां ए आ पधुं कडेवुं
न न जेथं ए, अने जे माता पितादिकना वयननी आर्वाकना वयननी अपे-
क्षां विशेषता स्वीकारता न हो तो तेमनी-मातपितादिकनी वाणीने आधारे
न जे अनुष्ठान थाय छे ते निष्कारणु थनी नशे.

(प०) अनाप्तवचनादिति अनाप्तवचनसकाशात् । तद्वचस इति आप्तवचसः ।

(टि०) सर्वमप्येतदिति । तत्पठितेति तेषां पितृमातृसुगतादिवाक्यानां पठनाचरण-
घटनायाम् । निर्विन्ध्यनेति निष्कारणत्वप्रसङ्गात् आदराभावप्रसक्तेः ।

§३० अथानुमानिक्येवाप्तशब्दादर्थप्रतीतिः—

पादपार्थविवक्षावान् पुरुषोऽयं प्रतीयते ।

वृक्षशब्दप्रयोक्तृत्वात् पूर्वावस्थास्वहं यथा ॥ १ ॥

इति विवक्षामनुमाय 'सत्या विवक्षेयम्; आप्तविवक्षात्वात्, मद्विवक्षावत्' इति वस्तुनो
निर्णयादिति चेत् ।

§३१ तदचतुरस्रम् । अमूदृशव्यवस्थाया अनन्तरोक्तवैशेषिकपक्षप्रतिक्षेपेण कृत-
निर्वचनत्वात् । किञ्च, शाखादिमति पदार्थे वृक्षशब्दसङ्केते सत्येतद्विवक्षाऽनुमान-
मातन्येत, अन्यथा वा । न तावदन्यथा । केनचित्कक्षे वृक्षशब्दं संकेत्य तदुच्चारणात्,
उन्मत्तसुप्तशुकसारिकादिना गोत्रस्वल्पनवता चान्यथाऽपि तत्प्रतिपादनाच्च हेतो-
र्व्यभिचारापत्तेः । संकेतपक्षे तु यद्येष तपस्वी शब्दस्तद्वशाद्भस्वेव वदेत्, तदा किं नाम
क्षुणं स्यात् । न खल्वेषोऽर्थाद् विभेति । विशेषलाभश्चैवं सति यदेवंविधाननुभूयमान-
पारंपर्यपरित्याग इति ।

§૩૦. ખૌદ્ર—આપ્તવચનથી જે અર્થજ્ઞાન થાય છે તે અનુમાનથી થાય છે. કારણ કે—“આ પુરુષ વૃક્ષ અર્થની વિવક્ષાવાળો છે, વૃક્ષ શબ્દનો પ્રયોગ કરતો હોવાથી, જેમ પૂર્વાવસ્થામાં વૃક્ષરૂપ અર્થની વિવક્ષાથી મેં વૃક્ષ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હતો.” આ રીતે પ્રથમ વિવક્ષાનું અનુમાન કરીને પછી—આ વિવક્ષા સાચી છે, આમની વિવક્ષા હોવાથી, મારી વિવક્ષાના જેમ—આ રીતે અનુમાનથી વસ્તુનો અર્થાત્ પદના અર્થનો નિર્ણય થાય છે.

§૩૧. જૈન—તે અસંગત છે. કારણ કે તમારી આ વ્યવસ્થાનું હમણું જ કરેલ વૈશેષિકના ખંડન દ્વારા (૪.૨.) ખંડન થઈ જ જાય છે. વળી, શાખા પ્રશાખા—(ડાળ-ડાળીઓ) વિગેરેથી યુક્ત પદાર્થમાં વૃક્ષ શબ્દનો સંકેત હોય ત્યારે આપું વિવક્ષાનું અનુમાન કરો છો કે તેવા પદાર્થમાં સંકેત કર્યા વિના ? ‘તેવા પદાર્થમાં સંકેત કર્યા વિના’ એ ખીલે પક્ષ તો કહી શકશો નહિ. કારણ કે—કોઈ પુરુષ કક્ષ-ઘાસ વિગેરે પદાર્થ વિષે વૃક્ષ શબ્દનો સંકેત કરી ઉચ્ચાર કરે, કે ઉન્મત્ત પુરુષ, સૂતેલ પુરુષ, પોપટ, મેના અને ગોત્ર સ્ખલનાવાળો (કંઈ યોલવાને બદલે ખીલું કંઈ યોલનાર) પુરુષ તથારૂપ પદાર્થમાં સંકેત કર્યા વિના પણ વૃક્ષશબ્દનો ઉચ્ચાર કરે છે, તેથી વૃક્ષશબ્દપ્રયોગત્વ હેતુમાં વ્યભિચાર આવશે. અર્થાત્ વૃક્ષશબ્દનો પ્રયોગ હોવા છતાં આ બધામાં શાખાદિમાન પદાર્થની વિવક્ષા નથી અને જે ‘તથારૂપ અર્થમાં સંકેત કરીને વૃક્ષશબ્દનો ઉચ્ચાર કરે’ એ પક્ષ માન્ય હોય તો—આ બિચારો શબ્દ સંકેતના બદલથી વસ્તુનો વાચક બને છે એમ માનવામાં શું નુકશાન છે ? એ શબ્દ કંઈ અર્થથી ડરતો તો નથી અને સંકેતગમ્ય અર્થ માનવાથી વિશેષ લાભ તો એ છે કે—પ્રથમ વિવક્ષાનું અનુમાન, પછી તેની સત્યતાનું અનુમાન અને પછી શબ્દાર્થ યોધ-આવી અનુભવમાં નહિ આવતી પરંપરાનો ત્યાગ આપોઆપ થઈ જાય છે.

(૫૦) અથાનુમાનિક્યેવેત્યાદિ સૌગતઃ । અર્થપ્રતીતિરિત્યતોડ્યે ‘કથમ્’ ઇતિ ગમ્યમ્ ।

કિઞ્ચેત્યાદિ સૂરિઃ । હેતોરિતિ વૃક્ષશબ્દપ્રયોગત્વાદિતિ હેતોઃ । તદ્વશાદિતિ સંકેત-વશાદિતિ । વસ્ત્વેવ વદેદિતિ ન વિવક્ષામ્ । અર્થાદ્ વિષ્ણેતીતિ યેન વિવક્ષામેવ વદેત્ ।

(ટિ) અમૂહશેતિ પુરા વૈશેષિકમતાપાસનમાતન્વાનૈર્વિવક્ષા નિર્મૂલકાષમુન્મૂલિતૈવ । તદુચ્ચારણાદિતિ વૃક્ષશબ્દપ્રકટનાત્ । ઉન્મત્તસુપ્તેતિ ઉન્મત્ત-શુક-સારિકાપ્રમૃતયો હ્યભિધેય-શૂન્યં વદન્તિ । અન્યથાપીતિ સંકેતં વિનાપિ । તત્પ્રતિપાદનાદિતિ વૃક્ષશબ્દપ્રયોગાત્ ॥ હેતોરિતિ અન્વત્વલક્ષણસ્ય । તદ્વશાદિતિ સંકેતવલાત્ । વસ્ત્વેવેતિ વિવક્ષાનુમાનં પરિત્યજ્ય વૃક્ષાદિપદાર્થમેવાવગમયેત્ । તદા કિં હીનમ્ ? ષ્ણ ઇતિ સંકેતઃ । ષ્ણં સતીતિ સંકેત-ગમ્યેર્થે । ષ્ણંવિધેતિ વિવક્ષાનુમાનસત્યતાદિપરંપરાયા અર્કિચિત્કરત્વાત્ સાક્ષાદેવ શુભમ્ ।

§૩૨ યદકથિ-પરમાર્થતઃ । સર્વતોડવ્યાવૃત્તસ્વરૂપેષુ સ્વલક્ષણેષ્વેકાર્યકારિત્વેને-ત્યાદિ । તદવચમ્ । યતોડર્થસ્ય વાહદોહાદેરેકત્વમ્-અદ્વિરૂપત્વં, સમાનત્વં વા વિવ-ક્ષિતમ્ । ન તાવદાયઃ પક્ષઃ, પળ્ડમુળ્ડાદૌ કુળ્ડકાળ્ડખાળ્ડાદિવાહાદેરર્થસ્ય મિન્ન-

ભિન્નસ્યૈવ સંદર્શનાત્ । દ્વિતીયપક્ષેઽપિ સદશપરિણામાસ્પદત્વમ્, અન્યવ્યાવૃત્ત્યધિષ્ટિત્વં
વા સમાનત્વં સ્યાત્ । ન પ્રાચ્યઃ પ્રકારઃ, સદશપરિણામસ્ય સૌગતૈરસ્વીકૃતત્વાત્ ।
ન દ્વિતીયઃ, અન્યવ્યાવૃત્તેરતાત્વિકત્વેન વાન્ધ્યેયસ્યેદ સ્વલક્ષણેઽધિષ્ઠાનાસંભવાત્ ।

§૩૩ કિંચ, અન્યતઃ સામાન્યેન, વિજાતીયાદ્વા વ્યાવૃત્તિરન્યવ્યાવૃત્તિર્ભવેત્ । પ્રથમ-
પક્ષં, ન કિંચિદસમાનં સ્યાત્, સર્વસ્યાપિ સર્વતો વ્યાવૃત્તત્વાત્ । દ્વિતીયે તુ વિજા-
તીયત્વં વાજિકુચ્છરાદિકાર્યાણાં વાહાદિસજાતીયત્વે સિદ્ધે સતિ સ્યાત્, તચ્ચાન્ય-
વ્યાવૃત્તિરૂપમન્યેપાં વિજાતીયત્વે સિદ્ધે સતિ, ઇતિ સ્પષ્ટં પરસ્પરાશ્રયત્વમિતિ । एवं च
कारणैक्यं, प्रत्यवमर्शैक्यं च विकल्प्य दूषणीयम् ।

§૩૨ વળી, તમોએ પરમાર્થથી તો સર્વથી વ્યાવૃત્ત સ્વરૂપવાલા (ભિન્ન
સ્વરૂપવાળા) સ્વલક્ષણોમાં એકાર્થકારી હોવાથી (§૨૮) વિગેરે જે કંઈ કહ્યું તે
નિર્દોષ નથી. કારણ કે- વાહુ દોહાદિ અર્થનું એકત્વ એટલે તમને શું અભિપ્રેત
છે ? શું તે એ અર્થ નથી તે કે બંને સમાન છે એ ? પહેલો પક્ષ તો કહેવા
યોગ્ય નથી. કારણ કે ષંડમુંડાદિ (ખંડિત શીંગવાળા કે શૂંગહીન) ગૌમાં કોઈ
કુંડવાહી, કોઈ કાંડવાહી તો કોઈ ભાંડવાહી હોય છે એમ ભિન્ન ભિન્ન અર્થ
જોવાય છે. ખીજો પક્ષ કહે તો-સમાન એટલે સદશ પરિણામવાળું છે કે અન્ય
વ્યાવૃત્તિ એટલે અન્યાપોહથી સંબંધ છે ? પહેલો પક્ષ તો કહી શકશે નહિ
કારણ કે ખૌદ્દોને સદશ પરિણામ માન્ય નથી. ખીજો પક્ષ પણ સંગત નથી.
કારણ કે અન્ય વ્યાવૃત્તિ (અન્યાપોહ) વંધ્યાપુત્રની જેમ અતાત્વિક-તુચ્છરૂપ
હોવાથી સ્વલક્ષણમાં તે રહી શકશે નહિ.

§૩૩. વળી, અન્ય વ્યાવૃત્તિ એ અન્ય એટલે સામાન્યથી કે વિભતીયથી
વ્યાવૃત્તિ છે ? સામાન્યથી વ્યાવૃત્તિરૂપ પહેલો પક્ષ કહે તો-કોઈ કોઈથી અસ-
માન થશે જ નહિ, કારણ કે સર્વે ઘટાદિ પદાર્થ સર્વ સજાતીય ઘટોથી વ્યાવૃત્ત
(પૃથગ્) છે. અર્થાત્ સજાતીયથી વ્યાવૃત્તિ હોવાથી વિભતીયથી વ્યાવૃત્તિનો અવ-
કાશ રહેશે નહિ. તેથી તે વિભતીયથી સમાન બની જતો હોઈ અસમાન બનશે
નહિ.

ખીજો પક્ષ કહે તો-પ્રથમ વાહાદિ પદાર્થમાં સજાતીયત્વ સિદ્ધ હોય તો
વાન્નિ-અશ્વ, કુંજર-હાથી, વિગેરે કાર્યોમાં વિભતીયના સિદ્ધ થાય, અને તે
સજાતીયતા પણ અન્યવ્યાવૃત્તિરૂપ હોઈ અન્યની વિભતીયતા સિદ્ધ હોય તો
થાય છે, એમ પરસ્પરાશ્રય નામનો દોષ સ્પષ્ટ જણાય છે. એ જ રીતે કારણૈક્ય
અને પ્રત્યવમર્શૈક્ય (§૨૮) વિષે પણ વિકલ્પો કરીને તેમને હૂષિત કરવાં.

(૫૦) पण्डमुण्डादाचित्यादिगणे काण्डशब्देन शरभारस्याख्या । सदशपरिणामास्पद-
त्वमिति सामान्यमित्यर्थः । अन्यव्यावृत्त्यधिष्ठितत्वमिति अन्यापोहाधिष्ठितत्वम् । सामान्ये-
नेति सजातीयाद् विजातीयाच्च । सर्वस्यापीति घटादेः । कार्याणामिति वाहानाम् । वाहा-
दीति वाहा गवादयः ।

(ટિ०) યતોઽર્થસ્યેત્યાદિ ॥ અતાત્ત્વિકત્વેનેતિ અભાવસ્વરૂપતયા । યથા વાન્ધ્યેયઃ સત્ત્વાભાવાત્ સ્વલક્ષણાન્તઃપ્રવેશં ન લભતે ।

સામાન્યેનેતિ સજાતીયાદ્વિજાતીયાચ્ચ ॥ અસમાનમિતિ સજાતીયાત્ પરમાણુસમૂહાદ્ વ્યાવૃત્તૌ સામાન્યે ઘટઃ પટેન સમમ્ પટો ઘટેન સહ સમાનઃ આપ્નોતિ । સર્વસ્યાપીતિ ઘટસ્યાપિ સજાતીયાપરસમપ્રઘટેભ્યો વ્યાવૃત્તત્વાત્પટેન સામ્યમ્ પટસ્ય સજાતીયાપરપટેભ્યો વ્યાવૃત્ત્યા- ઘટેન સામ્યમ્ । તચ્ચેતિ સજાતીયત્વમ્ । અન્યેપામિતિ ધવલાદીનામ્ ।

§૩૪ અપિ ચ યદિ બુદ્ધિપ્રતિબિમ્બાત્મા શબ્દાર્થઃ સ્યાત્, તદા કથમતો બહિ- ર્થે પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ? । સ્વપ્રતિભાસેઽનર્થેઽર્થાધ્યવસાયાચ્ચેત્ । નનુ કોઽયમર્થાધ્યવ- સાયો નામ । અર્થસમારોપ ઇતિ ચેત્, તર્હિ સોઽયમર્થાનર્થયોરપ્પિમાણવકયોરિવ તદ્વિ- કલ્પવિષયભાવે સત્યેવ સમુપ્તત્તુમર્હતિ । ન ચ સમારોપવિકલ્પસ્ય સ્વલક્ષણં કદાચન ગોચરતામચ્ચતિ । યદિ ચાનર્થેઽર્થસમારોપઃ સ્યાત્, તદા વાહદોદાઘર્થક્રિયાર્થિનઃ સુતરાં પ્રવૃત્તિર્ન સ્યાત્ । નહિ દાહપાકાઘર્થાં સમારોપિતપાવકત્વે માણવકે કદાચિત્ પ્રવર્ત્તે । રજતરૂપતાઽવભાસમાનશુક્તિકાયામિવ રજતાર્થિનો અર્થક્રિયાર્થિનો વિક- લ્પાત્ તત્ર પ્રવૃત્તિરિતિ ચેત્ । ભ્રાન્તિરૂપસ્તર્હ્યયં સમારોપઃ, તથા ચ કથં તતઃ પ્રવૃત્તો- ઽર્થક્રિયાર્થી કૃતાર્થઃ સ્યાત્ । યથા શુક્તિકાયાં પ્રવૃત્તો રજતાર્થક્રિયાર્થીતિ ।

§૩૪. વળી, શબ્દાર્થ બુદ્ધિપ્રતિબિંબરૂપ હોય તો-શબ્દથી બાહ્ય અર્થમાં કઈ રીતે પ્રવૃત્તિ થશે ?

બૌદ્ધ—બુદ્ધિના પ્રતિભાસરૂપ અનર્થ (અન્યાપોહ)માં અર્થનો અધ્યવસાય (નિશ્ચય) થવાથી પ્રવૃત્તિ થશે.

જૈન—અહીં પ્રશ્ન એ છે કે અર્થનો અધ્યવસાય એટલે શું ?

બૌદ્ધ—અર્થનો અધ્યવસાય એટલે અર્થનો સમારોપ.

જૈન—તમારો કહેલ આ અર્થસમારોપ તો-અર્થ અને અનર્થ બન્ને અગ્નિ અને માણવક (છોકરા)ની જેમ વિકલ્પના વિષય હોય ત્યારે જ ઘટી શકે છે, પરંતુ સ્વલક્ષણરૂપ અર્થ તો કદી પણ સમારોપ વિકલ્પનો વિષય બનતો જ નથી. અને જો અનર્થમાં અર્થનો સમારોપ હોય તો વાહદોદાહિ અર્થ- ક્રિયાના ઇચ્છુક પુરુષોની કદી પ્રવૃત્તિ થશે જ નહિ, કારણ કે-જગત્માં દાહપા- કાદિ અર્થક્રિયાની ઇચ્છાવાળો કોઈ પણ પુરુષ જેમાં અગ્નિત્વધર્મનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે, એવા માણવક (છોકરા)માં કદી પણ પ્રવૃત્ત થતો નથી.

બૌદ્ધ—રજતરૂપે જણાતી છીપલીમાં રજતાર્થ પુરુષની જેમ પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમ અર્થક્રિયાના અર્થ પુરુષની સમારોપિત પદાર્થમાં વિકલ્પ જ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ થાય છે

જૈન—તો પછી સમારોપ ભ્રાન્તિરૂપ જ છે, અને એ રીતે ભ્રાન્તિરૂપ સમા- રોપથી પ્રવૃત્ત થયેલો અર્થક્રિયાનો અર્થ પુરુષ કઈ રીતે કૃતાર્થ થઈ શકે ?

अथात् न थर् शके. जेभके-छीपभां प्रवृत्त थयेदो रत्तनी अर्थक्रियानो अर्थां पुरुष कृतार्थं थतो नथी.

(५०) स्वप्रतिभासे इत्यादि सौगतः । नन्विति सूरिः । तद्विकल्पविषयभावे इति स चासौ विकल्पश्च तद्विकल्प इत्यादि विग्रहः । विषयत्वं च वस्तुनोरसतोरेव भवति । तद्विकल्पोऽग्निविकल्पः । गोचरतामिति भवन्तेऽपि । अर्थक्रियार्थिन इत्यादि बौद्धः । तत्रेति पायके ।

(टि०) यदि बुद्धीत्यादि ॥ अतो वहिरिति किन्त्वन्तर्मुखैव परमाणुनिविष्टैव । न च गिरि-नगर-सागर-कुरङ्ग-शृङ्ग-मृङ्ग-विहङ्ग-मुञ्ज-प्रातुलिङ्ग-नारङ्ग-पूग-लवङ्गरूपा प्रवृत्तिः प्रथते । अनर्थे इति अन्यायोहलक्षणे । सोऽयमिति अर्थाध्यवसायः । तद्विकल्पेति अर्थाध्यवसाय-विकल्पगोचरसत्त्वे । विकल्पस्येति शब्दारूपितज्ञानस्य । सुतरामिति सादरतया । नहि विषयमृततयोपचरितमपि प्राणितुमिच्छुः पुमान् सप्रणयं प्रायेणाऽऽर्नीयात् । तत्रेति अर्थसमारोपमा(प्रा)पितेनार्थे । तत इति भ्रान्तिरूपात् समारोपात् ॥

§३५ यदपि प्रोक्तम्—कार्यकारणभावस्यैव वाच्य-वाचकतया व्यवस्थापितत्वादिति । तदप्युक्तम् । यतो यदि कार्यकारणभाव एव वाच्य-वाचकभावः स्यात् , तदा श्रोत्रज्ञाने प्रतिभासमानः शब्दः स्वप्रतिभासस्य भवत्येव कारणमिति तस्याप्यसौ वाचकः स्यात् । यथा च विकल्पस्य शब्दः कारणम्, एवं परंपरया स्वलक्षणमपि । अतस्तदपि वाचकं भवेदिति प्रतिनियतवाच्यवाचकभावव्यवस्थापनं प्रलयपद्धतिमनुधावेत् । ततः शब्दः सामान्यविशेषात्मकार्थावबोधनिवन्धनमेवेति स्थितम् ॥११॥

§३५—वणी, धार्थकारणुलाव न वाच्य-वाचकलाव तरीके व्यवस्थापित छे, जेभ जे तमे कहुं (§२७), ते अथोग्य छे, धारणु के-धार्थकारणुलाव जे न वाच्य-वाचकलाव होय तो-श्रोत्रज्ञानभां प्रतिलासमान शब्द पीताना प्रतिलासनुं धारणु छे भाटे ते शब्द स्वज्ञाननो पणु वाच्यक थशे. वणी, जेभ विकल्पनुं शब्द धारणु छे तेभ परंपराजे स्वलक्षणु पणु धारणु छे, तो ते पणु वाच्यक थशे, आथी प्रतिनियत वाच्य-वाचकलाव-व्यवस्था-जेटले अमुक शब्द समुद्र अर्थनो वाच्यक छे, जेवी व्यवस्था तो प्रलयभार्गभां न चाली नशे. अर्थात् तेथी व्यवस्था धनी शकशे नाहु. भाटे शब्द सामान्यविशेषात्मक अर्थना बोधनुं धारणु छे जे वात सिद्ध थर्. ११.

(५०) तस्यापीति प्रतिभासस्यापि । असाविति शब्दः ॥११॥

(टि०) यतो यदोत्यादि । श्रोत्रज्ञाने इति श्रोत्रजन्यज्ञाने । तस्यापीति स्वप्रतिभासस्यापि । असाविति शब्दः । अत इति कारणात् ॥ तदपीति स्वलक्षणमपि, स्वलक्षणस्य विकल्पे जायमाने कारणरूपत्वात् ॥११॥

स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्यामर्थबोधनिवन्धनं शब्द इत्युक्तम् । अथ किमस्य शब्दस्य स्वाभाविकं रूपं, किञ्च परापेक्षमिति विवेचयन्ति—

अर्थप्रकाशकत्वमस्य स्वाभाविकं प्रदीपवद्यथार्थायथार्थत्वे पुनः पुरुषगुणदोषा-

वनुसरतः ॥१२॥

§૧ અર્થપ્રકાશકત્વમ્, અર્થાવબોધસામર્થ્યમ્ । અસ્ય શબ્દસ્ય । સ્વાભાવિકં પરા-
નપેક્ષમ્ । પ્રદીપવત્ । યથા હિ પ્રદીપઃ પ્રકાશમાનઃ શુભમશુભં વા યથાસન્નિહિતં
ભાવમવભાસયતિ, તથા શબ્દોઽપિ વક્ત્રા પ્રયુજ્યમાનઃ શ્રુતિવર્તિર્નમવતીર્ણઃ સત્યેઽનૃતે
વા, સમન્વિતેઽસમન્વિતે વા, સફલે નિષ્ફલે વા, સિદ્ધે સાધ્યે વા વસ્તુનિ પ્રતિપત્તિ-
મુત્પાદયતીતિ તાવદેવાસ્ય સ્વાભાવિકં રૂપમ્ । અયં પુનઃ પ્રદીપાચ્છબ્દસ્ય વિશેષઃ—
યદસૌ સંકેતવ્યુત્પત્તિમપેક્ષમાણઃ પદાર્થપ્રતીતિમુપજનયતિ, પ્રદીપસ્તુ તન્નિરપેક્ષઃ । યથાર્થ-
ત્વાયથાર્થત્વે સત્યાર્થત્વાસત્યાર્થત્વે પુનઃ પ્રતિપાદકનરાધિકરણશુદ્ધત્વાશુદ્ધત્વે અનુ-
સરતઃ । પુરુષગુણદોષાપેક્ષે ઇત્યર્થઃ । તથાહિ—સમ્યગ્દર્શિનિ શુચૌ પુરુષે વક્તરિ યથાર્થા
શાબ્દી પ્રતીતિરન્યથા તુ મિથ્યાર્થેતિ । સ્વાભાવિકે તુ યાથાર્થ્યે મિથ્યાર્થત્વે ચાસ્યાઃ
સ્વીક્રિયમાણે વિપ્રતારકેતરપુરુષપ્રયુક્તવાક્યેષુ વ્યભિચારાવ્યભિચારનિયમો ન ભવેત્ ।

પુરુષસ્ય ચ કરુણાદયો ગુણા દ્વેષાદયો દોષાઃ પ્રતીતા એવ । તત્ર યદિ
પુરુષગુણાનાં પ્રામાણ્યહેતુત્વં નાભિમન્યતે જૈમિનીયૈઃ, તર્હિ દોષાણામપ્યપ્રામાણ્ય-
નિમિત્તતા મા ભૂત્ । દોષપ્રશમનચરિતાર્થા એવ પુરુષગુણાઃ, પ્રામાણ્યહેતવસ્તુ ન
ભવન્તીત્યત્ર ચ કોશપાનમેવ શરણં શ્રોત્રિયાણામિતિ ॥૧૨॥

સ્વાભાવિક સામર્થ્ય અને સંકેત એ બંને દ્વારા શબ્દ અર્થબોધનું કારણ છે,
એમ ઉપરના જ સૂત્રમાં કહેલ છે. તે હવે શબ્દનું સ્વાભાવિક(નૈસર્ગિક) સ્વરૂપ
કેવું છે અને પરની અપેક્ષાએ સ્વરૂપ કેવું છે, તેનું વિવેચન—

શબ્દ અર્થબોધ સ્વાભાવિક રીતે જ કરે છે, પ્રદીપની જેમ, પરંતુ તે અર્થ-
બોધની યથાર્થતા કે અયથાર્થતાને આધાર વક્તા પુરુષના ગુણ-દોષો છે. ૧૨.

§૧ અર્થપ્રકાશકત્વમ્—અર્થબોધ સામર્થ્ય, અસ્ય-શબ્દનું, સ્વાભાવિકં-
બીજની અપેક્ષા નહિ રાખનાર. પ્રદીપની જેમ. જેમ પ્રકાશવંત હીપક યથાયોગ્ય
નજીક સ્થાનમાં રહેલ શુભ કે અશુભ પદાર્થને જણાવે છે, તેમ વક્તાથી પ્રયુક્ત
શબ્દ પણ શ્રવણમાર્ગમાં પ્રવેશીને સાચા કે જૂઠા, સમન્વિત કે અસમન્વિત-
(સમ્બદ્ધ કે અસમ્બદ્ધ) સદ્દલ કે નિષ્કલ, સિદ્ધ કે સાધ્ય વસ્તુવિષયક જ્ઞાન
ઉત્પન્ન કરે છે. શબ્દનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ આ જ છે. પરંતુ પ્રદીપથી શબ્દમાં
એટલી વિશેષતા છે, કે શબ્દ સંકેતની વ્યુત્પત્તિ-જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખીને પદાર્થ
જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, જ્યારે પ્રદીપ તેવી અપેક્ષાથી રહિત છે. શાબ્દબોધગત
જે યથાર્થતા કે અયથાર્થતા હોય છે, તે વક્તા પુરુષમાં રહેલ શુદ્ધતા કે અશુ-
દ્ધતા(પાવિત્ર્ય કે અપાવિત્ર્ય)ને અધીન છે. અર્થાત પુરુષગત ગુણદોષને આધીન
છે, જેમકે—સમ્યગ્દર્શનવાળો અને પવિત્ર વક્તા હોય તો—યથાર્થ—સાચો
શાબ્દબોધ થાય છે, અને તેનાથી વિરુદ્ધ—સમ્યગ્દર્શનથી રહિત અપવિત્ર વક્તા
હોય તો—મિથ્યા—ખોટો શાબ્દબોધ થાય છે. જે શાબ્દબોધમાં યથાર્થત્વ કે
અયથાર્થત્વને પણ સ્વાભાવિક માનવામાં આવે તો છેતરપીંડી કરનાર (ઠગ) અને

તેનાથી અન્ય (પ્રામાણિક) પુરુષોએ પ્રયુક્ત વાક્યમાં વ્યલિચાર કે અવ્યલિચારનો નિયમ નહિ રહે.

વળી, પુરુષમાં કરુણાદિ ગુણો અને દ્રેષાદિ દોષો પ્રસિદ્ધ જ છે. હુએ બે પુરુષના ગુણોને મીમાંસકો પ્રામાણ્યનું કારણ ન માને તો દોષો પણ અપ્રામાણ્યનું કારણ નહિ બને. પુરુષના ગુણો તો દોષોના પ્રશમન (નાશ)માં જ ચરિતાર્થ છે, તે પ્રામાણ્યનું કારણ નથી બનતા એવું કહેવામાં શ્રોત્રિયો (મીમાંસકો) ને કેશપાન (સોગંદ) જ શરણરૂપ છે. અર્થાત્ એ કથન પ્રમાણુ નથી. ૧૨.

(૫૦) તથા શબ્દોઽપીત્યાદિગવ્યે સમન્વિતે इति સંવદ્દે । અસમન્વિતે इति અસમ્વદ્દે । અસાવિતિ શબ્દઃ । દોષપ્રશમનેત્યાદિગવ્યે ન ભવન્તીત્યગ્રે इति 'યત્તે પ્રમાણયન્તિ' શેષઃ । ૧૨॥

(ટિ૦) તથા શબ્દ इत्यादि ॥ સમન્વિતે इति સંવદ્દે । અસ્યેતિ શબ્દસ્ય । અસાવિતિ-શબ્દઃ । તન્નિરપેક્ષ इति સંકેત-વ્યુત્પત્તિનિરપેક્ષઃ । અન્યથેતિ મિથ્યાદર્શિણિ અશુચૌ પુંસિ વક્તરિ । અસ્યા इति શબ્દપ્રતીતેઃ ॥૧૨॥

§ ૧ इह यथैवान्तर्बहिर्वा भावराशिः स्वरूपमाविभक्तिं तथैव तं शब्देन प्रकाशयतां प्रयोक्तृणां प्रावीण्यमुपजायते । तं च तथाभूतं सप्तमह्नीसमनुगत एव शब्दः प्रतिपादयितुं पटीयानित्याहुः ---

सर्वत्रायं ध्वनिर्विधिप्रतिषेधाभ्यां स्वार्थमभिदधानः सप्तमह्नीमद्गुगच्छति ॥

§૨ सदसन्नित्यानित्यादिसकलैकान्तपक्षविलक्षणानेकान्तात्मके वस्तुनि विधिनिषेध-विकल्पाभ्यां प्रवर्तमानः शब्दः सप्तमह्नीमङ्गीकुर्वाण एव प्रवर्तत इति भावः ॥१३॥

§૧. આ જગતમાં આલ્યનતર (અહિંસાદિ) અને બાહ્ય (ઘટપટાદિ) પદાર્થોનું બેલું સ્વરૂપ છે, તે સ્વરૂપે જ તે પદાર્થોને શબ્દ દ્વારા પ્રગટ કરનાર વક્તાઓ પ્રવીણ બને છે અને તે તે સ્વરૂપવાલા ભાવરાશિને યથાર્થરૂપે પ્રતિપાદન કરવાને સમસંગીનું અનુસરણ કરનાર શબ્દ જ સમર્થ છે—એ વાતનું નિરૂપણ—

सर्वत्र विधि અને નિષેધ દ્વારા શબ્દ પોતાના અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે ત્યારે સપ્તભંગીને અનુસરે છે. ૧૩

§૨. સત્ કે અસત્, નિત્ય કે અનિત્ય આદિ સમસ્ત એકાન્ત પક્ષોથી વિલક્ષણ અનેકાન્તસ્વરૂપ પદાર્થમાં વિધિ અને નિષેધરૂપ વિકલ્પો દ્વારા પ્રવર્તમાન શબ્દ સમસંગીને સ્વીકારીને જ પ્રવર્તે છે. ૧૩.

(૫૦) અન્તર્બહિર્વેતિ અન્તઃ આત્માદિઃ, વહિર્ઘટાદિઃ । તમિતિ ભાવરાશિમ્ ॥૧૩॥

(ટિ૦) इह यथेत्यादि ॥ बहिरिति घटादि ॥ तथैवेति तत्स्वरूपमेव ॥ तमिति भावराशिम् । तं चेति भावराशिम् । तथाभूतमिति तथास्वरूपं नित्यानित्यस्वभावं सदसत्स्वरूपं च ।

सदसन्नित्येति सत् असत् सर्वम्, नित्यमनित्यं वा इत्यादि । सकलाः विश्ववर्तिसम-स्तवस्तुवर्तिन पकान्तपक्षास्तद्विलक्षणं स्वरूपं तदेवानेकान्तः स्याद्वादवादः कथंचिदुभयस्व-भावम् । स एवात्मा यस्य वस्तुनः तस्मिन् । सप्तमह्नीमिति । स्यादस्त्येव, स्यान्नास्त्येव, स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव, स्यादवक्तव्यम्, स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यम्, स्यान्नास्त्येव स्यादवक्त-

व्यम्, स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यम् इति सप्तभङ्गीप्रयोगः अस्तिनास्तित्व-
साधने वस्तुनः कर्तव्यः ॥१३॥

अथ सप्तभङ्गीमेव स्वरूपतो निरूपयन्ति—

एकत्र वस्तुन्येकैकधर्मपर्यनुयोगवशादविरोधेन व्यस्तयोः समस्तयोश्च विधि-
निषेधयोः कल्पनया स्यात्काराङ्कितः सप्तधा वाक्यप्रयोगः सप्तभङ्गी ॥१४॥

§ १ एकत्र जीवादौ वस्तुन्येकैकसत्त्वादिधर्मविषयप्रश्नवशादविरोधेन प्रत्यक्षादि-
बाधापरिहारेण पृथग्भूतयोः समुदितयोश्च विधিনিषेधयोः पर्यालोचनया कृत्वा
स्याच्छब्दलाञ्छितो वक्ष्यमाणैः सप्तभिः प्रकारैर्वचनविन्यासः सप्तभङ्गी विज्ञेया । भज्यन्ते
भिद्यन्तेऽर्था यैस्ते भङ्गा वचनप्रकारास्ततः सप्त भङ्गाः समाहृताः सप्तभङ्गीति कथ्यते ।

नानावस्त्वाश्रयविधিনিषेधकल्पनया शतभङ्गीप्रसङ्गनिवर्तनार्थमेकत्र वस्तुनीत्यु-
पन्यस्तम् । एकत्रापि जीवादिवस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानानन्तधर्मपर्यालोचनया-
ऽनन्तभङ्गीप्रसक्तिव्यावर्तनार्थमेकैकधर्मपर्यनुयोगवशादित्युपात्तम् ।

§ ३ अनन्तेश्वपि हि धर्मेषु प्रतिधर्मं पर्यनुयोगस्य सप्तधैव प्रवर्तमानत्वात्
तत्प्रतिवचनस्यापि सप्तविधत्वमेवोपपन्नमित्येकैकस्मिन् धर्मे एकैकैव सप्तभङ्गी साधी-
यसी । एवं चानन्तधर्मापेक्षया सप्तभङ्गीनामानन्त्यं यदायाति, तदभिमतमेव ।
एतच्चाग्रे सूत्रत एव निर्णेष्यते ।

§ ३ प्रत्यक्षादिविरुद्धसदाद्येकान्तविधिप्रतिषेधकल्पनयाऽपि प्रवृत्तस्य वचन-
प्रयोगस्य सप्तभङ्गीत्वानुषङ्गभङ्गार्थमविरोधेनेत्यभिहितम् ।

अवोचाम च—

“या प्रश्नाद्विधिपर्युदासमिदया बाधच्युता सप्तधा
धर्मं धर्ममपेक्ष्य वाक्यरचनाऽनेकात्मके वस्तुनि ।
निर्दोषा निरदेशि देव ! भवता सा सप्तभङ्गी यया
जल्पन् जल्परणाङ्गणे विजयते वादी विपक्षं क्षणात् ॥१॥”

§ ४ इदं च सप्तभङ्गीलक्षणं प्रमाणनयसप्तभङ्गयोः साधारणमवधारणीयम् ।
विशेषलक्षणं पुनरनयोरग्रे वक्ष्यते ॥१४॥

सप्तभङ्गीना स्वरूपं निरूपयन्ति—

एक पदार्थमां कोऽर्थं एकैकं धर्मविषेना प्रश्नने अरन्ते विशेषेण टाणी लुद्ध
लुद्ध अथवा संमिलित विधि अने निषेधनी इत्येवना द्वारा 'स्यात्' पदार्थी युक्त
सात प्रकारेण वचनप्रयोग सप्तभङ्गी छे. १४.

૬૧. જીવાદિ એક પદાર્થમાં સત્ત્વ આદિ કોઈ એક ધર્મવિષયક પ્રશ્નને કારણે, વિરોધ ટાળીને એટલે કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોની બાધાનો પરિહાર કરીને જુદા જુદા અથવા સંમિલિત વિધિ અને નિષેધની પર્યાલોચના-કલ્પના કરીને સ્થાત્-પદ્ધતી યુક્ત આગળ કહેવાશે એ રીતે સાત પ્રકારની વચનરચનાને સમલંગી બાણવી. પદાર્થ જેનાથી ભેદાય તે ભંગ અર્થાત્ વચનપ્રકાર છે. તેવા સાત-ભંગોનો સમૂહ તે સમલંગી કહેવાય છે.

૬૨. ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ વિષે વિધિ અને નિષેધની કલ્પનાથી તે એકરૂપે ભંગોનો પ્રસંગ થાય તેનું નિવારણ કરવા 'એક પદાર્થમાં' એવું વિશેષણ ગ્રહણ કર્યું છે, એમ બાણવું. એક જીવાદિ પદાર્થમાં વિધીયમાન અને નિષિધ્યમાન અનન્ત ધર્મોની કલ્પનાથી અનન્ત ભંગોના પ્રસંગને દૂર કરવા 'કોઈ એક ધર્મના પ્રશ્નને કારણે' એવું વિશેષણ ગ્રહણ કર્યું છે, એમ બાણવું. કારણ કે -અનન્ત ધર્મોમાંથી પણ પ્રત્યેક ધર્મમાં સાત પ્રકારના જ પ્રશ્નોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, માટે તે ધર્મના ઉત્તર પણ સાત પ્રકારે જ યુક્તિસંગત થાય છે; માટે પ્રત્યેક ધર્મની એક એક સમલંગી સિદ્ધ થઈ. અને એમ થતાં અનન્તધર્મની અપેક્ષાએ જે અનન્ત સમલંગી થાય છે તે તે ઈષ્ટ જ છે અને આ વિષયમાં સૂત્રકાર પોતે જ સૂત્રદ્વારા નિર્ણય કરશે.

૬૩. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ એવા એકાન્ત સત્ અસત્ વિગેરેની વિધિ અને નિષેધની કલ્પનાથી પ્રવૃત્ત થયેલ વચનપ્રયોગ સમલંગી રૂપે અમાન્ય છે તે જાણાવવા 'વિરોધ ટાળીને' એમ કહ્યું છે. આ બાબતમાં અમે પણ કહ્યું છે કે—

“હે દેવ ! આપે અનેકાન્તાત્મક પદાર્થમાં એકેક ધર્મની અપેક્ષાએ પ્રશ્નના કારણે વિધિ અને નિષેધરૂપ ભેદ કરીને બાધારહિત જે સાત પ્રકારની વચન રચનાનો—ઉપદેશ કર્યો છે, તેનો પ્રયોગ કરીને જલ્પ (શાસ્ત્રાર્થ-વાદ) રૂપ રણાંગણમાં વાદી ક્ષણવારમાં પ્રતિવાદીને જીતી લે છે.”

૬૪. સમલંગીનું આ લક્ષણ પ્રમાણ સમલંગી અને નયસમલંગી એ બન્નેનું સાધારણ—સામાન્ય લક્ષણ બાણવું અને એ બન્નેનાં વિશેષલક્ષણો તો હવે પછી કહેવાશે.

સારાંશ છે કે દરેક પદાર્થમાં અનન્ત ધર્મ જેવામાં આવે છે, અથવા એમ કહીએ કે અનન્ત ધર્મોનો પિંડ એ જ પદાર્થ કહેવાય છે. આ અનન્ત ધર્મો-માંથી કોઈ એક ધર્મને લઈને અમુક ધર્મ સત્ છે કે અસત્ છે ? ઇત્યાદિ પ્રશ્ન પૂછે તો એ પ્રશ્નને અનુસારે તે એક ધર્મના વિષયમાં સાત પ્રકારના ઉત્તર દેવા પડશે. દરેક ઉત્તર સાથે 'સ્થાત્' (કથંચિત) શબ્દ જોડેલ હોય છે. કોઈ ઉત્તર વિધિરૂપ હશે કોઈ નિષેધરૂપ હશે અર્થાત્ કોઈ ઉત્તર 'હા'માં હશે તો કોઈ 'ના'માં હશે પરન્તુ વિધિ અને નિષેધમાં વિરોધ આવવો ન જોઈએ. આ રીતે વિધિ અને નિષેધ—એકેક લઈને અને મેળવીને સાત ભંગ બને છે. તેથી તે વચનપ્રયોગને સમલંગી એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ૧૪

(૫૦) અવોચામ ચેતિ પચ્ચાશતિ યા પ્રશ્નાદિત્યાદિપથે પર્યુદાસશબ્દેન નિષેધસ્યાસ્થ્યા ।
વાઘચ્યુતે પ્રત્યક્ષાદિવાઘચ્યુતા ॥૧૪॥

(टि०) या प्रश्नादित्यादि ॥ प्रश्नादिति प्राश्निकानुयोगवशात्, विधिनिषेधभेदेन, पर्युदासस्य नञ्वाचक्रत्वाद् निषेधः । बाधेति प्रत्यक्षादिविद्दसदाद्येकान्तपीडावर्जिता । सप्त-
धेति सप्तप्रकारा । धर्ममिति सदसदाद्यम् नित्यानित्याद्यं वा । अनेकात्मके इति अनेक-
धर्माधारभूने कथंविदपक्षपवित्रिते इति । निरदेशीति निर्दिष्टा । ययेति सप्तभङ्ग्या । जल्पेति
वादसंगरचत्वर । विजयते इति 'वि'पूर्वः 'जि जये' 'वि-पराभ्यां जिः' [कान्तन्त्रे पृ० १८४
३ २।१२ सूत्रान्तर्गतम्] इति वचनादात्मनेपदम् ।

प्रमाणेति अनेकान्तात्मकवस्तुग्राहकज्ञानम् । नयेति वस्वेकदेशग्राहकं ज्ञानम्, तयोः
सप्तभङ्ग्यौ, तयोः । साधारणमिति समानम् । अनयोरिति प्रमाणनयसप्तभङ्ग्योः ॥१४॥

अथास्यां प्रथमभङ्गोल्लेखं तावद् दर्शयन्ति—

तद्यथा— स्यादस्त्येव सर्वमिति विधिविकल्पनया प्रथमो भङ्गः ॥१५॥

§ १ स्यादित्यव्ययमनेकान्तावद्योतकं स्यात्कथञ्चित्स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपे-
णास्त्येव सर्वं कुम्भादि, न पुनः परद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेण । तथाहि कुम्भो द्रव्यतः
पार्थिवत्वेनास्ति, न जलादिरूपत्वेन; क्षेत्रतः पाटलिपुत्रकत्वेन, न कान्यकुब्जादित्वेन;
कालतः शैशित्वेन, न वासन्तिकदित्वेन; भावतः श्यामत्वेन, न रक्तत्वादिना ।
अन्यथेतररूपापत्या स्वरूपहानिप्रसङ्ग इति ।

§ २ अवधारणं चात्र भङ्गेऽनभिमतार्थव्यावृत्त्यर्थमुपात्तम् । इतरथाऽनभिहित-
तुल्यतैवास्य वाक्यस्य प्रसज्येत, प्रतिनियतस्वार्थानभिधानात् ।

तदुक्तम्—

“वाक्येऽवधारणं तावदनिष्टार्थनिवृत्तये ।

कर्त्तव्यमन्यथाऽनुक्तसमत्वात् तस्य कुत्रचित्” ॥१॥

§ ३ तथाऽप्यस्त्येव कुम्भ इत्येतावन्मात्रोपादाने कुम्भस्य स्तम्भाद्यस्तित्वेनापि
सर्वप्रकारेणास्तित्वप्राप्तेः प्रतिनियतस्वरूपानुपपत्तिः स्यात्, तत्प्रतिपत्तये स्यादिति
प्रयुज्यते, स्यात्कथञ्चित्स्वद्रव्यादिभिरेवायमस्ति, न परद्रव्यादिभिरपीत्यर्थः । यत्रापि चासौ
न प्रयुज्यते तत्रापि व्यवच्छेदफलैवकारवद् बुद्धिमद्भिः प्रतीयत एव । यदुक्तम्—

“सोऽप्रयुक्तोऽपि वा तज्जैः सर्वत्रार्थात् प्रतीयते ।

यथैवकारोऽयोगादिव्यवच्छेदप्रयोजनः” ॥१॥१५॥

सप्तभङ्गीनां प्रथमं लङ्गनो उल्लेखः—

द्यदादि पदार्थं स्यात् छे ङ-आ प्रकारे विधिनी कल्पनायां पङ्क्तौ लङ्ग
छे. १५.

§१. 'स्यात्' अव्ययमनेकान्तने ङणावनार छे. स्यात् श्लेषे कथञ्चित् स्व-
द्रव्य, स्वक्षेत्र, स्वकाल अने स्वलापथी कुम्भादि सप्तस्त पदार्थं विद्यमान छे ङ,
परन्तु परद्रव्य, परक्षेत्र, परकाल अने परलापथी विद्यमान नथी. ते आ प्रमाणे—

કુલ દ્રવ્યથી પાર્થિવરૂપે વિદ્યમાન છે પરંતુ જલાદિરૂપે નથી. દ્વેષથી પાટલી પુત્રનો છે પણ કાન્યકુબ્જાદિનો નથી. કાળથી શિશિર ઋતુનો છે પરંતુ વસન્તાદિ ઋતુનો નથી. લાવથી શ્યામ છે પરંતુ રક્તાદિ રૂપે નથી. પરરૂપાદિ વડે પણ અસ્તિત્વ માનવામાં પરરૂપાદિની પ્રાપ્તિ થવાથી સ્વરૂપાદિની હાનિનો પ્રસંગ આવશે.

૬૨. આ લંગમાં જે ‘જ’ એવું અવધારણુ છે તે અનભિમત (અનિષ્ટ) ધર્મની નિવૃત્તિ (નિવારણ) માટે છે, એવી નિવૃત્તિ ન માનવામાં કહ્યું ન કહ્યા ધરાબર થઈ જશે. કારણ કે—તે વાક્ય વડે પોતાના નિયત અર્થનું કથન તો થયું નથી. કહ્યું છે કે—વાક્યમાં અવધારણુ અવશ્ય કરવું જોઈએ, અન્યથા એ વાક્ય કોઈક સ્થળે અકથિત સમાન થઈ જશે, એટલે કે કહ્યા છતાં અભિપ્રેત અર્થ પ્રકટ નહિ કરી શકે.

૬૩. ‘જ’કારનું ગ્રહણ કરવા છતાં એટલે કે ‘કુલ છે જ’ એટલું કહેવામાં આવે અને ‘સ્યાત્’ પદનું ગ્રહણ કરવામાં ન આવે તો કુલમાં સ્તંભાદિ સર્વ-પ્રકારના અસ્તિત્વની પ્રાપ્તિ થશે, અર્થાત્ કુલ સર્વપ્રકારે અસ્તિ ણની જશે, અને તેમ થતાં પ્રતિનિયત સ્વરૂપની અનુપપત્તિ થશે એટલે કે—કુલ કુલરૂપે નહિ રહે, તેથી પ્રતિનિયત સ્વરૂપના યોગ માટે સ્યાત્પદનો પ્રયોગ કરવો જરૂરી છે, એટલે કે—આ ઘટાદિ પદાર્થ સ્યાત્ (કથયિત) સ્વદ્રવ્યાદિથી જ ‘છે,’ પરંતુ પરદ્રવ્યાદિથી પણ છે નહિ—આવો અર્થ થશે. વળી, જ્યાં પણ આ સ્યાત્પદનો પ્રયોગ ન કરાયો હોય ત્યાં પણ તે વ્યવચ્છેદ કરનાર ‘જ’કારની જેમ બુદ્ધિ-માન્ પુરુષો જાણી જ લે છે. કહ્યું છે કે—‘અયોગાદિવ્યવચ્છેદક ‘જ’કારનો પ્રયોગ ન હોય તો પણ જેમ તજ્ઞ પુરુષો અર્થાત્ તેને જાણી જ લે છે તેમ પ્રયુક્ત ન હોય તો પણ સ્યાત્કારને તેઓ જાણી લે છે.’ ૧૫.

(૫૦) અન્યથેતરરૂપાપર્યેતિ અન્યથા પરરૂપેગાપ્યસ્તિત્વેઽહ્નીક્રિયમાણે ।

સ્યાદિતિ સ્યાચ્છબ્દઃ ॥૧૫॥

(ટિ૦) તથાહિ ઇત્યાદિ ॥ અન્યથેતિ દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવાનિયમે ॥ અનભિમત્તેતિ સ્વયોગ-વ્યવસ્થાપનાર્થમિત્યર્થઃ । ઇતરથેતિ સ્વયોગવ્યવસ્થાપનં વિના । વાક્યેઽવધારણમિત્યાદિ ॥ સમત્વાદિતિ તુલ્યત્વાત્ । તસ્યેતિ વાક્યસ્ય ।

તત્પ્રતિપત્તયે ઇતિ । પ્રતિનિયતસ્વરૂપપ્રતિપત્તયે । અયમિતિ ભાવરાશિઃ । અસાવિતિ સ્યાચ્છબ્દઃ । સોઽપ્રયુક્ત ઇતિ । સ ઇતિ સ્યાત્કારશબ્દઃ । તજ્ઞૈરિતિ સ્યાત્કારશબ્દજ્ઞૈઃ ॥૧૫॥

અથ દ્વિતીયમહોલ્લેખં લ્યાપયન્તિ—

સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સર્વમિતિ નિષેધકલ્પનયા દ્વિતીયઃ ॥૧૬॥

§ ૧ સ્વદ્રવ્યાદિભિરિવ પરદ્રવ્યાદિભિરપિ વસ્તુનોઽસત્વાનિષ્ઠૌ હિ પ્રતિનિયત-સ્વરૂપાભાવાદ્ વસ્તુપ્રતિનિયમવિરોધઃ ।

§ ૨ ન ચાસ્તિત્વૈકાન્તવાદિભિરત્ર નાસ્તિત્વમસિદ્ધમિત્યભિધાનીયમ્ । કથञ્ચિત્તસ્ય વસ્તુનિ યુક્તિસિદ્ધત્વાત્ સાધનવત્ । નહિ ક્વચિદનિત્યત્વાદૌ સાઁયે સત્વાદિસાધનસ્યા-સ્તિત્વં વિપક્ષે નાસ્તિત્વમન્તરેણોપપન્નન્, તસ્ય સાધનાભાસત્વપ્રસજ્ઞાત્ ।

§ ૩ અથ યદેવ નિયતં સાધ્યસદ્ભાવેઽસ્તિત્વં તદેવ સાધ્યાભાવે સાધનસ્ય નાસ્તિત્વમભિધીયતે, તત્કથં પ્રતિષેધ્યમ્ ? સ્વરૂપસ્ય પ્રતિષેધ્યત્વાનુપપત્તેઃ, સાધ્યસદ્ભાવે નાસ્તિત્વં તુ યત્ તત્પ્રતિષેધ્યમ્, તેનાવિનાભાવિત્વે સાધ્યસદ્ભાવાસ્તિત્વસ્ય વ્યાઘાતાત્ તેનૈવ સ્વરૂપેનાસ્તિ નાસ્તિ ચેતિ પ્રતીત્યભાવાદિતિ ચેત્ ।

§ ૪ તદસત્ । एवं हेतुस्त्रिरूपत्वविरोधात्, विपक्षाम्त्वस्य तात्त्विकस्या-
भावात् । यदि चायं भावाभावयोरैकत्वमाचक्षीत; तदा सर्वथा न क्वचित् प्रवर्तेत,
नापि कुतश्चिन्निवर्तेत । प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयस्य भावस्याभावपरिहारेणासंभवात्, अभा-
वस्य च भावपरिहारेणेति वस्तुनोऽस्तित्वनास्तित्वयो रूपान्तरत्वमेष्टव्यम् । तथाचास्तित्वं
नास्तित्वेन प्रतिषेध्येनाविनाभावि सिद्धम् । यथा च प्रतिषेध्यमस्तित्वस्य नास्तित्वं तथा
प्रधानभावतः क्रमार्पितोभयत्वादिधर्मपञ्चकमपि वदयमाणं लक्षणीयम् ॥१६॥

સમભંગીના ખીલ્લ ભંગનો ઉલ્લેખ-શબ્દ પ્રયોગ બતાવે છે—

ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્યાત્ નથો જ એ નિષેધની કલ્પનાથી ખીલ્લે છે. ૧૬

§ ૧. જેમ સ્વદ્રવ્યાદિથી વસ્તુમાં અસત્ત્વ નથી, તેમ પરદ્રવ્યાદિથી પણ અસત્ત્વ ન માનવામાં આવે તો પ્રતિનિયતસ્વરૂપનો અભાવ થવાથી વસ્તુના પ્રતિ-
નિયમનો વિરોધ આવશે, અર્થાત્ પરદ્રવ્યથી અસત્ છે માટે જ વસ્તુનું એક
નિયત સ્વરૂપ બને છે.

§ ૨. એકાન્ત અસ્તિત્વવાદીઓએ તેમાં નાસ્તિત્વ અસિદ્ધ છે, એમ કહેવું ન
જોઈ એ. કારણ કે હેતુની જેમ વસ્તુમાં કથંચિત્ નાસ્તિત્વ પણ યુક્તિસિદ્ધ છે.
અનિત્યત્વાદિ સાધ્ય કોઈ પણ વસ્તુમાં સિદ્ધ કરવું હોય ત્યારે સત્ત્વાદિ હેતુનું
અસ્તિત્વ વિપક્ષમાં નાસ્તિત્વ વિના યુક્તિસંગત થઈ શકતું નથી, અન્યથા તે
હેત્વાભાસ બની જશે, અર્થાત્ સત્ત્વાદિ હેતુનું પક્ષ અને સપક્ષમાં જેમ
અસ્તિત્વ છે તેમ વિપક્ષમાં નાસ્તિત્વ ન માનવામાં આવે તો તે હેત્વાભાસ
બની જશે.

§ ૩ શંકા—સાધ્ય વિદ્યમાન હોય ત્યારે સાધનનું જે નિયમપૂર્વક અસ્તિત્વ
છે, તે જ સાધ્યના અભાવમાં નાસ્તિત્વ કહેવાય છે. તો આ પ્રકારનું નાસ્તિત્વ
સ્વયં અસ્તિત્વરૂપ હોઈ કઈ રીતે પ્રતિષેધ્ય હોઈ શકે ? અર્થાત્ તેનો પ્રતિષેધ
ન થઈ શકે કારણ કે-સ્વરૂપ પ્રતિષેધ્ય બનતું નથી. અર્થાત્ સ્વરૂપનો નિષેધ
થઈ શકતો નથી. પરન્તુ સાધ્યના સદ્ભાવમાં જે નાસ્તિત્વ છે તે તો પ્રતિષેધ્ય છે,
એટલે તે પ્રતિષેધ્યરૂપ નાસ્તિત્વ સાથે સાધ્યના સદ્ભાવમાં રહેલ અસ્તિત્વનો
આવિનાભાવ બાધિત છે, કારણ કે જે સ્વરૂપથી અસ્તિત્વ છે, તે જ સ્વરૂપથી
નાસ્તિત્વ છે એવી પ્રતીતિ થતી નથી.

§ ૪. સમાધાન—આ કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે એમ માનવામાં હેતુની ત્રિરૂ-
પતા (ત્રિલક્ષણતા)માં વિરોધ આવશે, કારણ કે હેતુનું વિપક્ષાસત્ત્વ લક્ષણ તાત્ત્વિક
નહિ બને. વળી, જે અસ્તિત્વેકાન્તવાદી (સાંખ્ય-વેદાન્તી) ભાવ અને અભાવ

उल्लयने श्लेषरूपे कडे तो ते सर्वथा कथांशं प्रवृत्त नहि थाय अने कथांशथी निवृत्त पणु नहि थाय, कारणे डे-प्रवृत्ति अने निवृत्तिना विषयरूपे लावने अलावना परिहारथी अने अलावने लावना परिहारथी कथांशं पणु संलव नथी, वस्तुमां अस्तित्व अने नास्तित्व अनेने लिन्न लिन्नमानवा जेथे अने अनेम थतां प्रतिषेध्य नास्तित्वनुं अस्तित्व अविनाभावि सिद्ध थयुं अने जेम प्रतिषेध्य नास्तित्वनुं अविनाभाविरूपे अस्तित्व सिद्ध छे; तेम हुवे पछी कडेवातुं प्रधानल वथी कुमनी अपेक्षाये उल्लयत्वादि धर्मपंथकतुं पणु अविनाभावि सिद्ध छे, अनेम जणुबुं. १६.

(प०) अथ यदेवेत्यादिगद्ये तदिति नास्तित्वम् । कथं प्रतिषेध्यमिति स्वरूपं हि तत् । स्वरूपस्येति अस्तित्वनास्तित्वलक्षणस्य । तेनेति प्रतिषेध्येन नास्तित्वेन^१ । अविनाभावित्वे इति जैनाभिमते ।

तदसद्व्यादि जैनो वक्ति । अयमिति पूर्वोपन्यस्तवादी । निवर्त्ततेऽयतोऽग्रे 'यतः' इति गम्यम् । प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयस्येत्यादिगद्ये भावस्येति प्रवृत्तिविषयस्य । अभावस्येति निवृत्तिविषयस्य । असम्भवादिति ऐक्यात् तयोः । अभावस्य च भावपरिहारेणेत्यतोऽग्रे 'असम्भवात्' इति योज्यम् । अथ च प्रवर्त्तते निवर्त्तते चेति समग्रवाक्यार्थः । रूपांतरत्वमेष्टमिति न पुनरैक्यम् । अन्यथा प्रवृत्तिनिवृत्ति न सम्भवतः । तथा चेत्यादिना तत्त्वमाह । अविनाभावि सिद्धमिति न पुनरैक्यं तयोः । अस्तित्वस्येति अस्तित्वस्य नास्तित्वं प्रतिषेध्यम् इति योगः । यथा द्वितीयमङ्गे अस्तित्वस्य प्रतिषेध्यं नास्तित्वं प्राधान्येनाभवदिति वाच्यार्थः । क्रमार्पितोभयत्वादीत्यादि क्रमार्पितोभयत्वाख्यस्तृतीयो मङ्गः । लक्षणीयमिति अस्तित्वस्येव ॥१६॥

(टि०) स्वद्रव्यादिभिरित्यादि ॥ यथा स्वकीयद्रव्यक्षेत्रकालभावैर्वस्तुनोऽसत्त्वमनिष्टं तथा यदि परद्रव्यादिभिरपि असत्त्वमनिष्टम् प्रतिनियतस्वरूपत्वं तत्र न स्यात् । अत एव विरोधः संभवी ।

अत्रेति वस्तुनि । तस्येति अनित्यत्वस्य । साध्यनवदिति हेतुवत् । विपक्षे नास्तित्ववर्जितस्यास्तित्वस्य ।

तदिति नास्तित्वम् । स्वरूपस्येति अस्तित्वस्य । यतोऽस्तित्वमेव नास्तित्वम् यतो न घटत्वरूपं घटेनैव निषिध्यते । साध्यसद्भावे इति । साध्यसद्भावे नास्तित्वं यत् तेनास्तित्वेन सहाविनाभावित्वेनास्तित्वमिति हेतोः । तेनेति नास्तित्वेन । तेनैवेति येनैव स्वरूपेणास्तित्वं न तेनैव नास्तित्वम् । एकस्वरूपे उभयोरस्तित्व-नास्तित्वयोः प्रतीत्यनुपपत्तेः । यदि चायमिति । अस्तित्वैकान्तवादी । यथा चेति नास्तित्वमिति अविनाभावि ॥१६॥

अथ तृतीयं मङ्गमुल्लेखतो व्यक्तीकुर्वन्ति-

स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्पनया तृतीयः ॥१७॥

§ १ सर्वमिति पूर्वसूत्रादिहोत्तरत्र चानुवर्त्तनीयम् । ततोऽयमर्थः । क्रमार्पितस्वरद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षया क्रमार्पिताभ्यामस्तित्वनास्तित्वाभ्यां विशेषितं सर्वं कुम्भादि वस्तु स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेत्युल्लेखेन वक्तव्यमिति ॥१७॥

સપ્તભંગીના ત્રીજા ભંગનો ઉલ્લેખ—

ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ કથયિત્ છે જ અને કથયિત્ નથી. જ એ રીતે કંમિક્ક વિધિ અને નિષેધની કલ્પનાથી ત્રીજો ભંગ છે. ૧૭.

इदानीं चतुर्थमङ्गोल्लेखमाविर्भावयन्ति—

स्यादवक्तव्यमेवेति युगपद्विधिनिषेधकल्पनया चतुर्थः ॥૧૮॥

§ ૧ દ્વાભ્યામસ્તિત્વનાસ્તિત્વાદ્યધર્માભ્યાં યુગપત્પ્રધાનતયાઽર્પિતાભ્યામેકસ્ય વસ્તુ-
નોઽભિધિસ્યાયાં તાદૃશસ્ય શબ્દસ્યાસંભવાદવક્તવ્યં જીવાદિ વસ્તિવતિ । તથાહિ—
સદસત્ત્વગુણદ્વયં યુગપદેકત્ર સદિત્યભિધાનેન વક્તુમશક્યમ્ । તસ્યાસત્ત્વપ્રતિપાદના-
સમર્થત્વાત્ । તથૈવાસદિત્યભિધાનેન ન તદ્વક્તું શક્યમ્ । તસ્ય સત્ત્વપ્રત્યાયને સામર્થ્યા-
ભાવાત્ । સાઙ્કેતિકમેકં પદં તદભિધાતું સમર્થમિત્યપિ ન સત્યમ્ । તસ્યાપિ ક્રમે-
નાર્થદ્વયપ્રત્યાયને સામર્થ્યોપપત્તેઃ । શતૃશાનચૌ સદિતિ શતૃશાનચોઃ સઙ્કેતિતસચ્છ-
વ્દવત્ । દ્વન્દ્વવૃત્તિપદં તયોઃ સકૃદભિધાયકમિત્યપ્યનેનાપાસ્તમ્ । સદસત્ત્વે ઇત્યાદિ
પદસ્ય ક્રમેણ ધર્મદ્વયપ્રત્યાયને સમર્થત્વાત્ । કર્મધારયાદિવૃત્તિપદમપિ ન તયોરભિ-
ધાયકં તત્ત એવ વાક્યં તયોરભિધાયકમનેનૈવાપાસ્તમિતિ સકલવાચકરહિતત્વાદ-
વક્તવ્યં વસ્તુ યુગપત્ સદસત્ત્વાભ્યાં પ્રધાનભાવાર્પિતાભ્યામાક્રાન્તં વ્યવતિષ્ઠતે ।

§ ૨ અયં ચ મજ્ઞઃ કૈશ્ચિત્ તૃતીયમજ્ઞસ્થાને પઙ્ચતે, તૃતીયશ્ચૈતસ્ય સ્થાને ।
ન ચૈવમપિ કશ્ચિદોષઃ, અર્થવિશેષસ્યાભાવાત્ ॥૧૮॥

આ સૂત્રમાં અને ભંગના પ્રતિપાદક હુવે પછીના સૂત્રોમાંથી પૂર્વ સૂત્રમાં
'સર્વ' પદની અનુવૃત્તિ કરી લેવી તેથી કરીને આ અર્થ થયો—કંમથી અર્પિત
સ્વપરદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ કંમર્પિત અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ ધર્મયુક્ત
કુંભાદિ સર્વ વસ્તુ સ્યાત્ છે જ, અને સ્યાત્ નથી જ. ૧૭.

સપ્તભંગીના ચોથા ભંગનો ઉલ્લેખ—

ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્યાત્ અવકતવ્ય જ છે. આ રીતે યુગપત્ (એકી
સાથે) વિધિ અને નિષેધની કલ્પનાથી આ ચોથો ભંગ છે. ૧૮.

યુગપત્ પ્રધાન સ્વરૂપે વિવક્ષિત અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ એ બન્ને ધર્મ
દ્વારા એક વસ્તુને કહેવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે કોઈ શબ્દ નથી કે જે પૂર્વોક્ત
બન્ને ધર્મોથી યુક્ત પદાર્થને કહી શકે. માટે હુવાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્યાત્
અવકતવ્ય જ છે, તે આ પ્રમાણે—

સત્ત્વ અને અસત્ત્વરૂપ બન્ને ગુણો—(ધર્મો) એક સ્થળે એકી સમયે 'સત્'
શબ્દથી કહી શકાતા નથી, કારણ 'કે-સત્' શબ્દ અસત્ત્વનું પ્રતિપાદન (કથન)

કરવાને અસમર્થ છે, તેવી જ રીતે 'અસત્' શબ્દથી પણ કથન થઈ શકતું નથી કારણ કે-અસત્ શબ્દ સત્વતું પ્રતિપાદન કરવાને અસમર્થ છે. અર્થાત્ સત્ શબ્દ જેમ બંને ધર્મોને એકી સાથે કહી શકતો નથી તેમ 'અસત્' શબ્દ પણ બંને ધર્મોને એકી સાથે કહી શકતો નથી. સંકેતિત કોઈ એક શબ્દ તે બંને ધર્મોને એકી સાથે કહેવા સમર્થ થશે, એમ પણ નથી, જેમકે "શત્-શાનચૌ સત્" (૩. ૪. ૧૨૪ પાણિનિ)સૂત્રથી શત્ અને શાનચ્ પ્રત્યયના અર્થમાં સંકેતિત 'સત્' શબ્દ શત્ અને શાનચ્ એ બંનેનું ક્રમથી જ પ્રતિપાદન કરે છે, પરંતુ યુગ-પત્ પ્રતિપાદન કરતો નથી. દ્વન્દ્વ સમાસથી બનેલ પદ(શબ્દ) એકી સમયે આ બંને ધર્મોને કહી શકશે એ કથન પણ ઉપરોક્ત કથનથી ખંડિત થઈ ગયેલું બાણુવું. કારણ કે 'સદસત્' આદિ સમસ્ત પદો પણ અનુક્રમે જ બંને ધર્મોને જણાવવાને સમર્થ છે. કર્મધારય વિગેરે સમાસથી બનેલ પદ પણ તે બંને ધર્મોનું એકી સમયે એક જ સ્થળે અભિધાયક થઈ શકતું નથી. તેવી જ રીતે વાક્ય પણ તે બંને ધર્મોનું એક સાથે બોધક છે એવું કથન પણ ઉપરોક્ત કથન-થી ખંડિત થઈ ગયેલ બાણુવું. માટે પ્રધાનભાવે વિવક્ષિત સત્વ અને અસત્વ ધર્મથી યુક્ત વસ્તુ સર્વ પ્રકારના વાચકથી રહિત હોવાથી 'અવકતવ્ય' જ છે એ સિદ્ધ થયું.

૬૨. આ ભંગને કોઈ ત્રીબ્દ ભંગના સ્થાને અને ત્રીબ્દને આ ભંગના સ્થાને કહે છે. તેમાં કોઈ બંધનો અર્થભેદ નથી માટે તેમાં દોષ નથી. ૧૮.

(પ૦) તથાહિ સદસત્ત્વગુણદ્વયમિત્યાદિગચે એકત્રેતિ એકત્ર વસ્તુનિ । તદિતિ સદસત્ત્વ-ગુણદ્વયમ્ । સાંકેતિકમિત્યાદિ પરઃ । તદભિધાતુમિતિ સદસત્ત્વગુણદ્વયં વક્તુમ્ । તસ્યાપીતિ સાંકેતિકપદસ્યાપિ । "શત્શાનચૌ"[૩.૨૧૨૪]ઈતિ પાણિનિસૂત્રમ્ । શત્-શાનચોરિતિ-શત્-શાનચોર્વિષયે । અનેનેતિ વક્ષ્યમાણપ્રકારેણ । અપાસ્તમિત્યતોડગ્રે 'યતઃ' ઇતિ ગમ્યમ્ । સદસત્ત્વે ઇત્યાદિ । પદસ્યેત્યાદિ કાક્વા વ્યાખ્યા । તત્ એવેતિ ક્રમેણ ધર્મદ્વયપ્રત્યાયને સમર્થત્વાદેવ । અનેનેતિ પૂવોક્તપ્રકારેણ ।

કૈશ્ચિદિતિ ગન્ધહસ્તિપ્રમૃતિભિઃ ॥૧૮॥

(ટિ૦) તથાહિ-સદિત્યાદિ ॥ તસ્યેતિ સત્ત્વસ્ય । તસ્યેતિ અસત્ત્વસ્ય ॥ તદિતિ ગુણદ્વયમ્ । તસ્યાપીતિ સાંકેતિકપદસ્યાપિ । દ્વન્દ્વવૃત્તીતિ સદસત્ત્વં પદમ્ । તયોરિતિ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વયોઃ । તત્ એવેતિ સદસત્ત્વે ઇત્યાદિપદસ્ય ક્રમેણ ધર્મદ્વયપ્રત્યાયને સમર્થત્વાદેવ । વાક્યમિતિ પદ-સમૂહાત્મકમ્ । તયોરિતિ સદસત્ત્વોઃ ॥૧૮॥

અથ પञ્ચમમજ્ઞોલ્લેખમુપદર્શયન્તિ-

સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવેતિ ત્રિધિકલ્પનયા યુગપદ્વિધિનિષેધકલ્પનયા
ચ પञ્ચમઃ ॥૧૯॥

§૧ સ્વદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયાપેક્ષ્યાડસ્તિત્વે સત્યસ્તિત્વનાસ્તિત્વાભ્યાં સહ વક્તુમશક્યં સર્વ વસ્તુ । તતઃ સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવેત્યેવં પञ્ચમમજ્ઞેનોપદર્શ્યત ઇતિ ॥૧૯॥

સત્તમઙ્ગીના પાંચમા ભંગનો ઉલ્લેખ—

ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્યાત્ છે જ, સ્યાત્ અવકતવ્ય જ છે, એ રીતે વિધિની કલ્પના અને યુગપત્વિધિનિષેધની કલ્પનાથી આ પાંચમો ભંગ જાણવો. ૧૯.

§૧ સમસ્ત વસ્તુનું સ્વદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ છતાં તે અસ્તિ અને નાસ્તિ શબ્દો વડે યુગપત્ કહી શકાતી નથી, માટે સ્યાત્ છે જ અને સ્યાત્ અવકતવ્ય જ છે. આવા પ્રકારના પાંચમા ભંગથી તેનું નિરૂપણ થાય છે. ૧૯

અથ ષષ્ઠમઙ્ગોલ્લેખં પ્રકટયન્તિ—

स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति निषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्प-
नया च षष्ठः ॥२०॥

§ ૧ પરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયાપેક્ષયા નાસ્તિત્વે સત્યસ્તિત્વનાસ્તિત્વાભ્યાં યૌગપદ્ધેન પ્રતિપાદયિતુમશક્યં સમસ્તં વસ્તુ । તતઃ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવેત્યેવં ષષ્ઠ-મઙ્ગેન પ્રકાશ્યતે ॥૨૦॥

સત્તમઙ્ગીના છઠ્ઠા ભંગનો ઉલ્લેખ—

ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્યાત્ નથી જ અને સ્યાત્ અવકતવ્ય જ છે. એ રીતે નિષેધની કલ્પના અને યુગપત્ વિધિનિષેધની કલ્પનાથી આ છઠ્ઠો ભંગ જાણવો. ૨૦.

§૧, સમસ્ત વસ્તુનું પરદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વ છતાં તે અસ્તિ અને નાસ્તિ શબ્દોથી એકી સાથે કહી શકાતી નથી માટે સ્યાત્ નથી જ અને સ્યાત્ અવકતવ્ય જ છે આવા પ્રકારના છઠ્ઠા ભંગથી તેનું પ્રકાશન થાય છે. ૨૦.

સંપ્રતિ સત્તમમઙ્ગમુલ્લિખન્તિ—

स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्प-
नया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च सप्तम इति ॥२१॥

§ ૧ इतिशब्दः सप्तमङ्गीसमाप्त्यर्थः । स्वपरद्रव्यादिचतुष्पष्टयापेक्षयाऽस्तित्त्व-
नास्तित्वयोः सत्तोरस्तित्त्वनास्तित्वाभ्यां समसमयमभिधातुमशक्यमखिलं वस्तु तत्
एवमेव भङ्गेनोपदर्श्यते ॥२१॥

સત્તમઙ્ગીના સાતમા ભંગનો ઉલ્લેખ—

ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્યાત્ છે જ, સ્યાત્ નથી જ અને સ્યાત્ અવ-કતવ્ય જ છે, એ રીતે ક્રમથી વિધિ-નિષેધની કલ્પના અને યુગપત્ વિધિનિષે-ધની કલ્પનાથી આ સાતમો ભંગ જાણવો. ૨૧.

§૧ સૂત્રમાં હતિ શબ્દ સત્તમઙ્ગી પ્રકરણની સમાપ્તિ માટે છે. સમસ્ત

વસ્તુ સ્વદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વથી યુક્ત અને પરદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વથી યુક્ત છે. છતાં તેનું અસ્તિ અને નાસ્તિ શબ્દ દ્વારા સમ-સમયે કથન થઈ શકતું નથી માટે સ્યાત્ છે જ, સ્યાત્ નથી જ, સ્યાત્ અવકલ્પ્ય જ છે, આ સાતમા ભંગ દ્વારા તેનું ઉપદર્શન થાય છે. ૨૧.

(૫૦) સમસમયમિતિ સમકાલમ્ ॥૨૧॥

અથાસ્યામેવ સપ્તમહ્ન્યામેકાન્તવિકલ્પાન્નિરાચિકીર્ષવઃ સૂત્રાણ્યાહુઃ—

વિધિપ્રધાન એવ ધ્વનિરિતિ ન સાધુ ॥૨૨॥

પ્રાધાન્યેન વિધિમેવ શબ્દોઽભિધત્તે ઇતિ ન યુક્તમ્ ॥૨૨॥

અત્ર હેતુમાહુઃ—

નિષેધસ્ય તસ્માદપ્રતિપત્તિપ્રસક્તેઃ ॥૨૩॥

§ ૧ તસ્માદિતિ શબ્દાત્ ॥૨૩॥

આશઙ્કાન્તરં નિરસ્યન્તિ—

અપ્રાધાન્યેનૈવ ધ્વનિસ્તમભિધત્તે ઇત્યપ્યસારમ્ ॥૨૪॥

§ ૧ તમિતિ નિષેધમ્ ॥૨૪॥

અત્ર હેતુમાચક્ષતે—

કચિત્ કદાચિત્ કથચ્ચિત્ પ્રાધાન્યેનાપ્રતિપન્નસ્ય તસ્યાપ્રાધાન્યાનુપ-
પત્તેઃ ॥૨૫॥

§ ૧ ન સ્વલ્લ મુલ્યતઃ સ્વરૂપેનાપ્રતિપન્નં વસ્તુ ક્વચિદપ્રધાનભાવમનુભવ-
તીતિ ॥૨૫॥

આ સપ્તભંગીમાં એકાન્ત વિકલ્પોનું નિરાકરણ—

ધ્વનિ-શબ્દ મુખ્યપણે વિધિનું જ પ્રતિપાદન કરે છે, એ કથન યુક્તિ-સંગત નથી, ૨૨.

§૧. શબ્દ પ્રધાનરૂપે વિધિનું જ કથન કરે છે, એ યુક્તિયુક્ત નથી. ૨૨
એ વિષે હેતુનું કથન—

કારણ કે-તો પછી શબ્દથી નિષેધનો ઘોષ થશે નહિ. ૨૩.

§૧. સૂત્રગત તસ્માત્ પદનો અર્થ શબ્દથી એમ છે. ૨૩.

એ જ વિષયમાં બીજી શકાનું નિરસન—

શબ્દ નિષેધને ગૌણરૂપે જ કહે છે. એ કથન પણ યોગ્ય નથી. ૨૪.

§૧ સૂત્રગત તમ્ પદનો અર્થ નિષેધ છે. ૨૪.

એ વિષે હેતુનું કથન—

કારણ કે-કોઈ પણ સ્થળે, કોઈ પણ વખતે, કોઈ પણ રીતે મુખ્યરૂપે નિષેધ ન જણાયો હોય તો તે અન્યત્ર ગૌણરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતો નથી ૨૫.

§૧. મુખ્ય સ્વરૂપે અજ્ઞાત વસ્તુ કદી પણ ગૌણભાવને અનુભવતી નથી. ૨૫.

इत्थं प्रथममङ्गैकान्तं निरस्येदानीं द्वितीयमङ्गैकान्तनिरासमतिदिशन्ति—
निषेधप्रधान एव शब्द इत्यपि प्रागुक्तन्यायादपास्तम् ॥२६॥
व्यक्तम् ॥२६॥

अथ तृतीयमङ्गैकान्तं पराकुर्वन्ति—

क्रमाद्दुभयप्रधान एवायमित्यपि न साधीयः ॥२७॥

अयमिति शब्दः ॥२७॥

एतदुपपादयन्ति—

अस्य विधिनिषेधान्यतरप्रधानत्वानुभवस्याप्यवाध्यमानत्वात् ॥२८॥

§१ प्रथमद्वितीयमङ्गगतैकैकप्रधानत्वप्रतीतेरप्यबाधितत्वान्न तृतीयमङ्गैकान्ताभ्युपगमः

श्रेयान् ॥२८॥

उपर मुञ्च पडेला लंगना ऐकान्तनुं निरसन करीने षील लंगना
ऐकान्तना निरसननी ललाभणु—

शब्द प्रधानरूपे निषेधनो न वाचक छे आ कथन पणु पूर्वोक्त न्यायथी
अडित थर्ष गयेल छे. २६.

त्रील लंगना ऐकान्तनुं निराकरणु—

शब्द अनुकमे विधि अने निषेध अन्नेनो न प्रधानरूपे वाचक छे, ऐ
कथन पणु समीचीन नथी. २७.

§१. सूत्रमां 'अयम्' थी शब्द समञ्चो. २७.

ऐ विषेनुं समर्थन—

कारणु के-शब्द मात्र विधि के मात्र निषेधनो पणु प्रधानस्वरूपे वाचक
छे, ऐ रीते थतो अनुसंय आधित (ओटो) नथी. २८.

§१. प्रथम लंग अने षील लंग-ऐ प्रत्येकनी प्राधान्यता आधित थया
विना न ज्ञात थाय छे, माटे ऐकान्त त्रील लंगनो स्वीकार श्रेयस्कर नथी. २८.

अथ चतुर्थमङ्गैकान्तपराभवाय प्राहुः—

युगपद्विधिनिषेधात्मनोऽर्थस्यावाचक एवासाविति च न चतुरस्रम् ॥२९॥

§१ स्यादवक्तव्यमेवेति चतुर्थमङ्गैकान्तो न श्रेयानित्यर्थः ॥२९॥

कुत इत्याहुः—

तस्यावक्तव्यशब्देनाप्यवाच्यत्वप्रसङ्गात् ॥३०॥

योथा लंगना ऐकान्तनुं निराकरणु—

शब्द ऐकी साथे विधि अने निषेधरूप पदार्थनो अवाचक न छे-आस
ओलपुं ते उचित नथी. २६.

§१ वस्तु कथयित् अवक्तव्य न छे-आ योथा लंगनो ऐकान्त पणु श्रेय-
स्कर नथी. २६.

यथा लङ्गना ऐकान्तनी अनुचितानुं कारणु—

कारणु के-अेषुं मानवाभां पदार्थं अवधतव्य शब्दधी पणु वाच्य षनी शकशे नहि. ३०.

अथ पञ्चमभङ्गैकान्तमपास्यन्ति—

विध्यात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभयात्मनो युगपदवाचक एव स इत्ये-
कान्तोऽपि न कान्तः ॥३१॥

अत्र निमित्तमाहुः—

निषेधात्मनः सह द्वयात्मनश्चार्थस्य वाचकत्वावाचकत्वाभ्यामपि शब्दस्य
प्रतीयमानत्वात् ॥३२॥

§१ निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचकत्वेन सह विधिनिषेधात्मनोऽर्थस्यावाचकत्वेन च
शब्दः षष्ठभङ्गे प्रतीयते यतः, ततः पञ्चमभङ्गैकान्तोऽपि न श्रेयान् ॥३२॥

षष्ठभङ्गैकान्तमपाकुर्वन्ति—

निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभयात्मनो युगपदवाचक एवायमित्य-
प्यवधारणं न रमणीयम् ॥३३॥

अत्र हेतुमुपदर्शयन्ति—

इतरथाऽपि संवेदनात् ॥३४॥

§१ आद्यभङ्गादिषु विध्यादिप्रधानतयाऽपि शब्दस्य प्रतीयमानत्वादित्यर्थः ॥३४॥

अथ सप्तमभङ्गैकान्तमपाकुर्वन्ति—

क्रमाक्रमाभ्यामुभयस्वभावस्य भावस्य वाचकत्वावाचकश्च ध्वनिर्नान्यथेत्यपि
मिथ्या ॥३५॥

अत्र बीजमाख्यान्ति—

विधिमात्रादिप्रधानतयाऽपि तस्य प्रसिद्धेः ॥३६॥

पांचमा लङ्गना ऐकान्तनुं निराकरणु—

शब्द विधिः अर्थानां वाचक छतां युगपत् विधि-निषेधात्मक पदार्थानां
अवाचक छे-अर्थात् शब्द पांचमा लङ्गानां वाचक छे अेषुं ऐकान्ते मानवुं
ते प्रशस्य नथी. ३१.

ऐकान्त पांचमा लङ्गनी अनुचितानुं कारणु—

कारणु के शब्द निषेधात्मक अर्थानां वाचक अने युगपद्विधिनिषेधात्मक
अर्थानां अवाचक तरीके प्रतीत थाय छे. ३२.

§१ कारणु के निषेधात्मक अर्थानां वाचक तरीके अने विधिनिषेधात्मक (उलय-
स्वरूप) अर्थानां अवाचक तरीके शब्द छटा लङ्गमां प्रतीत थाय छे माटे पांचमा
लङ्गानां ऐकान्त श्रेयस्कर नथी. ३२.

છટ્ટા ભંગના એકાન્તનું નિરાકરણ—

શબ્દ નિષેધરૂપ પદાર્થનો વાચક છતાં યુગપત્ વિધિનિષેધાત્મક પદાર્થનો અવાચક જ છે—અર્થાત્ શબ્દ છટ્ટા ભંગનો જ વાચક છે એવો એકાન્ત નિર્ણય પ્રશંસનીય નથી. ૩૩

તેનું કારણ—

કારણ કે—અન્ય પ્રકારે પણ પદાર્થના વાચક તરીકે શબ્દ અનુભવાય છે. ૩૪
૬૧. પ્રથમ વગેરે ભંગોમાં વિધિ આદિમાં પણ પ્રધાનપણે શબ્દ પ્રતીત થાય છે, આ સૂત્રનો અર્થ છે. ૩૪.

સાતમાં ભંગના એકાન્તનું નિરાકરણ—

શબ્દ ક્રમથી ઉભયાત્મક પદાર્થનો વાચક, અને યુગપત્ ઉભયાત્મક પદાર્થનો અવાચક જ છે, પરંતુ ખીળા કોઈ પ્રકારે પદાર્થનો વાચક નથી એ માન્યતા પણ ખોટી છે. ૩૫.

તેનું કારણ—

કારણ કે—માત્ર વિધિ આદિના પ્રધાનરૂપે પણ વાચક તરીકે શબ્દ પ્રતીત થાય છે. ૩૬.

(ટિ.) અથ સપ્તમમજ્ઞૈકાન્તેત્યાદિ ॥ અવાચકચ્ચેતિ ક્રમાક્રમાભ્યામ્ ॥૩૫॥
વીજમિતિ હેતુમ્ ॥૩૬॥

§ ૧ નન્વેકસ્મિન્ જીવાદૌ વસ્તુન્યનન્તાનાં વિધીયમાનનિષિધ્યમાનાનાં ધર્માના-
મજ્ઞીકરણાદનન્તા એવ વચનમાર્ગાઃ સ્યાદ્વાદિનાં ભવેયુઃ, વાચ્યેયતાઽસ્યત્ત્વાદ્ વાચ-
કેયતાયાઃ; તતો વિરુદ્ધૈવ સપ્તમજ્ઞીતિ બ્રુવાણં નિરસ્યન્તિ—

एकत्र वस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानानन्तधर्माभ्युपगमेनानन्तमज्ज्ञीप्रसङ्गा-
दसङ्गतैव सप्तमज्ज्ञीति न चेतसि निधेयम् ॥३७॥

અત્ર હેતુમાહુઃ—

વિધિનિષેધપ્રકારાપેક્ષયા પ્રતિપર્યાયં વસ્તુન્યનન્તાનામપિ સપ્તમજ્ઞીનામેવ
સંભવાત્ ॥૩૮॥

§ ૧ एकैकं पर्यायमाश्रित्य वस्तुनि विधिनिषेधविकल्पाभ्यां व्यस्तसमस्ताभ्यां
सप्तैव मज्जाः संभवन्ति, न पुनरनन्ताः । तत्कथमनन्तमज्ज्ञीप्रसङ्गादसङ्गतत्वं सप्तमज्ज्ञ्याः
समुद्भाव्यते ? ॥३८॥

૬૧. એક જવાદિ પદાર્થમાં વિધીયમાન અને નિષિધ્યમાન અનંત ધર્મોના સ્વીકારથી સ્યાદ્વાદીઓને અનંત વચનમાર્ગોની પ્રાપ્તિ થશે કારણ કે—વાચકની ઇચ્છા (મર્યાદા) વાચ્યની ઇચ્છાને આધીન હોય છે, માટે સપ્તભંગીની માન્યતા ન્યાયવિરુદ્ધ છે, એવું ખોલનાર વાદીનું નિરાકરણ—

જીવાદિ પ્રત્યેક વસ્તુમાં વિધિરૂપ અને નિષેધરૂપ અનન્તધર્મોના સ્વીકાર કરેલ છે માટે અનન્તભંગીને પ્રસંગ આવશે તેથી કરીને સપ્તભંગી અસંગત છે, એવું (કોઈએ) મનમાં વિચારવું નહિ. ૩૭.

તેમાં હેતુ—

કારણ કે વિધિ-નિષેધના પ્રકારોની અપેક્ષાએ એક એક પર્યાય (ધર્મ)ને લઈને વસ્તુમાં અનન્ત સપ્તભંગીઓ થઈ શકે છે. ૩૮.

૬૧. વસ્તુ(પદાર્થ)માં એક એક પર્યાય(ધર્મ)ની અપેક્ષાએ તેના એકેક અને સમિલિત એવા વિધિ અને નિષેધના વિકલ્પો-લેદો માત્ર સાત ભંગરૂપે જ થાય છે પણ અનન્ત થતા નથી. તે પછી અનન્ત ભંગીના પ્રસંગને કારણે સપ્તભંગીને અસંગત કઈ રીતે કહી શકાય ?

સારાંશ છે કે શંકાકારણું કહેવું છે કે-જૈનો એક વસ્તુમાં અનન્ત ધર્મો માને છે, માટે તેઓએ સપ્તભંગીને બદલે અનન્તભંગીને માનવી જોઈએ, તેનો ઉત્તર એ આપવામાં આવ્યો છે-કે એક વસ્તુમાં અનન્તધર્મ છે અને એક ધર્મને લઈને એક એક સપ્તભંગી બને છે માટે અનન્ત ધર્મોની અનન્ત સપ્તભંગીઓ થશે, આમ જૈનોએ અનન્ત સપ્તભંગીનો સ્વીકાર કરેલ છે, પણ અનન્ત ભંગોનો નહિ. ૩૮.

કુતઃ સપ્તૈવ મહ્નાઃ સંભવન્તીત્યાહુઃ—

પ્રતિપર્યાયં પ્રતિપાઘપર્યન્તુયોગાનાં સપ્તાનામેવ સંભવાત્ ॥૩૯॥

एतदपि कुत इत्याहुः—

तेषामपि सप्तत्वं सप्तविधतज्जिज्ञासानियमात् ॥૪૦॥

अथ सप्तविधतज्जिज्ञासानियमे निमित्तमाहुः—

तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तैव तत्सन्देहसमुत्पादात् ॥૪૧॥

૬૧ તંસ્યા અપોતિ પ્રતિપાઘજિજ્ઞાસાયાઃ । ત્સંદેહસમુત્પાદાદિતિ પ્રતિપાઘસંશય-સમુપ્પત્તેઃ ॥૪૧॥

સાત જ ભંગ કેમ થઈ શકે તેનું સમાધાન—

પ્રતિપર્યાય-એક એક ધર્મની અપેક્ષાએ શિષ્યના સાત જ પ્રશ્નો થઈ શકે છે, માટે સાત ભંગ થાય છે. ૩૯.

સાત પ્રકારના પ્રશ્નો થવાનું કારણ—

તે (પ્રશ્નો) પણ સાત એટલા માટે છે કે તેને સાત જ પ્રકારની જિજ્ઞાસા થાય છે. ૪૦.

સાત પ્રકારે જિજ્ઞાસા થવાનું કારણ—

સાત જ પ્રકારની 'તે' (જિજ્ઞાસા) એટલા માટે છે કે તેને સાત જ સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૧.

§૧ મૂળમાં 'તસ્યાઃ' શબ્દનો અર્થ શિષ્યની જિજ્ઞાસાને એમ થાય છે અને 'તત્સંદેહસમુત્પાદાત્'—નો અર્થ શિષ્યમાં સંદેહની ઉત્પત્તિ થવાથી એમ છે. ૪૧.

સન્દેહસ્યાપિ સપ્તઘાત્વે કારણમાહુઃ—

તસ્યાપિ સપ્તપ્રકારત્વનિયમઃ સ્વગોચરવસ્તુધર્માણાં સપ્તવિધત્વસ્યૈ-
વોપપત્તેઃ ॥૪૨॥

§૧ તસ્ય પ્રતિપાદ્યગતસન્દેહસ્ય । સ્વગોચરવસ્તુધર્માણાં સન્દેહવિષયીકૃતાનામસ્તિ-
ત્વાદિવસ્તુપર્યાયાણામ્ ॥૪૨॥

સાત પ્રકારના સંદેહ થવાનું કારણ—

સંદેહના વિષયભૂત વસ્તુના ધર્મે સાત પ્રકારના જ હોવાથી સંદેહ સાત જ થાય છે. ૪૨.

§૧ મૂળમાં 'તસ્ય' એટલે શિષ્યના સંદેહના, અને 'સ્વગોચરવસ્તુધર્માણાં' એટલે 'સંદેહના વિષયભૂત અસ્તિત્વાદિ વસ્તુના પ્રયાયોની'—એવો અર્થ છે. ૪૨.

इयं सप्तमह्नी किं सकलादेशस्वरूपा, विकलादेशस्वरूपा वेत्यारेकां पराकुर्वन्ति—

इयं सप्तमह्नी प्रतिभङ्गं सकलादेशस्वभावा विकलादेशस्वभावा च ॥४३॥

§૧ एकैको भङ्गोऽस्याः संवन्धी सकलादेशस्वभावः, विकलादेशस्वभाव-
श्चेत्यर्थः ॥४३॥

આ સપ્તભંગી સકલાદેશ સ્વરૂપ છે કે વિકલાદેશસ્વરૂપ ? એ શંકાનું નિરાકરણ—

આ સપ્તભંગી પ્રત્યેક ભંગમાં બે પ્રકારે છે, ૧—સકલાદેશસ્વભાવવાળી અને ૨—વિકલાદેશસ્વભાવવાળી. ૪૩.

§૧ આ સપ્તભંગી સંબંધી પ્રત્યેક ભંગ સકલાદેશસ્વભાવ અને વિકલાદેશ-
સ્વભાવવાળો છે. ૪૩

अथ सकलादेशं लक्षयन्ति—

प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुनः कालादिभिरभेदवृत्तिप्राधान्यादभेदो-
पचाराद्वा यौगपद्येन प्रतिपादकं वचः सकलादेशः ॥४४॥

§૧ કાલાદિભિરષ્ટાભિઃ કૃત્વા યદભેદવૃત્તેર્ધર્મધર્મિણોરપૃથગ્ભાવસ્ય પ્રાધાન્યં તસ્માત્, કાલાદિભિર્મિન્નાત્મનામપિ ધર્મધર્મિણામભેદાધ્યારોપાદ્વા સમકાલમભિધાયકં વાક્યં સકલાદેશઃ પ્રમાણવાક્યમિત્યર્થઃ ।

§૨ અયમર્થઃ—યૌગપદ્યેનાશેષધર્માત્મકં વસ્તુ કાલાદિભિરભેદવૃત્ત્યા, અભેદોપ-
ચારેણ વા પ્રતિપાદયતિ સકલાદેશઃ, તસ્ય પ્રમાણાધીનત્વાત્ । વિકલાદેશસ્તુ ક્રમેણ
ભેદોપચારાદ્, ભેદપ્રાધાન્યાદ્વા તદભિધત્તે, તસ્ય નયાયત્તત્વાત્ ।

સકલાદેશનું લક્ષણ -

પ્રમાણથી જાણેલ અનન્ત ધર્મવાળી વસ્તુનું કાલાદિ દ્વારા અલેદની પ્રધાનતાથી અથવા અલેદના ઉપચારથી એકી સાથે પ્રતિપાદન કરનારું વચન સકલાદેશ છે. ૪૪.

§૧. ધર્મધર્મીમાં જ્યાં કાલાદિ આઠની અપેક્ષાએ અલેદવૃત્તિ(ઐક્યભાવ)ની પ્રધાનતા હોય તેથી અને જ્યાં કાલાદિ આઠની અપેક્ષાએ ધર્મ-ધર્મીમાં લેદ હોય ત્યાં અલેદનો ઉપચાર કરવાથી વસ્તુનું સમકાલે (એકી સાથે) અભિધાયક વચન એ સકલાદેશ એટલે પ્રમાણવાક્ય કહેવાય છે.

§૨. અર્થાત્ અશેષ (સમસ્ત) ધર્માત્મક વસ્તુનું કાલાદિવડે અલેદરૂપે અથવા અલેદના ઉપચારથી એકી સાથે સકલાદેશ પ્રતિપાદન કરે છે, કારણ કે સકલાદેશ પ્રમાણને આધીન છે.

અને વિકલાદેશ તો-અનુક્રમે લેદના ઉપચારથી કે લેદની પ્રાધાન્યતાથી વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે છે, કારણ કે વિકલાદેશ નયવાક્યને આધીન છે.

(૫૦) યૌગપદ્ધેનાશેષધર્માત્મકમિત્યાદિ । કાલાદિભિરિતિ કાલાદિભિર્વંદ્યમાણૈઃ । અમેદોપચારણેતિ મેદેડપિ સતિ । ક્રમેણેતિ ન યૌગપદ્ધેન । મેદોપચારાદિતિ અમેદેડપિ સતિ ।

(ટિ૦) યૌગપદ્ધેનેત્યાદિ ॥ તસ્યેતિ સકલાદેશસ્ય । તદિતિ વસ્તુ । તસ્યેતિ વિકલાદેશસ્ય ।

§૩ ક: પુનઃ ક્રમઃ ? કિં વા યૌગપદ્ધમ્ ? । યદાડસ્તિત્વાદિધર્માણાં કાલાદિભિર્મેદવિવક્ષા, તદૈકસ્ય શબ્દસ્યાનેકાર્થપ્રત્યાયને શક્યભાવાત્ ક્રમઃ, યદા તુ તેષામેવ ધર્માણાં કાલાદિભિર્મેદેન વૃત્તમાત્મરૂપમુચ્યતે, તદૈકેનાપિ શબ્દેનૈકધર્મપ્રત્યાયનમુલેન તદાત્મકતામાપન્નસ્યાનેકાશેષરૂપસ્ય વસ્તુનઃ પ્રતિપાદનસંભવાદ્યૌગપદ્ધમ્ ।

§૩ કમ કેને કહેવાય ? અને યૌગપદ્ધ (અક્રમ)કેને કહેવાય ? એ પ્રશ્નના સમાધાનમાં પ્રથમ કમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-જ્યારે અસ્તિત્વાદિ ધર્મોમાં કાલાદિદ્વારા લેદની વિવક્ષા હોય (અર્થાત્ લેદ સિદ્ધ કરવાનો હોય) ત્યારે એક શબ્દમાં અનેક ધર્મને કહેવાનું સામર્થ્ય નથી (અર્થાત્ એક શબ્દથી અનેક ધર્મોનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી) માટે ધર્મોનું એક પછી એક કરીને કથન કરી શકાય છે, અને કમ કહેવામાં આવે છે. પણ જ્યારે વસ્તુના તે અસ્તિત્વાદિ અનેક ધર્મોનું કાલાદિદ્વારા અલેદને પ્રાપ્ત થયેલ આત્મરૂપ-સ્વરૂપ કહેવાનું હોય ત્યારે એક ધર્મનું કથન કરવામાં તત્પર એક જ શબ્દથી અસ્તિત્વધર્મ સાથે તાદાત્મ્યને એટલે અલેદને પ્રાપ્ત થયેલ શેષ સમસ્ત ધર્મસ્વરૂપ વસ્તુનું કથન થઈ જાય છે તે યૌગપદ્ધ છે અર્થાત્ અસ્તિત્વાદિ કોઈ પણ એક ધર્મનો વાચક 'અસ્તિ' આદિ શબ્દ કાલાદિથી અભિન્ન બની ગયેલા બાકીના બધા ધર્મોનું પણ પ્રતિપાદન જ્યારે કરે છે ત્યારે યૌગપદ્ધ જાણવું.

(ટિ૦) વૃત્તમિતિ નિષ્પન્નમ્ । તદાત્મકતામિતિ અમેદાત્મકતામ્ ।

§૪ કે પુનઃ કાલાદયઃ ? । કાલઃ, આત્મરૂપં, અર્થઃ, સંબન્ધઃ, ઉપકારઃ, ગુણિદેશઃ, સંસર્ગઃ, શબ્દઃ इत्यष्टौ । તત્ર સ્યાઽઞ્જીવાદિ વસ્ત્વસ્ત્યેવેત્યત્ર યત્કાલમસ્તિત્વં તત્કાલાઃ શેષાનન્તધર્મા વસ્તુન્યેકત્રેતિ તેષાં કાલેનાભેદવૃત્તિઃ (૧), યદેવ ચાસ્તિત્વસ્ય તદ્ગુણત્વમાત્મરૂપમ્, તદેવ ચાન્યાનન્તગુણાનામપીત્યાત્મરૂપેણાભેદવૃત્તિઃ (૨), ય એવ ચાધારોઽર્થો દ્રવ્યાલ્યોઽસ્તિત્વસ્ય, સ એવાન્યપર્યાયાણામિત્યર્થેનાભેદવૃત્તિઃ (૩), ય એવ ચાવિષ્વગભાવઃ કથચ્ચિત્તાદાત્મ્યલક્ષણઃ સંબન્ધોઽસ્તિત્વસ્ય, સ એવાશેષવિશેષાણામિતિ સંબન્ધેનાભેદવૃત્તિઃ (૪), ય એવ ચોપકારોઽસ્તિત્વેન સ્વાનુરક્ત્વકરણમ્, સ એવ શેષૈરપિ ગુણૈરિત્યુપકારેણાભેદવૃત્તિઃ (૫), ય એવ ગુણિનઃ સંબન્ધો દેશઃ ક્ષેત્રલક્ષણોઽસ્તિત્વસ્ય, સ એવાન્યગુણાનામિતિ ગુણિદેશેનાભેદવૃત્તિઃ (૬), ય એવ ચૈકવસ્ત્વાત્મનાઽસ્તિત્વસ્ય સંસર્ગઃ, સ એવાશેષધર્માણામિતિ સંસર્ગેણાભેદવૃત્તિઃ । નનુ પ્રાગુક્તઃ સંબન્ધાદસ્ય કઃ પ્રતિવિશેષઃ ? । ઉચ્યતે, અભેદપ્રાધાન્યેન ભેદગુણભાવેન ચ પ્રાગુક્તઃ સંબન્ધઃ, ભેદપ્રાધાન્યેનાભેદગુણભાવેન ચૈષ સંસર્ગ इति (૭), ય એવાસ્તીતિ શબ્દોઽસ્તિત્વધર્માત્મિકસ્ય વસ્તુનો વાચકઃ, સ એવ શેષાનન્તધર્માત્મિકસ્યાપીતિ શબ્દેનાભેદવૃત્તિઃ (૮) પર્યાયાર્થિકનયગુણભાવે દ્રવ્યાર્થિકનયપ્રાધાન્યાદુપપદ્યતે ।

§૪. 'કાલાદિ કયા કયા છે ? ૧ કાલ, ૨ આત્મરૂપ, ૩ અર્થ, ૪ સંબંધ, ૫ ઉપકાર, ૬ ગુણિદેશ, ૭ સંસર્ગ અને ૮ શબ્દ-આ આઠ છે. કાલાદિથી અભેદવૃત્તિનું સમર્થન આ પ્રકારે છે—

(૧) કાલ-જીવાદિ પદાર્થ સ્યાત્ છે જ. આમાં જીવાદિ પદાર્થમાં જે કાળે અસ્તિત્વ છે તે જ કાળે બાકીના અનંતધર્મો પણ એ પદાર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે, માટે આ કાલથી અભેદવૃત્તિ કહેવાય છે. અર્થાત્ કાલની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે, આ કાલરૂપે અભેદવૃત્તિ થઈ. (૨) આત્મરૂપ-જે રીતે 'અસ્તિત્વ' જીવાદિ વસ્તુના ગુણરૂપ-સ્વભાવરૂપ છે, તે જ રીતે બાકીના બીજા પણ અનંતધર્મો જીવાદિના સ્વભાવરૂપે છે, માટે સ્વભાવ-સ્વરૂપની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે, આ આત્મરૂપે અભેદ વૃત્તિ થઈ. (૩) અર્થ-જે રીતે જીવાદિ અર્થ-દ્રવ્ય 'અસ્તિત્વ'નો આધાર છે, તે જ રીતે બીજા અનંત પર્યાયો-ધર્મોનો પણ આધાર છે, માટે અર્થની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે. આ અર્થરૂપે અભેદવૃત્તિ થઈ. (૪) સંબંધ-જીવાદિ પદાર્થમાં અસ્તિત્વનો જે અવિષ્વગ્ભાવ-કથચિત્ તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધ છે તે જ સંબંધ બાકીના અનંત ધર્મોનો પણ છે, માટે સંબંધની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે. આ સંબંધ દ્વારા અભેદવૃત્તિ થઈ. (૫) ઉપકાર-અસ્તિત્વધર્મ જે રીતે જીવાદિદ્રવ્યને પોતાથી રંગી નાખવા (અસ્તિત્વમય કરી નાખવા)રૂપ જે ઉપકાર કરે છે તે જ રીતે બીજા ધર્મો પણ દ્રવ્યને સ્વમય કરી નાખવારૂપ ઉપકાર કરે છે, માટે

ઉપકારની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે. અર્થાત્ આ ઉપકાર દ્વારા અલેદવૃત્તિ થઈ. (૬) ગુણિદેશ-અસ્તિત્વના ગુણી જીવાદિ દ્રવ્ય સંબંધી જે ક્ષેત્રરૂપ દેશ છે તે જ ક્ષેત્રરૂપ દેશ બાકીના બધા ગુણોના ગુણીનો પણ છે. અર્થાત્ જે ક્ષેત્ર દ્રવ્યની સાથે સંબંધ રાખનાર અસ્તિત્વનું છે તે જ ક્ષેત્ર અન્ય ધર્મોનું પણ છે માટે ગુણિદેશની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે. આ ગુણિદેશ દ્વારા અલેદવૃત્તિ થઈ. (૭) સંસર્ગ-જીવાદિ વસ્તુરૂપે જે પ્રકારે અસ્તિત્વનો સંસર્ગ છે તે જ સંસર્ગ બીજા અન્ય ધર્મોનો પણ વસ્તુ સાથે છે માટે આ સંસર્ગની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે. આ સંસર્ગ દ્વારા અલેદવૃત્તિ છે

શંકા—પહેલાં કહેલ સંબંધથી સંસર્ગમાં શું ભેદ છે ?

સમાધાન—અલેદની પ્રાધાન્યતા અને ભેદની ગૌણતા હોય ત્યારે સંબંધ કહેવાય છે અને ભેદની પ્રાધાન્યતા અને અલેદની ગૌણતા હોય ત્યારે સંસર્ગ કહેવાય છે.

(૮) શબ્દ—અસ્તિત્વધર્માત્મક વસ્તુનો વાચક જે 'અસ્તિ' શબ્દ છે, તે જ 'અસ્તિ' શબ્દ અન્ય અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુનો પણ વાચક છે. માટે શબ્દની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે—આ શબ્દદ્વારા અલેદવૃત્તિ થઈ.

(૧૦) કાલાદય इति—

हेतुः कालात्मरूपार्थाः सम्बन्धोपकृतिः तथा ।

गुणिदेशश्च संसर्गः शब्दश्चाष्टौ भिदाऽभिदोः ॥१॥

एते अष्ट भेदाभेदयोर्हेतुरिति योगः । आत्मरूपमिति स्वरूपम् । एकवस्त्वात्मने-
त्यादि एकवस्तु घटादि । ।

तत्र स्याज्जीवादीत्यादि ॥ तेषामिति शेषानन्तधर्माणाम् । तद्गुणत्वमिति ।
तस्य जीवादिवस्तुनो गुणत्वम् । स्वात्मरूपमिति स्वकीयस्वरूपम् । अर्थ-इति घटादिः ॥
स्वानुरक्त्विति व्यापकनिमित्तम् । एकवस्त्विति एकस्य वस्तुनो घटादेरात्मनः । स एवेति
संसर्गः । अस्येति संसर्गस्य ॥४४॥

૬૫ દ્રવ્યાર્થિકગુણભાવેન પર્યાયાર્થિકપ્રાધાન્યે તુ ન ગુણાનામભેદવૃત્તિઃ સંભ-
વતિ, સમકાલમેકત્ર નાનાગુણાનામસંભવાત્, સંભવે વા તદાશ્રયસ્ય તાવદ્વા ભેદ-
પ્રસજ્ઞાત્ (૧), નાનાગુણાનાં સંવન્ધિન આત્મરૂપસ્ય ચ મિત્રત્વાત્, આત્મરૂપાભેદે
તેષાં ભેદસ્ય વિરોધાત્ (૨), સ્વાશ્રયસ્યાર્થસ્યાપિ નાનાત્વાત્, અન્યથા નાનાગુણા-
શ્રયત્વવિરોધાત્ (૩), સંવન્ધસ્ય ચ સંવન્ધિભેદેન ભેદદર્શનાત્, નાનાસંવન્ધિભિરેક-
ત્રૈકસંવન્ધાઘટનાત્ (૪), તૈઃ ક્રિયમાણસ્યોપકારસ્ય ચ પ્રતિનિયતરૂપસ્યાનેકત્વાત્,
અનેકૈરુપકારિભિઃ ક્રિયમાણસ્યોપકારસ્યૈકસ્ય વિરોધાત્ (૫), ગુણિદેશસ્ય ચ પ્રતિ-
ગુણં ભેદાત્, તદભેદે મિન્નાર્થગુણાનામપિ ગુણિદેશાભેદપ્રસજ્ઞાત્ (૬), સંસર્ગસ્ય ચ

પ્રતિસંસર્ગિભેદાત્, તદભેદે સંસર્ગિભેદવિરોધાત્ (૭), શબ્દસ્ય ચ પ્રતિવિષયં
નાનાત્વાત્, સર્વગુણાનામેકશબ્દવાચ્યતાયાં સર્વાર્થાનામેકશબ્દવાચ્યતાSSપત્તે: શબ્દા-
ન્તરવૈફલ્યાપત્તે: (૮) તત્ત્વતોઽસ્તિત્વાદીનામેકત્ર વસ્તુન્યેવમભેદવૃત્તેરસંભવે કાલાદિભિ-
ર્મિન્નાત્મનામભેદોપચાર: ક્રિયતે । તદેતાભ્યામભેદવૃત્ત્યભેદોપચારાભ્યાં કૃત્વા પ્રમાણ-
પ્રતિપન્નાનન્તધર્મત્મિકસ્ય વસ્તુન: સમસમયં યદભિધાયકં વાક્યં સ સકલાદેશ:
પ્રમાણવાક્યાપરપર્યાય ઇતિ સ્થિતમ્ ।

§૬ “કાલાત્મરૂપસંબંધા: સંસર્ગોપક્રિયે તથા ।

ગુણિદેશાર્થશબ્દાશ્ચેત્યષ્ટૌ કાલાદય: સ્મૃતા:” ॥૧॥૪૪॥

૬૫. આ અલેદવૃત્તિ ન્યારે પર્યાયાર્થિકનયની ગૌણતા અને દ્રવ્યાર્થિકનયની
પ્રાધાન્યતા હોય ત્યારે ઘટી શકે છે, પરંતુ ન્યારે દ્રવ્યાર્થિકનયની ગૌણતા અને
પર્યાયાર્થિક નયની પ્રાધાન્યતા હોય ત્યારે ઘટી શકતી નથી. કારણ કે-(૧) એક
કાલે એક જ વસ્તુમાં લિન્ન લિન્ન ગુણો રહી શકતા નથી અને જો નાના ગુણો
એક સમયે એક વસ્તુમાં રહે તો ગુણોના આશ્રયરૂપ દ્રવ્યમાં ગુણો જોટલા જ
લેદનો પ્રસંગ આવશે. (૨) અનેક ગુણોનું આત્મરૂપ (સ્વરૂપ) પરસ્પર લિન્ન છે,
કારણ કે તે ગુણો એક બીજાના સ્વરૂપમાં રહેતા નથી પરંતુ પોતપોતાના
સ્વરૂપમાં રહે છે માટે ગુણોમાં અલેદ નથી. જો ગુણોમાં આત્મરૂપ અલિન્ન
માનશે (પરસ્પર લેદ નહિ માનો) તો ગુણોમાં લેદનો વિરોધ આવશે. અર્થાત્
ગુણોમાં લેદ ઘટશે નહિ, (૩) ગુણોના આશ્રય-આધારરૂપ અર્થ પણ લિન્ન
લિન્ન છે. જો ગુણોના આધાર અર્થને લિન્ન લિન્ન નહિ માનો તો લિન્ન લિન્ન
ગુણોનો તે આધાર બની શકશે નહિ, (૪) સંબંધીઓના લેદથી સંબંધનો લેદ
જોવાય છે. માટે નાના સંબંધીઓનો એ-સ્થળે એક સંબંધ ઘટી શકતો નથી
(૫) ગુણોથી પ્રતિનિયતરૂપે કરાતો ઉપકાર પણ અનેક પ્રકારે છે. કારણ કે—
અનેક ઉપકારીઓથી કરાતો ઉપકાર એક હોય તો એમાં વિરોધ છે. (૬) દરેક
ગુણમાંનો ગુણિદેશ લિન્ન લિન્ન છે. કારણ કે-ગુણિદેશને લિન્ન નહિ માનો
તો લિન્ન પદાર્થના ગુણોને પણ અલિન્ન ગુણિદેશનો પ્રસંગ આવશે. (૭) દરેક
સંસર્ગીના લેદથી સંસર્ગને લિન્ન માનવામાં ન આવે તો સંસર્ગીના લેદનો
વિરોધ થશે. (૮) શબ્દ પણ દરેક વિષયમાં જુદો જુદો છે કારણ કે-સમસ્ત
ગુણોને જો એક જ શબ્દના વાચ્ય માનવામાં આવે તો સમસ્ત પદાર્થોનો પણ
એક જ શબ્દના વાચ્ય બનવાનો પ્રસંગ આવશે. આથી અન્ય શબ્દો નિષ્કલ
બની જશે. આ પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ
સમસ્ત ગુણોની અલેદવૃત્તિ (યુગપત્લાવ)નો એક વસ્તુમાં અસંભવ છે. અર્થાત્
અલેદવૃત્તિ થઈ શકતી નથી માટે કાલ, આત્મસ્વરૂપ આદિ દ્વારા લિન્ન સ્વરૂપવાળા
અસ્તિત્વાદિ ધર્મોમાં અલેદનો ઉપચાર કરવામાં આવે છે. તેથી દ્રવ્યાર્થિક નયની
મુખ્યતા હોય ત્યારે વાસ્તવિક અલેદવૃત્તિ અને પર્યાયાર્થિક નયની મુખ્યતા
હોય ત્યારે અલેદવૃત્તિનો ઉપચાર કરીને અનંત ધર્મવાળા પદાર્થને યુગપદ્

एतद्व्यवच्छेद्यमाचक्षते—

न तदुत्पत्तितदाकारताभ्याम्, तयोः पार्थक्येन सामस्त्येन च व्यभि-
चारोपलम्भात् ॥४७॥

§१ तथाहि-ज्ञानस्य तदुत्पत्तितदाकारताभ्यां व्यस्ताभ्यां, समस्ताभ्यां वा प्रतिनियतार्थव्यवस्थापकत्वं स्यात् ? यदि प्राच्यः पक्षः, तदा कपालक्षणः कलशान्त्यक्षणस्य व्यवस्थापकः स्यात्, तदुत्पत्तेः केवलायाः सद्भावात् । स्तम्भः स्तम्भान्तरस्य च व्यवस्थापकः स्यात्, तदाकारतायास्तदुत्पत्तिरहितायाः संभवात् । अथ द्वितीयः, तदा कलशस्योत्तरक्षणः पूर्वक्षणस्य व्यवस्थापको भवेत्, समुदितयोस्तदुत्पत्तितदाकारतयोर्विद्यमानत्वात् । अथ विद्यमानयोरप्यनयोर्ज्ञानमेवार्थस्य व्यवस्थापकम्; नार्थः, तस्य जडत्वादिति मतम् । तदपि न न्यायानुगतम्, समानार्थसमन्तरप्रत्ययोत्पन्नज्ञानैर्व्यभिचारात् । तानि हि यथोक्तार्थव्यवस्थापकत्वलक्षणस्य समग्रस्य सद्भावेऽपि प्राच्यं जनकज्ञानक्षणं न गृह्णन्ति ।

अपि च, किमिदमर्थाकारत्वं वेदनानाम्, यद्वशात् प्रतिनियतार्थपरिच्छेदः स्यात् ? किमर्थाकारोल्हेखित्वम्, अर्थाकारधारित्वं वा ? प्रथमप्रकारे, अर्थाकारोल्हेखोऽर्थाकारपरिच्छेद एव, ततश्च ज्ञानं प्रतिनियतार्थपरिच्छेदात् प्रतिनियतमर्थमवद्योतयतीति साध्याविशिष्टत्वं स्पष्टमुपद्वौकते । द्वितीयप्रकारे पुनर्अर्थाकारधारित्वं ज्ञानस्य सर्वात्मना, देशेन वा । प्रथमपक्षे, जडत्वादर्थस्य ज्ञानमपि जडं भवेत्, उत्तरार्थक्षणवत् । प्रमाणरूपत्वाभावश्चोत्तरार्थक्षणवदेवास्य प्रसज्येत, सर्वात्मना प्रमेयरूपताऽनुकरणात् । अथ देशेन नीलत्वादिनाऽर्थाकारधारित्वमिष्यते ज्ञानस्य, तर्हि तेनाजडाकारेण जडताप्रतिपत्तेरसंभवात् कथं तद्विशिष्टत्वमर्थस्य प्रतीयेत ? । न हि रूपज्ञानेनाप्रतिपन्नरसेन तद्विशिष्टता सहकारफलादौ प्रतीयते । किञ्च, देशेनार्थाकारधारित्वान्नीलार्थवन्नःशेषार्थानामपि ज्ञानेन ग्रहणापत्तिः, सत्त्वादिमात्रेण तस्य सर्वत्रार्थाकारधारित्वाविशेषात् । अथ तद्विशेषेऽपि नीलाद्याकारवैलक्षण्यान्निखिलार्थानामग्रहणम्, तर्हि समानाकाराणां समस्तानां ग्रहणप्राप्तिः । अथ यत एव ज्ञानमुत्पद्यते, तस्यैवाकारानुकरणद्वारेण ग्राहकम् । हन्त ! एवमपि समानार्थसमन्तरप्रत्ययस्य तद्ग्राहकं स्यादित्युक्तम् । ततो न तदुत्पत्तितदाकारताभ्यां ज्ञानस्य प्रतिनियतार्थावभासः, किन्तु प्रतिबन्धकापगमविशेषादिति सिद्धम् ॥४७॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोके श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां

रत्नाकरावतारिकारख्यलघुटीकायामागमस्वरूपनिर्णयो

नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।

આનું વ્યવસ્થેદ્ય બતાવે છે—

તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા દ્વારા પ્રમાણુ પ્રતિનિયત અર્થનું પ્રકાશક નથી કારણુ કે એકલી તદુત્પત્તિ કે તદાકારતા અથવા સમુદ્ધિત તદુત્પત્તિ અને તદાકારતાને કારણુ માનવામાં વ્યલિચાર છે. ૪૭.

૬૧. પ્રમાણુ દ્વારા અર્થ પ્રકાશનમાં તદુત્પત્તિ અને તદાકારતાને કારણુ માનનાર(બૌદ્ધ)ને ગ્રંથકાર પ્રશ્ન કરે છે કે—જ્ઞાન એકલી તદુત્પત્તિ અને એકલી તદાકારતા દ્વારા પ્રતિનિયત અર્થનું વ્યવસ્થાપક છે કે સમુદ્ધિત તદુત્પત્તિ-તદાકારતા દ્વારા પ્રતિનિયત અર્થનું વ્યવસ્થાપક છે ? જો પહેલો પક્ષ કહો તો કપાલ (ઠીકરુ) કલશના અન્ત્ય ક્ષણુનો અને એક સ્તંભ ખીજ સ્તંભનો વ્યવસ્થાપક થઈ જશે કારણુ કે—કલશના નાશને કારણુ ઉત્પન્ન થયેલ કપાલમાં કેવલ તદુત્પત્તિ અને સમાન આકારવાલા એ સ્તંભમાં કેવલ તદાકારતાનો સદ્ભાવ છે. ખીજે પક્ષ કહો તો કલશનો ઉત્તર ક્ષણુ કલશના પૂર્વક્ષણુનો વ્યવસ્થાપક થવો જોઈ એ કારણુ કે—અહીં સમુદ્ધિત તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા છે.

બૌદ્ધ—તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા હોવા છતાં જ્ઞાન જ અર્થનું વ્યવસ્થાપક છે, પણ જડ રૂપ અર્થ વ્યવસ્થાપક નથી.

જૈન—તમારું આ કથન ન્યાયસિદ્ધ નથી. કારણુ કે સમાન અર્થને વિષય કરનાર સમનન્તર પ્રત્યયથી ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાનોથી આમાં વ્યલિચાર છે. કારણુ કે તમોએ કહેલ અર્થવ્યવસ્થાપકનું સંપૂર્ણ લક્ષણુ તેમાં હોવા છતાં પણ તે જ્ઞાનો પોતાના જનક પૂર્વજ્ઞાનને વિષય કરતાં નથી. અર્થાત્ ઉત્તર ઘટજ્ઞાનોમાં પૂર્વજ્ઞાનથી ઉત્પત્તિ અને પૂર્વજ્ઞાનનો આકાર હોવા છતાં પણ તે જ્ઞાનોનો વિષય પૂર્વજ્ઞાન બનતું નથી પણ ઘટ જ બને છે, માટે વ્યલિચાર છે. માટે સમુદ્ધિત તદુત્પત્તિ તદાકારતા પણ પ્રતિનિયત અર્થ પ્રકાશનમાં કારણુ નથી.

૬૨ વળી, જ્ઞાનમાં અર્થાકારતા-તદાકારતા એ શું છે કે જેના બળથી પ્રતિનિયત અર્થનો પરિચ્છેદ-બોધ થાય છે ? શું તે અર્થાકારોદ્ભેદિત્વ છે કે અર્થાકારધારિત્વ છે ? પહેલો પ્રકાર કહો તો અર્થાકારોદ્ભેદ તે અર્થપરિચ્છેદરૂપ જ છે અને તેથી જ્ઞાન પ્રતિનિયત અર્થના પરિચ્છેદથી પ્રતિનિયત અર્થનું પ્રકાશક છે એવું તમારું કહેવું થયું અને આથી હેતુમાં સાધ્યા-વિશિષ્ટત્વ-સાધ્યસમત્વ દોષ આવે છે અર્થાત્ હેતુ અને સાધ્ય બંને સમાન થઈ ગયા. ખીજ પ્રકારમાં જ્ઞાનનું અર્થાકારધારિત્વ સંપૂર્ણપણે છે કે એક દેશથી ? પ્રથમ પક્ષ કહો તો અર્થ જડ હોવાથી સંપૂર્ણ અર્થાકારને પામેલું જ્ઞાન પણ જડ થઈ જશે, જેમકે-અર્થનો ઉત્તરક્ષણુ. એટલે કે જ્ઞાનમાં પ્રમાણુ-રૂપતાનો અભાવ થશે, કારણુ કે તે સંપૂર્ણપણે પ્રમેય અર્થરૂપતાને ધારણુ કરનાર છે. ઉત્તરાર્થક્ષણુની જેમ. જ્ઞાનમાં નીલત્વાદિરૂપ એક દેશથી અર્થાકારધારિત્વ છે, એ ખીજે પક્ષ કહો તો પ્રશ્ન એ છે કે અજડાકાર જ્ઞાનમાં જડ સ્વભાવ (જડાકારતા)નો સંભવ નથી તો અજડાકાર જ્ઞાન (તદાકાર ન હોવાથી) જડતા-વિશિષ્ટ અર્થને કઈ રીતે જણાવશે ? કારણુ કે—રસને નહિ જાણનાર રૂપજ્ઞાનથી

કહેનાર વાક્યને સકલાદેશ અથવા પ્રમાણુવાક્ય કહેવામાં આવે છે, એ સિદ્ધ થયું.

૬૬ “૧ કાલ, ૨ આત્મસ્વરૂપ, ૩ સંબંધ, ૪ સંસર્ગ, ૫ ઉપકાર, ૬ ગુણિ-
દેશ, ૭ અર્થ અને ૮ શબ્દ” આ આઠ કાલાદિ કહેવાય છે.”

સારાંશ છે કે વસ્તુમાં અનંત ધર્મો છે, એ વાત પ્રમાણુથી સિદ્ધ છે માટે કોઈ-
પણ એક વસ્તુનું પૂર્ણરૂપથી પ્રતિપાદન કરવાને માટે અનંત શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો
જોઈએ, કારણ કે—એક શબ્દ એક જ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરી શકે છે પરંતુ એ રીતે
કરવાથી લોકવ્યવહાર ચાલી ન શકે. માટે એક શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ છીએ, તે
એક શબ્દ મુખ્ય રૂપથી એક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે અને બાકી રહેલ બીજા
ધર્મોને તે એક ધર્મથી અભિન્ન માની લેવામાં આવે છે. આ રીતે એક શબ્દથી
એક ધર્મનું પ્રતિપાદન થયું અને તેનાથી અભિન્ન હોવાના કારણે શેષ ધર્મનું
પણ પ્રતિપાદન થઈ ગયું. આ ઉપાયથી એક જ શબ્દ એકી સાથે અનંત ધર્મોનો
અર્થાત્ સંપૂર્ણ વસ્તુનો પ્રતિપાદક થઈ જાય છે, આને સકલાદેશ કહે છે.

શબ્દ દ્વારા સાક્ષાત્ રૂપે પ્રતિપાદિત ધર્મથી બાકીના ધર્મોનો અલેદ કે
અલેદોપચાર કાલાદિ દ્વારા થાય છે, તે કાલાદિ આઠ પ્રકારે છે. (૧) કાલ,
(૨) આત્મરૂપ, (૩) અર્થ, (૪) સંબંધ, (૫) ઉપકાર, (૬) ગુણિદેશ. (૭) સંસર્ગ,
(૮) શબ્દ.

અસ્તિત્વ ધર્મથી બીજા ધર્મોનો અલેદ છે, તે આ પ્રકારે થશે—જીવમાં
જે કાલે અસ્તિત્વ છે તે જ કાલમાં અન્ય ધર્મો પણ છે, માટે કાલની અપે-
ક્ષાએ અસ્તિત્વ ધર્મ સાથે અન્ય ધર્મોનો અલેદ છે. આ જ રીતે બાકીના
સાતની અપેક્ષાએ પણ અલેદ સમજવો જોઈએ. આ પ્રકારને અલેદની
પ્રાધાન્યતા કહે છે. દ્રવ્યાર્થિક નયની મુખ્યતા અને પર્યાયાર્થિક નયની ગૌણતા
કરવાથી અલેદની પ્રાધાન્યતા થાય છે. જ્યારે પર્યાયાર્થિક નયની મુખ્યતા અને
દ્રવ્યાર્થિક નયની ગૌણતા હોય ત્યારે અનંત ગુણો વાસ્તવિક રીતે અભિન્ન થઈ
શકતા નથી, માટે તે ગુણોમાં અલેદનો ઉપચાર કરવો પડે છે. આ રીતે અલેદની
પ્રાધાન્યતા અને અલેદના ઉપચારથી એકી સાથે અનંત ધર્માત્મક વસ્તુનું
પ્રતિપાદન કરનાર વાક્ય (વચન) સકલાદેશ કહેવાય છે. ૪૪

(૫૦) ગુણિદેશસ્યેત્યાદિ ગવે તદ્ભેદે इति गुण्यમેदे । तद्भेदे इति संसर्गमेदे ॥૪૪॥

અધુના નયવાક્યસ્વભાવત્વેન નયવિચારાવસરલક્ષણીયસ્વરૂપમપિ વિકલાદેશં
‘સકલાદેશસ્વરૂપનિરૂપણપ્રસજ્જેનાત્રૈવ લક્ષ્યન્તિ—

तद्विपरीतस्तु विकलादेशः ॥૪૫॥

૧ નયવિષયીકૃતસ્ય વસ્તુધર્મસ્ય ભેદવૃત્તિપ્રાધાન્યાદ્, ભેદોપચારાદ્વાં ક્રમેણ યદ-
મિધાયકં વાક્યમ્, સ વિકલાદેશઃ । एतदुल्लेखस्तु नयस्वरूपानभिज्ञश्रोतृणां दुर-
वगाह इति नयविचारावसर एव प्रदर्शयिष्यते ॥૪૫॥

વિકલાદેશ નયસ્વરૂપ હોવાથી નયવિચારના સમયે જ તેનું લક્ષણ કરવું
જોઈએ, છતાં સકલાદેશના સ્વરૂપના નિરૂપણના પ્રસંગથી અહીં જ તે જણાવ-
વામાં આવે છે—

ઉપર્યુક્ત સકલાદેશથી વિપરીત વચન વિકલાદેશ છે. ૪૫.

૬૧. લેદની પ્રાધાન્યતાથી અથવા લેદના ઉપચારથી નયના વિષયરૂપ વસ્તુ ધર્મને ક્રમે કરી પ્રતિપાદન કરનારું વાક્ય (વચન) વિકલાદેશ કહેવાય છે, વિકલા-શનો ઉલ્લેખ (શબ્દપ્રયોગ) નયવાક્યને નહિ જાણનાર શ્રોતાને દુર્બોધ છે, માટે તે નયવિચારના સમયે જાણાવવામાં આવશે.

સારાંશ છે કે સકલાદેશમાં દ્રવ્યાર્થિક નયની પ્રધાનતાને કારણે વસ્તુના અનંત ધર્મોનો અલેદ કરવામાં આવે છે, વિકલાદેશમાં પર્યાયાર્થિક નયની પ્રધાનતાને કારણે તે ધર્મોનો લેદ છે. અહીં પણ કાલાદિ આઠના આધારે જ લેદ કરવામાં આવે છે, પર્યાયાર્થિકનય કહે છે કે—એક કાલમાં એક જ વસ્તુમાં લિન્ન લિન્ન ધર્મોની સત્તા સ્વીકારવામાં આવે તો વસ્તુ પણ લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપવાળી થઈ જશે પણ એક સ્વરૂપવાળી નહિ રહે. આ જ રીતે લિન્ન લિન્ન ગુણો સંબંધી આત્મરૂપ લિન્ન લિન્ન જ કોઈ શકે છે, પરંતુ એક કોઈ શકતું નથી. ૪૫.

પ્રમાણં નિર્ણયાથ ચતઃ કારણાત્ પ્રતિનિયતમર્થમેતદ્ વ્યવસ્થાપયતિ, તત્ કથયન્તિ—

તદ્ દ્વિભેદમપિ પ્રમાણમાત્મીયપ્રતિવન્ધકાપગમવિશેષસ્વરૂપસામર્થ્યતઃ

પ્રતિનિયતમર્થમવચોતયતિ ॥૪૬॥

૧ પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષરૂપતયા દ્વિપ્રકારમપિ પ્રાગુપવર્ણિતસ્વરૂપં પ્રમાણં સ્વકીયજ્ઞાના-વરણાદદષ્ટવિશેષક્ષયક્ષયોપશમલક્ષણયોગ્યતાવશાત્ પ્રતિનિયતં નીલાદિકમર્થ વ્યવસ્થા-પયતિ ॥૪૬॥

પ્રમાણનો નિર્ણય કરીને હવે જે કારણથી આ પ્રમાણ પ્રતિનિયત અર્થનું વ્યવસ્થાપન કરે છે તે કારણનું કથન—

પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે ભેદવાળું પ્રમાણ પોતાના પ્રતિબંધકના અપગમ વિશેષરૂપ સામર્થ્યથી પ્રતિનિયત અર્થને પ્રકાશિત કરે છે. ૪૬.

૬૧ પૂર્વે જેનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે તેવાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બે પ્રમાણો પોતપોતાના જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ કર્મવિશેષના ક્ષય અથવા તે ક્ષયોપશમરૂપ યોગ્યતાને કારણે નીલાદિક પ્રતિનિયત અર્થનું વ્યવસ્થાપન—નિશ્ચય કરે છે.

સારાંશ છે કે પરોક્ષ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષય કે ક્ષયોપશમથી પરોક્ષ પ્રમાણ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષય કે ક્ષયોપશમથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. કોઈ જ્ઞાનમાં માત્ર ઘટ જ પ્રતીત થાય છે તો કોઈ જ્ઞાનમાં માત્ર પટ જ પ્રતીત થાય છે. તેમાં આ જ એટલે કે તે સંબંધી આવરણ કર્મનો ક્ષય કે ક્ષયોપશમ જ કારણ છે અર્થાત્ કહેવાનો આશય એ છે કે—પદાર્થને જાણનાર જ્ઞાનના આવરણનો ક્ષય કે ક્ષયોપશમ હશે તો જ તે પદાર્થ તે જ્ઞાનમાં પ્રકાશિત થશે. આ રીતે ક્ષય કે ક્ષયોપશમરૂપ શક્તિ જ નિયત પદાર્થને જાણાવવામાં કારણ છે. ૪૬.

(૫૦) પ્રમાણં નિર્ણયિત્યાદિગચે । યતદિતિ પ્રમાણમ્ ॥૪૬॥

આમ્રક્લાદિમાં રસવિશિષ્ટતાનું એટલે કે આમ્રક્લ તથાપ્રકારના રસશુદ્ધ છે એવું જ્ઞાન થતું નથી. વળી, જ્ઞાન દેશથી અર્થાકારધારી હોવાથી નીલ અર્થની જેમ સમસ્ત પદાર્થોને વિષય કરે—એવી આપત્તિ આવશે, કારણ કે જ્ઞાનમાં સત્વાદિરૂપે અર્થાકારધારિત્વ સર્વત્ર અવિશિષ્ટ—સમાન જ છે. અર્થાત્ જ્ઞાન સર્વત્ર સત્વાદિરૂપે સરખું જ અર્થાકારધારી છે.

બૌદ્ધ—સત્વાદિરૂપે અર્થાકારધારિત્વ સમાન હોય છતાં નીલાદિ આકાર વિલક્ષણ—શુદ્ધો જ હોવાથી સમસ્ત પદાર્થોનું જ્ઞાન થતું નથી.

જૈન—તો પછી સમાન આકારવાળા સમસ્ત પદાર્થોના ગ્રહણ(જ્ઞાન)ની પ્રાપ્તિ થશે.

બૌદ્ધ—જ્ઞાન જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે જ પદાર્થના આકારને અનુસરણ કરવા દ્વારા ગ્રહણ થાય છે.

જૈન—અમે તેનો ઉત્તર કહી ચૂક્યા જ છીએ કે—સમાન પદાર્થને વિષય કરનાર ઉત્તરજ્ઞાનમાં પૂર્વજ્ઞાનના ગ્રહણની આપત્તિ આવશે. અર્થાત્ ઉત્તરજ્ઞાન પણ પૂર્વજ્ઞાનનું ગ્રાહક થશે માટે તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા દ્વારા જ્ઞાન પ્રતિનિયત અર્થનું પ્રકાશક નથી, પરંતુ પ્રતિબંધકના નાશથી એટલે કે આવરણના ક્ષય કે ક્ષયોપશમથી જ જ્ઞાન પ્રતિનિયત અર્થનું પ્રકાશક છે એ સિદ્ધ થયું. ૪૭

એ પ્રમાણે ‘પ્રમાણનયત્ત્વાલોક’ નામના ગ્રંથમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય મહારાજ વિરચિત ‘રત્નાકરાવતારિકા’ નામની લઘુટીકામાં ‘આગમસ્વરૂપનિર્ણય’ નામના ચોથા પરિચ્છેદનો રૈવતાચલચિત્રકટાદિ પ્રાચીન (જીર્ણ)તીર્થોદ્ધારક શ્રીવિન્નયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મહાયવિન્નયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ શુભરભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(૫૦) અથ દેશેનેત્યાદિ ગચે તદ્દે તદ્વિશિષ્ટત્વમિતિ નીલાદિવિશિષ્ટત્વમ્ । તદ્વિશિષ્ટત્વેતિ રસવિશિષ્ટતા । કિન્ચેત્યાદિના પ્રસન્નમુત્પાદયતિ જૈનઃ । તદ્વિશેષેડપીતિ સત્વાદિમાત્રાડવિશેષે ॥૪૭॥

॥ इति चतुर्थः परिच्छेदः समाप्तः ॥

चतुर्थपरिच्छेदे वादस्थलानि—

काणादाभिमतं शब्दस्य यदनुमानत्वं तस्य निरासः १, श्रुतेरपौरुषेयत्वनिरासः २, शब्दाभिव्यक्तिनिरासेन शब्दानित्यत्वस्थापनं ३, यौगाभिमताकाशगुणत्वनिरासेन शब्दपौद्गलिकत्वस्थापनं च ४, शक्तिसाधनं ५, सङ्केतस्थापनम् ६, अपोहः शब्दार्थ इत्यस्य निराकरणं ७, सामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य वाचकः शब्द इति स्थापनम् ८, सप्तमङ्गीप्ररूपणम् ९, तदुत्पत्तितदाकारतानिरासेन स्वकीयप्रतिबन्धकापगमविशेषस्वरूपसामर्थ्यतः प्रमाणस्यार्थावद्योतकत्वव्यवस्थापनम् १०॥ एवं दश ॥

(दि०) एतद्व्यवच्छेद्यमित्यादि । तयोरिति तदुत्पत्ति—तदाकारतयोः । एतयोरिति तदुत्पत्ति—तदाकारतयोः । तस्येति अर्थस्य । तानीति ज्ञानानि ॥ अथ दैशेनेत्यादि ॥ तद्विशिष्टत्वमिति जडताविशिष्टताम् । तस्येति ज्ञानस्य । तद्विशेषेपीति सत्त्वाकाराविशेषेऽपि । प्रत्ययस्येति ज्ञानस्य ॥४७॥

इति श्रीसाधुपूर्णमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्यपं०ज्ञानचन्द्रविरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके चतुर्थः पारच्छेदः समाप्तः ॥ श्री ॥

अथ पञ्चमः परिच्छेदः ।

इत्थं प्रमाणस्य स्वरूपसंख्ये समाख्याय विषयमाचक्षते—

तस्य विषयः सामान्य-विशेषाद्यनेकान्तात्मकं वस्तु ॥१॥

§१ तस्य प्रमाणस्य । विसीयन्ते निवध्यन्ते विषयिणोऽस्मिन्निति विषयो गोचरः परिच्छेद्यमिति यावत् । सामान्य-विशेषौ वक्ष्यमाणलक्षणावादिष्यस्य सदसदाद्यनेकान्तस्य तत्तदात्मकं तत्स्वरूपं वस्त्विति । एवं च केवलस्य सामान्यस्य, विशेषस्य, तदुभयस्य वा स्वतन्त्रस्य प्रमाणविषयत्वं प्रतिक्षिप्तं भवति ।

§२ अथैतदाकर्ण्य कर्णाग्निदपोडिता इव यौगाः संगिरन्ते । नन्वहो जैनाः ! केनेदं सुहृदा कर्णपुटविटङ्कितमकारि युष्माकम्—स्वतन्त्रौ सामान्यविशेषौ न प्रमाणभूमिरिति । सर्वगतं हि सामान्यं गोत्वादि, तद्विपरीतास्तु शत्रुलशावलेयबाहुलेयादयो विशेषाः, ततः कथमेषामैक्यमाकर्णयितुमपि सकर्णैः शक्यम् ? तथा च सामान्य-विशेषावत्यन्तभिन्नौ, विरुद्धधर्माध्यस्तत्वात्, यावेवं तावेवम्, यथा पाथःपावकौ, तथा चेतौ, तस्मात्तथा, ततो न सामान्यविशेषात्मकत्वं घटादेर्घटते ।

प्रमाणानां स्वरूपं अने संख्या कडीने प्रमाणानां विषयानुं कथन—

सामान्य, विशेष आदि अनेकान्तात्मक वस्तु तेनो विषय छे. १.

§१ तेनो अेटले प्रमाणानो, विषयी-ज्ञान जेभां अ'धाय ते विषय छे, ते गोचर के परिच्छेद्य पणु कडेवाय छे. सूत्रभां 'आदि' पद अहुणु करैल छे, तेथी जेभनुं स्वरूप आगण कडेवाशे ते सामान्य अने विशेष जेभनी आदिभां छे, अेवा सत्-असत्, नित्य-अनित्य, अलिलाप्य-अनलिलाप्य आदि धर्मोनुं पणु अहुणु करवुं, अेटले के- ते ते सामान्य-विशेष आदि अनेकान्तात्मक-अनेक धर्मयुक्त वस्तु प्रमाणानो विषय छे, अेभ समजवुं. आ प्रमाणे कडेवाथी जेअे केषण सामान्यने के केषण विशेषने अथवा सामान्य अने विशेष उलयने स्वतंत्ररूपे प्रमाणानो विषय भाने छे, तेभनी मान्यतानुं निरसन कथुं छे.

§२ उपरोक्त सूत्ररचना सांलणी अणु के कान भरडवाथी पीडाअेला डाय तेवा यौग आ प्रमाणे कडे छे—अडे उ जैनेो ! कया डितेअुअे तभारा कानभां आ टांकणुं भार्यां (अेटले के-शक्ययुक्त कान थवाथी जीन्तनुं कथुं सांलणी शक्य नडि) के स्वतंत्र सामान्य के स्वतंत्र विशेष प्रमाणानो विषय तथी ? गोत्वादिरूप सामान्य तो सर्वगत (सर्वत्र व्याप्त) छे अने तेथी विषय हीत शभल-(टपकवाणी गाय) शाणलेय, अहुल(अहु ज हूध देनार गाय) अहुलेय आदि विशेषोनुं अैक्य-अैकता सकणुं (विद्वान्) मानवथी सांलणी पणु केभ शक्य ? सामान्य अने विशेष अने परस्पर अत्यन्त भिन्न छे,

કારણુ કે તેઓ વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય છે, જે વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય હોય તે અત્યન્ત લિન્ન હોય છે, જેમકે-પાણી અને અગ્નિ. તેવી જ રીતે સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય છે. તેથી તે બન્ને પરસ્પર અત્યન્ત લિન્ન છે. માટે ઘટાદિ(પદાર્થ)ની સામાન્યવિશેષાત્મકતા-સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયસ્વરૂપતા) યુક્તિસિદ્ધ નથી.

(૫૦) ઈ, નમઃ ॥ પञ્ચમપરિચ્છેદે વિષયિણ इति प्रमाणानि । स्वतन्त्रस्येति यौगाभिमतस्य ।

યુગ્માકમિત્યતોઽપ્રે યદિતિ ગમ્યમ્ । સર્વગતમિત્યાદિના ત એવ પ્રમાણયન્તિ । તદ્વિપરીતા इति असर्वगताः

(ટિ૦) एवं चैत्यादि ॥ सामान्यस्येति सांख्यमतम्, केवलसामान्यस्याङ्गीकारात् । विशेषस्येति । सामान्यममान्यम्, विशेष एव चित्ततोपपोषक इति प्रतिपादयत् सौगतमतम् । उभयस्येति स्वतन्त्रौ सामान्यविशेषौ प्रमाणभूमिरिति साधयत् यौगमतम् ।

નન્વહો જૈના इत्यादि । तद्विपरीता इति सामान्यविपर्ययभूताः । एवामिति सामान्य-विशेषानाम् ।

§૩ તદેતત્પરમપ્રણયપરાયણપ્રણયિનીપ્રિયાલાપપ્રાયં વાસવેશ્માન્તરેવ રાજતે । તથાહિ-યદિદં સર્વગતત્વં સામાન્યસ્ય ન્યરૂપિ, તત્ કિં વ્યક્તિસર્વગતત્વમ્, સર્વસર્વગતત્વં વા સ્વીકૃત્ય ? યદિ પ્રાક્તનમ્, તદા તર્ણકોત્પાદદેશે તદવિદ્યમાનં વર્ણનીયમ્, અન્યથા વ્યક્તિસર્વગતત્વવ્યાઘાતાત્ । તત્રોત્પન્નાયાં ચ વ્યક્તૌ કુતસ્તત્ તત્ર ભવેત્ ? કિં વ્યક્ત્યા સહૈવોત્પદેત, વ્યક્ત્યન્તરાદ્રા સમાગચ્છેત્ ? । નાદ્યઃ પક્ષઃ, નિત્યત્વેનાસ્ય સ્વીકૃતત્વાત્ । દ્વિતીયપક્ષે તુ તતસ્તદાગચ્છત્ પૂર્વવ્યક્તિ પરિત્યજ્યાગચ્છેત્, અપરિત્યજ્ય વા ? । પ્રાચિક-વિકલ્પે, પ્રાક્તનવ્યક્તેર્નિઃસામાન્યતાઽઽપત્તિઃ । દ્વિતીયપક્ષે તુ કિં વ્યક્ત્યા સહૈવાગચ્છેત્, કેનચિદંશેન વા ? આદ્યે શાબલેયેઽપિ વાહુલ્યેયોઽયમિતિ પ્રતીતિઃ સ્યાત્ । દ્વિતીયપક્ષે તુ સામાન્યસ્ય સાંશતાઽઽપત્તિઃ । સાંશત્વે ચાસ્ય વ્યક્તિવદનિત્યત્વપ્રાપ્તિઃ ।

§૪ અથ વિચિત્રા વસ્તુનાં શક્તિઃ; યથા મન્ત્રાદિસંસ્કૃતમલ્લમુદરસ્થં વ્યાધિવિ-શેષં છિન્નન્તિ, નોદરમ્; તદ્વદિહાપિ સામાન્યસ્યેદશી શક્તિઃ; યથા સ્વહેતુભ્યઃ સમુત્પદ્ધ-માનેઽર્થે પૂર્વસ્થાનાદચ્છલદેવ તત્ર વર્તન્તે इति चेत् ।

§૫ સ્યાદેતદેવમ્, યદ્યેકાન્તેનૈક્યં સામાન્યસ્ય પ્રમાણેન પ્રસિદ્ધં સ્યાત્; ન ચૈવમ્, તસ્યૈવ તત્ત્વતો વિચારયિતુમુપક્રાન્તત્વાત્ । યથાહિ-યદ્યસ્યૈકાન્તૈક્યં કીર્ત્યતે, તદા મિન્ન-દેશકાલાસુ વ્યક્તિપુ વૃત્તિર્ન સ્યાદિતિ । યદિ તુ સ્વભાવવાદાલ્મ્બનમાત્રેણૈવેયમુપપાદ્યતે તદા કિમમુના સામાન્યેન ? કિતરાં વાઽન્યેનાપિ ભૂયસા વસ્તુના પરિકલ્પિતેન ? એકૈવ કાચિત્ પદ્મનિધીયમાનાં વ્યક્તિરમ્યુપગમ્યતામ્ । સા હિ તથાસ્વભાવત્વાત્ તથા તથા પ્રશ્નિપ્યત્ इति लाभाभिलाषुकस्य मूलोच्छेदः । तन्न व्यक्तिसर्वगतत्वमेतस्य सङ्गतिगोच-रीभावमभजत् ।

§૩ જૈન—હે યોગો । અત્યન્ત પ્રેમાસક્ત પ્રિયાના આલાપ સમાન તમારું આ કથન માત્ર શયનગૃહમાં જ શોભાસ્પદ છે (અર્થાત્ વિદ્વાનોની સલામાં શોભાસ્પદ નથી). તે આ પ્રમાણે—તમોએ સામાન્યને સર્વગત કહ્યું તો શું તે વ્યક્તિમાં સર્વગત છે એવું સ્વીકારીને કે સર્વ સર્વગત છે—એવું સ્વીકારીને ? પહેલો વિકલ્પ કહો તો—વાછરડાના ઉત્પત્તિસ્થાન-ગર્ભમાં તે સામાન્ય વિદ્યમાન ન હતું એમ કહેવું જોઈએ. અન્યથા વ્યક્તિ સર્વગતત્વનો વ્યાઘાત-બાધ થશે. અર્થાત્ વ્યક્તિમાં જ જો વ્યાપ્ત હોય તો જ્યાં વ્યક્તિ જ ન હોય ત્યાં તે હોવું ન જોઈએ. એટલે હવે પ્રશ્ન થાય છે કે—ગર્ભ સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થનાર વ્યક્તિમાં તે સામાન્ય ક્યાંથી આવે ? શું તે સામાન્ય, વ્યક્તિ સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે કે બીજી વ્યક્તિમાંથી આવે છે ? સામાન્યને નિત્ય માનેલ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ રૂપ પ્રથમ પક્ષ કહી શકશો નહિ, બીજો પક્ષ કહો તો—પ્રશ્ન થાય છે કે અન્ય વ્યક્તિમાંથી આવનાર સામાન્ય તે અન્ય વ્યક્તિનો ત્યાગ કરીને આવે છે કે ત્યાગ ક્યાં વિના ? પ્રથમ વિકલ્પ કહો તો તે અન્ય વ્યક્તિ સામાન્ય વિનાની થઈ જશે. બીજો વિકલ્પ કહો તો—શું તે વ્યક્તિની સાથે જ આવે છે કે કોઈક અંશથી આવે છે ? પ્રથમ પ્રકાર માનો તો શાબલેયમાં પણ આ બાહુલેય છે, એવી પ્રતીતિ થતી જોઈએ. બીજો પ્રકાર માનો તો—સામાન્ય સાંશ બની જશે અને સામાન્યને સાંશ માનવાથી વ્યક્તિની જેમ સામાન્ય પણ અનિત્ય બની જશે.

§૪ યોગ-વસ્તુઓની શક્તિ વિચિત્ર હોય છે. જેમકે—મન્ત્ર આદિથી સંસ્કૃત અસ્ત્ર (દિવ્ય શસ્ત્ર) ઉદરસ્થ વ્યાધિવિશેષનો નાશ કરે છે પરંતુ ઉદરનો છેદ કરતું નથી. તેની જેમ સામાન્યની પણ એવી શક્તિ છે, કે જેથી તે પૂર્વસ્થાન-પૂર્વવ્યક્તિમાંથી ચલાયમાન થયા સિવાય જ પોતાના કારણોથી ઉત્પન્ન થનાર અર્થ (તર્ણકાદિ વ્યક્તિ)માં રહે છે.

§૫ જૈન—આવું તો જ બને જો પ્રમાણથી સામાન્ય સર્વથા એક સિદ્ધ થયું હોય પરંતુ એમ તો નથી, કારણ કે—પ્રસ્તુતમાં સામાન્યની એકરૂપતા વાસ્તવિક છે કે નહિ એ જ તો વિચારવાનું છે. તે આ પ્રમાણે—જો સામાન્યમાં એકાન્ત એકય માનવામાં આવે અર્થાત્ સામાન્ય સર્વથા એક છે એવું માનવામાં આવે તો ભિન્ન દેશ અને ભિન્ન કાલમાં ઉત્પન્ન થનારી વ્યક્તિમાં સામાન્યની સત્તા ઘટી શકશે નહિ, અને જો સામાન્યનો સ્વભાવ જ એવો છે એમ કહી સ્વભાવવાદના આલમ્બન માત્રથી ભિન્ન દેશ અને ભિન્ન કાલમાં ઉત્પન્ન થનારી વ્યક્તિમાં સામાન્યની સત્તા સિદ્ધ કરતા હો તો—વળી આ સામાન્યની પણ શું જરૂર છે ? તેમજ બીજી ઘણી બધી વસ્તુઓની પણ કલ્પના કરવાની શી જરૂર છે ? કોઈ એક જ પદ્મનિધિ(કુબેર) જેવી વ્યક્તિ માની લેયો, તે વ્યક્તિ તથા પ્રકારના સ્વભાવથી તે તે પ્રકારે પ્રકટ થશે. એ પ્રમાણે સ્વીકારતાં લાભની ઇચ્છાવાળા તમને પોતાની માન્યતાનો મૂલમાંથી ઉચ્છેદ થયો, માટે સામાન્યનું તે વ્યક્તિ સર્વગત છે એવું લક્ષણ સંગતિનો વિષય બની શકતું નથી. અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

(५०) तदेतदित्यादि जैनः । न्यरूपि इति भवद्भिः । उत्पाद्देशे इति यत्र तर्णक उत्पद्यते । अन्यथेति यदि तत्रापि भवेत् सामान्यम् । व्यक्तिः सर्वगतत्वव्याघातादिति तत्र व्यक्तेरभावात् । कुत इति कुतः स्थानात् , तदिति सामान्यम् । तत्रेति तर्णकव्यक्तौ । स्वीकृतत्वादिति भवद्भिः । तत इति वक्तव्यन्तरात् । तदिति सामान्यम् । शावलेयेऽपि वाहुलेयोऽयमिति प्रतीतिः स्यादिति व्यक्त्या सहैव तत्र सामान्यस्य प्रवेशात् ।

व्याधिविशेषमिति व्याधिविशेषं कर्म । यथेति शक्त्या । तत्रेति अर्थे ।

स्यादित्यादि सूरिः । न चैवमित्यतोऽप्रे यत इति गम्यम् । तथा हीत्यादिना जैन एवं प्रपञ्चयति । अस्येति सामान्यस्य । इयमिति वृत्तिः । अभ्युपगम्यतामिति यौगैः अभ्युपगम्यतामित्यतोऽप्रे ततः किं स्यादिति गम्यम् । मूलोच्छेद इति सामान्यसर्वगतत्वे साधयितुमिष्टे सामान्यस्यैवोच्छेदः । तन्न व्यक्तीत्यादिनाचार्य एव निगमयति । एतस्येति सामान्यस्य ।

(६०) तथाहि यद्विदमित्यादि । तदिति सामान्यस्य व्यक्तिः सर्वगतत्वं पूर्वमविद्यमानायां तत्तर्णकव्यक्तावाश्रयाभावेन सामान्यस्याऽसंभवात् । अत एवासत् । अन्यथेति असत्सामान्यवर्णनामन्तरेण । व्यक्तिः सर्वेति या या तर्णकरूपा व्यक्तिः संसारचक्रे क्रीडति तत्र तत्र सामान्यं सर्वदा समवेतं संजायत इति पक्षप्रहाणप्रसङ्गात् । तदिति सामान्यम् ॥ तत्रेति व्यक्तौ । अस्येति सामान्यस्य “नित्यमेकमनेकवर्ति सामान्यम्” इति वचनात् । तत इति व्यक्तव्यन्तरात् । तदिति सामान्यम् । अस्येति सामान्यस्य ।

यथेति शक्त्या । स्वहेतुभ्य इति आत्मीयात्मीयसहकारिकारणेभ्यः । अर्थे इति तर्णकादौ पूर्वस्थानादिति पूर्वव्यक्तेः ॥ तत्रेति अर्थे, न चैवमिति सामान्यस्यैकान्तैक्यं न प्रमाणात् सिद्धिपद्धतिमिश्रयत् । तस्यैवेति सामान्यैकान्तैक्यस्यैव । उपक्रान्तेति प्रारब्धत्वात् । तथाहि यदीत्यादि । अस्येति सामान्यस्य । एकान्तेति एकान्तेन एकमेव सामान्यमिति भावः । इयमिति वृत्तिः । सा हीति व्यक्तिः । तथास्वभावत्वादिति भिन्नकालासु व्यक्तिषु वर्तिस्वभावत्वात् । तथातथेति भिन्नदेशकालासु व्यक्तिषु सामान्यरूपगोत्वादिभावेन । एतस्येति सामान्यस्य ।

§६ नापि सर्वसर्वगतत्वम्, खण्डमुण्डादिव्यक्तव्यन्तरालेऽपि तदुपलम्भप्रसङ्गात् । अव्यक्तत्वात्तत्र तस्यानुपलम्भ इति चेत्, व्यक्तिस्वात्मनोऽप्यनुपलम्भोऽत एव तत्रास्तु । अन्तराले व्यक्त्यात्मनः सद्भावावेदकप्रमाणाभावादसत्त्वादेवानुपलम्भे सामान्यस्यापि सोऽसत्त्वादेव तत्रास्तु, विशेषाभावात् ।

§७ किंच, प्रथमव्यक्तिसमाकलनवेलायां तदभिव्यक्तस्य सामान्यस्य सर्वात्मनाऽभिव्यक्तिर्जातैव, अन्यथा व्यक्तताव्यक्तस्वभावभेदेनानेकत्वानुपलम्भादसामान्यस्वरूपताऽऽपत्तिः । तस्मादुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य स्वव्यक्तव्यन्तराले सामान्यस्यानुपलम्भादसत्त्वम्, व्यक्तित्वात्मवत् ।

§૬ સામાન્યનું સર્વસર્વગતસ્વરૂપ લક્ષણ પણ સંગત નથી. કારણ કે તેથી ખંડ-મુંડાદિ વ્યક્તિના અન્તરાલ (વચ્ચેના) પ્રદેશમાં પણ સામાન્યની ઉપલબ્ધિનો પ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ એ વ્યક્તિ વચ્ચેના રિક્ત પ્રદેશમાં પણ તે દેખાવું જોઈએ.

યૌગ—ખંડ-મુંડાદિ વ્યક્તિઓના અન્તરાલ પ્રદેશમાં સામાન્ય અવ્યક્ત છે તેથી દેખાતું નથી.

જૈન—તો પછી વ્યક્તિના સ્વરૂપની અનુપલબ્ધિ પણ તેની અવ્યક્તતાને કારણે ત્યાં માનવી જોઈએ.

યૌગ—અન્તરાલ પ્રદેશમાં વ્યક્તિ સ્વરૂપની સત્તાને જણાવનાર કોઈ પ્રમાણ નથી માટે અન્તરાલ પ્રદેશમાં વ્યક્તિ સ્વરૂપની અસત્તા હોવાથી જ અનુપલબ્ધિ છે, પરંતુ તેની અવ્યક્તતાને કારણે નહિ.

જૈન—તે જ રીતે અન્તરાલ પ્રદેશમાં સામાન્યની સત્તાને જણાવનારું પ્રમાણ પણ નથી. માટે અન્તરાલ પ્રદેશમાં સામાન્યનો અનુપલંબ તે અવ્યક્ત હોવાને કારણે નહિ પરંતુ ત્યાં તેની અસત્તાને કારણે જ છે, એમ કેમ નથી માનતા ? કારણ કે બંને સ્થળે અનુપલંબમાં કંઈ વિશેષ નથી.

§૭ વળી, પ્રથમ વ્યક્તિને જાણવાને સમયે વ્યક્તિથી અભિવ્યક્ત થયેલ સામાન્યની અભિવ્યક્તિ પણ સંપૂર્ણપણે થઈ જ ગયેલી છે, કારણકે-જો સંપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ ન માને તો-વ્યક્ત સ્વભાવ અને અવ્યક્ત સ્વભાવનો ભેદ થઈ જવાથી સામાન્ય અનેક થઈ જશે. અને તેમ થતાં તે સામાન્ય જ નહિ રહે. કારણકે-સામાન્ય તો એક જ છે. માટે દર્શનયોગ્ય છતાં અન્તરાલ પ્રદેશમાં સામાન્યનો અનુપલંબ હોવાથી વ્યક્તિ સ્વરૂપની જેમ તે ત્યાં અસત્ છે.

(૫૦) અવ્યક્તવાદિતિ વ્યક્ત્યનભિવ્યક્તવાત્ । તત્રેતિ અન્તરાલે । વ્યક્તિસ્વાત્મનોડપીત્યાદિ સૂરિઃ । અત્ એવેતિ અવ્યક્તવાદેવ । તત્રેતિ અન્તરાલે । અન્તરાલે ઇત્યાદિ યૌગઃ । સામાન્યસ્યાપીત્યાદિ સૂરિઃ । સ્વ ઇતિ અનુપલમ્ભઃ । તત્રેતિ અન્તરાલે । વિશેષાભાવાદિતિ અનુપલમ્ભવિશેષાભાવાત્ ।

પ્રથમવ્યક્તિસમાકલનવેલાયામિતિ ભવન્મતે । [અ]સામાન્યસ્વરૂપતાપત્તિરિતિ એક્યવ્યાઘાતાત્ । તસ્માદિત્યાદિ સૂરિઃ ।

(ટિ૦) તદુપલમ્ભેતિ સામાન્યોપલમ્ભપ્રસક્તેઃ । તત્રેતિ ખણ્ડમુણ્ડાદ્યન્તરાલે । તસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । વ્યક્તિસ્વાત્મન ઇતિ વયં મળિઘ્યામો વ્યક્તિઃ સર્વવ્યાપિકા । અત્ એવેતિ અવ્યક્તવાદેવ, તત્રેતિ અન્તરાલે, સ્વ ઇતિ અનુપલમ્ભઃ । તત્રેતિ અન્તરાલે ।

કિં ચ પ્રથમેત્યાદિ । તદ્ભિવ્યક્તસ્યેતિ વ્યક્તાભિવ્યક્તસ્ય । અન્યથેતિ સર્વાત્મનાડનભિવ્યક્તત્વે । વ્યક્તિસ્વાત્મવાદિતિ । યથા ઉભયવ્યક્ત્યન્તરાલે વ્યક્તિસ્વરૂપં નોપલમ્ભ્યતે તથા સામાન્યસ્વરૂપમપિ ।

§૮ અપિ ચ, અવ્યક્તવાત્ તત્ર તસ્યાનુપલમ્ભસ્તદા સિધ્ધેદ્, યદિ વ્યક્ત્યભિવ્યક્તચતા સામાન્યસ્ય સિધ્ધા સ્યાત્ । ન ચૈવમ્, નિત્યૈકરૂપસ્યાસ્યાભિવ્યક્તેરેવાનુપપત્તેઃ ।

तथाहि—व्यक्तिरूपकारं कञ्चित् कुर्वती सामान्यमभिव्यञ्जयेत्. इतरथा वा । कुर्वती चेत्, कोऽनया तस्योपकारः क्रियते? तज्ज्ञानोत्पादनयोग्यता चेत्, सा ततो भिन्ना, अभिन्ना वा विधीयेत । भिन्ना चेत्, तत्करणे सामान्यस्य न किञ्चिद्व्यक्तमिति तदवस्थाऽस्यानभिव्यक्तिः । अभिन्ना चेत्, तत्करणे सामान्यमेव कृतं स्यात्, तथा चानित्यत्वप्राप्तिः । तज्ज्ञानं चेदुपकारः; तर्हि कथं सामान्यस्य सिद्धिः, अनुगतज्ञानस्य व्यक्तिभ्य एव प्रादुर्भावात्? । तत्सहायस्यास्यैवात्र व्यापार इत्यपि श्रद्धामात्रम् । यतो यदि घटोत्पत्तौ दण्डाद्युपेतकुम्भकारवद् व्यक्त्युपेतं सामान्यमनुगतज्ञानोत्पत्तौ व्याप्रियमाणं प्रतीयेत, तदा स्यादेतत्; तच्च नास्त्येव । न किञ्चित् कुर्वत्याश्च व्यञ्जकत्वे, विजातीयव्यक्तेरपि व्यञ्जकत्वप्रसङ्गः । तन्नाव्यक्तत्वात् तत्र तस्यानुपलम्भः, किन्त्वसत्त्वादेव—इति न सर्वसर्वगतमप्येतद्भवितुमर्हति, किन्तु प्रतिव्यक्ति कथञ्चिद्विभिन्नम्, कथञ्चित्त्वात्मकत्वाद्, विसदृशपरिणामवत् । यथैव हि काचिद् व्यक्तिरुपलभ्यमानाद् व्यक्त्यन्तराद्विशिष्टा विसदृशपरिणामदर्शनादवतिष्ठते, तथा सदृशपरिणामात्मकसामान्यदर्शनात् समानेति, तेनायं समानो गौः, सोऽनेन समान इति प्रतीतेः । न च व्यक्तित्स्वरूपादभिन्नत्वात् सामान्यरूपताव्याघातोऽस्य, रूपादेरप्यत एव गुणरूपताव्याघातप्रसङ्गात् । कथञ्चिदव्यतिरेकस्तु रूपादेरिव सदृशपरिणामस्याप्यस्त्येव ।

५८ वणी, अव्यक्त डोवाथी अंतराल प्रदेशमां सामान्यनो अनुपलंभ ते त्तारे न सिद्ध थाय, ने सामान्यनी अलिव्यक्ति व्यक्ति वडे थाय छे ऐस सिद्ध थयुं डोय परंतु ऐवुं तो नथी. कारणके-नित्य ऐकस्वरूपवाणा सामान्यनी अलिव्यक्ति युक्तिपूर्वक धरी शकती न नथी. ते आ प्रमाणे-सामान्यनी अलिव्यक्ति व्यक्ति द्वारा थाय छे तो शुं व्यक्ति कंठ पणु उपकार करीने सामान्यने अलिव्यक्त करे छे के कंठ पणु उपकार कया विना? व्यक्ति सामान्यने अलिव्यक्त करवामां तेना उपर उपकार करती डोय तो ते उपकार शो छे । सामान्यना ज्ञानने उत्पन्न करवानी योग्यताइय उपकार व्यक्ति करे छे-ऐम कडे तो, प्रश्न छे के-तेवी योग्यताने ते व्यक्ति सामान्यथी लिन्नइये उत्पन्न करे छे के अलिन्नइये? ने लिन्न डोय तो सामान्यतुं कंठ पणु कयुं ऐम कडेवाशे नहि ऐटले सामान्यनी अनलिव्यक्ति नेवी हुती तेवी ने तेवी न रडेशे. अने ने योग्यता सामान्यथी अलिन्न डोय तो-तेवी योग्यता उत्पन्न करवी ऐटले सामान्यने न उत्पन्न करवुं ऐम थयुं, आथी तो सामान्य अनित्य थर्ष नशे सामान्यतुं ज्ञान कराववुं ऐ व्यक्तित्तो सामान्य उपर उपकार छे ऐम कडे ते तेथी सामान्यनी सिद्धि कंठ रीते थशे? कारणके-अनुगत ज्ञान ऐटले के प्रति व्यक्तित्तमां ऐककार के तुल्याकार ज्ञान तो व्यक्तित्थी न उत्पन्न थयुं. ऐटले के तेथी तो व्यक्ति सिद्ध थाय.

યૌગ—અનુગત જ્ઞાનમાં વ્યક્તિની સહાયવાળા સામાન્યનો જ વ્યાપાર છે. અર્થાત્ કેવલ વ્યક્તિનો નથી, તેથી સામાન્ય સિદ્ધ થશે.

જૈન—આ કથન પણ માત્ર તમારી શ્રદ્ધાને જણાવનારું છે પણ વાસ્તવિક નથી. કારણ કે-ઘટની ઉત્પત્તિમાં દંડાદિથી યુક્ત કુંભારની જેમ અનુગત જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં વ્યક્તિથી યુક્ત સામાન્ય જે વ્યાપારવાળું પ્રતીત થયું હોય તો જ તમારી વાત ઘટી શકે, પરંતુ તેમ તો નથી કારણકે-વ્યાપાર કરતું સામાન્ય જણાયું જ નથી. વ્યક્તિ સામાન્ય ઉપરકંઈ પણ ઉપકાર કરતી નથી છતાં પણ વ્યક્તિને સામાન્યની અભિવ્યંજક માનો તો-વિજ્ઞાતીય વ્યક્તિ પણ સામાન્યની વ્યંજક બની જશે. માટે અંતરાલ પ્રદેશમાં સામાન્યનો અનુપલબ્ધ તે સામાન્ય અવ્યક્ત હોવાથી છે એવું નથી પરંતુ અસત્ હોવાથી જ છે. આ રીતે સામાન્યનું સર્વસર્વગત લક્ષણ પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. પરંતુ સામાન્ય પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં કથંચિત્ ભિન્ન છે, કથંચિત્ તદ્વાત્મક-અભિન્ન હોવાથી, વિસદશપરિણામની જેમ. વિસદશ (અસમાન) પરિણામના દર્શનને કારણે કોઈ એક વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિથી વિશિષ્ટ (બુદ્ધી) છે એવું જ્ઞાન થાય છે તેમ સદશપરિણામરૂપ સામાન્યના દર્શનને કારણે સમાન છે એવી પ્રતીતિ થાય છે કારણકે-આ ગૌ તેના સમાન છે અથવા તે આના સમાન છે એવી પ્રતીતિ છે.

શંકા :—સામાન્ય જે વ્યક્તિ સ્વરૂપથી અભિન્ન હોય તો તેની સામાન્ય રૂપતાનો વ્યાઘાત—બાધ થશે.

સમાધાન:—એમ ન કહેવું કારણ કે-તો એ જ કારણે રૂપાદિમાં પણ ગુણ-રૂપતાનો વ્યાઘાત થશે. અને દ્રવ્યથી કથંચિત્ ભેદ તો રૂપાદિની જેમ સદશ પરિણામનો પણ છે જ.

(૫૦) અવ્યક્તવાદિતિ વ્યક્ત્યા । તત્રેતિ અન્તરાલે । તસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । અસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । તસ્યોપકાર इति સામાન્યસ્યોપકારઃ । તજ્ઞાનોત્પાદનયોગ્યતેતિ સામાન્યજ્ઞાનોત્પાદનયોગ્યતા । સા તત इत्यादि સૂરિઃ । અનુગતજ્ઞાનસ્ય વ્યક્તિભ્ય એવ પ્રાદુર્ભાવાદિતિ સામાન્યાત્ વ્યક્ત્યનુગતજ્ઞાનમુત્પદ્યતે । તસ્ય ચ વ્યક્તિભ્ય એવોત્પાદાત્ । તત્સહાયસ્યેતિ વ્યક્તિસહાયસ્ય । અસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । અત્રેતિ અનુગતજ્ઞાને । વિજાતીયવ્યક્તેરિતિ મહિષ્યાદિવિજાતીયવ્યક્તેઃ । તત્રેતિ અન્તરાલે । કિં ત્વિત્યગ્રે સામાન્યમિતિ શેષઃ । કાચ્ચિદિતિ સજાતીયાડપિ । સમાનેતીત્યતોડગ્રે કથમિતિ ગમ્યમ્ । અત એવેતિ વ્યક્તિસ્વરૂપાદભિન્નત્વાદેવ । ગુણરૂપતાવ્યાઘાતપ્રસજ્ઞાદિતિ ન ચ વ્યાઘાતોડસ્તિ ।

(ટિ૦) તત્રેતિ ખણ્ડમુખાવન્તરાલે । તસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । ન ચૈવમિતિ વ્યક્ત્યભિવ્યહ્યતા ન સિદ્ધા । અન્યેતિ વ્યક્ત્યા, તસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । તજ્ઞાનેતિ સામાન્યસંવેદનોત્પત્તૌ । સેતિ યોગ્યતા । તત इति સામાન્યાત્ । તત્કરણે इति તજ્ઞાનોત્પાદનયોગ્યતાવિધાને । તદવસ્થેતિ તદરૂપૈવ નોતુંસચિતું શક્યા । અસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । તત્કરણે इति યોગ્યતાકરણે । તથા-ચેતિ સામાન્યસ્ય કૃતકત્વે । તત્સહાયસ્યેતિ વ્યક્તિસહિતસ્ય સામાન્યસ્ય । અત્રેતિ અનુગતજ્ઞાને તત્રેતિ અન્તરાલે । તસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । एतदिति સામાન્યમ્ । यथैव हीत्यादि । विशिष्टेति भिन्ना । अस्येति સામાન્યસ્ય । અત એવેતિ અભિન્નત્વાદેવ ।

§९ ननु प्रथमव्यक्तिदर्शनवेलायां कथं न समानप्रत्ययोत्पत्तिः ?, तत्र सदृशपरिणामस्य भावादिति चेत् । तवापि विशिष्टप्रत्ययोत्पत्तिस्तदानीं कस्मान्न स्याद्, वैसदृश्यस्यापि भावात्? । परापेक्षत्वात् तस्याप्रसङ्गोऽन्यत्रापि तुल्यः । समानप्रत्ययोऽपि हि परापेक्षः, परापेक्षामन्तरेण क्वचित् कदाचिदप्यभावात्, अणुमहत्त्वादिप्रत्ययवत् ।

§९ शंका—जे व्यक्तित्वां सदृशपरिणामरूप सामान्य छे न तो पछी प्रथमव्यक्तित्वा दृशिन समये समानप्रत्यय-सामान्यज्ञान केम थतुं नथी ?

समाधान—अमे तमने न पूछीअे छीअे के ते वेणा विसदृशता डोवा छतां पणु विशिष्टज्ञान-लेदज्ञान केम थतुं नथी ? जे विशिष्टज्ञान परापेक्ष डोवाथी ते वेणा न न थतुं डोय तो-अन्यत्र अेटले सादृश्यज्ञान विषे पणु तेम न छे, कारण के-सामान्य प्रत्यय पणु परापेक्ष न छे. कारण के-अणुत्व, महत्त्व आदि प्रत्ययेनी जेम ते पणु परनी अपेक्षा विना उयाँ कही पणु थतो नथी.

(प०) तत्रेति व्यक्तौ । तदानीमिति प्रथमव्यक्तिदर्शनवेलायाम् । अन्यत्रापीति समानप्रत्ययोत्पत्तावपि । क्वचित् कदाचिदप्यभावादिति समानप्रत्ययस्य ।

(टि०) तत्रेति प्रथमव्यक्तिदर्शने ॥ तदानीमिति प्रथमव्यक्तिदर्शनवेलायाम् । तस्येति विस्पष्टप्रत्ययस्य । अन्यत्रापीति अस्मदभिमतपक्षेऽपि ।

§१० विशेषा अपि नैकान्तेन सामान्याद्विपरीतधर्माणो भवितुमर्हन्ति । यतो यदि सामान्यं सर्वगतं सिद्धं भवेत्, तदा तेषामव्यापकत्वेन ततो विरुद्धधर्माध्यासः स्यात् । न चैवम्, सामान्यस्य विशेषाणां च कथञ्चित्परस्पराव्यतिरेकेणैकानेकरूपतयावस्थितत्वात् । विशेषेभ्योऽव्यतिरिक्तत्वाद्धि सामान्यमप्यनेकमिष्यते, सामान्यात्तु विशेषाणामव्यतिरेकात्तेऽप्येकरूपा इति । एकत्वं च सामान्यस्य संग्रहनयार्पणात् सर्वत्र विज्ञेयम् । प्रमाणार्पणात्तस्य सदृशपरिणामरूपस्य विसदृशपरिणामवत् प्रतिव्यक्तिभेदात् । एवं चासिद्धं सर्वथा विरुद्धधर्माध्यस्तत्वं सामान्यविशेषयोः । यदि पुनः कथञ्चिदेव विरुद्धधर्माध्यस्तत्वं हेतुश्चिकीर्षितम्, तदा विरुद्धमेव, कथञ्चिद्विरुद्धधर्माध्यासस्य कथञ्चिद्देनैवाविनाभूतत्वात् ।

§१० विशेषो पणु सामान्यथी अेकांते सर्वथा विपरीत धर्मावाणा सिद्ध थर्थ शकता नथी. कारण के जे सामान्य सर्वगत सिद्ध थाय तो ते-विशेषो अव्यापक डोवाथी-सामान्यथी विरुद्धधर्माध्यासवाणा सिद्ध थाय. अेटले के विशेषो सामान्यथी विरोधी धर्मावाणा छे जेम सिद्ध थाय, पणु जेम छे न छि, कारण के सामान्य अने विशेष परस्पर कथञ्चित् अलिन्न डोवाथी अेक अने अनेक रूपे रडेला छे, कारण के- विशेषोथी अलिन्न डोवाथी सामान्य अनेकरूप

છે, તેવી જ રીતે સામાન્યથી અભિન્ન હોવાથી વિશેષો પણ એકરૂપ છે. અને સામાન્યની એકતા સર્વત્ર સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ જાણવી, કારણ કે-પ્રમાણની અપેક્ષાએ સદશપરિણામરૂપ તે સામાન્ય, વિસદશપરિણામની જેમ પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં ભિન્ન છે. એટલે-સામાન્ય અને વિશેષરૂપ પક્ષમાં તમોએ કહેલ 'વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયરૂપ હોવાથી-એ હેતુ અસિદ્ધ છે. અને જો કદાચ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ હેતુને 'કથંચિદ્વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ' અર્થમાં સ્વીકારતા હો તો હેતુ વિરુદ્ધ થઈ જશે, કારણ કે-કથંચિદ્વિરુદ્ધધર્માધ્યાસનો અવિનાભાવ કથંચિદ્ભેદ સાથે છે, એટલે કે-તે હેતુથી અત્યન્ત-સર્વથા ભેદની સિદ્ધિને બદલે કથંચિદ્ ભેદ સિદ્ધ થશે અર્થાત્ હેતુ વિરુદ્ધ થશે.

(૫૦) તત્ત્વમ્ ઇતિ સામાન્યાત્ । પ્રમાણાર્પણાત્તસ્યેતિ સ્યાદ્વાદમતે । ચિકીર્ષિતમિતિ ભવતા । સ્વીકરણાદિતિ જૈનૈઃ ॥૧૧॥

(ટિ૦) યતો યદીત્યાદિ ॥ તેપામિતિ વિશેષાણામ્ । તત્ત્વમ્ ઇતિ સામાન્યાત્ ॥ ન ચૈવમિતિ ન વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ । અવ્યતિરેકેણેતિ અમેદેન । તેऽપીતિ વિશેષા અપિ । તસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । અસિદ્ધમિતિ વિરુદ્ધધર્માધ્યસ્ત્વાદિતિ હેતુરસિદ્ધઃ ।

§૧૧ પાથઃપાવકસ્વરૂપો દૃષ્ટાન્તોऽપ્યુભયવિકલઃ, તયોરપિ કથંચિદેવ વિરુદ્ધધર્માધ્યસ્ત્વેન ભિન્નત્વેન ચ સ્વીકરણાત્ । પયસ્ત્વપાવકત્વાદિના હિ તયોર્વિરુદ્ધધર્માધ્યાસો ભેદશ્ચ, દ્રવ્યત્વાદિના પુનસ્તદ્વૈપરીત્યમિતિ । તથા ચ કથં ન સામાન્યવિશેષાત્મકત્વં ઘટાદેર્ઘટત્ ઇતિ ॥૧॥

§૧ અને અનુમાનમાં તમોએ જાણાવેલ 'જલ અને અગ્નિ' રૂપ દૃષ્ટાંત પણ ઉભયવિકલ છે. અર્થાત્ સાધન અને સાધનહીન છે. કારણ કે-કથંચિદ્ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ દ્વારા તે બન્નેને કથંચિત્ ભિન્ન રૂપે સ્વીકારેલ છે. અર્થાત્ જલત્વ અને અગ્નિત્વ ધર્મદ્વારા તે બન્નેમાં વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ અને ભિન્નતા છે, જ્યારે દ્રવ્યત્વધર્મદ્વારા એક ધર્માધ્યાસ અને અભિન્નતા છે. અને તે રીતે વિચારતાં ઘટાદિ પદાર્થ પણ સામાન્યવિશેષસ્વરૂપે કેમ સિદ્ધ નહિ થાય ? અર્થાત્ ઘટાદિ પદાર્થ સામાન્યવિશેષાત્મક સિદ્ધ થશે. ૧.

(ટિ૦) તયોરિતિ પાથઃપાવકયોઃ । તદ્વૈપરીત્યમિતિ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસભેદયોર્વિપર્યયઃ ॥૧૧॥

અધુના સામાન્યવિશેષસ્વરૂપાનેકાન્તાત્મકવસ્તુસમર્થનાર્થ સાક્ષાદ્દેતુદ્વયમભિદધાનાઃ સદસદાધનેકાન્તાત્મકવસ્તુપ્રસાધકહેતૂન્ સૂચયન્તિ—

અનુગતવિશિષ્ટાકારપ્રતીતિવિષયત્વાત્, પ્રાચીનોત્તરાકારપરિત્યાગોપાદાનાવસ્થાનસ્વરૂપપરિણત્યાઽર્થક્રિયાસામર્થ્યઘટનાચ્ચ ॥૨॥

§૧ અનુગતાકારાઽનુવૃત્તસ્વભાવા ગૌર્ગેરિત્યાદિપ્રતીતિઃ, વિશિષ્ટાકારા વ્યાવૃત્તરૂપા, શબ્લઃ શ્યામલ ઇત્યાદિપ્રતીતિસ્તદ્ગોચરત્વાત્—ઇતિ તિર્યક્સામાન્યગુણાહ્યવિશેષલક્ષણાનેકાન્તાત્મકવસ્તુસિદ્ધૌ હેતુઃ । પ્રાચીનોત્તરાકારયોઃ યથાસહ્જ્યેન યે પરિ-

ત્યાગોપાદાને, તામ્યાં યદવસ્થાનમ્, તત્સ્વરૂપપરિણામેનાર્થક્રિયાસામર્થ્યઘટનાત્ કાર્ય-
કરણાપપત્તે:—ઇત્યુર્ધ્વતાસામાન્યપર્યાયાલ્યવિશેષસ્વરૂપાનેકાન્તાત્મકવસ્તુસિદ્ધૌ હેતુઃ ।
ચકારાત્ સદસદાઘનેકાન્તસમર્થકહેતવઃ સદસદાકારપ્રતીતિવિષયત્વાદયો દ્રષ્ટવ્યાઃ ॥૨

વસ્તુને સામાન્ય વિશેષરૂપ અનેકાત્મક સિદ્ધ કરવા માટે સાક્ષાત્ એ હેતુને
નિર્દેશ કરીને સૂત્રકારે વસ્તુને સદસદાદિરૂપ અનેકાત્મક સિદ્ધ કરનાર હેતુઓની
કરેલ સૂચના—

અનુગતાકાર પ્રતીતિ અને વિશિષ્ટાકાર પ્રતીતિ અર્થાત્ સદશજ્ઞાન અને
લેદજ્ઞાનનો વિષય હોવાથી તથા પ્રાચીનાકારનો ત્યાગ, ઉત્તરાકારનો સ્વીકાર-
એ બંને પર્યાય છતાં અવસ્થાન (ધ્રૌવ્ય) સ્વરૂપ પરિણતિ દ્વારા અર્થક્રિયાની
શક્તિ ઘટતી હોવાથી. ૨

§૧ અનુગતાકાર પ્રતીતિ એટલે-ગૌ ગૌ એ પ્રમાણે અન્વયસ્વભાવવાળું-
એકાકારવાળું જ્ઞાન. વિશિષ્ટાકાર પ્રતીતિ એટલે-વ્યાવૃત્ત-લિન્ન સ્વરૂપવાળું
શબલ-શ્યામ એ પ્રમાણેનું જ્ઞાન, અર્થાત્ અનુગતાકાર અને વિશિષ્ટાકાર પ્રતીતિનો
વિષય હોવાથી. આ હેતુથી વસ્તુ તિર્યક સામાન્યાત્મક અને ગુણરૂપ વિશેષાત્મક
-એમ અનેકાન્તાત્મક સિદ્ધ થાય છે, પ્રાચીન આકારનો ત્યાગ અને ઉત્તર આકાર-
નું ગ્રહણ અર્થાત્ પૂર્વપર્યાયનો નાશ થાય, ઉત્તરપર્યાયની ઉત્પત્તિ-ઉત્પાદ-તે
બંને છતાં વસ્તુમાં જે અવસ્થિતિ-ધ્રૌવ્ય-આ પ્રકારે સ્વરૂપપરિણામદ્વારા અર્થ
ક્રિયાનું સામર્થ્ય-અર્થાત્ કાર્યકારણભાવ ઘટતો હોવાથી. આ હેતુથી વસ્તુ ઊર્ધ્વ-
તાસામાન્ય અને પર્યાયરૂપ વિશેષાત્મક-એમ અનેકાન્તાત્મક સિદ્ધ થાય છે.
સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ ચકારથી વસ્તુને સદસદાદિરૂપે અનેકાન્તાત્મક સિદ્ધ કર-
નાર સદસદાકાર પ્રતીતિનો વિષય હોવાથી ઇત્યાદિ હેતુઓની સૂચના કરી છે.

સારાંશ છે કે પદાર્થમાં સદશતા અને વિસદશતા ન હોય તો તે બંનેનું
જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. આથી એ સિદ્ધ થયું કે-પદાર્થમાં સદશ જ્ઞાન કરાવનાર
સામાન્ય, અને વિસદશ જ્ઞાન કરાવનાર વિશેષ ધર્મ પણ છે. આથી વસ્તુ સામાન્ય
વિશેષાત્મક છે. આ સિવાય પદાર્થ એક પર્યાયરૂપે નષ્ટ થાય છે અને બીજા પર્યાય-
રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પણ દ્રવ્યરૂપે પોતાની સ્થિતિ કાયમ રાખે છે.
આ રીતે પદાર્થ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યમય થઈને પરિણામરૂપ ક્રિયા કરે છે,
અહીં ઉત્પાદ અને વ્યય પદાર્થની વિશેષરૂપતા-વૈસદશ્ય-લેદને સિદ્ધ કરે છે,
જ્યારે ધ્રૌવ્ય સામાન્યરૂપતા-સાદશ્યને સિદ્ધ કરે છે, આથી પણ વસ્તુ સામાન્ય-
વિશેષાત્મક સિદ્ધ થાય છે.

વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુ સાથે સમાનતા જે કારણે પરિલક્ષિત થાય છે તે તિર્યક
સામાન્ય છે અને વસ્તુના પર્યાયો બદલાતા હોવા છતાં તેમાં ઐક્યનું જે ભાન
થાય છે તેનું કારણ ઊર્ધ્વતા સામાન્ય છે. ૨.

(૫૦) અનુગતવિશિષ્ટાકારેત્યાદિ ગદ્યે પરિત્યાગઃ પ્રાચીનાકારસ્ય । ઉપાદાનં
ઉત્તરાકારસ્ય ।

તિર્યકસામાન્યેત્યાદિગદ્યે લક્ષણશબ્દેન સ્વરૂપમ્ । ॥૨॥

(ટિ०) અનુગત્તેત્યાદિ ॥ ગુણાચ્યેતિ સહભાવિનો ગુણઃ । આખ્યા સ્વરૂપમ્ । ઊર્ધ્વતેતિ ક્રમભાવિનસ્તુ પર્યાયાઃ ॥૨॥

હદાનોં સામાન્યં પ્રકારતઃ પ્રરૂપયન્તિ—

સામાન્યં દ્વિપ્રકારં તિર્યક્સામાન્યમૂર્ધ્વતાસામાન્યં ચ ॥૩॥

તિર્યગુલ્લેખિનાઽનુવૃત્તાકારપ્રત્યયેન ગૃહ્યમાણં તિર્યક્સામાન્યમ્, ઊર્ધ્વમુલ્લેખિનાઽનુગતાકારપ્રત્યયેન પરિચ્છિદ્યમાનમૂર્ધ્વતાસામાન્યં ચેતિ ॥૩॥

તત્રાદ્યભેદસ્ય સ્વરૂપં સોદાહરણમુપદર્શયન્તિ—

પ્રતિવ્યક્તિ તુલ્યા પરિણતિસ્તિર્યક્સામાન્યમ્, શવલશાવલેયાદિપિણ્ડેષુ ગોત્વં યથા ॥૪॥

§૧ વ્યક્તિ વ્યક્તિમધિશ્રિત્ય સમાના પરિણતિસ્તિર્યક્સામાન્યં વિજ્ઞેયમ્ ।

સામાન્યના પ્રકાર—

સામાન્ય એ પ્રકારે છે-તિર્યક્ સામાન્ય અને ઊર્ધ્વતાસામાન્ય. ૩.

§૧ તિર્યક્ના ઉલ્લેખ-(નિર્દેશ-પ્રયોગ)વાળા અન્વયજ્ઞાનથી થકુણ કરાતો પદાર્થ તિર્યક્ સામાન્ય. અને ઊર્ધ્વના ઉલ્લેખવાળા અન્વયજ્ઞાનથી જાણવામાં આવતો પદાર્થ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય કહેવાય છે. ૩.

તિર્યક્ સામાન્યનું દષ્ટાન્ત સાથે નિરૂપણ—

વ્યક્તિમાં જે તુલ્ય પરિણામ તે તિર્યક્ સામાન્ય છે. જેમકે-શખલ-શાખ-લેય આદિ ભિન્ન-ભિન્ન પિંડોમાં ગોત્વ. ૪

§૧ વ્યક્તિ વ્યક્તિમાં રહેલ જે સમાન પરિણામ-સમાન આકાર તે તિર્યક્ સામાન્ય જાણવું.

§૨ અત્ર સૌગતાઃ સઙ્ગિરન્તે-ગૌર્ગૌરિત્યાદ્યનુગતાકારપ્રતિપત્તેરન્યવ્યાવૃત્તિમાત્રેણૈવ વ્યક્તિષુ પ્રસિદ્ધેરનવસર એવ સદશપરિણામસ્વરૂપસામાન્યસ્વીકારઃ । સર્વતો વ્યાવૃત્તાનિ હિ સ્વલક્ષણાનિ ન મનાગપ્યાત્માનમન્યેન મિશ્રયન્તીતિ ।

§૩ તદેતન્મરુમરીચિકાચક્રોદકાઽઽચાન્તયેઽન્નલિપુટપ્રસારણમ્ । યત્ત ઇ્યમન્યવ્યાવૃત્તિર્વહિઃ, અન્તર્વા ભવેત્ । તત્ર સ્વલક્ષણાદિવિશેષપ્રતિષ્ઠૈકાન્યવ્યાવૃત્તેર્વહિઃ સદ્ભાવે સામાન્યરૂપતા દુર્નિવારા । આન્તરત્વે તુ તસ્યાઃ કથં બહિરર્થાભિમુખ્યેનોલ્લેખઃ સ્યાત્ ? । નાન્તઃ, વહિર્વા સેત્યપિ સ્વામિપ્રાયપ્રકટનમાત્રમ્ ।

§૨ સૌગત -ગાય, ગાય, એ પ્રમાણે વ્યક્તિઓમાં જ સાદશ્ય જ્ઞાન થાય છે તે અન્યવ્યાવૃત્તિ-અન્યાપોહથી થાય છે અર્થાત્ તે બધી ગૌવ્યક્તિ અગૌ એટલે કે અશ્વાદિરૂપ અન્યથી વ્યાવૃત્ત છે. એ પ્રકારે અન્યવ્યાવૃત્તિથી જ સાદશ્ય-જ્ઞાન-સિદ્ધ થાય છે. માટે વસ્તુમાં સદશ પરિણામરૂપ સામાન્યનો સ્વીકાર અપ્રાસ-

गिक छे. कारणु के-सर्वथी व्यावृत्त सर्वथी सिद्ध एवां स्वलक्षणो-वस्तुओ पीताना स्वरूपने पील साथे जरा पणु लेणवता नथी.

§३ नैन—हे भौद्धो ! तमारुं उपर मुज्जणत्तं कथनं मृगजण-अंभवानां पाणी पीवाने माटे अंजलिने प्रसारवा (जोओ लरवा) जेवुं छे. कारणु के आ जे अन्यव्यावृत्ति-अन्यापोह छे ते भाह्य छे के आख्यन्तर ? अंउ, मुंउ (इंउ) विगरे अनेक व्यक्तित विशेषां रडेनार अेक अन्यव्यावृत्तिने जे तमे भाह्य छे अेम कडे तो-तेमां सामान्यरूपता तमारथी रोक्री शकशे नडि अर्थात् अन्यव्यावृत्ति अे ज सामान्य थर्ध जशे अने जे अंउ, मुंउादि व्यक्तित-ओमां रडेल अन्यव्यावृत्ति आख्यन्तररूप छे—अेम कडे तो भाह्य अर्थने उइडे-शने तेने उद्वेभ कर्ध रीते थशे ? अने जे अन्यव्यावृत्ति अन्यापोह, नथी भाह्य के नथी आख्यन्तर अेम कडेशो तो ते तमारो अलिप्राय मात्र प्रगट थयो. अर्थात् तेमां कर्ध प्रमाणु नथी.

(प०) अनवसर एवेति अप्राप्तकालीन एव । सामान्यस्वीकार इत्यतोऽग्रे यत इति । तस्या इति अन्यव्यावृत्तेः । सैत्यपीति अन्यव्यावृत्तिः ।

(टि०) तत्र खण्डेत्यादि ॥ सामान्येति सामान्यस्यैव भवताऽन्यव्यावृत्तिरिति नाम दत्तम् । तस्या इति अन्यव्यावृत्तेः ॥ सा इति अन्यव्यावृत्तिः ।

§४ तथाभूतं ह्यन्यव्यावृत्तिस्वरूपं किञ्चित्, न किञ्चिद्वा ? । किञ्चिच्चेत् ? नूनम-न्तर्विर्वा तेन भाव्यम्, तत्र च प्रतिपादितदोषानतिक्रमः । न किञ्चिच्चेत् कथं तथाभूतप्रत्ययहेतुः ? ।

§५ वासनामात्रनिर्मित एवायमिति चेत् तर्हि वहिरर्थापेक्षा न भवेत् । न ह्यन्य-कारणको भावोऽन्यदपेक्षते, धूमादेः सलिलाद्यपेक्षाप्रसङ्गात् । किञ्च, वासनाऽप्य-नुभूतार्थविषयैवोपजायते । न चात्यन्तासत्त्वेन त्वन्मते सामान्यानुभवसम्भवः । अपि च, वासना तथाभूतं प्रत्ययं विषयतयोत्पादयेत्, कारणमात्रतया वा । प्राचि पक्षे सकलविशेषानुयायिनी पारमार्थिकी परिच्छेद्यस्वभावा वासनेति पर्यायान्तरेण सामा-न्यमेवाभिहितं भवेत् । कारणमात्रतया तु वासनायाः सदृशप्रत्ययजनने विषयोऽस्य वक्तव्यः, निर्विषयस्य प्रत्ययस्यैवासंभवात् । न च सदृशपरिणामं विमुच्यापरस्तद्वि-षयः सङ्गच्छते, प्रागुदीरितदोषानुषङ्गात् ।

§६ किञ्च । इयमन्यव्यावृत्तिः स्वयमसमानाकारस्य समानाकारस्य वा वस्तुनः स्यात्, प्राक्तनविकल्पकल्पनायामतिप्रसङ्गः, कुरङ्गतुरङ्गतुरङ्गादिष्वपि तत्संभ-वापत्तेः, तथा च तेष्वनुगताकारैकप्रत्ययानुषङ्गः । स्वयं समानाकारस्य तु वस्तुनोऽ-भ्युपगमे समुपस्थित एवायमितिः सदृशपरिणामः कथं पराणुद्यताम् ? ।

૬૪ અને તે વિષે પ્રશ્ન છે કે—તમે જણાવેલ તથા રૂપ અન્યવ્યાવૃત્તિ કાંઈ છે કે નથી ? તથા રૂપ અન્યવ્યાવૃત્તિ કાંઈક છે એમ કહો તો—તે આલ્યંતર છે કે બાહ્ય ? એ વિકલ્પ દ્વારા વિચાર કરવો જ પડશે, અને તેમ થતાં કોઈ પણ એક લેહ સ્વીકારવો પડશે અને કોઈ પણ એક લેહ સ્વીકારવાથી તે લેહમાં ઉપર જણાવેલ દોષ દૂર હટાવી શકશે નહિ. તથાભૂત અન્યવ્યાવૃત્તિ કાંઈ નથી એમ કહો તો—તે તથા પ્રકારના એટલે કે અનુગત આકારના જ્ઞાનમાં હેતુ (કારણ) કઈ રીતે થશે ?

૬૫ બૌદ્ધ—ગૌ ગૌ એ પ્રમાણે પ્રત્યય—સાદૃશ્યજ્ઞાન તો માત્ર વાસનાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

જૈન—તો પછી તે જ્ઞાનમાં બાહ્ય અર્થની અપેક્ષા જ નહિ રહે. કારણ કે—અમુક કારણથી ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થ તેથી અન્ય કારણની અપેક્ષા રાખેના નથી અન્યથા ધૂમાદિ કાર્ય જલાદિની અપેક્ષા રાખીને ઉત્પન્ન થવું જોઈ એ. અર્થાત્ વાસનાથી ઉત્પન્ન થનાર અનુગતાકાર જ્ઞાન બાહ્ય અર્થની અપેક્ષા રાખી શકે નહિ. વળી, વાસના પણ અનુલવેલ પદાર્થને વિષે જ ઉત્પન્ન થાય છે, તમારા મતમાં તો—સામાન્ય અત્યન્ત (એકાંત) અસત્ હોવાથી તેના અનુલવને જ સંલવ નથી. વળી ગૌ, ગૌ, એ પ્રમાણે સાદૃશ્ય પ્રત્યયને વાસના ઉત્પન્ન કરે છે, તો શું તે વાસના પોતે વિષય બનીને સાદૃશ્ય પ્રત્યયને ઉત્પન્ન કરે છે કે માત્ર કારણરૂપે છે ? વાસના પોતે વિષય બનીને સાદૃશ્ય જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે, એમ કહો તો ‘સકલ વિશેષમાં અનુગમન કરનારી એટલે કે તુલ્ય પરિણામવાળી પારમાર્થિક અને જ્ઞેયસ્વરૂપવાળી વાસના’ એ પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ થયું. તેથી તો પર્યાયદ્વારા (બીજા નામે) સામાન્યનું જ કથન થયું, એમ સિદ્ધ થશે. માત્ર કારણરૂપે વાસના સાદૃશ્ય જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે એમ હોય તો સાદૃશ્યજ્ઞાનનો વિષય શું છે ? એ કહેવું પડશે. કારણ કે વિષય વિના જ્ઞાન સંલવી શકતું નથી. અને સદૃશ પરિણામને છોડીને બીજો કોઈ વિષય તો ઘટી શકતો નથી કારણ કે—તેમાં પૂર્વોક્ત દોષોની આપત્તિ છે.

૬૬ વળી, આ અન્યવ્યાવૃત્તિ સ્વયં અસમાનાકાર વસ્તુની છે કે સમાનાકાર વસ્તુની છે ? પ્રથમ વિકલ્પ કહો તો—કુરંગ, તુરંગ, તરંગ વિગેરેમાં પણ અન્યવ્યાવૃત્તિનો સંલવ થતો હોવાથી અતિપ્રસંગ દોષ આવશે અને તે રીતે—કુરંગ, તુરંગ, તરંગ આદિમાં પણ અન્યવ્યાવૃત્તિ માનવાથી તેઓમાં સાદૃશ્યજ્ઞાનને પ્રસંગ આવશે. અને સ્વયં સમાનાકાર વસ્તુની અન્યવ્યાવૃત્તિ માનવા જતાં તો સદૃશ પરિણામરૂપ અતિથિ તમારા દ્વાર ઉપર આવીને હાબર થઈ જાય છે, તો તેનો કેમ તિરસ્કાર કરશે ?

(૫૦) પ્રતિપાદિતદોષાનતિક્રમ इति विशेषप्रतिष्ठेति, वहिर्थाभिमुख्येनेत्यादिकः । तथाभूतप्रत्ययहेतुरिति अनुगताकारप्रत्ययहेतुः ।

વાસનામાત્ર[નિર્મિત] પન્નેત્યાદિ સૌગતઃ । અયમિતિ તથાભૂતપ્રત્યયહેતુઃ । તર્હીત્યાદિ સ્પરિઃ । વાસનાપ્યનુભૂતાર્થવિષયૈવેતિ વાસના હિ સંસ્કારઃ । સ ચાનુભૂતાર્થવિષય એવ । તથાભૂતમિતિ અનુગતાકારપ્રત્યયમ્ । કારણમાત્રતયેતિ ઉપાદાનવ્યતિરિક્તકારણમાત્ર-

तथा । प्राचि पक्षे इत्यादि विषयाद् ज्ञानं जायते । तच्च ज्ञानं तस्य विषयस्य ग्राहकम् । ततो वासना चेत् तथाभूतप्रत्ययविषयभूता सत्युत्पादयति, ततस्तेन प्रत्ययेन सा ग्राह्या । तथा च सामान्यमेव नामान्तरेणोक्तं भवति । सकलविशेषानुयायिनी इति यो यो अनुगताकारः प्रत्ययविषयः स सकलविशेषानुयायी यथा सामान्यम् । परिच्छेद्यस्वभावेति विषयो हि परिच्छेद्यस्तत्स्वभावा । सदृशप्रत्ययजनने इति सदृशप्रत्ययजनने सति । अस्थेति सदृशप्रत्ययस्य । अपर इति अन्यव्यावृत्तिरूपः । तद्विषय इति अस्य सदृशप्रत्ययस्य विषयः ।

(६०) तथाभूतमिति नान्तर्बहीरूपम् । तेनेति अन्यव्यावृत्तिस्वरूपेण । तत्रेति अन्तर्बहिर्वा तथाभूतेति गौरौति व्यक्तिप्रत्ययः ।

अयमिति प्रत्ययः । तथाभूतमिति गौर्गौरित्याकारम् ॥ विषय इति सामान्यलक्षणः अस्थेति सदृशप्रत्ययस्य । अपर इति अन्यव्यावृत्तिलक्षणः । तद्विषय इति सदृशप्रत्ययस्य विषयः । तत्संभवेति अन्यव्यावृत्तिसंभवप्राप्तेः । तेष्विति कुरङ्गतुरङ्गादिषु ।

६७ ननु यया प्रत्यासत्या केचन भावाः स्वयं सदृशपरिणामं विध्रति, तथैव स्वयमतदात्मका अपि सन्तस्तथा किं नावभासेरन् इति चेत् तदप्यनुचितम् । चेतनेतरभेदाभावप्रसङ्गात् । यथैव हि प्रत्यासत्या चेतनेतरस्वभावान् भावाः स्वीकुर्वन्ति, तथैव स्वयमतदात्मका अपि सन्तस्तथा किं नावभासेरन्-इत्यपि ब्रुवाणस्य ब्रह्माद्वैतवादिनो न वक्त्रं वक्त्रीभवेत् । चेतनेतरव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽसत्त्वात् कथमस्य तथाऽवभासनम् ?-इत्यन्यत्रापि तुल्यम् । न खलु सदृशपरिणामशून्यं स्वलक्षणमप्यस्ति, यत् तथाऽवभासेत् ।

६८ ननु स्वलक्षणस्य विसदृशाकारात्मनः सदृशपरिणामात्मकत्वं विरुध्यते । नैवम् । ज्ञानस्य चित्राकारतावत्, विकल्पेतराकारतावच्चैकस्योभयात्मकत्वाविरोधात् । ततो व्यावृत्तप्रत्ययहेतुविसदृशाकारतावद् वस्तुनः सदृशपरिणामात्मकत्वमप्यनुयायिप्रत्ययहेतुः स्वीकार्यम् ॥४॥

६९ भौद्ध—ये प्रत्यासन्ति स'अ'धथी केटलाक पदार्थो स्वयं सदृश परिणामने धारणु करे छे, ते न प्रत्यासत्तिथी स्वयं अतदात्मक डोवा छतां अेटले के सदृश-परिणामात्मक न डोवा छतां तेवा केम न नृणाय ?

नैन—ते उचित नथी. डारणुके—अेम मानवा नृतां येतन अने नृडने लेह पणु नडि रडे. डारणुके—ये प्रत्यासत्तिथी पदार्थो येतनेतर स्वभावने धारणु करे छे, ते न प्रत्यासत्तिथी पदार्थो स्वयं अतदात्मक डोवा छतां अेटले के येतनेतर न डोवा छतां केम तेवा न नृणाय ? — अेबु ओलनार प्रह्लाद्वैतवादीनुं मुभ कंथ वाकुं थतुं नथी.

भौद्ध—येतन अने नृडथी -सिन्न अेषुं प्रह्ल छे न नडि, तो तेनो ते प्रकारे अवलास कंथ रीते थाय ?

જૈન—આ જ વસ્તુ અન્યત્ર પણ સમાનભાવે કહી શકાય છે કે-તમે માનેલ સદશપરિણામશૂન્ય સ્વલક્ષણુ પણ છે જ નહિ, તો તેનો તે પ્રકારે અવભાસ કેમ થાય ?

§૮ બૌદ્ધ—સ્વલક્ષણુ તો વિસદશાકારવાળા છે. તેથી તેમાં સદશપરિણામનો વિરોધ છે.

જૈન—એમ નથી કારણુ કે જ્ઞાન એક હોવા છતાં તેમાં ચિત્રાકારતાનો અને નિર્વિકલ્પકારતા તથા સવિકલ્પકારતાનો વિરોધ નથી. તેમ ઉભયાત્મકતાનો એટલે કે સદશતા અને અસદશતાનો વિરોધ નથી. માટે વસ્તુમાં વ્યાવૃત્ત જ્ઞાન ભેદજ્ઞાનના કારણુભૂત વિસદશાકારની જેમ અનુગત જ્ઞાન—સદશ જ્ઞાનના કારણુ-ભૂત સદશ પરિણામ-સદશાકાર પણ સ્વીકારવો જોઈએ. ૪.

(૫૦) નનુ યયેત્યાદિ સૌગતઃ । પ્રત્યાસત્યેતિ ખુરકકુદસાસ્નાદિમત્ત્વપ્રમૃતિલક્ષણયા । કેચન ભાવા इति गवाद्यः । तथैवेति प्रत्यासत्त्या । तथेति तदात्मकतया । तदप्यनुचितमित्यादि जैनः । चेतनेतरभेदाभावप्रसङ्गादित्यतोऽग्रे यत इति गम्यम् । तथाऽवभासेरन्निति चेतनेतरस्वभावाः । चेतनेतरव्यतिरिक्तस्येत્યાदि बौद्धः । अस्येति पदार्थजातस्य तदात्मकस्यापि । तथावभासनमिति तदात्मकताऽवभासनम् ।

નનિવત્યાદિ બૌદ્ધઃ । નૈવમિત્યાદિ સૂરિઃ । ચિત્રાકારતાવદિતિ ભવદભીષ્ઠા । વિકલ્પેતરાકારતાવદિતિ નિર્વિકલ્પકવત્ । એકસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય । અચિરોઘાદિતિ ભવન્મતે-ડપિ । તત્ત ઇત્યાદિના તત્ત્વમાહ ॥૪॥

(ટિ૦) પ્રત્યાસત્યેતિ કારણસામગ્ર્યા । તથૈવેતિ પ્રત્યાસત્ત્યા । અતદાત્મકા ઇતિ અસદશપરિણામાઃ । તથેતિ સદશતયા । અતદાત્મકા ઇતિ અચેતનેતરપરિણામાઃ । તથેતિ ચેતનેતરતયા । અસ્યેતિ વ્રહ્મણઃ । તથેતિ સદશતયા । યદિતિ સ્વલક્ષણમ્ । તથેતિ સદશરૂપતયા ।

નનુ સ્વલક્ષણસ્યેતિ યથા એકમેવ સામાન્યતશ્ચિત્રજ્ઞાનં વર્ણપદ્ધકમેદેન સાક્ષાત્કર્તુષ્ચેતસિ પચ્ચથા પ્રતિવિમ્બં તનુતે, યથા [ચ] એકમેવ જ્ઞાનં સવિકલ્પકં નિર્વિકલ્પકં ચ દ્વિધા, તથૈવ એકસ્યૈવ સ્વલક્ષણસ્ય વિશદશપરિણામાત્મકત્વં સદશપરિણામાત્મકત્વં ચાવિરુદ્ધમ્ । ॥૪॥

અથ સામાન્યદ્વિતીયભેદં સનિદર્શનમુપદર્શયન્તિ—

पूर्वापरपरिणामसाधारणं द्रव्यमूर्ध्वतासामान्यं कटककङ्कणाद्यनुगामिकाश्चनवत् ॥५॥

§૧ પૂર્વાપરપર્યાયયોરનુગતમેકં દ્રવ્યમ્, દ્રવતિ તાંસ્તાન્ પર્યાયાન્ ગચ્છતીતિ વ્યુત્પત્ત્યા ત્રિકાલાનુયાયી યો વસ્ત્વંશઃ, તદૂર્ધ્વતાસામાન્યમિત્યભિધીયતે । નિદર્શન-મુત્તાનમેવ ।

ઊર્ધ્વતાસામાન્યતું દૃષ્ટાન્તપૂર્વક ઉપદર્શન—

પૂર્વ પરિણામ (પૂર્વ પર્યાય) અને ઉત્તર પરિણામ (ઉત્તર પર્યાય)માં સમાન-રૂપે રહેનારું ઊર્ધ્વતા સામાન્ય છે, જેમ કે-કડાં, કંકણ, ચૂડી આદિમાં અનુગામી સુવર્ણ દ્રવ્ય છે. ૫.

§१ पूर्वं अने उत्तर पर्यायभां अनुगत-अन्वयी ओऽ द्रव्ये छे. 'ते ते पर्यायेने पात्रे ते द्रव्ये' ओ व्युत्पत्ति द्वारा त्रये द्रव्यभां अनुयायी वे वस्तुने, अंश ते अध्वंतासामान्ये छे. दृष्टान्त स्पष्ट छे.

§२ अत्रैकस्य कालत्रयानुयायितायां जनुपाऽन्धः शौद्धोदनिशिष्यः समाचष्टे—अहो ! कष्टः शिष्टैरुपक्रान्तोऽयमेकस्यानेककालावस्थितिवादः । प्रतिक्षणभङ्ग-रभावावभासनायामेव हि प्रमाणमुद्रा साक्षिणी । तथाहि—यत् सन्, तत् क्षणिकम्, संश्र्व विवादाध्यासितः शब्दादिः । सत्त्वं तावद् यत् किञ्चिदन्वयत्रास्तु, प्रस्तुते तावदर्थक्रियाकारित्वमेव मे संमतम् । तच्च शब्दादौ धर्मिणि प्रत्यक्षप्रमाणप्रतीतमेव । विपक्षाच्च व्यापकानुपलब्ध्या व्यावृत्तम् । सत्त्वस्य हि क्षणिकत्ववत् क्रमाक्रमावपि व्यापकावेव । न हि क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः शङ्कितुमपि शक्यते, व्याघातस्योद्भटत्वात् . न क्रम इति निषेधादेवाक्रमोपगमात्, नाक्रम इति निषेधादेव च क्रमोपगमात् । तौ च क्रमाक्रमौ स्थिराद् व्यावर्त्तमानावर्थक्रियामपि ततो व्यावर्त्तयतः । वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले ह्यतीतानागतयोरप्यर्थक्रिययोः समर्थत्वे तयोरपि करणप्रसङ्गः । असमर्थत्वे पूर्वापरकालयोरप्यकरणापत्तिः ।

§३ समर्थोऽप्यपेक्षणीयासन्निधेर्न करोति, तत्सन्निधेस्तु करोतीति चेत् ननु किमर्थं सहकारिणामपेक्षा ? किं स्वरूपलाभार्थम्, उतोपकारार्थम्, अथ कार्यार्थम् ? । न प्रथमः, स्वरूपस्य कारणाधीनस्य नित्यस्य वा पूर्वसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, स्वयं सामर्थ्येऽसामर्थ्ये वा तस्यानुपयोगात् ।

तथा च—

भावः स्वतः समर्थश्चेद्, उपकारः किमर्थकः ? ।

भावः स्वतोऽसमर्थश्चेद्, उपकारः किमर्थकः ? ॥१॥

अत एव न तृतीयः । उपकारवत् सहकारिणामप्यनुपयोगात् ।

तथा च—

भावः स्वतः समर्थश्चेत्, पर्याप्तं सहकारिभिः ।

भावः स्वतोऽसमर्थश्चेत्, पर्याप्तं सहकारिभिः ॥१॥

अनेकाधीनस्वभावतया कार्यमेव तानपेक्षत इति चेत् । न, तस्यास्वतन्त्रत्वात्, स्वातन्त्र्ये वा कार्यत्वव्याघातात्, तद्धि तत्साकल्येऽपि स्वातन्त्र्यादेव न भवेदिति । एवं च यत् क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियाकारि न भवति, तदसत्, यथा गगनेन्दीवरम्, तथा चाक्षणिकाभिमतो भाव इति व्यापकानुपलब्धिरुत्तिष्ठते । तथा च क्रमयौगपद्ययोर्व्यापकयोः व्यावृत्तेरक्षणिकाद् व्यावर्त्तमानार्थक्रिया क्षणिके विश्राम्यतीति प्रतिबन्धसिद्धिः ॥

જૈન—આ જ વસ્તુ અન્યત્ર પણ સમાનભાવે કહી શકાય છે કે-તમે માનેલ સદશપરિણામશૂન્ય સ્વલક્ષણ પણ છે જ નહિ, તો તેનો તે પ્રકારે અવભાસ કેમ થાય ?

§૮ બૌદ્ધ—સ્વલક્ષણ તો વિસદશાકારવાળા છે. તેથી તેમાં સદશપરિણામનો વિરોધ છે.

જૈન—એમ નથી કારણ કે જ્ઞાન એક હોવા છતાં તેમાં ચિત્રાકારતાનો અને નિર્વિકલ્પકારતા તથા સવિકલ્પકારતાનો વિરોધ નથી. તેમ ઉભયાત્મકતાનો એટલે કે સદશતા અને અસદશતાનો વિરોધ નથી. માટે વસ્તુમાં વ્યાવૃત્ત જ્ઞાન ભેદજ્ઞાનના કારણભૂત વિસદશાકારની જેમ અનુગત જ્ઞાન-સદશ જ્ઞાનના કારણ-ભૂત સદશ પરિણામ-સદશાકાર પણ સ્વીકારવો જોઈએ. ૪.

(૫૦) નનુ યયેત્યાદિ સૌગતઃ । પ્રત્યાસત્યેતિ ચુરકકુદસાસ્નાદિમત્ત્વપ્રમૃતિલક્ષણયા । કેચન ભાવા इति गवाद्यः । तथैवेति प्रत्यासत्त्या । तथेति तदात्मकतया । तदप्यनुचितमित्यादि जैनः । चेतनेतरभेदाभावप्रसङ्गादित्यतोऽग्रे यत इति गम्यम् । तथाऽवभासेरन्निति चेतनेतरस्वभावाः । चेतनेतरव्यतिरिक्तस्येत्यादि बौद्धः । अस्येति पदार्थजातस्य तदात्मकस्यापि । तथावभासनमिति तदात्मकताऽवभासनम् ।

નનિવત્યાદિ બૌદ્ધઃ । નૈવમિત્યાદિ સૂરિઃ । ચિત્રાકારતાવદિતિ ભવદમીષ્ઠા । વિકલ્પેતરાકારતાવદિતિ નિર્વિકલ્પકવત્ । એકસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય । અવિરોધાદિતિ ભવન્મતે-ઽપિ । તત્ત इत्यादिना तत्त्वमाह ॥४॥

(ટિ૦) પ્રત્યાસત્યેતિ કારણસામગ્ર્યા । તથૈવેતિ પ્રત્યાસત્યા । અતદાત્મકા इति असदशपरिणामाः । तथेति सदशतया । अतदात्मका इति अचेतनेतरपरिणामाः । तथेति चेतनेतरतया । अस्येति ब्रह्मणः । तथेति सदशतया । यदिति स्वलक्षणम् । तथेति सदशरूपतया ।

નનુ સ્વલક્ષણસ્યેતિ યથા એકમેવ સામાન્યતશ્ચિત્રજ્ઞાનં વર્ણપદ્ધકમેદેન સાક્ષાત્કર્તુઃચેતસિ પચ્ચધા પ્રતિવિમ્બં તનુતે, યથા [ચ] એકમેવ જ્ઞાનં સવિકલ્પકં નિર્વિકલ્પકં ચ દ્વિધા, તથૈવ એકસ્યૈવ સ્વલક્ષણસ્ય વિશદશપરિણામાત્મકત્વં સદશપરિણામાત્મકત્વં ચાવિરુદ્ધમ્ । ॥૪॥

અથ સામાન્યદ્વિતીયભેદં સનિદર્શનમુપદર્શયન્તિ—

पूर्वापरपरिणामसाधारणं द्रव्यमूर्ध्वतासामान्यं कटककङ्कणाद्यनुगामिकाश्चनवत् ॥५॥

§૧ પૂર્વાપરપર્યાયયોરનુગતમેકં દ્રવ્યમ્, દ્રવતિ તાંસ્તાન્ પર્યાયાન્ ગચ્છતીતિ વ્યુત્પત્યા ત્રિકાલાનુયાયી યો વસ્ત્વંશઃ, તદૂર્ધ્વતાસામાન્યમિત્યભિધીયતે । નિદર્શન-મુત્તાનમેવ ।

ઉર્ધ્વતાસામાન્યનું દૃષ્ટાન્તપૂર્વક ઉપદર્શન—

પૂર્વ પરિણામ (પૂર્વ પર્યાય) અને ઉત્તર પરિણામ (ઉત્તર પર્યાય)માં સમાન-રૂપે રહેનારું ઉર્ધ્વતા સામાન્ય છે, જેમ કે-કડાં, કંકણ, ચૂડી આદિમાં અનુગામી સુવર્ણ દ્રવ્ય છે. ૫.

આમ હોવાથી જ કાર્યાર્થે સહકારિઓની અપેક્ષા છે એ ત્રીજો પક્ષ પણ યુક્ત નથી. કારણ કે પદાર્થ સમર્થ હોય કે અસમર્થ હોય તો પણ સહકારીઓ ઉપકારની જેમ અનુપયોગી છે. અને તે રીતે—

“પદાર્થ પોતે જ કાર્ય કરવાને સમર્થ છે તો સહકારીઓથી સર્થુ” અર્થાત સમર્થ હોવાથી પોતે જ કાર્ય સિદ્ધ કરી લે છે, તો કાર્ય સિદ્ધ થઈ ગયા પછી સહકારીઓ શું કરવાના ? અથવા પદાર્થ પોતે કાર્ય કરવાને અશક્ત છે, તો પણ સહકારીઓથી સર્થુ”, કારણ કે સહકારીઓ ગમે તેટલા હોય પણ પદાર્થ જ કાર્ય કરવાને અશક્ત હોય તો અર્થાત તેમાં યોગ્યતા જ ન હોય તો સહકારીઓ પણ શું કરી દેવાના છે ?”

શંકા—કાર્ય અનેક કારણોને આધીન રહેવાના સ્વભાવવાળું હોવાથી તે સહકારીઓની અપેક્ષા રાખે છે અર્થાત પદાર્થને નહિ પણ કાર્યને સહકારીની અપેક્ષા છે.

સમાધાન—એમ પણ નથી. કારણ કે—કાર્ય એવી અપેક્ષા રાખી શકે નહિ, કારણ કે તે પરતંત્ર છે. અને જો કાર્યને સ્વતંત્ર માનવામાં આવે તો કાર્યતાનો જ વ્યાધાત (બાધ) થશે એટલે કે તે કાર્યપણું જ ખોઈ બેસશે, કારણ કે સહકારીકારણરૂપ સામગ્રી સંપૂર્ણ હોવા છતાં તે સ્વતંત્ર હોવાથી ઉત્પન્ન જ ન થાય—એમ સંભવે.

આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થયું કે ક્રમથી અક્રમથી અર્થ ક્રિયાકારી ન હોય તે અસત્ હોય છે, જેમકે—આકાશક્રમલ. અને તે રીતે અક્ષણિક રૂપે માન્ય પદાર્થ પણ ક્રમ કે અક્રમથી અર્થક્રિયાકારી નથી, એથી વ્યાપક(ક્રમ-અક્રમ)ની અનુપલબ્ધિ સિદ્ધ થાય છે, અને તે રીતે અક્ષણિક પદાર્થમાંથી ક્રમ-અક્રમરૂપ વ્યાપકની વ્યાવૃત્તિ (અભાવ) થવાથી સત્ત્વ તરીકે માન્ય વ્યાખ્યરૂપા અર્થક્રિયા પણ વ્યાવૃત્ત થઈને ક્ષણિકમાં જ વિશ્રામ પામે છે. એ પ્રમાણે વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ થઈ.

(પ૦) જનુપાન્ધ્વ ઇતિ જાત્યન્ધ્વઃ । ઉપક્રાન્તોઽયમિત્યતોઽગ્રે યદુતેતિ ગમ્યમ્ । અનેકકાલાવસ્થિતિવાદ ઇત્યતોઽગ્રે યત ઇતિ ગમ્યમ્ । યત્ કિઞ્ચિદિતિ અસ્તિત્વાદિકમ્ । ક્ષણિકત્વવદિતિ ક્ષણિકત્વવદ્ વ્યાપકમ્ । અન્યઃ પ્રકાર ઇતિ ક્રમાક્રમાન્યપ્રકારઃ । તત્ ઇતિ સ્થિરાત્ । વ્યાવર્ત્તયત્ ઇત્યગ્રે કથમિતિ ગમ્યમ્ । પૂર્વાપરકાલયોરિતિ અતીતાનાગતયોઃ ।

તસ્યેતિ કાર્યમય । અસ્વતંત્રત્વાદિત્યતોઽગ્રે કાર્યસ્યેતિ શેષઃ । તદિતિ કાર્યમ્ ।

(ટિ૦) ધત્રૈકસ્યેત્યાદિ ॥ જનુપાન્ધ્વ ઇતિ ભાવસ્યોત્પત્તૌ વ્યયે ધ્રૌવ્યે જન્મપ્રભૃત્યન્ધ્વઃ, તેન જન્મતઃ સુગતમતાનુસારિણા ભાવાનાં ક્ષણિકત્વમેવ કક્ષીચક્રે । યતઃ કાલત્રયસ્થિતિવાદઃ સાપવાદ ઇતિ જગાદ્ સુગતઃ । તિમિરાદિરોગવશાત્ શૈશ્વાપગમેઽન્વભાવી પુમાન્ પૂર્વદૃષ્ટાર્થાનુસારેણ કિઞ્ચિત્સ્મરતિ, જન્માન્ધ્વઃ કિમપિ ન જાનાતીતિ ભાવઃ ॥ તથાહિ ચદિત્યાદિ । તત્ત્વેતિ અર્થક્રિયાકારિત્વમ્ । વિપક્ષાદિતિ નિત્યાદર્થક્રિયાકારિત્વં વ્યાવૃત્તમિતિ સમ્બન્ધઃ । સત્ત્વસ્યેતિ વ્યાપ્યસ્ય । ક્ષણિકત્વવદિતિ સત્ત્વં વ્યાપ્યં ક્ષણિકત્વં વ્યાપકમ્ । તત્ ઇતિ સ્થિરાત્કાલત્રયાવસ્થાયિનઃ પદાર્થાત્ । તયોરપિતિ અતીતાનાગતયોરપિ ।

હુર એક જ દ્રવ્યની ત્રણે કાલમાં અનુયાયિતાને વિષે અર્થાત્ પદાર્થની ત્રૈકાલિક સ્થિરતાને વિષે જન્મથી અંધ ખૌદ્ર આ પ્રમાણે કહે છે—

ખૌદ્ર—શિષ્ટ—(જ્ઞાની સજ્જન) એવા તમોએ એક દ્રવ્યમાં અનેક કાલાવસ્થિતિવાદ—અર્થાત્ એક દ્રવ્ય અનેક કાલ સુધી સ્થિર રહે છે, એવા વાદને ઉપસ્થિત કર્યો તે કઠણુ ન સમજી શકાય તેવો ઊંડો વિષય છે. કારણકે—પ્રમાણુ મુદ્રા તો દરેક ક્ષણે વિનશ્વર પદાર્થના જ્ઞાનમાં જ સાક્ષિણી છે. અર્થાત્ ઉપરોક્ત તમારું કથન પ્રમાણુરૂપ નથી. તે આ પ્રમાણુ—જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે. વિવાદાસ્પદ શબ્દાદિ સત્ છે માટે તે ક્ષણિક છે. અન્ય પ્રસંગે સત્ત્વ ગમે તે હો પરંતુ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં તો ‘સત્ત્વ’ તરીકે ‘અર્થક્રિયાકારિત્વ’ જ અમોને ઇષ્ટ છે, અને તે ‘અર્થક્રિયાકારિત્વ’ શબ્દાદિ ધર્મીમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી પ્રસિદ્ધ છે. અને વિપક્ષ(નિત્ય)માં વ્યાપકની અનુપલબ્ધિને કારણે વ્યાખ્ય રૂપ તેનો (અર્થક્રિયાકારિત્વનો) પણ અભાવ છે, કારણ કે—ક્ષણિકત્વની જેમ ક્રમ અને અક્રમ પણ સત્ત્વનાં વ્યાપક છે, અને બાધદોષ પ્રબળ હોવાથી ક્રમ કે અક્રમ સિવાયના અન્ય કોઈ પ્રકાર વિષે શંકા પણ સંભવતી નથી, કારણ કે—‘ક્રમ નહિ’ એમ ક્રમનો નિષેધ કરવાથી અક્રમ (યૌગપદ્ય) નો અને ‘અક્રમ નહિ’ એમ અક્રમનો નિષેધ કરવાથી ક્રમનો જ સ્વીકાર થાય છે. હવે જો તે ક્રમ અને અક્રમ સ્થિર(નિત્ય) પદાર્થથી વ્યાવૃત્ત હોય અર્થાત્ તે જન્ને સ્થિર પદાર્થમાં જો ન હોય તો તેઓ તેમાંથી અર્થક્રિયાને પણ વ્યાવૃત્ત કરે છે, અર્થાત્ તેમાં અર્થક્રિયા પણ નહિ રહે. કારણ કે—વર્તમાનમાં અર્થક્રિયા કરવાના સમયે જો અતીત અને અનાગતમાં કરવાની અર્થક્રિયા કરવામાં પણ પદાર્થ સમર્થ હોય તો તેને વર્તમાન કાળે તે અતીત અને અનાગતની અર્થક્રિયા કરવાનો પ્રસંગ આવશે. અને વર્તમાનકાળે અતીત અને અનાગતની અર્થક્રિયા કરવામાં જો અસમર્થ હોય તો અસમર્થ હોવાથી અતીત અને અનાગત કાળમાં પણ અર્થક્રિયા કરી શકશે નહિ.

હુર શંકા—પદાર્થ અર્થક્રિયા કરવાને સમર્થ તો છે પણ અપેક્ષણીય—સહકારીઓ પાસે ન હોય તો અર્થક્રિયા કરતો નથી અને સહકારીઓ નજીકમાં હોય તો અર્થક્રિયા કરે છે.

સમાધાન—પદાર્થને સહકારીઓની અપેક્ષા શા માટે છે ? શું પોતાની ઉત્પત્તિ માટે, ઉપકાર માટે કે કાર્ય માટે અપેક્ષા છે ? પહેલો પક્ષ તો યોગ્ય નથી. કારણ કે વસ્તુ કારણને આધીન હોય અર્થાત્ અનિત્ય સ્વરૂપ હોય કે નિત્ય સ્વરૂપ હોય પણ તે તો પહેલેથી જ સિદ્ધ છે. બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે પદાર્થ સ્વયં અર્થક્રિયા કરવા જો સમર્થ હોય તો તેને સહકારીઓનો ઉપકાર નકામો છે અર્થાત્ સ્વયં સમર્થ હોવાથી બીજાના સહકારની તેને જરૂર નથી. અથવા જો પદાર્થ સ્વયં અર્થક્રિયા કરવા અસમર્થ છે તો પણ તેને સહકારીઓનો ઉપકાર નકામો છે. અને એ રીતે.

“પદાર્થ પોતે જ જો સમર્થ છે, તો ઉપકાર શાને માટે ? તે જ રીતે પદાર્થ સ્વયં જો અસમર્થ છે તો પણ ઉપકાર શાને માટે ?”

બન્નેનો પ્રતિભાસ હોય ત્યારે જ 'આ આનું' કારણ છે અને આ આનું કાર્ય છે' એવો પ્રતિભાસ થાય ત્યારે અર્થક્રિયાનો નિશ્ચય થાય.

બૌદ્ધ—કારણત્વ અને કાર્યત્વ એ વસ્તુનું સ્વરૂપ જ છે તેથી જ્યારે કારણત્વ અને કાર્યત્વ એ બન્નેમાંથી ગમે તે એકનું પ્રત્યક્ષ હોય છે ત્યારે કાર્ય અને કારણ ઉભય વિષયક બુદ્ધિની પણ સિદ્ધિ થઈ જ નાય છે.

જૈન—તો પછી નાલિયેરદ્વીપવાસી (અજ્ઞ) મનુષ્યને પણ અગ્નિ જોવાથી આ ધૂમજ્વનક(ધૂમનું કારણ) છે એવો નિશ્ચય થવો જોઈએ અથવા ધૂમ જોવાથી આ વહ્નિજન્ય (અગ્નિનું કાર્ય) છે એવો નિશ્ચય થવો જોઈએ.

કાર્યકારણ ઉભયગ્રાહી પ્રત્યક્ષથી અર્થક્રિયાકારિત્વની પ્રતીતિ થાય છે એવો ત્રીજો પક્ષ પણ કહી શકશો નહિ. કારણ કે ઉભયગ્રાહી પ્રત્યક્ષનો સંભવ જ નથી. કારણ કે તે ક્ષણમાત્રજીવી હોવાથી કાર્યકારણ ઉભયનું ગ્રાહક બની શકશે નહિ. છતાં પણ પ્રત્યક્ષને ઉભયગ્રાહી માનશો તો તે અક્ષણિક બની જતું હોઈ તે પ્રત્યક્ષથી જ 'સત્ત્વ' હેતુમાં વ્યભિચાર આવશે.

બૌદ્ધ—કાર્યગ્રાહી અને કારણ ગ્રાહીએ ઉભય પ્રત્યક્ષના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલ વિકલ્પના પ્રસાદથી અર્થક્રિયાકારિત્વનો નિશ્ચય થાય છે.

જૈન—વિકલ્પથી થનારી એ પ્રતીતિને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી થયેલી પ્રતીતિ કેમ કહેવાય ?

કૃપ બૌદ્ધ—પ્રત્યક્ષના વ્યાપારનો વિકલ્પ પરામર્શ-વિચાર કરે છે. તેથી વિકલ્પ દ્વારા પ્રત્યક્ષ જ અર્થક્રિયાકારિત્વનું જ્ઞાપક છે, એમ માનીએ તો શું વાંધો ?

જૈન—કાર્યગ્રાહી અને કારણગ્રાહી એ ઉભય પ્રત્યક્ષમાંથી કોઈ પણ એક પ્રત્યક્ષ દ્વારા પહેલાં કાર્યકારણ ભાવનું જ્ઞાન થયું જ નથી, તો પછી પ્રત્યક્ષના તે વ્યાપારનો-અર્થાત્ કાર્યકારણ ભાવ ગ્રહણ વ્યાપારનો વિકલ્પ પરામર્શ (નિશ્ચય) કઈ રીતે કરી શકે ? આ રીતે ક્ષણિકવાદીના મતમાં કોઈ પણ અર્થક્રિયાકારિત્વની પ્રતીતિ નથી. માટે વાદી બૌદ્ધને આ અર્થક્રિયાકારિત્વરૂપ સત્ત્વ-હેતુ અસિદ્ધ છે.

(૫૦) ઉક્તં યુક્તં સ્યાદિતિ ત્વયૈવ પૂર્વમુક્તમ્ । કાર્યકિંવદન્તીકુણ્ઠત્વાદિતિ અર્થક્રિયાકારિત્વવાર્તાકુણ્ઠવાત્ । તદ્બુભયાવભાસે ચેતિ તદ્બુભયાવભાસે સતિ । અવસાયો-ત્પાદાદિતિ પરિજ્ઞાનોત્પાદાત્ ।

વસ્તિત્વાદિ સૌગતઃ । તદન્યતરપરિચ્છેદે ઇતિ કારણસ્ય કાર્યસ્ય વા પરિચ્છેદે । તદ્બુદ્ધિસિદ્ધિરિતિ કારણકાર્યોભય[બુદ્ધિ]સિદ્ધિઃ । एवं तर्हीत्यादि सूरिः । तत्रेति वह्निदर्शने । तस्येति प्रत्यक्षस्य । क्षणमात्रजीवित्वादिति कार्यकारणयोश्च क्रमभावित्वात् । अनेनेति प्रत्यक्षेण । हेतोरिति कारणक्षणकार्यक्षणवस्थायित्वेन क्षणिकत्वं व्याहन्यते । कार्यकारणोभय-प्राहित्वे प्राक्कालापरकालग्रहणात् कुतः क्षणिकत्वम् । तदित्यादि सौगतः । तदवसाय इति उभयावसायः । तर्हि कथमित्यादि सूरिः । तत्प्रतीतिरिति विकल्पादेव साध्यसिद्धेः ।

પ્રત્યક્ષેત્યાદિ સૌગતઃ । તદ્દ્વારેણેતિ વિકલ્પદ્વારેણ । નન્વિત્યાદિ સૂરિઃ । કાર્ય-કારણભાવ ઇતિ યુગપત્ કાર્યકારણભાવઃ । ભાસયામાસે ઇતિ અત્ર ન ભાસયામાસે ઇતિ

(टि०) अपेक्षणीयेति सहकारिकारणीसामीप्यभावः । तत्संनिधेरिति अपेक्षणीयसंनिधेः । तस्येति उपकारस्य ।

अनेकाधीनेति कार्यं हि उत्पादमासादयत् बहुकारणेभ्यः पूर्णतामेति । तानिति सहकारिणः । तस्येति कार्यस्य । अस्वतन्त्रत्वादिति अनिष्पन्नत्वेनेति भावः ॥ तदिति कार्यम् । तत्साकल्पेपीति सहकारिकारणसामग्ये । तदिति नित्यवस्तु । तथाचेति वस्तुतोऽसत्कल्पत्वे । व्यापकानुपलब्धिरिति निषेधस्यार्थक्रियाकारित्वस्य व्यापकौ क्रमाक्रमौ तयोरनुगल्बिः । अक्षणिकादिति कालत्रयावस्थानाभिमानाभिमतभावरज्ञेः ॥

§४ अत्राचक्ष्महे । ननु क्षणभिदेलिमभावाभिधायिभिक्षुणा कारणग्राहिणः, कार्यग्राहिणः, तद्द्रव्यग्राहिणो वा प्रत्यक्षादर्थक्रियाकारित्वप्रतीतिः प्रोच्येत, यतस्तच्च शब्दादौ धर्मिणि प्रत्यक्षप्रमाणप्रतीतमेवेत्युक्तं युक्तं स्यात् । न तावत्पौरस्त्यात्, तस्य कारणमात्रमन्त्रणपरायणत्वेन कार्यकिंवदन्तीकुण्ठत्वात् । नापि द्वितीयात्, तस्य कार्यमात्रपरिच्छेदविदग्धत्वेन कारणावधारणवन्ध्यत्वात् । तदुभयावभासे च 'इदमस्य कारणम्, कार्यं च' इत्यर्थक्रियाकारित्वावसायोत्पादात् ।

वस्तुस्वरूपमेव कारणत्वम्, कार्यत्वं चेति तदन्यतरपरिच्छेदेऽपि तद्बुद्धिसिद्धिरिति चेत् । एवं तर्हि नालिकेरद्वोपवासिनोऽपि वह्निदर्शनादेव तत्र धूमजनकत्वनिश्चयस्य, धूमदर्शनादेव वह्निजन्यत्वनिश्चयस्य च प्रसङ्गः । नापि तृतीयात्, कार्यकारणोभयग्राहिणः प्रत्यक्षस्यासंभवात्, तस्य क्षणमात्रजीवित्वात्, अन्यथाऽनेनैव हेतोर्व्यभिचारात् । तदुभयसामर्थ्यसमुद्भूतविकल्पप्रसादात्तदेवसाय इति चेत् । तर्हि कथं प्रत्यक्षेण तत्प्रतीतिः ?

§५ प्रत्यक्षव्यापारपरामर्शित्वात् विकल्पस्य, तद्द्वारेण प्रत्यक्षमेव तल्लक्षकमिति चेत् । ननु ने कार्यकारणग्राहिणोरन्यतरेणापि प्रत्यक्षेण प्राक्कार्यकारणभावो भासयामासे, तत् कथं विकल्पेन तद्व्यापारः परामृश्येत ? इति न क्षणिकवादिनः काव्यर्थक्रियाप्रतीतिरस्तीति वाचसिद्धं सत्त्वम् ।

§४ नैन—डे भौद्धो ! अमे तमारा आ कथननो उत्तर आपीये छीये—
क्षणलंशुर (क्षणिक) पदार्थं नुं कथन करनार डे भौद्ध ! तमोये क्षणिक शब्दादि धर्मीमां अर्थक्रियाकारित्व प्रत्यक्ष प्रमाण्युथी प्रसिद्ध छे अमे कथुं छे (पृ.) पणु तमारुं ते कथन युक्त शायी मानकुं ? शुं कारणनुं प्रत्यक्ष छे तेथी डे कार्यनुं प्रत्यक्ष छे तेथी डे उलयनुं प्रत्यक्ष छे तेथी ? कारणग्राही प्रत्यक्षथी अर्थक्रियाकारित्वनी प्रतीति कही शकशो नहि. कारणु डे—ते मात्र कारणनी विचारणुमां तत्पर डोवाथी कार्यनी कथा करवा असमर्थ छे. कार्यग्राही प्रत्यक्षथी पणु अर्थक्रियाकारित्वनी प्रतीति कही शकशो नहि, कारणु डे ते मात्र कार्यने(घटादि कारणु द्वारा थता जलादुरणुादि कार्यने) ज जणुवामां यतुर डोवाथी कारणुनो निश्चय करवामां समर्थ नथी. वणी कारणु अने कार्य अ

કથં તત્તાં પ્રાપ્નુયાત્ ? । અથાયમારચયતિ તદન્તરમ્, તર્હિં સમુપસ્થિતમન-
વંસ્થાદૌસ્થ્યમ્ । અથામિન્ના ભાવાત્ પર્યાયશક્તિઃ, તર્હિં તત્કરણે સ એવ કૃત્ત્વમ્ ઇતિ કથં
ન ક્ષણિકત્વમ્ ? । મિન્નામિન્નપર્યાયશક્તિપક્ષોડ્વ્યંશે ક્ષણિકત્વમર્પયન્ન કુશલીતિ ॥

૬૬ વળી, એકાન્ત ક્ષણિકના વિપક્ષરૂપ ક્ષણિકાક્ષણિકમાં કમ અને અકમ
રૂપ વ્યાપકનો અનુપલબ્ધ અસિદ્ધ હોવાથી તે ક્ષણિકાક્ષણિકમાંથી કમકમના
વ્યાપ્યરૂપ અર્થક્રિયાની વ્યાવૃત્તિ (અભાવ)નો નિર્ણય નહિ થાય. આથી 'સત્ત્વ
હેતુ સંદિગ્ધાનેકાન્તિક પણુ છે.

કોઈ પણુ એક કાર્ય કરીને બીજું કાર્ય કરવું તેનું નામ કમ છે, અને તે
કમ ઘડામાં સ્પષ્ટ છે તે આ રીતે-ઘડો કથયિત્ એકરૂપ છે, છતાં કમે આવી
મળતા સહકારીઓના કારણે ઘટચેટિકા(પાણી વહન કરનારી દાસી)ઓના
મસ્તકમાં તે ફરતો રહે છે ત્યારે કમશઃ તેમને કષ્ટ ઉપજાવે છે, તે સુપ્રતીત
જ છે.

અહિ પોતાને અત્યન્ત તાર્કિક માનનાર પણુ તમે આટલું કહી શકશો કે-
પદાર્થનો વિના વિલાંબે કાર્ય કરવાનો સમર્થ સ્વભાવ છે, તેથી તેણે હમણાં
એક કાર્ય કર્યું—હવે જો તે સ્વભાવ પહેલાં પણુ હતો તો તે ટાણે-તે કાલના
કાર્યની જેમ અત્યારના કાર્યને કરે તો તેમાં તેને કોણુ રોકી શકે તેમ છે ?
કારણુ કે—“કારણુો નજીકમાં ન હોય તો કાર્યો જ ઉત્પન્ન થવામાં વિલાંબ-મોડું
કરે છે, પરંતુ સમર્થ કારણુ ઉપસ્થિત હોય તો કાર્યનો વિલાંબ શાથી થાય ?
અર્થાત્ થાય જ નહિ”

પણુ તમારું આ કથન નિર્દોષ નથી. કારણુ કે પદાર્થ વિના વિલાંબે કાર્ય
કરે છે, એમ અમે માનતાં નથી. કારણુ કે અમે દ્રવ્યરૂપ શક્તિ-ઉપાદાન કાર-
ણુની અપેક્ષાએ તે પદાર્થને સમર્થ કહીએ છીએ પણ પર્યાયશક્તિની અપે-
ક્ષાએ અસમર્થ કહીએ છીએ. કારણુ કે જે બીજા દ્રવ્ય કોઠીના તળિયે પડયું
હોય છે, તે જ પૃથ્વી, પાણી, પવન અને તડકાથી મેળવેલ અતિશય વિશેષરૂપ
પર્યાય શક્તિથી સમન્વિત બની અંકુરને ઉત્પન્ન કરે છે.

બૌદ્ધ—બીજાન્યારે કોઠીના તળિયે પડયું હતું ત્યારે તો આ તમે જણાવેલ
અંકુરજનક અતિશયરૂપ પર્યાયશક્તિ બીજામાં હતી નહિ. પણુ ન્યારે ખેતરની
જમીનમાં તે બીજાને વાવવામાં આવ્યું ત્યારે જ તે શક્તિ તેમાં ઉત્પન્ન થાય છે.
તો હવે પ્રશ્ન છે કે તે શક્તિ બીજાદ્રવ્યથી સિન્ન છે અસિન્ન છે કે સિન્નાસિન્ન ?
બીજાદ્રવ્યથી શક્તિ સિન્ન છે, એક કહો તો-કાંણી આંખની અંજનરેખા જેવી
આ પર્યાયશક્તિ શું કામની ? બીજાદ્રવ્યથી સર્વથા પૃથગ્ભૂત છતાં સમીપમાં
રહેનાર અને જ્ઞાનનો વિષય બનનાર સહકારિઓ જ રહો, અર્થાત્ બીજા અને
સહકારીઓ મળીને અંકુર ઉત્પન્ન કરશે. શક્તિ માનવાની જરૂર નથી

શંકા—પણુ જો સહકારીઓ બીજાના અતિશયવિશેષણું યોગ્ય-ઉત્પત્તિ
ન કરે તો તે સહકારી કઈ રીતે કહેવાય ?

योगः । तद्व्यापारः परामृश्येतेति पूर्वोक्तव्यापारो हि तदा परामृष्टो भवति यदा विकल्पोऽप्येकैकग्राही स्यात् । असौ च तदुभयग्राही भवतेष्यते इति तस्य कथं प्रत्यक्षव्यापारपरामर्शः ? क्वापीति प्रत्यक्षे वा विकल्पे वा । वाचसिद्धिमिति भवत एव ।

(टि०) ननु क्षणेत्यादि ॥ कारणेति कारणं घटादि तस्य कार्यं जलधारणादिकाऽर्थक्रिया तद्ग्राहिणः । तद्व्येति कारणकार्यग्राहिणः । तच्चेति अर्थक्रियाकारित्वम् । तस्येति प्रथमविकल्पस्य कारणग्राहिणः । तस्येति द्वितीयस्य कार्यग्राहिणः । तदुभयेति कार्यकारणद्वयावभासे ।

तदन्यतरेति । तयोः कार्यकारणयोरेकस्य ज्ञानेऽपि तद्वुद्धिसिद्धिरिति अर्थक्रियाकारित्वबुद्धिसिद्धिः । एवमिति कार्यकारणभावादेवार्थक्रियाकारित्वसिद्धेः संकेतमन्तरेणापि । तत्रेति धनञ्जये । तस्येति प्रत्यक्षस्य । अन्येथेति द्वितीयादिक्षणस्थायित्वे । अनेनैवेति प्रत्यक्षणैव । हेतोरिति सत्त्वादिकस्य । तदुभयेति कार्यग्राहिकारणग्राहिप्रत्यक्षयोः सामर्थ्येन समुद्भूतो योऽसौ विकल्पस्तस्य प्रसादात् । तद्वसाय इति अर्थक्रियाकारित्वावसायः । तत्प्रतीतिरिति अर्थक्रियाकारित्वप्रतीतिः ।

§६ संदिग्धानैकान्तिकं च, क्षणिकाक्षणिके क्षणिकैकान्तविपक्षे क्रमाक्रमव्यापकानुपलम्भस्यासिद्धत्वेन तद्व्याप्तार्थक्रियायास्ततो व्यावृत्त्यनिर्णयात् ।

किञ्चित् कृत्वाऽन्यस्य करणं हि क्रमः । अयं च कलशस्य कथञ्चिदेकरूपस्यैव क्रमवत्सहकारिकारणकलापोपढौकनवशेन क्रमेण घटचेटिकामस्तकोपरिपर्यटनात्तासां क्लमं कुर्वतः सुप्रतीत एव ।

अत्र हि भवानत्यन्ततार्किकमन्योऽप्येतदेव वक्तुं शक्नोति—यस्मादक्षेपक्रियाधर्मणः समर्थस्वभावादेकं कार्यमुदपादि, स एव चेत् पूर्वमप्यस्ति, तदा तत्कालवत्तदैव तद्विदधानः कथं वार्यताम् ? ।

“कार्याणि हि विलम्बन्ते कारणाऽसन्निधानतः ।

समर्थहेतुसद्भावे क्षेपस्तेषां नु किञ्कृतः ? ॥१॥” इति ।

नचैतदवदातम् । एकान्तेनाक्षेपक्रियाधर्मत्वानभ्युपगमात् । द्रव्यरूपशक्त्यपेक्षया हि तत् समर्थमभिधीयते, पर्यायशक्त्यपेक्षया त्वसमर्थमिति । यदेव हि कुशूलमूलावलम्बि बीजद्रव्यम्, तदेवावनिवनपवनातपसमर्पितातिशयविशेषस्वरूपपर्यायशक्तिसमन्वितमङ्कुरं करोति ।

नन्वसौ पर्यायशक्तिः कुशूलमूलावस्थानाऽवस्थायामविद्यमाना, क्षेत्रक्षितिक्षेपणे तु संपद्यमाना बीजद्रव्याद्भिन्ना वा स्यात्, अभिन्ना वा, भिन्नाभिन्ना वा ? । यदा भिन्ना, तदा किमनया काणनेत्राञ्जनरेखाप्रत्यया ?, विभिन्नाः सन्निधिभाजः संवेदनकोटीमुपागताः सहकारिण एवासताम् । अथ सहकारिणः कमपि बीजस्यातिशेषविशेषमपोषयन्तः कथं सहकारितामपि प्राप्नुयुः ? इति चेत् । तर्ह्यतिशयोऽप्यतिशयान्तरमनारचयन्

कार्याणीत्यादि । समर्थेति समर्थकारणसत्त्वे ॥ क्षेप इति विलम्बः । तेषामिति कार्याणाम् । किंकृत इति केन कृतः । कारणसद्भावे विलम्बासंभवात् ।

तदिति उपादानकारणम् ।

नन्वसावित्यादि । अनयेति पर्यायशक्त्या । विभिन्ना इति बीजात् द्रव्यात् सर्वधा-
पृथग्भूताः सामीप्यभाजो ज्ञानविषयमवतीर्णाः ॥ अतिक्षेपेति अतिशयविशेषम् । तत्तामिति
सहकारिताम् । अयमिति अतिशयः । तदन्तरमिति अतिशयान्तरम् । तत्करणे इति अभिन्न-
पर्यायशक्तिकरणे स एवेति भावः । अंशे इति अभिन्नलक्षणे ।

अत्र ब्रूमः—एषु चरम एव पक्षः कक्षाक्रियते । नचात्र कलङ्कः कश्चित्, द्रव्यांश-
द्वारेणाऽक्षणिके वस्तुनि पर्यायांशद्वारेण क्षणिकत्वोपगमात्, क्षणिकैकान्तस्यैव कुड्यितुमुप-
क्रान्तत्वात् । क्षणिकपर्यायेभ्योऽव्यतिरेकात् क्षणिकमेव द्रव्यं प्राप्नोतीति चेत् । न ।
व्यतिरेकस्यापि संभवात् । न च व्यतिरेकाव्यतिरेकावेकस्य विरुध्येते । न हि नञः प्रयो-
गाप्रयोगमात्रेण विरोधगतिः, अतिप्रसङ्गात् ।

“दलित हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा न तु भिद्यते

वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्

प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥१॥

इत्यादिष्वपि तत्प्राप्तेः । न च स्थिरभावस्यापि येनैव रूपेण व्यतिरेकम्, तेनैवा-
व्यतिरेकं व्याकुर्महे । द्रव्यमेतत्, एते च पर्याया इतिरूपेण हि व्यतिरेकः, वस्त्वेतदिति-
रूपेण त्वव्यतिरेकः । एकमेव च विज्ञानक्षणं सविकल्पाविकल्पकम्, भ्रान्ताभ्रान्तम्,
कार्यं कारणं चायं स्वयमेव स्वीकरोति, भेदाभेदे तु विरोधप्रतिरोधमभिदधातीति
महासाहसिकः, इति क्षणिकाक्षणिकेऽपि क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियायाः संभवात् सिद्धं
संदिग्धानैकान्तिकं सत्त्वम् ।

नैन—हुवे अमे उत्तर आपीये छीये के उपरोक्त त्रये पक्षमांथी अमे
छेदने। पक्ष न स्वीकारीये छीये अने तेमां के छेद नतने। दोष नथी, कारण
के-द्रव्यरूपे अक्षणिक—स्थिर—नित्य पदार्थमां पर्यायरूपे क्षणिकता (अनित्यता)
अमे भानीये छीये. अने अमे ने क्षणिकतानुं अंडन करीये छीये ते तो
अेकान्त क्षणिकतानुं न छे.

भौद्ध—क्षणिक पर्याये। साथे अलिन्न डोवाथी द्रव्य पणु क्षणिकताने न
प्राप्त करे छे.

नैन—अमे नथी. कारण के-द्रव्यथी पर्यायेनो लेह पणु छे. अने अेक न
वस्तुमां लेह अने अलेहने। विरोध नथी, कारण के-‘नञ्’ शब्दने। प्रयोग कर-
वाथी के न करवाथी विरोध आवतो नथी. छतां विरोध भानशो तो अतिप्रसंग
आवशे.

समाधान—तो पछी तमे मानेल लिन्न अतिशय विषे पणु अेम कडी शक्य के—ते अतिशय पणु अन्य अतिशयनेले उत्पन्न न करे तो ते पणु अतिशय कडेवाशे नहि. अने ले ते अतिशय भीज अतिशयने उत्पन्न करतो होय तो तो—अनवस्थानुं दुःख आनी पडशे. माटे भीजद्रव्यथी पर्यायशक्ति लिन्न छे अेवुं कडी शकशे नहि.

भीजद्रव्यरूप पदार्थथी पर्यायशक्ति अलिन्न छे अे भीज पक्षमां पणु पदार्थथी अलिन्न पर्यायशक्ति उत्पन्न थये. ते पदार्थ थये अेम कडेवाशे अेटले पदार्थमां क्षणिकता केम सिद्ध नहि थाय ? भीजद्रव्यथी पर्यायशक्ति लिन्नालिन्न छे, अेम त्रीले पक्ष मानवामां तो ते अेक अंशमां अेटले के अलिन्न अंशमां क्षणिकता सिद्ध करतो होवाथी तभारा माटे दुशल नथी.

(५०) क्षणिकाक्षणिके इति अस्मदभिमते । एकान्तविपक्षे इति भवदभीष्टे । तद्व्याप्तार्थक्रियाया इति क्रमाक्रमव्याप्तार्थक्रियायाः । तत इति क्षणिकाक्षणिकात् । व्याच्युत्यनिर्णयादित्यतोऽप्रे यत इति गम्यम् ।

क्रमवत्सहकारिकारणकलापोपढौकनवशेनेति क्रमवन्ति यानि सहकारि कारणानि तेषां कलापस्तदुपढौकनवशेन । अयं च कलशस्येत्यादि गद्ये अयं च क्रमः कलशस्य सुप्रतीत एवेति योगः । एतदेवेति वक्ष्यमाणम् । समर्थस्वभावादिति समर्थपदार्थात् । स एवेति अक्षेपक्रियासमर्थस्वभावः । तत्कालवदिति वर्तमानकालवत् । तदैवेति पूर्वमपि । तदिति कार्यम् । कथं वार्थतामित्यतोऽप्रे यत इति गम्यम् ।

क्षेप इति विलम्बः तेषामिति कार्याणाम् ।

न चैतदित्यादि सूरिः । अनभ्युपगमादिति अस्माभिः । अनभ्युपगमादित्यतोऽप्रे किं त्विति गम्यम् । यदेव हीत्यादि गद्ये वनशब्देन जलम् ।

नन्वसावित्यादि सौगतः पृच्छति । अनयेति शक्त्या । अञ्जनरेखाप्रख्ययेत्यतोऽप्रे किं त्विति गम्यम् । संवेदनकोटीमुपागता इति शक्तिस्तु न केनापि संवेद्यते । अथ सहकारिण इत्यादि बौद्धमेव पृच्छति जैनः । अपोपयन्त इति अत्यन्तविभिन्नत्वात् । तर्हीत्यादि बौद्धः । अयमिति अतिशयः । तदन्तरमिति अतिशयान्तरम् । अंशे इति द्रव्यरूपे ॥

(टि०) तद्द्वारेणेति वक्तिपद्वारेण । तल्लक्षकमिति अर्थक्रियाकारित्वलक्षकम् ॥ अन्यतरेणेति एकेनापि । तद्व्यापार इति तस्य कार्यकारणग्राहिणः प्रत्यक्षस्य व्यापारोऽवसायः ॥ वाद्यसिद्धमिति वादिनो बौद्धस्यासिद्धम् ।

क्षणिकेति नित्यानित्ये वस्तुनि क्षणिकैकान्त एव विपक्षो यस्य स तस्मिन् । तद्व्यापत्तेति क्रमाक्रमव्याप्तार्थक्रियायाः । तत इति क्षणिकाक्षणिकवस्तुनः । अयमिति क्रमः ।

कथंचिदिति द्रव्यरूपतया । क्रमवदिति क्रमवन्ति क्रमवर्तीनि यानिसहकारिकारणानि तेषां समूहोपढौकनवशेन । तासामिति घटचेटिकानां जलवहनकर्मणामेवेत्यर्थः । कलशो द्रव्यरूपतया स न सहकारिवशात्संजायते । ततश्चेटिकाशिरसि आरोहति क्लमं च विधत्ते तासामिति क्रमः ।

अ हि भवानित्यादि अक्षेपक्रियेति अकालविलम्बिनः । स एवेति समर्थस्वभाव एव । तत्कालवदिति उत्तरकालवत् । तदैवेति पूर्वकाले एव । तदिति कार्यम् ॥६२॥

નાપ્યત્ર યૌગપદ્યમનવદ્યમ્ , યતઃ ક્ષણિકાનંશસ્વરૂપં રૂપં યુગપદેવ સ્વકાર્યાણિ
 કાર્યાણિ કુર્વાણં યેનૈવ સ્વભાવેન સ્વોપાદેયં રૂપમુત્પાદ્યતિ તેનૈવ જ્ઞાનક્ષણમપિ, યદ્વા
 યેનૈવ જ્ઞાનક્ષણં તેનૈવ રૂપક્ષણમપિ, સ્વભાવાન્તરેણ વા ? પ્રાચિ પક્ષે, જ્ઞાનસ્ય રૂપસ્વરૂપ-
 ત્વાપત્તિઃ, રૂપોત્પાદકૈકસ્વભાવાભિનિર્વર્ત્યત્વાત્, રૂપસ્વરૂપવત્ । દ્વિતીયે, રૂપસ્ય જ્ઞાન-
 રૂપતાઽપ્તિઃ, જ્ઞાનોત્પાદનૈકસ્વભાવસંપાદ્યત્વાત્, જ્ઞાનસ્વરૂપવત્ । તૃતીયે, રૂપક્ષણસ્ય
 ક્ષણિકાનંશસ્વરૂપન્યાપત્તિઃ, સ્વભાવભેદસ્ય ભેદકસ્ય સદ્ભાવાત્ । અથાનંશૈકસ્વરૂપમપિ
 રૂપં સામગ્રીભેદાદ્વિન્નકાર્યકારિ ભવિષ્યતિ કો દોષઃ ઇતિ ચેત્, તર્હિ નિત્યૈકરૂપોઽપિ
 પદાર્થસ્તત્સામગ્રીભેદાત્ તત્તત્કાર્યકર્તા ભવિષ્યતીતિ કથં ક્ષણિકૈકાન્તસિદ્ધિઃ સ્યાત્ ? ।
 તત્તો ન ક્ષણિકૈકાન્તે ક્રમયૌગપદ્યામ્યામર્થક્રિયા સંભવતીતિ સિદ્ધં વિરુદ્ધં સત્ત્વમિતિ ॥

૬૭ અથવા ક્રમ અને અક્રમ દ્વારા એકાન્ત ક્ષણિકમાં અર્થક્રિયા ઘટતી
 ન હોવાથી તમારો સત્ત્વ હેતુ વિરુદ્ધ હોવાલાસરૂપ છે. તે આ પ્રમાણે—ક્રમ એ
 પ્રકારે છે—દેશક્રમ અને કાલક્રમ તેમાં અતિચંપલ તરંગોની પરમ્પરામાં ભિન્ન
 થી ભિન્ન રમણીય શ્રેણીરૂપ અનેલ હુંસયુગલોનો ક્રમ તે દેશક્રમ કહેવાય છે.
 અને એક જ કાલક્રમમાં અનુક્રમે મધુ(મધ), મધૂક (મહૂકા), બન્ધૂક (બંધૂકા),
 શમ્બૂક(શંખલા) ભરવામાં આવે તે કાલક્રમ કહેવાય છે. એકાન્ત ક્ષણિકમાં તો
 આ બંને પ્રકારના ક્રમનો અભાવ જ છે, કારણ કે—તમારા મતે જે પદાર્થ જે
 કોઈ એક દેશમાં અથવા કોઈ એક કાલમાં જે કંઈ કાર્ય ઉત્પન્ન કર્યું તે પદાર્થ
 તે જ દેશ અથવા કાલમાં સમૂળ નાશ પામ્યો, તેથી કરીને દેશાન્તર કે કાલાન્ત-
 રમાં અનુગમન કરવાના સ્વભાવવાલા કોઈ પણ એક પદાર્થનો અભાવ છે, તો
 એકાન્ત ક્ષણિકમાં ક્રમ ક્યાંથી હોઈ શકે ? અર્થાત્ ન હોઈ શકે.

એકાન્ત ક્ષણિકમાં અક્રમ—યૌગપદ્ય પણ ઘટતો નથી. કારણ કે ક્ષણિક
 અને નિરંશ એક રૂપ પોતાને કરવાનાં કાર્યોને યુગપત્ કરે છે એમ માનવું
 પડે. તો શું જે સ્વભાવથી તે પોતાના ઉપાદેયરૂપને ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ સ્વ-
 ભાવથી જ્ઞાનક્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે કે જે સ્વભાવથી જ્ઞાનક્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે
 તે જ સ્વભાવથી રૂપક્ષણને પણ ઉત્પન્ન કરે છે કે અન્ય સ્વભાવથી ? પહેલા
 પક્ષમાં જ્ઞાન રૂપસ્વરૂપ (રૂપમય) બની જશે કારણ કે રૂપના સ્વરૂપની જેમ
 રૂપને ઉત્પન્ન કરનાર સ્વભાવથી જ તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. બીજા પક્ષમાં રૂપ
 જ્ઞાનસ્વરૂપ (જ્ઞાનમય બની જશે, કારણ કે—તે રૂપ, જ્ઞાનના સ્વરૂપની જેમ જ્ઞાનને
 ઉત્પન્ન કરનાર સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયું છે. ત્રીજા પક્ષમાં રૂપક્ષણનો
 ક્ષણિક-નિરંશ સ્વભાવ ખંડિત થઈ જશે કારણ કે—તેમાં ભેદ કરનાર એટલે કે—
 નિરંશને સાંશ બનાવી દેનાર સ્વભાવભેદનું અસ્તિત્વ માનવું પડશે.

શંકા—અંશ રહિત અને એકસ્વરૂપવાળું રૂપ પણ સામગ્રીના ભેદથી
 ભિન્ન કાર્ય કરે તો શો દોષ છે ?

“ગાઠ ઉદ્દેગ હૃદયને દહીં નાળે છે, પરંતુ જે ભાગ થતા નથી, વિહ્વળ-શરીર મૂર્છિત થાય છે, પણ ચેતનાનો ત્યાગ કરતું નથી, અંતરનો અગ્નિ શરીરને બાળે છે પણ ભસ્મરૂપ કરતો નથી. મર્મમાં છેદ કરનાર વિધિ પ્રહાર કરે છે પણ ભવિતનો નાશ કરતો નથી” વિગેરે સ્થળોમાં એક જ વ્યક્તિમાં નમ્-નો પ્રયોગ અને અપ્રયોગ(વિધિ અને નિષેધ) બન્ને હોવાથી વિરોધને પ્રસંગ આવશે.

અને અમે સ્થિર પદાર્થમાં જે રૂપે પર્યાયોનો ભેદ કહીએ છીએ, તે જ રૂપે અભેદ કહેતા નથી. પરંતુ ‘આ દ્રવ્ય છે’ અને ‘આ પર્યાયો છે’ એ રૂપે ભેદ કહીએ છીએ, અને ‘આ વસ્તુ છે’ એ રીતે અભેદ કહીએ છીએ. વળી, તમે ખૌદ્રો પણ એક જ વિજ્ઞાનક્ષણને ‘સવિકલ્પક’ અને ‘નિવિકલ્પક’ રૂપે, બ્રાન્ત-અબ્રાન્ત-રૂપે, અને કાર્ય-કારણરૂપે સ્વીકારો છો, પરંતુ ભેદભેદનો સ્વીકાર કરવામાં વિરોધરૂપ પ્રતિબંધક (બાધ) છે, એમ કહો છો તેથી તમે મહાસાહસિક લાગો છો. એ રીતે ક્રમ અને અક્રમ દ્વારા અર્થક્રિયા એકાન્ત ક્ષણિકના વિપક્ષરૂપ ક્ષણિકાક્ષણિકમાં પણ સંભવ છે. માટે અર્થક્રિયાકારિત્વરૂપ સત્ત્વ હેતુમાં સંદિગ્ધાનૈકાન્તિકત્વ દોષ છે એ સિદ્ધ થયું.

(૫૦) ચરમ एवेति भिन्नाभिन्नः । क्षणिकपर्यायेभ्य इत्यादि सौगतः । न व्यतिरेक-स्यापीत्यादि सूरिः । तत्प्राप्तेरिति विरोधप्राप्तेः । व्याकुर्महे इति वयम् । कार्यकार-णमिति एक एव हि ज्ञानक्षणः पूर्वक्षणापेक्षया कार्यम्, उत्तरक्षणापेक्षया च कारणम् । अय-मिति सौगतः । भेदाभेदे इति भस्मदभिमते । संदिग्धानैकान्तिकं सत्त्वमित्यतो अन्य-च्चेति शेषः ।

(ટિ૦) एष्विति भवदुपन्यस्तेषु त्रिषु विकल्पेषु । चरम इति भिन्नाभिन्नलक्षणः । अत्रेति भिन्नाभिन्नपक्षे । एकस्येति पदार्थस्य ।

दलतीत्यादि । द्विधाभावमिव प्राप्नोति । मोहमिति मूर्च्छाम् । न मुञ्चतीति पञ्चत्वं न यातीत्यर्थः । क्लन्ततीति च्छिनन्ति । हृदयदलनेऽपि भेदस्य, मोहे चेतनायाः, तनुज्वलने अभस्मतायाः, मर्मच्छेदे जीवितस्य विरोधावरोधः संभवी, पुनर्नात्र विरोधः, सर्वथा दलनादीना-मनभ्युपगमात् ।

तत्प्राप्तेरिति विरोधप्रसंगात् । स्थिरभावस्येति नित्यપદાર્થસ્ય । અયમિતિ તાથાગતઃ । ક્ષણિકાક્ષણિકેऽपीति नित्यानित्येपि वस्तुनि । सत्त्वमिति हेतुतयोभात्तम् ।

§૭ ક્ષણિકૈકાન્તે તામ્યામર્થક્રિયાયા અનુપપત્તેર્વિરુદ્ધં વા । તથાહિ—ક્રમસ્તાવદ્ દેશાં, દેશક્રમઃ, કાલક્રમશ્ચ । તત્ર દેશક્રમો યથા તરલતરતરજ્ઞપરમ્પરોત્તરણરમણીયશ્રેણી-ભૂતશ્વેતચ્છદમિથુનાનામ્ । કાલક્રમસ્વેકસ્મિન્ કલશે ક્રમેણ મધુમધૂકબન્ધૂકશમ્બૂકા-દીનાં ધારણક્રિયાં કુર્વાણે । ક્ષણિકૈકાન્તે તુ દ્વયોરપ્યેતયોરભાવ એવ । યેન હિ વસ્તુના ક્વચિદેશે, કાલે વા કિञ્ચિત્કાર્યમર્જયામાસે, તત્તત્રૈવ, તદાનીમેવ ચ નિરન્વયમનશ્યત્, તત્તો દેશાન્તરકાલાન્તરાનુસરણવ્યસનશાલિનઃ કસ્યાપ્યેકસ્યાસંભવાત્ ક્વ નામ ક્ષણિ-કૈકાન્તે ક્રમોઽસ્તુ ।

નનુ કિમિદમસ્ય વિરોધિત્વં નામ ? નાશકત્વમ્, નાશસ્વરૂપત્વં વા । નાશકત્વં ચેત્, તર્હિ મુદ્રરાદિવન્નાશોત્પાદદ્વારેણાનેન ઘટાદિરુન્મૂલનીયઃ, તથા ચ તત્રાપિ નાશોડયમેવ પર્યનુ-યોગ ઇત્યનવસ્થા । નાશસ્વરૂપત્વં ચેત્ । નન્વેવમર્થાન્તરત્વાવિશેષાત્ કથં કુટસ્યૈવાસૌ સ્યાત્ ?—અન્યસ્યાપિ કસ્માન્નોચ્યતે ? । તત્સંબન્ધિત્વેન કરણાદિતિ ચેત્ । કઃ સમ્બન્ધઃ ? , કાર્યકારણભાવઃ, સંયોગઃ, વિશેષણીભાવઃ, અવિષ્વગ્ભાવો વા । ન પ્રાચ્યઃ પક્ષઃ, મુદ્રરાદિકાર્યત્વેન તદમ્બ્યુપગમાત્ । ન દ્વિતીયઃ, તસ્યાદ્રવ્યત્વાત્, કુટાદિસમ-કાલતાપત્તેશ્ચ । ન તૃતીયઃ, ભૂતલાદિવિશેષણતયા તત્કક્ષીકારાત્ । તુરીયે ત્વવિષ્વગ્ભાવઃ સર્વથાડમેદઃ, કથન્ચિદભેદો વા ભવેત્ ? । નાઘઃ પક્ષઃ, પૃથગ્ભૂતત્વેનાસ્ય કક્ષીકારાત્ । ન દ્વિતીયઃ, વિરોધાવરોધાત્ । ઇતિ નાશહેતોરયોગતઃ સિદ્ધં વસ્તૂનાં તં પ્રત્યનપેક્ષ-ત્વમિતિ ।

૬૮ વળી ક્ષણક્ષયના એકાન્તની સિદ્ધિ માટે બૌદ્ધોતુ' અનુમાન પ્રમાણ આ પ્રમાણ છે—'જે પદાર્થો જે ભાવ સ્વરૂપ માટે નિરપેક્ષ હોય છે તે પદાર્થો તે ભાવવાળા—તે સ્વરૂપવાળા નિયત્ હોય છે, અર્થાત્ તેમનો તે સ્વભાવ અવશ્ય હોય છે જ. જેમકે—અન્ત્ય—છેલ્લી કારણસામગ્રી સ્વકાર્યોત્પત્તિમાં અનપેક્ષ હોવાથી અવશ્ય કાર્યોત્પત્તિના સ્વભાવવાળી છે. ભાવો વિનાશને માટે નિરપેક્ષ છે માટે ભાવો અવશ્ય વિનાશશીલ છે, (અર્થાત્ પદાર્થો પોતાના વિનાશમાં અન્ય સહાયકની અપેક્ષા રાખતા નથી. માટે સ્વતઃ વિનાશશીલ છે) તેમનો વિનાશ અવશ્યભાવી છે.

જૈન—તમારા આ અનુમાનમાં 'વિનાશને માટે નિરપેક્ષ છે' એવો જે હેતુ છે તે સ્વયં અસિદ્ધ હોવાથી શ્વાસ લેવાને પણ સમર્થ નથી ત્યાં વળી પદાર્થમાં વિનશ્ચરતા સિદ્ધ કરવાને કઈ રીતે સાવધાન બને ? કારણ કે—બળ-વાન્ પુરુષથી પ્રેરિત પ્રચંડ મુદ્રરના સંપર્કથી નાશ પામતાં કુંભાદિ પદાર્થો જેવાય છે અર્થાત્ મુદ્ગરથી વિનાશ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે તો વિનાશને નિરપેક્ષ કેમ કહેવાય ?

બૌદ્ધ—એ હેતુ સિદ્ધ કરવાને અમે કમર કસીને તૈયાર છીએ, તો તે હેતુમાં અસિદ્ધતા દોષ કઈ રીતે કહી શકાય ? પ્રશ્ન છે કે—નાશના હેતુભૂત વેગવાળા મુદ્રરાદિ નશ્ચર પદાર્થનો નાશ કરે છે કે અનશ્ચર પદાર્થનો ? અનશ્ચર પદાર્થનો નાશ તો સેંકડો નાશના હેતુઓ આવી પડે તો પણ સિદ્ધ થઈ શકશે જ નહિ, કારણ કે પદાર્થનો જે સ્વભાવ હોય તે ઇન્દ્રથી પણ ફેરવી શકાતો નથી અને પદાર્થ જે સ્વયં નશ્ચર હોય તો તેના નાશમાં હેતુઓ વ્યર્થ છે. કારણ કે પોતાના કારણોથી પદાર્થો જે સ્વભાવ પ્રાપ્ત કર્યો હોય તેમાં અન્ય પદાર્થનો વ્યાપાર નિષ્ફળ છે. નિષ્ફળનું પણ કરવું માનવામાં આવે તો કારણો કદી પણ ઉપરત જ નહિ થાય—વિરામ નહિ પામે. કહ્યું છે કે "પદાર્થો જે નાશ-વંત છે, તો નાશના હેતુથી સર્થુ' અને પદાર્થો જે અનશ્ચર છે (નાશવંત નથી) તો પણ નાશના હેતુથી સર્થુ'."

समाधान—तो पक्षी नित्य एक रूपवाणे। पदार्थं पणु ते ते सामग्रीना लेहथी ते ते कार्यानो कर्ता थर्षं जशे, तो तभारा क्षणिक ऐकान्तनी सिद्धि पणु कर्षरीते थशे ? तेथी करीने क्षणिक ऐकान्तरूप पक्षमां कम्ब अने अकम्ब द्वारा अर्थ-क्रियानो संभव न होवाथी (अर्थात् विपक्षरूप क्षणिकाक्षणिकमां सत्त्व तरीके मान्य अर्थक्रिया होवाथी तभारे सत्त्वहेतु विरुद्ध सिद्ध थथे।

(५०) अभाव एवेत्यतोऽग्रे किमिति गम्यम् । तदिति वस्तु ।

स्वभावान्तरेण वेति रूपक्षणमुपादानस्वभावेन, ज्ञानक्षणं सहकारिस्वभावेन ।

(टि०) ताभ्यामिति क्रमाऽक्रमाभ्याम् । शम्बूकेति शंखः । तदिति वस्तु । तत्रेति देशे काले वा । निरन्वयमिति समूलनाशम् ।

अत्रेति क्षणिकैकान्ते । यौगपद्यमिति अक्रमः । स्वकार्याणीति आत्मनाऽवश्यविधेयानि ।

६८ यद्दयाचक्षते भिक्षवः क्षणक्षयैकान्तप्रसाधनाय प्रमाणम्—ये यद्भावं प्रत्यनपेक्षाः, ते तद्भावनियताः, यथाऽन्त्या कारणसामग्री स्वकार्यजनने, विनाशं प्रत्यनपेक्षाश्च भावा इति ।

तत्र विनाशं प्रत्यनपेक्षत्वमसिद्धतावष्टब्धमेव नोच्छ्वसितुमपि शक्नोतीति कथं वस्तूनां विनाशेनैयत्यसिद्धौ सावधानतां दध्यात् ? । तथाहि—तरस्विपुरुषप्रेरितप्रचण्डमुद्गरसंपर्कात् कुम्भादयो ध्वंसमानाः समीक्ष्यन्ते ।

नन्वेतत्साधनसिद्धिवद्धकक्षेप्वस्मासु सत्सु कथमसिद्धताऽभिधातुं शक्याः ? । तथाहि—वेगवन्मुद्गरादिनाशहेतुर्नश्वरं वा भावं नाशयति, अनश्वरं वा ? तत्रानश्वरस्य नाशहेतुशतोपनिपातेऽपि नाशानुपपत्ति, स्वभावस्य गीर्वाणप्रभुणाऽप्यन्यथाकर्तुमशक्यत्वात् । नश्वरस्य च नाशे तद्वेतूनां वैयर्थ्यम् । नहि स्वहेतुभ्य एवाप्तस्वभावे भावे भावान्तरख्यापारः फलवान्, तदनुपरतिप्रसक्तेः । उक्तं च—

“भावा हि नश्वरात्मा चेत्, कृतं प्रलयहेतुभिः ।

अथाप्यनश्वरात्माऽसौ, कृतं प्रलयहेतुभिः ॥१॥”

अपि च । भावात् पृथग्भूतो नाशो नाशहेतुभ्यः स्यात्, अपृथग्भूतो वा ? यद्यपृथग्भूतः; तदा भाव एव तद्वेतुभिः कृतः स्यात्, तस्य च स्वहेतोरैवोत्पत्तेः कृशस्य करणायोगात्तदेव तद्वेतुवैयर्थ्यम् । अथ पृथग्भूतोऽसौ, तदा भावसमकालभावी, तदुत्तरकालभावी वा स्यात् ? तत्र समकालभावित्वे निर्भरप्रतिबन्धबन्धुरबान्धवयोरिव भावाभावयोः समकालमेवोपलम्भो भवेत्, अविरोधात् । तदुत्तरकालभावित्वे तु घटादेः किमायातम् ? येनासौ स्वोपलम्भं स्वार्थक्रियां च न कुर्यात् । न हि तन्त्वादेः समुत्पन्ने पटे घटः स्वोपलम्भं स्वार्थक्रियां च कुर्वन् केनचित् प्रतिषेद्धुं शक्यः । ननु पटस्याविरोधित्वान्न तदुत्पत्तौ तदभावः, अभावस्य तु तद्विपर्ययादसौ स्यात् ।

भीजे विकल्पं पणु विरोधथी आधित छे भाटे कडी शक्य तेवो नथी. आ रीते नाशनेः डेतु घटतो नथी तेथी, पदार्थं पोताना विनाश भाटे डेतुनी अपेक्षा राभतो नथी-अे अभाशे डेतु सिद्ध न छे.

(५०) यद्भावमिति यस्य सत्ताम् ।

तत्र विनाशं प्रतीत्यादि सूरिः । सावधानतामिति सावधानतामित्यत्र साधनतामिति पाठान्तरम् ।

नन्वेतदित्यादिना बौद्ध एव प्रतिपृच्छति । अनुपरतिप्रसक्तेरिति अफलेऽपि चेद्भवति, तदा सदा भग्नप्रसङ्गः ।

अपि चेत्यादि बौद्धः । भावाभावयोरिति भावनाशयोः । असाविति घटादिः । नन्वित्यादि सूरिः । तदुत्पत्ताविति पटोत्पत्तौ । तदभाव इति घटाभावः । तद्विपर्ययादिति विरोधित्वात् । असाविति तदभावः ।

ननु किमिदमित्यादि सौगतः । अस्येति अभावस्य । नाशकत्वमिति विकल्पद्वयमपि पृथाभावपक्षे । नाशोत्पादद्वारेणेत्यादि नाशको मुद्गरादिनाशमभावमुत्पादयति । स च घटादिमुन्मूलयति । एतावता यो यो नाशकः, स स नाशोत्पादद्वारेण पदार्थमुन्मूलयति । तथा च नाशोऽप्यभावो नाशकः । तेनाप्यन्यो नाश उत्पादनीयः । सोऽपि नाशो नाशकः, तेनाप्यन्यो नाश उत्पादनीय इत्यनवस्था । अर्थान्तरत्वाविशेषादित्यादि भेदाविशेषात् । यथा हि स नाशो घटात् पृथक् एवं पटादपि । असाविति नाशः । तत्सम्बन्धिद्वेनेत्यादि जैनः । तत्सम्बन्धिद्वेनेति यथा भिन्ना अपि गावो देवदत्तसम्बन्धित्वाद्देवदत्तस्यैव भवन्ति, एवमिहापि । क्रः सम्बन्धः इत्यादि बौद्धः । मुद्गरादिकार्यत्वेन तदभ्युपगमादिति विनाशो मुद्गरादिकार्यं विनश्यति च घटः इत्यतः कथं घटविनाशयोः कार्यकारणभाव इति भावः । तदभ्युपगमान्नाशाभ्युपगमात् । तस्येति नाशस्य । कुटादिसमकालतापत्तेश्चेति ययोर्हि संयोगो भवति तौ द्वावपि समकालं दृश्येते एवं घटनाशयोरपि प्राप्नोति । भूतलादिविशेषणतया तत्कक्षीकारादिति न पुनर्घटविशेषणतया अघटं भूतलमिति प्रतीतेः । अस्येति नाशस्य । तं प्रतीति नाशं प्रति ।

(टि०) ये यद्भावमित्यादि । ये भावाः । यद्भावमिति विनाशभाव प्रति । ते इति तदभावेति विवादापन्ना भावा विनाशस्वभावाः, तद्भावं प्रत्यनपेक्षत्वात् ॥ अन्त्याकारणेति मुक्तात्ममुक्तमनःपरमाणवो नित्यद्रव्याणि अन्त्यकारणानि ।

नैयत्यसिद्धाविति विषयसप्तमी ॥

तद्धेतूनामिति नाशकारणानाम् । तदनुपरीति तेषां सहकारिणामनुपरमणप्रसङ्गात् । मुद्गरवदन्येऽपि विनाशहेतवोऽपेक्षणीया इत्यनवस्था ।

भाव इत्यादि ॥ असाविति भावः । कृतमिति पर्याप्तम् ।

तद्धेतुभिरिति विनाशहेतुभिः । तस्येति भावस्य । स्वहेतोरिति आत्मीयकारणात् । तदेवेति अस्मदभिमतमेव तद्धेतुवैयर्थ्यमिति विनाशकारणवैफल्यम् । असाविति भावः । तदुत्तरेति भावोत्पत्तेरन्तरकालभावी । असाविति घटादिः । तदुत्पत्ताविति पटोत्पादे । तदभाव इति घटाभावः । तद्विपर्ययादिति तस्माद् विरोधित्वाद्विपरीतत्वाद्विरोधित्वादित्यर्थः । असाविति घटाविनाशः ।

વળી નાશના હેતુથી થતો પદાર્થનો નાશ પદાર્થથી ભિન્ન હોય છે કે અભિન્ન ? જો નાશ અભિન્ન હોય તો-નાશના હેતુઓથી ભાવ કરાયો એમ કહેવાશે. અને તે તો પોતાના કારણોથી જ થયેલ હોઈ કૃતનું કારણ (કૃત એવા ભાવનું કારણ) તો ઘટે નહિ તેથી તેના નાશના હેતુઓ વ્યર્થ છે. જો નાશ પદાર્થથી ભિન્ન હોય તો-પ્રશ્ન એ છે કે તે નાશ પદાર્થનો સમકાલીન છે કે પદાર્થના ઉત્તરકાળમાં થનારો છે ? નાશ સમકાલીન હોય તો અત્યંત સ્નેહશીલ બે ભાઈઓની જેમ ભાવ અને નાશ-અભાવનો સમકાલે જ ઉપલમ્ભ-જ્ઞાન થશે, કારણ કે-તે બન્નેમાં વિરોધ નથી. નાશ ઉત્તરકાલમાં થતો હોય તો-તેમાં ઘટાદિ પદાર્થને શું કે જેથી કરીને આ ઘટાદિ પદાર્થ પોતાનું જ્ઞાન ન કરાવે અને પોતાની અર્થાક્રિયા પણ ન કરે ? કારણ કે-તન્નાદિ કારણોથી પટ ઉત્પન્ન થતો હોય ત્યારે પણ ઘટ પોતાનું જ્ઞાન કરાવે અને અર્થાક્રિયા કરે તો તેમાં કોઈ બાધક બની શકતું નથી.

જૈન—પટ એ ઘટનો વિરોધી નથી તેથી પટની ઉત્પત્તિ થાય તો પણ ઘટનો નાશ-અભાવ થતો નથી, પરંતુ નાશ-અભાવ તો વિરોધી છે. તેથી જ્યારે નાશ-ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તો ઘટનો અભાવ થવો જોઈ એ.

બૌદ્ધ--અભાવ તેનો વિરોધી છે એટલે શું ?-તે નાશક છે કે નાશ પોતે ? વિરોધી એ નાશક હોય તો-જેમ મુદ્ગરાદિ નાશને ઉત્પન્ન કરી ઘટાદિ પદાર્થનું ઉન્મૂલન કરે છે, તેમ આ વિરોધી અભાવ પણ નાશને ઉત્પન્ન કરીને પદાર્થનું ઉન્મૂલન કરશે. અને તેમ થતાં અભાવ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ તે નાશ વિષે પણ--એ નાશ પદાર્થથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો થશે અને તેથી અનવસ્થા દોષ આવશે વિરોધી એ નાશરૂપ હોય તો-અન્યથી પણ સમાનભાવે ભિન્ન છતાં તે નાશ ઘટનો જ છે, એ કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? અને એ નાશ ખીલનો નથી એમ કેમ નહિ કહેવાય ?

જૈન—ઘટના સંબંધી તરીકે કરવામાં આવતો હોવાથી તે નાશ ઘટનો કહેવાય, પણ ખીલનો નહિ.

બૌદ્ધ—તો પ્રશ્ન છે કે-ઘટ અને નાશનો કયો સંબંધ છે ? શું તે કાર્ય-કારણ ભાવ છે, સંયોગ છે, વિશેષણીભાવ છે કે અવિષ્વજ્ઞાવ સંબંધ છે ? ઘટ અને નાશનો કાર્યકારણભાવ સંબંધ તો નથી, કારણ કે-નાશ તો મુદ્ગરાદિનું કાર્ય છે એમ સ્વીકારેલ છે. ઘટ અને નાશનો સંયોગ સંબંધ છે એવું પણ નથી, કારણ કે-નાશ-અભાવ દ્રવ્યરૂપ નથી. વળી દ્રવ્ય અને અભાવનો સંયોગ માનવામાં ઘટ અને તેનો નાશ-અભાવ બન્નેને સમકાલીન માનવા પડશે. પણ પ્રસ્તુતમાં ઉત્તરકાલભાવી એ પક્ષ માનીને ચર્ચા છે. ઘટ અને અને નાશનો સંબંધ-વિશેષણીભાવ પણ નથી, કારણ કે-નાશને ભૂતલાદિના વિશેષણ તરીકે સ્વીકારેલ છે. અવિષ્વજ્ઞાવ સંબંધ પણ સર્વથા અલેદરૂપ છે કે કથંચિત્ અલેદરૂપ છે ? પહેલો વિકલ્પ તો કહી શકશો નહિ કારણ કે ઘટાદિ પદાર્થથી તેનો નાશ ભિન્ન છે એ પક્ષ તમે સ્વીકાર્યો છે.

સ્વીકૃત પક્ષનો વિરોધ પણ આવશે કારણ કે અસત્સ્વભાવવાળા જન્ય પદાર્થને હેતુ ઉત્પન્ન કરે છે એમ તમે માનતા નથી.

બૌદ્ધ—ઉત્પન્ન નહિ થયેલ પદાર્થ અસત્ છે અને ઉત્પન્ન થયેલ પદાર્થ સત્સ્વભાવવાળો કહેવાય છે, માટે ઉપરોક્ત વિકલ્પયુગલના ઉત્થાનનો તમારો પરિશ્રમ નિષ્ફલ છે.

જૈન—એમ નથી કારણ કે—તમારું આ કથન નષ્ટ અને અનષ્ટ એવા વિકલ્પોની અપેક્ષાએ નાશમાં પણ સમાન જ છે. અર્થાત્ નાશ એ નષ્ટનો જ છે કે અનષ્ટનો ? નષ્ટનો તો કહી શકશો નહિ કારણ કે તે અસત્ છે અને અનષ્ટનો પણ નથી, કારણ કે તે સત્સ્વભાવ છે. કહ્યું પણ છે—પદાર્થ જો સત્સ્વભાવવાળો હોય તો ઉત્પત્તિના હેતુથી સર્થ, અને જો પદાર્થ અસત્સ્વભાવવાળો હોય તો પણ ઉત્પત્તિના હેતુથી સર્થ.

વળી પ્રશ્ન છે કે આ ઉત્પાદ ઉત્પદમાન પદાર્થથી લિન્ન છે કે અલિન્ન ? હેતુને જો જન્ય(ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થ)થી અલિન્ન એવા ઉત્પાદનો જનક માનવામાં આવે તો જન્યનો ઉત્પાદ નહિ થાય, કારણ કે જન્યથી ઉત્પાદ અલિન્ન હોવાથી તેનું કોઈ પ્રકારે અસ્તિત્વ જ નથી. કથંચિદ્ લિન્ન ઉત્પાદ ન હોય તો તે જ 'ઉત્પન્ન થયું' એમ નહિ કહી શકાય. પરંતુ 'આ વસ્તુ છે' એટલું જ કહી શકાશે. અને તે રીતે તો તેના ઉત્પાદનું કથન કયું છે એમ કહેવાશે નહિ. અને જો ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થથી લિન્ન એવા ઉત્પાદનો જનક હેતુ હોય તો—અર્થાત્ ઉત્પદમાન અને ઉત્પાદ લિન્ન હોય તો—તે ઉત્પાદ તે ઉત્પદમાનનો જ છે એમ નહિ કહેવાય. અથવા ઉત્પદમાન પદાર્થની જેમ અન્યનો પણ એ ઉત્પાદ કેમ નહિ કહેવાય ?

બૌદ્ધ—ઉત્પદમાન (ઘટાદિ પદાર્થ)ના સંબંધી તરીકે કરવામાં આવતો હોવાથી તે ઉત્પાદ ઉત્પદમાન પદાર્થનો જ કહેવાય છે.

જૈન—તે કથન પણ નિર્દોષ નથી. કારણ કે તમારા મતે ઉત્પદમાન અને ઉત્પાદનો કાર્યકારણભાવાદિ કોઈ સંબંધ અસંભવ છે. તેથી કરીને તમારે આવા વિકલ્પની રચનાવાળી વાચાળતાનું પરિશીલન કરવું જોઈએ નહિ.

(૫૦) તદેતદિત્યાદિ જૈનઃ । ઇતસ્યેતિ સૌગતસ્ય । સમસ્તમિતિ નાશપ્રતિવદ્ધમ્ । સમાનમિત્યતોડપ્રે તત્ત્વેતિ ગમ્યમ્ । લુપ્તૈકલોચનતામિતિ ઇકાક્ષત્વમ્ । તથા હીતિ કથમિતિ ચેત્ બ્રૂમઃ । ભાવસ્યોત્પાદકઃ સ્યાદિતિ ભવન્મતે । તસ્યેતિ ઉત્પાદહેતોઃ । કૃતોપસ્થાયિતાપ્રસજ્ઞાદિતિ કૃતે સત્યુપસ્થાયી । અસત્સ્વભાવસ્યેતિ અસત્સ્વભાવસ્યોત્પાદકઃ । ન હ્યસદિત્યાદિના ઇતદેવ વ્યાચષ્ટે । ન હ્યસત્સ્વભાવજન્યોત્પાદકત્વમિષ્યતે ઇતિ । નૈયાયિકવૈશેષિકાણાં હિ મતે સર્વથાડસદેવ વસ્તુત્પદ્યતે । ન ચૈતન્નવત્સમ્મતમ્ । [અથ] અનુત્પન્નસ્યેત્યાદિ બૌદ્ધઃ । ચિકલ્પયુગલોપન્યાસપરિશ્રમ ઇતિ નૈવોપન્યસ્તઃ । નૈવમિત્યાદિ સ્મરિઃ । અસ્યેતિ ઘટસ્ય ।

તથા ચેત્યાદિ જૈનો વક્તિ । અયમિતિ ઉત્પાદઃ । તન્નેતિ તયોર્મધ્યે । જન્યાવ્યતિરિક્તોત્પાદજનકત્વે ઇતિ ઉત્પાદહેતોરજ્ઞીક્રિયમાણે ન જન્યસ્યોત્પાદ ઇતિ । કો ભાવઃ ? સમ્બ-

(टि०) अस्येति अभावस्य । अनेनेति अभावेन । तत्रापीति मुद्गरादिविति नाशे । असा-
विति विनाशः । तत्संबन्धित्वेनेति घटादिसंबन्धितया । तदभ्युपेति विनाशाङ्गीकारात् ।
मुद्गरस्तत्कारणं, अभावः कार्यं, तयोरेव संबन्धयोः, घटस्य विमपि न । तस्येति अभावस्य ।
कुटादीति संयोगसम्मतत्वे कुटादिना सहाभावोऽपि जायेत । अन्यथा संयोगहानिप्रसक्तिः ।
घटादिध्वंसे तावदभाव उत्पद्यते न घटसत्त्वे । तत्कक्षीकारादिति अभावाङ्गीकारात् । अस्येति
अभावस्य । अयोगत इति अघटनात् । वस्तूनामिति घटादिपदार्थानाम् । तं प्रतीति विनाशं
प्रति । अनपेक्षत्वमिति अहेतुकत्वम् ।

§९ तदेतदेतस्य समस्तमुत्पादेऽपि समानं पश्यतः प्रध्वंस एव पर्यनुयुञ्जा-
नस्य लुप्तैकलोचनतामाविष्करोति । तथाहि—उत्पादहेतुरपि सत्त्वभावस्य, असत्त्वभा-
वस्य वा भावस्योत्पादकः स्यात् ? न सत्त्वभावस्य, तस्य कृतोपस्थायिताप्रसङ्गात् ।
नाप्यसत्त्वभावस्य, स्वभावस्यान्यथाकर्तुमशक्तेः, अभ्युपगमविरोधाच्च । न ह्यसत्त्व-
भावजन्योत्पादकत्वमिष्यते त्वया । अथानुत्पन्नस्यासत्त्वादुत्पन्नस्य सत्त्वभावत्वाद्व्यर्थो
विकल्पयुगलोपन्यासपरिश्रम इति चेत् । नैवम् । नष्टेतरविकल्पापेक्षयाऽस्य नाशेऽपि
तुल्यत्वात् ।

तथाच—

“भावो भवत्त्वभावश्चेत् कृतमुत्पादहेतुभिः ।

अथाभवत्त्वभावोऽसौ कृतमुत्पादहेतुभिः ॥१॥”

तथाऽयमुत्पद्यमानाव्यतिरिक्तः, अव्यतिरिक्तो वा । तत्र जन्याव्यतिरिक्तोत्पाद-
जनकत्वे न जन्यस्योत्पादः, जन्याव्यतिरिक्तत्वेनोत्पादस्य कस्यचिदयोगात् । न
हि कथञ्चिद्विन्नमुत्पादमन्तरेण तदेवोत्पद्यत इत्यपि वक्तुं शक्यते, किन्तु वस्त्वदमित्येव
वक्तुं शक्यम्, नच तथा तदुत्पादः कथितः स्यात् । उत्पद्यमानादव्यतिरिक्तोत्पादजन-
कंतायां न तस्योत्पादः, तद्वदन्यस्यापि वा कथमसौ न भवेत् ? तस्यैव संबन्धि-
नस्तस्य करणादिति चेत् । तदप्यवद्यम् । उत्पादेनापि साकं कार्यकारणभावादे-
स्त्वनमतेन संबन्धस्यासंभवात् । तस्मान्नेयमीदृग्विकल्पपरिकल्पजल्पाकता परिशीलनीया ।

§६ नैन—आ समस्त कथन औद्ध स्वयं उत्पत्तिमां समानरूपे ज्ञेते
होवा छतां मात्र अलाव विषे न ते प्रश्न करे छे, तेथी ते पोताना अेकक्षीपणाने
न प्रगट करे छे, उत्पादने विषे पणु तेवा न प्रश्नो थर्ध शके छे ते आ प्रमाणे-
उत्पत्तिनेो हेतु पणु सत्त्वलाववाणा लावनेो उत्पादक छे के असत्त्वलाववाणा
लावनेो उत्पादक छे ? उत्पत्तिनेो हेतु सत्त्वलाववाणा पदार्थनेो उत्पादक छे
अे न मनाय, कारणु के-कृतने करवानेो-सिद्धने साधवानेो प्रसंग आवशेो.
उत्पत्तिनेो हेतु असत्त्वलाववाणा पदार्थनेो उत्पादक छे, अेम पणु नथी. कारणु
के असत्त्वरूप स्वलाव अन्यथा करवेो अे शक्य नथी. अने वणी तेम मानवामां

તાદાત્મ્ય છે પણ તંતુ સાથે નથી. વળી તાદાત્મ્ય પણ સર્વથા નથી. કારણ કે-સર્વથા તાદાત્મ્ય માનવામાં આવે તો-એમાંથી એકનો અભાવ જ થઈ જાય. તાત્પર્ય કે માટી અને ઘટોત્પાદ તથા માટી અને ઘટ વિનાશમાં કથંચિદ્ ભેદ પણ છે. આથી બન્નેનું સત્ત્વ બની રહે છે.

અને એ પ્રમાણે વિનાશને લિન્નાલિન્ન માનવામાં વિરોધ પણ નથી, ચિત્ર એવા એક જ્ઞાનની જેમ. અન્યથા-(વિનાશને પદાર્થથી લિન્નાલિન્ન માનવામાં વિરોધ માનશે તો) ઉત્પાદમાં પણ વિરોધની આપત્તિ આવશે. માટે તેથી તમારો 'વિનાશને માટે અર્થો નિરપેક્ષ છે' એ હેતુ અસિદ્ધ છે. એટલે તેથી પદાર્થના ક્ષણિક સ્વભાવની સિદ્ધિ કેવી રીતે થશે ? અને આ રીતે પૂર્વ અને અપર પરિણામમાં વ્યાપીને રહેનાર એક એવા ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ સ્વભાવવાળી બધી વસ્તુ સિદ્ધ થઈ. ૫.

(પં૦) પદમ્પર્યમિતિ આમ્નાયઃ । તસ્માદેવેતિ મૃત્સ્નાલક્ષણોપાદાનકારણાત્ । ન ચૈકાન્તેનેત્યાદિના પૂર્વ પૃથગ્ભૂતાપૃથગ્ભૂતપક્ષો યઃ સૌગતૈસ્તિરસ્કૃતસ્તં સમાધત્તે । મૃલ્લક્ષણૈકદ્રવ્યતાદાત્મ્યાદિતિ ઘટેડપિ મૃદ્દ્રવ્યં વિનાશોડપિ સતિ તદેવ । તદાપત્તિરિતિ નાશાપત્તિઃ । મૃદ્દ્રવ્યતાદાત્મ્યેનૈવેતિ ન પુનઃ પૃથગ્ભૂતત્વેન । અવસ્થાનાદિતિ નાશસ્ય । ઉત્પાદવદિતિ યથા ઘટોત્પાદેડપિ ન પટોત્પાદઃ, એવમેકતરવિનાશોડપિ નાન્યવિનાશઃ । તદન્યતરસ્યાસત્ત્વાપત્તેરિતિ તાદાત્મ્યેડમ્બુપગતે ઘટે સત્યપિ વિનાશભાવાત્ ઘટસ્યાસત્ત્વાપત્તિઃ । અથવા વિનાશે સત્યપિ ઘટભાવાદ્વિનાશસ્યાસત્ત્વાપત્તિઃ । ચિત્રૈકજ્ઞાનવદિતિ એકસ્યૈવ જ્ઞાનસ્ય ચિત્રાકારતાયાં યથા ભવતાં ન વિરોધઃ । તદાપત્તેરિતિ વિરોધાપત્તેઃ । અનપેક્ષત્વમિતિ, અપિતુ વિનાશમપેક્ષન્ત એવ ॥૫॥

(ટિ૦) એદંપર્ય તાત્પર્ય રહસ્યમિત્યર્થઃ । તસ્માદેવેતિ ઉપાદાનકારણાદેવ । અસ્યેતિ વિનાશસ્ય । ન ચૈવમિતિ નન્વેવમર્થાન્તરત્વાવિશેષાત્ કથં કુટસ્યૈવાસૌ સ્યાદિત્યાદિ પૂર્વોક્તં સ્મૃતિપથમુપઠૌકનોયમ્ ॥ તદાપત્તિરિતિ વિનાશાપત્તિઃ । તદન્યતરસ્યેતિ તયોરુત્પાદવિનાશયોરપરસ્યૈકસ્ય, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યાણાં તાદાત્મ્યેનામિમતત્વાદર્હન્મતે । એવમિતિ કથંચિત્તાદાત્મ્યે । અન્યથેતિ વિરોધસ્વીકારે । તદાપત્તેરિતિ અનુત્પન્નેન વસ્તુના સહ વિરોધાપત્તેઃ ॥૫॥

અથ વિશેષસ્ય પ્રકારૌ પ્રકાશયન્તિ—

વિશેષોડપિ દ્વિરૂપો ગુણઃ પર્યાયશ્ચ ॥ ૬ ॥

૧ સર્વેષાં વિશેષાણાં વાચકોડપિ પર્યાયશબ્દો ગુણશબ્દસ્ય સહવર્તિવિશેષવાચિનઃ સન્નિધાનેન ક્રમવર્તિવિશેષવાચી ગોવલીવર્દન્યાયાત્ અત્ર ગૃહ્યતે ॥૬॥

વિશેષના ભેદોનું પ્રકાશન—

વિશેષ પણ એ પ્રકારે છે-ગુણ અને પર્યાય, ૬.

૬૧ પર્યાય શબ્દ સકલ વિશેષોનો વાચક હોવા છતાં પણ અહીં સહવર્તી વિશેષના વાચક ગુણ શબ્દના સન્નિધાનમાં તે વપરાયો હોઈ 'ગોવલીવર્દ' ન્યાયે

ન્યસ્ય હિ દ્વિષ્ટન્વાદવ્યતિરિક્તત્વે સતિ ષષ્ટ્યેવ ન પ્રાપ્નોતિ । મેદે હિ ષષ્ઠી દૃશ્યતે ઇત્યપીતિ તદેવેતિ કર્તૃપદમ્ । ઉત્પદ્યતે ઇતિ ક્રિયાપદમ્ । સર્વથાઽવ્યતિરિક્તત્વે અયમપિ મેદો ન પ્રાપ્નોતિ કિન્તિવતિ ઇદં વક્તું શક્યતે । તથેતિ તથાવચ્ચને સતિ । તદુત્પાદ વસ્તુન ઉત્પાદઃ અસાવિતિ ઉત્પાદઃ । તસ્યૈવેત્યાદિ બૌદ્ધઃ । તદપ્યવદ્યમિત્યાદિ જૈનઃ । ઉત્પાદેનાપીતિ ન કેવલં નાશેનૈવ । કાર્યકારણભાવાદેરિત્યાદિ કાર્યકારણભાવસ્તાવન્ન, મૃત્પિષ્ઠાદિકાર્યંતયા તદભ્યુપગમાત્ । નાપિ સંયોગઃ, ઉત્પાદસ્યાદ્રવ્યત્વાત્ । સંયોગશ્ચ દ્રવ્યયોરેવ ભવતિ । ઘટાદિસમકાલતાપક્તેશ્ચ । વિશેષણીભાવોઽપિ ન, મૃત્પિષ્ઠ એવ ઉત્પાદવિશિષ્ટો જાયતે । અવિષ્વક્ ભાવોઽપિ ન, સં હિ સર્વથાઽમેદઃ, કથञ्चિદમેદો વા ? ન તાવદાદ્યો મેદપક્ષ કક્ષીકારાત્ । દ્વિતીયસ્તુ વિરોધાઽવરોધદુદ્ધેર ઇતિ નૈકોઽપિ સમ્બન્ધઃ સદ્ગચ્છતે । તસ્માત્ નેયમિત્યાદિના જૈનો નિગમયતિ । પરિશીલનીયેતિ સૌગતૈઃ ।

(ટિ.) પતદિતિ નન્વેતત્સાધનસિદ્ધિવદ્દેત્યાદિ વાક્યજાતમ્ । પતસ્યેતિ સુગતંમંતાનુ-જીવિનઃ । ઉત્પાદેઽપીતિ ઘટાદ્યુત્પત્તાવપિ । પ્રધ્વંસ ઇતિ ઘટસ્ય વિનાશો અહેતુકત્વમાશ્રિત્ય નોદનાં કુર્વતઃ । લુપ્તૈક્રેતિ કાણાક્ષતાં પ્રકટયતિ । તસ્યેતિ ભાવસ્ય અસત્સ્વભાવેતિ અવિદ્યમાનસ્વ-રૂપકાર્યોત્પાદકત્વમ્ । ઇતરેતિં અનષ્ટેતિ । અસ્યેતિ વિકલ્પયુગલસ્ય ।

અયમિતિ ઉત્પાદઃ ॥ તદેવેતિ ઉત્પદ્યમાનં જન્યં કાર્યમિત્યર્થઃ । ન ચ તથેતિ ઇદં વસ્તિવત્યુચ્યમાને । તદુત્પાદ ઇતિ કાર્યોત્પત્તિઃ । તસ્યેતિ ઉત્પદ્યમાનસ્ય । તદ્વિદિતિ ઉત્પદ્યમાનવત્ । અસાવિતિ ઉત્પાદઃ । તસ્યૈવેતિ ઉત્પદ્યમાનસ્યૈવ । તસ્યેતિ ઉત્પાદસ્ય ।

§૧૦ ઇદં પુનરિરિહૈદંપર્યમ્—યથા દણ્ડચક્રચીવરાદિકારણકલાપસહક્રતાંત્ મૃત્સ્નાલક્ષણોપાદાનકારણાત્ કુમ્ભ ઉત્પદ્યતે, તથા વેગવન્મુદ્ગરસહક્રતાંત્ તસ્માદેવ વિનશ્યત્યપિ । નચૈકાન્તેન વિનાશઃ કલશાદ્ભિન્ન એવ, મૃલ્લક્ષણૈકદ્રવ્યતાદાત્મ્યાત્ । વિરોધિત્વં ચાસ્ય વિનાશરૂપત્વમેવ । નચૈવં ઘટવત્પટસ્યાપિ તદાપત્તિઃ, મૃદ્વ્યતાદા-ત્થ્યેનૈવાવસ્થાનાદુત્પાદવત્ । નચ સર્વથા તાદાત્મ્યમ્, તદન્યતરસ્યાસત્ત્વાપત્તેઃ । નચૈવમત્ર વિરોધાવરોધઃ, ચિત્રૈકજ્ઞાનવદન્યથોત્પાદેઽપિ તદાપત્તેઃ । ઇત્યસિદ્ધં વિનાશં પ્રત્યનપેક્ષત્વમર્થાનામ્ । અતઃ કંથં ક્ષણભિદેલિમભાવસ્વભાવસિદ્ધિઃ સ્યાદ્ ? । એવં ચ સિદ્ધં પૂર્વાપરપરિણામવ્યાપકમેકમૂર્ધ્વતાસામાન્યસ્વભાવં સમસ્તં વસ્તિવતિ ॥૫॥

§૧૦ અહીં—આ વિષયમાં રહસ્ય આ પ્રમાણે—એમ દંડ, ચક્ર—ચીથરું વિગેરે કારણ સમૂહના સહકારવડે માટીરૂપ ઉપાદાન કારણથી ઘટનો ઉત્પાદ થાય છે, તેમ વેગવંત મુદ્ગરાદિના સહકારથી માટીરૂપ ઉપાદાનથી જ ઘટાદિ પદાર્થનો વિનાશ પણ થાય છે અને વિનાશને કલશથી એકાંત ભિન્ન પણ માની શકાય નહિ, કારણ કે— માટીરૂપ એક દ્રવ્ય સાથે કલશ અને વિનાશનું તાદા-ત્મ્ય છે. અને વિનાશની વિનાશરૂપતા એ જ વિનાશનું—ઘટાદિ ભાવ સાથે વિરોધીપણું છે અને એમ માનવામાં ઘટની જેમ પટનો પણ તે વિનાશ બની જતો નથી. કારણ કે—ઉત્પાદની જેમ વિનાશનું પણ મૃદ્દ્રવ્ય (માટી) સાથે જ

પદાર્થોમાં લિન્ન લિન્ન સમયે ક્રમે કરી રહેનાર (થનાર) સુખ-દુઃખ, હુર્ષ-વિષાદ આદિ ધર્મો પર્યાય છે.

§૩ નન્વેવં ત એવ ગુણાસ્ત એવ પર્યાયા इति કથં તેષાં ભેદઃ ? इति ચેત્ । મૈવમ્ । કાલાભેદવિવક્ષયા તદ્ભેદસ્યાનુભૂયમાન્ત્વાત્ । નચૈવમેષાં સર્વથા ભેદ इत्यપિ મન્તવ્યમ્, કથञ्चिદભેદસ્યાપ્યવિરોધાત્ । ન ખલ્વેષાં સ્તમ્ભકુમ્ભવદ્ભેદઃ, નાપિ સ્વરૂપવદભેદઃ, કિન્તુ ધર્મ્યપેક્ષયાઽભેદઃ, સ્વરૂપાપેક્ષયા તુ ભેદ इति ।

§૩ શંકા—આ પ્રમાણે હોયતો-તો જે ગુણો છે તે જ પર્યાયો છે, તો ગુણ અને પર્યાયનો ભેદ કઈ રીતે થશે ?

સમાધાન—એમ ન કહેવું, કારણ કે કાલના અભેદની વિવક્ષાથી ગુણ અને લવાય છે, જ્યારે કાલના ભેદની વિવક્ષાથી પર્યાય અનુલવાય છે. વળી, એ પ્રમાણે તે ગુણ અને પર્યાયમાં સર્વથા (એકાન્ત) ભેદ છે, એમ પણ ન માનવું, કારણ કે તેમાં કથંચિત્ અભેદનો વિરોધ નથી. કારણ કે એ ગુણ અને પર્યાયમાં સ્તંભ અને કુંભની જેમ ભેદ નથી, તેમ પદાર્થ અને તેના સ્વરૂપની જેમ અભેદ પણ નથી. પરંતુ ધર્મી-(પદાર્થ) ની અપેક્ષાએ અભેદ છે, જ્યારે સ્વરૂપ ની અપેક્ષાએ ભેદ છે.

(પં.) કાલાભેદવિભેદવિવક્ષયેતિ ચે કાલાભેદે ભવન્તિ તે ગુણાઃ, ચે તુ કાલભેદે તે પર્યાયાઃ । અવિરોધાદિત્યતોઽગ્રે યત इति ગમ્યમ્ ।

(ટિ.) નન્વેવં ત પવેત્યાદિ ॥ તેષામિતિ ગુણપર્યાયાણામ્ ।

§૪ અથૈતદાકર્ણ્ય યૌગાઃ શાલ્કકકણ્ઠકાક્રાન્તમર્માણ ઇવોત્પ્લવન્તે—યદિ ધર્મ્ય-પેક્ષયા ધર્મિણો ધર્મા અભિન્ના ભવેયુઃ, તદા તદ્વત્ તસ્યાપિ ભેદાપત્તેઃ પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રતિ-પન્નૈકત્વવ્યાહતિરિતિ ।

§૫ તન્નાવિતથમ્ । કથञ्ચિત્તદ્ભેદસ્યામીષ્ટત્વાત્, પ્રત્યભિજ્ઞાયાશ્ચ કથञ्ચિદેકત્વ-ગોચરત્વેનાવસ્થાનાત્, નિત્યૈકાન્તસ્ય પ્રમાણાભૂમિત્વાત્ । તથાહિ યદ્યસૌ નિત્યૈકસ્વરૂપઃ પદાર્થો વર્તમાનાર્થક્રિયાકરણકાલવત્પૂર્વાપરકાલયોરપિ સમર્થઃ સ્યાત્, તદા તદાનીમપિ તત્ક્રિયાકરણપ્રસંગઃ । અથાસમર્થઃ પૂર્વ પશ્ચાદ્વાઽયં સ્યાત્ તદા તદાનીમિવ વર્તમાન-કાલેઽપિ તત્કરણં કથં સ્યાત્ ? ।

§૪ આ સાંભળીને યૌગ જાણે કે વીંછીના ડંખથી મર્મસ્થાનમાં પીડા થઈ હોય તેમ ઊછળીને કહે છે કે,

યૌગ—જે ધર્મીની અપેક્ષા એ ધર્મીના ધર્મોમાં અભેદ હોય તો ધર્મની જેમ ધર્મીમાં પણ ભેદની આપત્તિ આવશે, અને તેમ થતાં પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણ દ્વારા સ્વીકારેલ એકતાની હાનિ થશે.

§૨ જૈન—તમારું એ કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે—ધર્મીમાં પણ કથંચિદ્ ભેદ અભીષ્ટ જ છે અને પ્રત્યભિજ્ઞા પણ કથંચિત્ એકત્વને વિષય કરનાર—

અહીં પર્યાય શબ્દને ક્રમવર્તી (ક્રમે થનારા) :વિશેષોના વાચક તરીકે ગ્રહણ કરેલ છે. ૬.

(પ૦) ક્રમવર્તિ વિશેષવાચીતિ પર્યાયશબ્દઃ । ગોવલીવર્દન્યાયાદિતિ યથા ગોશબ્દઃ પ્રસ્તાવાપેક્ષયા કાદાચિદ્દેનો કદાચિદ્વલીવર્દે, તથાડયમપિ પર્યાયશબ્દઃ ॥૬॥

તત્ર ગુણં લક્ષયન્તિ—

ગુણઃ સહભાવી ધર્મો યથાડડત્મનિ વિજ્ઞાનવ્યક્તિશક્ત્યાદિઃ ॥ ૭ ॥

સહભાવિત્વમત્ર લક્ષણમ્ । યથેત્યાદિકમુદાહરણમ્ । વિજ્ઞાનવ્યક્તિર્યત્કિઞ્ચિત્ જ્ઞાનં તદાનીં વિદ્યમાનમ્ । વિજ્ઞાનશક્તિરુત્તરજ્ઞાનપરિણામયોગ્યતા । આદિશબ્દાત્ સુખપરિસ્પન્દયૌવનાદયો ગૃહ્યન્તે ॥૭॥

ગુણુતું લક્ષણુ—

સહભાવી ધર્મ 'ગુણ' છે, જેમકે—આત્માને વિષે વિદ્યમાન વિજ્ઞાન વ્યક્તિ અને વિજ્ઞાન શક્તિ વિગેરે ધર્મો, ૭.

§૧ આ સૂત્રમાં 'સહભાવિત્વ' એ ગુણરૂપ લક્ષણુ લક્ષણુ છે, અને 'યથા' ઇત્યાદિ અંશ ઉદાહરણરૂપ છે. તે સમયે વિદ્યમાન જે કોઈ જ્ઞાન એ વિજ્ઞાન વ્યક્તિ છે અને ઉત્તર જ્ઞાનના પરિણામની યોગ્યતા એ વિજ્ઞાન શક્તિ છે. સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ 'આદિ' શબ્દથી સુખ પરિસ્પન્દન-યૌવન વિગેરેતું ગ્રહણ થાય છે. ૭

(પં૦) યત્ કિઞ્ચિત્ જ્ઞાનમિતિ પટજ્ઞાનં વા ઘટજ્ઞાનં વા । આદિશબ્દાદિત્યાદિ-ગદ્યે પરિસ્પન્દશબ્દેન ચેષ્ટા ॥૭॥

પર્યાયં પ્રરૂપયન્તિ—

પર્યાયસ્તુ ક્રમભાવી યથા તત્રૈવ સુખદુઃખાદિઃ ॥ ૮ ॥

§૧ ધર્મં હ્યનુવર્ત્તનીયમ્ । ક્રમભાવિત્વમિહ લક્ષણમ્ । પરિશિષ્ટં તુ નિદર્શનમ્ । તત્રૈવ્યાત્મનિ । આદિશબ્દેન હર્ષવિષાદાદીનામુપાદાનમ્ ।

§૨ અયમર્થઃ—યે સહભાવિનઃ સુખજ્ઞાનવીર્યપરિસ્પન્દયૌવનાદયઃ, તે ગુણાઃ, યે તુ ક્રમવૃત્તયઃ સુખદુઃખહર્ષવિષાદાદયઃ, તે પર્યાયાઃ ।

પર્યાયનું લક્ષણુ—

ક્રમે થનાર તે પર્યાય છે. જેમકે તેમાં જ અનુક્રમે થનારાં સુખ દુઃખ આદિ. ૮.

§૧ ઉપરના સૂત્રમાંથી 'ધર્મ' શબ્દની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં જાણવી. ક્રમે થનાર એ લક્ષણુ છે. આને સૂત્રનો ખાકીનો અંશ ઉદાહરણુ છે. તેમાં એટલે સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ 'આદિ' શબ્દથી હર્ષ-વિષાદ આદિનું ગ્રહણ જાણવું.

§૨ એટલે આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે—એક પદાર્થમાં સમસમયે સાથે રહેનાર (થનાર) સુખ-જ્ઞાન-વીર્યસ્પન્દ-યૌવન વિગેરે ધર્મો ગુણ કહેવાય છે, અને એક

તૈઃ સહૈવ કરોતીતિ સ્વભાવં જહ્યાત્ । સ તર્હિ સ્વભાવભેદઃ સહકારિસાહિત્યે સતિ કાર્યકરણનિયતઃ સહકારિણો ન જહ્યાત્ ; પ્રત્યુત પલાયમાનાનપિ ગલ્પેપાદિકયોપ-સ્થાપયેત્ , અન્યથા સ્વભાવહાનિપ્રસજ્ઞાત્ ।

અત એવ ન તૃતીયોઽપિ, કર્તૃસ્વભાવાપરાવૃત્તેઃ । અથ તદ્વિરહાકર્તૃસ્વભાવઃ, તર્હિ કાલાન્તરેઽપિ સ્વહેતુવશાદુપસર્પતોઽપિ સહકારિણઃ પરાણુય ન કુર્યાત્ , તદ્વિ-રહાકર્તૃશીલઃ સ્વલ્વયમિતિ ।

તુરીયભેદે વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ, યઃ સ્વલ્લુ સહકારિસહિતઃ, સ કથં તદ્વિરહિતઃ સ્યાત્ ? , તથાચ ભાવભેદો ભવેત્ । અથાયં કાલભેદેન સુપરિહર એવ; અન્યદા હિ સહકારિસાકલ્યમ્, અન્યદા ચ તદ્વૈકલ્યમિતિ । તદસત્ । ધર્મિણોઽનતિરેકાત્ । કાલભેદેઽપિ હ્યેક એવ ધર્મી સ્વીચક્રે । તથાચાસ્ય કથં તત્સાકલ્યવૈકલ્યે સ્યાતામ્ ? ; સત્ત્વે વા સિદ્ધો ધર્મિભેદઃ । અથ સહકારિસાકલ્યમ્ , તદ્વૈકલ્યં ચ ધર્મઃ । નચ ધર્મભેદેઽપિ ધર્મિણઃ કચ્ચિત્ , તતો ભિન્નત્વાત્ તેષાં ઇતિ ચેત્ । અસ્તુ તાવદેકાન્ત-ભિન્નધર્મધર્મિવાદાપવાદ એવ પ્રથ્ઃ પરીહારઃ । તત્ત્વેઽપિ ન સાકલ્યમેવ કાર્યમર્જયતિ, કિન્તુ સોઽપિ પદાર્થઃ । તથાચ તસ્ય ભાવસ્ય યાદૃશશ્ચરમક્ષણેઽક્ષેપક્રિયાધર્મસ્વભાવઃ, તાદૃશ એવ ચેત્ પ્રથમક્ષણેઽપિ, તદા તદૈવાસૌ પ્રસહ્ય કુર્વાણો ગીર્વાણશાપેનાપિ નાપહસ્તયિતું શક્યઃ । યથા હિ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસેન ભેદપ્રસજ્ઞપરિહારાય સાકલ્ય-વૈકલ્યલક્ષણૌ ધર્મૌ ભિન્નસ્વભાવૌ પરિકલ્પિતૌ તૌ, તથા ન સોઽગ્યક્ષેપક્રિયાધર્મસ્વ-ભાગો ભાવાદ્વિન્ન એવાભિધાતું શક્યઃ, ભાવસ્યાકર્તૃત્વપ્રસજ્ઞાત્ । તતઃ સિદ્ધો વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ ।

૬૬ યોગ—એ અર્થક્રિયા કરવાને સમર્થ તો છે. અપેક્ષા ભેગની છે એવા સહકારી કારણોનું સન્નિધાન ન હોવાથી તે કરતો નથી પણ બે સન્નિધાન હોય તો કરે છે.

જૈન—તો પ્રશ્ન છે કે—આ અપેક્ષા એટલે શું ? (૧) તે સહકારીઓથી ઉપકૃત થઈને કરે છે એમ ઉપકારભેદ છે, (૨) કે તેઓની સાથે મળીને કરે છે એમ અન્વય પર્યાવસાયી—વિધિરૂપ સ્વભાવભેદ છે, (૩) કે તેઓ—(સહકારીઓ) વિના કરતો નથી એમ વ્યતિરેકનિષ્ઠ—(નિષેધરૂપ સ્વભાવભેદ છે, (૪) કે સહકારીઓ હોય ત્યારે કરે, અને સહકારીઓ ન હોય તો ન કરે—એમ તે વિધિ અને નિષેધ એ બંનેનું આલંબન કરનાર સ્વભાવભેદ છે ?

(૧) ઉપરોક્ત ચાર વિકલ્પમાંથી પહેલો વિકલ્પ તો અનવસ્થા દોષથી દૂષિત હોવાથી સાર રહિત છે, તે આ પ્રમાણે—ઉપકાર કરવો હોય ત્યારે અન્ય સહકારીની અપેક્ષા રાખવી પડશે અને તે પણ ઉપકાર કરશે, આ પ્રમાણે ઉપ-કારની પરંપરા ચાલવાથી અનવસ્થા દોષ આવી પડે છે. વળી, પ્રશ્ન છે કે -

इये निश्चित छे. कारणु डे—प्रमाणुनो विषय अेकान्त नित्य नथी. ते आ प्रमाणु-
नित्य अेक स्वइपनाणे पदार्थ जेम वर्तमानकालनी अर्थक्रिया करवाने समर्थ
छे तेम जे पूर्वं (अतीत) अने अपर—(अनागत)कालीन अर्थक्रिया करवाभां
पणु समर्थ होय तो—तेने ते पूर्वापर कालनी अर्थक्रियाने पणु वर्तमानभां
करवानो प्रसंग आवशे अने जे ते पूर्वं अथवा अपर कालभां अर्थक्रिया करवा
असमर्थ होय तो—ते कालनी जेम वर्तमानभां पणु ते अर्थक्रिया डेवी रीते
करशे ?

(पं०) अथैतदित्यादिगद्ये शाल्लूको वृश्चिकः । तद्वदिति धर्मवत् ।

तन्नावितथमित्यादि सूरिः । पूर्वापरकालयोरिति अतीतानागतयोः । तदा-
नीमपीति पूर्वापरकालयोरपि ।

अथेत्यादि परः । अत्र च काका व्याख्या । तदेत्यादि सूरिः । तत्करणमिति
अर्थक्रियाकरणम् । कथं स्यादिति नित्यैकरूपत्वात् ।

(टि०) यदि धर्मित्यादि ॥ तद्वदिति धर्मवत् । तस्यापीति धर्मिणोऽपि प्रत्यभिज्ञेति
भवतु बहुषु धर्मेषु वर्तमानत्वात् धर्मिणां बहुत्वं, को दोष इति तदाह—प्रत्यभिज्ञानेन स
एवायमित्येवं लक्षणेन प्रतिपन्नं अङ्गीकृतं वस्तुन एकत्वं तस्य व्याहरतिव्याहननम् । तदानीमिति
पूर्वापरकालयोरपि । तत्क्रियेति वर्तमानकालक्रियाविधानप्रसक्तैः । अयमिति पदार्थः ॥ तदा-
नीमिवेति पूर्वोत्तरकालयोरिव । तत्करणमिति क्रियाकरणम् ।

§६ अथ समर्थोऽप्ययमपेक्षणीयासन्निधेर्न करोति, तत्संनिधौ तु करोतीति
चेत् । ननु केयमपेक्षा नाम ?; किं तैरुपकृतः करोतीत्युपकारभेदः ?, किं वा तैः
सह करोतीत्यन्वयपर्यवसायी स्वभावभेदः, अथ तैर्विना न करोतीति व्यतिरेकनिष्ठं
स्वरूपम्, यद्वासहकारिषु सत्सु करोति, तद्विरहे तु न करोतीति तद्व्यावलम्बि
वस्तुरूपम् ।

तत्र प्राच्यः प्रकारस्तावदसारः, अनवस्थाराक्षसीकटाक्षितत्वात् । तथाहि—उपका-
रेऽपि कर्तव्ये सहकार्यन्तरमपेक्षणीयम्, उपकरणीयं च तेनापीत्युपकारपरम्परा समाप-
ततीत्यनवस्था । तथाऽमी उपकारमारभमाणा भावस्वभावभूतम्, अतत्स्वभावं वाऽऽर-
भेरन् । स्वभावभूतोपकारारम्भभेदे भावस्याप्युत्पत्तिरापतति । नह्यनुत्पद्यमानस्योत्पद्यमानः
स्वभावो भवति; विरुद्धधर्माध्यासात् । द्वितीयपक्षे तु धर्मिणः क्रिमायातम् ? । नह्यन्य-
स्मिन् जाते नष्टे वाऽन्यस्य किञ्चिद्भवति, अतिप्रसङ्गात्, अथ तेनापि तस्य किञ्चिदुप-
कारान्तरमारचनीयमित्येषा पराऽनवस्था ।

तैः सह करोतीत्यादिपक्षोऽपि नाक्षूणः स्वभावस्य तादवस्थ्यात् । न ह्यस्य
सहकारिव्यावृत्तौ स्वभावव्यावृत्तिरिति तैर्विनाऽपि कुर्यात् । ननु यत एव सहकारि-
व्यावृत्तावस्य स्वभावो न व्यावर्त्तते, अत एव तैर्विनाऽपि न करोति । कुर्वाणो हि

(૪) પદાર્થ સહકારીઓ હોય ત્યારે કાર્ય કરે છે અને સહકારીઓ ન હોય ત્યારે કરતો નથી એ ચોથો ભેદ કહો તો તેમાં વિરુદ્ધ ધર્મનો 'આશ્રય' એ દોષ છે, કારણ કે-જે સહકારીઓથી યુક્ત હોય તે જ સહકારીઓથી રહિત બને એ કઈ રીતે ઘટે ? છતાં ઘટી શકે એમ માનો તો સહકારીના વિયોગ અને સહકારીના સંયોગમાં પદાર્થનો ભેદ થશે.

યોગ—કેઈ એક વખત તે સહકારીઓથી યુક્ત હોય છે અને કેઈ બીજે વખતે સહકારીઓથી રહિત હોય છે, એ રીતે કાલભેદ માનવાથી ઉપરોક્ત દોષનો સારી રીતે-પરિહાર-નિવારણ થઈ શકે છે.

જૈન—આ કથન પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે-ધર્મીમાં કશી જ વિશેષતા સ્વીકારી નથી, કારણ કે-કાલભેદ હોવા છતાં તમે એ એક જ ધર્મીને સ્વીકારેલ છે, અને તે રીતે અર્થાત્ કાલભેદમાં પણ ધર્મી એક જ હોવાથી એ ધર્મીમાં સહકારીઓની સકલતા (સદ્ભાવ-વિદ્યમાનતા) અને વિકલતા (અભાવ) કેમ સિદ્ધ થાય ? અર્થાત્ ન થાય. અથવા સાકલ્ય વૈકલ્ય-(ભાવાભાવ) માનો તો ધર્મીમાં ભેદ સિદ્ધ થયો.

યોગ—સહકારી સાકલ્ય-(સંયોગ) અને સહકારી વૈકલ્ય (વિયોગ) એ બંને ધર્મો છે, અને ધર્મીથી ધર્મો લિન્ન છે. માટે ધર્મના ભેદથી ધર્મીનો કઈ ભેદ થતો નથી.

જૈન—એકાન્ત લિન્ન ધર્મધર્મીવાદનો એટલે કે-ધર્મો ધર્મીથી એકાન્ત લિન્ન છે, એ માન્યતાનો તિરસ્કાર એ જ એનું શ્રેષ્ઠ ખંડન છે.

(૫) અને ધર્મીથી ધર્મો એકાન્ત લિન્ન હોય તો પણ માત્ર સાકલ્ય જ કાર્ય ને ઉત્પન્ન કરતું નથી, પરંતુ તે પદાર્થ પણ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે રીતે તો પદાર્થનો છેલ્લા સમયે જે વિલંબ રહિત કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ છે, તે જ સ્વભાવ જો પ્રથમ ક્ષણે હોય તો હઠપૂર્વક કાર્ય કરતા આ પદાર્થને દેવના સોગંદથી પણ દૂર કરવો શક્ય નથી. વળી વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયથી પદાર્થ ધર્મીમાં આવી પડતા ધર્મીના ભેદપ્રસંગને દૂર કરવા જેમ સાકલ્ય વૈકલ્યરૂપ બે ધર્મો ધર્મીથી લિન્ન છે એવી કલ્પના તમે કરી તેમ તે-અક્ષેપક્રિયા ધર્મસ્વભાવ પણ પદાર્થથી લિન્ન જ છે, એમ કહી શકશો નહિ. કારણ કે-તેમ માનવામાં પદાર્થમાં અકર્તૃત્વનો પ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ કર્તૃત્વ આક્ષેપક્રિયા ધર્મસ્વભાવમાં માનવું પડશે પણ પદાર્થમાં નહિ માટે એકાન્ત નિત્ય પદાર્થમાં વિરુદ્ધ ધર્મધ્યાસ દોષ સિદ્ધ થયો.

(પં) અથેત્યાદિ પરઃ । નન્વિત્યાદિ સ્પરિઃ । અન્વયપર્યવસાયીતિ વિધિમુલેન પ્રત્યયઃ

તત્ર પ્રાચ્ય ઇત્યાદિ સ્પરિઃ । 'અપેક્ષણીયમિતિ ઉપકારસ્થાપ્યર્થક્રિયાત્વાત્ । આપતતિ ઇત્યંતોડમે યત્ ઇતિ ગમ્યમ્ । અનુત્પદ્યમાનસ્યેતિ નિત્યસ્ય । દ્વિતીયપક્ષે ઇતિ અતત્સ્વભાવપક્ષે । અથ તેનાપિ તસ્ય કિઞ્ચિદુપકારાન્તરમારચનીયમિતિ અતત્સ્વભાવભૂતેનાપ્યુપકારિણસ્તથા કિઞ્ચિદુપકારાન્તરં કર્તવ્યં તદપિ તત્સ્વભાવભૂતમત્સ્વભાવભૂતં ચેતિ પૂર્વોક્ત એવ ચર્ચઃ । ઇતીતિ અતઃ કારણાત્ ।

ઉપકાર કરનાર આ સહકારીઓ પદાર્થ ઉપર જે ઉપકાર કરે છે, તે પદાર્થના સ્વભાવભૂત (પદાર્થથી અભિન્ન) છે કે પદાર્થના અસ્વભાવભૂત (પદાર્થથી ભિન્ન) છે ? સહકારીઓ સ્વભાવભૂત ઉપકાર કરે છે, એમ પ્રથમ પક્ષ કહેશે તો—પદાર્થની પણ ઉત્પત્તિ આવી પડશે, કારણ કે જે સ્વયં અનુત્પદ્યમાન હોય છે તેનો સ્વભાવ ઉત્પદ્યમાન હોય નહિ. અર્થાત્ પદાર્થ જે નિત્ય હોય તો ઉત્પન્ન થનાર ઉપકાર તેના સ્વભાવરૂપ બની શકે નહિ, કારણ કે—તેમ માનવાથી ત્રિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયનો પ્રસંગ આવે છે. સહકારીઓ જે ઉપકાર કરે છે તે પદાર્થના સ્વભાવભૂત નથી, એમ બીજો પક્ષ કહે તો—તેથી ધર્મી—(પદાર્થ)ને શું સંબંધ ? અર્થાત્ કંઈ નહિ, કારણ કે—તેથી ભિન્ન બીજો પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય કે નાશ પામે તેથી તે પદાર્થની કંઈ પણ હાનિ-વૃદ્ધિ થતી નથી અને છતાં હાનિ-વૃદ્ધિ માનો તો અતિપ્રસંગ આવશે. સ્વભાવભૂત ન હોય છતાં તે બીજો કાંઈક ઉપકાર કરે છે એમ માનવામાં તો વળી બીજો અનવસ્થા દોષ આવશે.

(૨) સહકારીઓ સાથે મળીને પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે, એ પક્ષ પણ નિર્દોષ નથી, કારણ કે—સ્વભાવ તો જેવો હોય છે તેવો જ રહે છે, અર્થાત્ સ્વભાવમાં ફેરફાર થતો નથી, કારણ કે—સહકારીઓની વ્યાવૃત્તિ(અભાવ)થી પદાર્થના સ્વભાવ—(કાર્યકરણશીલતા)ની વ્યાવૃત્તિ (અભાવ) થતી નથી માટે પદાર્થ સહકારીઓ વિના પણ અર્થક્રિયા કરશે.

યોગ—સહકારીઓના અભાવથી પદાર્થનો સ્વભાવ વ્યાવૃત્ત થતો નથી. (નાશ પામતો નથી) એટલા જ માટે—(અર્થાત્ સહકારીઓ હોય ત્યારે જ કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી) સહકારીઓ વિના તે કાર્ય કરતો નથી અને જો સહકારીઓ વિના પણ કાર્ય કરે તો—સહકારીઓ સાથે હોય ત્યારે જ કાર્ય કરવાનો જે સ્વભાવ છે તેનો ત્યાગ કરવો પડશે.

જેન—તો પછી એમ બનશે કે—સહકારીઓનો સમૂહ હોય ત્યારે જ કાર્ય કરવાના સ્વભાવવિશેષવાળો તે પદાર્થ સહકારીઓને છોડશે જ નહિ બદકે—(વિશેષ કરીને) ભાગી જતા તે સહકારીઓને ગળે પડીને પોતાની પાસે રાખશે. અન્યથા (સહકારીઓને સામીપ્યમાં રાખવાનું ન કરે તો) સહકારીઓને સાથે રાખીને જ કાર્ય કરવાનો તેનો જે સ્વભાવ છે, તેની હાનિ થશે.

(૩) સહકારીઓના અભાવમાં અર્થક્રિયા કરતો નથી, એ ત્રીજો પક્ષ પણ કહી-શકશો નહિ, કારણ કે—સ્વભાવમાં પરાવર્તન થતું નથી. અર્થાત્ કર્તૃસ્વભાવનો નાશ થઈ અકર્તૃસ્વભાવ થતો નથી.

યોગ—પદાર્થનો સ્વભાવ એવો છે કે તે સહકારીઓનો વિરહ હોય ત્યારે અકર્તા છે.

જેન—એમ હોય તો પોત-પોતાના કારણે નજીક આવનાર સહકારીઓનો તિરસ્કાર કરીને કાલાંતરમાં પણ તે પદાર્થ અર્થક્રિયા નહિ કરે, કારણ કે—સહકારીઓના અભાવમાં કર્તા ન બનવાનો તેનો સ્વભાવ છે.

ત્મના નોત્પદ્યતે, વિપદ્યતે વા; પરિસ્ફુટમન્વયદર્શનાત્ । હનપુનર્જાતનલાદિધ્વન્વયદર્શ-
નેન વ્યભિચાર ઇતિ ન વાચ્યમ્ । પ્રમાણેન વાધ્યમાનસ્યાન્વયસ્યાપરિસ્ફુટત્વાત્ ।
નચ પ્રસ્તુતોઽન્વયઃ પ્રમાણવિરુદ્ધઃ, સત્યપ્રત્યભિજ્ઞાનસિદ્ધત્વાત્ । તત્તો દ્રવ્યાત્મના
સ્થિતિરેવ સર્વસ્ય વસ્તુનઃ । પર્યાયાત્મના તુ સર્વે વસ્તૂત્પદ્યતે, વિપદ્યતે ચ । અસ્ત-
લિતપર્યાયાનુભવસદ્ભાવાત્ । નચૈવં શુક્લે શઙ્ખે પીતાદિપર્યાયાનુભવેન વ્યભિચારઃ,
તસ્ય સ્વલદ્ભૂત્વાત્ । ન સ્વલ્લ સોઽસ્વલદ્ભૂત્વો યેન પૂર્વાકારવિનાશજહદ્વૃત્તોત્તરા-
કારોત્પાદાવિનાભાવી ભવેત્ । નચ જીવાદૌ વસ્તુનિ હર્પામર્ષોદાસીન્યાદિપર્યાયપર-
મ્પરાઽનુભવઃ સ્વલદ્ભૂત્વઃ, કસ્યચિદ્વાધકસ્યામાવાત્ ।

૭. અને તેથી તે જે વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય રૂપ હોય તે લિન્ન હોય જેમકે-
શીત અને ઉષ્ણ વિવાદાસ્પદ ભાવ-(પદાર્થ) પણ વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયરૂપ છે,
તેથી તે અનેક છે. આમ નિત્ય એકાન્તની સિદ્ધિ ન થઈ અને એ રીતે પદાર્થ
નિત્યા-નિત્ય સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે-પદાર્થમાં ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રોવ્ય સ્વરૂપ
બીજી રીતે ઘટી શકતું નથી. તે આ પ્રમાણે—સમસ્ત વસ્તુ દ્રવ્યરૂપે ઉત્પન્ન થતી
નથી કે નાશ પામતી નથી. કારણ કે-સ્પષ્ટરૂપે અન્વય-સત્તા ધ્રોવ્ય જેવામાં
આવે છે.

યોગ—કાપ્યા પછી ફરીથી ઉત્પન્ન થયેલ નખ, કેશ, વિગેરેમાં અન્વયતું
દર્શન છતાં અન્વય નથી માટે તમારા ઉપરોક્ત કથનમાં વ્યભિચાર આવશે.

જ્ઞેન—એમ ન કહેવું, કારણ કે-નખાદિમાં અન્વય પ્રમાણથી બાધ્યમાન
હોઈ તેને સ્પષ્ટરૂપે—અન્વય કહી શકાય નહિ, અને તેની જેમ અમોએ કહેલ
અન્વય પ્રમાણ વિરુદ્ધ નથી. કારણ કે-તે સત્ય પ્રત્યક્ષિણા દ્વારા સિદ્ધ છે. માટે
એ નિશ્ચિત થયું કે-સમસ્ત વસ્તુ દ્રવ્યરૂપે સ્થિત (ધ્રુવ) છે, પરંતુ તે પર્યાય-
રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પણ પામે છે, કારણ કે-પર્યાયનો અનુભવ
અસ્ખલિત-અબાધિત છે.

યોગ—શ્વેત શંખમાં પીત પર્યાયનો અનુભવ થાય છે, તેથી પર્યાયનો અનુ-
ભવ વ્યભિચારી છે.

જ્ઞેન—એમ કહેવું તે યોગ્ય નથી. કારણ કે-તે અનુભવ-(શ્વેત શંખમાં
પીત વર્ણનો અનુભવ) સ્ખલિત-બ્રાંત-બાધિત છે, શ્વેત શંખમાં પીલાશનો
અનુભવ કાંઈ અસ્ખલિત (અબાધિત) રૂપ નથી કે જેથી કરીને તે અનુભવ પૂર્વા-
કારનો વિનાશ છતાં સ્વભાવનો ત્યાગ કર્યા વિના-પૂર્વાવસ્થામાં જે સ્વભાવ હતો
તે જ સ્વભાવે રહીને ઉત્તરાકારના ઉત્પાદની સાથે એટલે કે-(ઉત્પાદ-વ્યય
ધ્રોવ્યાત્મક વસ્તુની સાથે) વ્યાપ્તિ ધરાવે. જીવાદિ પદાર્થમાં હર્ષ-અમર્ષ-(ક્રોધ),
ઔદાસીન્ય વિગેરે પર્યાયોની પરંપરાનો અનુભવ સ્ખલદ્રૂપ-(બ્રાંત-બાધિત) નથી,

तैर्विनापीति सहकारिभिर्विनापि । नन्वित्यादि परः । न करोतीत्यतोऽप्रे यत इति गम्यम् । स तर्हीत्यादि सूरिः ।

[अथ] तद्विरहेत्यादि परः । तर्हि कालान्तरेऽपीत्यादि सूरिः । न कुर्यादित्यतो-यत इति गम्यम् ।

अथायमित्यादि परः । तदसदित्यादि सूरिः । अनतिरेकादिति एकत्वात् । सत्त्वे वेति सत्त्वे वा साकल्यवैकल्ययोः । अथ सहकारीत्यादि परः । अस्तु तावदित्यादि सूरिः । प्रष्ट इति प्रधानम् । परीहार इति उत्तरम् । तत्त्वेऽपीति भिन्नत्वेऽपि । सोऽपीति तस्यापि सहकारिसाकल्यान्तःपातित्वात् । तद्वैवेति प्रथमक्षणेऽपि । प्रसङ्गपरिहारायेति जैनोपन्यस्तप्रसङ्ग-निषेधाय । परिकल्पिताविति त्वर्येति ज्ञेयम् । अभिधातुं शक्य इति भवतापि । भाव-स्याकर्तृत्वप्रसङ्गादिति स्वभावरहितत्वात् ।

(टि०) अयमिति पदार्थः ॥ तत्सन्निधाविति अपेक्षणीयसहकार्यादिकारणसामीप्ये ॥ तैरिति सहकारिभिः ।

सहकार्यन्तरमिति सहकारिभिरुपकारवेलायां अपरसहकारिकारणानि गवेषणीयानि । तेनापीति सहकारिकारणान्तरेणापि । तथाऽभी इति सहकारिणो दण्डचक्रचीवरदोरकादयः । अतस्त्वभावमिति अभावस्वरूपमुपकारमिति संबन्धः । तेनापीति अतस्त्वभावेनापि उपकारेण तस्येति उत्पद्यमानस्य । अस्येति उत्पद्यमानस्य । स्वभावव्यावृत्तिरिति तैः सहैव करोती-त्येवंरूपस्वरूपस्य न व्यावृत्तिरत एव स्वभावसत्त्वे सहकारिभिर्विनापि करणप्रसङ्गः । अस्येति उत्पद्यमानपदार्थस्य । तैरिति सहकारिभिर्विना । यदि सहकारिणोऽन्तरेणापि कुर्यात्तैः सहैव करोतीत्येवं लक्षणस्वभावं परित्यजेत् । भेद इति विशेषः । सहकारीति सहकारिसाकल्ये । प्रत्युत्तेति विशेषेण गच्छतोऽपि सहकारिणः । अन्यथेति सहकार्यपगमे कार्यकारणभावाभावात् । अकरणे तैः सह करोतीति स्वभावनाशः स्यात् ।

अत एवेति स्वभावहानिप्रसङ्गादेव । तद्विरहेति सहकारिकारणविरहेऽकर्ता । तद्विर-हेति तेन प्रथमं सहकारिविरह एव कर्तव्यः ।

(टि०) तथा चेति सहकारिविरहे सहकारिसंयोगे च । भावेति पदार्थभेदः ॥ अयमिति विरुद्धधर्माऽध्यासः । तद्वैकल्यमिति सहकारिविकलता । अनतिरेकादिति अमेदात् । अस्येति धर्मिणः । तत्साकल्येति सहकारिसकलता-विकलते । सत्त्वे वेति साकल्यवैकल्ययोर्विद्यमानत्वे । धर्मभेदेऽपीति यथा घटपटयोः परस्परमत्यन्तभेदे घटस्य विध्वंसेऽपि न घटस्य किञ्चिद् भवति । तत इति धर्मिणः । तेषामिति सहकारिसाकल्य-वैकल्यादिधर्माणाम् । तत्त्वेऽपीति एकान्त-भेदेऽपि । तद्वैवेति प्रथमक्षण एव । असाविति पदार्थः ॥ गीर्वाणेति देवशापेनापि । अप-हरतयितुमिति निराकर्तृम् । भेदप्रसंगेति भेदप्रसंगस्य परित्यागाय । भिन्नस्वभावा-विति एकान्तेन धर्मिणः सकाशतः । विरुद्धधर्मेति अनन्यक्षणस्य क्रियाकर्तृत्वं पूर्वस्य च न ।

§७ एवं च यद्विरुद्धधर्माध्यस्तं, तद्विन्नं, यथा शीतोष्णे, विरुद्धधर्माध्यस्तश्च विवादास्पदीभूतो भाव इति न नित्यैकान्तासेद्धिः । एवं चोपस्थितमिदं नित्यानित्या-त्मकं वस्तु, उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वान्यथानुपपत्तेरिति । तथाहि—सर्वं वस्तु द्वय्या-

પરસ્પર ભિન્ન ન હોય (અર્થાત્ અભિન્ન હોય) તો પણ વસ્તુ ત્રણે સ્વરૂપવાળી છે એ કઈ રીતે ઘટી શકશે ? (અર્થાત્ ઉત્પાદાદિ ત્રણે અભિન્ન હોવાથી એક સ્વરૂપ થયા તો તેના સંબંધવાળી વસ્તુ એક સ્વરૂપવાળી ઘટી શકે પરંતુ ત્રણે સ્વરૂપવાળી છે એમ ઘટી શકે નહિ. કહ્યું પણ છે—

“ઉત્પાદાદિ ભે પરસ્પર ભિન્ન છે તો વસ્તુ ત્રણે સ્વરૂપવાળી છે, એ કઈ રીતે ઘટશે ? અથવા ઉત્પાદાદિ ભે અભિન્ન હોય તો પણ વસ્તુ ત્રણે સ્વરૂપવાળી છે. એ કઈ રીતે ઘટશે.”

§૯ જૈન— તમારું આ કથન અયોગ્ય છે, કારણ કે— તે ઉત્પાદાદિ ત્રણેના લક્ષણોમાં કથંચિદ્ ભેદ હોવાથી તેમાં કથંચિદ્ ભેદ માન્ય છે જ, તે આ પ્રમાણે— ઉત્પાદ, વિનાશ અને ધ્રૌવ્ય (એ ત્રણે પરસ્પર) ભિન્ન છે. ભિન્ન લક્ષણોવાળાં હોવાથી, રૂપાદિની જેમ. અને તેઓ ભિન્ન લક્ષણોવાળાં છે એ અસિદ્ધ નથી. કારણ કે—અસત્-અવિદ્યમાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, સત્ વિદ્યમાનની સત્તાનો વિયોગ-વિનાશ-પ્રધ્વંસ-વ્યય થાય છે, અને દ્રવ્યરૂપે સ્થિતિ આ પ્રમાણે ઉત્પાદાદિના પરસ્પર ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો વિષે સમસ્ત લોકની સાક્ષી છે. વળી, ભિન્ન લક્ષણવાળા છતાં ઉત્પાદાદિ ત્રણે પરસ્પર નિરપેક્ષ પણ નથી. અન્યથા આ ઉત્પાદાદિમાં આકાશપુષ્પની જેમ અસત્વની આપત્તિ આવશે. અર્થાત્ વસ્તુના પ્રાણરૂપ ઉત્પાદાદિનો અભાવ થતાં વસ્તુના અભાવનો પ્રસંગ આવશે. તે આ પ્રમાણે—કાચખાના રોમ(કેશ) માં સ્થિરતા(ધ્રૌવ્ય) કે નાશ (વ્યય) નથી માટે તેની-ઉત્પત્તિ પણ નથી. તેવી જ રીતે ધ્રૌવ્ય અને વ્યય વિનાનો કેવલ ઉત્પાદ પણ નથી. કાચખાના રોમમાં સ્થિતિ-(ધ્રૌવ્ય) અને ઉત્પત્તિ નથી માટે તેમાં વિનાશ-(વ્યય) પણ નથી, તેમ સ્થિતિ-(ધ્રૌવ્ય) અને ઉત્પત્તિ વિનાનો માત્ર એકલો વિનાશ-(વ્યય) પણ નથી.

કાચખાના રોમમાં વિનાશ-(વ્યય) ને ઉત્પત્તિ નથી માટે તેમાં સ્થિતિ (ધ્રૌવ્ય) નથી તેમ વિનાશ અને ઉત્પત્તિ વિનાની માત્ર એકલી સ્થિતિ-(ધ્રૌવ્ય) પણ નથી. તેથી પરસ્પર અપેક્ષાવાળાં ઉત્પાદાદિની સત્તા વસ્તુ-(પદાર્થ)માં સ્વીકારવી જોઈએ, (અને એ પ્રમાણે-અર્થાત્ વસ્તુમાં ઉત્પાદાદિ ત્રણની સત્તા સ્વીકારવાથી) એક જ વસ્તુ ઉત્પાદાદિ ત્રણે સ્વરૂપવાળી કેમ નહિ ઘટે ? અર્થાત્ સુતરાં ઘટે.

(વં) નનૂત્પાદાદય इत्यादि परः । तद्वदिति कूर्मरोमवत् ।

(ટિં) तेषामिति उत्पत्तिव्ययध्रौव्याणाम् । अमी इति उत्पादादयः । तद्वदिति कूर्मरोमराजीवत् । तद्वदेवेति कूर्मराजीवदेव ।

§૧૦ કિન્ન । અપરમભ્યધિષ્મહિ પન્નાશતિ—

प्रध्वस्ते कलशे शुशोच तनया मौलौ समुत्पादिते

पुत्रः प्रीतिमुवाह कामपि नृपः शिश्राय मध्यस्थताम् ।

पूर्वाकारपरिक्षयस्तदपराकारोदयस्तद्वद्वया-

धारश्चैक इति स्थितं त्रयमयं तत्त्वं तथाप्रत्ययात् ॥૧॥

કારણ કે-તે અનુભવમાં કોઈ પણ આધક નથી, અર્થાત્ અસ્ખલરૂપ એટલા માટે છે કે-તેમાં નવા નવા પર્યાયોનું બુદ્ધું બુદ્ધું જ્ઞાન થાય છે છતાં એ પર્યાયોમાં રહેલ દ્રવ્યનો અનુભવ તો સદૈવ અસ્ખલરૂપ જ રહે છે, કારણ કે-પૂર્વ પર્યાયનો વિનાશ એ જ ઉત્તર પર્યાયની ઉત્પત્તિ છે પણ બ્રાન્ત જ્ઞાનમાં આમ નથી, કારણ કે-સંબંધમાં શ્વેત પર્યાયનો વિનાશ થઈ પીત પર્યાયનો ઉત્પાદ નથી થયો. આથી પીતજ્ઞાનને અસ્ખલરૂપ ન કહેવાય.

(૫૦) અન્વયદર્શનાદિતિ ત્રૈકાલ્યાનુવૃત્તિરન્વયઃ । પૂર્વાકારેત્યાદિ પૂર્વાકારવિનાશો સતિ અજહદ્વૃત્તેડન્વયી ચોડમૌ ઉત્તરાકારસ્તદુત્પાદાવિનાભાવી ।

(ટિ૦) પ્રમાણેનેતિ અયમન્વરઃ પ્રમાણેન વાખ્યત્ इत्यर्थः ॥ તસ્યેતિ પીતપર્યાયાનુભવસ્ય । સ્વ ઇતિ પીતપર્યાયાનુભવઃ । પૂર્વાકારેતિ પૂર્વાકારવિનાશો અજહદ્વૃત્તઃ પૂર્વસ્વભાવં નિઃસ્વરૂપ-મપરિત્યજન્ ચોડમૌ ઉત્તરાકારસ્તસ્યોત્પાદસ્તેનાવિનાભાવી નાન્તરીયકઃ । પૂર્વાકારવિનાશોડપિ । તત્સ્વભાવવલેન ઉત્તરાકારં ગૃહ્ણતીત્યર્થઃ ।

§૮ નનૂત્પાદાદયઃ પરસ્પરં મિથ્યન્તે નવા । યદિ મિથ્યન્તે, કથમેકં વસ્તુ ટ્યાત્મકમ્ ? । ન મિથ્યન્તે ચેત્, તથાપિ કથમેકં ટ્યાત્મકમ્ ? ।

તથાચ—

“યદ્યુત્પત્ત્યાદયો મિન્નાઃ કથમેકં ત્રયાત્મકમ્ ? ।

અથોત્પત્ત્યાદયોડમિન્નાઃ કથમેકં ત્રયાત્મકમ્ ?” ॥૧॥

इति चेत् ।

§૯ તદયુક્તમ્ । કથન્ચિદ્મિન્નલક્ષણત્વેન તેષાં કથન્ચિદ્વૈદામ્યુપગમાત્ । તથાહિ-ઉત્પાદ-વિનાશ-ધ્રૌવ્યાણિ સ્યાદ્મિન્નાનિ, મિન્નલક્ષણત્વાત્, રૂપાદિવત્ । નચ મિન્ન-લક્ષણત્વમસિદ્ધમ્ । અસતઃ આત્મલાભઃ, સતઃ સત્તાવિયોગઃ, દ્રવ્યરૂપતયાડનુવર્ત્તનં ચ સ્વરૂપાદાદીનાં પરસ્પરમસંક્રીર્ણાનિ લક્ષણાનિ સકલલોકસાક્ષિકાણ્યેવ । નચામી મિન્નલક્ષણા અપિ પરસ્પરાનપેક્ષાઃ, સ્વપુષ્પવદસત્ત્વાપત્તેઃ । તથાહિ—ઉત્પાદઃ કેવલો નાસ્તિ, સ્થિતિવિગમરહિતત્વાત્, કૂર્મરોમવત્, તથા વિનાશઃ કેવલો નાસ્તિ, સ્થિત્યુ-ત્પત્તિરહિતત્વાત્, તદ્વત્, એવં સ્થિતિઃ કેવલા નાસ્તિ, વિનાશોત્પાદરન્યત્વાત્, તદ્-દેવ, ઇત્યન્યોડન્યાપેક્ષાણામુત્પાદાદીનાં વસ્તુનિ સત્ત્વં પ્રતિપત્તવ્યમ્ । તથાચ કથં નૈકં ટ્યાત્મકમ્ ? ।

§૮ યૌગ—તમોએ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યાત્મક વસ્તુ કહી તો અહીં પ્રશ્ન છે કે વસ્તુમાં એ ત્રણે પરસ્પર મિન્ન છે કે અમિન્ન ? જો ઉત્પાદાદિ ત્રણે પરસ્પર મિત્ર હોય તો—એક જ વસ્તુ ઉત્પાદાદિ ત્રણે સ્વરૂપવાળી કઈ રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ ઉત્પાદાદિ ત્રણેય પરસ્પર, મિન્ન હોવાથી તેના સંબંધવાળી વસ્તુ પણ મિન્ન જ હોય માટે એ ત્રણેય રૂપ વસ્તુ ધરી શકતી નથી. ઉત્પાદાદિ ત્રણેય

आभ्यत्न, श्रेष्ठिकत्न, आ यथा प्रशदे तेन असत्त्व होय तो तेमां विशेषना गंध-असर) पणु कथां छे ? अथात् णिलंकुस विरोध नथी.

(पं०) नन्वित्यादि परः । अत्रेति अनेकान्ते । तदनवदातमिति सूरिः ।

(टि०) प्रध्वस्त इत्यादि ॥ कनककलशविनाशे नरपतिदुहितुः निष्प्रतिक्रियः शोकशङ्कुः समुन्मी-
लितवान् सुवर्णकलशमज्ञात् ॥ तत्सुवर्णनिर्मितो रत्नरश्मिकरम्बितः किरीटः क्षितिपतिना युवरा-
जाय ददे ॥ स मौलिलाभात् प्रमोदभागजनि । राज्ञो माध्यस्थ्यं मूलद्रव्यस्य सुवर्णस्य विद्यमान-
त्वात् । अत एव उत्पत्तिव्ययद्रौव्यात्मकं प्रमोदविषादमाध्यस्थ्यात्मकं च । पूर्वाकारेति पूर्वा-
कारस्य कलशलक्षणस्य विनाशः तस्मात्कलशादपरस्य मौलेरुदयः । तत् पूर्वोत्तराकारलक्षणं द्वयं
नस्याऽऽवार एक इति सुवर्णरूपः । इत्यपि त्रयं तथा प्रत्ययादिति त्रयात्मकस्य वस्तुतः
प्रतीतिः ।

नन्वत्रेत्यादि ॥ अन्यथेति असत्त्वपरिहाराभावे सत्त्वासत्त्वयोर्विशेषाभावे । तयो-
रिति सत्त्वासत्त्वयोः ॥ अविशेष इति अमेद ऐक्यमेवेत्यर्थः ॥ स्वरूपेणेति भावेन ।
पटत्वेति पररूपेण भावद्रव्यक्षेत्रकालरूपैरविद्यमानत्वम् ।

§१४ ये तु सौगताः परासत्त्वं नाभ्युपयन्ति, तेषां घटादेः सर्वात्मकत्व-
प्रसंगः । तथाहि—यथा घटस्य स्वरूपादिना सत्त्वम्, तथा यदि पररूपादिनाऽपि
स्यात्, तथा सति स्वरूपादित्ववत् पररूपादित्वप्रसक्तेः कथं न सर्वात्मकत्वं भवेत् ? ।
परासत्त्वेन तु प्रतिनियतोऽसौ सिध्यति ।

§१५ अथ न नाम नास्ति परासत्त्वम्, किन्तु स्वसत्त्वमेव तदिति चेत् । अहो !
नूतनः कोऽपि तर्कवितर्ककर्कशः समुल्लापः । न खलु यदेव सत्त्वम्, तदेवासत्त्वं
भवितुमर्हति, विधिप्रतिषेधरूपतया विरुद्धघर्माध्यासेनानयोरैक्यायोगात् । अथ पृथक्
तन्नाभ्युपगम्यते, नच नाभ्युपगम्यत एवेति किमिदमिन्द्रजालम् ? । ततश्चास्यानक्षरम-
सत्त्वमेवोक्तं भवति । एवं च यथा स्वासत्त्वासत्त्वात् स्वसत्त्वं तस्य, तथा परासत्त्वासत्त्वात्
परसत्त्वप्रसक्तिरनिवारितप्रसरा, विशेषाभावात् ।

§१६ अथ नाभावनिवृत्त्या पदार्थो भावरूपः, प्रतिनियतो वा भवति, अपि
तु स्वसामग्रीतः स्वस्वभावनियत एवोपजायत इति किं परासत्त्वेनेति चेत् ? ।
न किञ्चित् । केवलं स्वसामग्रीतः स्वस्वभावनियतोत्पत्तिरेव परासत्त्वात्मकत्वव्यतिरेकेण
नोपपद्यते । पारमार्थिकत्वासत्त्वासत्त्वात्मकस्वसत्त्वेनेव परासत्त्वासत्त्वात्मकपरसत्त्वेना-
प्युत्पत्तिप्रसंगात् ।

§१४ वणी, औद्धो के जेओ पदार्थमां परासत्त्व (पररूपादिपणु अभाव)
भानता नथी. तेथी तेओना भते घटादि पदार्थमां सर्वात्मकतानो (अेक व पदार्थमां
सर्वपदार्थरूपतानो) प्रसंग आवशे. ते आ प्रमाणे-जे प्रकारे घटादि पदार्थनुं
स्वरूपादिद्वारा सत्त्व छे, तेम जे पररूपादिद्वारा पणु सत्त्व थाय तो-पदार्थ स्व-

તથાચ સ્થિતં નિત્યાનિત્યાનેકાન્તઃ કાન્ત એવેતિ ।

૧૦૬ વળી પંચાશત્ અંશમાં પણ એમ કહ્યું છે કે—
“સુવર્ણનો કળાશ (ઘટ) નાશ પામ્યો તેથી પુત્રીને શોક થયો, (તેજ સુવર્ણનો) સુકુટ થયો તેથી પુત્રને હુર્ષ થયો અને રાજાએ માધ્યસ્થતા ધારણ કરી આ સ્થળે પૂર્વાકારનો નાશ થયો, ઉત્તરાકારની ઉત્પત્તિ થઈ અને અને તે બંનેના આધારરૂપ એક (સુવર્ણદ્રવ્ય) સ્થિત છે, માટે તથાપ્રકારના અનુભવથી તત્ત્વ ઉત્પાદાદિ ત્રણુભય છે, એ સિદ્ધ થયું.” અને એ પ્રમાણે નિત્યાનિત્યરૂપ અને-કાન્ત એ જ કાંત સુંદર છે એ સિદ્ધ થયું.

(૫૦) મૌલાવિતિ મુકુટે । તથા ચેતિ તથા ચ સતિ ।

§૧૧ एवं सदसदनेकान्तोऽपि ।

§૧૨ મન્વત્ર વિરોધઃ । કથમેકમેવ કુમ્માદિ વસ્તુ સચ્ચ, અસચ્ચ ભવતિ ? । સત્ત્વં હ્યસત્ત્વપરિહારેણ વ્યવસ્થિતમ્ , અસત્ત્વમપિ સત્ત્વપરિહારેણ, અન્યથા તયોરવિશેષઃ સ્યાત્ । તતશ્ચ તદ્દિ સત્ , કથમસત્ ?; અથાસત્ , કથં સદિતિ ? ।

§૧૩ તદનવદાતમ્ । યતો યદ્દિ યેનૈવ પ્રકારેણ સત્ત્વમ્ , તેનૈવાસત્ત્વમ્ , યેનૈવ ચાસત્ત્વમ્ , તેનૈવ સત્ત્વમભ્યુપેયેત, તદા સ્યાદ્વિરોધઃ । યદા તુ સ્વરૂપેણ ઘટાદિત્વેન, સ્વદ્રવ્યેણ હિરણ્મયાદિત્વેન, સ્વક્ષેત્રેણ નાગરાદિત્વેન, સ્વકાલત્વેન વાસન્તિકાદિત્વેન સત્ત્વમ્, પરરૂપાદિના તુ પટત્ત્વતન્તુત્વપ્રામ્યત્વપ્રૈષ્ઠિકત્વાદિનાસત્ત્વમ્ , તદા ક વિરોધગન્ધોઽપિ ।

§૧૧ એ જ પ્રમાણે સદ્-અસદ્-રૂપ અનેકાન્ત પણ સમજી લેવો.

§૧૨ યૌગ—આમાં તો વિરોધ દોષ છે, કારણ કે—એક જ કુંભાદિ પદાર્થ સત્ અને અસત્ કઈ રીતે હોઈ શકે ? કારણ કે—અસત્ત્વનો ત્યાગ કરીને ‘સત્ત્વ’ અને સત્ત્વનો ત્યાગ કરીને ‘અસત્ત્વ’ રહેલ છે, અને જો સત્ અને અસત્ ને પરસ્પરના પરિહારરૂપ નહિ માનો તો—સત્ત્વ અને અસત્ત્વનો કંઈ ભેદ રહેશે નહિ, અર્થાત્ તે બંનેનો અભેદ થવાથી એકરૂપ બની જશે, અને તેથી કરીને તે કુંભાદિ પદાર્થ જો સત્ હોય તો અસત્ કઈ રીતે ? અને અસત્ હોય તો સત્ કઈ રીતે ?

§૧૩ જૈન—તમારું આ કથન નિર્દોષ નથી. કારણ કે જે પ્રકારે સત્ત્વ છે, તે જ પ્રકારે અસત્ત્વ અને અસત્ત્વ છે તે જ પ્રકારે સત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો જ વિરોધ આવે, પરંતુ જો-સ્વરૂપથી ઘટાદિરૂપે, સ્વદ્રવ્યથી સુવર્ણાદિનો, સ્વક્ષેત્રથી નાગરાદિનો (નગરકાદિમાં હૃત્પન્ન થયેલનો) સ્વકાલથી વસંત ઋતુનો, એ પ્રકારે પદાર્થતું સત્ત્વ હોય, અને પરરૂપાદિ એટલે-પટત્ત્વ, તંતુત્ત્વ,

§૧૭ યૌગાસ્તુ પ્રગલ્ભન્તે—સર્વથા પૃથગ્ભૂતપરસ્પરાભાવામ્બ્યુપગમમાત્રેણ પદાર્થ-
પ્રતિનિયમપ્રસિદ્ધેઃ પર્યાપ્તં તેષામયત્ત્વાત્મકત્વકલ્પનાકદર્થનેનેતિ ।

§૧૮ તદસુન્દરમ્ । યતો યદા પટાઘભાવરૂપો ઘટો ન ભવતિ, તદા ઘટઃ
પટાદિરેવ સ્યાત્ । યથાચ ઘટસ્ય ઘટાભાવાદ્વિન્નત્વાદ્ ઘટરૂપતા, તથા પટાદેરપિ
સ્યાત્, ઘટાભાવાદ્વિન્નત્વાદેવ । કિંચ્ચ, ધર્મીષાં ભાવાનાં સ્વતો ભિન્નાનામ્, અભિ-
ન્નાનાં વા ભિન્નાભાવેન ભેદઃ ક્રિયતે । નાઘઃ પશ્નઃ, સ્વહેતુમ્ય એવ ભિન્નાનામેપાસુ-
ત્પત્તેઃ । નાપિ દ્વિતીયઃ, સ્વયમભિન્નાનામન્યોઽન્યાભાવાસંભવાત્ । ભાવાભાવયોશ્ચ ભેદઃ
સ્વત એવ વા સ્યાત્, અભાવાન્તરેણ વા । પ્રાચિ પક્ષે, ભાવાનામપિ સ્વરૂપેણૈવાયમસ્તુ,
ક્રિમપરેણાભાવેન પરિકલ્પિતેન ? । દ્વિતીયે, પુનરનવસ્થાનાપત્તિઃ, અભાવાન્તરેષ્વપ્યભાવા-
ન્તરાણાં ભેદકાનામવશ્યસ્વીકરણીયત્વાત્ । કથંચ્ચિદભિન્ને તુ ભાવાદભાવે ન કશ્ચિ-
દમૂદ્દશકલઙ્કાવકાશઃ । વસ્ત્વેવ હિ તત્તથા; સદસદંશયોસ્તથાપરિણતિરેવ હિ ઘટઃ પટો
વાઽભિધાયતે, ન કેવલઃ સદંશઃ, તતઃ કથં ઘટાદિઃ પરેણાત્માનાં મિશ્રયેત્ ? । ઇતિ
સૂક્તઃ સદસદનેકાન્તઃ । એવમપરેઽપિ ભેદાભેદાનેકાન્તાદયઃ સ્વયં ચતુરૈર્વિવેચનીયાઃ ॥૮॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोकालंकारे श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचि-

तायां रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां प्रमेयस्वरूप-

निर्णयो नाम पठचमः परिच्छेदः ॥ ५ ॥

§૧૭ અહીં યૌગો વળી આ પ્રમાણે વાગાડંબર કરે છે—

યૌગ—પદાર્થથી અત્યન્ત લિન્ન એવા ઇતરેતરાભાવના સ્વીકાર માત્રથી જ
પદાર્થના પ્રતિનિયમ—અર્થાત્ પદાર્થતુ નિયત સ્વસ્વરૂપ સિદ્ધ થઈ જાય છે, તે
પદાર્થોને, અસત્ત્વાત્મક કલ્પીને તેમની શા માટે કદર્થના કરવી ?

§૧૮ જૈન—યૌગોતુ ઉપરોક્ત કથન પણ પ્રશંસનીય નથી, કારણ કે—જો
પટાદિના અભાવરૂપ ઘટ ન હોય તો તે ઘટ પણ પટાદિરૂપ થઈ જશે. કારણ
કે—જેમ ઘટાભાવથી લિન્ન હોવાથી ઘટની ઘટરૂપતા છે તેમ ઘટાભાવથી લિન્ન
હોવાથી પટાદિની પણ ઘટરૂપતા થઈ જશે. વળી, આ ઘટપટાદિનો ભેદ અત્યન્ત
લિન્ન એવા ઇતરેતરાભાવને કારણે થાય છે, તો શું તે ઘટાદિ પદાર્થો સ્વતઃ
લિન્ન છે કે અલિન્ન ? સ્વતઃ લિન્ન તો નથી, કારણ કે—આ ઘટપટાદિ પદાર્થો
પોતાના કારણેથી જ લિન્ન રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ ઉત્પત્તિના હેતુઓ
જ લિન્ન હોવાથી પદાર્થો લિન્ન છે, પણ સ્વતઃ લિન્ન નથી. સ્વતઃ અલિન્ન
પણ નથી, કારણ કે—સ્વયં અલિન્ન પદાર્થોમાં ઇતરેતરાભાવનો સંભવ જ નથી.

વળી, ભાવ અને અભાવનો ભેદ શાથી થાય છે ? સ્વતઃ થાય છે કે બીજા
કોઈ અભાવ દ્વારા ? સ્વતઃ ભેદ થતો હોય તો ભાવોમાં પણ સ્વતઃ—એટલે કે
સ્વરૂપથી જ ભેદ કેમ ન થાય ? તો પછી બીજા અભાવને ભેદના કારણરૂપે કદર્થ-

રૂપની જેમ પરરૂપ પણ બની જશે. તેથી તે સર્વાત્મક કેમ નહિ થાય ? પણ જે પદાર્થમાં પરાસત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો તે પદાર્થ પ્રતિનિયત-(વિશેષ-રૂપ) સિદ્ધ થાય છે.

૬૧૫ ઔદ્ધ—પરાસત્ત્વ કાંઈ જ નથી એમ અમે કહેતા નથી, પરંતુ સ્વ-સત્ત્વ એ જ પરાસત્ત્વ છે એમ કહીએ છીએ.

જૈન—અહો ! અઃ તો તમારું કોઈ નવું જ તર્ક વિતર્કથી કર્કશ-(કઠોર) એવું કથન છે, કારણ કે- જે સત્ત્વ જ છે તે અસત્ત્વ કેમ બની શકે ? કેમ કે-સત્ત્વ વિધિરૂપ છે, અને અસત્ત્વ પ્રતિષેધરૂપ છે. માટે વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય-દ્વારા આ બંનેમાં એકય ઘટી શકતું નથી.

ઔદ્ધ—અસત્ત્વને અમે પૃથક્-લિન્ન માનતા નથી.

જૈન—પણ તેને તમે નથી માનતા એમ પણ નથી, તો આ કેવી ઈન્દ્ર-બલની રચના કરી ? આથી તો તેમ મોંથી કહ્યા વિના પણ અસત્ત્વનું અસત્ત્વ જ કહ્યું એમ કહેવાશે, એથી કરીને જેમ પદાર્થ સ્વઅસત્ત્વનું અસત્ત્વ હોય તો તે પદાર્થનું અસત્ત્વ થાય છે, તેમ પરાસત્ત્વનું અસત્ત્વ હોય તો પર-સત્ત્વનો પણ પ્રસંગ આવે તેને તમે નિવારી શકશો નહિ, કારણ કે-બંને સ્થળે અસત્ત્વનું અસત્ત્વ સમાન જ છે.

૬૧૬ ઔદ્ધ—અલાવની નિવૃત્તિથી-(અલાવના અલાવથી) પદાર્થ લાવરૂપ કે પ્રતિનિયતરૂપ થતો નથી પરંતુ પોતાની કારણરૂપ સામગ્રીથી તે સ્વસ્વલાવ નિયત-સ્વસ્વરૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પરાસત્ત્વનું શું પ્રયોજન છે ?

જૈન--કશું નથી. પણ સ્વસામગ્રીથી તો કેવલ સ્વસ્વલાવમાં નિયતની-અર્થાત્ સ્વસત્ત્વાત્મકતાની જ ઉત્પત્તિ થાય છે પણ તે પરાસત્ત્વાત્મકતાથી લિન્ન છે એ તો ઘટતું નથી. આ એક વિચારણીય બાબત છે, કારણ કે તેથી માનવામાં, સ્વાસત્ત્વના અસત્ત્વરૂપ પારમાર્થિક સ્વસત્ત્વની જેમ પરાસત્ત્વના અસત્ત્વરૂપ પરમાર્થિકની પણ ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે.

(૫૦) સ્યાત્ સત્ત્વમ્ । પરાસત્ત્વેનેતિ અસ્મદભિમતેન ।

અથેત્યાદિ સૌગતઃ । અનયોરિતિ સત્ત્વાસત્ત્વયોઃ । ન ચ નાભ્યુપગમ્યત પ્વેતિ અપિ તુ સત્ત્વસમ્મિલિતત્વેનાભ્યુપગમ્યત એવ । અસ્યેતિ ઘટસ્ય । તસ્યેતિ પદાર્થસ્ય । તથા પરાસત્ત્વાસત્ત્વાદિત્યાદિ । પરા હિ તૈર્નિષિદ્ધમ્, અતસ્તસ્યાસત્ત્વાસત્ત્વમ્ । પરાસત્ત્વાચ્ચ પરસત્ત્વં વલાત્ પ્રાપ્નોતિ ।

(૫૦) અથેત્યાદિ બૌદ્ધઃ । અભાવનિવૃત્ત્યેતિ પરાસત્ત્વલક્ષણનિવૃત્ત્યા । ન કિઙ્ચિ-દ્વિત્યાદિ સ્પરિઃ । પારમાર્થિકેત્યાદિના એતદેવ વ્યાચ્છે । પરાસત્ત્વાસત્ત્વાત્મકપરાસત્ત્વે-નાઽપ્યુત્પત્તિપ્રસંગાદિતિ પરાસત્ત્વેઽનભ્યુપગમ્યમાને ।

(ટિ૦) તેપાં ઘટાદેરિત્યાદિઃ । અસાવિતિ ઘટાદિઃ ।

તદિતિ પરાસત્ત્વમિતિ । અનયોરિતિ સત્ત્વાઽસત્ત્વયોઃ । પૃથગિતિ મિદ્ધમ્ । તદિતિ અસત્ત્વમ્ । અસ્યેતિ તાથાગતસ્ય । પરાસત્ત્વં હિ તૈર્નિષિદ્ધમતસ્યાસત્ત્વમ્ । પરાસત્ત્વા-સત્ત્વાચ્ચ પરસત્ત્વં વલાત્ પ્રાપ્નોતિ । અસત્ત્વમિતિ અભાવઃ । તસ્યેતિ પદાર્થસ્ય ।

અર્હમ્
અથ ષષ્ઠઃ પરિચ્છેદઃ ।

एवं प्रमाणस्य लक्षणसंख्याविषयानाख्याय फलं स्फुटयन्ति—
यत्प्रमाणेन प्रसाध्यते तदस्य फलम् ॥१॥

§१ यद्वक्ष्यमाणमज्ञाननिवृत्त्यादिकं प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन साधकतमेन साध्यते,
तदस्य प्रमाणस्य फलमवगन्तव्यम् ॥१॥

अथैतत्प्रकारतो दर्शयन्ति—

तद्द्विविधमानन्तर्येण पारम्पर्येण च ॥२॥

तत्राद्यभेदमादर्शयन्ति—

तत्रानन्तर्येण सर्वप्रमाणानामज्ञाननिवृत्तिः फलम् ॥३॥

§१ अज्ञानस्य विपर्ययादेर्निवृत्तिः प्रध्वंसः स्वपरव्यवसितिरूपा फलं बोद्ध-
व्यम् ॥३॥

अथापरप्रकारं प्रकाशयन्ति—

पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य तावत् फलमौदासीन्यम् ॥४॥

§१ औदासीન્યં સાક્ષાત્સમસ્તાર્થાનુભવેઽપિ હાનોપાદાનેચ્છાવિરહાન્માધ્યસ્થ્ય-
મુપેક્ષેત્યર્થઃ । કુત્ત્વમિતિ ચેદ્ ઉચ્યતે, સિદ્ધપ્રયોજનત્વાત્ કેવલિનાં સર્વત્રૌદાસી-
ન્યમેવ ભવતિ, દ્વેયસ્ય સંસારતત્કારણસ્ય હાનાદુપાદેયસ્ય મોક્ષતત્કારણસ્યોપાદા-
નાત્ સિદ્ધપ્રયોજનત્વં નાસિદ્ધં ભગવતામ્ ॥૪॥

પ્રમાણના લક્ષણ સંખ્યા અને વિષયને કહ્યા પછી ફલનું નિરૂપણ—

પ્રમાણ દ્વારા જે સિદ્ધ કરવામાં આવે તે પ્રમાણનું ફલ છે. ૧.

§૧ સાધકતમરૂપ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ દ્વારા આગળ જેનું સ્વરૂપ કહેવાશે તે અજ્ઞાનનો નાશ આદિ જે સિદ્ધ કરાય તે પ્રમાણનું ફલ બાણુ. ૧.

ફલના ભેદો—

તે જે પ્રકારે છે,—અનન્તર—સાક્ષાત્ ફલ અને પરંપરા ફલ. ૨.

ફલના પ્રથમ પ્રકારનું નિરૂપણ—

અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવી એ સર્વ પ્રમાણોનું અનન્તર ફલ છે. ૩.

§૧ વિપર્યયાદિરૂપ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ—એટલે પ્રધ્વંસ, અર્થાત્ સ્વપરવ્યવ-
સાયને સર્વ પ્રમાણોનું અનન્તર ફલ બાણુ. ૩.

ફલના બીજા પ્રકાર નું નિરૂપણ—

કેવલજ્ઞાનનું પરંપરાથી ફલ ઉદાસીનતા છે. ૪,

વાની શી જરૂર છે ? અન્ય અભાવથી ભેદ થતો હોય તો અનવસ્થા દોષ આવશે. કારણ કે, અન્ય અભાવોમાં પણ ભેદ કરનાર અન્ય અભાવો અવશ્ય સ્વીકારવા પડશે જ. પરંતુ જો ભાવથી અભાવને કથંચિદ્ અભિન્ન માનવામાં આવે તો આવા કોઈ કલંક(દોષ)ને સ્થાન નથી, કારણ કે-વસ્તુ જ તેવા પ્રકારની-સદ-સત્સ્વભાવવાળી છે, કારણ કે-સદંશ કે અસદંશની તથા પ્રકારની પરિણતિ જ ઘટ અથવા પટ કહેવાય છે. પરંતુ કેવલ 'સદંશ જ' ઘટ કહેવાતો નથી, એટલે જેથી કરીને ઘટાદિ પોતાને ખીજની સાથે મિશ્રિત કેમ કરે ? અર્થાત્ ઘટ પટ-રૂપ કેમ ખની જાય ?

એટલા માટે સદસદનેકાન્તનું કથન સુસંગત છે અને ચતુર પુરુષોએ એ જ પ્રકારે ભેદાભેદાનેકાન્ત આદિ સ્વયં વિચારી લેવા.

આ પ્રમાણે “પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોક” નામના ગ્રન્થમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય-મહારાજ વિરચિત “રત્નાકરાવતારિકા” નામની લઘુટીકામાં ‘પ્રમેયસ્વરૂપનો નિર્ણય’ એ નામના પાંચમા પરિચ્છેદને શ્રીરૈવતાચલચિત્રકૂટાદિ પ્રાચીન (જીર્ણ) તીર્થોદ્ધારક શ્રીવિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મહાયવિજય-જીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ ગુર્જર ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(૫૦) સર્વથેત્યાદિ પદાર્થાત્ ।

ઘટાભાવાઙ્ગિન્નત્વાદેવેતિ પટો હિ ઘટરૂપઃ પ્રાપ્નોતિ ઘટાભાવાઙ્ગિન્નત્વાત્ ।
ભાવાનામિતિ ઘટપટાદીનામ્ । મિન્નાભાવેનેતિ અત્યન્તમિન્નપરસ્પરાભાવેન । અન્યોન્યાભા-
વાઽસમ્ભવાદિતિ વૃક્ષશિશપયોરિવ । ભાવાભાવયોરિતિ પદાર્થપરસ્પરાભાવયોઃ । કથઙ્ચિ-
દમિન્ને ઇતિ જૈનામિમદે ॥છા॥

અત્ર પદ્મપરિચ્છેદે વાદસ્થલાનિ—

યોગાભિપ્રેતસ્વતન્ત્રસામાન્યવિશેષનિરાકરણમ્ ॥૧॥, તત્રાપિ પ્રથમં પૈઠરામિમતથ્યક્તિ-
સર્વગતસામાન્યનિરાસઃ (૧), તતઃ પૈલુકામિમતસર્વસર્વગતસામાન્યનિરાસઃ (૨), તત્રૈવ સામાન્ય-
વિશેષાત્મકાર્થસ્થાપનમ્ ॥૨॥ તિર્યક્સામાન્યે અન્યવ્યાવૃત્તિમાત્રસામાન્યવાદિનિરાકરણમ્ (૧),
ઋર્ધ્વતાસામાન્યે ક્ષણિકવાદિનિરાકરણમ્ (૨), તત્રૈવ દ્રવ્યે પર્યાયયોર્ભેદામેદસ્થાપનમ્ (૩) તત્રૈવ
નિર્હેતુકવિનાશનિરાસેન સહેતુકવિનાશસ્થાપનમ્ ॥૩॥ યોગામિમતધર્મધર્મિમેદનિરાસેન તદ્ભેદા-
મેદસ્થાપનમ્ ॥૪॥ તત્રૈવ નિત્યૈકાન્તનિરાસઃ (૧), ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મકસ્થાપનમ્ ॥૫॥ સૌગતા-
મિમતપરાસત્ત્વનિષેધનિરાકરણમ્ ॥૬॥ ઇતરેતરાભાવસ્ય સર્વથા પૃથગ્ભાવાનારાસેન પદાર્થાનામસદા-
ત્મકત્વસ્થાપનમ્, એવં ચ સદસદનેકાન્તસ્થાપનમ્ ॥૭॥ એવં પદ્મપરિચ્છેદે વાદાઃ સપ્ત ૭, તદઃતર્ભાવ-
ર્ભેદેન અન્તર્ભાવયુક્તિશ્ચ દર્શિતૈવ ॥છા॥

(ટિ૦) સર્વથા પૃથગ્ભૂતેત્યાદિ ॥ તેષામિતિ ભાવાનામ્ ।

સ્યાદિતિ ઘટરૂપતેતિ શેષઃ । મિન્નાભાવેનેતિ સર્વથા મિન્નેનેતિમુષ્ટિઃ । ષષામિતિ
પદાર્થાનામ્ । અયમિતિ અમેદઃ ॥ ૮ ॥

इति श्रीसाधुपूर्णिमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसुरिशिष्यपं०ज्ञानचन्द्र-
विरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके पञ्चमः परिच्छेदः ॥ छ ॥ ग्रन्थाग्रम् १७०,
अ० २० ॥ छ ॥ श्रीः ॥

તત્પ્રમાણતઃ સ્યાદ્ધિન્નમભિન્નં ચ પ્રમાણફલત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ ॥૬॥

તદિતિ પ્રકૃતં ફલં પરામૃશ્યતે ॥૬॥

અથાત્રાશઙ્કચ વ્યભિચારમપસારયન્તિ—

ઉપાદાનબુદ્ધ્યાદિના પ્રમાણાદ્ધિન્નેન વ્યવહિતફલેન હેતોર્વ્યભિચાર
ઇતિ ન વિભાવનીયમ્ ॥૭॥

પ્રમાણફલં ચ ભવિષ્યતિ, પ્રમાણાત્ સર્વથા ભિન્નં ચ ભવિષ્યતિ, યથોપાદાન-
બુદ્ધ્યાદિકમિતિ ન પરામર્શનીયં યૌગૈરિત્યર્થઃ ॥૭॥

અત્ર હેતુઃ—

તસ્યૈકપ્રમાતૃતાદાત્મ્યેન પ્રમાણાદ્ભેદવ્યવસ્થિતેઃ ॥૮॥

૯કપ્રમાતૃતાદાત્મ્યમપિ કુતઃ સિદ્ધમિત્યાશઙ્કચાહુઃ—

પ્રમાણતયા પરિણતસ્યૈવાત્મનઃ ફલતયા પરિણતિપ્રતીતેઃ ॥૯॥

§૧ યસ્યૈવાત્મનઃ પ્રમાણાકારેણ પરિણતિસ્તસ્યૈવ ફલરૂપતયા પરિણામ ઇત્યેક-
પ્રમાત્રપેક્ષયા પ્રમાણફલયોરભેદઃ ॥૯॥

પ્રમાણુતું ફલ પ્રમાણુથી સર્વથા ભિન્ન છે, એવું કહેનાર યૌગ, અને સર્વથા અભિન્ન છે એવું કહેનાર બૌદ્ધના મતનું નિરસન કરવા માટે, અને સ્વમતની સિદ્ધિ કરવા માટે પ્રમાણ (હેતુ)—

તે પ્રમાણુથી કથંચિદ્ ભિન્ન છે, અને કથંચિદ્ અભિન્ન છે, અન્યથા પ્રમાણ અને ફલનો સંબંધ ઉપપન્ન—(ચુકિતચુકત) નહિ થાય. ૬.

§૧ સૂત્રમાં તે એટલે ફલ સમજવું, ૬.

ઉક્ત હેતુમાં શંકા કરી વ્યભિચાર દોષાપત્તિ અને તેનું નિરાકરણ—

ઉપાદાન બુદ્ધ્યાદિરૂપ વ્યવહિત ફલ—(પરંપરાફલ) પ્રમાણુથી સર્વથા ભિન્ન છે તેથી ઉપરોક્ત હેતુમાં વ્યભિચાર આવશે એવો વિચાર કરવો ન જોઈએ. ૭.

§૧ પ્રમાણુતું ફલ હોય અને છતાં પણ તે પ્રમાણુથી સર્વથા ભિન્ન હોય જેમકે—ઉપાદાન બુદ્ધ્યાદિ, એમ યૌગોએ માનવું નહિ. ૭. તેમાં હેતુ—

કારણ કે તે ઉપાદાન બુદ્ધિ આદિરૂપ વ્યવહિત ફલનો એક પ્રમાણમાં તાદાત્મ્ય સંબંધ હોઈ પ્રમાણુથી અભિન્ન છે. ૮

પ્રમાણ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? એ શંકાનું નિરસન—

કારણ કે—પ્રમાણરૂપે પરિણામ પામેલ આત્મા જ ફલરૂપે પરિણામ પામે છે એ અનુભવસિદ્ધ છે. ૯.

§૧ જે આત્માની પ્રમાણરૂપે પરિણતિ થાય છે તે આત્માનો જ ફલરૂપે પરિણામ થાય છે માટે એક પ્રમાણની અપેક્ષાએ પ્રમાણ અને ફલમાં અભેદ છે. ૯.

§૧ કેવલજ્ઞાન દ્વારા સમસ્ત પદાર્થોનો સાક્ષાત્ અનુભવ હોવા છતાં તેમનો ત્યાગ કરવાની કે ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છાનો અભાવ હોવાથી તેમને વિષે માધ્યસ્થભાવ છે, તે ઉદાસીનતા-ઉપેક્ષા કહેવાય છે.

શંકા—કેવલીઓમાં ઉદાસીનતાનું શું કારણ છે ?

સમાધાન—કેવલીઓનું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયેલ હોવાથી એટલે કે તેઓ કૃતકૃત્ય હોવાથી, સર્વત્ર ઉદાસીન હોય છે.

શંકા—કેવલીનું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયું છે એમ શાથી કહો છો ?

સમાધાન—હૈય એટલે કે-ત્યાગ કરવા યોગ્ય સંસાર અને સંસારના કારણોનો ત્યાગ કરવાથી અને ઉપાદેય એટલે કે-ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ભોક્ષ અને તેનાં કારણોનું ઉપાદાન-(ગ્રહણ) કરેલ હોવાથી કેવલી ભગવન્તોનું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયું છે. ૪.

(ટિ૦) હૈયસ્યેત્યાદિ । પરિત્યાગ્યસ્ય સંસારસ્ય સંસારકારણસ્ય વા પરિહારાત્ । ઉપાદેયસ્યેતિ ગ્રાહ્યસ્ય મુક્તેર્મોક્ષનિદાનસ્ય વા સ્વીકારાત્ । ભગવતામિતિ સામાન્યકેવલિનાં તીર્થકરણાં ચ ॥ ૪ ॥

અથ કેવલવ્યતિરિક્તપ્રમાણાનાં પરમ્પરાફલં પ્રકટયન્તિ—

શેષપ્રમાણાનાં પુનરુપાદાનહાનોપેક્ષાવુદ્ધયઃ ॥૫॥

§૧ પારમ્પર્યેણ ફલમિતિ સંવન્ધનીયમ્ । તત ઉપાદેયે કુઙ્કુમકામિનીકર્પૂ-
રાદાવર્થે પ્રહણવુદ્ધિઃ, હેયે હિમમકરાજ્ઞારાદૌ પરિત્યાગવુદ્ધિઃ, ઉપેક્ષણીયેડર્થાનર્થા-
પ્રસાધકલ્લેનોપાદાનહાનાનર્હે જરત્તૃણાદૌ વસ્તુન્યુપેક્ષાવુદ્ધિઃ પારમ્પર્યેણ ફલમિતિ ॥૫॥

કેવલજ્ઞાન સિવાયના પ્રમાણોના પરંપરાથી ફલનું સ્વરૂપ—

બાકીનાં પ્રમાણોનું ઉપાદાનબુદ્ધિ, હાનબુદ્ધિ, અને ઉપેક્ષાબુદ્ધિ છે.

§૧ સૂત્રમાં ‘પરંપરાથી ફળ’ એ ભેડી દેવું, તેથી કરી—ઉપાદેય-ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કુંકુમ-કામિની-કર્પૂર આદિ પદાર્થોમાં ઉપાદાન-ગ્રહણ કરવાની બુદ્ધિ થવી, હૈય-ત્યાગ કરવા યોગ્ય હિમ-મકર-અંગારા આદિ પદાર્થોમાં હાન-ત્યાગ કરવાની બુદ્ધિ થવી, અને ઉપેક્ષણીય-પ્રયોજનને સિદ્ધ નહિ કરવાથી ગ્રહણ કરવા માટે અને અનર્થને સિદ્ધ નહિ કરવાથી ત્યાગવા માટે જે અયોગ્ય છે એટલે કે જે લાભ કે નુકસાન કરવાને અસમર્થ છે એવા બુદ્ધિ ધાસ વિગેરે પદાર્થોમાં ઉપેક્ષા બુદ્ધિ થવી એ ત્રણેય શેષ પ્રમાણો—એટલે પારમાર્થિક વિકલ-પ્રત્યક્ષ, સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણોનું પરંપરા ફલ. ૫.

(ટિ૦) હૈયે હીત્યાદિ । મમકારેતિ અન્તરજ્ઞે । અઙ્ગારાદાવિતિ બહિરજ્ઞે । ફલમપિ હાનોપાદાનોપેક્ષામેદેન ત્રયાત્મકમ્ ॥

પ્રમાણાત્ ફલસ્ય ભેદાભેદૈકાન્તવાદિનો યૌગસૌગતાન્નિરાકર્તૃ સ્વમતં ચ વ્યવ-
સ્થાપયિતું પ્રમાણયન્તિ—

કુત ઙ્યાહ—

કથઞ્ચિત્તસ્પાવિ પ્રમાણાદ્ભેદેન વ્પવસ્થાનાત્ ॥૧૩॥

અથઞ્ચિદિતિ વહ્યમાણેન પ્રકારેણ ॥૧૩॥

તમેવ પ્રકારં પ્રકાશયન્તિ—

સાધ્યસાધનભાવેન પ્રમાણફલયોઃ પ્રતીયમાનત્વાત્ ॥૧૪॥

યે હિ સાધ્યસાધનભાવેન પ્રતીયેતે, તે પરસ્પરં મિથેતે, યથા કુઠારઞ્ચિદે,
સાધ્યસાધનભાવેન પ્રતાંયેતે ચ પ્રમાણાજ્ઞાનનિવૃત્ત્યાહ્યકલ્પે ॥૧૪॥

અસ્થૈવ હેતોરસિદ્ધતાં પરિજિહોર્ષવઃ પ્રમાણસ્ય સાધનતાં તાવત્ સમર્થયન્તે—
પ્રમાણં હિ કરણાહ્યં સાધનમ્, સ્વપરવ્યવસિતૌ સાધકતમત્વાત્ ॥૧૫॥

૬૧ યત્ સ્વલ્પ ક્રિયાયાં સાધકતમમ્, તત્ કરણાહ્યં સાધનં, યથા પર-
શ્વધઃ, સાધકતમં ચ સ્વપરવ્યવસિતૌ પ્રમાણમિતિ ॥૧૫॥

એ જ હેતુમાં આપવામાં આવતા બીજાં વ્યભિચારનું નિરાકરણ —

પ્રમાણુથી અભિન્ન એવા અજ્ઞાનના નાશરૂપ સાક્ષાત્ ફલથી હેતુમાં વ્યભિ-
ચાર આવશે એવી શંકા ન કરવી. ૧૨.

૬૧ પ્રમાણનું ફલ હોય અને છતાં પણ તે ફલ પ્રમાણથી સર્વથા અભિન્ન
હોય, જેમકે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ—(નાશ). માટે ‘અન્યથા પ્રમાણ—ફલનો સંબંધ
ઉપપન્ન નહિ થાય’ એ હેતુમાં વ્યભિચાર આવશે, એમ બૌદ્ધોએ શંકા ન
કરવી ૧૨.

શા માટે શંકા ન કરવી ?—

તે સાક્ષાત્ ફલ પણ પ્રમાણથી કથંચિત્ ભિન્ન સિદ્ધ થતું હોવાથી. ૧૩.

૬૧ કથંચિત્—એ બાબતમાં આગળ પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે, તે
પ્રમાણે. ૧૩.

તે કેવી રીતે છે તેનું પ્રતિપાદન—

પ્રમાણ અને ફલ સાધ્ય અને સાધનરૂપે પ્રતીત થતાં હોવાથી (તે બન્ને
પરસ્પર કથંચિત્ ભિન્ન છે. ૧૪.

૬૧ જે સાધ્ય અને સાધનરૂપે જણાય તે પરસ્પર ભિન્ન હોય છે. જેમકે
કુઠાર—(કુહાડો) અને છેદનક્રિયા પ્રમાણ અને અજ્ઞાન નિવૃત્તિરૂપ ફલ પરસ્પર
સાધ્ય સાધનરૂપે જણાય છે. માટે તે બન્ને બુદ્ધાં છે. ૧૪.

સાધ્યસાધનભાવેન પ્રતીયમાનત્વ હેતુમાં સાધ્યસાધન ભાવરૂપ વિશેષણ
અસિદ્ધ હોવાથી.

ઉક્ત હેતુ અસિદ્ધ નથી એ બતાવવા પ્રમાણ સાધન છે—એવાનું
સમર્થન—

एतदेव भावयन्ति—

यः प्रमिमीते स एवोपादत्ते परित्यजत्युपेक्षते चेति सर्वसंव्यवहारि-
भिरस्खलितमनुभवात् ॥१०॥

§૧ ન સ્વલ્વન્યઃ પ્રમાતા પ્રમાણપર્યાયતયા પરિણમતેઽન્યથ્વોપાદાનહાનોપેક્ષા-
બુદ્ધિપર્યાયસ્વભાવતયેતિ કસ્યાપિ સચેતસોઽનુભવઃ સમસ્તીત્યર્થઃ ॥૧૦॥

यथोक्तार्थानभ्युपगमे दूषणमाहुः—

इतरथा स्वपरयोः प्रमाणफलव्यवस्थाविप्लवः प्रसज्जयेत ॥११॥

इतरथेत्येकस्यैव प्रमातुः प्रमाणफलतादात्म्यानङ्गीकारे इमे प्रमाणफले स्वकीये,
इमे च परकीये इति नैयत्यं न स्यादिति भावः । तदित्थमुपादानादौ व्यवहिते फले
प्रमाणादभेदस्यापि प्रसिद्धेर्न तेन प्रकृतहेतोर्व्यभिचार इति सिद्धम् ॥११॥

तेनुं न विवरणु आ प्रमाणे छे—

જે બાણુ છે, તે જ ગ્રહણુ કરે છે, ત્યાગ કરે છે, અને ઉપેક્ષા કરે છે. એવો
સમસ્ત વ્યવહાર કુશલ પુરુષોને અસ્ખલિત અનુભવ હોવાથી. ૧૦.

§૧ પ્રમાણુ પર્યાયરૂપે કોઈ એક આત્મા પરિણામ પામતો હોય અને
ઉપાદાનબુદ્ધિ—હાનબુદ્ધિ કે—ઉપેક્ષાબુદ્ધિ પર્યાયરૂપે કોઈ એક બીજો જ આત્મા
પરિણામ પામતો હોય એવો અનુભવ કોઈ પણ સલાન વ્યક્તિને નથી. ૧૦.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણુ ન માનવાથી આવતો દોષ—

અન્યથા સ્વ અને પરના પ્રમાણુ અને અને તેના ફલની વ્યવસ્થા નાશ
પામશે. ૧૧.

§૧ ‘અન્યથા’ એટલે કે એક જ પ્રમાતામાં અને ફલનો તાદાત્મ્ય સંબંધ
અલેદ સંબંધ ન સ્વીકારવામાં આવે તો—આ પ્રમાણુ અને ફલ સ્વકીય છે,
અને આ પ્રમાણુ અને ફલ પરકીય છે એવું નિયમન થઈ શકશે નહિ, તેથી
કરીને આ રીતે ઉપાદાન બુદ્ધિ આદિરૂપ વ્યવહિત ફલ—(પરંપરા ફલ)નો પ્રમાણુ
થી અલેદ પણ પ્રસિદ્ધ છે, માટે તે ઉપાદાન બુદ્ધિ આદિરૂપ વ્યવહિત ફલથી
પ્રકૃત હેતુને એટલે કે અન્યથા પ્રમાણુ અને ફલનો સંબંધ ઉપપન્ન નહિ
થાય—એ હેતુને (સૂ ૬) વ્યભિચાર નથી, એ સિદ્ધ થયું. ૧૧.

अथ व्यभिचारान्तरं पराकुर्वन्ति—

अज्ञाननिवृत्तिस्वरूपेण प्रमाणादभिन्नेन साक्षात्फलेन साधनस्यानेकान्त
इति नाशङ्कनीयम् ॥१२॥

પ્રમાણફલં ચ સ્યાત્, પ્રમાણાત્ સર્વથાઽપ્યભિન્નં ચ સ્યાત્, યથાઽજ્ઞાન-
નિવૃત્તિરિત્યનયાનૈકાન્તિકત્વં પ્રમાણફલવાન્યથાનુપપત્તેર્હેતોરિતિ ન શઙ્કનીયં શાક્યૈઃ ॥

जैन—એમ પણ કહી શકશે નહિ, કારણ કે-જો સ્વભાવનો ભેદ ન હોય તો વ્યાવૃત્તિનો ભેદ પણ યુક્તિસંગત થઈ શકતો નથી. અને વળી, અપ્રમાણ અને અફલની વ્યાવૃત્તિ દ્વારા એક જ પ્રમાણરૂપ વસ્તુમાં પ્રમાણ અને ફલની વ્યવસ્થા કરે છે તેમ પ્રમાણાન્તર અને ફલાન્તરની વ્યાવૃત્તિ દ્વારા તેમાં અપ્રમાણ અને અફલની પણ વ્યવસ્થા કેમ નહિ થાય ? અર્થાત્ થશે. ૧૬.

(પં૦) ॥ૐ નમઃ॥ અથ ષષ્ટપરિચ્છેદે કથં ચ પ્રમાણસ્યેત્યાદિ કથં ન સ્યાદિતિ યોગઃ । યથા પ્રમાણસ્યાપ્રમાણવ્યાવૃત્ત્યા પ્રમાણત્વવ્યવસ્થા, યથા ચ પ્રમાણફલસ્યાપ્રમાણફલવ્યાવૃત્ત્યા પ્રમાણફલત્વવ્યવસ્થા સ્યાત્, તથા પ્રમાણાન્તરવ્યાવૃત્ત્યાપ્રમાણત્વવ્યવસ્થા, ફલાન્તરવ્યાવૃત્ત્યા-ફલત્વવ્યવસ્થા સ્યાત્, કથં ન સ્યાદિતિ વાક્યાર્થઃ ॥૧૬॥

(ટિ૦) સર્વથાતાદાત્મ્યે હીત્યાદિ ॥ એકાન્તેન પ્રમાણફલયોરેકીભાવે પ્રમાણં ફલં વા સ્થિતિમાદધાતિ નોભયં વિરોધાવરોધાદિતિ । નહિ સારૂપ્યમિતિ અર્થાકારાત્ । અસ્યેતિ સૌગતસ્ય । અધિગતિરિતિ અધિગમરૂપમ્ । એકસ્યેવ પદાર્થસ્ય તદેવ વસ્તુ પ્રમાણં તદેવ ફલમ્ ।

કથં ચેતિ યથાપ્રમાણવ્યાવૃત્ત્યા પ્રમાણમ્, અફલવ્યાવૃત્ત્યા ફલમ્ । તથા પ્રમાણાન્તરવ્યાવૃત્ત્યા અપ્રમાણમ્, ફલાન્તરવ્યાવૃત્ત્યા અફલમ્ । ન ચ સર્વમતેષુ પ્રમાણત્વં ફલત્વં ચ સમાનં ભિન્નભિન્નસ્ય પ્રમાણસ્ય ફલસ્ય ચ સ્વીકારાત્ । તથાહિ—પ્રત્યક્ષાનુમાને દ્વે પ્રમાણે અધિગમરૂપં પ્રમાણફલમિતિ સૌગતાઃ । પ્રત્યક્ષાનુમાનોપમાનશાબ્દાનિ ચન્વારિ પ્રમાણાનીતિ ચાક્ષ-પાદાઃ । પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમાનિ ત્રીણિ પ્રમાણાનીતિ કાળાદાઃ । એતાન્યેવ ત્રીણિ પ્રમાણાનીતિ કપિલાઃ । પૂર્વ પૂર્વ પ્રમાણમુત્તરમુત્તરં ફલમિતિ જૈમિનીયપ્રમૃતયઃ । પ્રત્યક્ષપરોક્ષે દ્વે પ્રમાણે અજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ ફલમિતિ નિરપવાદસ્યાદ્વાદવાદાવદાતાઃ ॥૧૬॥

અથ પ્રસજ્જતઃ કર્તુરપિ સકાશાત્ પ્રસ્તુતફલસ્ય ભેદં સમર્થયન્તે—

પ્રમાતુરપિ સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયાયાઃ કથञ્ચિદ્ભેદઃ ॥૧૭॥

§૧ કર્તુરાત્મનઃ કિં પુનઃ પ્રમાણાદિત્યપિશબ્દાર્થઃ ॥૧૭॥

અત્ર હેતુમાહુઃ—

કર્તૃક્રિયયોઃ સાધ્યસાધકભાવેનોપલમ્ભાત્ ॥૧૮॥

યે સાધ્યસાધકભાવેનોપલમ્ભ્યેતે, તે ભિન્ને, યથા દેવદત્તદારુચ્છિદિક્રિયે, સાધ્ય-સાધકભાવેનોપલમ્ભ્યેતે ચ પ્રમાતૃસ્વપરવ્યવસિતિલક્ષણક્રિયે ॥

એતદ્વેત્વસિદ્ધતાં પ્રતિષેધન્તિ—

કર્તા હિ સાધકઃ, સ્વતન્ત્રત્વાત્; ક્રિયા તુ સાધ્યા, કર્તૃનિર્વર્ત્ય-
ત્વાત્ ॥૧૯॥

સ્વમાત્મા તન્ત્રં પ્રધાનમત્યેતિ સ્વતન્ત્રસ્તદ્વાવસ્તત્ત્વં તસ્માત્ । યઃ ક્રિયાયાં સ્વતન્ત્રઃ સ સાધકો, યથા દારુચ્છિદાયાં વ્રથનઃ, સ્વતન્ત્રશ્ચ સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયાયાં પ્રમાતૈતિ । સ્વતન્ત્રત્વં કર્તુઃ કુતઃ સિદ્ધમ્ ? इति चेत् । ક્રિયાસિદ્ધાવપરાયત્તતયા પ્રાધાન્યેન વિવક્ષિતત્વાત્ । સ્વપરવ્યવસિતિલક્ષણા ક્રિયા પુનઃ સાધ્યા, કર્તૃનિર્વર્ત્ય-

પ્રમાણ કરણ નામનું સાધન છે. કારણ તે—તે સ્વપર નિશ્ચયથી સાધક તમ છે. ૧૫.

૬૧ અનેક સાધનોમાંથી જે સાધનના વ્યાપારથી ફલ-કાર્યની સિદ્ધિ થાય તે સાધકતમ છે તેવું સાધન કરણ કહેવાય છે. જેમકે—કુહાડાના વ્યાપારથી છેદનક્રિયા સિદ્ધ થાય છે, માટે છેદન ક્રિયામાં કુહાડો સાધકતમ છે, તેવી જ રીતે સ્વપર વ્યવસાય—(નિશ્ચય) પ્રમાણથી સિદ્ધ થતો હોવાથી પ્રમાણ સાધક તમ હોઈ કરણ નામનું સાધન છે.

અથ ફલસ્ય સાધ્યત્વં સમર્થયન્તે—

સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયારૂપાજ્ઞાનનિવૃત્ત્યાહ્યં ફલં તુ સાધ્યમ્, પ્રમાણ-

નિષ્પાદ્યત્વાત્ ॥૧૬॥

૬૧ યપ્રમાણનિષ્પાદ્યમ્, તત્ સાધ્યં, યથોપાદાનવુદ્ધચાદિકં, પ્રમાણનિષ્પાદ્યં ચ પ્રકૃતં ફલમિતિ । તન્ન, પ્રમાણાદેકાન્તેન ફલસ્યાભેદઃ સાધીયાન્ । સર્વથા તાદાત્મ્યે હિ પ્રમાણફલયોર્ન વ્યવસ્થા, તદ્ભાવવિરોધાત્ । નહિ સારૂપ્યમસ્ય પ્રમાણમ્, અધિગતિઃ ફલમિતિ સર્વથા તાદાત્મ્યે સિદ્ધ્યતિ; અતિપ્રસક્તેઃ ।

૬૨ નનુ પ્રમાણસ્યાસારૂપ્યવ્યાવૃત્તિઃ સારૂપ્યમ્, અનધિગતિવ્યાવૃત્તિરધિગતિરિતિ વ્યાવૃત્તિભેદાદેકસ્યાપિ પ્રમાણફલવ્યવસ્થેતિ ચેત્, નૈવમ્ । સ્વભાવભેદમન્તરેણાન્યવ્યાવૃત્તિભેદસ્યાપ્યનુપપત્તેઃ । કથં ચ પ્રમાણસ્યાપ્રમાણાફલવ્યાવૃત્ત્યા પ્રમાણફલવ્યવસ્થાવત્પ્રમાણાન્તરફલાન્તરવ્યાવૃત્ત્યા અપ્રમાણત્વસ્યાફલત્વસ્ય ચ વ્યવસ્થા ન સ્યાદ્ । ઈતિ ॥૧૬॥

હવે ફલ સાધ્ય છે એ કથનનું સમર્થન—

સ્વ અને પરનો નિશ્ચય થવારૂપ અજ્ઞાન નિવૃત્તિ (નાશ) નામનું ફલ તે સાધ્ય છે. કારણ કે—તે પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૬.

૬૧ જે પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થવાયોગ્ય હોય તે તેનું 'સાધ્ય' છે. જેમકે—ઉપાપાન બુદ્ધિ આદિ, અને 'સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયા'રૂપ પ્રકૃત ફલ પણ પ્રમાણથી ઉત્પન્ન કરાય છે, માટે તે સાધ્ય છે. તે કારણે પ્રમાણથી ફલનો એકાન્ત અલેદ ઉચિત નથી, કારણ કે—એકાન્ત અલેદ કહેવાથી પ્રમાણ અને ફલની અવસ્થા જ બની શકશે નહિ, કારણ કે—એકાન્ત અલેદમાં પ્રમાણફલલાવનો વિરોધ છે. અર્થાત્ આ પ્રમાણ અને આ તેનું ફલ એવો સંબંધ બની શકશે નહિ. કારણ કે—સર્વમાં તાદાત્મ્ય હોય તો જ્ઞાનનું સાધ્ય(તદાકારતા)એ પ્રમાણ છે, અને અધિગતિ—(વિષયનું જ્ઞાન) એ ફલ છે, એ પ્રમાણે અતિપ્રસંગ હોવાથી સિદ્ધ નહિ થાય.

૬૨ બૌદ્ધ—અસાધ્યની વ્યાવૃત્તિ તે સાધ્ય અને અનધિગતિની વ્યાવૃત્તિ તે અધિગતિ, એ પ્રમાણે વ્યાવૃત્તિના લેહથી એક જ પ્રમાણરૂપ વસ્તુમાં પ્રમાણ અને ફલની વ્યવસ્થા સિદ્ધ થશે.

સ્ય ત્; ન તુ દ્વયમ્, અભેદપ્રતિજ્ઞાવિરોધાત્ । એકાન્તભેદે તુ ક્રિયાક્રિયાવતોર્વિવ-
ક્ષિતપદાર્થસ્યૈવેયં ક્રિયેતિ સંબન્ધાવધારણં ન સ્યાદ્, ભેદાવિશેષાદશેષવસ્તુનામપ્યસૌ
કિં ન ભવેત્ ? । ન ચ સમવાયોઽત્ર નિયામકતયા વક્તું યુક્તઃ, તસ્યાપિ વ્યાપકત્વેન
તન્નિયામકતાયામપર્યાત્તવાત્ । તસ્માદ્દેશભેદૈકાન્તપક્ષયોઃ પ્રતિનિયતક્રિયાક્રિયાવદ્વાવ-
મજ્જપ્રસજ્ઞઃ સુવ્યક્ત ઇતિ કથચ્ચિદવિષ્વમ્ભૂતૈવ ક્રિયા ક્રિયાવતઃ સકાશાદઙ્ગીકર્તુમુ-
ચિતા ॥૨૦॥

એનું જ સમર્થન—

ક્રિયા ક્રિયાવાન (કર્તા)થી એકાન્ત અલિન્ન નથી અથવા એકાન્ત લિન્ન
પણુ નથી, કારણ કે-એકાન્ત અલિન્ન કે એકાન્ત લિન્ન માનવાથી નિયત ક્રિયાનો
નિયત ક્રિયાવાન સાથેના સંબંધનો અભાવ થઈ જશે. ૨૦

૬૧ 'એકાન્ત અલિન્ન નથી' એ શબ્દથી સૌગતે સ્વીકારેલ એકાન્ત અલેહ
અને 'એકાન્ત લિન્ન નથી' શબ્દથી વૈશેષિક વિગેરેએ સ્વીકારેલ એકાન્ત લેહનો
અંતકાર પ્રતિક્ષેપ-નિષેધ કરે છે. ક્રિયા અને ક્રિયાવાન એ બન્નેનો એકાન્ત
અલેહ માનવામાં આવે તો—તાત્ત્વિકદૃષ્ટિએ માત્ર ક્રિયાવાન જ વિદ્યમાન-
(ખાકી) રહે, પણ બન્ને નહિ, કારણ કે-બન્નેની વિદ્યમાનતા જો માનવામાં આવે
તો બન્નેમાં અલેહ છે, એ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય. તેવી જ રીતે ક્રિયાવાનમાં
એકાન્ત લેહ માનવામાં આવે તો આ ક્રિયા વિવક્ષિત પદાર્થની જ છે, એ પ્રમાણે
નિશ્ચય થઈ શકશે નહિ. કારણ કે-સમાન રૂપે લેહ સકલ સાથે હોઈ ખીલ
બંધી વસ્તુની પણ ક્રિયા કેમ નહિ બની જાય ? અર્થાત્ બની જશે.

શંકા—સર્વત્ર લેહ સમાન હોવા છતાં જે ક્રિયા અને ક્રિયાવાનનો સમ-
વાય હોય તે ક્રિયા તેની. એમ સમવાય સંબંધ નિયામક છે.

સમાધાન—આ રીતે સમવાયને નિયામક કહેવો તે યોગ્ય નથી કારણ કે-
સમવાય પણ સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી વિવક્ષિત ક્રિયા-ક્રિયાવાનના સંબંધનો
નિયામક થવાને સમર્થ નથી. તેથી એકાન્ત લિન્ન માનવામાં પ્રતિનિયત ક્રિયા
ક્રિયાવાનના સંબંધના ભંગ-અભાવ)નો પ્રસંગ સ્પષ્ટ જ છે. માટે ક્રિયાને
ક્રિયાવાનથી કથંચિત્ અલિન્નરૂપે જ સ્વીકારવી એ યોગ્ય છે. ૨૦.

(૫૦) ન ચ સમવાયોઽત્ર નિયામકતયા વક્તુમિત્યાદિ ગથે । તન્નિયામક-
તાયામિતિ । વિવક્ષિતપદાર્થનિયામકતાયામ્ ॥૨૦॥

(ટિ૦) ક્રિયાયા ઇત્યાદિ ॥ એકાન્તેનેતિ એકાન્તાભેદપક્ષે ક્રિયાવાન ક્રિયા વા સ્યાન્નોભયમ્ ॥
એકાન્તેત્યાદિ । અસાચિતિ ક્રિયા । સર્વક્રિયાવતાં સકાશાદેકૈવ ક્રિયા મિત્તા । તતોઽસ્યૈ-
વેયં ક્રિયેતિ નિર્ણયાભાવાત્ । સાધ્યસાધકભાવસંબન્ધપૂર્વકત્વાન્નિર્ણયસ્ય ॥ અત્રેતિ ક્રિયાક્રિયા-
વતસંબન્ધે । તસ્યેતિ સમવાયસ્ય । તન્નિયામકૈતિ સમવાયોઽપ્યેકઃ સર્વવ્યાપકઃ । ક્રિયાક્રિયા-
વતોર્નિયમાધાને ન કુશલઃ ॥૨૦॥

ત્વાત્ ત્યા કર્તૃનિર્વર્ત્યા ક્રિયા, સા સાધ્યેતિવ્યવહારયોગ્યા, યથા સંપ્રતિપન્ના તથા
ચ સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયેતિ । તદેવં કર્તૃક્રિયયોઃ સાધ્યસાધકભાવેન પ્રતીયમાનત્વાદુ-
પપન્નઃ કથચ્ચિદ્દેદઃ ॥૧૧॥

પ્રસ્તુત ફલ કર્તાથી પણ ભિન્ન છે એ વાતનું પ્રસંગથી સમર્થન—

પ્રમાતા-(જ્ઞાતા)થી પણ સ્વપરના નિશ્ચયરૂપ ક્રિયાનો કથચિત્ ભેદ છે. ૧૭.

§૧ સૂત્રમાં અપિ શબ્દ છે તે એવું સૂચન કરે છે કે-સ્વપર વ્યવસિત-
ક્રિયારૂપ ફલ કથચિત્ ભિન્ન હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? ૧૭.

પ્રમાતા અને સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયામાં પરસ્પર કથચિત્ ભેદનું કારણ—
કર્તા અને ક્રિયાની સાધ્ય-સાધકરૂપે ઉપસંબંધ થતી હોવાથી. ૧૮.

જે સાધ્ય સાધકરૂપે જણાતા હોય છે, તે પરસ્પર ભિન્ન હોય છે. જેમકે-
દેવદત્ત અને કાષ્ઠગત (લાકડામાં રહેલી) છેદનક્રિયા, પ્રમાતા અને સ્વપરવ્યવ-
સિતિરૂપ ક્રિયા એ બંને પણ સાધ્ય-સાધકરૂપે જણાય છે. માટે પ્રમાતા અને
સ્વપરવ્યવસિતિરૂપ ક્રિયા પરસ્પર ભિન્ન છે. ૧૮.

ઉક્ત હેતુ અસિદ્ધિ નથી તે આ પ્રમાણે—

કર્તા જ સાધક છે, સ્વતન્ત્ર હોવાથી પણ ક્રિયા સાધ્ય છે, કર્તાથી ઉત્પન્ન
થતી હોવાથી ૧૯

§૧ સ્વ એટલે કે આત્મા, તન્ત્ર એટલે પ્રધાન-મુખ્ય. આત્મા પ્રધાન છે
જેમાં, તે સ્વતન્ત્ર. અહીં ભાવમાં 'ત્વ' પ્રત્યય કરીને હેતુમાં પંચમી છે. ક્રિયામાં
સ્વતન્ત્ર હોય તે સાધક કહેવાય છે. જેમકે-લાકડામાં રહેલ છેદન ક્રિયામાં સુથાર.
તેમ સ્વપરવ્યવસિતિરૂપ ક્રિયામાં પ્રમાતા સ્વતન્ત્ર છે.

શંકા—કર્તામાં સ્વતન્ત્રતા કઈ રીતે સિદ્ધ છે ?

સમાધાન—ક્રિયાની સિદ્ધિમાં કર્તા પરાધીન ન હોવાથી તેની પ્રાધાન્યરૂપે
વિવક્ષા થાય છે તેથી તે સ્વતન્ત્ર હોવાથી સાધક છે. સ્વતન્ત્ર છે, પરંતુ
સ્વપરવ્યવસિતિરૂપ ક્રિયા તો કર્તાથી ઉત્પાદ્ય (જન્ય) હોવાથી સાધ્ય છે. જે
ક્રિયા કર્તાથી જન્ય હોય તે ક્રિયા 'સાધ્ય' એવા નામે વ્યવહારને યોગ્ય છે.
જેમકે-સંપ્રતિપન્ન ક્રિયા. એટલે કે જેને વિષે કશો વિવાદ નથી એવી ક્રિયા
જેમ સાધ્ય કહેવાય છે તેમ સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયા પણ કર્તૃજન્ય હોઈને સાધ્ય
રૂપ છે. આ પ્રમાણે કર્તા અને ક્રિયા પરસ્પર સાધ્ય અને સાધકરૂપે જણાતા
હોવાથી તેમાં કથચિદ્ ભેદ યુક્તિયુક્ત જ છે. ૧૯.

एनमेवार्थं द्रढयन्ति—

न च क्रिया क्रियावतः सकाशादभिन्नैव, भिन्नैव वा; प्रतिनियत-

क्रियाक्रियावद्भावभङ्गप्रसङ्गात् ॥२०॥

§૧ અભિન્નૈવેત્યનેન સૌગતસ્વીકૃતમભેદૈકાન્તં, ભિન્નૈવેત્યનેન તુ વૈશેષિકાદ્વિમતં
ભેદૈકાન્તં પ્રતિક્ષિપન્તિ-ક્રિયાયાઃ ક્રિયાવત્ એકાન્તેનાભેદે હિ ક્રિયાવન્માત્રમેવ તાત્વિકં

ચાર દોષ આવે છે. માટે આ પ્રમાણે સમસ્ત પ્રમાણુફલ વ્યવહારને કાલ્પ-
નિક કહેનાર વાદીને પરમાર્થથી પોતાના ઈષ્ટ મતની સિદ્ધિમાં વિરોધ સ્પષ્ટ
જ છે. ૨૧.

(૫૦) સાંવૃતત્વસ્યેતિ ભવદમીષ્ટસ્ય ॥૨૧॥

(ટિ૦) તત્ત્વાસાવિત્યાદિ ॥ તદિતિ સાંવૃતત્વમ્ । અસાવિતિ સાંવૃતપ્રમાણફલવ્યવહારવાદી ।
તસ્યેતિ અપ્રમાણસ્ય । તસ્માદિતિ સાંવૃતપ્રમાણાત્ । અનેનૈવેતિ સાંવૃતત્વપ્રાહકસ્યાસાંવૃત-
ત્વેનૈવ ॥૨૧॥

પ્રસ્તુતમેવાર્થં નિગમયન્તિ—

તતઃ પારમાર્થિક એવ પ્રમાણફલવ્યવહારઃ સકલપુરુષાર્થસિદ્ધિહેતુઃ
સ્વીકૃત્ત્વયઃ ॥૨૨॥

એવં પ્રમાણં સ્વરૂપાદિભિઃ પ્રરૂપ્યેદાનીં હેયજ્ઞાને સતિ તદ્વાનાદુપાદેયં સમ્ય-
ગુપાદાતું પાર્યતે, અતસ્તત્સ્વરૂપાદ્યાભાસમપ્યાહુઃ—

પ્રમાણસ્ય સ્વરૂપાદિચતુષ્ટયાદિવિપરીતં તદ્ભાસમ્ ॥૨૩॥

પૂર્વપરિચ્છેદપ્રતિપાદિતાત્ પ્રમાણસંબન્ધિનઃ સ્વરૂપાદિચતુષ્ટયાત્ સ્વરૂપસંખ્યા-
વિષયફલઝક્ષણાદિવિપરીતમપરં સ્વરૂપાદિચતુષ્ટયાભાસં સ્વરૂપાભાસં, સંખ્યાભાસં
વિષયાભાસં, ફલાભાસં ચેત્યર્થસ્તદ્વાદાભાસત્ इति કૃત્વા ॥૨૩॥

પ્રસ્તુત અર્થ-પ્રકરણનો ઉપસંહાર દ્વારા નિગમન—

તેથી સકલ પુરુષાર્થની સિદ્ધિના કારણરૂપ—પ્રમાણ અને ફલનો વ્યવ-
હાર વાસ્તવિક છે, એમ સ્વીકારવું જોઈએ. ૨૨.

એ પ્રમાણે સ્વરૂપ, સંખ્યા, વિષય અને ફલદ્વારા પ્રમાણનું વર્ણન કરીને
(હેયનું જ્ઞાન હોય તે જ તેનો ત્યાગ કરીને ઉપાદેય વસ્તુનું) સમ્યગ્ ઉપાદાન
કરી શકાય છે, માટે હેય એવા પ્રમાણના સ્વરૂપાભાસ, સંખ્યાભાસ, વિષયા-
ભાસ, અને ફલાભાસનું વર્ણન કરવામાં આવે છે—

પ્રમાણના સ્વરૂપ આદિ ચારથી વિપરીત તે તદ્ભાસ છે. ૨૩.

પૂર્વ પરિચ્છેદોમાં પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણ સંબંધી સ્વરૂપાદિ ચાર એટલે કે
સ્વરૂપ-સંખ્યા-વિષય અને ફલ એ ચારથી વિપરીત એટલે ઉલટા એવા અન્ય
સ્વરૂપાભાસ આદિ ચાર આભાસો છે. તે—સ્વરૂપાભાસ, સંખ્યાભાસ, વિષયા-
ભાસ અને ફલાભાસ એટલા માટે કહેવાય છે કે તેઓ સ્વરૂપ આદિ રૂપ નહીં
છતાં તેમના જેવા જણાય છે. ૨૩.

(૫૦) તત્સ્વરૂપાદ્યાભાસમિતિ આદિશબ્દાત્ સંખ્યાવિષયફલપ્રહઃ ॥૨૨॥

(ટિ૦) एवं પ્રમાણમિત્યાદિ । સ્વરૂપાદિભિરિતિ લક્ષણ-સંખ્યા-ગોચર-ફલૈઃ । તદ્વાના-
દિતિ હેયપરિત્યાગાત્ । તત્સ્વરૂપેતિ પ્રમાણલક્ષણાદ્યાભાસમ્-॥૨૩॥

તત્ર સ્વરૂપાભાસં તાવદાહુઃ—

§૧ કશ્ચિદાહ—કરૂપનાશિલ્પિનિર્મિતા સર્વાઽપિ પ્રમાણફલવ્યવહારિરિતિ વિફલ
 એવાયં પ્રમાણફલાલ્મ્બનઃ સ્યાદ્વાદિનાં ભેદાભેદપ્રતિષ્ઠોપક્રમ ઇતિ તન્મતમિદાનીમપા
 કુર્વન્તિ—

સંવૃત્ત્યા પ્રમાણફલવ્યવહાર ઇત્યપ્રામાણિકપ્રલાપઃ, પરમાર્થતઃ સ્વાભિ-
 મતાસિદ્ધિવિરોધાત્ ॥૨૧॥

§૨ અયમર્થઃ—સાંવૃતપ્રમાણફલવ્યવહારવાદિનાઽપિ સાંવૃત્ત્વં પ્રમાણફલયોઃ
 પરમાર્થવૃત્ત્યા તાવદેષ્ટવ્યમ્ : । ત્ચાસૌ પ્રમાણાદભિન્ન્યતે. અપ્રમાણાદ્વા । ન તાવદ-
 પ્રમાણાત્ , તસ્યાકિશ્ચિત્કરવાત્ । અથ પ્રમાણાત્ , તન્ન । યતઃ સાંવૃત્ત્વગ્રાહકં
 પ્રમાણં સાંવૃતમ્, અસાંવૃતં વા સ્યાત્ ? । યદિ સાંવૃતમ્ કથં તસ્માદપારમાર્થિ-
 કાત્ પારમાર્થિકસ્ય સકલપ્રમાણફલવ્યવહારસાંવૃત્ત્વસ્ય સિદ્ધિઃ ? તથા ચ પારમા-
 ર્થિક એવ સમસ્તોઽપિ પ્રમાણફલવ્યવહારઃ પ્રાપ્તઃ । અથ પ્રમાણફલસાંવૃત્ત્વગ્રાહકં
 પ્રમાણં સ્વયમસાંવૃતમિષ્યતે, તર્હિ ક્ષીણા સકલપ્રમાણફલવ્યવહારસાંવૃત્ત્વપ્રતિજ્ઞા, અનેનૈવ
 વ્યભિચારાત્ । તદેવં સાંવૃતસકલપ્રમાણફલવ્યવહારવાદિનો વ્યક્ત એવ પરમાર્થતઃ
 સ્વાભિમતસિદ્ધિવિરોધ ઇતિ ॥૨૧॥

§૧ પ્રમાણુ અને ફલરૂપ સમસ્ત વ્યવહાર કલ્પનારૂપ શિલ્પીથી નિર્મિત
 (બનેલ) છે, માટે સ્યાદ્વાદીઓને પ્રમાણુફલ વિષે ભેદાભેદની પ્રતિષ્ઠારૂપ આ
 આરંભ-નિષ્ફલ છે, એવી કોઈ વાદીની—(વિજ્ઞાનવાદીની) માન્યતા છે, તે તે
 માન્યતાનું નિરાકરણ—

પ્રમાણુ અને ફલનો વ્યવહાર કાલ્પનિક છે, એમ કહેવું તે અપ્રામાણિક-
 પુરુષનો પ્રલાપ—(મિથ્યા બકવાદ) છે, કારણ કે—એમ માનવાથી પોતાનો
 માન્ય(ઈષ્ટ) મત પરમાર્થરૂપે સિદ્ધ નહિ થાય. ૨૧

§૨ પ્રમાણુ અને ફલનો વ્યવહાર સાંવૃતિક-કાલ્પનિક છે, એવું કહેનાર
 વાદીને પણ પ્રમાણુ અને ફલની કાલ્પનિકતા તે પારમાર્થિક સ્વરૂપે જ સ્વીકારવી
 પડશે, અને તેણે જે એવી સાંવૃતિકતા—(કાલ્પનિકતા) સ્વીકારી છે તે શું પ્રમાણુ-
 થી છે કે અપ્રમાણુથી ? અપ્રમાણુથી તે સ્વીકારાય જ નહિ, કારણ કે—અપ્ર-
 માણુ તે અકિંચિત્કર છે. સાંવૃતિકતાને પ્રમાણુથી પણ માની શકાય તેમ નથી,
 કારણ કે, તેનું ગ્રહણ કરનાર પ્રમાણુ પોતે સાંવૃત છે કે અસાંવૃત ? સાંવૃત
 હોય તે—સ્વયં અપારમાર્થિક એવા તે પ્રમાણુથી પ્રમાણુ અને ફલના સમસ્ત
 વ્યવહારની કાલ્પનિકતાની પારમાર્થિકતા કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? અર્થાત્ નહિ થાય
 અને તેથી સમસ્ત પ્રમાણુ અને ફલનો વ્યવહાર પણ પારમાર્થિક જ સિદ્ધ થયો.
 પ્રમાણુ અને ફલવ્યવહાર સાંવૃત છે, અને એને ગ્રહણ કરનાર પ્રમાણુ સ્વયં
 અસાંવૃત હોય તે ‘પ્રમાણુ ફલનો સમસ્ત વ્યવહાર સાંવૃત છે’ એ પ્રમાણુ
 તમે કહેલી પ્રતિજ્ઞા ક્ષીણ થઈ ગઈ, આ કથનથી તમારી પ્રતિજ્ઞામાં વ્યભિ-

કારણ કે-તેમનાથી સ્વપરનો નિશ્ચય કેમ થઈ શકતો નથી ? ૨૬.

§૧ આ સન્નિકર્ષાદિથી સ્વપરનો નિશ્ચય કેમ થઈ શકતો નથી તે પ્રથમ પરિચ્છેદમાં જણાવેલ છે. ૨૬.

પ્રમાણના સ્વરૂપાભાસનું સામાન્યરૂપે વ્યવસ્થાપન કરીને વિશેષથી વ્યવસ્થાપન કરવાને ઈચ્છતા અંતકાર પ્રથમ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ ભાસનું લક્ષણ જણાવે છે-
જે જ્ઞાન સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના જેવું જણાતું હોય તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષભાસ છે. ૨૭.

§૧ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ જે પ્રકારે છે-ઈન્દ્રિય નિબંધન અને અનિન્દ્રિય નિબંધન-આ બંનેના સ્વરૂપનું વર્ણન પ્રથમ બીજા પરિચ્છેદમાં કહેવાઈ ગયેલ છે. ૨૭

(ટિ૦) કથમેવામિત્યાદિ ॥ યપામિતિ સંનિકર્ષાદીનામ્ । તત્સ્વરૂપેતિ પ્રમાણસ્વરૂપાભાસ-ત્વમ્ । યત્તેમ્યમ્ ઇતિ સન્નિકર્ષાદિભ્યઃ । પ્રાગિતિ સન્નિકર્ષાદિઃ પ્રમાણત્વાપ્રમાણીકરણે । ઉપ-દર્શિતમિતિ સ્વપરવ્યવસાયાનુત્પાદયુક્તિઃ પ્રાદુર્ભાવિ । અત એવ પ્રમાણાભાસત્વમિત્યર્થઃ ॥૨૬॥

(ટિ૦) સામાન્યત ઇત્યાદિ । તદ્ભિધિત્સવ ઇતિ વિશેષેનાભાસામિધાનામિલાપુકાઃ । તદ્દિતિ જ્ઞાનમ્ । તદ્દાભાસમિતિ સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષાભાસમ્ ॥૨૭॥

ઉદાહરન્તિ —

યથાઽમ્બુધરેષુ ગન્ધર્વનગરજ્ઞાનં, દુઃખે સુખજ્ઞાનં ચ ॥૨૮॥

અત્રાયં નિદર્શનમિન્દ્રિયનિવન્ધનાભાસસ્ય, દ્વિતીયં પુનરનિન્દ્રિયનિવન્ધનાભાસસ્ય ।

અવગ્રહાભાસાદપસ્તુ તદ્દેદાઃ સ્વયમેવ પ્રાજ્ઞૈર્વિજ્ઞેયાઃ ॥૨૮॥

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષાભાસં પ્રાદુર્ભુવન્તિ—

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષમિત્ર યદાભાસતે તત્તદાભાસમ્ ॥૨૯॥

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષં વિકલસકલસ્વરૂપતયા દ્વિભેદં પ્રાગુક્તમ્ ॥૨૯॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા શિવાલ્યસ્ય રાજર્ષેરસંખ્યાતદ્વીપસમુદ્રેષુ સમદ્વીપસમુદ્રજ્ઞાનમ્ ॥૩૦॥

§૧ શિવાલ્યો રાજર્ષિઃ સ્વસમયપ્રસિદ્ધઃ, તસ્ય કિલ વિમજ્જાપર્પર્યાયમવધ્યા-ભાસં તાદૃશં વેદનમાવિર્વભૂવેત્યાહુઃ સૈદ્ધાન્તિકાઃ । મનઃપર્યાયકેવલજ્ઞાનયોસ્તુ વિપ-ર્યાયઃ કદાચિન્ન સંભવતિ, એકસ્ય સંયમવિશુદ્ધિપ્રાદુર્ભૂતત્વાત્, અન્યસ્ય સમસ્તાવ-રણક્ષયસમુત્થત્વાત્ । તતશ્ચ નાત્ર તદાભાસચિન્તાવકાશઃ ॥૩૦॥

ઉદાહરણુ—

જેમકે-વાદળાઓમાં ગંધર્વનગરનું જ્ઞાન થયું અને દુઃખમાં સુખનું જ્ઞાન થયું. ૨૮.

§૧ સૂત્રમાં જણાવેલ દૃષ્ટાંતમાં પહેલું દૃષ્ટાંત ઈન્દ્રિયનિબંધનાભાસનું અને બીજું અનિન્દ્રિયનિબંધનાભાસનું છે. એ જ પ્રમાણે બંનેના લેહરૂપ

अज्ञानात्मकानात्मप्रकाशकस्वमात्रावभासकनिर्विकल्पकसमारोपाः प्रमा
णस्य स्वरूपाभासाः ॥२४॥

अज्ञानात्मकं च, अनात्मप्रकाशकं च, स्वमात्रावभासकं च, निर्विकल्पकं च,
समारोपश्चेति प्रमाणसंबन्धिनः स्वरूपाभासाः प्रमाणाभासाः प्रत्येयाः ॥२४॥

कथं क्रमेण दृष्टान्तमाचक्षते—

यथा सन्निकर्षाद्यस्वसंविदितपरानवभासकज्ञानदर्शनविपर्ययसंशया-
नध्यवसायाः ॥२५॥

अत्र सन्निकर्षादिकमज्ञानात्मकस्य दृष्टान्तः, अस्वसंविदितज्ञानमनात्मप्रकाश-
कस्य, परानवभासकज्ञानं बाह्यार्थापलापिज्ञानस्य, दर्शनं निर्विकल्पकस्य, विपर्ययादयस्तु-
समारोपस्येति ॥२५॥

कथमेषां तत्स्वरूपाभासता ? इत्यत्र हेतुमाहुः—

तेभ्यः स्वपरव्यवसायस्यानुपपत्तेः ॥२६॥

यथा चैतेभ्यः स्वपरव्यवसायो नोपपद्यते तथा प्रागुपदर्शितमेव ॥२६॥

सामान्यतः प्रमाणस्वरूपाभासमभिधाय विशेषतस्तदभिधित्सवः सांव्यवहारिक-
प्रत्यक्षाभासं तावदाहुः—

सांव्यवहारिकप्रत्यक्षमिव यदाभासते तत्तदाभासम् ॥२७॥

सांव्यवहारिकप्रत्यक्षमिन्द्रियानिन्द्रियनिबन्धनतया द्विप्रकारं प्रागुपवर्णितस्वरू-
पम् ॥२७॥

स्वज्ञाणालासनुं लक्षणम्—

अज्ञानात्मक, अनात्मप्रकाशक, स्वज्ञाणमात्रावभासक, निर्विकल्पक अने
समारोप ए अथा प्रमाणालासो नानुवा २४.

६१ अज्ञानात्मक, अनात्मप्रकाशक, स्वमात्रावभासक, निर्विकल्पक अने
समारोप ए अथा प्रमाणालासो छे. २४.

स्वज्ञाणालासोना अतुंभे उदाहरणम्—

नेभके-सन्निकर्षादि, अस्वसंविदित, परानवभासक, दर्शन अने विपर्यय
संशय तथा अनध्यवसाय. २५

६१ आ स्थणे सन्निकर्षादि ए अज्ञानात्मकनुं, अस्वसंविदित ए अनात्म-
प्रकाशकनुं, परानवभासकज्ञान ए स्वमात्रावभासकनुं एटले के ने आधार्यनुं
प्रकाशक नथी तेषुं दर्शन, ए निर्विकल्पकनुं तथा विपर्यय, संशय अने अनध्य-
वसाय-ए समारोपनां दृष्टान्तो छे एम नानुनुं. २५.

उपरोक्त सन्निकर्षादिने स्वज्ञाणालासक कडेवानुं धारणम्—

§૧ યમલકજાતયોરેકસ્યાઃ સ્ત્રિયા એકદિનોત્પન્નયોઃ પુત્રયોર્મધ્યાદેકત્ર દ્વિતી-
યેન તુલ્યોડ્યમિતિ જિજ્ઞાસિતે સ એવાયમિતિ, અપરત્ર સ એવાયમિતિ વુમ્હુસ્તિતે તેન
તુલ્યોડ્યમિતિ ચ જ્ઞાનં પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસમ્ ॥૩૪॥

પરોક્ષાભાસનું વિવરણ કરવાની ઈચ્છાથી પ્રથમ સ્મરણાભાસનું સ્વરૂપ
જણાવે છે--

જે પદાર્થ અનુભૂત હોય તે વિષે "તે" એવું જ્ઞાન થવું સ્મરણાભાસ
છે. ૩૧.

અનુભૂત એટલે કોઈ પણ પ્રમાણથી ન જાણેલ. ૩૧

સ્મરણાભાસનું ઉદાહરણ—

અનુભૂત મુનિમંડળ 'તે મુનિમંડળ' એવું જ્ઞાન થવું. ૩૨.

પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસનું સ્વરૂપ—

સમાન પદાર્થમાં આ "તે" જ છે, એવું જ્ઞાન અને એક જ પદાર્થમાં
આ તેની સમાન છે, એવું જ્ઞાન ઇત્યાદિ પ્રત્યભિજ્ઞાન છે. ૩૩.

§૧ તિર્યક્સામાન્ય અને ઊર્ધ્વતાસામાન્ય ઇત્યાદિને વિષય કરનારું
પ્રત્યભિજ્ઞાન જણાવેલ છે, તેમાં તિર્યક્સામાન્યથી યુક્ત--(સદૃશ) પદાર્થમાં આ
'તે' જ છે, એવું જ્ઞાન થવું, તેમજ ઊર્ધ્વતાસામાન્યથી યુક્ત (દ્રવ્યરૂપ) એક જ
પદાર્થમાં આ તેના તુલ્ય છે એવું જ્ઞાન થવું, અને સૂત્રમાં જણાવેલ--આદિ શબ્દથી
એવા પ્રકારના ધીબળ પણ પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસો જાણવા. ૩૩.

પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે-યુગ્મરૂપે-(બેકાંરૂપે) જન્મેલ બાળકો વિષે ૩૪.

§૧ એક જ સ્ત્રીને એક જ દિવસે જન્મેલા બે પુત્રોમાંથી કોઈ એકમાં
આ ધીબળની સમાન છે, એવું જાણવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે 'આ તે જ છે' એવું
જ્ઞાન થવું, અને ધીબળમાં આ તે જ છે 'એવું જાણવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે 'આ
તેના તુલ્ય છે' એવું જ્ઞાન થવું તે પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસ કહેવાય છે. સારાંશ છે
કે સદૃશતામાં એકતાની પ્રતીતિ થવી અને એકતામાં સદૃશતાનું જ્ઞાન તે પ્રત્ય-
ભિજ્ઞાનાભાસ છે. ૩૪.

તર્કાભાસમાદર્શયન્તિ—

અસત્યામપિ વ્યાપ્તૌ તદવભાસસ્તર્કાભાસઃ ॥૩૫॥

વ્યાપ્તિરવિનાભાવઃ ॥૩૫॥

ઉદાહરન્તિ—

સ શ્યામો મૈત્રતનયત્વાદિત્યત્ર યાવાન્મૈત્રતનયઃ સ શ્યામ ઇતિ યથા ॥૩૬॥

§૧ નહિ મૈત્રતનયત્વહેતોઃ શ્યામત્વેન વ્યાપ્તિરસ્તિ, શાકાઘાહારપરિણતિપૂર્વ-
કત્વાચ્છ્યામતાયાઃ । યો હિ જનન્યુપભુક્તશાકાઘાહારપરિણામપૂર્વકસ્તનયઃ, સ એવ
શ્યામ ઇતિ સર્વાક્ષેપેણ યઃ પ્રત્યયઃ, સ તર્ક ઇતિ ॥૩૬॥

અવગ્રહાભાસ, ઈહાભાસ, અવાયાભાસ, અને ધારણાભાસ વિગેરે જિજ્ઞાસુ પ્રાજ પુરુષોએ પોતાની મેળે જાણી લેવા. ૨૮.

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષાભાસનું સ્વરૂપ--

જે જ્ઞાન પારમાર્થિક જેવું જણાય, તે જ્ઞાન પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષાભાસ છે. ૨૯.

૬૧ વિકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ, અને સકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ એમ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના બે લેહો પૂર્વે કહેવાઈ ગયા છે. ૨૯.

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષાભાસનું ઉદાહરણ--

જેમકે-અસંખ્યાતદ્વીપ સમુદ્ર હોવા છતાં શિવ નામના રાજર્ષિને માત્ર સાત દ્વીપ સંમુદ્રનું જ્ઞાન થયું તે. ૩૦

૧ શિવ નામના રાજર્ષિ સ્વસમય જૈન સિદ્ધાંત-(ભગવતી સૂ૦ ૪૧૮.)-માં પ્રસિદ્ધ છે અને તેમને અવધ્યાભાસ જેવું બીજું નામ વિસંગજ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન થયેલું, એમ સિદ્ધાન્તને જાણનારાઓ કહે છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાનમાં ક્યારેય વિપરીતતા સંભવતી નથી, કારણકે-મનઃપર્યાયજ્ઞાન સંયમની વિશુદ્ધિથી થાય છે અને કેવલજ્ઞાન સમસ્ત આવરણના ક્ષયથી થાય છે, માટે પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં તે બંનેના આભાસની ચિન્તાને સ્થાન જ નથી. ૩૦.

(ટિ૦) અવગ્રહેત્યાદિ ॥ અવગ્રહાભાસઃ । આદિશબ્દાદીહાભાસ-અવાયાભાસ-ધારણાભાસા ગૃહ્યન્તે । તદ્ભેદા इति तस्य सांख्यवहारिकप्रत्यक्षस्येन्द्रियनिबन्धनस्य भेदाः प्रकाराः ॥૨૮॥

(ટિ૦) તદિતિ જ્ઞાનં । તદ્દાભાસમિતિ પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષાભાસમ્ ॥૨૯॥

(ટિ૦) મનઃપર્યાયેત્યાદિ ॥ एकस्येति मनःपर्यायस्य । अन्यस्येति केवलज्ञानस्य । अत्रेति आभासाधिकारे । तदाभासेति मनःपर्यायकेवलाभासचिन्ता । विपर्यस्तं हि ज्ञानमाभास-तया प्रतिभासते नैते कदाचिद्विपर्यस्ते भवतः ॥૩૦॥

અથ પરોક્ષાભાસં વિવક્ષવઃ સ્મરણાભાસં તાવદાહુઃ--

અનનુભૂતે વસ્તુનિ તદિતિજ્ઞાનં સ્મરણાભાસમ્ ॥૩૧॥

અનનુભૂતે પ્રમાણમાત્રેણાનુપલબ્ધે ॥૩૧॥

ઉદાહરન્તિ--

અનનુભૂતે મુનિમણ્ડલે તન્મુનિમણ્ડલમિતિ યથા ॥૩૨॥

પ્રત્યભિજ્ઞાભાસં પ્રરૂપયન્તિ--

તુલ્યે પદાર્થે સ એવાયમિતિ, એકસ્મિન્નથ તેન તુલ્ય ઇત્યાદિજ્ઞાનં પ્રત્ય-
ભિજ્ઞાનાભાસમ્ ॥૩૩॥

પ્રત્યભિજ્ઞાનં હિ તિર્યગૂર્ધ્વતાસામાન્યાદિગોચરમુપવર્ણિતં, તત્ર તિર્યક્સામાન્યા-
ત્રિહિતે ભાવે સ એવાયમિતિ ઊર્ધ્વતાસામાન્યસ્વભાવે ચૈકસ્મિન્ દ્રવ્યે તેન તુલ્ય ઇતિ
જ્ઞાનમ્; આદિશબ્દાદેવંજાતીયકમન્યદપિ જ્ઞાનં પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસમિતિ ॥૩૩॥

ઉદાહરન્તિ--

યમલકજાતવત્ ॥૩૪॥

અભીષિતસાધ્યધર્મથી યુક્ત ધર્મીઓને પહેલાં (ત્રીજા પરિચ્છેદમાં) સમ્યક્ પદ્મ તરીકે જાણાવેલ છે. અને આ પક્ષાભાસો તે સમ્યક્ પદ્મોથી વિપરીત-વિરુદ્ધ છે એમ જાણવું. ૩૮.

(ટિ૦) અસત્યામપીત્યાદિ ॥ તદવભાસ इति व्याप्त्यवभासनम् ॥૩૫॥

(ટિ૦) ઉપાધિમપિ પક્ષાન્તર્વર્તિની વિધાયેત્યર્થઃ ॥૩૬॥

(ટિ૦) તત્ર પ્રતીતેત્યાદિ ॥ પ્રત્તેપામિતિ પ્રતીતનિરાકૃતાડનભીષિતાનામ્ । તદ્વિપરીત-ત્વાદિતિ અપ્રતીતાનિરાકૃતાદિવિપર્યયરૂપત્વાત્ ॥૩૮॥

તત્રાઘં પક્ષાભાસમુદાહરન્તિ—

પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથાઽઽર્હતાન્ પ્રત્યવધારણવર્જે પરેણ પ્રયુજ્યમાનઃ
સમસ્તિ જીવ્ ઇત્યાદિઃ ॥૩૯॥

§૧ અવધારણં વર્જયિત્વા પરોપન્યસ્તઃ સમસ્તોઽપિ વાક્પ્રયોગ આર્હતાનાં પ્રતી-તમેવાર્થં પ્રકાશયતિ । તે હિ સર્વં જીવાદિવસ્તુનેકાન્તાત્મકં પ્રતિપન્નાઃ, તતસ્તેષા-મવધારણરહિતં પ્રમાણવાક્યં, સુનયવાક્યં વા પ્રયુજ્યમાનં પ્રસિદ્ધમેવાર્થંમુદ્ગાવયતીતિ વ્યર્થસ્ત્વપ્રયોગઃ । સિદ્ધસાધનઃ, પ્રસિદ્ધસંબન્ધ इत्यपि संज्ञाद्वयमस्याविरुद्धम् ॥૩૯॥

દ્વિતીયપક્ષાભાસં ભેદતો નિયમયન્તિ—

નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમલોકસ્વવચનાદિભિઃ સાધ્ય-ધર્મસ્ય નિરાકરણાદનેકપ્રકારઃ ॥૪૦॥

પ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, અનુમાનનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, આગમ-નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, લોકનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, સ્વવચનનિરાકૃતસાધ્યધર્મ-વિશેષણઃ, આદિશબ્દાત્ સ્મરણનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, પ્રત્યભિજ્ઞાનનિરાકૃતસાધ્યધર્મ-વિશેષણઃ, તર્કનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણશ્ચેતિ ॥૪૦॥

પ્રથમ પક્ષાભાસનું ઉદાહરણ—

જૈન પ્રત્યે અવધારણુ (‘એવ’કાર-‘જ’કાર) “જીવ” છે. એ પ્રમાણે ખીજા-ઓએ કરેલ પ્રયોગ-પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણુ નામનો પક્ષાભાસ છે. ૩૯.

૧ અવધારણુ-(‘એવ’કાર-‘જ’કાર)નો ખીજાઓએ કરેલ સમસ્ત વાક્ય-પ્રયોગ જૈનોના પ્રસિદ્ધ અર્થને જ જાણાવે છે, કારણકે-તેઓ જીવાદિ સર્વપદાર્થો-ને અનેકાન્તરૂપ માને છે, તેથી અવધારણુ રહિત પ્રયોગ કરાતું પ્રમાણવાક્ય કે સુનયવાક્ય તેઓને પ્રસિદ્ધ અર્થનું જ ઉદ્ભાવન કરે છે, માટે તે પ્રયોગ તેઓ પ્રત્યે વ્યર્થ છે. ‘સિદ્ધસાધન’ અને ‘પ્રસિદ્ધસંબન્ધ’ આ બે સંજ્ઞાઓ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણુ પક્ષાભાસની વિરોધી નથી અર્થાત્ આ બન્ને સંજ્ઞાઓ પણ તેની જ જાણવી. ૩૯.

ખીજા પક્ષાભાસનું ભેદદ્વારા નિયમન—

નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણુ પક્ષાભાસ—પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-આગમ-લોક અને સ્વવચન આદિથી સાધ્યધર્મનું નિરાકરણુ કરવાથી અનેક પ્રકારે છે. ૪૦.

અનુમાનાભાસમાહ્યાન્તિ—

પક્ષાભાસાદિસમુત્થં જ્ઞાનમનુમાનાભાસમવસેયમ્ ॥૩૭॥

§૧ પક્ષાભાસો વક્ત્ર્યમાણ આદિર્યેષાં હેત્વાભાસાદીનાં મણિષ્યમાણસ્વરૂપાણાં તેમ્યઃ સમુત્થા સમુત્પત્તિરસ્યેતિ પક્ષાભાસાદિસમુત્થં જ્ઞાનમનુમાનાભાસમભિધીયતે । એતચ્ચ યદા સ્વપ્રતિપત્યર્થં તદા સ્વાર્થાનુમાનાભાસં, યદા તુ પરપ્રતિપત્યર્થં પક્ષાદિ-વચનરૂપાપન્નં તદા પરાર્થાનુમાનાભાસમવસેયમિતિ ॥૩૭॥

પક્ષાભાસાંસ્તાવદાહુઃ—

તત્ર પ્રતીતનિરાકૃતાનભીષિતસાધ્યધર્મવિશેષણાસ્ત્રયઃ પક્ષાભાસાઃ ॥૩૮॥

§૧ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, અનભીષિતસાધ્યધર્મ-વિશેષણશ્ચેતિ ત્રયઃ પક્ષાભાસા ભવન્તિ; અપ્રતીતાનિરાકૃતાભીષિતસાધ્યધર્મવિશેષ-ધર્મિણાં સમ્યક્વક્ત્ર્યેન પ્રાગુપવર્ણિતત્વાદેતેષાં ચ તદ્વિપરીતત્વાત્ ॥૩૮॥

તર્કાભાસનું લક્ષણ—

વ્યાપ્તિ ન હોય તે પણુ તેનો આભાસ થવો તે તર્કાભાસ છે. ૩૫.

વ્યાપ્તિ એટલે અવિનાભાવ. ૩૫.

તર્કાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે-તે શ્યામ (કાળો) છે, મૈત્રપુત્ર હોવાથી, આ અનુમાન સ્થળમાં, જે જે મૈત્રપુત્ર હોય તે તે શ્યામ હોય એવી વ્યાપ્તિ. ૩૬.

§૧ શ્યામતા શાકાઘાહારના પરિણામપૂર્વક હોવાથી મૈત્રતનયત્વ હેતુની શ્યામત્વસાધ્ય સાથે વ્યાપ્તિ પ્રસિદ્ધ નથી. કારણ કે-માતાએ આર્ષેલ શાકાઘા-હારના પરિણામવાળો જે પુત્ર હોય તે જ શ્યામ હોય, આ પ્રમાણે સર્વના આક્ષેપ(-સમાવેશ) વડે થતું જ્ઞાન તે તર્ક છે, અન્ય નહિ. ૩૬.

અનુમાનાભાસનું લક્ષણ—

પક્ષાભાસ આદિથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન અનુમાનાભાસ જાણવું. ૩૭.

§૧ પક્ષાભાસ, તથા આદિ પદથી હેત્વાભાસ, દષ્ટાન્તાભાસ, ઉપનયાભાસ, અને નિગમનાભાસ, આદિથી ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન અનુમાનાભાસ કહેવાય છે. પક્ષાભાસાદિનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે, એ જ્યારે પોતાના અનુભવ માટે હોય ત્યારે સ્વાર્થાનુમાનાભાસ, અને જ્યારે પક્ષાદિ અવયવોના વચનરૂપે પરને જ્ઞાપન કરવા માટે હોય, ત્યારે પરાર્થાનુમાનાભાસરૂપ જાણવું. ૩૭.

પક્ષાભાસનું લક્ષણ—

પક્ષાભાસ ત્રણ પ્રકારે છે—પ્રતીત સાધ્યધર્મવિશેષણ, નિરાકૃત સાધ્યધર્મ વિશેષણ, અને અનભીષિત સાધ્યધર્મવિશેષણ. ૩૮.

૧ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણ, નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, અને અનભીષિત સાધ્યધર્મવિશેષણ એ ત્રણ પક્ષાભાસો છે, કારણ કે-અપ્રતીત, અનિરાકૃત અને

૧ આ જગતમાં જે કોઈ પદાર્થ હાનિ-વૃદ્ધિવાળો હોય તે કોઈ વખતે પોતાના કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલ સંપૂર્ણ ક્ષય-નાશવાળો હોય છે, જેમકે-સુવર્ણમાં રહેલ મેલ તેવી જ રીતે દોષ અને આવરણ પણ હાનિ-વૃદ્ધિવાળા છે. માટે સંપૂર્ણ ક્ષય થવાના સ્વભાવવાલા છે. આ રીતે પ્રસ્તુતમાં સર્વજ્ઞ અને વીતરાગની સિદ્ધિ હોઈ અનુમાનથી બાધિત છે. કારણ કે-આ અનુમાનથી જે કોઈ ઉત્તમ પુરુષવિશેષમાં દોષ આવરણનો સર્વથા નાશ પ્રસિદ્ધ છે તે જ પુરુષ-વિશેષ સર્વજ્ઞ કે વીતરાગ છે, એ જ રીતે 'શબ્દ અપરિણામી' છે એ પ્રતિજ્ઞા- (પક્ષ) પણ શબ્દ પરિણામી છે, કારણ કે અન્યથા કૃતકત્વ ઘટી શકતું નથી' એ અનુમાનથી બાધિત થાય છે, એ ઉદાહરણ પણ બાણી લેલું ૪૨

(૫૦) તેનેતિ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષેણ ॥૪૧॥

(૫૦) નિર્હાસાતિશયવાનિતિ ડાકર્ષાપનર્ષવાન્ । વાધ્યમાનેતિ પ્રતિજ્ઞા ॥૪૨॥

(ટિ૦) પ્રત્યક્ષનિરાકૃતેત્યાદિ । તદ્વિલક્ષણેતિ પૃથ્વ્યપ્તેજોવાયુરૂપભૂતવિલક્ષણજીવ-નિષેધે । તેનેતિ અહં સુખી અહં દુઃખી મમ શરીરમિત્યાદિઅહંકાર-મમકારપ્રત્યયોદ્ભવિષ્ણુસ્વસંવેદન-પ્રત્યક્ષેણ, તસ્માદાત્મસિદ્ધેઃ ॥૪૧॥

(ટિ૦) અનુમાનેત્યાદિ ॥ નિર્હાસેતિ નિર્હાસ. પ્રૌઢિપ્રાપ્તોડતિશય ડમચયલક્ષણો યયોદ્દોષા-વરણયોઃ (યોરસ્તિ) તે નિર્હાસાતિશયવર્તી ॥૪૨॥

અથ તૃતીયં મેદમાહુઃ—

આગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા જૈનેન રજનિમોજનં

મજનીયમ્ ॥૪૩॥

§૧ “અર્થં ગયંમિ આહ્ચ્ચે પુરત્થા ય અણુમ્મણ્ણ ।

આહારમાહ્યં સવ્વં મણસા વિ ન પત્થણ્ણ” ॥૧॥

इत्यादिना हि प्रसिद्धप्रामाण्येन परमागमवाक्येन क्षपाभक्षणपक्षः प्रतिक्षिप्य-माणत्वात्न साधुत्वमास्त्वदिति । एवं जैनेन परकञ्जमभिलषणीयमित्याद्युदाहरणीयम् ।

આગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણુ પક્ષાભાસનું ઉદાહરણ —

જૈને રાત્રિભોજન કરવું જોઈએ, આ આગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણુ પક્ષાભાસ છે. ૪૩.

सूर्यं अस्त यर्ध गया पथी ते पूर्वदिशांमां उदय न पाभे त्यां सुधी.

૧ “સૂર્ય અસ્ત થયેા હોય અને ધીજ્ઞે સૂર્ય ન ઊગે ત્યાં સુધી સર્વ-પ્રકારના આહારાદિકની મનથી પણ પ્રાર્થના ન કરે (અર્થાત્ મનથી પણ ઈચ્છા ન કરે)” ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ પ્રામાણ્યવાળા પરમાગમના વચનથી રાત્રિભોજનરૂપ પ્રતિજ્ઞા બાધિત થાય છે, તેવી જ રીતે “જૈને પરસ્ત્રીની અલિલાપા કરવી” એ પ્રતિજ્ઞા પણ આગમબાધિત છે ૪૩.

(ટિ૦) આગમેત્યાદિ ॥ અર્થં ગયંમીતિ અસ્તંગતે આદિત્યે । પુરત્થાચ્ચેતિ પૂર્વદિશ્ચાગેડનુદ્રતે આહારમાદિકં સર્વઃ મનસાપિ ન પ્રાર્થયેત્ । પરમાગમેતિ જૈનરાદ્વાન્તવચનેન । ક્ષપામક્ષણેતિ રાત્રીમોજનપક્ષઃ । [પ્રતિ] ક્ષિપ્યમાણેતિ નિરાક્રિયમાણત્વાત્ ન સાધુત્વસૌષ્ઠ્યમધ્યમચ્યાસ્ત ॥૪૩॥

૧ં પ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, અનુમાનનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, આગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, લોકનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, સ્વપચન નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, અને સૂત્રમાં કહેલ આદિ પદ્ધતી સ્મરણુ નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, પ્રત્યભિજ્ઞાનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, તર્કનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, અને નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ એમ પક્ષાભાસના અનેક ભેદ થાય છે. ૪૦

(૫૦) પ્રમાણવાક્યમિતિ સ્યાદ્વાદવાક્યમ્ । સુનયત્રાક્યમિતિ અવધારણવર્જમ્ ॥૩૯॥

(ટિ૦) પ્રતીતેત્યાદિ ॥ આર્હતાનિતિ જૈનાન્ પ્રતિ ॥ તે હીતિ જિનાગમજ્ઞાઃ । તેષામિતિ-જ્ઞાનપદપદ્મપ્રણયિનામ્ । વ્યર્થં ઇતિ નિષ્ફઃ । તત્પ્રયોગ ઇતિ તસ્ય સમસ્તિ જીવ ઇત્યાદેરવધારણરહિતસ્ય પ્રયોગઃ । અસ્યેતિ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણસ્ય ॥૩૯॥

एषु प्रथमं प्रकारं प्रकाशयन्ति—

પ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા નાસ્તિ ભૂતવિલક્ષણ આત્મા ॥૪૧॥

§૧ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષેણ હિ પૃથિવ્યપ્તેજોવાયુમ્બ્યઃ શરીરત્વેન પરિણતેમ્બ્યો ભૂતેમ્બ્યો વિલક્ષણોઽન્ય આત્મા પરિચ્છિદ્યતે, ઇતિ તદ્વિલક્ષણાત્મનિરાકરણપ્રતિજ્ઞા તેનં વાધ્યતે, યથાઽનુષ્ણોઽગ્નિઃ, ઇતિ પ્રતિજ્ઞા વાહ્યેન્દ્રિયપ્રત્યક્ષેણ ॥૪૧॥

द्वितीयप्रकारं प्रकाशयन्ति—

અનુમાનનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા નાસ્તિ સર્વજ્ઞો
વીતરાગો વા ॥૪૨॥

§૧ અત્ર હિ યઃ કશ્ચિન્નિર્હાસાતિશયવાન્, સ ક્વચિત્ સ્વકારણજનિતનિર્મૂલ-ક્ષયઃ યથા કનકાદિમલો, નિર્હાસાતિશયવતી ચ દોષાવરણે ઇત્યનેનાનુમાનેન સુવ્ય-ક્તૈવ વાધા । એતસ્માત્ સ્વત્વનુમાનાદ્યત્ર ક્વચન પુરુષધૌરેયે દોષાવરણયોઃ સર્વથા પ્રક્ષય-પ્રસિદ્ધિઃ, સ એવ સર્વજ્ઞો વીતરાગશ્ચેતિ । એવમપરિણામી શબ્દ ઇત્યાદિરપિ પ્રતિજ્ઞા પરિણામી શબ્દઃ કૃતકત્વાન્યથાઽનુપપત્તેરિત્યાદ્યનુમાનેન વાધ્યમાનાઽત્રોદાહરણીયા ॥૪૨॥

પ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણુ પક્ષાભાસનું ઉદાહરણુ—

ભૂતથી ભિન્ન આત્મા નથી, આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી નિરાકૃતસાધ્યધર્મ-વિશેષણુ પક્ષાભાસનું ઉદાહરણુ છે. ૪૧

૧ શરીરરૂપે પરિણામ પામેલ પૃથ્વી, પાણી, તેજ, અને વાયુરૂપ ભૂતોથી આત્મા વિલક્ષણુ (બુદ્ધો) છે એવું સ્વસંવેદન(સ્નાનુભવ)થી બાહ્યી શકાય છે. અર્થાત્ આત્માનું ભૂતોથી વૈલક્ષણ્ય પ્રત્યક્ષ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી વૈલક્ષણ્યનું નિરાકરણુ કરનારી પ્રતિજ્ઞા આ પ્રત્યક્ષથી બાધિત છે. જેમકે 'અશ્ચિ ઉષ્ણુ નથી' આ પ્રતિજ્ઞા બાહ્યેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષપ્રમાણદ્વારા બાધિત થાય છે. ૪૧.

અનુમાનનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણુ પક્ષાભાસનું ઉદાહરણુ—

'સર્વજ્ઞ તે વીતરાગ નથી' આ અનુમાન નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણુ પક્ષા-ભાસ છે. ૪૨.

कुर्यां छे. ओ न प्रभाषे मनुष्यनी जोपरी पवित्र छे, प्राणीनुं अंग डोवाथी, शंण अने छीपनी नेम. आ अनुमान पणु दोउप्रतीतिनिराकृत न्णुपुं. ४४.

(टि०) लोकशब्देनेति । अत्रेति लोकप्रतीतसाध्यधर्मविशेषणे । तेन चेति पारमार्थिकेन प्रमाणेन ॥४३॥

(प०) ननु लोकप्रतीतिरित्यादि परः । तदन्यतरद्वेति तयोर्मध्यादेकं किमपि स्ववचनं प्रमाणीकुर्वन्निति वचनस्यापि शाब्दप्रमाणत्वात् ॥४४॥

(टि०) तयेति अप्रमाणया लोकप्रतीत्या । कस्यापीति व्यवहारवाह्यस्याप्रमाणस्यापि पदार्थस्य । अप्रमाणस्य बाधाविधावसमर्थत्वात् । प्रत्यक्षेति प्रत्यक्षपरोक्षयोरधिकम् । तदन्यतरदिति तयोः प्रत्यक्षपरोक्षयोर्मध्यादन्यतरदेकं प्रत्यक्षं परोक्षं वा । अन्यथेति प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तप्रमाणसंभवे । विभागस्येति प्रमाणद्वयलक्षणस्य स्वीकृतपक्षस्य दूषणापत्तेः । अस्येति लोकप्रतीतिनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणस्य । प्रहत इति लोकप्रतीतिनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणः ॥४४॥

(टि०) अत्रेति प्रमाणव्यवहारे । उत्कलितत्वेनेति आधिक्येन । विनेयेति विशिष्यचित्ताभिप्रायोल्लापनार्थम् । अस्येति लोकप्रतीतिनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणस्य । ४४॥

पञ्चमप्रकारं कीर्तयन्ति—

स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति प्रमेयपरिच्छेदकं
प्रमाणम् ॥४५॥

सर्वप्रमाणाभावमभ्युपगच्छतः स्वमपि वचनं स्वाभिप्रायप्रतिपादनपरं नास्तीति वाचंयमत्वमेव तस्य श्रेयः, व्रुवाणस्तु नास्ति प्रमाणं प्रमेयपरिच्छेदकमिति स्ववचनं प्रमाणीकुर्वन् व्रूत इति स्ववचनेनैवासौ व्याह्न्यते, एवं निरन्तरमहं मौनीत्याद्यपि दृश्यम् ।

§१ ननु स्ववचनस्य शब्दरूपत्वात्तन्निराकृतसाध्यधर्मविशेषणः पक्षाभासः प्राग्गदितागमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण एव पक्षाभासेऽन्तर्भवतीति किमर्थमस्य भेदेन कथनमिति चेत् ।

§२ एवमेतत्, तथापि शिष्यशेमुपीविकाशार्थमस्यापि पार्थक्येन कथनमिति न दोषः ।

§३ आदिशब्दमृचितास्तु पक्षाभासाख्यः स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणाः । तत्र स्मरणनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा, स सहकारतरुः फलशून्य इति, अयं पक्षः कस्यचित् सहकारतरुं फलभरभ्राजिष्णुं सम्यक् स्मर्तुः स्मरणेन वाध्यते । प्रत्यभिज्ञाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा, सदृशेऽपि कचन वस्तुनि कश्चन कञ्चनाधिकृत्योर्ध्वतासामान्यभ्रान्त्या पक्षीकुरुते, तदेवेदमिति । तस्यार्थं पक्षस्तिर्यक्सामान्यावलम्बिना तेन सदृशमिदमिति प्रत्यभिज्ञानेन निराक्रियते । तर्कनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा, यो यस्तत्पुत्रः, स श्याम इति व्याप्तिः समीचीनेति । अस्यायं पक्षो यो जनन्युपभुक्तशाकाद्याहारपरिणामपूर्वकस्तत्पुत्रः, स श्यामः, इति व्याप्तिग्राहिणा सम्यक्तर्केण निराक्रियते ॥४५॥

ચતુર્થ પ્રકારં પ્રથયન્તિ—

લોકનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા ન પારમાર્થિકઃ

પ્રમાણપ્રમેયવ્યવહારઃ ॥૪૪॥

લોકશબ્દેનાત્ર લોકપ્રતીતિરુચ્યતે । તતો લોકપ્રતીતિનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ
ઇત્યર્થઃ । સર્વાઽપિ હિ લોકસ્ય પ્રતીતિરીદશી યત્પારમાર્થિકં પ્રમાણં, તેન ચ તત્વા-
તત્ત્વવિવેકઃ પારમાર્થિક એવ ક્રિયતે ।

§૨ નનુ લોકપ્રતીતિપ્રમાણં, પ્રમાણં વા ? અપ્રમાણં ચેત્, કથં તયા વાધઃ
કસ્યાપિ કર્તું શક્યઃ ? પ્રમાણં ચેત્, પ્રત્યક્ષાદ્યતિરિક્તં, તદન્યતરદ્વા । ન તાવદાદ્યઃ
પક્ષઃ, પ્રત્યક્ષાદ્યતિરિક્તપ્રમાણસ્યાસંભવાત્ । અન્યથા “પ્રત્યક્ષં ચ પરોક્ષં ચ” ઇત્યાદિ-
વિભાગસ્યાસમન્નસ્યાપત્તેઃ । ઢિતીયપક્ષે તુ પ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણાદિપક્ષા-
ભાસેષ્વેવાસ્યાન્તર્ભૂતત્વાત્ ન વાચ્યઃ પ્રકૃતઃ પક્ષાભાસ ઇતિ ચેત્ ।

§૩ સત્યમેતત્, કિન્તુ લોકપ્રતીતિરત્રોત્કલિતત્વેન પ્રતિભાતીતિ વિનેયમનીષો-
ન્મીલનાર્થમસ્ય પાર્થક્યેન નિર્દેશઃ । એવં શુચિ નરશિરઃકપાલપ્રમુક્ષં, પ્રાણ્યજ્ઞત્વાત્
શઙ્ખશુક્તિવદિત્યાદ્યપિ દૃશ્યમ્ ॥૪૪॥

લોકનિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણુ પક્ષાભાસનુ' ઉદાહરણુ—

પ્રમાણુ અને પ્રમેયનો વ્યવહાર પારમાર્થિક નથી—આ લોકનિરાકૃતસાધ્ય-
ધર્મવિશેષણુ પક્ષાભાસ છે. ૪૪.

૧ સૂત્રમાં 'લોક' શબ્દ છે તે 'લોકપ્રતીતિ'નો બાધક છે એટલે 'લોકપ્રતીતિ
નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણુ' એવો અર્થ સમજવો. કારણ કે—લોકની સઘળીયે
પ્રતીતિ આવી હોય છે કે, પ્રમાણુ પારમાર્થિક હોય છે, અને તેનાથી તત્વાતત્વનો
વિવેક પારમાર્થિક જ કરાય છે. ૪૪,

૨ શંકા—લોકપ્રતીતિ અપ્રમાણુરૂપ છે કે પ્રમાણુરૂપ ?

લોકપ્રતીતિને અપ્રમાણુ કહો તો તેનાથી કોઈનો પણ બાધ કરીતે થઈ
શકશે ? અર્થાત્ નહિ થાય અને પ્રમાણુ કહો તો—પ્રશ્ન એ છે કે, આ લોકપ્રતીતિ
પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુથી ભિન્ન છે કે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બેમાંથી કોઈ એક
પ્રમાણુરૂપ છે ? પહેલો પક્ષ તો કહી શકશે નહિ કારણુ, કે પ્રત્યક્ષાદિથી ભિન્ન
પ્રમાણુનો સંભવ નથી. છતાં પણ ભિન્ન પ્રમાણુ તરીકે સ્વીકારશે તો—તમે કહેલ
'પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ' પ્રમાણુના આ વિભાગમાં અસમંજસતા—અવ્યવસ્થાની
આપત્તિ આવશે. બીજો પક્ષ કહો તો—પ્રત્યક્ષનિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણાદિ પક્ષા-
ભાસોમાં આ લોકપ્રતીતિ અંતર્ભૂત થઈ જાય છે માટે આ પક્ષાભાસનુ' કથન
કરવું ન જોઈએ.

સમાધાન—તમારી વાત સાચી છે પરન્તુ લોકપ્રતીતિ સ્વપ્નરૂપે જણાય
છે માટે શિષ્યની બુદ્ધિને વ્યુત્પન્ન કરવા માટે આ પક્ષાભાસનો બુદ્ધો નિર્દેશ

દ્વિતીયં પક્ષાભાસં સમેદમુપદર્શ્ય તૃતીયમુપદર્શયન્તિ—

અનભીષિતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા સ્યાદ્વાદિનઃ શાશ્વતિક એવ
કલશાદિરશાશ્વતિક એવ વેતિ વદતઃ ॥૪૬॥

§૧ સ્યાદ્વાદિનો હિ સર્વત્રાપિ વસ્તુનિ નિત્યત્વૈકાન્તઃ, અનિત્યત્વૈકાન્તો વા નાભી-
ષિતઃ, તથાપિ કદાચિદમૌ સમાક્ષોભાદિનૈવમપિ વદેત્ । એવં નિત્યઃ શબ્દ ઇતિ
તાથાગતસ્ય વદતઃ પ્રકૃતઃ પક્ષાભાસઃ ।

§૨ યે ત્વપ્રમિદ્ધવિશેષણાપ્રસિદ્ધવિશેષ્યાપ્રસિદ્ધોભયાઃ પક્ષાભાસાઃ પરૈઃ પ્રોચિરે,
નામી સમીચીનાઃ । અપ્રસિદ્ધમ્યૈવ વિશેષણસ્ય સાધ્યમાનત્વાત્, અન્યથા સિદ્ધસાધ્ય-
તાઽવતારાત્ । અથાત્ર સાર્વત્રિકઃ પ્રસિદ્ધચમાવો વિવક્ષિતો ન તુ તત્રૈવ ધર્મિણિ, યથા
સાહ્યસ્ય વિનાશિત્વં ક્વાપિ ધર્મિણિ ન પ્રસિદ્ધમ્; તિરોભાવમાત્રસ્યૈવ સર્વત્ર તેના-
મિધાનાત્, તદયુક્તમ્ । એવં સતિ ક્ષણિકતાં સાધ્યતો ભવતઃ કથં નાપ્રમિદ્ધ-
વિશેષણત્વં દોષો ભવેત્ ?, ક્ષણિકતાયાઃ સપક્ષે કાપ્યપ્રસિદ્ધેઃ ।

વિશેષ્યસ્ય તુ ધર્મિણઃ સિદ્ધિર્વિકલ્પાદપિ પ્રતિપાદિતેતિ કથમપ્રસિદ્ધતાઽસ્ય ?
એતેનાપ્રસિદ્ધોભયોઽપિ પરાસ્તઃ ॥૪૬॥

દ્વિતીય પેક્ષાભાસના લેહો દર્શાવીને ત્રીજા પક્ષાભાસનું હવે નિરૂપણ કરે છે—
કલશાદિ શાશ્વત-(એકાંત નિત્ય) જ છે, અથવા અશાશ્વત-(એકાંત
અનિત્ય) જ છે, એ પ્રમાણે બોલનાર જૈનની આ પ્રતિજ્ઞા-અનભીષિત સાધ્ય-
ધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસનું ઉદાહરણ છે. ૪૬

§૧ જૈનોને સમસ્ત પદાર્થોમાં એકાન્ત નિત્યત્વ કે એકાન્ત અનિત્યત્વ ઈષ્ટ
નથી તે પણુ-સમાક્ષોભ આદિ કારણોથી એવું પણ બોલી બીજા ત્યારે તેને આ
દોષ આવે છે. એ જ રીતે શબ્દ નિત્ય છે, એવું બૌદ્ધ બોલી બીજા ત્યારે તેનું
તે કથન પણ આ જ દોષથી રૂપિત થાય છે.

૨ અને (૧) અપ્રસિદ્ધ વિશેષણુ, (૨) અપ્રસિદ્ધ વિશેષ્ય, અને (૩)
અપ્રસિદ્ધોભય-આ ત્રણ પક્ષાભાસ અન્ય દાર્શનિકોએ કહેલ છે તે ચતુર્થ નથી.
કારણ કે, અપ્રસિદ્ધ વિશેષણુ પક્ષ તે સાધ્યમાન હોય છે. અન્યથા, સિદ્ધસાધન
દોષ આવશે.

શંકા—પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પ્રસિદ્ધિનો અભાવ સાર્વત્રિક પક્ષ સપક્ષ અને
વિપક્ષમાં વિવક્ષિત છે, પરન્તુ તે માત્ર ધર્મી(પક્ષ)માં વિવક્ષિત નથી, જેમકે-
સાંખ્યને વિનાશિત્વ-(પક્ષ સપક્ષ કે વિપક્ષ રૂપ) કોઈ પણ ધર્મીમાં પ્રસિદ્ધ નથી,
કારણ કે સાંખ્યને સર્વત્ર તિરોભાવ માત્ર જ માન્ય છે.

સમાધાન—એ કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે, એ પ્રમાણે માનો તે-(અર્થાત્
પ્રસિદ્ધિનો અભાવ સાર્વત્રિક માનો તે-) ક્ષણિકતાને સિદ્ધ કરતાં તમને આ
અપ્રસિદ્ધ વિશેષણુત્વ દોષ કેમ નહિ આવે ? કારણ કે ક્ષણિકતા સપક્ષમાં કોઈ
પણુ સ્થળે પ્રસિદ્ધ નથી.

સ્વવચનનિરાકૃતસાધ્યધર્મ વિશેષણ પક્ષાભાસનું ઉદાહરણ—
 પ્રમેયનો નિશ્ચય કરાવનારું પ્રમાણ નથી—આ સ્વવચનનિરાકૃત સાધ્ય-
 ધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસ છે. ૪૫.

૧ સર્વપ્રમાણના અભાવને સ્વીકારનારનું પોતાનું વચન પણ પોતાના અભિ-
 પ્રાયનું પ્રતિપાદન કરનારું નથી. માટે તેણે મૌન રહેવું એ જ તેના માટે હિતા-
 વહ છે, છતાં પણ એલે તો—“પ્રમેયનો નિશ્ચય કરાવનાર પ્રમાણ નથી” એ
 પોતાના વચનને પ્રમાણ કરીને જ એલે છે, માટે પોતાના વચનથી જ પોતે
 વ્યાધાત પામે (બાધિત થાય છે).

૨ શંકા—સ્વવચન શબ્દરૂપ છે, તો પ્રથમ કહેલ આગમનિરાકૃત સાધ્ય-
 ધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસમાં આ અન્તર્ભાવ પામે છે તો—બુદ્ધો શા માટે કહ્યો. ?

સમાધાન—આ પક્ષાભાસ આગમનિરાકૃત પક્ષાભાસમાં અન્તર્ભાવ પામે છે
 પરંતુ શિષ્યની બુદ્ધિના વિકાસ માટે બુદ્ધો કહેલ હોવાથી તેમાં કોઈ દોષ નથી.

૩ સૂત્ર ૪૦માં કહેલ ‘આદિ’ શબ્દથી સૂચવેલા સ્મરણનિરાકૃત સાધ્ય-
 ધર્મવિશેષણ, પ્રત્યભિજ્ઞાનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, અને તર્કનિરાકૃતસાધ્યધર્મ-
 વિશેષણ આ ત્રણ પક્ષાભાસો પણ છે. તેમાં ‘તે આમ્રવૃક્ષ ફલ રહિત છે’ આ
 પ્રતિજ્ઞા-ક્ષણના સ્મૂહથી શોભાયમાન આમ્રવૃક્ષને સમ્યગ્ યાદ કરનાર કોઈના
 સ્મરણદ્વારા બાધિત થાય છે. આ ઉદાહરણ સ્મરણનિરાકૃતસાધ્યધર્મ વિશેષણ
 પક્ષાભાસનું છે. કોઈ વસ્તુમાં સમાનતા હોય છતાં કેઈ અન્ય વસ્તુમાં રહેલી
 ઊર્ધ્વતાસામાન્યની ભ્રાન્તિથી કહે કે ‘આ તે જ છે’ તો તેની આ પ્રતિજ્ઞા ‘આ
 તેના સમાન છે’ એ પ્રમાણે તિર્યંકસામાન્યને વિષય કરનાર પ્રત્યભિજ્ઞાથી બાધિત
 થાય છે, માટે એ પ્રત્યભિજ્ઞાનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસ છે. જે જે તેનો
 પુત્ર છે, તે તે શ્યામ છે, આ વ્યાપ્તિ સાચી છે. આ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞાનો માતાએ
 બાધેલા શાકાદ્યાહારના પરિણામવાળો જે પુત્ર છે, તે શ્યામ છે, એ પ્રમાણ
 વ્યાપ્તિ શ્રદ્ધણ કરનાર સમ્યક્તર્કથી થાય છે, માટે આ ઉદાહરણ તર્કનિરાકૃત-
 સાધ્યધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસનું બાણુવું. ૪૫.

(૫૦) एवमेतदित्यादि सूरिः ।

(૫૦) स्मृत्तिरिति अन्यस्य ॥૪૫॥

(ટિ૦) સ્વવચનત્યાદિ । તસ્યેતિ પ્રમેયજ્ઞાપકં પ્રમાણમેવ નાસ્તીતિ વદતો નાસ્તિકાદેર્મૌનમેવ
 કલ્યાણમ્ ॥ તન્નિરોક્તેતિ શબ્દનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ । અસ્યેતિ સ્વવચનનિરાકૃત-
 સાધ્યધર્મવિશેષણસ્ય । મેદેનેતિ પાર્થક્યેન શિષ્યશેમુષીતિ વિનેયપ્રતિભાપ્રકટનાર્થમ્ ।

(ટિ૦) તત્રેતિ ત્રિપુ પક્ષાભાસેષુ । અયં પક્ષ इति કેનાપિ પુરા શરદાદૌ રસાલઃ ફલવિકલઃ
 કલયાંવભૂવે કિયત્યપિ કાલે વ્યતીતે સ વિફલ એવ ચૂતઃ તસ્ય પુંસો દેશાન્તરં પર્યટતઃ સ્મૃતિ-
 પથમુપેયિવાન્ । અપરેણ કાનનનિકુઙ્ગવિહારિણા સ એવ સહકારો વસન્તતૌ ફલકલિતઃ કલયાંચક્રે
 સોઽપિ કાલાન્તરે તસ્ય ફલિનઃ સસ્માર સફલસ્મરણેન વિફલસ્મૃતિર્વાધ્યતે ॥ તર્કેત્યાદિ ॥ સમી-
 ચીનેતિ એષ એતાવાન્ પક્ષઃ ॥૪૫॥

પક્ષાભાસનું નિરૂપણ કર્યા પછી હેત્વાભાસનું નિરૂપણ—

હેત્વાભાસ ત્રણ છે—અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ, અને અનૈકાન્તિક. ૪૭

§૧ 'નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ' નામનું હેતુનું જે એક લક્ષણ છે, તે લક્ષણની વિકલતા-(અભાવ)થી હેતુરૂપ ન હોવા છતાં હેતુના સ્થાને નિવેશ થવાથી હેતુ જેવા જણાતા હોય તે બધા હેત્વાભાસ છે. ૪૭

અસિદ્ધ હેત્વાભાસનું લક્ષણ—

જેની અન્યાથાનુપપત્તિ-(વ્યાપ્ત-અવિનાભાવ) પ્રમાણથી પ્રતીત ન હોય તે અસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે. ૪૭

૧ વિપરીત અન્યથાનુપપત્તિ અને અનિશ્ચિતઅન્યથાનુપપત્તિને કારણે અનુક્રમે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ અને અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ હુવે પછી આગળ કહેવાશે, માટે અહીં અપ્રતીતિને કારણે માત્ર એક જ અપ્રતીત અન્યથાનુપપત્તિ ખાકી કારણે જાણવી, અને હેતુની આ અપ્રતીતિ તે વિષેના અજ્ઞાનને કારણે, વિષયને રહેલી અને સંશયને કારણે હોય છે એમ જાણવું. ૪૮

અસિદ્ધ હેત્વાભાસના પ્રકાર—

અસિદ્ધ હેત્વાભાસ બે પ્રકારે છે—ઉભયાસિદ્ધ અને અન્યતરાસિદ્ધ. ૪૯.

§૧ જે હેતુ વાદી પ્રતિવાદી ઉભયને અસિદ્ધ હોય તે ઉભયાસિદ્ધ છે અને જે હેતુ વાદી કે પ્રતિવાદી એ બન્નેમાંથી કોઈ એકને અસિદ્ધ હોય તે અન્યતરાસિદ્ધ છે. ૪૯.

ઉભયાસિદ્ધ હેત્વાભાસનું ઉદાહરણ—

ઉભયાસિદ્ધ જેમકે—શબ્દ પરિણામી છે, કારણ કે—તે ચાક્ષુષ (ચક્ષુનેા વિષય) છે. ૫૦,

§૧ ચક્ષુદ્વારા ગ્રહણ કરાય(-વિષય કરાય) તે 'ચાક્ષુષ'. તેનાથી ભાવમાં ત્વ પ્રત્યય થવાથી 'ચાક્ષુષત્વ' તેને હેતુમાં પંચમી વિભક્તિ થતાં 'ચાક્ષુષત્વાત્' એ રૂપ સિદ્ધ થયું. આ 'ચાક્ષુષત્વ' હેતુ ઉભયાસિદ્ધ હેત્વાભાસનું ઉદાહરણ છે. કારણ કે, વાદી પ્રતિવાદી બન્નેને મતે શબ્દ શ્રવણનો જ વિષય છે પરંતુ ચક્ષુનેા વિષય નથી. ૫૦.

દ્વિતીયં મેદં વદન્તિ—

અન્યતરાસિદ્ધો યથા અચેતનાસ્તરવો વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણ-
મરણરહિતત્વાત્ ॥૫૧॥

§૧ તાથાગતો હિ તરૂગામચૈતન્યં સાવયન્ વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણમરણ-
રહિતત્વાદિતિ હેતૂપન્યાસં કૃતવાન્ । સ ચ જૈનાનાં તરુચૈતન્યવાદિનામસિદ્ધઃ ।
તદાગમે દુમેશ્વપિ વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુષાં પ્રમાણતઃ પ્રતિષ્ઠિતત્વાત્ । इदं च प्रतिवाद्यसिद्धच-
पेक्षयोदाहरणम् ।

§૧ વાદ્યસિદ્ધચપેક્ષયા તુ અચેતનાઃ સુખાદયઃ, ઉત્પત્તિમત્ત્વાદિતિ । અત્ર હિ
વાદિનઃ સાંખ્યસ્યોત્પત્તિમત્ત્વમપ્રસિદ્ધમ્, તેનાવિર્ભાવમાત્રસ્યૈવ સર્વત્ર સ્વીકૃતત્વાત્ ॥૧॥

विशेष्यरूप धर्मीनी सिद्धि तो विकल्पथी अतावेदी न छे, तो अे प्रमाणे धर्मीनी अप्रसिद्धि कथं रीते थशे ? अर्थात् नहि थाय.

उपर मुञ्ज अे पक्षना अंउनथी अप्रसिद्धोलय पक्ष पणु अंडित थयेद न्नाणुये। ४६.

(प०) परैरिति सौगतैः । अथात्र सार्वत्रिक इत्यादि परः । विकल्पादपीति सुरभि-
गगनेन्दीवरम् ॥४६॥

(टि०) अनभीप्सितेत्यादि । असाचिति स्याद्वादवादी ॥ एवमपीति एकान्तत्वमपि ।
ताथागतस्येति सौगतस्य ॥ प्रकृत इति अनभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणः ।

(टि०) परैरिति सौगतैः । समीचीना इति अमी त्रयोऽपि न युक्तियुक्ताः ॥ अन्यथेति
प्रसिद्धसाधने ॥ अथात्रेति विशेषणे । सार्वत्रिक इति सर्वत्र सर्वेषु धर्मिषु भवः सार्वत्रिकः ।
तत्रैवेति विवक्षिते धर्मिणि । सर्वत्रेति सर्वेषु भावेषु । तेनेति सांख्येन । अस्येति विशे-
ष्यस्य । एतेनेति विशेषणविशेष्ययोरप्रसिद्धत्वस्वदोषानराकरणेन ॥४६॥

पक्षाभासान्निरूप्य हेत्वाभासानाहुः—

असिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्त्रयो हेत्वाभासाः ॥४७॥

§१ निश्चितान्यथानुपपत्त्याख्यैकहेतुलक्षणविकलत्वेनाहेतवोऽपि हेतुस्थाने
निवेशाद्देतुवदाभासमाना हेत्वाभासाः ॥४७॥

तत्रासिद्धमभिदधति—

यस्यान्यथानुपपत्तिः प्रमाणेन न प्रतीयते सोऽसिद्धः ॥४८॥

§१ अन्यथानुपपत्तेर्विपरीताया अनिश्चितायाश्च विरुद्धानैकान्तिकत्वेन कीर्त्त-
यिष्यमाणत्वादिह हेतुस्वरूपाप्रतीतिद्वारैकैवान्यथानुपपत्त्यप्रतीतिरवशिष्टा द्रष्टव्याः
हेतुस्वरूपाप्रतीतिश्चयमज्ञानात्, सन्देहाद्, विपर्ययाद् वा विज्ञेया ॥४८॥

अथामुं भेदतो दर्शयन्ति—

स द्विविध उभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धश्च ॥४९॥

§१ उभयस्य वादिप्रतिवादिसमुदायस्यासिद्धः, अन्यतरस्य वादिनः, प्रतिवादिनो
वाऽसिद्धः ॥४९॥

तत्राद्यभेदं वदन्ति—

उभयासिद्धो यथा परिणामी शब्दश्चाक्षुषत्वात् ॥५०॥

§१ चक्षुषा गृह्यत इति चाक्षुषस्तस्य भावश्चाक्षुषत्वं तस्मात् । अयं च वादि-
प्रतिवादिनोरुभयोरप्यसिद्धः, श्रावणत्वाच्छब्दस्य ॥५०॥

અથવા હેતુ^૧ સ્વરૂપ અસિદ્ધ છે, તે સ્વરૂપાસિદ્ધ, જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે—તે (ચક્ષુનો વિષય) છે.

શંકા—‘ચાક્ષુષત્વ’ લક્ષ્ણે શબ્દમાં ન હોય પણ રૂપાદિમાં છે માટે આ હેતુને વ્યધિકરણાસિદ્ધ કહેવો જોઈ એ.

સમાધાન—પ્રસ્તુતમાં તે હેતુતું રૂપાદિ અધિકરણ છે, એવું જણાવેલ નથી અને શબ્દરૂપ ધર્મી^૨ (પક્ષ)માં ‘ચાક્ષુષત્વ’ જણાવેલ છે, છતાં તે તેમાં સ્વરૂપથી છે જ નહિ, માટે આ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે.

§૩ (૨) વ્યધિકરણાસિદ્ધ—જે (હેતુ)તું અધિકરણ પક્ષથી જુદું જ હોય તે હેતુ વ્યધિકરણાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે, પટ કૃતક (કાર્ય^૩ અનિત્ય) છે.

શંકા—કૃતકત્વ તો શબ્દમાં પણ છે, તો આ હેતુ વ્યધિકરણ કેમ કહેવાય ?

સમાધાન—સાચી વાત, શબ્દમાં કૃતકત્વ છે, પણ તે રીતે—એટલે કે—‘શબ્દ કૃતક છે’ એ પ્રમાણે જણાવેલ નથી અને કોઈ એક સ્થળે પ્રતિપાદન કરેલ કૃતકત્વ બીજે કોઈ સ્થળે સિદ્ધ થતું નથી. માટે આ હેતુ વ્યધિકરણાસિદ્ધ છે.

(૫૦) इत्थमिति वक्ष्यमाणप्रकारेण । तेनेति हेतुना । न रूपादीत्यादि सूरिः । अप्रतिपादितत्वादिति रूपे चाक्षुषत्वादित्यप्रयोगात् । न तु तथा प्रतिपादितमिति तेन वादिना । अन्यत्र पटादौ । अन्यत्रेति शब्दे ।

(ટિ૦) નનુ ચાક્ષુષત્વમિત્યાદિ । અસ્યેતિ ચાક્ષુષત્વાદિતિ હેતોઃ । રૂપાદ્યધિકરણેતિ, અનિત્યઃ શબ્દો રૂપાદાનાં ચાક્ષુષત્વાદિત્યેવમનક્ષીકારાત્ ॥

विरुद्धमित्यादि ॥ अधिकरणमिति आश्रयः । मीमांसकस्येति मीमांसको हि शब्दे नित्यत्वमेव प्रत्यपीपदत् तस्य शब्दधर्मिणि कृतकत्वमाचक्षणस्य प्रकृतदोषोप्रद्ववः ।

§૪ विशेष्यमसिद्धं यस्यासौ विशेष्यासिद्धो यथा, अनित्यः शब्दः, सामान्यवत्त्वे सति चाक्षुषत्वात् ॥૩॥

§૫ विशेषणासिद्धो यथा, अनित्यः शब्दः, चाक्षुषत्वे सति सामान्यवत्त्वात् ॥૪॥

§૬ પક્ષકદેશાસિદ્ધપર્યાયઃ પક્ષભાગેઽસિદ્ધત્વાત્ ભાગાસિદ્ધો યથા, અનિત્યઃ શબ્દઃ, પ્રયત્નનન્તરીયકત્વાત્ । નનુ ચ વૈચ્વાદિસમુદ્ધશબ્દાનામપીશ્વરપ્રયત્નપૂર્વકત્વાત્ કથં ભાગાસિદ્ધત્વમ્ ? । નૈતત્, પ્રયત્નસ્ય તીવ્રમન્દાદિભાવાનન્તરં શબ્દસ્ય તથાભાવો હિ પ્રયત્નનન્તરીયકત્વં વિવક્ષિતમ્ । નચેશ્વરપ્રયત્નસ્ય તીવ્રાદિભાવોઽસ્તિ, નિત્યત્વાત્ । અનમ્યુપગતેશ્વરં પ્રતિ વા ભાગાસિદ્ધત્વમ્ ॥૫॥

§૪ (૩) विशेष्यासिद्ध—जो हेतुतुं विशेष्य असिद्ध होय ते विशेष्यासिद्ध कहेवाय છે. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે—સામાન્યવાળો છતાં ચક્ષુનો વિષય છે. અહીં હેતુમાં વિશેષ્યરૂપ ‘ચક્ષુનો વિષય’ અંશ શબ્દમાં અસિદ્ધ છે. માટે આ હેતુ વિશેષ્યાસિદ્ધ છે.

અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસનું ઉદાહરણ—

અન્યતરાસિદ્ધ જ્યેષ્ઠે—વૃક્ષો અચેતન છે, કારણ કે, વિજ્ઞાન-ઇન્દ્રિય અને આયુષ્યના નિરોધ (સમાપ્તિ) રૂપ મરણથી રહિત છે. ૫૧.

§૧ વૃક્ષોમાં અચેતનતા સિદ્ધ કરવાને 'વિજ્ઞાન, ઇન્દ્રિય અને આયુના વિરોધ'રૂપ હેતુનો ઔદ્ધોએ પ્રયોગ કરેલ છે. પરંતુ વૃક્ષોમાં ચેતન્ય માનનાર જ્યેષ્ઠેને આ હેતુ અસિદ્ધ છે, કારણ કે-જ્યેષ્ઠેના આગમોમાં વૃક્ષોમાં પણ વિજ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને આયુષ્ય એ પ્રમાણથી સિદ્ધ કરેલ છે, તેથી આ ઉદાહરણ પ્રતિવાદી જ્યેષ્ઠેની અપેક્ષાએ અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસનું છે એમ સમજવું.

'સુખાદિ અચેતન છે, કારણ કે, તે ઉત્પત્તિમાન છે.' આ અનુમાનમાં કહેવાયેલ ઉત્પત્તિમાન હેતુ વાદી સાંખ્યની અપેક્ષાએ અસિદ્ધ છે. કારણ કે, તેઓ સર્વત્ર માત્ર આવિર્ભાવ જ માને છે. માટે વાદી સાંખ્યની અપેક્ષાએ આ ઉદાહરણ અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસનું બાણ્યું.

(ટિ.) અન્યતરેત્યાદિઃ ॥ સ ચેતિ હેતુઃ । તદ્દાગમેષ્વિતિ જૈનસિદ્ધાન્તેષુ । નન્વપક્ષધર્મો હેતુરસિદ્ધઃ સ્યાત્ । તદત્ર વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણમરણરહિતત્વં તરુધર્મઃ । તત્કથમસિદ્ધતાદોષઃ સ્યાત્ ? ઉચ્યતે, જૈનસ્ય વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણમરણત્વં પ્રમાણપ્રતિષ્ઠિસિદ્ધમિત્યપક્ષધર્મતાસ્યેતિ । કેવલં જૈનસ્ય તરોર્વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણમરણરહિતત્વં તાવદસિદ્ધં યાવત્પરપક્ષવ્યુદાસદ્વારેણ પ્રમાણતો ન વ્યવસ્થાપ્યતે । અત એવાન્યતરાસિદ્ધો વસ્તુવૃત્ત્યા હેતુરેવ । કેવલં પક્ષધર્મતાયા પરેણાપ્રતિપન્નત્વાત્ અસિદ્ધવૃદ્ધિં જનયતિ । પ્રતિપાદિતે ચ પ્રમાણતઃ પક્ષધર્મત્વે તતઃ સાધ્યસિદ્ધેર્ભાવાદ્દેતુરેવેતિ । અત એવ ન્યાયશાસ્ત્ર ઉક્તં યથા—'યદા વાદો સમ્યગ્ હેતું પ્રતિપદ્યમાનોઽપિ પક્ષધર્મત્વાદિતત્સમર્થનન્યાયવિસ્મરણાદિનિમિત્તેન પ્રતિવાદિનં પ્રાચિકાન્ વા બોધયિતું ન શક્નોતિ તદાન્યતરાસિદ્ધત્વમિતિ' (પૃ૦ ૧૦૭) इति "नन्वन्यतरासिद्धो हेत्वाभास एव नास्ति" इत्यादि [पृ० १०७] पूर्वपक्षनिरासे वृत्तिकार एव स्वयं विधास्यति । पूर्वपक्ष एते भेदा भवद्भिः कथं नाभिहिता इति यावद् ज्ञेयाः ॥

§૨ નન્વિત્થમસિદ્ધપ્રકારપ્રકાશનં પરૈશ્ચક્રે—સ્વરૂપેણાસિદ્ધઃ, સ્વરૂપં વાઽસિદ્ધં યસ્ય સોઽયં સ્વરૂપાસિદ્ધઃ, યથા અનિત્યઃ શબ્દઃ, ચાક્ષુષત્વાદિતિ । નનુ ચાક્ષુષત્વં રૂપાદાવસ્તિ, તેનાસ્ય વ્યધિકરણાસિદ્ધત્વં યુક્તમ્, ન, રૂપાદ્યધિકરણત્વેનાપ્રતિપાદિતત્વાત્ । શબ્દધર્મિણિ ચોપદિષ્ટં ચાક્ષુષત્વં ન સ્વરૂપતોઽસ્તીતિ સ્વરૂપાસિદ્ધમ્ ॥૧॥

§૩ વિરુદ્ધમધિકરણં યસ્ય સ 'ચાસાવસિદ્ધશ્ચેતિ વ્યધિકરણાસિદ્ધો યથા, અનિત્યઃ શબ્દઃ, પટસ્ય કૃતકત્વાદિતિ । નનુ શબ્દેઽપિ કૃતકત્વમસ્તિ, સત્યં, ન તુ તથા પ્રતિપાદિતમ્ । નચાન્યત્ર પ્રતિપાદિતમન્યત્ર સિદ્ધં ભવતિ । મીમાંસકસ્ય વા કુર્વતો વ્યધિકરણાસિદ્ધમ્ ॥૨॥

§૨ અસિદ્ધ હેત્વાભાસના ઉપરોક્ત ઝે ભેદ સિવાયના અન્ય દર્શનકારોએ ખતાવેલ ભેદો નીચે પ્રમાણે—(૧) સ્વરૂપાસિદ્ધ-સ્વરૂપથી અસિદ્ધ=સ્વરૂપાસિદ્ધ,

§૯ સન્દિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધો યથા, ગોત્વેન સન્દિહ્યમાને ગવયે આરણ્યકોડયં ગૌઃ,
જનદર્શનોત્પન્નત્રાસત્વાત્ ॥૮॥

§૧૦ સન્દિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધો યથા, ગોત્વેન સન્દિહ્યમાને ગવયે ગવિ ચ આર-
ણ્યકાવેતૌ ગાવૌ, જનદર્શનોત્પન્નત્રાસત્વાત્ ॥૯॥

§૧૧ આશ્રયસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધો યથા, આશ્રયહેત્વોઃ સ્વરૂપનિશ્ચયે આશ્રયે
હેતુવૃત્તિસંશયે મયૂરવાનયં પ્રદેશઃ, કેકાયિતોપેતત્વાત્ ॥૧૦॥

§૭ (૬) આશ્રયાસિદ્ધ—જે હેતુનો આશ્રય-પક્ષ અસિદ્ધ હોય તે આશ્રયા-
સિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે-પ્રધાન છે. કારણ કે તે વિશ્વનું પરિણામી કારણ છે.
અહીં પ્રધાનરૂપ આશ્રય પક્ષ અસિદ્ધ છે.

§૮ (૭) આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુ આશ્રયના એક દેશમાં અસિદ્ધ
હોય તે આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે, જેમકે-પ્રધાન પુરુષ અને ઈશ્વર નિત્ય
છે, કારણ કે-તે અકૃતક છે-(કાર્યરૂપ નથી.) આ સ્થળે જોનોને પુરુષ-(આત્મા)
સિદ્ધ છે પણ પ્રધાન અને ઈશ્વર સિદ્ધ નથી. અર્થાત્ અહીં આશ્રય (પક્ષ)નો
એક દેશ અસિદ્ધ છે, માટે આ હેત્વાભાસ આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ રૂપ છે.

§૬ (૮) સન્દિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધ—જે હેતુનો આશ્રય સંદિગ્ધ હોય તે-સંદિ-
ગ્ધાશ્રયાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે- ગોત્વરૂપે સંદેહનો વિષય કરાતા ગવયમાં આ
જંગલી ગાય છે, કારણ કે-તે લોકોને જોવાથી ભય પામે છે. આ સ્થળે વાસ્તવ
રૂપે આશ્રય તો ગવય છે, પણ તેમાં ગોનો સંદેહ કરીને તેને સાધ્ય બનાવ્યું
નથી. ગોત્વરૂપ સાધ્ય સંદિગ્ધ છે. માટે આ હેત્વાભાસ સંદિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધ કહે-
વાય છે,

૧૦ (૯) સન્દિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના આશ્રયનો એક દેશ સંદિગ્ધ હોય
તે સંદિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ છે, જેમકે-ગોત્વરૂપે સંદેહના વિષય કરાતા ગવય
અને ગોમાં-આ બંને જંગલી-ગાયો છે. કારણ કે લોકોને જોવાથી તે ત્રાસ (ભય)
પામે છે, અહીં આશ્રય(પક્ષ) ગવય અને ગો બંને છે, આશ્રયના એક અંશ-
રૂપ ગોમાં ગોત્વ સાધ્ય છે પણ ગવયરૂપ અંશમાં ગોત્વસાધ્ય સંદિગ્ધ છે, માટે
આ હેત્વાભાસ સંદિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે.

§૧૧ (૧૦) આશ્રયસંદિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ—આશ્રયમાં હેતુની વૃત્તિ(રહેવા)નો
સંદેહ હોય ત્યારે તે હેતુ આશ્રયસંદિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ કહેવાય છે, અર્થાત્ આશ્રય
અને હેતુના સ્વરૂપનો નિશ્ચય હોવા છતાં હેતુ આશ્રય(પક્ષ)માં છે કે નહિ
એવો સંશય ત્યારે આ હેત્વાભાસ બને છે, જેમકે-આ પ્રદેશ મયૂરવાળો છે,
કારણ કે, કેકા-અવાજથી યુક્ત છે; આમાં આશ્રયમાં હેતુની સત્તા અંગે પ્રમાતા
બ્યારે સંદિગ્ધ હોય ત્યારે આ આશ્રયસંદિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ નામનો હેત્વાભાસ છે,
એમ સમજવું.

આશ્રયેત્યાદિ ॥ પ્રધાનમિતિ પ્રકૃતિઃ । સત્ત્વરજસ્તમસાં સામ્યાઽવસ્થા પ્રકૃતિઃ । સા
ચ વિશ્વાકારેણ પરિણતેતિ ॥

§૫ (૪) વિશેષણાસિદ્ધ—જે હેતુનું વિશેષણ અસિદ્ધ હોય તે વિશેષણાસિદ્ધ છે. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે—ચક્ષુનો વિષય છતાં સામાન્યવાન છે. અહીં હેતુમાં ‘ચક્ષુનો વિષય’ એ વિશેષણ અસિદ્ધ છે, માટે આ હેતુ વિશેષણાસિદ્ધ છે.

§૬ (૫) ભાગાસિદ્ધ—જે હેતુ પક્ષના કોઈ એક ભાગમાં ન રહે તે ભાગાસિદ્ધ કહેવાય છે, તેનું પર્યાયવાચી નામ ‘પક્ષૈકદેશાસિદ્ધ’ છે. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે; કારણ કે—પ્રયત્ન—(ચેતનાવાનના વ્યાપાર) પછી થનારો છે.

શંકા—વાયુ આદિના શબ્દો પણ ઈશ્વરપ્રયત્નપૂર્વક હોવાથી ભાગાસિદ્ધ કઈ રીતે થશે ?

સમાધાન—પ્રયત્નમાં તીવ્ર-મંદાદિ ભાવો થયા પછી શબ્દમાં તીવ્ર-મંદાદિ ભાવ થાય છે. એ પ્રકારનું પ્રયત્ન પછી થવાનું અહીં વિચક્ષિત છે અને ઈશ્વર-પ્રયત્નમાં તે તીવ્રમંદાદિ ભાવો નથી. કારણ કે, ઈશ્વરપ્રયત્ન નિત્ય છે, અર્થાત્ વાયુ આદિના શબ્દમાં તીવ્રમંદતા હોવાથી તે ઈશ્વરપ્રયત્નજન્ય હોઈ શકે નહિ. અથવા જેઓ ઈશ્વરને નથી માનતા તેઓની અપેક્ષાએ આ હેતુ ભાગાસિદ્ધ છે. કારણ કે, મેઘગર્જના, વાયુનો સુસવાટ આદિ શબ્દોમાં ચેતનાવાનનો વ્યાપાર નથી, માટે તે શબ્દના તે ભાગમાં હેતુનો અભાવ છે.

(પ૦) વાચ્વાદિસમુત્થશબ્દાનામિતિ શુકશુકાદિશબ્દાનામ્ । નૈતદિત્યાદિ સ્વરિઃ । તથેતિ તીવ્રમન્દાદિતયા । પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વમિતિ ન ચ શુકશુકાદિશબ્દેષુ પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વમ્ ।

(ટિ૦) વિશેષ્યમિત્યાદિ ॥ ચાક્ષુષત્વં વિશેષ્યં શબ્દધર્મિષ્યસિદ્ધમ્ ॥

પક્ષૈકદેશેત્યાદિ ॥ ભાગાસિદ્ધસ્ય પક્ષૈકદેશાસિદ્ધ ઇત્યપ્યપરં નામેત્યર્થઃ ॥ નનુ ચેતિ વિશિષ્ટ-મનુજાદિવિહિતો ધ્વનિઃ પ્રયત્નાનન્તરીયકઃ વાચ્વાદિભવોઽપ્રયત્નાન્તતરીયકઃ । વાચ્વાદિસમુત્થાનાં શબ્દાનાં પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વં સાધયિતું પરઃ પૂર્વપક્ષામાચષ્ટે ॥ તથાભાવ ઇતિ તીવ્રમન્દત્વાદિભાવઃ । નિત્યત્વાદિતિ નિત્યમેકસ્વભાવમેવ સ્યાત્ । ન તીવ્રોઽયં મન્દોયમિતિ પ્રતીતેરવ-કાશઃ । અનભ્યુપગતેતિ જૈનં સૌગતં લોકાયતં વા પ્રતિ । એતે હીશ્વરપ્રયત્નપૂર્વિકાં સૃષ્ટિં ન પ્રતિપદ્યન્તે ॥ તથાહિ—

અદૃષ્ટકર્મયોગેન જીવાઃ સ્યુઃ સુખદુઃખિણઃ । અદ્રિદ્દુમેરોપમર્ત્યાભાઃ સુરનારકદાનવાઃ ॥૧॥

નાસ્તિકમતમત્યાસિતુમદૃષ્ટશબ્દપ્રયોગઃ । અદૃષ્ટસ્યેશ્વરવાચકત્વાત્તત્પ્રક્ષેપાય કર્મ્મેતિ પ્રયોગ ઇતિ જૈનાઃ ।

પરસ્પરવિભિન્નૈશ્વાણુભિર્વિશ્વસુદીયતે । ક્ષણિકં ચેતનાયુવતં વાસનાતઃ સ્થિરજ્ઞતાઃ ॥૨॥ ઇતિ સૌગતાઃ ।

કાયાકારપરિણતૈર્મૃતૈશ્ચૈતન્યકારિભિઃ । પૃથ્વ્યાપ્તેજોમહ્તપ્રચૈર્વિશ્વસુત્પદ્યતેઽચ્છિલમ્ ॥

ઇતિ લોકાયતાઃ ।

§૭ આશ્રયાસિદ્ધો યથા, અસ્તિ પ્રધાનં, વિશ્વસ્ય પરિણામિકારણત્વાત્ ॥૬॥

§૮ આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધો યથા, નિત્યાઃ પ્રધાનપુરુષેશ્વરાઃ, અકૃતકત્વાત્ । અત્ર

જૈનસ્ય પુરુષઃ સિદ્ધો ન પ્રધાનેશ્વરૌ ॥૮॥

આશ્રયેકેત્યાદિ ॥ તત્ત એવેતિ કેકાયિત્વોપેતત્વાદેવ સહકારે કર્ણિકારે વા કેકી વર્તેતે । ઉભયત્ર શિલ્પિદ્વયં વાસ્તીતિ કેકાયિત્ત્વેન નિશ્ચયાનુત્પત્તેઃ ।

ધૂમવાષ્પેત્યાદિ ॥ નિશ્ચિતો હિ ધૂમો ધૂમધ્વજં ગિરૌ ગમયતિ નાઽનિશ્ચિતઃ ।” ઇતિ વચનાત્ સંદિગ્ધાસિદ્ધત્વં ધૂમવત્ત્વસ્ય ॥

§૧૬ સંદિગ્ધવિશેષ્યાસિદ્ધો યથા, અઘાપિ રાગાદિયુક્તઃ કપિલઃ, પુરુષત્વે સત્યઘાપ્યનુત્પન્નતત્ત્વજ્ઞાનત્વાત્ ॥૧૫॥

§૧૭ સંદિગ્ધવિશેષણાસિદ્ધો યથા, અઘાપિ રાગાદિયુક્તઃ કપિલઃ, સર્વદા તત્ત્વજ્ઞાનરહિતત્વે સતિ પુરુષત્વાત્ ॥૧૬॥

§૧૮ એકદેશાસિદ્ધો યથા, પ્રાગભાવો વસ્તુ, વિનાશોત્પાદધર્મકત્વાત્ ॥૧૭॥

§૧૯ વિશેષણૈકદેશાસિદ્ધો યથા, તિમિરમભાવસ્વભાવં, દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તત્વે સતિ કાર્યત્વાત્ । અત્ર જૈનાન્ પ્રતિ તિમિરે દ્રવ્યાતિરેકો ન સિદ્ધઃ ॥૧૮॥

§૨૦ ત્રિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધો યથા, તિમિરમભાવસ્વભાવં, કાર્યત્વે સતિ દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તત્વાત્ ॥૧૯॥

§૨૧ સંદિગ્ધૈકદેશાસિદ્ધો યથા, નાયં પુરુષઃ સર્વજ્ઞઃ, રાગવક્તૃત્વોપેતત્વાત્ । અત્ર લિજ્ઞાદનિશ્ચિત્તે રાગિત્વે સન્દેહઃ ॥૨૦॥

§૨૨ સંદિગ્ધવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધો યથા, નાયં પુરુષઃ સર્વજ્ઞઃ, રાગવક્તૃત્વોપેતત્વે સતિ પુરુષત્વાત્ ॥૨૧॥

§૧૬ (૧૫) સન્દિગ્ધવિશેષ્યાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષ્યમાં નિશ્ચય ન હોય તે સંદિગ્ધવિશેષ્યાસિદ્ધ છે, જેમકે કે કપિલ હજુ પણ રાગાદિથી યુક્ત છે, કારણ કે-પુરુષ હોવા છતાં હજુ તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નથી. આ અનુમાનના હેતુમાં ‘હજુ પણ’ ઇત્યાદિ વિશેષ્યનો નિશ્ચય નથી. કારણ કે-કોઈના જ્ઞાનરૂપ અભ્યન્તર પરિણામ આપણાથી બહુી શકાતો નથી, માટે આ સંદિગ્ધવિશેષ્યાસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે.

§૧૭ (૧૬) સન્દિગ્ધવિશેષણાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષણમાં નિશ્ચય ન હોય તે સંદિગ્ધવિશેષણાસિદ્ધ છે. જેમકે કપિલ હજુ રાગાદિ યુક્ત છે, કારણ કે-સર્વદા તત્ત્વજ્ઞાન રહિત છતાં પુરુષ છે. આ અનુમાનના હેતુમાં ‘સર્વદા તત્ત્વજ્ઞાન રહિત છતાં એ અશરૂપ વિશેષણનો નિશ્ચય નથી, માટે આ સંદિગ્ધવિશેષણાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૧૮ (૧૭) એકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુનો એક દેશ અસિદ્ધ હોય તે એકદેશાસિદ્ધ છે. જેમકે-પ્રાગભાવ વસ્તુ છે. કારણ કે, તે વિનાશ અને ઉત્પત્તિવાળો છે. પ્રાગભાવની ઉત્પત્તિ નથી, પણ વિનાશ છે, તેથી હેતુનો એક દેશ અસિદ્ધ હોઈ તે એકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

આશ્રયકેત્યાદિ ॥ પ્રધાનેતિ પ્રકૃત્યાત્મશક્કરા: । અત્રેતિ પક્ષીકૃતત્રયે ।

આશ્રયસંદિગ્ધેત્યાદિ ॥ આશ્રયેતિ પ્રદેશકેકાયિતત્ત્વયો: , વિવક્ષિતપ્રદેશે મયૂરોઽસ્તિ ન વા ઇતિ નિશ્ચયાભાવાત્ ।

§૧૨ આશ્રયૈકદેશસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધો યથા, આશ્રયહેત્વો: સ્વરૂપનિશ્ચયે સત્યે-
વાશ્રયૈકદેશે હેતુવૃત્તિસંશયે મયૂરવન્તાવેતૌ સહકારકર્ણિકારૌ, તત એવ ॥૧૧॥

§૧૩ વ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધો યથા, અનિત્ય: શબ્દ:, સામાન્યવત્ત્વે સતિ કૃત-
કત્વાત્ ॥૧૨॥

§૧૪ વ્યર્થવિશેષ્યાસિદ્ધો યથા, અનિત્ય: શબ્દ:, કૃતકત્વે સતિ સામાન્ય-
વત્ત્વાત્ ॥૧૩॥

§૧૫ સન્દિગ્ધાસિદ્ધો યથા, ધૂમવાપ્પાદિવિવેકાનિશ્ચયે કશ્ચિદાહ-વહ્નિમાનયં પ્રદેશ:,
ધૂમવત્ત્વાત્ ॥૧૪॥

§૧૨ (૧૧) આશ્રયૈકદેશસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ—આશ્રયના એક દેશમાં હેતુની વૃત્તિનો સન્દેહ હોય ત્યારે તે હેતુ ‘આશ્રયૈકદેશસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ’ કહેવાય છે, અર્થાત્ આશ્રય અને હેતુના સ્વરૂપનો નિશ્ચય હોવા છતાં આ આશ્રયના એક દેશમાં હેતુ છે કે નહિ એવો સંશય થાય ત્યારે આ હેત્વાભાસ થાય છે, જેમકે—આ આંખો અને કણેર મયૂરવાળાં છે, કારણ કે—કેકાના અવાજવાળાં છે, આ અનુમાનમાં આશ્રયરૂપ આમ્રવૃક્ષ અને કણેરમાંથી કોઈ એકમાં કેકારૂપ હેતુની સત્તાનો પ્રમાતાને સંશય છે માટે આ આશ્રયૈકદેશસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૧૩ (૧૨) વ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધ—જે હેતુનું વિશેષણ વ્યર્થ હોય તે ‘વ્યર્થ વિશેષણાસિદ્ધ’ નામનો હેત્વાભાસ છે. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે—સામાન્ય-વાળો છતાં કૃતક છે, આ અનુમાનના હેતુમાં ‘સામાન્યવાળો’ એ અંશરૂપ વિશેષણ વ્યર્થ છે, માટે આ વ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે.

§૧૪ (૧૩) વ્યર્થવિશેષ્યાસિદ્ધ—જે હેતુનું વિશેષ્ય વ્યર્થ હોય તે વ્યર્થ-વિશેષ્યાસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે, જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે કારણ કે—કૃતક હોઈને સામાન્યવાન છે. આ અનુમાનના હેતુમાં સામાન્યવાન એ વિશેષ્ય અંશ વ્યર્થ છે, માટે આ વ્યર્થવિશેષ્યાસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે.

§૧૫ (૧૪) સન્દિગ્ધાસિદ્ધ—હેતુના સ્વરૂપનો નિશ્ચય ન હોય ત્યારે સન્દિગ્ધાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થાય છે, જેમકે—ધૂમ કે બાષ્પાદિ-(વરાળ)નો વિવેક દ્વારા નિશ્ચય નહિ હોવા છતાં કોઈ પ્રમાતા કહે કે—આ પ્રદેશ અગ્નિવાળો છે, કારણ કે—તે ધૂમવાળો છે, આબું બોલવા છતાં આ અનુમાનમાં કહેલ હેતુના સ્વરૂપમાં જ નિશ્ચય ન હોવાથી આ સન્દિગ્ધાસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે.

(૫૦) તત પવેતિ કેકાયિતોપેતત્વાત્ । સામાન્યવત્ત્વે ઇતિ સામાન્યં તુ ન સામાન્યવત્ ।

૬૨૩ (૨૨) સન્દિગ્ધવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષ્યનો એક દેશ અનિશ્ચિત હોય તે સંઘિવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે, જેમકે—આ પુરુષ સર્વશ નથી, કારણ કે, પુરુષ હોવા છતાં રાગ અને વકતૃત્વથી યુક્ત છે. અહીં હેતુના વિશેષ્યમાંનો રાગ અંશ એટલે આ સન્દિગ્ધવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

૬૨૪ (૨૩) વ્યર્થૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુનો એક દેશ વ્યર્થ (નિષ્પ્રયોજન) હોય તે—વ્યર્થૈકદેશાસિદ્ધ છે, જેમકે આ પર્વત પ્રદેશ અગ્નિવાળો છે, કારણ કે તે પ્રકાશ અને ધૂમથી યુક્ત છે. આ અનુમાનના હેતુમાં 'પ્રકાશ' અંશ વ્યર્થ (નિષ્ફળ) છે, માટે આ વ્યર્થૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

૬૨૫ (૨૪) વ્યર્થવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષણનો એક દેશ વ્યર્થ—નિષ્ફળ હોય તે વ્યર્થવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ છે, જેમકે—શબ્દ ગુણ છે, કારણ કે, પ્રમેયરૂપ અને સામાન્યવાન્ છતાં બાહ્ય એક ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે. અહીં હેતુમાં રૂપત્વસામાન્ય બાહ્યકેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે, પણ રૂપ નથી માટે તેથી વ્યભિચારનું નિવારણ કરવાને સામાન્યવાન્ છતાં આ વિશેષણ સાર્થક છે, પરંતુ પ્રમેયત્વનું કોઈ વ્યવરોધ ન હોવાથી તે વિશેષણ વ્યર્થ છે, માટે આ વ્યર્થ-વિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

૬૨૬ (૨૫) વ્યર્થવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષ્યનો એક દેશ વ્યર્થ હોય તે વ્યર્થવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે, જેમકે—શબ્દ ગુણ છે, કારણ કે—બાહ્યકેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય હોઈને પ્રમેયરૂપ અને સામાન્યવાન્ છે. અહીં હેતુના વિશેષ્યમાં પ્રમેયરૂપ એક દેશ વ્યર્થ છે માટે આ વ્યર્થવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

૬૨૭ આ પ્રમાણે એકદેશાસિદ્ધ વિગેરે દ્વારા બીજા અનેક અસિદ્ધ હેત્વાભાસના લેહો પોતાની મેળે વિચારીને કહેવા જોઈ એ. ઉપર જણાવેલ અસિદ્ધ હેત્વાભાસના આ ઉદાહરણોમાં બીજાં દૂષણોનો સંલવ હોવા છતાં અહીં અપ્રસ્તુત હોવાથી જણાવેલ નથી.

શંકા—અસિદ્ધ હેત્વાભાસના આ બધા ઉપર જણાવેલ લેહોનું કથન તમે કેમ ન કર્યું ?

(ટિ.) વ્યર્થૈકદેશેત્યાદિ ॥ પ્રકાશેતિ પ્રકાશેન વહ્નિનિશ્ચયાનુત્પત્તેર્વાસરે રવિરશ્મિરાશિરાજિનિ પાવકપ્રકાશાવકાશ એવ ન । નિશિ તુ પુરૂહતદિશિ શશિકરનિકરવિકાશિતાયાં સ્વયોતતેજસિ વા સ્ફુરતિ તત્ર પ્રકાશત્વાદગ્નિમત્ત્વપ્રસંગઃ ॥ અત એવ વ્યર્થૈકદેશાસિદ્ધઃ ।

(ટિ.) વ્યર્થવિશેષ્યેત્યાદિ ॥ વાહ્યેતિ આત્મના વ્યભિચારપરિહારાર્થં વાહ્યકેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વે સત્તીતિ વિશેષણમભિહિતમ્ ।

અભ્યૂહોતિ અભિપૂર્વં રૂઢ વિકર્કે । અભ્યૂહનમભ્યૂહ્યકાય ઉપસર્ગાદૂહતેર્હસ્વઃ । ઇતિ રૂઢ્વઃ ।

૬૨૮ ઉચ્યતે, એતેષુ યે હેત્વાભાસતાં મજન્તે, તે યદોમયવાદસિદ્ધત્વેન વિવદ્યન્તે, તદોમયાસિદ્ધેઽન્તર્મજન્તિ । યદા ત્વન્યતરાસિદ્ધત્વેન તદાઽન્યતરાસિદ્ધ ઇતિ ॥૨૮॥

§૧૯ (૧૮) વિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષણનો એક દેશ અસિદ્ધ હોય તે વિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે, જેમકે—અધિકાર અભાવ સ્વરૂપ છે, કારણ કે, તે દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મથી ભિન્ન હોવા છતાં કાર્યરૂપ છે, તિમિર દ્રવ્યથી અતિરિક્ત—(ભિન્ન) છે, એ કથન જૈનોને સિદ્ધ નથી, માટે એ હેતુના વિશેષણનો એક દેશ તેમને સિદ્ધ નથી માટે આ વિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૨૦ (૧૯) વિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષ્યનો એક દેશ અસિદ્ધ હોય તે વિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ છે, જેમકે—અધિકાર અભાવ સ્વરૂપ છે, કારણ કે—કાર્ય હોય ને દ્રવ્ય, ગુણ કર્મથી ભિન્ન છે, જૈનોને હેતુના વિશેષ્યમાંથી ‘દ્રવ્યથી ભિન્ન છે’ એ અંશ પ્રસિદ્ધ નથી, માટે આ વિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૨૧ (૨૦) સન્દિગ્ધૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુનો એક દેશ અનિશ્ચિત હોય તે સન્દિગ્ધૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે—આ પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી કારણ કે, રાગ અને વક્તૃત્વયુક્ત છે. અહીં એ હેતુમાંનો ‘રાગ’ અંશ નિશ્ચિત નથી અર્થાત્ તેમાં સંદેહ છે, માટે આ સન્દિગ્ધૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૨૨ (૨૧) સન્દિગ્ધવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષણનો એક દેશ અનિશ્ચિત હોય તે સન્દિગ્ધવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ છે, જેમકે—આ પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી કારણ કે—રાગ અને વક્તૃત્વથી યુક્ત હોઈ ને પુરુષ છે. અહીં હેતુના વિશેષણનો રાગરૂપ એક દેશ અનિશ્ચિત હોવાથી તેમાં સંદેહ છે, માટે આ સન્દિગ્ધવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

(ટિ) અદ્યાપીત્યાદિ ॥ પુરુષત્વે इति अचेतनैः स्तम्भादिभिर्व्यभिचारपरीहारार्थं पुरुषत्वे संतीति विशेषणोपादानम् ।

एकदेशेति प्रागभावो विनाशी नोत्पदिष्णुः, अनादिसान्तत्वात् तस्या उत्पत्तिरसिद्धा । अत्र जैनानित्यादि ॥ जैनास्तमोद्रव्यस्वरूपमाम्नासपुः ।

§૨૩ સન્દિગ્ધવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધો યથા, નાયં પુરુષઃ સર્વજ્ઞઃ પુરુષત્વે સતિ રાગવક્તૃત્વોપેતત્વાત્ ॥૨૨॥

§૨૪ વ્યર્થૈકદેશાસિદ્ધો યથા, અગ્નિમાનયં પર્વતપ્રદેશઃ, પ્રકાશધૂમોપેત- ત્વાત્ ॥૨૩॥

§૨૫ વ્યર્થવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધો યથા, ગુણઃ શબ્દઃ, પ્રમેયત્વસામાન્યવત્ત્વે સતિ બાહ્યૈકેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વાત્ । અત્ર બાહ્યૈકેન્દ્રિયગ્રાહ્યસ્યાપિ રૂપત્વાદિસામાન્યસ્ય ગુણ- ત્વાભાવાદ્ વ્યભિચારપરિહારાય સામાન્યવત્ત્વે સતીતિ સાર્થકમ્; પ્રમેયત્વં તુ વ્યર્થમ્ ॥૨૪॥

§૨૬ વ્યર્થવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધો યથા, ગુણઃ શબ્દો બાહ્યૈકેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વે સતિ પ્રમેયત્વસામાન્યવત્ત્વાત્ ॥૨૫॥

§૨૭ એવમન્યેડ્યેકદેશાસિદ્ધચાદિદ્વારેણ મૂયાંસોડસિદ્ધભેદાઃ સ્વયમમ્બૂહ્વા વાચ્યાઃ । ઉદાહરણેષુ ચૈતેષુ દૂષગાન્તરસ્ય સમ્ભવતોડ્યપ્રકૃતત્વાદનુપદર્શનમ્ । ત એતે ભેદા ભવદ્भिः कथं नाभिहिताः ? ॥૨૭॥

સ્થળે સમાનતા જ છે, અર્થાત્ જેમ વ્યધિકરણમાં રહેલ હેતુ સાધ્ય સિદ્ધ ન કરી શકે તેમ પક્ષનો ધર્મ પણ નથી કરી શકતો. કારણ કે બન્નેમાં સમાનભાવે દોષ છે.

શંકા—પર્વતના દ્રવ્યતારૂપ હેતુમાં વ્યલિચાર છે માટે તે ગમક થઈ શકતો નથી, અર્થાત્ ‘પર્વતદ્રવ્યતા’ પક્ષધર્મ હોવા છતાં ‘જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય એ વ્યાપ્તિની જેમ “જ્યાં જ્યાં પર્વત દ્રવ્યત્વ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય” એવી વ્યાપ્તિ બનતી નથી, કારણ કે, વહ્નિશૂન્ય પણ પર્વત ઉપલબ્ધ થાય છે, એટલે આથી પર્વતદ્રવ્યતા હેતુમાં વ્યલિચાર છે.

સમાધાન—તે જ પ્રમાણે તમે જણાવેલ વ્યધિકરણમાં પણ વ્યલિચાર છે, કારણ કે, ‘જ્યાં જ્યાં માતા-પિતાનું બ્રાહ્મણ્ય હોય ત્યાં ત્યાં પુત્રનું બ્રાહ્મણ્ય હોય’ એવી વ્યાપ્તિ છે પણ નટ-ભટાદિમાં માતા-પિતાનું બ્રાહ્મણ્ય નથી માટે ત્યાં તે ગમક બની શકે નહિ.

શંકા—પણ અવિનાભાવ સંબંધથી સંબંધ હેતુને વ્યધિકરણ કેમ કહેવાય ? એટલે કે, અવિનાભાવ સંબંધને કારણે હેતુ વ્યધિકરણ રહેશે નહિ.

સમાધાન—જે તમારા કહેવાનો અર્થ એવો હોય કે-જ્યાં સાધ્યને જણાવનાર અવિનાભાવ સંબંધ ન હોય તે વ્યધિકરણ; તો પછી એ પ્રકારના વ્યધિકરણને અમે દોષરૂપ સ્વીકારીએ છીએ પણ એ સ્થિતિમાં પ્રમેયત્વાદિ હેતુઓ પણ સાધ્યજ્ઞાનજનક અવિનાભાવ સંબંધથી રહિત હોવાથી વ્યધિકરણ જ કહેવાશે, પરન્તુ વ્યલિચારી આદિ નહિ કહેવાય, અને તેથી કરીને હેતુને જ્યારે પક્ષથી અન્યના ધર્મ તરીકે કહેવામાં આવે ત્યારે તે હેતુ વ્યધિકરણ હેત્વાભાસ રૂપ છે, એવી તમારી માન્યતા છે, અને એવો વ્યધિકરણ હેતુ અગમક જ છે, એ પ્રકારના તમારા નિયમનું અમે ખંડન કરીએ છીએ.

શંકા—કથનમાં કાંઈક વિપર્યય થઈ ગયો હોય છતાં પ્રતિભાશક્તિ-(નવનવી કલ્પનાને ઉત્પન્ન કરનારી બુદ્ધિરૂપ શક્તિ) અને ઊહુશક્તિ-(તર્કશક્તિ) દ્વારા માતા-પિતાનું બ્રાહ્મણ્ય એ પ્રકારે હેતુનું કથન કરવા છતાં તેનો અર્થ એમ સ્વીકારે કે ‘બ્રાહ્મણુ જન્ય છે માટે’ તો તે હેતુ વ્યધિકરણ રહેતો નથી. અને સાધ્યને પણ સિદ્ધ કરી શકે છે તો તેને હેત્વાભાસ શા માટે માનવો ?.

સમાધાન—તો પછી ‘પટ કૂતક છે માટે’ એ પ્રમાણે હેતુનું કથન થયેલ હોય તો પણ પ્રતિભાશક્તિ અને ઊહુશક્તિ દ્વારા જ કૂતકરૂપ હોવાથી જેમ પટની અનિત્યતા અનુભૂત છે, તેમ કૂતકરૂપ હોવાથી શબ્દ પણ અનિત્ય થાયો. આ પ્રમાણે તેનો અર્થ કરવામાં આવે તો તે હેતુ પણ વ્યધિકરણ હેત્વાભાસ તરીકે સિદ્ધ નહિ થાય. એટલે જે રીતે હેતુ ઉપસ્થિત કરાયો હોય તે રીતે જ તેની ગમકતા છે કે નહિ તે વિષે વિચાર કરવો જોઈએ. અને જેથી કરી પટ કૂતક છે, તેથી કરી અન્ય પદાર્થ પણ અનિત્યરૂપે હોવો જોઈએ એવી વ્યાપ્તિ તો છે નહિ, માટે આ હેતુ વ્યલિચારને કારણે જ અગમક છે એમ સમજવું, એ જ રીતે ‘કાકની શ્યામતા’ ઇત્યાદિ હેતુઓ પણ અગમક છે એમ સમજવું.

§૨૯ વ્યધિકરણાસિદ્ધસ્તુ હેત્વાભાસો ન ભવત્યેવ । વ્યધિકરણાદપિ પિત્રો-
 બ્રાહ્મણ્યાત્ પુત્રે બ્રાહ્મણ્યાનુમાનદર્શનાત્ । નટમટાદીનામપિ બ્રાહ્મણ્યં કસ્માન્નાયં સાધ-
 યતીતિ ચેત્ । પક્ષધર્મોઽપિ પર્વતદ્રવ્યતા; તત્ર ચિત્રમાનું કિમિતિ નાનુમાપયતિ ?
 इति समानम्; व्यभिचाराच्चेत्, तदपि तुल्यम्, तत्पित्रोर्ब्राह्मण्यं हि तद्रमकम् । एवं
 तर्हि प्रयोजकसंबन्धेन संबद्धो हेतुः कथं व्यधिकरणः ? इति चेत् । ननु यदि
 साध्याधिगमप्रयोजकसंबन्धाभावाद् वैयधिकरण्यमुच्यते तदानीं संमतमेवैतदस्माकं दोषः,
 किन्तु प्रमेयत्वादयोऽपि व्यधिकरणा एव वाच्याः स्युर्न व्यभिचार्यादयः, तस्मात्
 पक्षान्यधर्मत्वाभिधानादेव व्यधिकरणो हेत्वाभासस्ते सम्मतः, स चागमक इति नियमं
 प्रत्याचक्ष्महे । अथ प्रतिभोहशक्त्याऽन्यथाभिधानेऽपि ब्राह्मणजन्यत्वादित्येवं हेत्वर्थ
 प्रतिपद्य साध्यं प्रतिपद्यते इति चेदेवं तर्हि प्रतिभोहशक्त्यैव पटस्य कृतकत्वादित्य-
 भिधानेऽपि पटस्य कृतकत्वादनित्यत्वं दृष्टम्, एवं शब्दस्यापि तत एव तदस्त्विति
 प्रतिपत्तौ नायमपि व्यधिकरणः स्यात्, तस्माद् यथोपात्तो हेतुस्तथैव तद्रमकत्वं चिन्त-
 नीयम् । न च यस्मात् पटस्य कृतकत्वं तस्मात्तदन्येनाप्यनित्येन भवितव्यमित्यस्ति
 व्याप्तिः । अतोऽसौ व्यभिचारादेवागमकः । एवं काककाण्ड्यादिरपि । कथं वा व्यधि-
 करणोऽपि जलचन्द्रो नमश्चन्द्रस्य, कृत्तिकोदयो वा शक्रगोदयस्य गमकः स्यात् ?
 इति नास्ति व्यधिकरणो हेत्वाभासः ॥२९॥

§૨૮ સમાધાન—ઉપરોક્ત લેદોમાં જે લેદો હેત્વાભાસ અને છે, તે બે
 ઉભયવાદીને અસિદ્ધ તરીકે વિવક્ષિત હોય તો—ઉભયાસિદ્ધમાં અન્તર્ભાવ પ.મે છે,
 અને બે કોઈ એક વાદીને અસિદ્ધ હોય તો તે અન્યતરાસિદ્ધમાં અન્તર્ભાવ પામે
 છે, માટે અમે તે લેદો કહ્યા નથી.

§૨૯ વ્યધિકરણાસિદ્ધ તો હેત્વાભાસ છે જ નહિ. કારણ કે, આ પ્રાહ્મણુ છે,
 કારણ કે તેનો પિતા પ્રાહ્મણુ છે. આ અનુમાનમાં વ્યધિકરણુ એવા માતા પિતાના
 પ્રાહ્મણ્યથી એટલે કે, હેતુરૂપ માતપિતાનું પ્રાહ્મણ્ય માતપિતામાં છે, અને સાધ્ય-
 રૂપ પ્રાહ્મણ્ય પુત્રમાં છે, આમ વ્યધિકરણુ લેદ હોવા છતાં—પુત્રગત પ્રાહ્મણ્યનું
 અનુમાન થાય છે.

શંકા—માતા-પિતાગત પ્રાહ્મણ્યરૂપ હેતુથી બે પુત્રમાં પ્રાહ્મણ્યરૂપ સાધ્ય
 સિદ્ધ થતું હોય તો નટ-લટાદિમાં પણ પ્રાહ્મણ્ય હેતુ સિદ્ધ કેમ નહિ કરે ?
 અર્થાત્ કરશે જ.

સમાધાન—તમારો એવો જ આશ્રય હોય કે, પક્ષનો જે ધર્મ હોય તે
 ગમક અને પણ પક્ષનો ધર્મ ન હોય તે ન અને, તો પછી તમે જ કહો ને કે
 પર્વત અગ્નિવાળો છે, કારણ કે પર્વત દ્રવ્ય છે. આ અનુમાનમાં પર્વતની દ્રવ્યતા
 એ પક્ષનો ધર્મ હોવા છતાં કેમ અગ્નિનું અનુમાન કરાવતો નથી ? માટે અને

§૩૦ આશ્રયાસિદ્ધ હેત્વાભાસ પણ (યુક્તિસિદ્ધ નથી. કારણ કે, સર્વજ છે, કારણ કે, ચંદ્રગ્રહણ વિગેરેનું જ્ઞાન ખીજી રીતે સિદ્ધ કરી શકતું નથી. આ અનુમાનમાં હેતુ આશ્રયસિદ્ધ છતાં ગમક છે.

શંકા—સર્વજરૂપ ધર્મા—(આશ્રય)ની સિદ્ધિ કરી રીતે થશે ? (અર્થાત્ કયા પ્રમાણથી કહો છો ?)

ઉત્તર—સર્વજ રૂપ ધર્મની અસિદ્ધિ પણ કરી રીતે છે ? તે કહો

શંકા—કોઈ પણ પ્રમાણનો વિષય ન હોવાથી સર્વજરૂપ ધર્મની અસિદ્ધ છે.

સમાધાન—તો પછી તમારે પણ સર્વજ ધર્મની સિદ્ધિ કરી રીતે થશે ? અર્થાત્ સર્વજધર્મી નથી, કારણ કે, તે પ્રમાણનો વિષય નથી, આ અનુમાનમાં સર્વજ ધર્મની સિદ્ધિ તમે પણ નહિ કરી શકો.

શંકા—પણ અમે તો સર્વજને ધર્મી કહેતા જ નથી, તો પછી આ પ્રશ્ન ઉપયોગી કેમ થાય ?

સમાધાન—તમારે એ પ્રમાણે બોલવું ન જોઈએ. કારણ કે, ‘પ્રમાણનો વિષય નથી’ એ હેતુથી “સર્વજરૂપ ધર્મી નથી” એવું જ તમે સિદ્ધ કરવા ઇચ્છો છો, છતાં જો એવું ન માને તો આશ્રયરહિત હેતુનું તમારું કથન પણ આકાશનો છેદ કરવાને તીક્ષ્ણ ધારવાલી તરવારના વ્યાપારની જેવું થઈ જશે. અર્થાત્ નિષ્ફળ જશે, જો તમારા આ અનુમાનના ‘પ્રમાણનો વિષય નથી’—એ હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ ન હોય (અર્થાત્ સર્વજરૂપ આશ્રય અસિદ્ધ ન હોય) તો ઉપરોક્ત મારા અનુમાનનો હેતુ પણ કરી રીતે આશ્રયાસિદ્ધ થશે ?

કહાય તમારા અનુમાનનો હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ હોય તો પણ તેથી મારા અનુમાનનો હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ કરી રીતે થશે ? અર્થાત્ નહિ થાય.

જો તમારા અનુમાનમાં આશ્રયાસિદ્ધ ન હોય તો મારા અનુમાનમાં પણ તે ન થાય, કારણ કે—બન્ને સ્થળે ધર્મી એક જ છે, કારણ કે, ખીજે કોઈ ધર્મી અહાં ઉપયોગી નથી, અને જો તમારા અનુમાનમાં આશ્રયાસિદ્ધ છે, તો પણ એ મારા અનુમાનમાં કેમ થાય ? કારણ કે મારા અનુમાનમાં તો બાધકનો અભાવ છે, આ પ્રમાણે ઉક્ત શ્લોકનો અર્થ જાણવો.

(૫૦) કથમત્રેત્યાદિના સૂરિ પૃચ્છતિ પરઃ । અસિદ્ધિરપીત્યાદિ સૂરિઃ । પ્રમાણેત્યાદિ પરઃ । एवं તર્હીત્યાદિ સૂરિઃ । તત્સિદ્ધિરિતિ સર્વજધર્મિણઃ સિદ્ધિઃ । નન્વિત્યાદિ પરઃ । નૈવમિત્યાદિ સૂરિઃ । અત્ इति हेतोः । भत्र च काका व्याख्या । सिसाद्यपितत्त्वादिति भवता । अन्यथेति सर्वथा सर्वज्ञाभावे । इदमिति भवदुक्तम् ।

(૫૦) एवं चेत्यादिना आचार्य एव वक्ति ।

(૫૦) प्रकृतेऽपीति मदीयेऽपि ।

(૫૦) धर्मिण इति सर्वज्ञस्य । अस्येति सर्वज्ञधर्मिणः । प्रकृतानुपयोगित्वादिति प्रस्तुतानुपयोगित्वात् । तत्रेति त्वदीयानुमाने । बाधकाभावादिति त्वदनुमानं हि बाधकं, तस्य चाभावः, मदीयानुमानबाधकस्य त्वत्कृतप्रत्यनुमानस्याश्रयासिद्धिप्रस्तत्वेनाभावादिति भावः ।

वणी, (व्यधिकरणे हेतुने असिद्ध मानवा जतां) व्यधिकरणे रूप जल्य-द्र
नलय-द्रने, अने कृत्तिकोदय-शकटोदय-(रेखितोदय)ने गमक कर्ष रीते थशे ?
भाटे व्यधिकरणे नामने हेत्वाभास नथी. २६

(५०) उच्यते इति जैनाचार्येण ।

(५०) तत्रेति पर्वतद्रव्ये । साध्याधिगमप्रयोजकसम्बन्धाभावादिति साध्यपरिज्ञानं
प्रयोजकसम्बन्धाभावात् । न व्यभिचार्याद्य इति न अनैकान्तिकादयः, तेषामप्यगमकत्वात् ।
पक्षान्यधर्मत्वाभिधानादिति अत्र पाठान्तरं पक्षधर्मत्वाभावादेव । स इति व्यधिकरणः ।
प्रतिपद्येति प्रतिभेदशक्त्या प्रतिपद्य । तत एवेति कृतकत्वात् तदिति अनित्यत्वम् । अनि-
त्येनेति कृतकत्वं विनापि । शकटोदयस्येति रोहण्युदयस्य ।

(टि०) व्यधिकरणादपीत्यादि ॥ अयमिति पित्रोर्ब्राह्मण्यादिति हेतुः ॥ तत्रेति पर्वते-अग्नि-
मानयं पर्वतनितम्बः, पर्वतद्रव्यत्वात् ॥ तदपीति नटविटादौ ब्राह्मणपितृत्वं नास्तीत्यर्थः । तद्ग-
मकमिति पुत्रे ब्राह्मण्यस्य ज्ञापकम् । प्रयोजकेति अविनाभावरूपो हेतुः ॥ एतदिति वैयधिक-
रण्यम् । व्यभिचार्याद्य इति आदिशब्दादनैकान्तिकादयः ॥ तस्मादिति पक्षावोऽन्यो धर्मो
तस्य धर्मत्वं तदभिधानात् । स चेति व्यधिकरणः । प्रत्याचक्ष्महे इति निराकुर्महे, स गम-
कोपि भवत्यगमकोऽपि भवति । अथ प्रतिभेति प्रतिभया प्रज्ञया ऊहशक्त्या तर्कवलेन ।
अन्यथेति अन्यहेतूपादानेऽपि ॥ तत एवेति पटस्य कृतकत्वादेव । तदिति अनित्यत्वम् ॥
अयमपीति पटस्य कृतकत्वादित्यपि हेतुः ॥ तद्गमकत्वमिति तस्योपात्तस्यैव हेतोर्गमकत्वं
ज्ञापकत्वम्, नान्यहेतूपादानं श्रेयःश्रियं श्रयति ॥ न च यस्मादित्यादि ॥ तस्मादिति पटस्य
कृतकत्वात् । तदन्येनेति पटात् पृथग्भूतेन घटादिना । अस्माच्चिति पटस्य कृतकत्वादिति
हेतुः । व्यभिचारादिति पटस्य कृतकत्वे सत्यपि परमाण्वाकाशादीनामनित्यत्वमसिद्धम् । शक-
टेति रोहण्युदयस्य ।

§३० आश्रयासिद्धताऽपि न युक्ता । अस्ति सर्वज्ञः, चन्द्रोपरागादिज्ञाना-
न्यथाऽनुपपत्तेरित्यादेरपि गमकत्वनिर्गयात् । कथमत्र सर्वज्ञधर्मिणः सिद्धिः ? इति
चेत्, असिद्धिरपि कथमिति कथ्यताम् ? । प्रमाणागोचरत्वादस्येति चेत्, एवं तर्हि
तवापि तत्सिद्धिः कथं स्यात् ? ननु को नाम सर्वज्ञधर्मिणमभ्यधात्, येनैष पर्य-
नुयोगः सोपयोगः स्यादिति चेत् । नैवम्, प्रमाणागोचरत्वादित्यतः सर्वज्ञो धर्मो न भव-
तीति सिपाधयिषितत्वात् । अन्यधेदमन्त्रं प्रति निश्चिततरतरवारिव्यापारप्राथं भवेत् ॥ ३० ॥

एवं च—

आश्रयासिद्धता तेऽनुमाने न चेत्, साऽनुमाने मदीये तदा किं भवेत् ? ।

आश्रयासिद्धता तेऽनुमानेऽस्ति चेत्, साऽनुमाने मदीये तदा किं भवेत् ॥

यदि त्वदीयानुमानेनाश्रयासिद्धिरस्ति तदा प्रकृतेऽप्यसौ मा भूद्, धर्मिण
उभयत्राप्यैक्यात्, अन्यस्यास्य प्रकृतानुपयोगित्वात् । अथास्ति तत्राश्रयासिद्धिः तदा
बाधकाभावात् एषा कथं मदीयेऽनुमाने स्यादिति भावः ।

સિદ્ધ ધર્મીમાં પણ પ્રમાણ શોધવાથી સર્થું, અને તેમ થતાં હું પહેલો પ્રમાણ લક્ષણની પરીક્ષા કરું એ પ્રમાણે પરીક્ષકેને સ્વીકાર્ય નહિ થાય, કારણ કે-વિકલ્પમાત્રથી સમસ્ત પદાર્થની સિદ્ધિ થઈ જશે, અને તેમ થતાં શબ્દમાં અનિત્યત્વ સાધ્ય સિદ્ધ કરવાનું હોય ત્યારે “ચાશ્ચુપત્વ” વિગેરે પણ સમ્યગ્ હેતુ થઈ જશે.

(૫૦) દ્વિધાપોતિ ક્રિયતેઽથ નિષિધ્યતે इत्येवं द्वौ प्रकारौ । न करोषीति इत्यनेन वलादपि प्रतिषेधः समायातः । तथातायामिति विकल्पसिद्धधर्मिस्वीकारे ।

(૫૦) તાવન્માત્રેણૈતિ વિકલ્પમાત્રેણૈવ । તથા ચેતિ વિકલ્પાદેવ સાધ્યસિદ્ધૌ ।

વિકલ્પાદિત્યાદિ ॥ દ્વિધાર્પીતિ વિધિમુખેન નિષેધદ્વારેણ વા દ્વયમપીતિ વિધિનિષેધ-લક્ષણામ્ ।

અસ્મીતિ અહમ્ । અનભિધેયમિતિ અભિધાતુમશક્યમ્ । યદિ ચ દ્વયમિતિ વિધિ નિષેધં ચ ન વિધિમાત્રેણ નિષેધમાત્રેણ-इत्यङ्गीकारः સારસ્તવ ચેતસિ ચક્રાસ્યાચ્ચેત્, તદા ત્રપા-પાત્રં ભવાન્વાદિપર્યવ્યુદાસીનસ્ય હાસાર્હત્વાત્ । યથા કશ્ચિત્ વેતનમપ્રદાય વસ્ત્વાદાતુમુચતઃ, તથા ત્વં વિધિનિષેધાવનાશ્રયન્ જ્યામિલાપ્યુપહાસાય જાયસે ॥ તથાતાયामિતિ ઉપહાસાસ્પદત્વે સત્યપિ કરોષિ ચેત્ ।

નનુ યદી તે પરવાદી વાવદૂકતાં વિવરીતુમુચતઃ । અન્યથેતિ પ્રમાણસિદ્ધે ધર્મિણિ પ્રમા-ણાન્તરાડગવેપણે ।

તાવન્માત્રેણૈતિ વિકલ્પમાત્રેણૈવ ।

તદત્યલ્પમ્ । વિકલ્પાદિ સત્ત્વાસત્ત્વસાધારણં ધર્મિમાત્રં પ્રતીયતે, ન તુ તાવ-ન્માત્રેણૈવ તદસ્તિત્વસ્યાપિ પ્રતીતિરસ્તિ, યતોઽનુમાનાઽનર્થક્યં ભવેત્ ; અન્યથા પૃથિવી ધરસાક્ષાત્કારે કૃશાનુમત્ત્વસાધનમપ્યપાર્થક્યં ભવેત્ । તસ્યાગ્નિમતો વા પ્રત્યક્ષેણૈવ પ્રેક્ષણાત્ । અગ્નિમત્ત્વાઽનગ્નિમત્ત્વવિશેષશૂન્યસ્ય શૈલમાત્રસ્ય પ્રત્યક્ષેણ પરિચ્છેદાદ્ નાનુ-માનાનર્થક્યમિતિ ચેત્ । તર્હ્યસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વવિશેષશૂન્યસ્ય સર્વજ્ઞમાત્રસ્ય વિકલ્પેનાઽઽ-કલનાત્ કથમત્રાપ્યનુમાનાનર્થક્યં સ્યાત્ ? । અસ્તિત્વનાસ્તિત્વવ્યતિરેકેણ કીદૃશી-સર્વજ્ઞમાત્રસિદ્ધિરિતિ ચેત્ ?; અગ્નિમત્ત્વાનગ્નિમત્ત્વવ્યતિરેકેણ ક્ષોણીધરમાત્રસિદ્ધિરપિ કીદૃશી ? इति वाच्यम् । ક્ષોણીધરોઽયમિત્યેતાવન્માત્રજ્ઞિરિવેતિ ચેત્, હંતરત્રાપિ સર્વજ્ઞ इत्येतावन्मात्रज्ञिरेव साऽस्तु; કેવલમેકા પ્રમાણલક્ષણોપપન્નત્વાત્ પ્રામાણિકી, તદન્યા તુ તદ્વિષય્યાદ્ વૈકલ્પિકાતિ ।

સામાધાન—તમારું આ કથન તુચ્છ છે, કારણ કે, વિકલ્પથી તો સત્ત્વ અને અસત્ત્વમાં સામાન્યરૂપ એવો ધર્મી જ પ્રતીત થાય છે, પરંતુ એટલા માત્રથી- (વિકલ્પમાત્રથી) ધર્મીના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ થતી નથી, કે જેથી અનુમાન નિષ્ક્રમ થાય, અન્યથા પર્વતનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તેની અગ્નિમત્તાને સિદ્ધ કરવી એ પણ નિષ્ક્રમ થશે, કારણ કે, અગ્નિવાણો, કે અગ્નિરહિત એવો પર્વત તો પ્રત્યક્ષથી જ જ્ઞેયાય છે.

आश्रयेत्यादि ॥ चन्द्रेति उपराग उपप्लवः प्रहणमिति यावत् । कथमत्रेति अस्मिन् भवत्पक्षे । असिद्धिरिति सर्वज्ञो धर्मी न भवतीत्यपि कथमित्यर्थः ॥ अस्येति सर्वज्ञधर्मिणः । सत्सिद्धिरिति सर्वज्ञसिद्धिः । ननु को नानेत्यादि ॥ सिषाधयीति साधायतुमीप्सितत्वात् । अन्यथेति सर्वज्ञधर्म्यङ्गीकारमन्तरेणाऽऽकाशमनुकरालकरवालाकर्षणम् ।

आश्रयेत्यादि ॥ असिद्धयेऽपि सर्वज्ञधर्मिणमीरितवतो भवतो अनुमाने प्रमाणागोचरत्वादस्येति हेतौ यथाश्रयासिद्धिदोषो न, तन्मानुमाने चन्द्रोपरागादिज्ञानान्यथानुपपत्तेरिति साधने । सेति आश्रयासिद्धता कथं स्यात् । एकस्य धर्मिणोऽङ्गीकारादुभयत्र दोषसंभवान्निर्दोषत्वेऽन्यतरस्यापरस्याप्यदोषत्वात् । तवानुमानं सदोषं चेत् तत् ममानुमानं भवत्साधनेन न दूष्यते, सदोषस्यापरं दूषयितुमनीशत्वात् । प्रकृतेऽपीति अस्मदनुमानेऽपि । असाविति आश्रयासिद्धता ॥

अन्यस्यास्येति ॥ सर्वज्ञधर्मिणं विमुच्यापरधर्मिणः । अन्यपक्षोपदानेनापरपक्षदूषणमुद्भावयितुं न प्रार्थते ।

तथा च—

“विकल्पाद् धर्मिणः सिद्धिः क्रियतेऽथ निषिध्यते ।

द्विधाऽपि धर्मिणः सिद्धिर्विकल्पात् ते समागता” ॥१॥

द्वयमपि नास्मि करोमीत्यभ्यनभिधेयम्, विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्विधानस्य प्रतिषेधस्य चासंभवात् । यदि च द्वयमपि न करोषि, तदा व्यक्तममूल्यक्रयी कथं नोपहासाय जायसे ?, तथातायामाश्रयासिद्धच्युद्भावनाऽघटनात् ।

ननु यदि विकल्पसिद्धेऽपि धर्मिणि प्रमाणमन्वेषणीयम्, तदा प्रमाणसिद्धेऽपि प्रमाणान्तरमन्विष्यताम्, अन्यथा तु विकल्पसिद्धेऽपि पर्याप्तं प्रमाणान्वेषणेन, अहमहमिक्रया प्रमाणलक्षणपरीक्षणं परीक्षकाणामकञ्चीकरणीयं च स्यात्, तावन्मात्रेणैव सर्वस्यापि सिद्धेः । तथा च चाक्षुषत्वादिरपि शब्दानित्यत्वे साध्ये सम्यग्धेतुरेव भवेदिति चेत् ।

अने अे रीते ‘धर्मीनी सिद्धि विकल्पथी कराय छे, अथवा विकल्पथी धर्मीनो निषेध कराय छे, अेम होय तो विधि अने निषेध अेम उलय प्रकारे धर्मीनी सिद्धि तमादे पणु विकल्पथी न थछ् ।

शंका—पणु (धर्मीनी सिद्धि माटे) हुं विधि के निषेध अन्नेमांथी कंठ पणु करतो नथी.

समाधान अेम पणु कही शकय तेम नथी, कारणु के—विधि अने प्रतिषेध अे अन्नेनुं अेकी साथे विधान के प्रतिषेध थछ् शकतां नथी, अने जे विधि के निषेध अे अन्ने न करे। तो अरेअर मूल्य विना पहाथने अरीदनार तमे हुस्यास्पद केम नहि थाव ? अने ज्यां विकल्पथी विधि—निषेध होय त्यां आश्रयासिद्धनुं उद्भावन घटतुं नथी.

शंका—विकल्पथी सिद्ध थयेत धर्मीमां पणु जे प्रमाणु शोधवुं पडतुं होय तो प्रमाणु सिद्ध धर्मीमां पणु भीणुं प्रमाणु शोधो; अने अेम न माने तो विकल्प

સિદ્ધ ધર્મીમાં પણ પ્રમાણ શોધવાથી સર્થ, અને તેમ થતાં હું પહેલો પ્રમાણ લક્ષણની પરીક્ષા કરું એ પ્રમાણે પરીક્ષકેને સ્વીકાર્ય નહિ થાય, કારણ કે-વિકલ્પમાત્રથી સમસ્ત પદાર્થની સિદ્ધિ થઈ જશે, અને તેમ થતાં શબ્દમાં અનિત્યત્વ સાધ્ય સિદ્ધ કરવાનું હોય ત્યારે “ચાશ્વપત્વ” વિગેરે પણ સમ્યગ્ હેતુ થઈ જશે.

(૫૭) દ્વિધાપીતિ ક્રિયતેઽથ નિષિધ્યતે इत्येवं द्वौ प्रकारौ । न करोषीति इत्यनेन बलादपि प्रतिषेधः समायातः । तथातायामिति विकल्पसिद्धधर्मिस्वीकारे ।

(૫૮) तावन्मात्रेणैवेति विकल्पमात्रेणैव । तथा चेति विकल्पादेव साध्यसिद्धौ ।

વિકલ્પાદિત્યાદિ ॥ દ્વિધાપીતિ વિધિમુખેન નિષેધદ્વારેણ વા દ્વયમપીતિ વિધિનિષેધ-લક્ષણામ્ ।

અસ્મીતિ અહમ્ । અનઅધેયસિતિ અભિધાતુમશક્યમ્ । યદિ ચ દ્વયમિતિ વિધિ નિષેધં ચ ન વિધિમાધ્રયેન નિષેધમાધ્રયે-ઇત્યજ્ઞીકારઃ સારસ્તવ ચેતસિ ચકાસ્યાન્ચેત્, તદા ત્રણ-પાત્રં ભવાન્વાદિપર્પદ્વાસીનસ્ય હાસાર્હત્વાત્ । યથા કશ્ચિત્ વેતનમપ્રદાય વસ્ત્વાદાતુમુદ્યતઃ, તથા ત્વં વિધિનિષેધાવનાધ્રયન્ જ્યામિલાપ્યુપહાસાય જાયસે ॥ તથાતાયમિતિ ઉપહાસાસ્પદત્વે સત્યપિ કરોપિ ચેત્ ।

નનુ યદીતિ પરવાદી વાવદૂકતાં વિવરીતુમુદ્યતઃ । અન્યથેતિ પ્રમાણસિદ્ધે ધર્મિણિ પ્રમા-ણાન્તરાડગવેપણે ।

તાવન્માત્રેણેતિ વિકલ્પમાત્રેણૈવ ।

તદત્યલ્પમ્ । વિકલ્પાદ્ધિ સત્ત્વાસત્ત્વસાધારણં ધર્મિમાત્રં પ્રતીયતે, ન તુ તાવ-ન્માત્રેણૈવ તદસ્તિત્વસ્યાપિ પ્રતીતિરસ્તિ, યતોડનુમાનાડનર્થક્યં ભવેત્ ; અન્યથા પૃથિવી ધરસાક્ષાત્કારે ક્ષણાનુમત્ત્વસાધનમપ્યપાર્થક્યં ભવેત્ । તસ્યાગ્નિમતો વા પ્રત્યક્ષેણૈવ પ્રેક્ષણાત્ । અગ્નિમત્ત્વાડનગ્નિમત્ત્વવિશેષશૂન્યસ્ય શૈલમાત્રસ્ય પ્રત્યક્ષેણ પરિચ્છેદાદ્ નાનુ-માનાનર્થક્યમિતિ ચેત્ । તર્હસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વવિશેષશૂન્યસ્ય સર્વજ્ઞમાત્રસ્ય વિકલ્પેનાડ-કલનાત્ કથમત્રાપ્યનુમાનાનર્થક્યં સ્યાત્ ? । અસ્તિત્વનાસ્તિત્વવ્યતિરેકેણ ક્ષીઢશી-સર્વજ્ઞમાત્રસિદ્ધિરિતિ ચેત્ ? ; અગ્નિમત્ત્વાનગ્નિમત્ત્વવ્યતિરેકેણ ક્ષોળીધરમાત્રસિદ્ધિરપિ ક્ષીઢશી ? ઇતિ વાચ્યમ્ । ક્ષોળીધરોડ્યમિત્યેતાવન્માત્રજ્ઞિરેવેતિ ચેત્, ઇંતરત્રાપિ સર્વજ્ઞ ઇત્યેતાવન્માત્રજ્ઞિરેવ સાડસ્તુ; કેવલમેકા પ્રમાણલક્ષણોપપન્નત્વાત્ પ્રામાણિકી, તદન્યા તુ તદ્વિપર્યયાદ્ વૈકલ્પિકીતિ ।

સમાધાન—તમારું આ કથન તુરંજ છે, કારણ કે, વિકલ્પથી તો સત્ત્વ અને અસત્ત્વમાં સામાન્યરૂપ એવો ધર્મી જ પ્રતીત થાય છે, પરંતુ એટલા માત્રથી- (વિકલ્પમાત્રથી) ધર્મીના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ થતી નથી, કે જેથી અનુમાન નિષ્ફળ થાય, અન્યથા પર્વતનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તેની અગ્નિમત્તાને સિદ્ધ કરવી એ પણ નિષ્ફળ થશે, કારણ કે, અગ્નિવાળો, કે અગ્નિરહિત એવો પર્વત તો પ્રત્યક્ષથી જ નોવાય છે.

શંકા—અગ્નિવાણે કે અગ્નિરહિત એવા વિશેષણથી રહિત માત્ર પર્વત જ પ્રત્યક્ષથી જોવાય છે માટે અનુમાન નિરર્થક નથી.

સમાધાન—તો પછી એ જ પ્રમાણે અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વરૂપ વિશેષેથી રહિત માત્ર સર્વજ્ઞ જ વિકલ્પથી જણાય છે, તો અહીં પણ અનુમાન કેમ નિરર્થક થશે ? અર્થાત્ નહિ થાય.

શંકા—અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ ધર્મરહિત માત્ર સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કેવી છે ?

સમાધાન—અગ્નિવાણે કે અગ્નિરહિત એવા વિશેષણથી રહિત માત્ર પર્વતની સિદ્ધિ પણ કેવા પ્રકારની છે તે તો કહો.

શંકા—આ પર્વત છે, એટલું જ જ્ઞાન થાય છે.

સમાધાન—તો ખીજે પણ 'સર્વજ્ઞ છે' એટલું જ જ્ઞાન થાય તેમાં શો વાંધો ? માત્ર ભેદ એટલો જ છે કે, એકજ્ઞિ- (જ્ઞાન) પ્રમાણ દ્વારા થયેલ હોવાથી પ્રામાણિકી કહેવાય છે, જ્યારે ખીજી વિકલ્પથી થયેલ હોવાથી વૈકલ્પિકી કહેવાય છે.

(૫૦) તદત્યલ્પમિત્યાદિ સૂરિઃ । અનુમાનાનર્થકચમિતિ । ભવદુષ્ણસ્તં અપાર્થકં ભવેદિત્યતોડગ્રે ઇતિ ગમ્યમ્ । તસ્યેતિ પૃથિવીધરસ્ય । અગ્નિમન્વેત્યાદિ પરઃ । તર્હીત્યાદિ સૂરિઃ । અસ્તિત્વનાસ્તિત્વેત્યાદિ પરઃ । અગ્નિમન્વેત્યાદિ સૂરિઃ । સ્તેતિ સિદ્ધિઃ । પક્ષેતિ અસ્તિત્વલક્ષણા । તદન્યેતિ નાસ્તિત્વલક્ષણા ।

તદસ્તિત્વસ્યેતિ તસ્ય ધર્મિણોડસ્તિત્વસ્ય ધર્મસ્યાપિ । નહિ વિકલ્પાદ્ધર્મિસિદ્ધૌ પ્રમાણમન્તરેણ ધર્મસિદ્ધિઃ સાધીયસ્તાં દધાતિ । અન્યથેતિ ધર્મિણઃ સિદ્ધૌ યદિ ધર્મસિદ્ધિઃ ॥ સાધનમિતિ ધૂમવત્ત્વાદિ ॥ અપાર્થકમિતિ નિરર્થકમ્ ॥ તસ્યેતિ પર્વતસ્ય ॥ અત્રાપીતિ વિકલ્પસિદ્ધેડપિ સર્વજ્ઞધર્મિણિ ॥ ઇતરત્રાપીતિ સર્વજ્ઞસિદ્ધાવપિ । કેવલમિત્યાદિ ॥ તદન્યેતિ પ્રામાણિકસિદ્ધિવ્યતિરિક્તા । વિપર્યયાદિતિ પ્રમાણલક્ષણોપપન્નત્વવૈપરીત્યાત્ ।

નનુ કિમનેન દુર્મગાડભરણભારાયમાણેન વિકલ્પેન પ્રામાણિકઃ કુર્યાદિતિ ચેત્ ? । તદયુક્તમ્ । યતઃ પ્રામાણિકોડપિ ષટ્તર્કીપરિતર્કકર્કશશેમુષીવિશેષસહ્સ્વ્યાવદિરાજિરાજસમાયાં સ્વરવિષાળમરિત નાસ્તિ વેતિ કેનાપિ પ્રસર્પદ્વર્ષોદ્ધુરકન્ધરેણ સાક્ષેપં પ્રત્યાહતોડવચ્યં પુરુષાભિમાની કિચ્ચિદ્ બ્રૂયાદ્ ન તૂળ્ણીમેવ પુળ્ણીયાત્ ; અપ્રકૃતં ચ કિમપિ પ્રલપન્ સનિકારં નિસ્સાર્યેત, પ્રકૃતભાષણે તુ વિકલ્પસિદ્ધં ધર્મિણં વિહાય ક્લાડન્યા ગતિરાસ્તે ?

શંકા—દુર્ભંગા (વિધવા) સ્ત્રીના આભરણના ભાર જેવા આ વિકલ્પનું પ્રામાણિક પુરુષને શું કામ છે ?

સમાધાન—તમારું આ કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે—ષટ્તર્કશનના અત્યંત વિચારથી તીવ્ર બુદ્ધિવાળા અનેક વિદ્વાનોથી શોભાયમાન રાજસભામાં ગર્વથી ઈચ્છી ડોકવાળો કોઈ પુરુષ ગર્હભશૂંગ છે, કે નથી ? એ પ્રમાણે આક્ષેપપૂર્વક તાડન કરે ત્યારે પુરુષાભિમાની પ્રામાણિક પુરુષ પણ કંઈક બોલે જ. પણ મૂંગો ન રહે અને તે પ્રામાણિક પુરુષ જો કંઈક પણ અપ્રકૃત—(વિષયાન્તર કે યદ્વા

તદ્વા) બોલે તો તિરસ્કાર કરવાપૂર્વક તેને સભામાંથી બહાર કાઢવામાં આવે છે. જો પ્રસ્તુત બોલવું હોય તો તેને માટે વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીને છોડીને ખીબું કયું શરણુ છે ?

(૫૦) નન્વિત્યાદિ પરઃ । કિञ્ચિદિતિ અસ્તિ વા । પ્રકૃતભાષણે ઇતિ અસ્તિ-નાસ્તિ-ભાષણે ।

નનુ કિમિત્યાદિ ॥ વિકલ્પેનેતિ અપ્રમાણેન । તૂળ્ણીમિતિ મૌનમેવ નાશ્રયેત્ । અપ્ર-કૃતમિતિ પ્રસ્તુતવિરુદ્ધમ્-અપરવાદારમ્ભકં વાક્યમ્ । સનિકારમિતિ સપરાભવમ્ ।

અપ્રમાણિકે વસ્તુનિ મૂક-વાવદૂકયોઃ કતરઃ શ્રેયાનિતિ સ્વયમેવ વિવેચયન્તુ તાર્કિકાઃ ? ઇતિ ચેત્ । નનુ ભવાન્ સ્વોક્તમેવ તાવદ્વિવેચયતુ, મૂકતૈવ શ્રેયસીતિ ચ પૂત્કરોતિ નિષ્પ્રમાણકે વસ્તુનીતિ વિકલ્પસિદ્ધં ધર્મિણં વિધાય મૂકતાધર્મં ચ વિદઘાતી-ત્યનાત્મજ્ઞશેખરઃ । તસ્માત્ પ્રામાણિકેનાપિ સ્વીકર્તવ્યૈવ ક્વાપિ વિકલ્પસિદ્ધિઃ । ન ચ સૈવ સર્વત્રાસ્તુ, કૃતં પ્રમાણેનેતિ વાચ્યમ્ । તદન્તરેણ નિયતવ્યવસ્થાડયોગાત્ । ઇકો વિકલ્પયતિ, અસ્તિ સર્વજ્ઞોડન્યસ્તુ નાસ્તીતિ કિમત્ર પ્રતિપદ્યતામ્ ? । પ્રમાણમુદ્રાવ્યવસ્થા-પિતે ત્વન્યતરસ્મિન્ ધર્મે દુર્દ્ધરોડપિ કઃ કિં કુર્યાત્ ? । પ્રમાણસિદ્ધચનર્હે તુ ધર્મિણિ સ્વેપુષ્પાદૌ વિકલ્પસિદ્ધિરપિ સાધીયસી; તાર્કિકચક્રચક્રવર્તિનામપિ તૈયા વ્યવહારદર્શનાત્ ।

શંકા—પ્રમાણરહિત વસ્તુમાં મૌન રહેવું કે બકવાદ કરવો એ બેમાંથી શું સારું છે, તેનું વિવેચન તો સ્વયં તાર્કિકો કરી લેશે.

સમાધાન—જો એમ હોય તો તમારા કથનનું તમે પોતે જ વિવેચન કરો તો જણાશે કે, “મૂકતા હિતકારી છે” એ પ્રમાણે પોકારો છો અને વળી, “નિષ્પ્રમાણકે વસ્તુનિ-(પ્રમાણરહિત વસ્તુમાં) એ પ્રમાણે વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીનું વિધાન કર્યા છતાં મૂક રહેવાનું પણ વિધાન કરો છો—આમ પોતાને જ નહિ જાણનારમાં તમે શિરોમણિ-(મૂર્ખશિરોમણિ) છો. તેથી પ્રામાણિક પુરુષે પણ કોઈ સ્થળે (ધર્મીને વિષે) વિકલ્પસિદ્ધિ સ્વીકારવી જોઈ એ. પરંતુ દરેક સ્થળે વિકલ્પથી જ સિદ્ધિ હો, માટે પ્રમાણથી સચું, એમ પણ કહેવું ન જોઈ એ, કારણ કે—પ્રમાણ વિના નિયત વ્યવસ્થા બનશે નહિ. સર્વજ્ઞ છે—એ પ્રમાણે કોઈ વિકલ્પ કરે ત્યારે ખીજે સર્વજ્ઞ નથી એમ કહે ત્યારે શું સ્વીકારવું ? પણ જો અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ એ બંને ધર્મમાંથી કોઈ પણ એક ધર્મ પ્રમાણ મુદ્રાથી વ્યવસ્થાપિત-(સિદ્ધ) કરવામાં આવે ત્યારે દુર્દ્ધર પુરુષ પણ ત્યાં શું કરી શકે ? અર્થાત્ પ્રમાણસિદ્ધ ધર્મ તેને સ્વીકારવો જ પડે. પરંતુ પ્રમાણથી જેની સિદ્ધિ થઈ શકે તેમજ ન હોય એવા આકાશકુસુમાદિ ધર્મી વિષે તો વિકલ્પથી કરાતી સિદ્ધિ પણ હિતકારી છે, અને તાર્કિકશિરોમણિ વિદ્વાનોનો વ્યવહાર પણ તેવો જ જોવાય છે.

અપ્રમાણિકેશ્યાદિ પરઃ । નનુ ભવાનિતિ સ્વરિઃ । તદન્તરેણેતિ પ્રમાણમન્તરેણ ।

શંકા—અશિવાળો કે અશિરહિત એવા વિશેષણથી રહિત માત્ર પર્વત જ પ્રત્યક્ષથી જોવાય છે માટે અનુમાન નિર્રર્થક નથી.

સમાધાન—તો પછી એ જ પ્રમાણે અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વરૂપ વિશેષોથી રહિત માત્ર સર્વજ્ઞ જ વિકલ્પથી જણાય છે, તો અહીં પણ અનુમાન કેમ નિર્રર્થક થશે ? અર્થાત્ નહિ થાય.

શંકા—અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ ધર્મરહિત માત્ર સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કેવી છે ?

સમાધાન—અશિવાળો કે અશિરહિત એવા વિશેષણથી રહિત માત્ર પર્વતની સિદ્ધિ પણ કેવા પ્રકારની છે તે તો કહો.

શંકા—આ પર્વત છે, એટલું જ જ્ઞાન થાય છે.

સમાધાન—તો ખીજે પણ ‘સર્વજ્ઞ છે’ એટલું જ જ્ઞાન થાય તેમાં શો વાંધો ? માત્ર ભેદ એટલો જ છે કે, એકજ્ઞાનિ-જ્ઞાન) પ્રમાણ દ્વારા થયેલ હોવાથી પ્રામાણિકી કહેવાય છે, જ્યારે ખીજી વિકલ્પથી થયેલ હોવાથી વૈકલ્પિકી કહેવાય છે.

(૫૦) તદત્યલ્પમિત્યાદિ સૂરિઃ । અનુમાનાનર્થકચમિતિ । ભવદુપન્યસ્તં અપાર્થકં ભવેદિત્યતોઽપ્રે ઇતિ ગમ્યમ્ । તસ્યેતિ પૃથિવીધરસ્ય । અગ્નિમત્ત્વેત્યાદિ પરઃ । તર્હીત્યાદિ સૂરિઃ । અસ્તિત્વનાસ્તિત્વેત્યાદિ પરઃ । અગ્નિમત્ત્વેત્યાદિ સૂરિઃ । સ્તેતિ સિદ્ધિઃ । પક્ષેતિ અસ્તિત્વલક્ષણા । તદન્યેતિ નાસ્તિત્વલક્ષણા ।

તદસ્તિત્વસ્યેતિ તસ્ય ધર્મિણોઽસ્તિત્વસ્ય ધર્મસ્યાપિ । નહિ વિકલ્પાદ્ધર્મિસિદ્ધૌ પ્રમાણમન્તરેણ ધર્મસિદ્ધિઃ સાધીયસ્તાં દદાતિ । અન્યથેતિ ધર્મિણઃ સિદ્ધૌ યદિ ધર્મસિદ્ધિઃ ॥ સાધનમિતિ ધૂમવત્ત્વાદિ ॥ અપાર્થકમિતિ નિર્રર્થકમ્ ॥ તસ્યેતિ પર્વતસ્ય ॥ અત્રાપીતિ વિકલ્પસિદ્ધેઽપિ સર્વજ્ઞધર્મિણિ ॥ હૃતરત્રાપીતિ સર્વજ્ઞસિદ્ધાવપિ । કેવલમિત્યાદિ ॥ તદન્યેતિ પ્રામાણિકસિદ્ધિવ્યતિરિક્તા । વિપર્યયાદિતિ પ્રમાણલક્ષણોપપન્નત્વવૈપરીત્યાત્ ।

નનુ કિમનેન દુર્ભગાઽઽભરણભારાયમાણેન વિકલ્પેન પ્રામાણિકઃ કુર્યાદિતિ ચેત્ ? । તદયુક્તમ્ । યતઃ પ્રામાણિકોઽપિ ષટ્તર્કીપરિતર્કકર્કશશેમુખીવિશેષસદ્ગુણવાદિરાજિરાજસભાયાં સ્વરવિષાળમરિત નાસ્તિ વેતિ કેનાપિ પ્રસર્પદ્વર્ષોદ્ધરકન્ધરેણ સાક્ષેપં પ્રત્યાહતોઽવશ્યં પુરુષાભિમાની કિચ્ચિદ્ બ્રૂયાદ્ ન તૂષ્ણીમેવ પુષ્ણીયાત્ ; અપ્રકૃતં ચ કિમપિ પ્રલપન્ સનિકારં નિસ્સાર્યેત, પ્રકૃતભાષણે તુ વિકલ્પસિદ્ધં ધર્મિણં વિહાય ક્લાઽન્યા ગતિરાસ્તે ?

શંકા—દુર્ભગા (વિધવા) સ્ત્રીના આભરણના ભાર જેવા આ વિકલ્પનું પ્રામાણિક પુરુષને શું કામ છે ?

સમાધાન—તમારું આ કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે—ષટ્તર્કશનના અત્યંત વિચારથી તીવ્ર બુદ્ધિવાળા અનેક વિદ્વાનોથી શોભાયમાન રાજસભામાં ગર્વથી ક્ષીંચી ડોકવાળો કેઈ પુરુષ ગર્દભશૂંગ છે, કે નથી ? એ પ્રમાણે આક્ષેપપૂર્વક તાડન કરે ત્યારે પુરુષાભિમાની પ્રામાણિક પુરુષ પણ કંઈક જોલે જ. પણ મૂંગો ન રહે અને તે પ્રામાણિક પુરુષ જો કંઈક પણ અપ્રકૃત—(વિષયાન્તર કે યદ્વા

हेतोरिति सत्त्वकृतकत्वादेः । प्रत्यक्षेति अध्यक्षवाधितपक्षत्वेन शब्दश्चाक्षुषः—अत्र प्रयुज्यमानः सर्वोऽपि हेतुः प्रत्यक्षविरुद्ध इत्यर्थः ॥ शब्दे चाक्षुषत्वाननुभवात्, श्रावणत्वात् तस्य ।

न चैवमिति विकल्पसिद्धधर्म्यङ्गीकारेणाऽध्यासिद्धाभावे ॥ अस्येति विश्वस्य परिणामिकारणत्वादितिहेतोः । प्रधानेति प्रकृतेरसिद्धौ । तत्परिणामीति प्रकृति-परिणामित्वस्याऽसिद्धेः ।

§३२ एवमाश्रयैकदेशसिद्धोऽपि न हेत्वाभासः । तर्हि प्रधानात्मानौ नित्यावकृतकत्वादित्ययमप्यात्मनीव प्रधानेऽपि नित्यत्वं गमयेत्, तदसत्यम् । नित्यत्वं खल्वाद्यन्तशून्यसद्रूपत्वम्, आद्यन्तविरहमात्रं वा विवक्षितम् । आद्येऽत्यन्ताभावेन व्यभिचारः, तस्याकृतकस्याप्यतद्रूपत्वात् । द्वितीये सिद्धसाध्यता, अत्यन्ताभावरूपतया प्रधानस्याद्यन्तरहितत्वेन तदभाववादिभिरपि स्वीकारात् । तर्हि देवदत्तवान्ध्येयौ वक्त्रवन्तौ वक्तृत्वादित्येवं हेतुरस्तु । नैवम् । न वान्ध्येयो वक्त्रवान्, असत्त्वादित्यनेन तद्वाधनात् । तदसत्त्वं च साधकप्रमाणाभावात् सुप्रसिद्धम् ।

§३३ अे न रीते आश्रयैकदेशसिद्ध पणु डेत्वाभास नथी ।

शंका—जे आश्रयैकदेशसिद्धने डेत्वाभास मानवाभां न आवे तो—“प्रधान अने आत्मा नित्य छे, कारणु के, ते कृतक छे” आ अनुमानमां “अकृतकत्व” डेतु जेभ आत्मानी नित्यतानो गमक छे, तेम प्रधाननी नित्यतानो पणु गमक थरी.

समाधान—आ कथन सायुं नथी कारणु के, अडी प्रश्न छे के, नित्य अेटले शुं ? जे आदि अने अन्त रडित छतां सद्रूप डोय ते विवक्षित छे; के मात्र आदि अने अन्तनो अलाव ? पडेला विकल्पमां अत्यन्ताभावथी व्यभिचार आवशे. कारणु के, अत्यन्ताभाव अकृतक डोवा छतां तेयो नथी अेटले के—आदि अन्तरडित सद्रूपक नथी. भीज विकल्पमां सिध्यसाध्य दोष आवशे, कारणु के—प्रधाननो अलाव माननाराओ अे अत्यन्ताभाव रूप डोवाथी प्रधानने आदि अने अन्तरडित मानेद छे.

शंका—तो पछी “देवदत्त अने वन्ध्यापुत्र सुभवाणा छे, कारणु के—वकता छे.” आ डेतु गमक छे.

समाधान—जेम पणु कही शकशो नहि, कारणु के—“वन्ध्यापुत्र सुभवाणा नथी, कारणु के, ते असत् छे.” आ (प्रति) अनुमानथी उपरोक्त अनुमान आधित थाय छे, अने वन्ध्यापुत्रनुं असत्त्व तो वन्ध्यापुत्रने सिद्ध करनार प्रमाणु न डोवाथी प्रसिद्ध न छे.

(५०) न हेत्वाभास इति तद्वदेव । तर्हि प्रधानात्मानावित्यादि अयं हेत्वाभासश्चेन्न भवति इति शेषम् । तदसत्यमित्यादि सूरिः । अतद्रूपत्वादिति आद्यन्तशून्यो वर्तते स परं सद्रूपो न भवति । आद्यन्तरहितत्वेनेति अत्यन्ताभावरूपत्वेन । तदभाववादिभिरपीति अस्माभिरपि । तर्हीत्यादि परः । नैवमित्यादि सूरिः । अनेनेति प्रतिहेतुना । तदसत्त्वमिति वान्ध्येयासत्त्वम् ।

तर्हि प्रधानेत्यादि ॥ आद्यन्तेति यस्यादिरन्तो वा न ज्ञायते बहुकालस्थितत्वात् तत्सत्त्वं निरादिरन्तं किमपि वा । तस्येति अत्यन्ताभावस्य । अतद्रूपेति आद्यन्तशून्यसद्रूप-

कतर इति मूको वाचाटो वा भव्यः । ननु भवानिति जिभाषितं निवचारय त्वम् । मूकतेति मूकत्वमेव तत्त्वमिति वदसि । निष्प्रमाणके इति सप्तम्यन्तो विकल्पसिद्धो धम्मङ्गीकृतो मूकताधर्मश्च तदविनाभावी इति मूर्खो भवान् यां शाखामवलम्ब्य तिष्ठसि तामेवच्छेत्तुमुद्यतः । मूकताधर्मविशुद्धं विकल्पशुद्धं धर्मिणमाश्रित्य तमेव पराभवितुं प्रभवसि । न च सैवेति विकल्पसिद्धिः । कृतमिति पर्याप्तम् । तदन्तरेणेति प्रमाणं विना । नियतेति निश्चयानुत्पादात् । अत्रेति द्वये सर्वज्ञस्यास्तित्वनास्तित्वलक्षणे । अन्यतरस्मिन्निति एकस्मिन्नस्तित्वे नास्तित्वे वा । दुर्द्धर इति वावदूकतादुर्मदोऽपि । क इति वादी प्रतिवादी वा । साधीयसीति साधु-प्रकृष्टासाधुगणादिष्टेऽसौ वा ईयस् प्रत्ययः । तद्वदिष्टे मेयस्स बहुलमित्युकारलोपे सिद्धम् । तयेति खरविषाणादौ विकल्पसिद्ध्या ।

एवं शब्दे चाक्षुषत्वमपि सिद्धचेदिति चेत् ? सत्यम् । तद्विकल्पसिद्ध विधाय यदि तत्रास्तित्वं प्रमाणेन प्रसाधयितुं शक्यते, तदानीमस्तु नाम तत्सिद्धिः; न चैवम्, तत्र प्रवर्तमानस्य सर्वस्य हेतोः प्रत्यक्षप्रतिक्षिप्तपक्षत्वेनाकक्षीकारार्हत्वात्, ततः कथमस्तित्वाप्रसिद्धौ शब्दे चाक्षुषत्वसिद्धिरस्तु ? । एवं च नाश्रयासिद्धो हेत्वाभासः समस्तीति स्थितम् ॥

§३१ न चैवं विश्वस्य परिणामिकारणत्वादित्यस्यापि गमकता प्राप्नोति, अस्य स्वरूपासिद्धत्वात् प्रधानासिद्धौ विश्वस्य तत्परिणामित्वासिद्धेः ।

शंका—धर्मीने विकल्पद्वारा सिद्ध मानवाथी शब्दरूप धर्मीने विषे 'चाक्षुषत्व' हेतु पणु सिद्ध थशे.

समाधान—अराअर छे, तेनी प्रथम विकल्पसिद्धिरूपे विधि करीने पछी ले तेनुं अस्तित्व प्रमाणथी सिद्धि करी शकलुं होय तो ते 'चाक्षुषत्व'नी सिद्धि लक्षे थाय परंतु अेषुं नथी. कारण के शब्दमां आक्षुषत्वना अस्तित्वने सिद्ध करवा प्रवर्तमान समस्त हेतुओ प्रत्यक्ष प्रमाणथी आधित पक्षवाणा होवाथी स्वीकारवाने योग्य नथी, तेथी आक्षुषत्वना अस्तित्वनी सिद्धि थर्ष न होवाथी शब्दमां आक्षुषत्वनी सिद्धि कर्ष रीते थशे ? अर्थात् नहिं थाय. आ रीते आश्रयासिद्ध हेत्वाभास नथी अे सिद्ध थयुं.

§३१ अने आ रीते 'विश्वनुं परिणामी कारण होवाथी' आ हेतु तेनो आश्रय असिद्ध होवा छतां गमक नथी, कारण के, आ हेतु स्वरूपासिद्ध छे, कारण के, प्रधान न असिद्ध छे, तो अे (प्रधान) विश्वना परिणामित्व कारण रूपे सुतरां असिद्ध छे.

(प०) पचमिति विकल्पादेव । सत्यमित्यादि सूरिः । न चैवमित्यतोऽप्रे यत इति गम्यम् । तत्रेतिशब्दस्य चाक्षुषत्वे । एवं च नाश्रयासिद्धो हेत्वाभासः समस्तीति स्थितमिति विकल्पसिद्धस्यापि भावात् ।

एवं शब्द इत्यादि ॥ तदिति चाक्षुषत्वम् । तत्रेति शब्दे । अस्तित्वमिति चाक्षुषत्वस्येति संबन्धः । तत्सिद्धिरिति चाक्षुषत्वसिद्धिः । तत्रेति चाक्षुषत्वे—यथा शब्दश्चाक्षुषः ।

અસ્યેતિપક્ષસ્ય । અસ્યેતિ ધર્મસિદ્ધિલક્ષણસ્ય । હેતોરિતિ જનદર્શનોત્પન્નચાગત્વાદેવેત્યેવંરૂપસ્ય ।
 આશ્રયં સંદિગ્ધેત્યાદિ ॥ અયમિતિ આશ્રયસંદિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધઃ । ન ચૈવમિતિ પક્ષ-
 ધર્મતાગમકત્વસ્ય કારણં નામ્યુત્તરગમ્યતે જૈનૈઃ—પર્વતદ્રવ્યત્વાદ્ શિલોચ્ચયે વહ્નિમત્ત્વાવસાયપ્રસંગ-
 સાધ્વસાત્ । તત્ ક્ષિમિતિ પરઃ પ્રગલ્ભતે । તત્ તસ્માત્ કારણાદ્વાશ્રયે પ્રદેશે વૃત્તિર્વર્તિતં તસ્યા-
 નિર્ણયેડપિ । નિયત્તેતિ નિયતો વિવક્ષિતો દેશોઽધિકરણમાધારો यस્ય, એવંવિધો યોમયૂરસ્તસ્ય
 સિદ્ધિઃ । કિં ભવત્તિવિતિ કાક્વા । તદેવેતિ મયૂરમાત્રમ્ । તદ્વચ્ચભિચારેતિ તસ્ય દેશ-
 વિશિષ્ટમયૂરસ્ય વ્યભિચારાત્ ।

§૩૬ એવાશ્રયૈકદેશસંદિગ્ધવૃત્તિરપ્યસિદ્ધો ન ભવતીતિ ।

§૩૭ વ્યર્થવિશેષણવિશેષ્યાસિદ્ધાવપિ નાસિદ્ધભેદૌ, વક્તુરકૌશલમાત્રત્વાદ્
 વચનવૈયર્થદોષસ્ય ।

§૩૮ એવં વ્યર્થૈકદેશાસિદ્ધાદયોડપિ વાચ્યાઃ । તતઃ સ્થિતમેતદ્, એતેષ્વસિદ્ધ-
 ભેદેષુ સંભવન્ત ઉભયાસિદ્ધાન્યતરાસિદ્ધયોરન્તર્ભવન્તિ ।

§૩૯ નન્વન્યતરાસિદ્ધો હેત્વાભાસ એવ નાસ્તિ । તથાહિ—પરેણાસિદ્ધ ઇયુ-
 ઢ્ઠાવિતે યદિ વાદી ન તત્સાધકં પ્રમાણમાચક્ષીત તદા પ્રમાણાભાવાદુભયોરપ્યસિદ્ધઃ;
 અથાચક્ષીત, તદા પ્રમાણસ્યાપક્ષપાતિત્વાદુભયોરપ્યસૌ સિદ્ધઃ । અથવા યાવન્ન પરં
 પ્રતિ પ્રમાણેન પ્રમાધ્યતે, તાવન્ તં પ્રત્યસિદ્ધ ઇતિ ચેત્, ગૌણં તર્હ્યસિદ્ધત્વમ્, નહિ રત્ના-
 દિપદાર્થસ્તત્ત્વતોડપ્રતીયમાનસ્તાવન્તમપિ કાલં મુહ્યતસ્તદાભાસઃ । કિં ચ અન્ય-
 તરાસિદ્ધો યદા હેત્વાભાસસ્તદા વાદી નિગૃહીતઃ સ્યાત્, ન ચ નિગૃહીતસ્ય પશ્ચાદ-
 નિપ્રહ ઇતિ યુક્તમ્, નાપિ હેતુસમર્થનં પશ્ચાદ્યુક્તમ્, નિપ્રહાન્તત્વાદ્ વાદસ્યેતિ ।

§૩૬ આશ્રયૈકદેશસંદિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ પણુ અસિદ્ધહેત્વાભાસરૂપે ઘટ્ટી શકતો નથી.

§૩૭ વ્યર્થવિશેષણુસિદ્ધઃ અને વ્યર્થવિશેષ્યાસિદ્ધ પણુ અસિદ્ધના લેદ
 નથી. કારણુ કે, આ બન્ને સ્થળે વક્તાના અકૌશલને કારણુ વ્યર્થવચન બોલવાનો
 દોષ થયો છે.

§૩૮ એ જ રીતે વ્યર્થૈકદેશાસિદ્ધ આદિ પણુ અસિદ્ધ હેત્વાભાસના લેદ નથી
 એમ સમજી લેવું, તેથી એ સિદ્ધ થયું કે, એ બધા અસિદ્ધ હેત્વાભાસના લેદોમાં
 જે સભાવના હોય તેમનો ઉભયાસિદ્ધ કે અન્યતરાસિદ્ધમાં અન્તર્ભાવ થાય છે.

§૩૯ શંકા—અન્યતરાસિદ્ધ નામનો હેત્વાભાસ જ નથી, તે આ પ્રમાણુ—વાદીએ
 કહેલ હેતુ વિશે તે અસિદ્ધ છે, એ પ્રમાણુ હેતુભાવન કરવા આવે ત્યારે જે વાદી હેતુને
 સિદ્ધ કરનાર પ્રમાણુ ન કહે તો—પ્રમાણુનો અભાવ હોવાથી વાદી પ્રતિવાદી ઉભયને
 તે હેતુ અસિદ્ધ થશે, અને જે હેતુને સિદ્ધ કરનાર પ્રમાણુ કહે તો પ્રમાણુ પક્ષપાત-
 રહિત હોવાથી બન્નેને પણુ તે હેતુ સિદ્ધ થશે. અથવા બધાં સુધી પર પ્રત્યે
 હેતુને પ્રમાણુથી સિદ્ધ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેના પ્રત્યે તે હેતુ અસિદ્ધ
 રહે છે, અર્થાત્ કિંચિત્કાલ પર્યાંત અસિદ્ધ હોય, પણુ સર્વથા અસિદ્ધ રહેતો

पत्वाभावात् । तस्याद्यन्तरहितत्वादेव । तद्भावेति प्रधानाभावभावननिपुणैर्जनैः । तद्भावा-
दिति वक्तृत्वहेतोर्वाधासंभवात् । तद्वलत्त्वमिति वान्ध्येयाऽसत्त्वं ॥ साध्यधर्मेत्यादि ॥

§३३ सन्दिग्धाश्रयासिद्धिरपि न हेतुदोषः, हेतोः साध्येनाविनाभावसंभवात् ।
धर्म्यसिद्धिस्तु पक्षदोषः स्यात् । साध्यधर्मविशिष्टतया प्रसिद्धो हि धर्मी पक्षः प्रोच्यते,
न च सन्देहास्पदीभूतस्यास्य प्रसिद्धिरस्तीति पक्षदोषेणैवास्य गतत्वान्न हेतोर्दोषो
वाच्यः ।

§३४ सन्दिग्धाश्रयैकदेशसिद्धोऽपि तथैव ।

§३५ आश्रयसन्दिग्धवृत्त्यासिद्धोऽपि न साधुः, यतो यदि पक्षधर्मत्वं गमकत्वा-
ङ्गमङ्गीकृतं स्यात् तदा स्यादयं दोषः, न चैवम् । तत्किमाश्रयवृत्त्यनिश्चयेऽपि केका-
यितानिन्यतदेशाधिकरणमयूरसिद्धिर्भवतु ? । नैवम् । केकायितमात्रं हि मयूरमात्रेणैवा-
विनाभूतं निश्चितमिति तदेव गमयति । देशविशेषविशिष्टमयूरसिद्धौ तु देशविशेष-
विशिष्टस्यैव केकायितस्याविनाभाववसाय इति केकायितमात्रस्य तद्व्यभिचारसंभवादेवा-
गमकत्वम् ।

§३३ 'सन्दिग्धाश्रयासिद्धि' पणु हेतुनो दोष नथी, कारणु के-हेतुनो
अविनाभाव संभ-ध-(व्याप्ति) साध्य साथे डोय छे, अेटले धर्मीनी असिद्धि
अे तो पक्षदोष छे, कारणु के-साध्यधर्मथी युक्त प्रसिद्ध धर्मी पक्ष कडेवाय
छे (परि० ३, सूत्र २०), अने नेने विषे संदेह डोय तेवा पक्षनी प्रसिद्धि छे
नहि, भाटे आ दोष पक्षदोषरूपे गताथं डोवाथी हेतुदोष तरीके कडेवाय नहि.

§३४ सन्दिग्धाश्रयैकदेशसिद्धि-पणु पक्षदोष डोवाथी हेतुदोष तरीके कडे-
वाय नहि, अेटले सन्दिग्धाश्रयैकदेशसिद्ध पणु डेत्वालास नथी.

§३५ "आश्रयसन्दिग्धवृत्त्यसिद्ध" पणु डेत्वालास नथी कारणु के, जे पक्ष-
धर्मताने गमकता(योध)ना कारणु तरीके स्वीकारेद डोत तो न आमां रडेद
दोष आवत, परंतु तेम नथी.

शंका—तो शुं आश्रय-(पक्ष)मां हेतुनी वृत्तिनो (रडेवानो) निश्चय न
डोय तो पणु डेकायितथी नियत देशरूप अधिकरणमां मयूरनी सिद्धि थशे ?

समाधान—नहि थाय, कारणु के-केवण डेकायितनो अविनाभाव संभ-ध
(व्याप्ति) केवण मयूर साथे निश्चित छे, तेथी केवण डेकायित तो केवण मयूरनो
योध करावे छे, ज्यारे देश विशिष्ट मयूरनी सिद्धिमां तो देशविशिष्ट डेकायि-
तना अविनाभावनो निश्चय गमक छे, भाटे डेकायित मात्रनो देशविशिष्ट मयूर
साथे व्यभिचारनो संभव डोवाथी ते गमक नथी.

तथैवेति पक्षदोष एव ।

(५०) दोष इति आश्रयासंदिग्धवृत्तिः । तत् किमित्यादि परः । नैवमित्यादि सूरिः ।
तदेवेति मयूरमात्रमेव तद्व्यभिचारसम्भवादिति देशविशेषव्यभिचारसम्भवात् ।

शंका—वादीने असिद्ध ङोय पणु प्रतिवादीने सिद्ध ङोय तेवो हेतु जे वादी कडे तो ते अन्यतरासिद्ध ङोय निग्रहुनुं स्थान भने तो प्रसंगतुं साधन प्रसंगनी आपत्ति कथं रीते युक्तियुक्त थशे ? अर्थात् नहि थाय. ते आ प्रभाषे प्रभाषुप्रसिद्ध व्याप्तिवाणा वाक्यद्वारा परने अनिष्टतानी आपत्ति अपवा भाटे जे प्रस्ताव, ते प्रसंग कडेवाय छे. जेमडे-जे सर्वथा ओक ङोय ते अनेकभां न ङोय जेमडे-ओक परभाषु ओ ओक ङोवाथी अनेकभां ङोतो नथी, तेथी न रीते सामान्य पणु ओक ङोवाथी अनेकभां कथं रीते रडेशे ? अर्थात् नहि रडे. कारणु डे, अनेक व्यक्तित्वविवालावश्य व्यापक विनासर्वथा ओकथरूप व्याप्य घटी शकनुं नथी, प्रस्तुतभां वादी जैनोने सर्वथा ओकथ असिद्ध छे, तो ओ स्वयं असिद्ध ओवो धर्म व्याप्य-हेतु अनेकव्यक्तित्वविवालावश्य भीजे धर्म जे व्यापक—(साध्य) छे, तेनो गमक कथं रीते थशे ?

(प०) तत्समर्थनन्यायविस्मरणादिना निमित्तेनेति सग्यवेतुर मर्थनसमर्थप्रमाणयुक्तिविस्मृतिपरमन्त्रकृतमतिभ्रंशादिना कारणकृत्पा देन असिद्धतामपि नानुमन्यते इति असिद्धतां चेन्नमन्यते तदोभयासिद्धः निग्रहाधिकारणमित्यतोऽप्रे यथेति गम्यम् । अच्चेतनाः सुखादयः इत्यादि सुखादीनामचेतनत्वसाधनाय जैनं प्रति सांख्य उत्पत्तिमच्च हेतुं करोति, उत्पत्तिमच्च च सांख्यस्यानभीष्टं, तिरोभावमात्रवादित्वात् तस्य ।

(प०) नन्विन्यादि परः। कथमित्यादि एवमपि चेदन्यतरासिद्धता । यत् सर्वथैकमित्यादिना जैनो यौगं पृच्छति । तथा चेति सर्वथैकत्वे अनेकव्यक्तिवर्ति स्यादित्यतोऽप्रे यत् इति गम्यम् । अत्र हीत्यादि परः । सर्वथैक्यमसिद्धमिति कथञ्चिद् वादित्वात् तस्य ।

(टि०) यदा वादीत्यादि । समर्थनेति हेतुसाधकस्य न्यायस्य विस्मृत्यादिकारणेन । प्राश्निकानिति सभ्यान् असिद्धतामिति हेतोरसिद्धत्वमपि नाज्ञीकरोति ।

(टि०) ननु कथमित्यादि ॥ तथा चेति प्रसंगायात् प्रसंगमेव व्याख्यानयति । यथा यदिति षट्पटादि ॥ तथा चेति एवमेव । अनेकेति अनेकादहः त्रिभुवनकन्दा ये कुहरकलितनिकेतनाः सर्वगवादिव्यवतयस्तासु कथं वर्तन्ते । व्यापकमिति सर्वव्याप्यवृत्तित्ववर्जितसामान्यं विना । व्याप्यस्येति गवादेः । स्याद्वादिन इति जैनस्य । सर्वथैक्यमिति आर्हता हि स्याद्वादमेवांगी कृत्य वस्तुस्वरूपमभिदधति । यथा सर्वमेकमनेक नित्यमनित्यं चेति, न त्वेकान्तं सर्वं सर्वथा एकमिति ।

तदयुक्तम् । एकधर्मोपगमे धर्मान्तरोपगमसंदर्शनमात्रतत्परत्वेनास्य वस्तुनिश्चायकत्वाभावात् , प्रसङ्गविपर्ययरूपस्यैव मौलहेतोस्तन्निश्चायकत्वात् । प्रसङ्गः स्वत्वत्र व्यापकविरुद्धोपलब्धिरूपः । अनेकव्यक्तिवर्तित्वस्य हि व्यापकमनेकत्वम्, एकान्तैकरूपस्यानेकव्यक्तिवर्तित्वविरोधात् । एकान्तैकरूपस्य सामान्यस्य प्रतिनियतपदार्थाधेयत्वस्वभावादपरस्य स्वभावस्याभावेनान्यपदार्थाधेयत्वासंभवात् तद्भावस्य तदभावस्य चान्योऽन्यपरिहारस्थितलक्षणत्वेन विरोधादिति सिद्धमनेकत्र वृत्तेरनेकत्वं व्यापकम्, तद्विरुद्धं च सर्वथैक्यं सामान्ये संमतं तवेति नानेकवृत्तित्वं स्याद् विरोध्यैक्यसद्भावेन व्यापकस्यानेकत्वस्य निवृत्त्या व्याप्यस्यानेकवृत्तित्वस्याऽवश्यं निवृत्तेः । न च तन्निवृत्तिरभ्युपगतेति लब्धावसरः प्रसङ्गविपर्ययारण्यो विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरूपोऽत्र मौलो-

નથી. એમ માનવું પણ બરાબર નથી, કારણ કે તો પછી અસિદ્ધતા ગૌણ થઈ ગઈ, કારણ કે-રત્નાદિ પદાર્થ પણ જ્યાં સુધી તત્ત્વથી અપ્રતીયમાન હોય ત્યાં સુધી પ્રધાનરૂપે તે રત્નાભાસ છે, એમ કહેવાતું નથી. (તેવી જ રીતે હેતુ પરને સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી તે અસિદ્ધતા ગૌણરૂપ હોવાથી તે અસિદ્ધતા પ્રધાનભાવે કહી શકાય નહિ) વળી, અન્યતરાસિદ્ધ જ્યારે હેત્વાભાસ હોય ત્યારે વાદી તો નિગૃહીત થઈ જાય છે, અને જે એકવાર નિગૃહીત થયો તે પછી તેનો અનિગ્રહ કહેવો એ યોગ્ય નથી. કારણ કે-નિગ્રહ સાથે જ વાદનો અંત આવે છે. માટે અન્યતરાસિદ્ધને પૃથક્ હેત્વાભાસ માનવો યોગ્ય નથી.

(પ૦)નન્વન્યતરાસિદ્ધ इत्यादि परः । अथेत्यादि इहापि परः सूत्रं प्रति । गौणमित्यादि परः । असिद्धत्वमिति एतच्च न चारु । असिद्धत्वमित्यतोऽग्रे यतः इति गम्यम् । तदाभास इति रत्नादिपदार्थाभासः । किं चेत्यादिनाऽहोऽजैनः ।

(ટિ૦) नन्वन्यतरेत्यादि ॥ तत्साधकमिति हेतुप्रसाधकम् । असाविति हेतुः । तं प्रतीति परं प्रति । तत्त्वत इति अपरीक्षितत्वात्तल्लक्षणफलानामतोऽज्ञायमानः । मुख्यत इति मुख्यवृत्त्या । तदाभास इति रत्नाभासः ।

અત્રોચ્યતે-યદા વાદી સમ્યગ્હેતુત્વં પ્રતિપદ્યમાનોઽપિ તત્સમર્થનન્યાયવિસ્મરણાદિનિમિત્તેન પ્રતિવાદિનં પ્રાશ્નિકાન્ વા પ્રતિવોધયિતું ન શકનોત્યસિદ્ધતામપિ નાનુમન્યતે, તદાઽન્યતરાસિદ્ધત્વેનૈવ નિગૃહ્યતે । તથા સ્વયમનમ્યુપગતોઽપિ પરસ્ય સિદ્ધિત્યેતાવતૈવોપન્યસ્તો હેતુરન્યતરાસિદ્ધો નિગ્રહાધિકરણમ્, યથા-સાંખ્યસ્ય જૈનં પ્રત્યચેતનાઃ સુખાદયઃ, ઉત્પત્તિમત્વાદ્ ઘટવદિતિ ।

નનુ કથં તર્હિ પ્રસજ્જસાધનં સૂપપાદં સ્યાત્ ?, તથા ચ પ્રમાણપ્રસિદ્ધવ્યાપ્તિકેન વાક્યેન પરસ્યાનિષ્ટત્વાપાદનાય પ્રસજ્જનં પ્રસજ્જઃ, યથા-યત્સર્વથૈકં તન્નાનેકત્ર વર્તતે, યથૈકઃ પરમાણુસ્તથા ચ સામાન્યમિતિ કથમનેકવ્યક્તિવર્તિ સ્યાત્ ?, અનેકવ્યક્તિવર્તિત્વાભાવં વ્યાપકમંતરેણ સર્વથૈક્યસ્ય વ્યાપ્યસ્યાનુપપત્તેઃ । અત્ર હિ વાદિનઃ સ્યાદ્વાદિનઃ સર્વથૈક્યમસિદ્ધમિતિ કથં ધર્માન્તરસ્યાનેકવ્યક્તિવર્તિત્વાભાવસ્ય ગમકં સ્યાદિતિ ચેત્ ? ।

સમાધાન—આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે, જ્યારે વાદી પોતાના હેતુને સમ્યક્ સમજતો હોય છતાં પણ તેના સમર્થનના ન્યાયને ભૂલી જવું આદિ કારણોથી પ્રતિવાદી કે સભ્યોને સમજાવી શકે નહિ અને હેતુમાં અસિદ્ધતા પણ માને નહિ ત્યારે વાદી અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસથી નિગૃહીત થાય છે. વળી પોતાને માન્ય ન હોય છતાં પણ ખીલને સિદ્ધ હોય એટલા માત્રથી ઉપસ્થિત કરાયેલ હેતુ અન્યતરાસિદ્ધ હોઈને નિગ્રહનું સ્થાન થાય છે. જેમકે-સાંખ્યો જૈનોને કહે કે-“સુખાદિ અચેતન છે, કારણ કે-ઉત્પત્તિમાન છે, ઘટની જેમ, સાંખ્યોને કોઈ પણ પદાર્થમાં ઉત્પત્તિ કે વિનાશ માન્ય નથી, પણ આવિભાવ અને તિરોભાવ જ માન્ય છે. માટે આ ‘ઉત્પત્તિમત્વ’ એ સાંખ્યનો હેતુ અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસ હોઈ નિગ્રહનું સ્થાન છે.

વિપર્યય નામના વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિરૂપ મૂલ હેતુને અવસર મળી ગયો. અર્થાત્ આ સ્થળે સામાન્યમાં સર્વથા એકથ પ્રતિષેધ્ય છે, તેનું વિરુદ્ધ અનેકત્વ છે, તેનાથી વ્યાપ્ત અનેકવૃત્તિત્વની અહીં ઉપલબ્ધિ છે તેથી ક્ષલિત એમ થાય કે, સામાન્ય સર્વથા એક ન બને. જેમકે-અનેક લાજનમાં રહેલ તાલકૂલ અનેક છે.

અને સામાન્ય પણ અનેકવૃત્તિ-(અનેકમાં રહેનાર) છે, માટે તેમાં પણ એકત્વનું વિરોધી અનેકત્વ છે, તે અનેકત્વની વ્યાપ્તિ અનેકવૃત્તિત્વ સાથે છે, અને તેની(અનેકવૃત્તિત્વની) ઉપલબ્ધિ અહીં છે. આ મૂલ હેતુ એટલા માટે છે કે, તેની અપેક્ષાએ જ પ્રસંગનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવ્યો છે, અને જૈન તથા યૌગ ઉભયવાદીને આ હેતુ સિદ્ધ નથી એવું પણ નથી, અર્થાત્ સિદ્ધ જ છે. કારણ કે, બંનેએ તેને સ્વીકારેલ છે, અને તેથી આ જ 'વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિ'રૂપ અનેકવૃત્તિત્વ નામનો મૂલ હેતુ જ છે, અને તે જ વસ્તુનો નિશ્ચાયક છે.

શંકા—જે આ મૂલ હેતુ જ વસ્તુનો નિશ્ચાયક છે એમ માનો છો, તો પછી પ્રસંગનો ઉપન્યાસ શા માટે કર્યો ? પ્રસંગનું ઉપસ્થાપન કરતાં પહેલાં જ આ હેતુનું ઉપસ્થાપન કરો. કારણ કે, નિશ્ચયના સાધનભૂત હેતુને જ યોલનાર વાદીનું વચન અન્યવાદીઓને ગ્રાહ્ય થાય છે.

સમાધાન—એમ ન કહો. કારણ કે, મૂલ હેતુના પરિવારરૂપ જ આ પ્રસંગ છે, કારણ કે, કરનારને કોઈ એક અર્થનો નિશ્ચય કરવાનું ઈષ્ટ છે, અને નિશ્ચય તો સિદ્ધ હેતુથી જ થાય છે. એટલે, જે હેતુ સિદ્ધરૂપે ઈષ્ટ હોય તેનો વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ સિદ્ધ કરવા માટેનો જ આ પ્રસંગ સાધન એ એક અન્ય પ્રકાર જ છે.

જે સર્વથા એક છે, તે અનેકત્ર હોતું નથી. આ પ્રમાણનું કેવળ વ્યાપ્તિદર્શન પણ બાધક બનીને વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય બની જશે એવો આક્ષેપ કરે છે. આ રીતે વ્યાપ્યવ્યાપકભાવને સિદ્ધ કરવાનો આ પણ એક બીજો પ્રકાર છે અને એ રીતે કોઈ પણ અન્યતરાસિદ્ધ ગમક નથી. ૫૧

(૫૦) તદ્યુક્તમિત્યાદિ સૂરિઃ । એકધર્મોપગમે ઇતિ એક્યલક્ષણધર્મોપગમે । ધર્માન્તરોપગમ-સંદર્શનમાત્રતત્પરત્વેનેતિ અનેકવ્યક્તિવર્તિત્વાભાવસંદર્શનમાત્રનિષ્ઠત્વેન । અસ્યેતિ પ્રસન્નસ્ય । વસ્તુનિશ્ચાયકત્વાભાવાદિતિ યત્ સર્વથૈકં તન્નાનેકત્ર વર્તતે ઇત્યુક્તે હિ નિષેધમાત્રં પ્રતીયતે તે તુ કિન્ચિત્ નિશ્ચીયતે વિધેરભાવાત્ । તદિતિ વસ્તુ અનેકત્વમિત્યતોઽગ્રૈવ કુત ઇતિ પૃચ્છાપદમ્ । પ્રતિનિયત્તેત્યાદિ પ્રતિનિયત એકો યઃ પ્રદાર્થસ્તન્નાધેયત્વં આરોપ્યત્વં તસ્ય ભાવસ્તત્ત્વં તલ્લક્ષણાત્ સ્વભાવાત્ । તદ્ભાવસ્યેતિ પ્રતિનિયતપદાર્થાધેયત્વસ્વભાવસ્યા તદ્ભાવસ્યેતિ અન્યપદાર્થાધેયત્વાસમ્ભવસ્ય । તવેતિ યૌગસ્ય । તન્નિવૃત્તિરિતિ અનેકવૃત્તિરિતિ અનેકવૃત્તિત્વાનિશ્ચિત્તિઃ । અભ્યુપગતેતિ ભવતા । અયમિતિ અનેકવ્યક્તિવર્તિત્વાદિતિ હેતુઃ ।

નન્નુ યદ્યયમિત્યાદિ પરઃ । અયમેવેતિ મૌલહેતુરેવ । ઉપન્યસ્યતામિત્યતોઽગ્રેયત ઇતિ ગમ્યમ્ । મૈવમિત્યાદિ સૂરિઃ । અસ્યેતિ પ્રસન્નસ્ય । કુર્વત ઇતિ વાદિનઃ । વ્યાપ્યવ્યાપક-ભાવસાધને ઇતિ અવિનાભાવઃ સમ્બન્ધ ઇતિ યાવત્ । एतदिति प्रसन्नोपदर्शनम् ॥૫૧॥

હેતુઃ, યથા—યદનેકવૃત્તિ તદનેકમ્ । યથા—અનેકભાજનગતં તાલફલં, અનેકવૃત્તિ
 ચ સામાન્યમિતિ એકત્વસ્ય વિરુદ્ધમનેકત્વમ્ । તેન વ્યાપ્તમનેકવૃત્તિત્વમ્, તેસ્યોપ-
 લઘ્વિરિહ મૌલત્વં ચાસ્ય એતદપેક્ષયૈવ પ્રસજ્જસ્યોપન્યાસાત્ । ન ચાયમુભયોરપિ ન
 સિદ્ધઃ, સામાન્યે જૈન-યૌગામ્યાં તદમ્યુપગમાત્ । તતોડ્યમેવ મૌલો હેતુરયમેવ ચ
 વસ્તુનિશ્ચાયકઃ ।

નનુ યદ્યયમેવ વસ્તુનિશ્ચાયકઃ કક્ષીક્રિયતે, તર્હિ કિં પ્રસંગોપન્યાસેન ? પ્રાગે-
 વાયમેવોપન્યસ્યતામ્ । નિશ્ચયાજ્ઞમેવ હિ બ્રુવાણો વાદી વાદિનામવધેયવચનો ભવતીતિ
 ચેત્, મૈવમ્ । મૌલહેતુપરિકરત્વાદસ્ય । અવશ્યમેવ હિ પ્રસજ્જં કુર્વતોડર્યઃ કશ્ચિન્નિ-
 શ્ચાયયિતુમિષ્ટો, નિશ્ચયશ્ચ સિદ્ધહેતુનિમિત્ત ઇતિ યસ્તત્ર સિદ્ધો હેતુરિષ્ટસ્તસ્ય વ્યાપ્ય-
 વ્યાપકભાવસાધને પ્રકારાન્તરમેવૈતત્ । યત્ સર્વથૈકં તત્રાનેકત્ર વર્તત ઇતિ વ્યાપ્તિદર્શ-
 નમાત્રમપિ હિ વાધકં વિરુદ્ધધર્માધ્યાસમાક્ષિપતીત્યન્યોડયં સાધનપ્રકારઃ । એવં ચ
 નાન્યતરાસિદ્ધસ્ય કસ્યાપિ ગમકત્વમિતિ ॥૫૧॥

સમાધાન—ઉપરોક્ત કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે, પ્રસંગનું કામ
 એટલું જ બતાવવાનું છે, કે જો તમે એક ધર્મ સ્વીકારતા હો તો બીજો પણ ધર્મ
 તમારે સ્વીકારવો પડશે, આથી તે પ્રસંગ વસ્તુનો નિશ્ચાયક નથી. પરંતુ
 પ્રસંગથી વિપરીત સ્વરૂપવાળો મૂલ હેતુ જ નિશ્ચાયક છે. અહીં પ્રસંગ-અનિષ્ટા-
 પાદન એ તો વ્યાપકના વિરુદ્ધની ઉપલબ્ધિરૂપ હેતુ છે. કારણ કે, અનેકવ્યક્તિ-
 વૃત્તિત્વરૂપ વ્યાપ્યનું વ્યાપક અનેકત્વ છે, એકાન્ત એકરૂપને અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વ
 સાથે વિરોધ હોવાથી. તે આ પ્રમાણે—એકાન્ત એકરૂપ સામાન્યનો પ્રતિનિયત
 પદાર્થનું આધેય બંને એવો સ્વભાવ છે. (અર્થાત્ એકરૂપ સામાન્ય કોઈ એક
 પદાર્થરૂપ આધારમાં આધેયરૂપે રહેવાના સ્વભાવવાળું છે) માટે તેમાં બીજા
 સ્વભાવનો અભાવ છે. (અર્થાત્ અપ્રતિનિયત—(અનેક) પદાર્થની આધેયતારૂપ
 સ્વભાવનો અભાવ છે.) માટે તે એક પદાર્થના આધેય બન્યા પછી અન્ય પદાર્થનું
 આધેય બંની શકતું નથી. કારણ કે, પ્રતિનિયત પદાર્થાધેયતારૂપ સ્વભાવ અને
 અપ્રતિનિયત પદાર્થાધેયતારૂપ સ્વભાવ પરસ્પરનો પરિત્યાગ કરી રહેવાના સ્વભાવ-
 વાળા હોવાથી વિરોધી છે. માટે અનેકવૃત્તિનું વ્યાપક અનેકત્વ છે, એ સિદ્ધ
 થયું અને સામાન્યમાં તો તે અનેકત્વનું વિરોધી ‘સર્વથૈકય’—(એકાન્ત એકત્વ)
 તમોને સંમત-માન્ય છે, માટે સામાન્યમાં અનેકવૃત્તિત્વ ઘટી શકશે નહિ. કારણ
 કે, સામાન્યમાં તેના વિરોધી એકય-એકત્વનો સદ્ભાવ હોવાથી. તેમાંથી અને-
 કત્વરૂપ વ્યાપકનો અભાવ થતો હોઈ અનેકવૃત્તિત્વરૂપ વ્યાપ્યનો પણ અવશ્ય
 અભાવ થઈ જાય છે. પણ તમે અનેકવૃત્તિત્વનો અભાવ માનતા નથી, માટે પ્રસંગ

તદપે° ઇતિ ટિપ્પણે ।

પત્તેઃ । વ્યતિરેકે તાસ્તસ્યેતિ સમ્બન્ધાભાવઃ; અવ્યતિરેકે પુનરવસ્થાતૈવૈતિ તદવસ્થસ્તદ-
ભાવઃ । કથં ચ તદેકાન્તૈક્યે અવસ્થાભેદોઽપિ ભવેત્ ?

વિરુદ્ધ હેત્વાભાસનું ઉદ્ઘાટન —

જેમ કે પુરુષ નિત્ય જ છે, અથવા અનિત્ય જ છે, કારણ કે, તે પ્રત્યક્ષિ-
જ્ઞાનાદિવાળો છે. ૫૩

§ ૧ સૂત્રમાં કહેલ ‘આદિ’ શબ્દથી સ્મરણ પ્રમાણ તથા તેના આભાસ
વિગેરેનું ગ્રહણ બાણુવું.

કેર આ “પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનાદિવાળો છે”—એ હેતુ પ્રથમ સાધ્યમાં—એટલે કે
નિત્યત્વની સિદ્ધિમાં સાંખ્ય આદિએ કહેલ છે. પરંતુ આ હેતુ સ્થિર અને એક
સ્વરૂપવાળા પુરુષરૂપ સાધ્યથી વિરુદ્ધ એવા પરિણામી પુરુષ સાથે વ્યાપ્ત હોવાથી
વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ રૂપ છે. તે આ પ્રમાણે—જે આ પુરુષ-આત્મા સ્થિર એક-
સ્વરૂપવાળો જ હોય તો બાહ્યપદાર્થનું ગ્રહણ કરવું આદિ પ્રવૃત્તિને જેમ સુષુ-
પ્તાદિ અવસ્થામાં અભાવ છે, તેમ-અભાવ થઈ જાય છે. તેથી તેને પ્રત્યક્ષિ-
જ્ઞાનાદિ કદી પણ થશે નહિ, અને જે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનાદિ થાય તો તેના સ્થિર એકરૂપ-
ત્વની હાનિ થશે.

સાંખ્ય અવસ્થાતાની અવસ્થાઓના ભેદની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનાદિની
ઉત્પત્તિ વિગેરે વ્યવહાર ઘટાવાય છે.

જેન—આ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે, અવસ્થાઓ અવસ્થાતાથી લિન્ન
છે કે અલિન્ન ? એ બંને વિકલ્પો ઘટતા નથી. તે આ પ્રમાણે—જે તે અવસ્થાઓ
અવસ્થાતાથી લિન્ન હોય તો તે અવસ્થાઓ તે જ અવસ્થાતાની છે એવો
સંબંધ બની શકશે નહિ. અને જે તે અવસ્થાઓ અવસ્થાતાથી અલિન્ન હોય
તો માત્ર અવસ્થાતા જ બાકી રહેશે, અને તેમ થતાં સંબંધનો અભાવ તેવો ને
તેવો જ રહ્યો, અર્થાત્ બે વસ્તુ જ નથી તો પછી સંબંધ કેવો ? વળી બંનેનું
એકાંત એકચ હોય તો અવસ્થાભેદ પણ શી રીતે ઘટશે ?

(૫૦) પ્રાચિ સાધ્યે इति नित्य एव पुरुष इति साधके । कदाचिन्न स्युरिति स एवेति वा
स्यादयमित्येव वा न पुनः स एवायमिति । सम्बन्धाभाव इति दधिश्चेताक्षयोरिव । अवस्था-
तैवेति न पुनरवस्थाः । तद्भाव इति स्थिरैकस्वरूपत्वाभावः ।

(ટિ૦) यथा नित्य इत्यादि ॥ प्राचि साध्ये इति ‘नित्य एव पुरुषः’ इत्येवंरूपे । स्थि-
रैकेति स्थिरो नित्य एकस्वभावः पुरुष आत्मा एव साध्यस्तस्माद् विपरीतो विपर्ययभूतः परि-
णामी नित्यानित्यः पुरुषस्तेन । तद्भावे वेति प्रत्यभिज्ञानादिभावे । अयमिति प्रत्यभिज्ञादि-
रूपः । तासामिति अवस्थानाम् । अवस्थानुरिति आत्मनः । व्यतिरेकेति अवस्था
आत्मनः सकाशाद् व्यतिरिक्ता अव्यतिरिक्ता इति विकल्पद्वयाऽसंभवात् । ता इति अवस्थाः ।
तस्येति अवस्थानुरात्मनः । अवस्थातेति आत्मैवास्ति न त्ववस्थाः । तेन तासामभिन्न-
त्वात् । तदवस्थ इति पूर्वप्रकारं एव, न त्ववस्थाभेदेनाप्यपाकर्तुं शक्यते । तद्भाव इति
प्रत्यभिज्ञानाभावः । कथं चेत्यादि ॥ तदेकान्तैति तस्यात्मन एकान्तेन सर्वथा ऐक्ये
नित्यैक्यस्वभावत्वे ॥

(टि०) तदयुक्तमित्यादि । एकधर्ममिति एकत्वधर्माङ्गीकारे । धर्मान्तरेति अनेकव्यक्तिवर्तित्वाभावाङ्गीकारसंदर्शनमात्रपरायणत्वेन । अस्येति प्रसंगस्य मौलहेतोरिति प्रसंगो मौलं हेतुं निश्चाययतीत्यर्थः । सामान्यं सर्वथा एकं न भवति अनेकव्यक्तिवर्तित्वात् । तन्नश्चयेति वस्तुनिर्णायकत्वात् । अपरस्येति सर्वव्यक्तिव्यापकत्वलक्षणस्य । तद्भावस्येति आधेयभावस्य प्रतिनियतपदार्थाधेयत्वाभावस्य । अन्योऽन्येति परस्परभावाभावविरोधः । तद्विरुद्धमिति अनेकवृत्तिविरुद्धम् । विरोधस्थैक्यस्य सत्त्वात् । व्यापकं च निवर्तमानं व्याप्यमादाय निवर्तते । न च तन्नश्चत्तिरिति अनेकवृत्ति च निवृत्तिः । तालफलमिति “जातावेकवचनम्” इति वचनात् संपन्नो यव इति यथा ॥ अथ च बहुखण्डकृतत्वात् प्रचुरामपगतम् । अथ च स्थूलत्वादेकमपि घनभाजनगतमंशकल्पनयाऽनेकम् । मौलत्वं चेत्यादि ॥ अस्येति अनेकवृत्तित्वादिति हेतोः । तदपेक्षयेति हेत्वपेक्षया । अयमिति अनेकव्यक्तिवृत्तित्वाङ्गीकारात् ।

ननु यदीत्यादि ॥ निश्चयाङ्गमिति वादिना प्रथमं वस्तुनिश्चायकमेव वाक्यं प्रथापथमुपानेतव्यं किमपरेणासत्प्रलापेन ? । अवधेयेति ग्राह्यवाक्यः । अस्येति प्रसंगस्य । तत्रेति अर्थनिश्चयेति तस्येति । हेतोः । विरुद्धेति अनेकत्वधर्मारोपम् ॥५१॥

अधुना विरुद्धलक्षणमाचक्षते—

साध्यविपर्ययेणैव यस्यान्यथानुपपत्तिरध्यवसीयते स विरुद्धः ॥५२॥

यदा केनचित् साध्यविपर्ययेणाविनाभूतो हेतुः साध्याविनाभावभ्रान्त्या प्रयुज्यते तदाऽसौ विरुद्धो हेत्वाभासः ॥५२॥

विरुद्ध हेत्वाभासनुं लक्षणम्—

साध्यथी विपरीत पदार्थं साधे न् हेतुनी अन्यथानुपपत्ति-व्याप्तिना निश्चय थाय ते विरुद्धहेत्वाभास छे. ५२.

§१ साध्यथी विपरीत पदार्थं साधे—साध्याभाव साधे अविनाभूत-व्याप्त हेतुना न्यादे साध्यनी साधे अविनाभूत छे, अथैवा भ्रान्तिथी प्रयोग कराय त्यादे ते विरुद्धहेत्वाभास छे. ५२

(टि०) यदा केनचिदिति तार्किकेण ॥५२॥

अत्रोदाहरणम्—

यथा नित्य एव पुरुषोऽनित्य एव वा, प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वात् ॥५३॥

§१ आदिशब्दात् स्मरणप्रमाणतदाभासादिग्रहः ।

§२ अयं च हेतुः प्राचि साध्ये साङ्ख्यादिभिराख्यातः । स्थिरैकस्वरूपपुरुषसाध्यविपरीतपरिणामिपुरुषेणैव व्याप्तत्वाद्विरुद्धः । तथाहि—यद्येष पुरुषः स्थिरैकस्वरूप एव, तदा सुपुंताद्यवस्थायामिव बाह्यार्थग्रहणादिरूपेण प्रवृत्त्यभावात् प्रत्यभिज्ञानादयः कदाचिन्न स्युः; तद्भावे वा स्थिरैकरूपत्वहानिः । अवस्थाभेदादयं व्यवहारः इत्यध्ययुक्तम् । तासामवस्थानुर्व्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पानुप-

ડપિ કાર્યત્વમસ્તંત્યનૈકાન્તિકં સ્યાત્, ન વિરુદ્ધમિતિ । અયં ચ પક્ષે શબ્દે વિપક્ષે ઘટાદૌ વ્યાપ્ય વર્તતે । ૧ ।

હુઠ વળી જે હેતુને સપક્ષ હોય અને જે પક્ષ વિપક્ષમાં વ્યાપક હોય ઈત્યાદિ વિરુદ્ધના જે ભેદો કરવામાં આવે છે, તે આના જ વિસ્તારરૂપ છે, એમ સમજવું. તે આ પ્રમાણે-સપક્ષવાળા વિરુદ્ધના ચાર ભેદ—

(૧) પક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ—પક્ષ અને વિપક્ષ બંનેમાં વ્યાપક હોય તે. જેમકે શબ્દ નિત્ય છે. કારણ કે, તે કાર્યરૂપ છે. પ્રસ્તુત ચારે ભેદોમાં નિત્ય એવા વ્યોમાદિ સપક્ષ છે. કાર્યત્વ એટલે પોતાનાં કારણોનો સમવાય, અને અનિત્યત્વ એટલે એવી સત્તા જેને ઉભય અન્તો છે. એટલે કે, જેની આદિ છે અને અન્ત પણ છે. આ પ્રમાણે માનનારના મતે પ્રાગભાવ એ નિત્ય કહેવાશે. તેથી પ્રસ્તુત હેતુ વિરુદ્ધનું ઉદાહરણ બની શકશે, અને જે પ્રાગભાવને નિત્ય માનવામાં ન આવે તો પ્રસ્તુત કાર્યત્વ હેતુ સંપૂર્ણ વિપક્ષવ્યાપી બનશે નહિ. આથી તે પક્ષવિપક્ષવ્યાપીનું ઉદાહરણ બની શકશે નહિ. અર્થાત્ પ્રાગભાવ વિપક્ષરૂપે હોત તો તેમાં કાર્યત્વ ન હોવાથી હેતુ સંપૂર્ણ વિપક્ષ વ્યાપી કહ્યો તે ઘટી શકે નહિ. અને જે જે આદિમત્ છે તે કાર્ય છે-આબું કાર્યનું લક્ષણ કરવામાં આવે તો પ્રાધ્વંસાભાવ નિત્ય હોવા છતાં પણ કાર્યરૂપ છે. તેથી કરીને કાર્યત્વ હેતુ વ્યલિચારી થશે પણ વિરુદ્ધ નહિ થાય. કારણ કે, કાર્યત્વની પ્રાપ્તિ નિત્ય અને અનિત્ય બંનેમાં થઈ. એટલે તેની વ્યાપ્તિ બેમાંથી કોની સાથે છે, તે વિશે સંદેહ થવાથી વ્યલિચારી છે. પ્રસ્તુત કાર્યત્વ હેતુ શબ્દરૂપ પક્ષમાં અને ઘટાદિ વિપક્ષમાં વ્યાપીને રહે છે.

(૫૦) ઉભયાન્તોપલક્ષિતેતિ આદ્યવસાનલક્ષણોપલક્ષિતા । इत्येके इति वैशेषिकाः । तदभिप्रायेणेत्यादि अनित्यं हि तदुच्यते यत् सादि सान्तं च भवति । प्रागभावश्चानादिः सान्तश्च, यतो घटे उत्पन्ने मृत्पिण्डलक्षणप्रागभावस्य विनष्टत्वात्, अतो वैशेषिकाभिप्रायेण प्रागभावो नित्यो-ऽनित्यत्वलक्षणाभावात्, अभ्युपगन्तव्यो जनैरपि । अन्यथा न विपक्षव्यापि कार्यत्वं स्यादिति अन्यथा पराभिप्रायेण नित्यत्वेऽनङ्गीक्रियमाणे प्रागभावस्य नित्यत्वमायाति, ततश्च कार्यत्वादिति हेतुर्विपक्षव्यापी न स्यात्, किन्तु विपक्षैकदेशव्यापी स्यात् । कोऽर्थः नित्यत्वस्य हि विपक्षा अनित्या यत्र प्रागभावादयः, ततश्च घटे कार्यत्वं स्वकारणसमवायोऽस्ति प्रागभावे पुनर्नास्ति । कार्यत्वमिति आदिमत्त्वलक्षणम् ।

(ટિ૦) અસ્યૈવૈતિ વિરુદ્ધસ્યૈવ । પ્રવચ્ચૈતિ પરિકરીભૂતાઃ । ઉભયાન્તૈતિ યસ્ય વસ્તુન ઉભયૌ દ્વાવન્તૌ આદ્યન્તલક્ષણૌ લક્ષ્યૈતે તદનિત્યં, નિત્યૈકલાસ્યાદેરન્તસ્ય ચાઽદર્શનાદિતિ વૈશેષિકાઃ । તદ્ભિપ્રાયેણૈતિ તેષાં વૈશેષિકાણાં સિદ્ધાન્તાભિપ્રાયેણ । વિરુદ્ધોદાહરણમિતિ પ્રાગભાવોઽસ્ય વિરુદ્ધસ્ય હેતોરુદાહરણં યુજ્યતે—નિત્યઃ શબ્દઃ કાર્યત્વાત્ પ્રાગભાવવત્ વ્યોમાદિવચ્ચ । અન્યથૈતિ પ્રાગભાવસ્ય વિરુદ્ધોદાહરણાઽકરણે । યદ્વા ત્વાદીતિ કેવલા આદિસતૈવ કાર્યત્વમ્ ।

વિપક્ષકેશવૃત્તિઃ પક્ષવ્યાપકો યથા—નિત્યઃ શબ્દઃ સામાન્યવત્ત્વે સત્યસ્મદાદિ-વાચ્યેન્દ્રિયપ્રાપ્તવાત્ । અર્હત્યર્થં કૃત્યાભિધાનાત્ પ્રહણયોગ્યતામાત્રં પ્રાપ્તવમુક્તમ્, તેનાસ્ય પક્ષવ્યાપકત્વં, વિપક્ષે તુ ઘટાદાવસ્તિ ન સુખાદૌ । ૨ ।

§३ तत्रैकान्तानित्यत्वेऽपि साध्ये सौगतेन क्रियमाणेऽयं हेतुविरुद्धः; परिणामिपुरुषेणैव व्याप्तत्वात् । तथाहि—अत्यन्तोच्छेदधर्मिणि पुरुषे पुरुषान्तरचित्तवदेकसन्तानेऽपि स्मृतिप्रत्यभिज्ञाने न स्याताम्; नित्यानित्ये पुंसि पुनः सर्वमेतदवदात्तमुपपद्यते । विरोधादेः सामान्यविशेषवच्चित्रज्ञानवच्चासंभवात् । तथा तुरङ्गोऽयं शृङ्गसङ्गित्वादित्याद्यप्यत्रोदाहर्त्तव्यम् ।

§३ ते न रीते ऐकान्त अनित्य इप साध्यमां पणु सौगतथी अपातो आ डेतु विरुद्ध छे, डारणु डे, ते परिणामी पुरुष साथे व्याप्त छे. ते आ प्रभाणु-सर्वथा नाश पामनाश धर्मी पुरुषमां ऐक संतान डोवा छतां पणु पुरुषान्तरना गित्तनी जेम स्मरणु अने प्रत्यलिज्ञान थशे नडि. अर्थात् ऐकपुरुषना गित्ते अनुलवेल पदार्थनुं स्मरणु डे प्रत्यलिज्ञान अन्यपुरुषना गित्तमां थतुं नथी तेम ऐक संतान डोवा छतां पणु प्रथम अनुलव करनार पुरुष सर्वथा नष्ट थर् गथेल डोवाथी तेना अनुलवेल पदार्थनुं स्मरणु डे प्रत्यलिज्ञान तेनी संततिमां नडि थाय. अने नित्यानित्य पुरुषइप धर्मीने विशे आ षधुं डोष पणु डोष विना युक्तिपूर्वक संगत थर् ळय छे, डारणु डे तेमां सामान्य विशेषनी जेम अने गित्रज्ञाननी जेम विरोधादि डोषोने संलव नथी.

तेवी न रीते आ अश्य छे, डारणु डे, तेने-शी गडां छे, वगेरे उदाहरणुने विरुद्ध डेत्वालासे ळणुवा.

(प०) हेतुविरुद्ध इति प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वादिति हेतुः परिणामिपुरुषेणैवेति जैनाभिगमपुरुषेणैव । सामान्यविशेषवच्चित्रज्ञानवच्चासम्भवादिति सामान्य-विशेषवत् सांख्यानां चित्रज्ञानवच्च सौगतानां तद्विरोधादेरसम्भवात् । अत्रेति विरुद्धावसरे ।

(टि०) अयं हेतुरिति अवस्थामेदादितिरूपः । अत्यन्तोच्छेदेति आनत्ये क्षणिके आत्मनि । पुरुषेति अपरपुरुषचित्ते इव । अत्र व्यवहारमात्रं क्षणिक आत्मा तैरभ्युपगतः पुरुषशब्देन वाच्यः । सर्वमेतदिति स्मृतिप्रत्यभिज्ञानादि । अवदात्तमिति उज्ज्वलं वाधकप्रमाणाभावात् । विरोधादेरिति नित्यानित्ये वस्तुनि विरोधो न संभवी । सामान्येति यथा सामान्यविशेषात्मकं वस्तु च सिद्धं, सामान्यसामान्यं सौगतानां विशेष एव कमनीयतां कलयति अतः सामान्यविशेषयोर्विरोधस्तन्निरासः पूर्वमेवोपपादितः, यथा च पञ्चवर्णचित्रज्ञानमेकस्य जायते, तथा नित्यानित्यात्मकं वस्तु ।

§४ ये च सति सपक्षे पक्षविपक्षव्यापक इत्यादयो विरुद्धभेदास्तेऽस्यैव प्रपञ्चभूताः । तथाहि—सति सपक्षे चत्वारो विरुद्धाः ।

पक्षविपक्षव्यापको यथा—नित्यः शब्दः कार्यत्वात् । सपक्षश्चात्र चतुर्ध्वपि व्योमादिर्नित्यः, स्वकारणसमवायः कार्यत्वं; उभयान्तोपलक्षिता सत्ताऽनित्यत्वमित्येके; तदभिप्रायेण प्रागभावस्यापि नित्यत्वाद्युक्तमेव विरुद्धोदाहरणम् । अन्यथा न विपक्षव्यापि कार्यत्वं स्यात् । यदा त्वादिमत्त्वमेव कार्यत्वं तदा प्रध्वंसस्य नित्यत्वे-

હેવે સપક્ષરહિત વિરુદ્ધના ચાર ભેદ—

(૫) પક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ—પક્ષ અને વિપક્ષમાં વ્યાપીને રહેનાર. જેમકે શબ્દ આકાશનો વિશેષ ગુણ છે, પ્રમેય હોવાથી. અહીં હેતુપક્ષ રૂપ શબ્દ અને વિપક્ષરૂપ રૂપાદિ ગુણોમાં વ્યાપીને રહેલ છે. આ ચારે દ્વ્યાન્તમાં આકાશમાં ખીજે કોઈ વિશેષ ગુણ ન હોવાથી સપક્ષનો આભાવ છે.

(૬) પક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિઃ—પક્ષ અને વિપક્ષના એકદેશમાં રહેનાર. જેમકે, શબ્દ આકાશનો વિશેષ ગુણ છે, પ્રયત્ન કર્યા પછી થતો હોવાથી. અહીં હેતુ પક્ષરૂપ પુરુષાદિના શબ્દમાં છે, જ્યારે વાયુ આદિના શબ્દમાં નથી. તેવી જ રીતે વિપક્ષરૂપ ઘટાદિમાં છે, પણ વિદ્યુતાદિમાં નથી.

(૭) પક્ષવ્યાપકો વિપક્ષકદેશવૃત્તિઃ—પક્ષમાં વ્યાપીને રહેનાર અને વિપક્ષના એક દેશમાં રહેનાર. જેમકે શબ્દ આકાશનો વિશેષ ગુણ છે, બાહ્યેન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોવાથી. અહીં હેતુ પક્ષરૂપ શબ્દમાં વ્યાપીને રહેલ છે, જ્યારે વિપક્ષરૂપ રૂપાદિમાં છે પણ સુખાદિમાં નથી.

(૮) વિપક્ષવ્યાપકઃ પક્ષકદેશવૃત્તિઃ—વિપક્ષમાં વ્યાપીને રહેનાર અને પક્ષના એક દેશમાં રહેનાર. જેમકે, શબ્દ આકાશનો વિશેષ ગુણ છે, પદસ્વરૂપ ન હોવાથી. અહીં હેતુ પક્ષના એક દેશરૂપ અવર્ણાત્મક શબ્દમાં છે, કારણ કે વાયુ આદિથી ઉત્પન્ન થનાર શબ્દો પદરૂપ નથી, જ્યારે વિપક્ષમૂત રૂપાદિમાં સર્વત્ર આ હેતુ છે.

શંકા—વિરુદ્ધ હૈત્વાભાસના ઉદાહરણ તરીકે જણાવેલ ઉપરોક્ત આઠ ભેદોમાં જે ચાર ભેદો પક્ષવ્યાપક છે તે જ વિરુદ્ધ હૈત્વાભાસરૂપ છે, પરંતુ ખીજા ચાર જે પક્ષકદેશવૃત્તિરૂપ છે તે વિરુદ્ધ હૈત્વાભાસરૂપ નથી, કારણ કે, તે અસિદ્ધ હૈત્વાભાસના લક્ષણથી યુક્ત છે. માટે તેનો અસિદ્ધમાં સમાવેશ થવો જોઈએ.

સમાધાન—તમારું ઉપરોક્ત કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે, તે ચારે ભેદોમાં ઉભય લક્ષણો ઘટતાં હોવાથી તે ચારે ભેદો ઉભય વ્યવહારના વિષયરૂપ છે. અર્થાત્ અસિદ્ધ હૈત્વાભાસરૂપ પણ છે જેમકે—તુલા પ્રમાણ અને પ્રમેયરૂપ હોવાથી તેમાં તે બન્નેનો વ્યવહાર કરાય છે. અર્થાત્ તુલા સ્વયં પ્રમેય છે પણ જ્યારે અન્ય પ્રમેયનું માન સિદ્ધ કરે છે ત્યારે પ્રમાણરૂપ છે.

(૫૦) તત્રૈવેતિ આકાશવિશેષગુણે શબ્દે । તત્રૈવેતિ તત્રૈવ પક્ષે । અયમિતિ અપદાત્મકત્વાદિત્યંયં હેતુઃ । નાન્યત્રેતિ વર્ણાત્મકે । નન્વિત્યાદિ પરઃ । તદસદિત્યાદિ સ્પરિઃ । હમયલક્ષણોપપન્નત્વેનેતિ અસિદ્ધવિરુદ્ધલક્ષણોપપન્નત્વેન । પ્રમાણપ્રમેયવ્યવહારવદિતિ યથા તુલોભયવ્યવહારભાંગ્ ભવતિ ।

(ટિ૦) અસતીત્યાદિ ।

પક્ષવિપક્ષકેત્યાદિ । તત્રૈવેતિ આકાશવિશેષગુણઃ શબ્દઃ સ્વયંરૂપે । અયમિતિ પ્રયત્નાનન્તરાશ્યો હેતુઃ ।

વિપક્ષવ્યાપક ઇત્યાદિ । અયમિતિ હેતુરપદાત્મકાશ્યઃ । અવર્ણાત્મકેતિ વાચ્વા-
દિસમુદ્ભવે ધ્વનો । નાન્યત્રેતિ ન વર્ણાત્મકે દેવદત્તાદિકૃતે ।

પક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા—નિત્યઃ શબ્દઃ પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાત્ । અયં હિ પુરુ-
ષાદિશબ્દે પક્ષેઽપિ ન વાચ્વાદિશબ્દે, ઘટાદૌ ચ વિપક્ષે, ન વિદ્યુદાદૌ । ૩ ।

પક્ષકદેશવૃત્તિર્વિપક્ષવ્યાપકો યથા—નિત્યા પૃથિવી કૃતકત્વાત્ । કૃતકત્વં
દ્વચ્ચણુકાદાવસ્તિ પૃથિવ્યાં ન પરમાણૌ, વિપક્ષે તુ ઘટાદૌ સર્વત્રાસ્તિ । ૪ ।

(૨) વિપક્ષકદેશવૃત્તિઃ પક્ષવ્યાપકઃ—વિપક્ષના એક દેશમાં હોય અને પક્ષમાં
વ્યાપક હોય તે. જેમકે શબ્દ નિત્ય છે, કારણકે સામાન્યવાન્ હોઈ આપણી
બાહ્ય ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે. અહીં ગ્રાહ્યત્વમાં 'કૃત્ય' પ્રત્યય યોગ્યતા અર્થમાં
થયેલ હોવાથી તેનો અર્થ—“ગ્રહણુની યોગ્યતા માત્ર” એટલો સમજવો, અને
તેથી એ હેતુ શબ્દરૂપ પક્ષમાં સંપૂર્ણતયા વ્યાપક છે, જ્યારે વિપક્ષરૂપ ઘટા-
દિમાં છે, પરંતુ સુખાદિમાં નથી.

(૩) પક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિઃ—પક્ષના અને વિપક્ષના એક દેશમાં રહેનાર.
જેમકે—શબ્દ નિત્ય છે. કારણ કે, તે પ્રયત્ન કર્યા પછી થનાર છે. અહીં પક્ષાન્તર્ગત
પુરુષાદિના શબ્દમાં છે. પરંતુ પક્ષાન્તર્ગત વાયુ આદિના શબ્દમાં નથી. તેવી
જ રીતે વિપક્ષરૂપ ઘટાદિમાં છે, પણ વિદ્યુતાદિમાં નથી.

(૪) પક્ષકદેશવૃત્તિઃ વિપક્ષવ્યાપકઃ—પક્ષના એક દેશમાં હોય અને વિપ-
ક્ષમાં વ્યાપીને રહેનાર. જેમકે—પૃથ્વી નિત્ય છે, કારણ કે, તે કૃતક છે. અહીં હેતુ
દ્રવ્યણુકાદિ પૃથ્વીમાં છે પરંતુ પરમાણુમાં નથી, જ્યારે વિપક્ષ ઘટાદિમાં સર્વત્ર છે.

(૫૦) ગ્રહણયોગ્યતામાત્રમિતિ અન્યથા દેશવિપ્રકૃષ્ટા કાલવિપ્રકૃષ્ટાશ્ચ શબ્દા અગ્રાહ્યા અપિ
વર્તન્તે, પરં તત્રાપિ યોગ્યતાસ્તિ । અસ્યેતિ હેતોઃ । અસ્તીતિ વિપક્ષા ઘટાદયસ્તેઽસ્મદાદિવાહ્યે-
ન્દ્રિયગ્રાહ્યાઃ, અત ઇવાસ્તિ ।

(ટિ૦) વિપક્ષકૈત્યાદિ ॥ અસ્યેતિ હેતોઃ ।

§૫ અસતિ સપક્ષે ચત્વારો વિરુદ્ધાઃ । પક્ષવિપક્ષવ્યાપકો યથા—આકાશ-
વિશેષગુણઃ શબ્દઃ પ્રમેયત્વાત્ । યેષુ ચતુર્ષ્વપ્યાકારો વિશેષગુણાન્તરસ્યાભાવાત્ સપ-
ક્ષાભાવઃ । અયં ચ પક્ષે શબ્દે વિપક્ષે ચ રૂપાદૌ વ્યાપ્ય વર્ત્તે । ૫ ।

પક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા—તત્રૈવ પક્ષે પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાત્ । અયં પક્ષે પુરુ-
ષાદિશબ્દે ઇવ, વિપક્ષે ચ રૂપાદાવેવાસ્તિ, ન વાચ્વાદિશબ્દે વિદ્યુદાદૌ ચ । ૬ ।

પક્ષવ્યાપકો વિપક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા—તત્રૈવ પક્ષે વાહ્યેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વાત્ । અયં
શબ્દં પક્ષં વ્યાપ્નોતિ, વિપક્ષે તુ રૂપાદાવસ્તિ ન સુખાદૌ । ૭ ।

વિપક્ષવ્યાપકઃ પક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા—તત્રૈવ પક્ષે અપદાત્મકત્વાત્ । અયં પક્ષક-
દેશેઽવર્ણાત્મકેઽસ્તિ નાન્યત્ર, વિપક્ષે તુ રૂપાદૌ સર્વત્રાસ્તિ । ૮ ।

§૬ નનુ ચત્વાર ઇવ વિરુદ્ધભેદા યે પક્ષવ્યાપકા નાન્યે, યે પક્ષકદેશ-
વૃત્તયસ્તેષામસિદ્ધલક્ષણોપપન્નત્વાત્ । તદસત્ । ઉભયલક્ષણોપપન્નત્વેનોભયવ્યવહાર-
વિષયત્વાત્, તુલાયાં પ્રમાણપ્રમેયવ્યવહારવત્ ।

તથોક્તઃ । અયં ચ સન્દિગ્ધવિપક્ષવ્યાવૃત્તિકઃ, સન્દિગ્ધાન્યથાનુપપત્તિકઃ, સન્દિગ્ધ-
વ્યતિરેક इति नामान्तराणि प्राप्नोति ॥૫૫॥

અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસનું સ્વરૂપ—

જે હેતુની અન્યથાનુપપત્તિમાં સંદેહ થાય તે હેતુ અનૈકાન્તિક છે. ૫૪
§૧ હેતુ કોઈ વખત સાધ્ય સાથે દેખાય છે, અને કોઈ વખત સાધ્યાભાવ
સાથે પણ દેખાય છે, તેથી તેની અન્યથાનુપપત્તિ—(વ્યાપ્તિ) સંદિગ્ધ બની જાય
છે. ૫૪.

અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસના ભેદો—

તે બે પ્રકારે છે,—નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિક, અને સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક. ૫૫.
§૧ જે હેતુની વૃત્તિ વિપક્ષમાં નિર્ણીત હોય તે—નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિક, અને
જેની વૃત્તિ વિપક્ષમાં સંદિગ્ધ હોય તે સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક છે. આના એટલે કે
સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિકના સંદિગ્ધવિપક્ષવ્યાવૃત્તિક (વિપક્ષમાં સંદિગ્ધ અભાવવાળો)
સંદિગ્ધાન્યથાનુપપત્તિક (સંદિગ્ધ અન્યથાનુપપત્તિ(વ્યાપ્તિ)વાળો) અને સંદિગ્ધ-
વ્યતિરેક એવાં નામો પણ બાણવાં. ૫૫.

(પં) તદભાવેડપોતિ સાધ્યાભાવેડપિ ॥૫૪॥

(પં) અયં ચેતિ સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિકઃ ॥૫૫॥

(ટિ) સાધ્યસદ્ભાવે इत्यादि ॥ તદભાવે इति ॥ સાધ્યાભાવે ॥૫૪॥

તત્રાઘમેદમુદાહરન્તિ—

નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિકો યથા—નિત્યઃ શબ્દઃ પ્રમેયત્વાત્ ॥૫૬॥

§૧ પ્રમેયત્વં હિ સપક્ષીભૂતે નિત્યે વ્યોમાદૌ યથા પ્રતીયતે તથાં વિપક્ષ-
ભૂતેડપ્યનિત્યે ઘટાદૌ પ્રતીયત એવ; તતશ્ચોભયત્રાંપિ પ્રતીયમાનત્વાવિશેષાત્ કિમિદં
નિત્યત્વેનાવિનાભૂતમ્, ઉતાહો ! અનિત્યત્વેન ? ક્યેવમન્યથાનુપપત્તેઃ સંદિગ્ધમાનત્વા-
દનૈકાન્તિકતાં સ્વીકુરુતે । એવં વહ્નિમાનયં પર્વતનિતમ્બઃ પાણ્ડુદ્રવ્યોપેતત્વાદિત્યાઘ-
પ્યુદાહાર્યમ્ ॥૫૬॥

પ્રથમ ભેદનું ઉદાહરણ—

નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિક-જેમકે, શબ્દ નિત્ય છે, કારણ કે પ્રમેય છે. ૫૬.

§૧ પ્રમેયત્વ હેતુ જેમ સપક્ષરૂપ નિત્ય આકાશાદિમાં પ્રતીત થાય છે, તેમ
વિપક્ષરૂપ અનિત્ય ઘટાદિમાં પણ પ્રતીત થાય છે, તેથી કરીને નિત્ય અને અનિત્ય
ઉભય સ્થળે થતી પ્રતીતિ સમાન હોવાથી આ 'પ્રમેયત્વ' નિત્ય સાથે અવિનાભૂત
છે કે અનિત્ય સાથે અવિનાભૂત છે ? એ પ્રમાણે અન્યથાનુપપત્તિમાં સંદેહ થતો
હોવાથી અનૈકાન્તિક—(વ્યભિચારી) બની જાય છે. તેવી જ રીતે પર્વતનો આ તટ
અગ્નિવાળો છે. કારણ કે પાંડુ—(ઉજ્જવલ) દ્રવ્યથી યુક્ત છે. આવા હેતુઓ પણ
નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિકાનૈકાન્તિકનાં ઉદાહરણો સમજી લેવાં. ૫૬.

(પં) પાણ્ડુદ્રવ્યોપેતત્વાદિતિ ગોપાલઘટીઘૂમાદાવપિ પાણ્ડુત્વં ભવતિ ॥૫૬॥

१७ धर्मिस्वरूपविपरीतसाधनधर्मिविशेषविपरीतसाधनौ तु सौगतसंमतौ हेत्वा-
भासवेव न भवतः; साध्यस्वरूपविपर्ययसाधकस्यैव विरुद्धत्वेनाभिधानात् । अन्यथा
समस्तानुमानोच्छेदापत्तिः । तथाहि—अनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति हेतुरनित्यतां
साधयन्नपि यो यः कृतकः स शब्दो न भवति, यथा—घटः । यो यः कृतकः
स श्रावणो न भवति । यथा—स एवेति धर्मिणः स्वरूपं विशेषं च बाधते एवेत्यहेतुः
स्यात्, नचैवं युक्तमिति ॥५३॥

१७ सौगतने मान्य 'धर्मिस्वरूपविपरीतसाधन' अने 'धर्मिविशेषविप-
रीतसाधन' नामना जे हेत्वाभासात्ते अनता न नथी, कारणे के, साध्यना स्वरूप-
पथी विपरीत (साध्याभाव)ने साधनार हेतुने न विरुद्ध हेत्वाभास कही छे,
अन्यथा समस्त अनुमानना उच्छेदने प्रसंग आवशे. ते आ प्रभाषे—शब्द
अनित्य छे, कृतक होवाथी. अही हेतु अनित्यताने साधे छे, अटले के, ते हरेके
दाशनिकेने मते सहहेतु छे, छातां पणु जे जे कृतक होय ते शब्द न होय,
जेमके, घट, तथा जे जे कृतक होय ते श्रावणु न होय, जेमके घट; आ रीते
कृतकत्वे हेतु शब्दरूप धर्मिना स्वरूप शब्दत्व अने ते न धर्मिना विशेष
श्रावणत्वने बाध करे न छे. भाटे ते पणु अहेतु थर नशे. ५३

(पं०) सैव हि तुला प्रमाणं भवति, प्रमीयतेऽनयेति कृत्वा; सैव च प्रमेया भवति, यदा शुद्धाऽशुद्धा
वेयमिति परीक्ष्यते । अन्यथेति अनयोरपि हेत्वाभासत्वे सति । तथाहीत्यादिना तावद् दर्शयति ।
स शब्दो न भवतीति धर्मिणो यत् स्वरूपं शब्दत्वं तदेवेह विपरीतम् । यो यः कृतकः स
श्रावणो न भवतीति धर्मिणो यो विशेषः श्रावणे लक्षणस्तद्विपरीतं साधयति । स एवेति घटः ।
स्वरूपमिति शब्दत्वम् । विशेषमिति श्रावणत्वं विशेषं चेत्यतोऽपि विपरीतमित्युन्नेयम् ॥५३॥

(टि०) अन्यथेति यदृच्छया विरुद्धत्वस्वीकारे । स एवेति घट एव ॥५३॥

अनैकान्तिकस्वरूपं प्ररूपयन्ति—

यस्यान्यथानुपपत्तिः संदिह्यते सोऽनैकान्तिकः ॥५४॥

साध्यसद्भावे क्वचिद्धेतोर्विभावात् क्वचित् तु तदभावेऽपि विभावादन्यथानुप-
पत्तिः सन्दिग्धा भवति ॥५४॥

एतद्भेदसङ्ख्यामाख्यान्ति—

स द्वेषा—निर्णीतविपक्षवृत्तिकः सन्दिग्धविपक्षवृत्तिकश्च ॥५५॥

११ निर्णीता विपक्षे वृत्तिर्यस्य स तथा; सन्दिग्धा विपक्षे वृत्तिर्यस्य स

१ साध्यत्येवे इति पु१ प्रतौ मुद्रिते च, किन्तु स्याद्वादरत्नाकरानुरोधादत्र 'बाधते एवे'
इति संमतम्—द० स्याद्वादरत्नाकर प्र० १०२३

નથી. અર્થાત્ શાકાઘાહારપરિણામ સહિત જ મૈત્રપુત્રત્વ જ્ઞાત છે. કારણ કે, જોવામાં આવતાં મૈત્રપુત્રોમાં શાકાઘાહારપરિણામ હોય છે ત્યાં જ મૈત્ર-પુત્રત્વ દેખા દે છે.

સમાધાન—ઉપરોક્ત કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે, કેટલાકમાં શાકાઘાહાર-પરિણામ હોય ત્યાં મૈત્રતનયત્વનો મૈત્રપુત્રત્વ અનુભવ થતો હોય તો પણ સર્વત્ર મૈત્રપુત્રત્વ શાકાઘાહારપરિણામથી સમન્વિત (વ્યાપ્ત) છે, એવો નિષ્કૃંચ કરવો શક્ય નથી, કારણ કે એ સંબંધ પણ સોપાધિક છે. કારણ કે તેમાં શ્યામત્વ ઉપાધિ છે. કારણ કે એ જ મૈત્રપુત્રમાં શાકાઘાહારપરિણામ છે, કે જે શ્યામ છે. વળી સાધનનો અવ્યાપક હોવા છતાં પણ જે સાધ્યનો અવ્યાપક હોય તે પણ ઉપાધિ નથી. જેમકે—ધૂમાનુમાનમાં ખદિરત્વ. ખદિરત્વ જેમ ધૂમનું અવ્યાપક છે, તેમ વહ્નિનું પણ અવ્યાપક છે, માટે તે ઉપાધિ નથી.

(૫૦) તથાભૂતસ્યેતિ સાધનવ્યાપકસ્ય । નન્વિત્યાદિ પરઃ । તમન્તરેણેતિ શાકાઘાહારપરિણામં વિના । અસ્યેતિ નૈત્રપુત્રત્વાહ્યસાધનસ્ય । ક્વચિદ્દર્શનાદિત્યતોડપ્રે યત્ત ઇતિ ગમ્યમ્ । તદ્ભાવ એવેતિ શાકાઘાહારપરિણામ એવ । નૈવમિત્યાદિ સ્મરિઃ । તદ્ભાવભાવિત્વાવલોકનેડપીતિ તદ્ભાવભાવિત્વં શાકાઘાહારપરિણામભાવિત્વમ્, અવલોકનં મૈત્રપુત્રતાહ્યસાધનસ્ય । તત્સમ્બન્ધ-સ્યાપીતિ મૈત્રપુત્રતાહ્યસમ્બન્ધસ્યાપિ । નોપાધિરિતિ પરં સમ્બન્ધાભાવાન્ન હેતુત્વમ્ ।

(૬૦) સંદિગ્ધવિપક્ષેત્યાદિ । અથમિતિ મૈત્રપુત્રત્વાદિતિ હેતુઃ । અન્યથેતિ સાધનવ્યાપ-કાઘ્નીકારે ॥ વહ્નિસંવન્ધોડપીતિ વૈશ્વાનરેણાવિનાભાવોડપિ । તથાભૂતસ્યેતિ સાધનવ્યાપક-સ્યોપાધેઃ । નનુ શાકેત્યાદિ । તમિતિ શાકાઘાહારપરિણામં વિના । અસ્યેતિ મૈત્રપુત્રાહ્યસ્ય । તત્પુત્રેષ્વિતિ કિયત્તુ મૈત્રતનયેષુ । તદ્ભાવ એવેતિ શાકાઘાહારપરિણામભાવે । તદ્ભાવાદિતિ મૈત્રપુત્રતાભાવાત્ । ક્વચિદિતિ એકસ્મિન્સ્તપુત્રે । તદ્ભાવભાવિત્વેતિ શાકાઘાહારપરિણામેના-વિનાભાવસ્ય । તદ્ધીતિ શાદિરત્વમ્ ૧.૫૭૧

§૩ અપ્રયોજકોડયં હેત્વાભાસ ઇત્યપરે । પરપ્રયુક્તવ્યાપ્ત્યુપજીવી હિ હેતુર-પ્રયોજકઃ; પરશ્ચોપાધિઃ સ ચાત્રાસ્તીતિ । ન ચૈવમપિ નામભેદે કશ્ચિદ્ દોષઃ; સન્દિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક્ત્વાનતિક્રમાત્ ।

યે તુ પક્ષસપક્ષવિપક્ષવ્યાપકાદયોડનૈકાન્તિકભેદાસ્તેડસ્યૈવ પ્રપન્ચમૂતાઃ । તથાહિ—પક્ષસપક્ષવિપક્ષવ્યાપકો યથા—અનિત્યઃ શબ્દઃ પ્રમેયત્વાત્ । અયં પક્ષે શબ્દે સપક્ષે ઘટાદૌ વિપક્ષે વ્યોમાદૌ ચાસ્તિ । ૧ ।

§૩ કેટલાક આ હેત્વાભાસને અપ્રયોજક કહે છે. પર એટલે ઉપાધિ અને ઉપાધિથી યુક્ત એવી વ્યાપ્તિનો આશ્રય જે હેતુને લેવો પડે તે અપ્રયોજક કહે-વાય છે. અને તે ઉપાધિ આ હેતુમાં છે. આ રીતે નામભેદોમાં કોઈ દોષ નથી. કારણ કે તેથી સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિત્વનું ઉલ્લંઘન થતું નથી.

§૪ વળી પક્ષસપક્ષવિપક્ષવ્યાપકાદિ જે અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસના ભેદો છે, તે આ હેત્વાભાસના જ વિસ્તારરૂપ છે એમ જાણવું, તે આ પ્રમાણે—

અથ દ્વિતીયભેદમુદાહરન્તિ—

સન્દિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિકો યથા—વિવાદપદાપન્નઃ પુરુષઃ

સર્વજ્ઞો ન ભવતિ વક્તૃત્વાત્ ॥૫૭॥

§૧ વક્તૃત્વં હિ વિપક્ષે સર્વજ્ઞે સન્દિગ્ધવૃત્તિકમ્ ; સર્વજ્ઞ કિં વક્તા આહો-
સ્ત્વિન્ન વક્તા ? इति संदेहात् । एवं स श्यामो मैत्रपुत्रत्वादित्याद्यप्युदाहरणीयम् ।

§૨ સોપાધિરયમિતિ નૈયાયિકાઃ । ડપાધિઃ સ્વલ્વત્ર શાકાઘાહારપરિણામઃ,
સાઘનાવ્યાપકત્વે સતિ સાઘ્યેન સમવ્યાપ્તિકત્વાત્ । સાઘનવ્યાપકઃ સ્વલ્લપાધિર્ન ભવતિ ।
અન્યથા વહ્નિસંબન્ધોડપિ ધૂમસ્ય સોપાધિઃ સ્યાત્, આર્દ્રેન્ધનસંબન્ધસ્ય તથામૂતસ્ય
સંભવાત્ । નનુ શાકાઘાહારપરિણામોડપિ મૈત્રપુત્રત્વાલ્લસાઘનસ્ય વ્યાપક ંવઃ
તમન્તરેણાડસ્ય હેતોઃ ક્વચિદ્દર્શનાત્ । પરિદ્રશ્યમાનકતિપયતત્પુત્રેષુ તદ્ભાવ ંવ
તદ્ભાવાદિતિ ચેત્, નૈવમ્ । ક્વચિત્તદ્ભાવભાવિત્વાવલોકનેડપિ સર્વત્ર મૈત્રપુત્રતા
શાકાઘાહારપરિણામસમન્વિતૈવેતિ નિર્ણેતુમશક્તેઃ । તત્સંબન્ધસ્યાપિ સોપાધિકત્વાત્ ।
શ્યામત્વરૂપસ્યોપાધેર્વિઘ્નમાનત્વાત્ । મૈત્રપુત્રોડપિ હિ સ ંવ શાકાઘાહારપરિણતિ-
માન્ યઃ શ્યામ इति । સાઘનાવ્યાપકોડપિ યઃ સાઘ્યસ્યાપ્યવ્યાપકો નાસાવુપાધિઃ ।
યથા—ધૂમાનુમાને સ્વાદિરત્વમ્ । તદ્વિ યથા—ધૂમસ્ય, ંવં વહેરપ્યવ્યાપકમેવેતિ નોપાધિઃ ।

ખીજી લેદનુ' ઉદાહરણુ—

સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક, જેમકે—વિવાદયસ્ત પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી, કારણ કે તે
વક્તા છે. ૫૭

§૧ વિપક્ષ ંવા સર્વજ્ઞ પુરુષમાં વક્તૃત્વની સંદિગ્ધ વૃત્તિ છે.
કારણ કે, સર્વજ્ઞ વક્તા છે કે વક્તા નથી, ંમાં સંદેહ છે. ં જ પ્રમાણે તે શ્યામ
છે મૈત્રપુત્ર હોવાથી, જેવામાં આવતા મૈત્રપુત્ર સમૂહની જેમ, આદિ ઉદાહરણુ
પણ છે.

આ મૈત્રપુત્ર હોવાથી—ં હેતુ ઉપાધિવાળો છે, ંમ નૈયાયિકોનુ' કહેવુ'
છે ંને અહીં 'શાકાઘાહારપરિણામ' ં ઉપાધિ છે, કારણ કે સાઘનનો
અવ્યાપક છતાં જે પદાર્થ સાઘ્યની સાથે સમવ્યાપ્તિવાળો હોય તે ઉપાધિ કહે-
વાય છે. પરંતુ સાઘનનો વ્યાપક હોય તે ઉપાધિ નથી.

શંકા—સાઘનના વ્યાપકને ઉપાધિ કહેવાથી શુ થાય ?

§૨ સમાધાન—સાઘનના વ્યાપકને ઉપાધિ કહેવાથી, ધૂમ હેતુનો વહ્નિ સંબંધ
પણ ઉપાધિવાળો થઈ જશે, કારણ કે આર્દ્રેન્ધન સંબંધ સાઘનભૂત ધૂમનો
વ્યાપક છે જ. અર્થાત્ વ્યાપ્તિ પોતે જ સોપાધિક થઈ જશે. પણ વ્યાપ્તિ તો
નિરુપાધિક હોવી જોઈએ. આથી સાઘનના વ્યાપકને ઉપાધિ કહી શકાય નહિ

શંકા—શાકાઘાહારપરિણામ પણ 'મૈત્રપુત્રત્વ' હેતુનો વ્યાપક જ છે,
કારણ કે, શાકાઘાહારપરિણામ વિના આ 'મૈત્રપુત્રત્વ' હેતુ કદી પણ જેવાતો

(ટિ०) નાયં ગૌરિતિ અયં ગવયઃ ।

§૮ પક્ષસપક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા—નિત્યા પૃથિવી, પ્રત્યક્ષત્વાત્ । અયં પક્ષે ઘટાદાવસ્તિ, ન પરમાશ્વાદૌ, સપક્ષે સામાન્યાદાવસ્તિ, નાકાશાદૌ, વિપક્ષે બુદ્બુદાદાવસ્તિ, નાપ્યદ્વચ્ચણુકાદૌ, અયોગ્યક્ષવિષયત્વમેવાત્ર પ્રત્યક્ષત્વં દ્રષ્ટવ્યમ્ । ૫ ।

§૯ પક્ષસપક્ષકદેશવૃત્તિર્વિપક્ષવ્યાપકો યથા—દ્રવ્યાણિ દિક્કાલમનાંસિ, અમૂર્ત્તત્વાત્ । અયં પક્ષે દિક્કાલયોર્વર્ત્તે, ન મનસિ, સપક્ષે વ્યોમન્યસ્તિ, ન ઘટાદૌ, વિપક્ષં તુ ગુણાદિકં વ્યાપ્નોતિ । ૬ ।

§૧૦ પક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિઃ સપક્ષવ્યાપકો યથા—ન દ્રવ્યાણિ દિક્કાલમનાંસિ, અમૂર્ત્તત્વાત્ । પ્રાક્તનવૈપરીત્યેન સુગમમેતત્ । ૭ ।

§૧૧ સપક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ પક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા—ન દ્રવ્યાણિ આકાશકાલદિગાત્મમનાંસિ, ક્ષણિકવિશેષગુણરહિતત્વાત્ । અયં પક્ષે કાલદિગ્મનઃસુ વર્ત્તે, નાકાશાત્મસુ, સપક્ષં ગુણાદિકં વિપક્ષં ચ પૃથિવ્યપૂતેજોવાયુરૂપં વ્યાપ્નોતિ । ૮ ।

§૮ (૫) પક્ષસપક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિઃ—પક્ષ, સપક્ષ અને વિપક્ષના એક દેશમાં રહેનાર. જેમકે, પૃથ્વી નિત્ય છે, પ્રત્યક્ષ હોવાથી. આ હેતુ પક્ષ ઘટાદિમાં છે પણ પરમાણુ વિગેરેમાં નથી. સપક્ષ સામાન્યાદિમાં છે, જ્યારે આકાશાદિમાં નથી. વિપક્ષમાં બુદ્બુદાદિમાં છે પરંતુ જલીય દ્રવ્યણુકાદિમાં નથી. પ્રસ્તુતમાં પ્રત્યક્ષનો અર્થ અયોગીનું પ્રત્યક્ષ સમજવાનો છે.

§૯ (૬) પક્ષસપક્ષકદેશવૃત્તિપક્ષવ્યાપકઃ—પક્ષ અને સપક્ષના એક દેશમાં રહેનાર અને વિપક્ષમાં વ્યાપક. જેમકે, દિશ્-દિશા, કાલ અને મન દ્રવ્યો છે. કારણ કે, તે અમૂર્ત છે. આ હેતુ પક્ષ દિશ્ અને કાલમાં છે, જ્યારે મનમાં નથી, સપક્ષ આકાશાદિમાં છે પણ ઘટાદિમાં નથી, વિપક્ષ ગુણમાં વ્યાપીને રહેલ છે.

§૧૦ (૭) પક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિઃ સપક્ષવ્યાપકઃ—પક્ષ અને વિપક્ષના એક દેશમાં રહેનાર તથા સપક્ષમાં વ્યાપક જેમકે—“દિશ્, કાલ અને મન દ્રવ્ય નથી કારણ કે, તે અમૂર્ત છે. આ હેતુ પક્ષ દિશ્ અને કાલમાં છે, જ્યારે મનમાં નથી, વિપક્ષ આકાશ અને આત્મા છે પણ ઘટાદિમાં નથી, જ્યારે સપક્ષ અદ્રવ્યરૂપ ગુણાદિમાં સર્વત્ર છે.

§૧૧ (૮) સપક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ પક્ષકદેશવૃત્તિઃ—સપક્ષ અને વિપક્ષમાં વ્યાપક હોય, અને પક્ષના એક દેશમાં રહેનાર. જેમકે, આકાશ, કાલ, દિશ્, આત્મા અને મન દ્રવ્ય નથી, કારણ કે, તે ક્ષણિક વિશેષગુણથી રહિત છે. આ હેતુ પક્ષ કાલ, દિશ્ અને મનમાં છે પણ આકાશ અને આત્મામાં નથી. સપક્ષ ગુણાદિ(પાંચ) અને વિપક્ષ પૃથ્વી, પાણી, તેજ, અગ્નિ અને વાયુમાં વ્યાપક છે.

(૧) પક્ષસપક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ—પક્ષ સપક્ષ અને વિપક્ષમાં વ્યાપીને રહેનાર. જેમકે, શબ્દ અનિત્ય છે, પ્રમેય હોવાથી. આ હેતુ પક્ષ શબ્દ, સપક્ષ ઘટાદિ અને વિપક્ષ આકાશાદિ એમ ત્રણમાં વ્યાપ્ત છે.

(ટિ૦) અપ્રયોજકોડયમિતિ મૈત્રપુત્રાખ્યઃ । અત્રેતિ મૈત્રપુત્રાખ્યે હેતૌ । एवमपीति सोपाधित्वादिप्रयोजकत्वेऽपि ।

अस्यैवेति संदिग्धविपक्षवृत्तिकस्यैव । प्र पञ्चेति परिच्छदीभूताः । तस्यैव मेदा-
स्तत्रैवान्तर्भूता इत्यर्थः ।

§૫ પક્ષવ્યાપકઃ સપક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા—અનિત્યઃ શબ્દઃ પ્રત્યક્ષત્વાત્ । અસ્મ-
દાદીન્દ્રિયગ્રહણયોગ્યતામાત્રં પ્રત્યક્ષત્વમત્રાભિપ્રેતં, તતો નાસ્ય પક્ષત્રયવ્યાપકત્વં પક્ષક-
દેશવૃત્તિત્વં વા પ્રસજ્યતે । પક્ષે હિ શબ્દેડયં સર્વત્રાસ્તિ, ન સપક્ષવિપક્ષયોઃ, ઘટાદૌ
સામાન્યાદૌ ચ ભાવાત્, દ્વચણુકાદૌ વ્યોમાદૌ ચાભાવાત્ । ૨ ।

§૬ પક્ષસપક્ષવ્યાપકો વિપક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા—ગૌરયં, વિષાણિત્વાત્ । અયં હિ
પક્ષં ગાં સપક્ષં ચ ગવાન્તરં વ્યાપ્નોતિ, વિપક્ષે તુ મહિષ્યાદાવસ્તિ, ન તુ તુરજ્ઞાદૌ । ૨ ।

§૭ પક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ સપક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા—નાયં ગૌર્વિષાણિત્વાત્ । અયં
પક્ષં ગવયં વિપક્ષં ચ ગાં વ્યાપ્નોતિ, સપક્ષે તુ મહિષ્યાદાવસ્તિ, ન તુ તુરજ્ઞાદૌ । ૪ ।

§૫(૨) પક્ષવ્યાપકઃ સપક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિઃ—પક્ષમાં વ્યાપ્ત હોય અને સપક્ષ
તથા વિપક્ષના એક દેશમાં હોય. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, પ્રત્યક્ષ હોવાથી.
અહીં પ્રત્યક્ષ એટલે આપણી ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણની યોગ્યતા સમજવી. તેથી
આ હેતુ ત્રણે પક્ષમાં—અર્થાત્ પક્ષ, સપક્ષ અને વિપક્ષમાં વ્યાપક નહિ બને
અથવા પક્ષકદેશવૃત્તિ પણ નહિ બને, કારણ કે આ હેતુ શબ્દરૂપ પક્ષમાં સર્વત્ર છે.
સપક્ષ ઘટાદિમાં છે પરંતુ દ્વચણુકાદિમાં નથી. વિપક્ષ સામાન્યાદિમાં છે પરંતુ
આકાશાદિમાં નથી.

§૬(૩) પક્ષસપક્ષવ્યાપકો વિપક્ષકદેશવૃત્તિઃ—પક્ષ તથા સપક્ષમાં વ્યાપક હોય અને
વિપક્ષના એક દેશમાં હોય. જેમકે—આ ગાય છે, શિંગડાવાળી હોવાથી. અહીં
હેતુ પક્ષ પ્રસ્તુત ગાયમાં અને સપક્ષ અન્ય ગાયોમાં વ્યાપ્ત છે. જ્યારે વિપક્ષ
મહિષ્યાદિ—(લેંસ વિગેરે)માં છે પરંતુ ઘોડા આદિમાં નથી.

§૭ (૪) પક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ સપક્ષકદેશવૃત્તિઃ—પક્ષ તથા વિપક્ષમાં વ્યાપક
હોય અને સપક્ષના એક દેશમાં હોય. જેમકે—આ ગાય નથી, શિંગડાવાળી
હોવાથી. આ હેતુ પક્ષ ગવય (રોઝ) અને વિપક્ષ ગાયમાં છે, જ્યારે સપક્ષ મહિ-
ષ્યાદિમાં છે પરંતુ અ*વાદિમાં નથી.

(પં૦) અત્રાભિપ્રેતમિતિ અન્યથા યોગિપ્રત્યક્ષસ્ય સપક્ષવિપક્ષાદિપ્રત્યક્ષમેવાસ્તિ । અસ્યેતિ
હેતોઃ । પક્ષકદેશવૃત્તિત્વમિતિ અન્યથૈકે શબ્દા દેશવિપ્રકૃષ્ટાદયોડપ્રત્યક્ષા અપિ વિચન્તે પરં
તત્રાપિ યોગ્યતાડસ્ત્યેવ । દ્વચણુકાદાવિતિ સપક્ષે । વ્યોમાદાવિતિ વિપક્ષે ।

अयमिति गवयः ।

§ ૧૩ યં ચ વિરુદ્ધાવ્યભિચારિનામાનમનૈકાન્તિકવિશેષમેતે વ્યતાનિષુઃ, યથા—
અનિત્યઃ શબ્દઃ, કૃતકત્વાત્ ઘટવત્ । નિત્યઃ શબ્દઃ, શ્રાવણત્વાત્, શબ્દ-
ત્વવદિતિ; સોઽપિ નિત્યાનિત્યસ્વરૂપાનેકાન્તસિદ્ધૌ સમ્યગ્ઘેતુરેવ; તદપરપરિણામિ-
ત્વાદિહેતુવત્ । સર્વથૈકાન્તસિદ્ધયે પુનરુપન્યસ્તોઽસૌ ભવત્યેવ હેત્વાભાસઃ, સ તુ
વિરુદ્ધો વા સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિરનૈકાન્તિકો વેતિ ન કશ્ચિદ્વિરુદ્ધાવ્યભિચારી નામ ।
એવં ચ અસિદ્ધવિરુદ્ધાનૈકાન્તિકાસ્ત્ય એવ હેત્વાભાસા ઇતિ સ્થિતમ્ ।

§ ૧૩ વળી ખૌદ્ધોએ વિરુદ્ધાવ્યભિચારી નામનો અનૈકાન્તિકનો ભેદ જણાવ્યો છે. જેમકે શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી, ઘટની જેમ, અને શબ્દ નિત્ય છે, શ્રવણનો વિષય હોવાથી, શબ્દત્વની જેમ, તે પણ તેની જેવા ખીબા હેતુ 'પરિણામિત્વ' આદિની જેમ જો નિત્યાનિત્યસ્વરૂપ અનૈકાન્તને સિદ્ધ કરે તો સમ્યગ્ હેતુ જ છે, પણ જો તેનો સર્વથા એકાન્તની સિદ્ધિ માટે ઉપન્યાસ કરવામાં આવે તો તે હેત્વાભાસ થાય જ છે. પરંતુ તેવે પ્રસંગે તે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ અથવા સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિ નામનો અનૈકાન્તિક થાય છે, માટે વિરુદ્ધાવિચારી નામનો કોઈ હેત્વાભાસ નથી.

એટલે આ રીતે અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનૈકાન્તિક—આ ત્રણ જ હેત્વાભાસ છે, એ સિદ્ધ થયું.

(પં૦) પત્તે ઇતિ સૌગતાઃ ।

(ટિ૦) યં ચેત્યાદિ ॥ પત્તે વ્યતાનિષુરિતિ સૌગતા વિસ્તારયામાસુઃ ॥ તદપરેતિ તસ્માન્નિત્યાનિત્યશબ્દાદપરં પરિણામિત્વાદિ તદ્વત્ । સર્વથૈકાન્તેતિ નિત્યસ્ય વા અનિત્યસ્ય વા સિદ્ધયે ॥ અસાવિતિ હેતુઃ ।

§ ૧૪ નન્વન્યોઽપ્યકિઞ્ચિત્કરાણ્યો હેત્વાભાસઃ પરૈરુક્તઃ, યથા—પ્રતીતે પ્રત્યક્ષાદિનિરાકૃતે ચ સાધ્યે હેતુરકિઞ્ચિત્કરઃ । પ્રતીતે, યથા—શબ્દઃ શ્રાવણઃ, શબ્દત્વાત્ । પ્રત્યક્ષાદિનિરાકૃતે, યથા—અનુષ્ણઃ કૃષ્ણવર્ત્મા, દ્રવ્યત્વાદ્; યતિના વનિતા સેવનીયા, પુરુષત્વાદિત્યાદિઃ; સંકથં નાત્રાભિહિત ઇતિ - ચેત્, ડચ્યતે । નન્વેષ હેતુર્નિશ્ચિતાઽન્યથાનુપપત્યા સહિતઃ સ્યાદ્રહિતો વા । પ્રથમપક્ષે, હેતોઃ સમ્યક્ત્વેઽપિ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણપ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણાઽઽગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણાદિપક્ષાભાસાનાં નિવારયિતુમશક્યત્વાત્ તૈરેવ દુષ્ટમનુમાનમ્ । ન ચ યત્ર પક્ષદોષસ્તત્રાવશ્યં હેતુદોષોઽપિ વાચ્યઃ, દૃષ્ટાન્તાદિદોષસ્યાપ્યવશ્યં વાચ્યત્વપ્રસક્તેઃ । દ્વિતીયપક્ષે તુ યથોક્તહેત્વાભાસાનામન્યતમેનૈવાનુમાનસ્ય દુષ્ટત્વમ્ । તથા હિ—અન્યથાનુપપત્તેરભાવોઽનવ્યવસાયાદ્વિપર્યયાત્ સંશયાદ્વા સ્યાત્, પ્રકારાન્તરાસંભવાત્; તત્ર ચ ક્રમેણ યથોક્તહેત્વાભાસાવતાર ઇતિ નોક્તહેત્વાભાસેભ્યોઽમ્યધિકઃ કશ્ચિદકિઞ્ચિત્કરો નામ ।

(पं०) अत्र प्रत्यक्षत्वं द्रष्टव्यमिति योगिनः पुनः सर्वं प्रत्यक्षमेवेति । न मनसीति मूर्त्तत्वात्मनसः । असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तिः । मनो हि यदि सर्वगतं स्यात्, तदा पञ्चानामपीन्द्रियाणां युगपद्विषयोपलम्भः स्यात् । न च भवति । तस्मान्न सर्वगतं मनः, 'युगपदज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्' [न्यायसू० १. १. १६.] इति वचनात् । विपक्षैकदेशवृत्तिरिति विपक्षा गुणादयः ।

नाकाशात्मस्त्विति आकाशविशेषगुणः शब्दः, आत्मविशेषगुणश्चैतन्यम् । प्राच्येत्यादिनैतदेव व्याचष्टे ।

(टि०) आप्यद्वयणुकादाविति अप्सम्वन्धिनोद्वयणुका न नयनविषयतामाविभ्रति । अयोग्येति अस्मदाद्यक्षगोचरत्वम् । यतो योगिज्ञानमप्रतिहतशक्ति द्रयणुकादावपि प्रसरमासादयति ।

न द्रव्याणीत्यादि ॥ अमूर्त्तत्वादिति वैशेषिकमते असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तिः ।

नाकाशात्मस्त्विति शब्दज्ञानयोः क्षणिकविशेषगुणयोस्तत्र सद्भावात् ।

पृथिवीति गन्धादयो हि पृथिव्यादीनां नित्यगुणा न क्षणिकाः ।

§१२ यश्च नित्यः शब्दः श्रावणत्वादित्यादि सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वेन संशयजनकत्वादसाधारणानैकान्तिकः सौगतैः समाख्यायते; नैष सूक्ष्मतामश्नुति; श्रावणत्वाद्धि शब्दस्य सर्वथैव नित्यत्वं यदि साध्यते तदाऽयं विरुद्ध एव हेतुः, कथञ्चिदनित्यत्वसाधनात् । प्राच्याश्रावणत्वस्वभावत्यागेनोत्तरश्रावणत्वस्वभावोत्पत्तेः कथञ्चिदनित्यत्वमन्तरेण शब्देऽनुपपत्तेः । अथ कथञ्चिन्नित्यत्वमस्माच्छब्दे साध्यते तदाऽसौ सम्यग्हेतुरेव, कथञ्चिन्नित्यत्वेन सार्द्धमन्यथाऽनुपपत्तिसद्भावादिति नायमनैकान्तिकः ।

§१२ 'शब्द नित्य छे, श्रवणो'द्वियने। विषय डोवाथी.'-आ 'श्रावणत्व' डेतुने। सपक्ष (व्ये।मादि) विपक्ष-(घटादि)मां अभाव डोवाथी सौगतो आ डेतुने असाधारण्य अनैकान्तिक कडे छे, परंतु तेमां तेमनी सूक्ष्मता जणुती नथी, कारणु डे, शब्दनी श्रावणुताने कारणु जे शब्दने सर्वथा नित्य सधाय तो अये श्रावणुत्व डेतु विरुद्ध ज छे, कारणु डे-आ डेतु कथञ्चित् अनित्यत्वने ज साधनार ज छे. कारणु डे-शब्द पोताना पूर्वकालीन अश्रावणुत्वस्वभावने त्याग करे त्तारे ज उत्तरकालीन श्रावणुत्वस्वभाव उत्पन्न थाय छे, अेटडे शब्द जे कथञ्चित् अनित्य न डोय तो ते श्रवणुने। विषय जनी शकतो नथी. अने जे श्रावणुत्वथी शब्दमां कथञ्चित् नित्यत्व सिद्ध करवामां आवे तो ते सम्यग् डेतु ज छे, कारणु डे, ते श्रावणुत्व डेतुनी व्याप्ति कथञ्चित् नित्यत्व साथे छे, आथी ते अनैकान्तिक नथी.

(पं०) प्राच्याश्रावणत्वस्वभावपरित्यागेनेत्यादि । यावद्भाषावर्गणानिसर्गो न भवति तावदश्रावणत्वस्वभावः । यदा च निसर्गो भवति तदोत्तरश्रावणत्वस्वभावः । शब्दश्चान्वयी इति भावः ।

(टि०) यश्च नित्य इत्यादि । सपक्षविपक्षेति शब्दत्वं नाम कैश्चित् सपक्षत्वेनोपादीयते, तथापि शब्दाद्वैतवादी शब्दत्वसामान्यं न मन्यते । तन्मतेन शब्दत्वं सपक्षो नास्ति । अथ कथञ्चिदिति । अस्मात् श्रावणत्वाख्यहेतोः । असाविति हेतुः ।

તે કાલ હેતુનેા પ્રયોગ કાલ છે. તે મર્યાદાને ઉલ્લંઘીને એટલે કે-પક્ષ પ્રત્યક્ષ અને આગમથી બાધિત થયેા હોય છતાં પણ જો તેવા પક્ષને વિશે હેતુ વર્તમાન હોય તો તે કાલાત્યથાપદિષ્ટ છે, એમ સમજવું અને આ હેત્વાભાસ અધિકૃતિ કરી હેત્વાભાસમાં કહેલ દૂષણથી જ દૂષિત થયેલા બાણવેા.

(૫૦) કાલતોત્ત્વેતીત્યતોડપ્રે કોડર્યં ઇતિ શેષઃ ।

§ ૧૬ પ્રકરણસમોડપ્યપ્રકટનીય એવ । અસ્ય હિ લક્ષણં; યસ્માત્ પ્રકરણચિન્તા સ નિર્ણયાર્થમપદિષ્ટઃ પ્રકરણસમ ઇતિ; યસ્માત્ પ્રકરણસ્ય પક્ષપ્રતિપક્ષયોચિન્તા વિમર્શાત્મિકા પ્રવર્તતે । કસ્માચ્ચાસૌ પ્રવર્તતે ? વિશેષાનુપલમ્બાત્, સ એવ વિશેષાનુપલમ્બો યદા નિર્ણયાર્થમપદિચ્યતે તદા પ્રકરણમનતિવર્તમાનત્વાત્ પ્રકરણસમો ભવતિ, પ્રકરણે પક્ષે પ્રતિપક્ષે ચ સમસ્તુલ્ય ઇતિ । યથા-અનિત્યઃ શબ્દો નિત્યધર્માનુપલબ્ધેરિત્યેકેનોક્તે, દ્વિતીયઃ પ્રાહ-યથનેન પ્રકારેણાનિત્યત્વં સાધ્યતે તર્હિ નિત્યતાસિદ્ધિરપ્યસ્તુ, અન્યતરાનુપલબ્ધેસ્તન્નાપિ સદ્ભાવાત્ । તથાહિ-નિત્યઃ શબ્દોડનિત્યધર્માનુપલબ્ધેરિતિ । અર્થ ચાનુપપન્નઃ, યતો યદિ નિત્યધર્માનુપલબ્ધિર્નિશ્ચિતા, તદા કથમતો નાનિત્યત્વસિદ્ધિઃ ? અથાનિશ્ચિતા, તર્હિ સંદિઘાસિદ્ધતૈવ દોષઃ । અથ યોગ્યોયોગ્યવિશેષણમપાસ્ય નિત્યધર્માણામનુપલબ્ધિમાત્રં નિશ્ચિતમેવ, તત્તર્હિ વ્યભિચાર્યેવ । પ્રતિવાદિનરચાસૌ નિત્યધર્માનુપલબ્ધિઃ સ્વરૂપાસિદ્ધૈવ નિત્યધર્મોપલબ્ધેસ્તન્નાસ્ય સિદ્ધેઃ । એવમનિત્યધર્માનુપલબ્ધિરપિ પરીક્ષણીયા, ઇતિ સિદ્ધં ત્રય એવ હેત્વાભાસાઃ ॥૫૭॥

§૧૬ પ્રકરણસમ હેત્વાભાસ પણ પ્રકટ કરવા યોગ્ય નથી. પ્રકરણસમનું લક્ષણ આલું છે—“પ્રકરણ એટલે પક્ષ અને પ્રતિપક્ષની વિમર્શાત્મક ચિન્તા બેનાથી પ્રવર્તે તે પ્રકરણસમ છે.

શંકા—પ્રકરણમાં આ ચિન્તા શાથી થાય છે ?

સમર્થાન—પ્રકરણ-(પક્ષ અને પ્રતિપક્ષ)માં વિશેષની અનુપલબ્ધિ હોય તો, અને એ જ વિશેષાનુપલબ્ધિને બ્યારે નિર્ણય માટે પ્રયોગ કરાય ત્યારે પ્રકરણનું ઉલ્લંઘન થતું ન હોવાથી પ્રકરણસમ થાય છે. કારણ કે, પ્રકરણ પક્ષ અને પ્રતિપક્ષમાં વિશેષની અનુપલબ્ધિ સમાન છે. તે આ પ્રમાણે-શબ્દ અનિત્ય છે, નિત્ય ધર્મોની ઉપલબ્ધિ થતી નહિ હોવાથી. આ પ્રમાણે કોઈ એક વાદીએ કહ્યું ત્યારે અન્ય વાદી કહે છે કે, જો આ પ્રમાણે તમારું ‘અનિત્યત્વ’ સાધ્ય સિદ્ધ કરશે તો તે જ રીતે નિત્યતાની સિદ્ધિ પણ થાઓ. કારણ કે, શબ્દ નિત્ય છે, અનિત્ય ધર્મોની ઉપલબ્ધિ થતી ન હોવાથી. આ પ્રમાણે ‘નિત્યત્વ’ સાધ્યમાં પણ અનુપલબ્ધિને સદ્ભાવ છે. તાત્પર્ય એવું છે કે નિત્યતા અને અનિત્યતા બંનેની સાધક અનુપલબ્ધિઓ સમાનભાવે છે. તેથી બંનેને નિર્ણય થવેા જોઈએ.

§૧૪ શંકા—અન્ય દાર્શનિકે અકિંચિત્કર નામનો હેત્વાભાસ કહ્યો છે, જેમકે, સાધ્ય પ્રતીત હોય ત્યારે અથવા પ્રત્યક્ષાદિથી નિરાકૃત હોય ત્યારે હેતુ અકિંચિત્કર છે. પ્રતીતનું ઉદાહરણ—જેમકે, શબ્દ શ્રવણનો વિષય છે, કારણ કે તે શબ્દ છે. પ્રત્યક્ષાદિનિરાકૃતનું ઉદાહરણ—જેમકે અગ્નિ અનુબળુ છે, દ્રવ્ય હોવાથી. અહીં અનુબળુ સાધ્ય સ્પર્શન પ્રત્યક્ષથી બાધિત છે. યતિએ વનિતાનું સેવન કરવું જોઈએ, કારણ કે તે પુરુષ છે ઇત્યાદિ.

આ અનુમાનમાં વનિતા સેવનરૂપ સાધ્ય આગમબાધિત છે તો તે અકિંચિત્કર હેત્વાભાસ તમે એ કેમ ન કહ્યો ?

સમાધાન—ભાઈ ! અહીં પ્રશ્ન છે કે, આ અકિંચિત્કર હેતુ નિશ્ચિતાન્ય-થાનુપપત્તિથી યુક્ત છે કે તેનાથી રહિત છે? પહેલો પક્ષ કહ્યો તો હેતુ સમ્યક્ હોવા છતાં પણ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણ, પ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, અને આગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણાદિ પક્ષાભાસોનું નિરૂપણ કરવું શક્ય નથી, એટલે તે પક્ષાભાસોને કારણે જ અનુમાન દૂષિત થયેલ છે, અને જ્યાં પક્ષદોષ હોય ત્યાં અવશ્ય હેતુદોષ પણ કહેવો જોઈએ એવો નિયમ નથી. કારણ કે, તેમ માનવાથી દષ્ટાન્તાદિ દોષો પણ અવશ્ય કહેવાનો પ્રસંગ આવશે. બીજો પક્ષ માનો તો જે હેત્વાભાસો કહ્યા છે, તેમાંથી કોઈ પણ એક હેત્વાભાસથી અનુમાનની દુષ્ટતા સિદ્ધ થઈ જશે. તે આ પ્રમાણે—અન્યથાનુપપત્તિ વિષે જે અનધ્યવસાય, વિપર્યાય કે સંશય હોય તો તેનો અભાવ થાય છે, પણ બીજા કોઈ કારણે થતો નથી. અને તેમાં તો અનુક્રમે અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનેકાન્તિક હેત્વાભાસો થાય છે. માટે કહેલ હેત્વાભાસોથી જુદો કોઈ અકિંચિત્કર નામનો હેત્વાભાસ નથી.

(પં૦) યતિના વનિતા સેવનીયેતિ ઇત્યાગમનિરાકૃતઃ । અત્રેતિ અનેકાન્તિકાવસરે । અભિ-
હિત્ત ઇતિ આચાર્યેણ । અનધ્યવસાયાદ્વિપર્યાયાત્ સંશયાદ્વા સ્યાદિતિ યથાક્રમમ-
સિદ્ધવિરુદ્ધાનૈકાન્તિકાનાં બીજાનામ્ ।

(ટિ૦) નન્વન્યોડપીત્યાદિ । સ્વ ઇતિ અકિન્ચિત્કરાચ્યઃ । અત્રેતિ હેત્વાભાસપ્રવરણે । તથા-
હ્યન્યત્યેયાદિ ॥ અનધ્યવસાયાદસિદ્ધઃ, વિપર્યાયાદિરુદ્ધઃ, સંશયાદનૈકાન્તિકઃ । પ્રકારેતિ અસિદ્ધ-
વિરુદ્ધાનૈકાન્તિકાનાં સંભવે અન્યા વિધૈવ નાસ્તિ ॥૫૭॥

§ ૧૫ એવમેવ ન કાલાત્યયાપદિષ્ટોડપિ । તથાહિ—અસ્ય સ્વરૂપં કાલાત્ય-
યાપદિષ્ટઃ કાલાતીત ઇતિ; હેતોઃ પ્રયોગકાલઃ પ્રત્યક્ષાગમાનુપહતપક્ષપરિગ્રહસમય-
સ્તમતીત્ય પ્રયુજ્યમાનઃ પ્રત્યક્ષાગમબાધિતે વિષયે વર્તમાનઃ કાલાત્યયાપદિષ્ટો ભવતીતિ ।
અયં ચાકિન્ચિત્કરદૂષણેનૈવ દૂષિતોડવસેયઃ ।

§ ૧૫ એ જ રીતે કાલાત્યયાપદિષ્ટ નામનો હેત્વાભાસ પણ નથી. તે આ પ્રમાણે—પ્રત્યક્ષ અને આગમ પ્રમાણથી અનિરાકૃત પક્ષનું જે કાલે ગ્રહણ થાય

સાધ્યધર્મી, ૫ સંદિગ્ધસાધનધર્મી, ૬ સંદિગ્ધોભયધર્મી, ૭ અનન્વય, ૮ અપ્ર-
દર્શિતાન્વય, ૯ વિપરીતાન્વય ૫૯.

§૧ સૂત્રમાં 'ધતિ' શબ્દ પ્રકારની સમાસિ માટે છે, અર્થાત્ સાધમ્યદષ્ટા-
ન્તાભાસના આટલા જ પ્રકારો છે એમ જાણવું. ૫૯.

ક્રમેણામૂન્ ઉદાહરન્તિ—

તત્રાપૌરુષેયઃ શબ્દોઽમૂર્તત્વાદ્ દુઃસ્વવદિતિ સાધ્યધર્મવિકલઃ ॥૧॥૬૦॥

§ ૧ પુરુષવ્યાપારાભાવે દુઃસ્વાનુત્પાદેન દુઃસ્વસ્ય પૌરુષેયત્વાત્ । તત્રાપૌરુષે-
યત્વસાધ્યસ્યાવૃત્તેરયં સાધ્યધર્મવિકલ ઇતિ ॥૧॥૬૦॥

તસ્યામેવ પ્રતિજ્ઞાયાં તસ્મિન્નેવ હેતૌ પરમાણુવદિતિ સાધનધર્મ-
વિકલઃ ॥૨॥૬૧॥

§ ૧ પરમાણૌ હિ સાધ્યધર્મોઽપૌરુષેયત્વમસ્તિ, સાધનધર્મસ્ત્વમૂર્તત્વં નાસ્તિ,
મૂર્તત્વાત્ પરમાણોઃ ॥૨॥૬૧॥

સાધમ્યદષ્ટાન્તાભાસનાં અનુક્રમે ઉદાહરણો—

સાધ્યધર્મવિકલ, જેમકે શબ્દ અપૌરુષેય છે, અમૂર્ત હોવાથી, દુઃખની
જેમ. ૬૦

§૧ પુરુષના વ્યાપાર વિના દુઃખોત્પત્તિ થતી નથી માટે દુઃખ પૌરુષેય છે.
તેથી કરીને આ દુઃખરૂપ દષ્ટાન્તમાં અપૌરુષેયત્વાત્મક સાધ્ય નથી માટે સાધ્ય-
ધર્મવિકલ નામના દષ્ટાન્તાભાસનું આ ઉદાહરણ છે એમ જાણવું ૬૦

તે જ પ્રતિજ્ઞા અને તે જ હેતુમાં પરમાણુરૂપ દષ્ટાન્ત સાધનધર્મથી
વિકલ છે. ૬૧

§૧ દષ્ટાન્તરૂપ પરમાણુમાં અપૌરુષેયત્વ સાધ્ય તો છે, પરંતુ અમૂર્તત્વ-
રૂપ સાધન તેમાં નથી, કારણ કે પરમાણુ મૂર્ત છે, માટે 'સાધનધર્મવિકલ'
નામના દષ્ટાન્તાભાસનું આ ઉદાહરણ છે એમ જાણવું ૬૧.

(ટિ૦) તસ્યામેવેતિ અપૌરુષેયઃ શબ્દોઽમૂર્તત્વાત્ પરમાણુવત્ ॥૬૧॥

इति श्रीसाधुपूर्णमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसरिशिष्यपं०ज्ञानचन्द्रविरचिते रत्नाकरावता-
रिकाटिप्पनके षष्ठः परिच्छेदः ॥छा॥ गं० २०६ अ २१ ॥ छ ॥ श्रीः ॥

કલશવદિત્યુભયધર્મવિકલઃ ॥૩॥૬૨॥

તસ્યામેવ પ્રતિજ્ઞાયાં તસ્મિન્નેવ ચ હેતૌ કલશદષ્ટાન્તસ્ય પૌરુષેયત્વાન્મૂર્ત-
ત્વાન્ચ સાધ્યસાધનોભયધર્મવિકલતા ॥૩॥૬૨॥

કલશરૂપ દષ્ટાન્ત ઉભયધર્મવિકલ છે. ૬૨.

§૧ તે જ પ્રતિજ્ઞા અને તે જ હેતુરૂપ અનુમાનમાં કલશ દષ્ટા-
ન્તમાં અપૌરુષેયત્વ સાધ્ય અને અમૂર્તત્વ સાધન એ બંને ધર્મો નથી, માટે
'આ ઉભયધર્મવિકલ' નામના દષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ જાણવું. ૬૨.

આ પ્રકરણસમ હેત્વાભાસે પણ યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે, શબ્દરૂપ ધર્મીમાં-પક્ષમાં નિત્યધર્માનુપલબ્ધિ જો નિશ્ચિત હોય તો તેમાં અનિત્યત્વની સિદ્ધિ કેમ જાહે થાય ? અને જો અનિશ્ચિત હોય તો તેમાં સંદિગ્ધાસિદ્ધતા હોય તાવશે.

યોગ્ય-અયોગ્ય વિશેષણ દૂર કરીને-અર્થાત્ યોગ્ય કે અયોગ્ય નિત્યધર્મોની અનુપલબ્ધિ એમ નહિ, પણ કેવલ નિત્યધર્મોની અનુપલબ્ધિ નિશ્ચિત છે, એમ કહે તો પણ તે હેતુ વ્યભિચારી છે. કારણ કે નિત્યધર્મોની ઉપલબ્ધિ થાય પણ છે અને પ્રતિવાદીને આ નિત્ય ધર્માનુપલબ્ધિ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે, કારણ કે, પ્રતિવાદીને તે પક્ષમાં નિત્ય ધર્મોપલબ્ધિ પણ સિદ્ધ છે, એ જ રીતે એટલે કે નિત્યધર્માનુપલબ્ધિની જેમ અનિત્યધર્માનુપલબ્ધિની પરીક્ષા કરવી. માટે ત્રણ જ હેત્વાભાસો છે એ સિદ્ધ થયું. ૫૭

(પં૦)લક્ષણમિતિ ન્યાયાદાવિત્યુક્તમ્ । યદસ્માદિત્યાદિના એતદેવ વ્યાચષ્ટે । પ્રકરણમિતિ પ્રકરણં કમંતાપન્નમ્ । યથેત્યાદિના દર્શયતિ । તત્રાપીતિ નિત્યતાસિદ્ધૌ । અયં ચેત્યાદિ સૂરિઃ । યોગ્યાયોગ્યવિશેષણમપાસ્યેતિ નિત્યસાધનયોગ્ય-અનિત્યસાધનયોગ્યવિશેષણં ત્યક્ત્વા । નિત્ય-ધર્મોપલબ્ધેરિતિ અત્ર ચ કાકા વ્યાખ્યા । અસ્યેતિ પ્રતિવાદિનઃ । એવમનિત્યધર્માનુ-પલબ્ધિરપીતિ વાદિનઃ સ્વરૂપસિદ્ધેવ, અનિત્યધર્મોપલબ્ધેસ્તત્રાસ્ય સિદ્ધેઃ ॥૫૭॥

અથ દૃષ્ટાન્તાભાસાન્ ભાસયન્તિ—

સાધર્મ્યેણ દૃષ્ટાન્તાભાસો નવપ્રકારઃ ॥૫૮॥

§ ૧ દૃષ્ટાન્તો હિ પ્રાગ્ દ્વિપ્રકારઃ પ્રોક્તઃ, સાધર્મ્યેણ વૈધર્મ્યેણ ચ । તતસ્તદાભાસોઽપિ તથૈવ વાચ્ય ઇતિ સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસસ્તાવત્પ્રકારતો દર્શિતઃ ॥૫૮॥

પ્રકારાનેવ કીર્તયન્તિ—

સાધ્યધર્મવિકલઃ, સાધનધર્મવિકલઃ, ઉભયધર્મવિકલઃ, સન્દિગ્ધસાધ્ય-ધર્મા, સન્દિગ્ધસાધનધર્મા, સન્દિગ્ધોભયધર્મા, અનન્વયો-
ઽપ્રદર્શિતાન્વયો વિપરીતાન્વયશ્ચેતિ ॥૫૯॥

§ ૧ ઇતિશબ્દઃ પ્રકારપરિસમાતૌ, એતાવન્ત એવ સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસપ્રકારા
ઇત્યર્થઃ ॥૫૯॥

દૃષ્ટાન્તાભાસનું જ્ઞાપન—

સાધર્મ્યથી દૃષ્ટાન્તાભાસ નવ પ્રકારે છે. ૫૮
§૧ સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત અને વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત, એમ દૃષ્ટાન્ત બે પ્રકારે છે. ત્રીજા પરિચ્છેદમાં પહેલાં કહેવાઈ ગયેલ છે, તેથી તેનો આભાસ પણ તે જ રીતે જાણવો જોઈએ. અહીં પ્રથમ સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસ તેના ભેદપૂર્વક જણાવેલ છે. ૫૮.

સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસના પ્રકારો—

§૧ સાધ્યધર્મવિકલ, ૨ સાધનધર્મવિકલ, ૩ ઉભયધર્મવિકલ, ૪ સંદિગ્ધ-

§૧ અત્ર યદ્યપિ વાસ્તવોઽન્વયોઽસ્તિ તથાપિ વાદિના વચનેન ન પ્રકાશિત
 ઇત્યપ્રદર્શિતાન્વયત્વમ્ । યદ્યપ્યત્ર વસ્તુનિષ્ઠો ન કશ્ચિદ્દોષસ્તથાપિ પરાર્થાનુમાને વચન-
 ગુણદોષાનુસારેણ વક્તૃગુણદોષૌ પરીક્ષણીયાવિતિ ભવત્યસ્ય વાચનિકં દુષ્ટત્વમ્ ।
 एवं विपरीतान्वयाप्रदर्शितव्यतिरेकविपरीतव्यतिरेकेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥८॥६७॥

શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી, ઘટની જેમ. આ અપ્રદર્શિતાન્વય છે. ૬૭

§૨ આ અનુમાનમાં વસ્તુનિષ્ઠ અન્વય-(વ્યાપ્તિ) છે, તે પછી વાદીએ તે
 સ્વવચન દ્વારા પ્રકાશિત કરેલ નથી માટે અહીં અપ્રદર્શિતાન્વય છે, એમ
 જાણવું. જે કે અહીં વસ્તુગત કોઈ દોષ નથી તે પછી પરાર્થાનુમાનમાં વચનના
 ગુણ અને દોષના અનુસારે વક્તાના પછી ગુણ અને દોષો પરીક્ષા કરવા લાયક
 છે, માટે આ અનુમાનમાં વાદીનો વચન નિમિત્તક દોષ છે, એમ જાણવું. માટે
 આ 'ઈષ્ટપુરુષ' અપ્રદર્શિતાન્વય દૃષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ છે અને આ જ રીતે
 વિપરીતાન્વય, અપ્રદર્શિત, વ્યતિરેક, વિપરીત વ્યતિરેકમાં પછી સમજવું ૬૭

अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, यदनित्यं तत् कृतकं घटवदिति
 विपरीतान्वयः ॥९॥६८॥

§૧ પ્રસિદ્ધાનુવાદેન હ્યપ્રસિદ્ધં વિધેયમ્ । પ્રસિદ્ધં ચાત્ર કૃતકત્વં હેતુત્વેનો-
 પાદાનાદ્, અપ્રસિદ્ધં ત્વનિત્યત્વં સાધ્યત્વેન નિર્દેશાત્; ઇતિ પ્રસિદ્ધસ્ય કૃતકત્વસ્યૈવા-
 નુવાદસર્વનામ્ના યચ્છબ્દેન નિર્દેશો યુક્તઃ, ન પુનરપ્રસિદ્ધસ્યાનિત્યત્વસ્ય; અનિત્યત્વસ્યૈવ
 ચ વિધિસર્વનામ્ના તૈચ્છબ્દેન પરામર્શ ઉપપન્નો ન તુ કૃતકત્વસ્ય ॥૯॥૬૮॥

શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી, જે અનિત્ય હોય તે કૃતક હોય, ઘટની જેમ.
 અહીં વિપરીતાન્વય છે. ૬૮

§૨ પ્રસિદ્ધ પદાર્થના અનુવાદથી અપ્રસિદ્ધનું વિધાન કરાય છે. આ અનુ-
 માનમાં કૃતકત્વ પ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે તે હેતુતરીકે થઈ જાય કરેલ છે, અને અનિ-
 ત્યત્વ અપ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે, તેનો સાધ્ય તરીકે નિર્દેશ કરેલ છે. માટે
 પ્રસિદ્ધ કૃતકત્વનો જ અનુવાદવાચી સર્વનામ 'ચદ્' શબ્દથી નિર્દેશ કરવો યોગ્ય
 છે, અપ્રસિદ્ધ અનિત્યત્વનો નિર્દેશ કરવો યોગ્ય નથી. અને 'અનિત્યત્વ'નો વિધિ-
 વાચક સર્વનામ 'તદ્' શબ્દ વડે પરામર્શ કરવો તે યુક્તિયુક્ત છે. પરંતુ કૃત-
 કત્વનો 'તદ્' શબ્દથી નિર્દેશ યોગ્ય નથી, માટે અહીં ઘટરૂપ દૃષ્ટાન્ત વિપરીતા-
 ન્વય દૃષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ છે. ૬૮

अथ वैधर्म्यदृष्टान्ताभासमाहुः—

वैधर्म्येणापि दृष्टान्ताभासो नवधा ॥६९॥

तानेव प्रकारानुद्दिशन्ति—

असिद्धसाध्यव्यतिरेकोऽसिद्धसाधनव्यतिरेकोऽसिद्धोभयव्यतिरेकः,
 सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः, सन्दिग्धसाधनव्यतिरेकः, सन्दिग्धोभयव्यति-

રાગાદિમાનયં વક્તૃત્વાદ્ દેવદત્તવદિતિ સન્દિગ્ધસાધ્યધર્મા ॥૪॥૬૩॥

દેવદત્તે હિ રાગાદયઃ સદસત્ત્વામ્યાં સંદિગ્ધાઃ, પરચેતોવિકારાણાં પરોક્ત્વાદ્
રાગાદ્યવ્યભિચારિલિજ્ઞાદર્શનાચ્ચ ॥૪॥૬૩॥

મરણધર્માડયં રાગાદિમત્ત્વાત્ મૈત્રવદિતિ સંદિગ્ધસાધનધર્મા ॥૫॥૬૪॥

મૈત્રે હિ સાધનધર્મો રાગાદિમત્ત્વાસ્ત્યઃ સંદિગ્ધઃ ॥૫॥૬૪॥

આ (પુરુષ) રાગાદિ યુક્ત છે, વક્તા હોવાથી, દેવદત્તની જેમ. દૃષ્ટાંત સંદિગ્ધ-
સાધ્યધર્મનું છે. ૬૩

૬૧ દેવદત્તમાં રાગાદિ છે કે નથી-એવો સંદેહ છે, કારણ કે ખીબના ચિત્ત
(મન)ના વિકારો પરોક્ષ છે, અને રાગાદિનું અવ્યભિચારી લિંગ કોઈ દેખાતું
નથી, માટે આ 'સંદિગ્ધસાધ્યધર્મા' નામક દૃષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ બાણુપું. ૬૩

આ પુરુષ મરણ ધર્મથી યુક્ત છે, રાગાદિમાન હોવાથી, મૈત્રની જેમ-
આ સંદિગ્ધસાધનધર્મ છે. ૬૪.

મૈત્રમાં 'રાગાદિમત્ત્વ' સાધન સંદિગ્ધ છે, માટે આ સંદિગ્ધસાધનધર્મા
નામનું દૃષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ બાણુપું. ૬૪.

નાયં સર્વદર્શી રાગાદિમત્ત્વાત્ મુનિવિશેષવદિતિ

સન્દિગ્ધોભયધર્મા ॥૬॥૬૫॥

મુનિવિશેષે સર્વદર્શિત્વરાગાદિમત્ત્વાસ્ત્યૌ સાધ્યસાધનધર્મૌ સંદિહ્યેતે, તદવ્યભિ-
ચારિલિજ્ઞાદર્શનાત્ ॥૬॥૬૫॥

રાગાદિમાન્ વિવક્ષિતઃ પુરુષો વક્તૃત્વાદિષ્ટપુરુષવદિત્યનન્વયઃ ॥૭॥૬૬॥

યથપીષ્ટપુરુષે રાગાદિમત્ત્વં ચ વક્તૃત્વં ચ સાધ્યસાધનધર્મૌ દૃષ્ટૌ, તથાપિ
યો યો વક્તા સ સ રાગાદિમાનિતિ વ્યાખ્યસિદ્ધેરનન્વયત્વમ્ ॥૭॥૬૬॥

આ (પુરુષ) સર્વદર્શી નથી, રાગાદિમાન હોવાથી, મુનિવિશેષની જેમ.
આ સંદિગ્ધોભયધર્મ છે. ૬૫

૬૧ મુનિવિશેષમાં સર્વદર્શિત્વ સાધ્ય અને રાગાદિમત્ત્વ સાધન છે કે નથી-
તેનો સંદેહ છે. કારણ કે, તેનું અવ્યભિચારી લિંગ કોઈ બાણુતું નથી, માટે આ
સંદિગ્ધોભયધર્મા નામનું દૃષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ બાણુપું. ૬૫.

વિવક્ષિત પુરુષ રાગાદિવાણો છે, વક્તા હોવાથી, ઈષ્ટ પુરુષની જેમ. આ
અનન્વય છે. ૬૬

૬૧ ઈષ્ટ પુરુષમાં "રાગાદિમત્ત્વ" સાધ્ય અને 'વક્તૃત્વ' સાધન બંને
ધર્મો ઈષ્ટ છે, તેા પણ જે જે વક્તા હોય તે રાગાદિમાન્ હોય એવી અન્વય-
વ્યાપ્તિ પ્રસિદ્ધ નથી. માટે આ અનન્વય દૃષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ બાણુપું. ૬૬

અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્ ઘટવદિત્યપ્રદર્શિતાન્વયઃ ॥૮॥૬૭॥

શબ્દ નિત્યાનિત્ય છે, સત્ હોવાથી. જે નિત્યાનિત્ય ન હોય તે સત્ ન હોય, જેમ કે સ્તમ્ભ આમાં. સ્તમ્ભ દૃષ્ટાન્ત અસિદ્ધોભયવ્યતિરેકદૃષ્ટાંતાભાસ છે. કારણ કે તેમાં નિત્યાનિત્ય સાધ્ય અને સત્ત્વ (સાધન) એ ઉભયનો અભાવ નથી. ૭૩

§૧ ઉપરનાં ત્રણેય સૂત્રોનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ૭૧-૭૩

કપિલ સર્વજ્ઞ આપ્ત નથી, કારણ કે તે એકાંત અક્ષણિકવાદી (નિત્યવાદી) છે. જે સર્વજ્ઞ કે આપ્ત હોય તે એકાંત ક્ષણિકવાદી (અનિત્યવાદી) હોય, જેમકે સુગત. આમાં સુગત સંદિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેકદૃષ્ટાંતાભાસ છે. કારણ કે સુગતમાં અસર્વજ્ઞત્વ અનાપ્તત્વ સાધ્ય ધર્મોના અભાવનો સંદેહ છે. ૭૪

એકાન્ત ક્ષણિક પ્રમાણથી આધિત હોવાથી તેનું કથન કરનારમાં અસર્વજ્ઞતા અને અનાપ્તત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે આ દૃષ્ટાન્ત પરમાર્થથી અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેક જ છે. પરંતુ એકાન્ત ક્ષણિકત્વનું ખંડન કરનાર પ્રમાણના માહાત્મ્યના જ્ઞાનથી જેઓ રહિત છે. તેવા પ્રમાતાઓને સંદેહ થતો હોવાથી. તેઓની અપેક્ષાએ સંદિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેકરૂપે દૃષ્ટાન્તાભાસ છે, માટે તે રીતે કહેલ છે. ૭૪

અનાદેયવચનઃ કશ્ચિદ્વિવક્ષિતઃ પુરુષો રાગાદિમત્ત્વાદ્ યઃ પુનરાદેય-
વચનઃ સ વીતરાગસ્તદ્વથા શૌદ્ધોદનિરિતિ સન્દિગ્ધસાધનવ્યતિરેકઃ

શૌદ્ધોદનો રાગાદિમત્ત્વસ્ય નિવૃત્તેઃ સંશયાત્ ॥૫॥૭૫॥

યદ્વપિ તદ્દર્શનાનુરાગિણાં શૌદ્ધોદનેરાદેયવચનત્વં પ્રસિદ્ધં તથાપિ રાગાદિમત્ત્વા-
ભાવસ્તન્નિશ્ચાયકપ્રમાણવૈકલ્યતઃ સન્દિગ્ધ એવ ॥૫॥૭૫॥

ન વીતરાગઃ કપિલઃ કરુણાઽઽસ્પદેષ્વપિ પરમકૃપયાઽનર્પિતનિજપિશિત-
શકલત્વાત્ યસ્તુ વીતરાગઃ સ કરુણાસ્પદેષુ પરમકૃપયા સમર્પિતનિજપિશિત-
શકલસ્તદ્વથા-તપનવન્ધુરિતિ સન્દિગ્ધોભયવ્યતિરેક ઇતિ તપનવન્ધૌ
વીતરાગત્વાભાવસ્ય કરુણાઽઽસ્પદેષ્વપિ પરમકૃપયાઽનર્પિતનિજ-

પિશિતશકલત્વસ્ય ચ વ્યાવૃત્તેઃ સન્દેહાત્ ॥૬॥૭૬॥

તપનવન્ધુર્વુદ્ધો વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તતયા યઃ સમુપન્યસ્તઃ સ ન જ્ઞાયતે કિં રાગા-
દિમાનુત વીતરાગઃ, તથા કરુણાઽઽસ્પદેષુ પરમકૃપયા નિજપિશિતશકલાનિ સમર્પિત-
વાન્નવા, તન્નિશ્ચાયકપ્રમાણાપરિસ્ફુરણાત્ ॥૬॥૭૬॥

કોઈ વિવક્ષિત પુરુષ અગ્રાહ્ય વચનવાળો છે, રાગાદિમાન હોવાથી. પરંતુ અગ્રાહ્ય વચનવાળો હોય છે તે વીતરાગ હોય છે. જેમકે શૌદ્ધોદનિ-સુગત. આમાં શૌદ્ધોદનિ સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેક દૃષ્ટાંતાભાસ છે. કારણ કે, શૌદ્ધોદનિમાં 'રાગાદિમત્ત્વ' (સાધન)ના અભાવમાં સંદેહ છે. ૭૫

§૧ જે કે ઔદ્ધ દર્શનના અનુરાગી અનુયાયીઓને શૌદ્ધોદનિનું વચન ગ્રાહ્ય હોવાથી તેઓને શૌદ્ધોદનિનું વચન ગ્રાહ્યરૂપે પ્રસિદ્ધ છે, તેા પણ રાગા-

रेकोऽव्यतिरेकोऽप्रदर्शितव्यतिरेको विपरीतव्यतिरेकश्च ॥ ७० ॥

अथैतान् क्रमेणोदाहरन्ति—

तेषु भ्रान्तमनुमानं प्रमाणत्वात् यत् पुनर्भ्रान्तं न भवति न तत् प्रमाणं
यथा स्वप्नज्ञानमिति असिद्धसाध्यव्यतिरेकः, स्वप्नज्ञानात्
भ्रान्तत्वस्यानिवृत्तेः ॥१॥७१॥

वैधर्म्यदृष्टान्ताभासतुं कथन—

वैधर्म्यं यथा पशु दृष्टान्ताभासं नव प्रकारे छे, ६९

वैधर्म्यं दृष्टान्ताभासना प्रकारे—

१. असिद्धसाध्यव्यतिरेक, २. असिद्धसाधनव्यतिरेक, ३. असिद्धोत्पद्य-
व्यतिरेक, ४. सद्दिग्धसाध्यव्यतिरेक, ५. सद्दिग्धसाधनव्यतिरेक, ६ सद्दिग्धोत्पद्य-
व्यतिरेक, ७. अव्यतिरेक, ८. अप्रदर्शितव्यतिरेक अने ९. विपरीतव्यतिरेक. ७०.

वैधर्म्यं दृष्टान्ताभासनां अनुक्रमे उदाहरणो—

अनुमान भ्रान्त छे, कारणे के ते प्रमाण छे. वणी, जे भ्रान्त न होय ते
प्रमाण न होय. जेभ के स्वप्नज्ञान. अही दृष्टान्त असिद्धसाध्यव्यतिरेकदृष्टान्त-
ताभास छे, कारणे के स्वप्नज्ञानमां भ्रान्तिरूप साध्यनो अभाव नथी. ७१.

निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाणत्वाद् यत् तु सविकल्पकं न तत् प्रमाणं यथा
लैङ्गिकमित्यसिद्धसाधनव्यतिरेको लैङ्गिकात् प्रमाणत्वस्यानिवृत्तेः ॥२॥७२॥

नित्यानित्यः शब्दः सत्त्वात् यस्तु न नित्यानित्यः स न संस्तद्यथा

स्तम्भ इत्यसिद्धोभयव्यतिरेकः स्तम्भान्नित्यानित्यत्वस्य

सत्त्वस्य चाव्यावृत्तेः ॥३॥७३॥

व्यक्तमेतत् सूत्रत्रयमपि ॥३॥७३॥

असर्वज्ञोऽनाप्तो वा कपिलोऽक्षणिकैकान्तवादित्वाद् यः सर्वज्ञ आप्तो

वा स क्षणिकैकान्तवादी यथा सुगत इति सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः

सुगतेऽसर्वज्ञतानाप्तत्वयोः साध्यधर्मयोर्व्यावृत्तेः सन्देहात् ॥४॥७४॥

§१ अयं च परमार्थतोऽसिद्धसाध्यव्यतिरेक एव क्षणिकैकान्तस्य प्रमाण-
बाधितत्वेन तदभिधातुरसर्वज्ञतानाप्तत्वप्राप्तेः केवलं तत्प्रतिक्षेपकप्रमाणमाहात्म्यपरामर्शन-
शून्यानां प्रमातृणां सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकत्वेनाभास इति तथैव कथितः ॥४॥७४॥

प्रत्यक्ष निर्विकल्पक (अनिश्चयात्मक) छे, प्रमाण होवाथी. सविकल्प (निश्च-
यात्मक) होय ते प्रमाण न होय, जेभके अनुमान. आमां दृष्टान्त असिद्ध
साधनव्यतिरेकदृष्टान्ताभास छे. कारणे के अनुमानमां साध्यप्रमाणत्वनो अभाव
नथी. ७२.

§૧ જે અનિત્ય ન હોય તે કૃતક પણ ન હોય એ પ્રમાણે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ છે તે ખરી, પરંતુ વાદીએ પોતાના વચન દ્વારા તેનું ઉદ્દભાવન કરેલ નથી. માટે આ અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક દૃષ્ટાન્તાભાસ છે. ૭૮.

શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી, જે અકૃતક હોય, તે નિત્ય હોય, જેમકે-આકાશ. આ વિપરીતવ્યતિરેકદૃષ્ટાન્તાભાસ છે. ૭૯

§૧ વૈધર્મ્ય પ્રયોગમાં સાધ્યાભાવ સાધનાભાવથી આકાન્ત ખતાવવો જોઈએ એટલે કે સાધ્યાભાવને કારણે સાધનાભાવ હોય છે એમ ખતાવવું જોઈએ. પરંતુ અહીં તેમ નથી. માટે આ વિપરીતવ્યતિરેકદૃષ્ટાન્તાભાસ છે. ૭૯.

(૫૦) यद्यपि किलोपलखण्डादित्यादिगये, अव्यतिरेकत्वमिति जडत्वान्न वक्ति वीतरागत्वाद्धेति सन्देहः ॥७७॥

अथोपनयननिगमनाभासौ प्रभाषन्ते—

उक्तलक्षणोल्लङ्घनेनोपनयननिगमनयोर्वचने तदाभासौ ॥८०॥

§૧ ‘हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहरणमुपनयः’ इत्युपनयस्य लक्षणम्; ‘साध्यधर्मस्य पुनर्निगमनम्’ इति निगमनस्येति ॥८०॥

उपनयाभासमुदाहरन्ति—

यथा परिणामी शब्दः कृतकत्वाद् यः कृतकः स परिणामी यथा कुम्भ इत्यत्र परिणामी च शब्द इति कृतकश्च कुम्भ इति च ॥८१॥

§૧ इह साध्यधर्म साध्यधर्मिणि साधनधर्म वा दृष्टान्तधर्मिणि उपसंहरत उपनयाभासः ॥८१॥

निगमनाभासमुदाहरन्ति—

तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मात् कृतकः शब्द इति तस्मात् परिणामी कुम्भ इति च ॥८२॥

§૧ અત્રાપિ સાધનધર્મ સાધ્યધર્મિણિ સાધ્યધર્મ વા દૃષ્ટાન્તધર્મિણિ ઉપસંહરતો નિગમનાભાસઃ । एवं पक्षशुद्ध्याद्यवयवपञ्चकस्य भ्रान्त्या वैपरीत्यप्रयोगे तदाभास-पञ्चकमपि तर्कणीयम् ॥८२॥

ઉપનય અને નિગમનાભાસનું નિરૂપણ—

જે લક્ષણો કહેવામાં આવેલ છે તેનું ઉદ્દભવન કરીને ઉપનય અને નિગમનનું કથન કરવાથી ઉપનયાભાસ અને નિગમનાભાસ થાય છે. ૮૦

§ ૧. ‘હેતુનો પક્ષમાં ઉપસંહાર ઉપનય છે’—[૩. ૪૬] આ પ્રમાણે ઉપનયનું લક્ષણ અને “સાધ્યનો પક્ષમાં ઉપસંહાર તે નિગમન”-[૩. ૪૧] આ પ્રમાણે નિગમનનું લક્ષણ પૂર્વે કહેલ છે. ૮૦.

ઉપનયાભાસનું ઉદાહરણ—

દિમન્વના અભાવનો નિશ્ચય કરાવી આપનાર પ્રમાણ મળતું નહિ હોવાથી તે સંદિગ્ધ છે. ૭૫.

કપિલ વીતરાગ નથી, કરુણાપાત્રવ્યક્તિઓને પરમ કરુણાથી પ્રેરાઈને તેણે પોતાના શરીરના માંસના ટુકડા આપ્યા ન હોવાથી. જે વીતરાગ હોય તે કરુણાપાત્રવ્યક્તિઓને પરમ કરુણાથી પ્રેરાઈને પોતાના શરીરને માંસના ટુકડા આપે છે, જેમકે તપનબન્ધુ-બુદ્ધ. આ સંદિગ્ધોભયવ્યતિરેકદષ્ટાન્તાભાસ છે. કારણ કે, તપનબન્ધુમાં વીતરાગત્વાભાવનો અભાવ અને કરુણાપાત્રવ્યક્તિઓને પરમ કૃપાથી પ્રેરાઈને પોતાના શરીરના માંસના ટુકડા ન દેવાનો અભાવ-એ બંનેમાં સંદેહ છે. ૭૬.

૬૧ વૈધર્મ્યદષ્ટાન્ત તરીકે જણાવેલ તપનબન્ધુ-બુદ્ધ રાગાદિમાન છે કે વીતરાગ તેમજ કરુણાપાત્ર વ્યક્તિઓને પરમ કરુણાથી તેણે પોતાના શરીરના માંસના ટુકડા આપ્યા છે કે નહિ તે જણાતું નથી. કારણ કે તેનો નિશ્ચય કરનાર કોઈ પ્રમાણ સ્કુરાયમાન થતું નથી. ૭૬.

ન વીતરાગઃ કથિદ્ધિવક્ષિતઃ પુરુષો વક્તૃત્વાત્ યઃ પુનર્વીતરાગો ન
સ વક્તા યથોપલક્ષણ્ડ ઇત્યવ્યતિરેકઃ ॥૭૭॥૭૭॥

યદપિ કિલોપલક્ષણ્ડાદુભયં વ્યાવૃત્તં તથાપિ વ્યાપ્ત્યા વ્યતિરેકાસિદ્ધેરવ્યતિ-
રેકત્વમ્ ॥૭૭॥૭૭॥

અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાદાકાશવદિત્યપ્રદર્શિતવ્યતિરેકઃ ॥૮॥૭૮॥

અત્ર યદનિત્યં ન ભવતિ તત્કૃતકમપિ ન ભવતીતિ વિદ્યમાનોઽપિ વ્યતિરેકો
વાદિના સ્વવચનેન નોદ્ભાવિત ઇત્યપ્રદર્શિતવ્યતિરેકત્વમ્ ॥૮॥૭૮॥

અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાદ્ યદકૃતકં તન્નિત્યં યથાઽકાશમિતિ વિપ-
રીતવ્યતિરેકઃ ॥૯॥૭૯॥

૬૧ વૈધર્મ્યપ્રયોગે હિ સાધ્યાભાવઃ સાધનાભાવાક્રાન્તો દર્શનીયો ન ચૈવમત્રેતિ
વિપરીતવ્યતિરેકત્વમ્ ॥૯॥૭૯॥

કોઈ વિવક્ષિત પુરુષ વીતરાગ નથી, વક્તા હોવાથી. જે વીતરાગ હોય તે
વક્તા ન હોય. જેમકે પથ્થરનો ટુકડો. આમાં પથ્થરના ટુકડા રૂપ દષ્ટાન્ત
અવ્યક્તિરેકદષ્ટાન્તાભાસ છે. ૭૭.

૬૧ જે કે દષ્ટાન્તરૂપ પથ્થરના ટુકડામાં વીતરાગત્વ (સાધ્ય) અને વક્તૃત્વ
(સાધન) બંનેનો અભાવ છે. તે પણ વ્યાપ્તિદ્વારા તે વ્યતિરેક-(અભાવ)
અસિદ્ધ છે. માટે આ દષ્ટાન્ત અવ્યતિરેકદષ્ટાન્તાભાસ છે. ૭૭.

શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી, જેમકે-આકાશ. આ અપ્રદર્શિત વ્યતિ-
તિરેક દષ્ટાન્તાભાસ છે. ૭૮

एवमुक्तः प्रमाणस्य स्वरूपाभासः; संप्रति संख्याऽऽभासमाख्यान्ति—

प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमित्यादिसंख्यानं तस्य संख्याऽऽभासम् ॥८५॥

§१ પ્રત્યક્ષપરોક્ષભેદાદિ પ્રમાણસ્ય દ્વૈવિધ્યમુક્તમ્; તદ્વૈપરીત્યેન પ્રત્યક્ષમેવ, પ્રત્યક્ષાનુમાને એવ, પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમા એવ પ્રમાણમિત્યાદિકં ચાર્વાકવૈશેષિકસૌગત-સાંખ્યાદિતીર્થાન્તરીયાણાં સંખ્યાનં, તસ્ય પ્રમાણસ્ય સંખ્યાઽઽભાસમ્ ।

प्रमाणसंख्याभ्युपगमश्च परेपामिताऽवसेयः—

चार्वकौऽध्यक्षमेकं सुगतकणभुजौ सानुमानं सशब्दं

तद् द्वैतं पारमर्षः सहितमुपमया तत् त्रयं चाक्षपादः ।

अर्थापत्या प्रभाकृद् वदति च निखिलं मन्यते भट्ट एतत्

साभावं, द्वे प्रमाणे जिनपतिसमये स्पष्टतोऽस्पष्टतश्च ॥१॥८५॥

ઉપર મુજબ પ્રમાણના સ્વરૂપાભાસનું વર્ણન કર્યું. હવે પ્રમાણની સંખ્યાના આભાસનું કથન—

પ્રત્યક્ષ જ એક માત્ર પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણે પ્રમાણની સંખ્યાનું કથન તે પ્રમાણનો સંખ્યાભાસ છે. ૮૫.

§૧ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષના લેહથી પ્રમાણ બે પ્રકારે છે, એમ પૂર્વે કહેવાઈ ગયેલ છે અને તેનાથી વિપરીત—‘પ્રત્યક્ષ’ એ એક જ પ્રમાણ છે, એવું ચાર્વાકનું, ‘પ્રત્યક્ષ’ અને અનુમાન’ એ બે જ પ્રમાણ છે એવું સૌગત અને વૈશેષિકનું, ‘પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ’ એ ત્રણ જ પ્રમાણ છે એમ સાંખ્ય વિગેરે અન્ય દાર્શનિકોએ કરેલ સંખ્યાનું કથન પ્રમાણનો સંખ્યાભાસ છે.

§૨ અન્ય દાર્શનિકો કેટલાં પ્રમાણ માને છે તે આ શ્લોકથી જાણવું—

‘ચાર્વાક માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માને છે. સૌગત અને વૈશેષિક—પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એમ બે પ્રમાણ માને છે. સાંખ્ય—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એમ ત્રણ પ્રમાણ માને છે. અક્ષપાદ—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ એમ ચાર પ્રમાણ માને છે. પ્રભાકર—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, આગમ અને અર્થાપત્તિ એમ પાંચ પ્રમાણ માને છે, અને ભટ્ટ (કુમારિલ) પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, આગમ, અર્થાપત્તિ અને અભાવ એમ છ પ્રમાણ માને છે, જ્યારે જૈન-દર્શનકારોએ સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ—(અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ) એમ બે જ પ્રમાણ માનેલ છે. ૮૫.

(૫૦) પ્રત્યક્ષમેવૈકમિત્યાદિ ગથે । તસ્યેતિ પ્રમાણસ્ય । દ્વૈવિધ્યમુક્તમિતિ અસ્માભિઃ । પ્રત્યક્ષમિત્યાદિ ગથે ચદ્વૈશેષિકાણાં પ્રમાણદ્વયમુક્તં તત્ શ્રીધરાભિપ્રાયેણ ॥

पारमर्ष इति कपिलः ॥८५॥

अथ विषयाभासं प्रकाशयन्ति—

सामान्यमेव, विशेष एव, तद्द्वयं वा स्वतन्त्रमित्यादिस्तस्य

विषयाभासः ॥८६॥

શબ્દ પરિણામી છે, કૃતક હોવાથી, જે કૃતક હોય તે પરિણામી હોય છે, જેમકે, કુંભ. આ સ્થળે શબ્દ પરિણામી છે, અને કુંભ કૃતક છે, એ પ્રમાણે ઉપસંહાર કરવો તે ઉપનયાભાસ છે. ૮૧

§૧ અહીં સાધ્યધર્મનો સાધ્યધર્મી^૧(પક્ષ)માં અને સાધનધર્મનો દષ્ટાન્ત ધર્મી^૨(સપક્ષ)માં ઉપસંહાર કરવાથી ઉપનયાભાસ થાય છે. ૮૧.

નિગમનાભાસનું ઉદાહરણ—

અને એ જ અનુમાન પ્રયોગમાં—તેથી શબ્દ કૃતક છે. અને તેથી કુંભ પરિણામી છે, આ પ્રમાણે કહેવું તે નિગમનાભાસ છે. ૮૨.

§૧ અહીં પણ સાધનધર્મનો સાધ્યધર્મી^૧-(પક્ષ)માં અને સાધ્ય ધર્મનો દષ્ટાન્ત ધર્મી^૨-(સપક્ષ)માં ઉપસંહાર કરવાથી નિગમનાભાસ થાય છે. એ જ પ્રકારે પક્ષશુદ્ધ્યાદિ પાંચે અવયવોમાં વિપર્યય કરવામાં આવે તો તેમનો પણ પાંચ પ્રકારનો આભાસ થાય છે એ વિચારી લેવું. ૮૨.

ઈત્યમનુમાનાભાસમભિધાયગમાભાસમાહુઃ—

અનાપ્તવચનપ્રભવં જ્ઞાનમાગમાભાસમ્ ॥૮૩॥

§૧ અભિધેયં વસ્તુ યથાવસ્થિતં યો જાનીતે યથાજ્ઞાનં ચાભિધત્તૈ સ આત્મ ઉક્તસ્તદ્વિપરીતોઽનાપ્તસ્તદ્વચનસમુત્થં જ્ઞાનમાગમાભાસં જ્ઞેયમ્ ॥ ૮૩ ॥

અત્રોદાહરન્તિ—

યથા મેકલકન્યકાયાઃ કૂલે તાલહિન્તાલયોર્મૂલે સુલભાઃ વિણ્ડ-
ખર્જૂરાઃ સન્તિ ત્વરિતં ગચ્છત ગચ્છત શાવકાઃ ॥૮૪॥

§૧ રાગાક્રાન્તો હ્યનાપ્તઃ પુરુષઃ ક્રીડાપરવશઃ સન્નાત્મનો વિનોદાર્થં ક્ષિન્ન વૈસ્વન્તરમલભમાનઃ શાવકૈરપિ સમં ક્રીડાઽભિલાષેનેદં વાક્યમુચ્ચારયતિ ॥૮૪॥

આ પ્રમાણે અનુમાનાભાસનું નિરૂપણ કરીને હવે આગમાભાસ વિષે કહે છે—

અનાપ્તપુરુષના વચનથી ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન આગમાભાસ છે. ૮૩

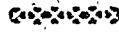
§૧ ‘અભિધેય વસ્તુને યથાર્થરૂપે જે જાણે છે અને જાણ્યા પ્રમાણે જે કહે છે તે આપ્ત છે’—[૪. ૪] આ પ્રમાણે આપ્ત પુરુષનું લક્ષણ કહેલ છે, તેનાથી વિપરીત તે અનાપ્ત છે. તેના વચનથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન આગમાભાસ જાણવું. ૮૩

આગમભાસનું ઉદાહરણ—

રેવા (નર્મદા) નદીના કાંઠે તાલ અને હિંતાલ વૃક્ષના મૂળમાં પિંડ ખજૂર મુલલ છે માટે હે બાળકો ! જલદી જાઓ, જલદી જાઓ. ૮૪

§૧ રાગચુક્ત પુરુષ અનાપ્ત છે. ક્રીડાને પરવશ બનેલો તે પોતાના વિનોદને માટે ખીજ કોઈ વસ્તુ ન મળવાથી બાળકો સાથે ક્રીડાની ઈચ્છાથી આવું બોલે છે. ૮૪.

श्रीरैवतायल चित्रकूटादि प्राचीन (७७) तीर्थोद्धारक श्रीविजयनीतिसूरीश्वरलना
शिष्याणु मुनि भलयविजयलये स्वयलयास समये करेल गुलर लामानुवाह
पणु सभात थये।

(पं०) अभिन्नमेवेति अभिन्नमेव सौगतानाम् । भिन्नमेव यौगानाम् ॥१८७॥

॥इति पण्डः परिच्छेदः॥

अत्र च वादस्थलानि—यौगाभिमतप्रमाणफले भेदैकान्तनिराकरणम् १, सौगताभिप्रेत-
प्रमाणफलाभेदैकान्तनिराकरणम् २, स्वाभिप्रेतप्रमाणफलमेदाऽभेदनियमनम् ३, कर्तृ-क्रिययोर्भेदाभेदस्था-
पनम् ४, प्रमाणफलव्यवहारसांवृतत्ववादिनिरासः ५, व्यधिकरणासिद्धहेत्वाभासनिरासः ६, आश्र-
यासिद्धहेत्वाभासनिरासः ७, आश्रयैकदेशासिद्धहेत्वाभासनिरासः ८, संदिग्धाश्रयासिद्ध-संदिग्धाश्र-
यैकदेशासिद्ध-आश्रयसंदिग्धवृत्त्यसिद्ध--आश्रयैकदेशसंदिग्धवृत्ति-व्यर्थविशेषणविशेष्यासिद्ध-व्यर्थैकदे-
शासिद्धहेत्वाभासनिरासः ९, अन्यतरासिद्धहेत्वाभासस्थापनम् १०, असाधारणानैकान्तिकविरुद्धा-
व्यभिचारि अकिञ्चित्करकालात्ययापदिष्टप्रकरणसमनिरासः ११—एवं एकादश ॥छ॥ श्री ॥

§૧ સામાન્યમાત્રં સત્તાદ્વૈતવાદિનો, વિશેષમાત્રં સૌગતસ્ય, તદુભયં ચ સ્વતન્ત્રં નૈયાયિકાદેરિત્યાદિરેકાન્તસ્તસ્ય પ્રમાણસ્ય વિષયાભાસઃ । આદિશબ્દાન્નિત્યમેવાનિત્ય-મેવ તદ્દ્વયં વા પરસ્પરનિરપેક્ષમિત્યાદેકાન્તપરિગ્રહઃ ॥૮૬॥

અથ ફલાભાસમાહુઃ—

અભિન્નમેવ મિન્નમેવ વા પ્રમાણાત્ ફલં તસ્ય તદાભાસમ્ ॥૮૭॥

અભિન્નમેવ પ્રમાણાત્ ફલં વૌદ્ધાનાં, મિન્નમેવ નૈયાયિકાદીનાં તસ્ય પ્રમાણસ્ય તદાભાસં ફલાભાસં; યથા ફલસ્ય મેદામેદૈકાન્તાવકાન્તાવેવ તથા સૂત્રત એવ પ્રાગુ-પપાદિતમિતિ ॥૮૭॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां रत्ना-
करावतारिकाख्यलघुटीकायां फलप्रमाणस्वरूपाद्याभास-
निर्णयो नाम षष्ठः परिच्छेदः ।

પ્રમાણુનો વિષયાભાસ—

સામાન્ય જ પ્રમાણુનો વિષય છે, અથવા વિશેષ જ પ્રમાણુનો વિષય છે કે સ્વતન્ત્ર—(પરસ્પર અત્યંત ભિન્ન) સામાન્ય અને વિશેષ પ્રમાણુનો વિષય છે વગેરે વિષયાભાસ છે. ૮૬.

§૧ સત્તાદ્વૈતવાદીઓ માત્ર સામાન્યને જ, ખૌદ્ધો માત્ર વિશેષને જ અને નૈયાયિકાદિ પરસ્પર સર્વથા ભિન્ન સામાન્ય અને વિશેષને આ પ્રમાણુ એકાન્ત-રૂપે પ્રમાણુના વિષય તરીકે માનતા હોવાથી તે પ્રમાણુનો વિષયાભાસ છે. સૂત્રમાં કહેલ ‘આદિ’શબ્દથી પ્રમાણુનો વિષય માત્ર નિત્ય છે, કે માત્ર અનિત્ય છે, કે પરસ્પર નિરપેક્ષ નિત્ય અને અનિત્ય ઉભય પ્રમાણુનો વિષય છે, આદિ જે માન્યતા છે તેમનો પણ સમાવેશ સમજ લેવો. ૮૬.

પ્રમાણુનો ફલાભાસ—

પ્રમાણુનું ફલ પ્રમાણુથી સર્વથા અભિન્ન જ છે, અથવા સર્વથા ભિન્ન જ છે, એવું મન્તવ્ય તે પ્રમાણુનો ફલાભાસ છે. ૮૭.

§૧ ખૌદ્ધો પ્રમાણુનું ફલ પ્રમાણુથી સર્વથા અભિન્ન માને છે, અને નૈયા-યિકાદિ પ્રમાણુનું ફલ પ્રમાણુથી સર્વથા ભિન્ન માને છે, તો તે પ્રમાણુનો ફલા-ભાસ છે અને પ્રમાણુથી ફલનો એકાન્ત ભેદ કે એકાન્ત અભેદ માનવો તે યુક્તિયુક્ત નથી તે સૂત્ર દ્વારા આ જ પરિચ્છેદમાં પહેલાં કહેવાઈ ગયેલ છે. ૮૭.

એ પ્રમાણુ “પ્રમાણુનયતત્વાલોક” નામના ગ્રંથમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય મહા-રાજ વિરચિત “રત્નાકરાવતારિકા” નામની લઘુ ટીકામાં ‘ફલ અને પ્રમાણુના સ્વરૂપાદિના આભાસનો નિર્ણય’ નામનો છઠ્ઠો પરિચ્છેદ સમાપ્ત થયો. તેનો

૧૮૫. ૩૦ 'સામર્થ્યઘટનાચ્ચ' સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ ચક્રારથી તદ્વત્તદાકાર-પ્રતીતિવિષયત્વાત્ વગેરે હેતુઓ સંગૃહીત થાય છે. પ્રથમ સૂત્ર અને ખીન્તુ' સૂત્ર સાથે લેતાં અનુમાનપ્રયોગ થાય છે.

૨૧૨. ૧૯ 'ઉત્પલવન્તે' આ પ્રયોગ નૈયાયિકો માટે પ્રચલિત છે. બુદ્ધો—
પ્રાયેણ વૈયાકરણાઃ પિશાચાઃ પ્રયોગમન્ત્રેણ વિનિવારણીયાઃ ।
ઉત્પ્લુત્ય ઉત્પ્લુત્ય સમાપ્લવન્તઃ કથં નુ વાર્યાઃ સ્વલ્લ ગૌતમીયાઃ ॥

૫૪ પરિચ્છેદ

૨૨૬. ૧ 'ફલ' વિષય અને ફલનો ભેદ છે. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો વિષય નીલાદિ છે, જ્યારે તેનું ફલ જ્ઞાનોત્પત્તિરૂપ ક્રિયા છે.

૨૨૬. ૩ 'સાધકતમ'—અનેક સાધકોમાંથી જે સાધન દ્વારા કાર્ય સિદ્ધ થાય તે.

૨૨૯. ૩૦ 'અભિન્ન' 'વિષયાધિગતિશ્ચાત્ર પ્રમાણફલમિષ્યતે ॥ સ્વવિત્તિર્વા પ્રમાણં નુ સારૂપ્યં યોગ્યતાપિ વા ॥૧૩૪૪॥ તત્ત્વસંગ્રહ.

૨૩૧. ૧૩ 'નહિ સારૂપ્યમસ્ય પ્રમાણમ્' અસ્ય-જ્ઞાનનું, 'અસ્ય' શબ્દનો અર્થ ટિપ્પણકારે 'સૌગતસ્ય' એ પ્રમાણે કરેલ છે, તે અર્થ પણ યોગ્ય છે, કારણ કે આ માન્યતા તો તેમની જ છે, પરંતુ અહીં ટીકામાં તેનો સીધો નિદેશ ન હોવાથી અમે પ્રકરણાનુસાર અર્થ કરેલ છે.

૨૩૬. ૩૨ સૂત્રગત 'આદિ' શબ્દથી એવા પ્રકારનાં ખીન્તુ' સ્મરણયુક્ત અનુમાન તથા આગમજન્ય જ્ઞાન અને માત્ર સંકલન જેવાં જ્ઞાનો પણ પ્રત્યભિજ્ઞાનાલાસો જાણવા.

૨૫૦. ૩૦ 'વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણમરણરહિતત્વાત્' બુદ્ધો ન્યાયબિંદુ
પૃ. ૮૯

૨૭૦. ૧૩ 'નન્વન્યતરાસિદ્ધિઃ' અન્યતરાસિદ્ધિ નામનો હેત્વાલાસ નથી.
ન્યાયમંજરી પૃ. ૧૬૨

૨૮૯. ૨૮ 'કાલાતીતઃ' 'કાલાત્યાપદિષ્ટઃ કાલાતીતઃ' આ ન્યાયસૂત્ર છે. બુદ્ધો
ન્યાયસૂત્ર ૧.૨.૯.

૨૯૦.૫ 'પ્રકરણસમઃ' 'યસ્માત્પ્રકરણચિન્તા સ નિર્ણયાર્થમપદિષ્ટઃ પ્રકરણસમઃ'
આ પણ ન્યાયસૂત્ર (૧.૨.૭) છે.

૨૯૮ ૨૪ 'પક્ષશુદ્ધ્યાદિ' પક્ષમાં પ્રતીતસાધ્યાદિરૂપ દોષ હોવા છતાં તે દોષો નથી પરંતુ પક્ષ શુદ્ધ છે એવો ભ્રમ થાય ત્યારે પક્ષશુદ્ધ્યાલાસ અને છે. તેવી જ રીતે હેતુમાં અસિદ્ધાદિ દોષો હોવા છતાં, દષ્ટાન્તમાં સાધર્મ્ય વૈધર્મ્યના દોષો હોવા છતાં તેમ જ ઉપનય અને નિગમનમાં પણ તે તે દોષો હોવા છતાં તે તે હેતુ, દષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમન શુદ્ધ છે એવો ભ્રમ થાય ત્યારે અનુક્રમે હેતુશુદ્ધ્યાલાસ, દષ્ટાન્તશુદ્ધ્યાલાસ, ઉપનયશુદ્ધ્યાલાસ અને નિગમનશુદ્ધ્યાલાસ અને છે.

રત્નાકરાવતારિકાનાં ટિપ્પણો

તૃતીય પરિચ્છેદ

૨. ૧ 'સંસ્કારપ્રબોધ'—સંસ્કારપ્રબોધનાં કારણો છે : સદ્ગ્નાદષ્ટચિન્તાઘાઃ સ્મૃતિબીજસ્ય બોધકાઃ ।

સાદૃશ્ય, અદૃષ્ટ, ચિન્તા, સાહચર્ય વગેરે સંસ્કારપ્રબોધનાં કારણો છે.

પપ. ૨ 'યત્ર સાધન.....જલાશયે ॥' તુલના—

સાધ્યં વ્યાપકમિત્યાહુઃ સાધનં વ્યાપ્યમુચ્યતે ।

પ્રયોગેઽન્વયવત્યેવં વ્યતિરેકે વિપર્યયઃ ॥ સ્વાદ્વાદરત્નાકર પૃ૦ ૫૬૯

૭૭. ૨ 'દેવદ્રવ્ય' આ શબ્દનો અર્થ 'દેવસ્ય દ્રવ્યમ્' અર્થાત્ દેવતું દ્રવ્ય એવો કરતાં જિનેશ્વરભગવંતની વીતરાગતામાં દોષ આવે એટલે 'ચતુર્થ્યન્ત-પદમેવ દેવતા' એ જૈમિનિના વચનને ટાંકી દેવસ્ય ને બદલે દેવાય રાખી દેવને માટેતું દ્રવ્ય એવો અર્થ કરવાતું આ૦ વાદિદેવસૂરિ સૂચવે છે. 'બ્રાહ્મણયવાગૂ' માં જેમ 'બ્રાહ્મણસ્ય યવાગૂ' બ્રાહ્મણની યવાગૂ-રાખ એવો અર્થ કરાતો નથી પણ જૈમિનિના આ વચનથી 'બ્રાહ્મણાય યવાગૂ' એટલે બ્રાહ્મણ માટે યવાગૂ એવો અર્થ કરાય છે તેમ અહીં પણ 'દેવસ્ય દ્રવ્યમ્' એટલે દેવતું દ્રવ્ય એવો અર્થ કરી સ્વામિત્વ દર્શાવવું તે ભૂલ છે પરંતુ 'દેવાય દ્રવ્યમ્' એટલે દેવ માટે દ્રવ્ય એવો અર્થ કરવો યોગ્ય છે.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

૮૭. ૩૧ 'કરપલ્લવો' કરપલ્લવી આદિ માટે જુઓ સંગીતોપનિષત્સારોદ્ધાર પ. ૧૦૩.

૮૮. ૧૩ 'ઋણ્યાર્યસ્લેષ્ઠ' ઋષિ-આર્ય-સ્લેષ્ઠાનાં સમાનં લક્ષણમ્ (ન્યાયભાષ્ય ૧.૧.૭)

૯૧. ૧૫ 'હંસપક્ષાદિહસ્ત' ભરતનાટ્ય શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ હંસપક્ષહંસ-મુદ્રામાટે જુઓ નાટ્યશાસ્ત્ર ૯-૧૦૬ અને સંગીતોપનિષત્સારોદ્ધાર ૫-૭૯

૯૩. ૩ સાધૂપાસ્યાપસન્ન તુલના— સ્તુતિઃ સ્તોતુઃ સાધોઃ કુશલપરિણામાય સ્વયંભૂસ્તોત્ર (જૈમિનાથ). સાધૂપાસ્યાપસન્નઃ આવોપાઠ કલ્પી ૨ કાય છે.

૧૩૩. ૨૯ પ્રકારકાત્સ્ન્યં સર્વં એટલે કાત્સ્ન્યં, અને તેના ત્રણ પ્રકારો છે. વ્યક્તિકાત્સ્ન્યં, પ્રકારકાત્સ્ન્યં, અને દ્રવ્યકાત્સ્ન્યં.

૧૭૨. ૩૨ 'વિકલાદેશઃ'—સકલાદેશમાં કાલાદિ દ્વારા જે દ્રવ્યાર્થિકનયની મુખ્યતા અને પર્યાયાર્થિકનયની ગૌણતા દ્વારા અલેદમાં લેદ અને પર્યાયાર્થિકનયની મુખ્યતા અને દ્રવ્યાર્થિકનયની ગૌણતા દ્વારા લેદમાં અલેદનાં ઉપચારના આઠ આઠ દષ્ટાન્તો આખ્યા તેને ઉલટાવવાથી એટલે કે પર્યાયાર્થિકનયની મુખ્યતા અને દ્રવ્યાર્થિકનયની ગૌણતા વડે લેદમાં અલેદ અને દ્રવ્યાર્થિકનયની મુખ્યતા અને પર્યાયાર્થિકનયની ગૌણતા વડે થતા અલેદમાં લેદને ઉપચાર કરવાથી તેનાં તે જ દષ્ટાન્તો વિકલાદેશમાં ઘટી શકશે. સૂત્ર ૪૫ ની ટીકામાં નયવિચાર અવસરે જણાવીશું એમ કહેલ પણ પરિચ્છેદ ૭માં નય પ્રકરણમાં તે વાત નથી એટલે આ સૂચન કર્યું છે.

પંચમ પરિચ્છેદ

સૂ. ૧ 'સામાન્યવિશેષાદિ' આદિ પદથી સત્-અસત્, નિત્ય-અનિત્ય, અભિ-લાખ્ય-અનભિલાખ્ય સૂચવાય છે.